رجسٹرڈ نمبر ایس ۲۴۷۲ ٹیلیفون ۴۶۹۳۷

تذکروں کا تذکرہ نمبر

مئی و جون

سالنامہ ۱۹۶۴ء

محمد سلیم الرحمٰن ذخیرہ لاہور

مولفہ و مرتبہ

فرمان فتحپوری

زرِ سالانہ دس روپے

قیمت فی کاپی چار روپے

نگارِ پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

منظور شدہ برائے مدارس کراچی۔ بموجب سرکلر نمبر ڈی/ ایف۔ یو پی — بی ۳۶۶۹ — ۶۸ محکمہ تعلیم کراچی

پرنٹر پبلشر:۔ عارف نیازی نے انٹرنیشنل پریس کراچی سے چھپوا کر ادارہ ادب عالیہ سے شائع کیا۔ کتابت:۔ عالم علی خاں

Marfat.com

Collection of Prof. Muhammad Iqbal Mujaddidi
Preserved in Punjab University Library.

پروفیسر محمد اقبال مجددی کا مجموعہ
پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں محفوظ شدہ

Marfat.com

(جون کا پرچہ الگ شائع نہ ہوگا)

137860

فہرست

مدیر اعلیٰ۔ نیاز فتحپوری

۴۳واں سال	فہرست مضامین سالنامہ مئی و جون ۱۹۶۴ء)	شمارہ ۵ و ۶

۱۔	حرف اول	نیاز فتحپوری	۵
۲۔	ملاحظات	فرمان فتحپوری	۶
۳۔	اُردو شعرا کے تذکرے اور تذکرہ نگاری	〃	۷
۱۔	فارسی تذکروں کی قدامت	〃	۷
۲۔	فارسی شعرا کا پہلا تذکرہ	〃	۹
۳۔	فارسی تذکرے اردو تذکرہ نگاری سے قبل	〃	۱۱
۴۔	فارسی تذکروں کی نوعیت و اہمیت	〃	۱۲
۵۔	اُردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ	〃	۱۴
۶۔	تذکرہ نگاری کے محرکات	〃	۱۷
۷۔	اردو شعرا کے تذکروں کی تعداد	〃	۲۲
۸۔	اردو تذکروں کی قسمیں	〃	۲۸
۹۔	اردو تذکروں کی معنوی حیثیت	〃	۲۹
۱۰۔	اُردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت	〃	۳۲
۱۱۔	تذکروں کی سوانحی اہمیت	〃	۳۶
۱۲۔	تذکروں کی تاریخی اہمیت	〃	۳۹
۱۳۔	تذکرہ نگاری کیا ہے ؟	〃	۴۰
۴۔	شعرائے اُردو کے تذکروں کا تعارف	〃	۴۱
۱۔	نکات الشعرا از میر تقی میر مرقومہ ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)	〃	۴۱
۲۔	گلشن گفتار از حمید اورنگ آبادی مرقومہ ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)	〃	۴۳

Marfat.com

۳۔	تحفۃ الشعرا	از افضل بیگ قاقشال	مرقومہ ۱۱۶۵ھ	مطابق ۱۷۵۲ء (فارسی)	فرمان فتحپوری ۴۴
۴۔	ریختہ گویاں	از فتح علی حسینی گردیزی	مرقومہ ۱۱۶۶ھ	مطابق ۱۷۵۳ء (فارسی)	" ۴۶
۵۔	مخزن نکات	از قیام الدین قائم	مرقومہ ۱۱۶۸ھ	مطابق ۱۷۵۵ء (فارسی)	" ۴۸
۶۔	ریاض حسنی	از عنایت اللہ فتوت	مرقومہ ۱۱۶۸ھ	مطابق ۱۷۵۵ء (فارسی)	" ۵۱
۷۔	چمنستان شعرا	از لچھمی نرائن شفیق	مرقومہ ۱۱۷۵ھ	مطابق ۱۷۶۲ء (فارسی)	" ۵۴
۸۔	طبقات الشعرا	از قدرت اللہ شوق	مرقومہ ۱۱۸۸ھ	مطابق ۱۷۷۴ء (فارسی)	" ۵۸
۹۔	بہار و خزاں	از بہاء الدین حسین خاں عروج قبل	مرقومہ ۱۱۹۲ھ	مطابق ۱۷۷۸ء (فارسی)	" ۳۳۸
۱۰۔	تذکرہ شعرائے اردو	از میر حسن دہلوی	مرقومہ ۱۱۸۸-۹۲ھ	مطابق ۱۷۷۴-۷۸ء (فارسی)	" ۶۳
۱۱۔	گل عجائب	از اسد علی خاں تمنا	مرقومہ ۱۱۹۲ھ	مطابق ۱۷۷۸ء (فارسی)	" ۶۸
۱۲۔	تذکرۂ شورش	از سید غلام حسین شورش	مرقومہ ۱۱۹۳ھ	مطابق ۱۷۷۸ء (فارسی)	" ۷۰
۱۳۔	مسرت افزا	از ابوالحسن	مرقومہ ۱۱۹۴ھ	مطابق ۱۷۸۰ء (فارسی)	" ۳۴۰
۱۴۔	گلشن سخن	از مرزا کاظم مبتلا لکھنوی	مرقومہ ۱۱۹۴ھ	مطابق ۱۷۸۰ء (فارسی)	" ۳۴۱
۱۵۔	گلزار ابراہیم	از محمد ابراہیم خاں خلیل	مرقومہ ۱۱۹۸ھ	مطابق ۱۷۸۴ء (فارسی)	" ۷۳
۱۶۔	تذکرہ ہندی	از غلام ہمدانی مصحفی	مرقومہ ۱۲۰۹ھ	مطابق ۱۷۹۴ء (فارسی)	" ۷۸
۱۷۔	عیار الشعرا	از خوب چند ذکا	مرقومہ ۱۲۱۳ھ	مطابق ۱۷۹۹ء (فارسی)	" ۱۰۱
۱۸۔	تذکرہ عشقی	از وجیہ الدین عشقی	مرقومہ ۱۲۱۵ھ	مطابق ۱۸۰۱ء (فارسی)	" ۹۳
۱۹۔	گلشن ہند	از مرزا علی لطف	مرقومہ ۱۲۱۵ھ	مطابق ۱۸۰۱ء (اردو)	" ۹۷
۲۰۔	عمدہ منتخبہ	از اعظم الدولہ سرور	مرقومہ ۱۲۱۶-۱۹ھ	مطابق ۱۸۰۱-۴ء (فارسی)	" ۹۹
۲۱۔	مجموعۃ الانتخاب	از شاہ کمال	مرقومہ ۱۲۲۱ھ	مطابق ۱۸۰۴ء (فارسی)	" ۱۰۹
۲۲۔	ریاض الفصحا	از غلام ہمدانی مصحفی	مرقومہ ۱۲۲۱ھ	مطابق ۱۸۰۶ء (فارسی)	" ۱۱۱
۲۳۔	مجموعہ نغز	از قدرت اللہ قاسم	مرقومہ ۱۲۲۱ھ	مطابق ۱۸۰۶ء (فارسی)	" ۱۱۵
۲۴۔	تذکرہ بے جگر	از خیراتی لعل جگر	مرقومہ ۱۲۲۱-۵۱ھ	مطابق ۱۸۰۶-۳۶ء (فارسی)	" ۳۴۷
۲۵۔	دیوانِ جہاں	از بینی نرائن جہاں	مرقومہ ۱۲۲۲ھ	مطابق ۱۸۰۷ء (فارسی)	" ۱۲۲
۲۶۔	طبقاتِ سخن	از غلام محی الدین متلا میرٹھی	مرقومہ ۱۲۲۳ھ	مطابق ۱۸۰۷ء (فارسی)	" ۳۴۳
۲۷۔	تذکرۃ الشعرا	از ابن امین طوفان	مرقومہ ۱۲۴۷-۵۱ھ	مطابق ۱۸۳۱-۳۵ء (فارسی)	" ۳۴۷
۲۸۔	دستور الفصاحت	از احمد علی خاں یکتا	مرقومہ ۱۲۴۹ھ	مطابق ۱۸۳۴ء (فارسی)	" ۱۲۶
۲۹۔	گلشنِ بے خار	از مصطفیٰ خاں شیفتہ	مرقومہ ۱۲۵۰ھ	مطابق ۱۸۳۴ء (فارسی)	" ۱۲۸
۳۰۔	تاریخ ادب ہندوستانی	از گارساں دتاسی	مرقومہ ۱۲۵۶-۸۰ھ	مطابق ۱۸۳۹-۷۰ء (فرانسیسی)	" ۱۳۷
۳۱	انتخاب دواوین	از امام بخش صہبائی۔	مرقومہ ۱۲۶۰ھ	مطابق ۱۸۴۴ء (اردو)	" ۱۷۰

تذکرہ شعرائے پنجاب مرتبہ صلاح الدین سرانسی ۔ مدیر کراچی
کرنل علیہ الرشید

Marfat.com

۳۲۔	مدائح الشعرا	از عنایت حسین خاں مہجور مرقومہ ۱۲۶۰ھ مطابق ۱۸۴۴ء (فارسی)	فرمان فتحپوری ۱۷۱
۳۳۔	تذکرہ بہار بے خزاں	از احمد حسن سحر مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (فارسی)	" ۱۷۳
۳۴۔	گلدستہ نازنیناں	از کریم الدین مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (اردو)	" ۱۷۵
۳۵۔	گلستان بے خزاں	از قطب الدین باطن مرقومہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء (اردو)	" ۱۷۷
۳۶۔	خوش معرکہ زیبا	از سعادت خاں ناصر مرقومہ ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۶ء (اردو)	" ۱۸۹
۳۷۔	طبقات الشعرائے ہند	از کریم الدین وفیلن صاحب مرقومہ ۱۲۶۳ھ مطابق ۱۸۴۷ء (اردو)	" ۲۰۰
۳۸۔	تحزن شعرا	از نورالدین خاں فائق مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)	" ۲۰
۳۹۔	سراپا سخن	از محسن علی محسن مرقومہ ۱۲۶۹ھ مطابق ۱۸۵۳ء (اردو)	" ۲۱۴
۴۰۔	یادگار شعرا	از اشپرنگر مرقومہ ۱۲۶۹ھ مطابق ۱۸۵۳ء (انگریزی)	" ۲۲۳
۴۱۔	گلشن ہمیشہ بہار	از نصراللہ خاں خورجوی مرقومہ ۱۲۷۱ھ مطابق ۱۸۵۴ء (فارسی)	" ۲۴۳
۴۲۔	گلستان سخن	از قادر بخش خاں صابر مرقومہ ۱۲۷۱ھ مطابق ۱۸۵۵ء (اردو)	" ۲۵۰
۴۳۔	سخن شعرا	از عبدالغفور نسّاخ مرقومہ ۱۲۸۱ھ مطابق ۱۸۶۴ء (اردو)	" ۲۵۸
۴۴۔	خزینۃ العلوم	از درگا پرشاد نادر مرقومہ ۱۲۸۸ھ مطابق ۱۸۷۱ء (اردو)	" ۲۸۷
۴۵۔	فرح بخش	از شوکت علی خاں مرقومہ ۱۲۸۸ھ مطابق ۱۸۷۱ء (اردو)	" ۲۹۲
۴۶۔	شمیم سخن حصہ اوّل	از عبدالحئی صفا بدایونی مرقومہ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء (اردو)	" ۲۹۴
۴۷۔	شمیم سخن حصہ دوم	از عبدالحئی صفا بدایونی مرقومہ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء (اردو)	" ۳۰۴
۴۸۔	انتخاب یادگار	از امیر مینائی مرقومہ ۱۲۹۰ھ مطابق ۱۸۷۳ء (اردو)	" ۳۰۷
۴۹۔	عروس الاذکار	از نصیر الدین احمد نقش مرقومہ ۱۲۹۲ھ مطابق ۱۸۷۵ء (اردو)	" ۳۱۳
۵۰۔	بہارستانِ ناز	از فصیح الدین رنج مرقومہ ۱۲۹۳ھ مطابق ۱۸۷۶ء (اردو)	" ۳۱۸
۵۱	چمن انداز	از دیگا پرشاد نادر مرقومہ ۱۲۹۴ھ مطابق ۱۸۷۷ء (اردو)	" ۳۲۱
۵۲	طور کلیم	از سید نورالحسن مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)	"
۵۳	بزم سخن	از سید علی حسن خاں مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (فارسی)	" ۳۲۴
۵۴	آب حیات	از محمد حسین آزاد مرقومہ ۱۲۹۷ھ مطابق ۱۸۸۰ء (اردو)	" ۳۳۵
۵۔	فارسی شعرا کے تذکرے ایک نظر میں		" ۳۴۸
۶۔	فارسی شعرا کے بعض دوسرے ماخذ		" ۳۵۱

Marfat.com

حرفِ اوّل

نیاز فتحپوری

نگار کی گزشتہ ۳۴ سالہ زندگی کا یہ بالکل پہلا واقعہ ہے کہ اس کا سالنامہ پریس کو جا رہا ہے اس حال میں کہ اس کی جمع و ترتیب میں سوا اِن چند تمہیدی سطور کے ایک لفظ بھی میرے قلم کا نہیں ہے۔ ہاں اگر (التدالُ علی الخیر کفاعلہ) کوئی معقول و صحیح بات ہے تو یہ فخر ضرور مجھے حاصل ہے کہ سالنامہ کے موجودہ موضوع کی طرف میں نے ہی فرمان صاحب کو متوجہ کیا اور انھوں نے بڑی خوشی کے ساتھ اس تجویز کو مان لیا۔ کیونکہ وہ خود اس موضوع پر عرصہ سے غور کر رہے تھے۔ اور کافی مواد ان کے پاس جمع تھا۔ یقیناً یہ بالکل خدا ساز بات تھی اور حسن اتفاق سے

جو اُن کی خو تھی، وہ ہی مرا مدعا ہوا

اس خاص موضوع پر سالنامہ کی جمع و ترتیب کا خیال اول اول جنوری ۱۹۳۵ء کا سالنامہ (اُردو شاعری نمبر) نکالنے کے بعد ہی میرے ذہن میں آیا تھا۔ لیکن چونکہ میں سمجھتا تھا یہ کام صرف ایک شخص کے کرنے کا نہیں ہے اس لئے میں خاموش رہا کیونکہ وہ "ایک شخص" میں نہیں ہو سکتا تھا۔ میرے پاس نہ وقت اتنا تھا کہ نگار اور اپنی زندگی کی تمام ذمہ داریوں سے اعراض کر کے صرف اسی کام میں لگ جاتا اور نہ اتنی ہمت و توانائی کہ تمام تذکروں کو فراہم کرتا اور انکا مطالعہ کر کے خود کوئی تذکرہ ان تذکروں کا مرتب کر سکتا۔ نتیجہ یہ ہوا کہ یہ خیال میں نے ترک کر دیا تاہم اس خیال نے ایک اور صورت اختیار کر لی۔ یعنی پورے پانچ سال تک غور کرنے کے بعد میں نے سوچا کہ کیوں نہ عہد حاضر کے مشہور غزل گو شعرا کو خود اپنے حالات لکھنے اور اپنے کلام کے انتخاب کرنے کی طرف متوجہ کیا جائے اور اس طرح ۳۱ شعرا کا خودنوشت تذکرہ (سالنامہ ۳۵ء) پیش کرنے میں کامیاب ہو گیا جن میں اب صرف گیارہ حضرات بقید حیات ہیں اور باقی بیس ہم سے ہمیشہ کیلئے جدا ہو گئے

ہر چند یہ تذکرہ اپنی نوعیت کے لحاظ سے بالکل نئی چیز تھا اور غالباً اتنا ہی اہم بھی تاہم کسی نہ کسی طرح میرا جی چاہتا تھا کہ اس وقت تک جتنے تذکرے لکھے جا چکے ہیں ان کی بھی ایک مکمل فہرست مع ایضاحی استدراکات کے یکجا کر دی جائے تاکہ ادبیات پر کام کرنے والوں کے راہ میں آسانیاں پیدا ہو جائیں لیکن میں تنہا اتنی محنت شاقہ برداشت نہیں کر سکتا تھا اس لئے میری یہ خواہش پوری نہ ہوئی اور وقت گزرتا گیا۔ یہاں تک کہ میں کراچی چلا آیا اور میرے آنے کے بعد فرمان صاحب نے "سالنامہ نیاز نمبر" کی طرح ڈالدی۔

اسکے بعد میری رائے یہ ہوئی کہ "اشاعت سالنامہ" کی رسم کو بالکل ختم کر دیا جائے کیونکہ اب اس ذمہ داری کو اپنے سر لینے کی ہمت میں اپنے آپ میں نہیں پاتا۔ لیکن حسن اتفاق سے میرے عزیز ہمدرد دوست جناب فرمان "ادارۂ نگار" کی ذمہ داریاں سنبھالنے کے لئے آمادہ ہو گئے اور اسی کے ساتھ فرزند عزیز عارف نیازی جو نگار کی اشاعت و طباعت میں غیر معمولی محنت و دلچسپی لے رہے ہیں اس کو منظور نہیں کیا کہ اس دیرینہ روایت کو ختم کر دیا جائے۔ اور اس طرح یہ سالنامہ وجود میں آیا۔

اب رہا یہ امر کہ وہ کیا اور کیسا ہے۔ سو اس کی تفصیل میں جانے کی ضرورت نہیں اسے پڑھئے اور خود فیصلہ کیجئے اس میں تذکرہ نگاری کی تاریخ اس کی فنی حیثیت، اس کے ادوار و محرکات اور خدا جانے اور کتنے اہم مباحث شامل ہیں اور اس طرح اس کی حیثیت ایک ایسے تحقیقی مقالہ کی سی ہو گئی ہے جس میں بحث کے کسی پہلو کو تشنہ نہیں رہنے دیا گیا۔

مجھے امید ہے کہ نہ صرف طلبہ بلکہ اکابر علم و ادب کے لئے بھی یہ سالنامہ بڑی قیمتی دستاویز ثابت ہوگا اور ہماری درسگاہیں بھی اس سے مستفید ہونگی

Marfat.com

ملاحظات

ابھی "نیاز نمبر" کا خمار پوری طرح نہ اترا تھا کہ ۶۴ء کے سالنامے کا نشہ طلوع ہوا۔ نیاز صاحب سے ذکر آیا، دو ایک منٹ خاموش رہنے کے بعد بولے "نکال سکتے ہیں تو تذکروں کا تذکرہ نمبر نکالیے" موضوع کی حد تک میں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے" لیکن جب نیاز صاحب نے "اپنے پہ اہل دہر کا قیاس" کر کے یہ فرمایا کہ "وقت کم ہے پورا سالنامہ آپ کو لکھنا ہوگا" تو میں ایک طرح کی ذہنی الجھن میں پڑ گیا۔ وسائل کی کمی، اپنی کم علمی، موضوع کی وسعت و پیچیدگی اور عدیم الفرصتی کا یہ مشورہ کہ اس ذمہ داری کو سر دست ہرگز قبول نہ کیا جائے لیکن اپنی طبیعت، نیاز صاحب کی خواہش، نگار کے سالناموں کی روایت اور غیرتِ علمی کا یہ تقاضا کہ یہ نمبر ضرور شائع کیا جائے، کئی دن اسی تذبذب میں گزر گئے۔ آخر کار غالب کے اس شعر نے ؎

دربلا بودن بہ از بیم بلا است قعرِ دریا سلسبیل روئے دریا آتش است

سہارا دیا اور میں نے سود و زیاں کی حدود سے آگے بڑھ کر کام شروع کر دیا۔

اس کے بعد بعض تذکروں کے اصل نام، مصنف، سال تصنیف، سن طباعت، فہرست شعرا اور دوسری معلومات کی تصحیح و فراہمی میں کتنی مشکلات کا سامنا کرنا پڑا۔ اس کی بے کیف داستان آپ کو سنانے سے کوئی فائدہ نہیں اور آپ اسے سنیں بھی کیوں؟ ــــ مختصر یوں سمجھ لیجئے کہ میں غالب کی طرفداری سے باز رہا اور عرفی کے اس قول کا معترف ہوتا گیا کہ ع موجِ دریا سلسبیل و قعرِ دریا آتش است۔

اب یہ نمبر آپ کے سامنے ہے، کیسا ہے؟ کیا ہے؟ اس کے متعلق آپ حکم لگائیں۔ مجھے صرف اتنا کہنا ہے کہ یہ کام جیسا بھی ہے بڑی حد تک تحقیقی نوعیت کا ہے اور تحقیق کی راہ آسان نہیں ہوتی۔ اس میں کبھی کبھی ایسا ہوتا ہے کہ آج جو چیز کارنامہ بن کر آتی ہے کل وہی اسی تحقیق کے ہاتھوں مضحکہ خیز بن جاتی ہے۔ صرف علم و ادب نہیں سائنس کے انکشافات و نتائج بھی اس سے مستثنیٰ نہیں ہیں۔ چنانچہ اب سے کچھ دنوں پہلے خود سائنسدانوں کی نظر میں زمین مسطح اور ساکن تھی، سورج اور آسمان گردش میں تھے ہلکی چیز کی بہ نسبت وزنی چیز جلد اوپر سے نیچے آتی تھی۔ زندگی یکسر حادثاتی تھی اور مادہ بے روح تھا لیکن آج سائنسدانوں کی رائیں ان کے متعلق کچھ سے کچھ ہو گئیں، ایسی صورت میں اس ادنیٰ سے کام کے متعلق میں "کائے کردم" کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ پھر بھی چونکہ اردو میں اپنی نوعیت کا یہ پہلا کام ہے اور تذکروں کے متعلق اس سے زیادہ مواد کہیں اور یکجا نہیں ہے اس لئے یقین ہے کہ آئندہ بہتر کام کرنے والوں کو اس کام سے رہنمائی ضرور ملے گی۔

اس میں "فہرست شعرا" شاید بعض کو گراں گزرے۔ لیکن اس کے بغیر یہ نمبر شاید اتنا افادی نہ ہوتا۔ ایسی صورت میں پچاس سے زائد تذکرے اس سالنامے میں ضروری تصریحات کے ساتھ سمٹ آئے ہیں۔ چنانچہ اردو شعرا پر تحقیقی کام کرنے والے اندھیرے میں نہ بھٹکیں گے اور انھیں بڑی آسانی سے سراغ لگ جائے گا کہ انھیں کسی خاص شخص کے حالات و کلام کے لئے کن کن تذکروں کی طرف رجوع کرنا چاہیئے۔

ابتدائی مقالے میں چونکہ تذکروں کی اہمیت و نوعیت پر مجموعی بحث ہو چکی ہے اس لئے تذکروں کے انفرادی تعارف میں اختصار سے کام لیا گیا ہے پھر بھی اس میں وہ ساری ضروری باتیں آگئی ہیں جو کسی خاص تذکرے پر کام کرنے کے لئے کسی فرد کو اکساتی ہیں۔ آخر میں فارسی شعرا کے تذکروں اور ماخذوں کی فہرستیں شامل کر کے اس سالنامے کو مزید افادی بنانے کی کوشش کی گئی ہے۔ اس بات کا افسوس ضرور ہے کہ ناگاہ یرقان کا شکار ہو جانے کے سبب آخری صفحات کا تکملہ خاطر خواہ نہ ہو سکا اور بعض چیزیں تشنہ رہ گئیں۔

مجھے اس کام میں ڈاکٹر ابواللیث صدیقی، قیصر ابن حسن، انجمن ترقی اردو، ترقی اردو بورڈ اور کراچی یونیورسٹی کے کتب خانوں کے علاوہ لیاقت نیشنل لائبریری سے خصوصاً مدد ملی۔ محمد اسحٰق صدیقی، یوسف سرمست، سیفی پریمی، اکبر علی خاں اور سعادت نظیر صاحب کے طفیل مجھے ہندوستان کے بعض ایسے مخطوطوں کی نقلیں دیکھنے کو مل گئیں جو یہاں نایاب تھیں۔ پروف پڑھنے کا کام معین الرحمٰن صاحب کی مدد سے آسان ہو گیا اور عزیزی عارف نیازی کی اعانت اور محنت کی بدولت اشاعت و طباعت کی کٹھن منزلیں بہ حسن و خوبی بڑی تیزی سے طے ہو گئیں۔ میں ان سب کا تہ دل سے شکر گزار ہوں۔

فرمان فتحپوری

Marfat.com

تذکرے اور تذکرہ نگاری

اردو شعرا کے تذکروں کو، ادبی تنقید، سوانح اور تاریخ کی اساس خیال کرنا چاہیئے۔ ان تذکروں کو نظر انداز کر کے نہ تو ہم اردو زبان و ادب کی ارتقائی منزلوں کا سراغ لگا سکتے ہیں اور نہ اس کے ماضی، حال اور مستقبل میں کوئی رشتہ قائم کر سکتے ہیں۔ چنانچہ کلاسیکل شاعری اور ادب دونوں کے متعلق آج ہم جو کچھ جانتے ہیں انھیں تذکروں کے توسط سے جانتے ہیں، اور آئندہ بھی ادبی تاریخ و تنقید یا تحقیق و سوانح نگاری کا کوئی کام ان قدیم ماخذات سے یکسر بے نیاز رہ کر نہیں کیا جا سکتا۔ تذکروں کی یہی وہ اہمیت ہے جو کسی ادیب یا ناقد کو ان کے تفصیلی مطالعہ پر اکساتی بھی ہے اور مجبور بھی کرتی ہے۔

فارسی تذکروں کی قدامت

اردو میں تذکرہ نگاری کا رواج کب اور کن حالات میں ہوا اور آخر آخر اس کے فکر و فن نے کیا صورت اختیار کی، ان سوالات کا جواب تلاش کرنے سے پہلے فارسی تذکرہ نگاری کا سرسری جائزہ لینا ضروری ہے اس لئے کہ شعر و ادب کی بعض دوسری اصطلاحات و اصناف کی طرح تذکرہ نگاری کا رواج بھی اردو میں فارسی کے زیر اثر ہوا ہے۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ محمد حسین آزاد کی آب حیات مصنفہ ۱۸۸۰ء سے قبل تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں ان میں سے اکثر فارسی زبان میں ہیں اور فارسی تذکرہ نگاری کی قدیم روش پر مرتب کئے گئے ہیں،

فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز فی الواقع کس زمانے سے ہوا، اس کے متعلق وثوق سے کوئی حکم لگانا مشکل ہے۔ پھر بھی فارسی کے قدیم ترین ماخذوں اور تذکروں کی چھان بین سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ اسلام کی آمد سے قبل فارسی میں تذکرہ نگاری کا رواج نہ ہوا تھا بلکہ ایک ایرانی محقق کے لفظوں میں یوں کہنا چاہیئے۔

"پس از اسلام نیز تا آغاز سدہ ششم کتابے دریں زمینہ" کہ ترجمہ شاعران فارسی زبان را، بہ زبان فارسی و بہ استقلال در برداشتہ باشد نمی شناسیم اما بہ زبان عربی کتابہائے در ترجمہ مردان بزرگ علم و ادب و شعر فراہم می آمدہ مانند کتاب یتیمۃ الدہر ثعالبی کہ ابوالقاسم علی پسر باخرزی متوفا بسال ۴۶۷ھ دیلی بنام دمیۃ القصر و عصرۃ اہل العصر بر آن نوشت: بہ ترجمۂ شاعران حجاز و شام و دیار بکر و آذربائیجان و عراق و ری و اصفہان و فارس و کرمان و جرجان و دہستان و استرآباد و قومس و خوارزم و خراسان و بلخ و سیستان و غزنہ و اختصاص دارد[1]

---

[1] مقدمہ مجمع الفصحاء از مظاہر مصفا

Marfat.com

اسی طرح فارسی کا پہلا تذکرہ نگار، محمد عوفی، لبا الالباب مولفہ ۶۱۸ھ کے دیباچہ میں لکھتا ہے کہ ۔

"شک نیست کہ دریں شیوہ در طبقات شعرائے عرب چند تالیف ساختہ اند و چند تصنیف پرداختہ چوں صبقات ابن سلام و طبقاتِ ابن قتیبۃ و طبقات ابن المعتز و یتیمۃ الدھر کہ ابو منصور ثعالبی ساختہ است و دمیۃ القصر کہ تاج الرؤسا علی بن الحسن الباخزری پرداختہ و زینۃ الزماں کہ شمس الدین محمود اندحودی تالیف کرد، ولکن در طبقات شعرائے عجم ہیچ تالیف مشاہدہ نیا فتادہ است و ہیچ مجموعہ در نظر نیامدہ" [1]

ان بیانات سے اندازہ ہوتا ہے کہ فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز دخلِ اسلام سے بھی کئی سو سال بعد چھٹی صدی ہجری سے ہوتا ہے۔ صاحب راحت الصدور و آیۃ السرور کے بیان کے مطابق چھٹی صدی ہجری کے وسط میں طغرل بن ارسلاں کی خواہش پر معروف شعرا کے منتخب اشعار جمع کرنے اور شعرا کی تصویروں کے ساتھ ایک مصوّر تذکرہ ترتیب دینے کا کام شروع ہوا تھا [2] لیکن افسوس کہ اس تذکرے کے تکملہ یا وجود کا کوئی ثبوت ہمارے پاس موجود نہیں ہے۔ اس لئے فارسی کے قدیم ترین دستیاب تذکرے کی حیثیت سے جب تذکرے کا نام لیا جا سکتا ہے۔ وہ نور الدین محمد عوفی کا لب الالباب ہے جو سرزمین پاک ہی میں بعہد ناصر الدین قباچہ والیِ آج لکھا گیا ہے۔

اس میں شبہ نہیں کہ لباب الالباب سے پہلے بھی بعض ایسی کتابوں کے نام ملتے ہیں جن میں فارسی شاعری اور بعض فارسی شعرا زیر بحث آئے ہیں۔ ان کتابوں میں حسب ذیل خصوصیت سے قابل ذکر ہیں ۔

۱۔ مناقب الشعرا ۔
۲۔ مجمع النوادر ۔
۳۔ راحۃ الصدور و آیۃ السرور ۔

اول الذکر کا نام صرف دولت شاہ سمرقندی کے تذکرۃ الشعرا مولفہ ۸۹۲ھ میں ایک جگہ آیا ہے جسے ابو طاہر خاتونی کی تالیف بتایا گیا ہے۔ ابو طاہر خاتونی پانچویں صدی ہجری کے آواخر اور چھٹی صدی ہجری کے اوائل سے تعلق رکھتا ہے اس کا شمار عہد سلجوقی کے ممتاز ادیبوں اور شاعروں میں ہوتا تھا اور اس حیثیت سے اس کا تذکرہ اکثر قدیم کتابوں میں آیا ہے چنانچہ عماد الدین اصفہانی نے تاریخ سلجوقیہ میں، قزوینی نے آثار البلاد میں، شمس قیس بن رازی نے المعجم فی معاییر الاشعار العجم میں، ابی بکر محمد بن علی راوندی نے راحۃ الصدور و آیۃ السرور میں اور ہدایت قلی نے مجمع الفصحا میں۔ ابو طاہر خاتونی کا ذکر کیا ہے اور اس کے اشعار بھی نقل کئے ہیں۔ لیکن مناقب الشعرا، صرف یہی نہیں کہ اب تک نایاب ہے بلکہ محققین کے نزدیک اس کا وجود ہی مشتبہ ہے۔ علامہ عبد الوہاب قزوینی جنھوں نے اس سلسلے میں تفحص و تحقیق سے کام لیا ہے لکھتے ہیں کہ

"فقط دلیلے کہ ما بدست داریم برائے صحت وجود چنیں کتابے از تالیف ابو طاہر خاتونی منحصر است باین کہ یک مرتبہ ذکر او در تذکرۂ دولت شاہ شدہ است و گماں نمی کنم کہ ایں دلیل کافی باشد برائے یقین بہ صحت نسبت، و عدم تعلق و قلتِ تحقیق و مسامحہ در نقل دولت شاہ زیادہ ازاں است کہ محتاج بیان باشد" [3]

---

[1] دیباچہ لباب الالباب ص ۱ چاپ تہران
[2] مقدمہ راحت الصدور و آیۃ السرور مصنفہ ۵۹۹ھ
[3] مقدمہ لباب الالباب چاپ تہران ۔

Marfat.com

اس کے بعد یہ کہنا کہ یہ کتاب فی الواقع فارسی شاعروں کے ذکر پر مشتمل ہے۔ بہت مشکل ہے بلکہ بعض قرائن سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ مناقب الشعرا کا موضوع تذکرۂ شعر و شاعری نہیں بلکہ کچھ اور رہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ دولت شاہ سمرقندی ایک طرف یہ دعویٰ کرتا ہے کہ اس کا تذکرہ فارسی کا پہلا تذکرہ ہے دوسری طرف مناقب الشعراء کا حوالہ بھی دیتا ہے۔ اگر مناقب الشعرا واقعی شاعروں کا تذکرہ ہوتا تو کم از کم سمرقندی پہلا تذکرہ نگار ہونے کا مدعی نہ بنتا اور اگر دانستہ ایسا کرتا تو پھر مناقب الشعرا کا حوالہ نہ دیتا غرض کہ اس کتاب کا تذکرۂ الشعرا ہونا یقینی نہیں اور اگر ہو بھی تو چونکہ یہ اب تک ناپید ہے۔ اس لئے تذکرے کی حیثیت سے اسے زیر بحث لانا مناسب نہیں۔

مجمع النوادر مولفہ ۵۵۱ھ بھی تذکرۂ الشعرا نہیں بلکہ جیسا کہ اس کے مشہور و معروف نام "چہار مقالہ" سے ظاہر ہے، نظامی عروضی سمرقندی کے چار مختلف مقالات کا مجموعہ ہے۔ اس میں مصنف نے شاہان وقت کے چار مصاحبین خاص یعنی دبیر، شاعر، منجم اور طبیب کے دستور العمل سے بحث کی ہے۔ مقالہ دوم میں شعر و سخن کی حقیقت اور بعض شعرا کا ذکر آیا ہے، لیکن تذکرہ نگاری سے براہ راست اس کا کوئی تعلق نہیں ہے۔ ہاں اسے فارسی شعر و ادب کا ایک قدیم ماخذ ضرور خیال کر سکتے ہیں۔

جہاں تک راحت الصدور و آیۃ السرور مصنفہ ابوبکر نجم الدین محمد بن علی راوندی کا تعلق ہے یہ کتاب بھی تذکرہ الشعرا کے زمرے میں نہیں آتی۔ راحت الصدور دراصل آل سلجوق کی تاریخ ہے جو ۵۹۹ھ میں لکھی گئی ہے۔ اس کا ایک باب

"ذکر شاعران مداح آل سلجوق و شعرہائے آناں"

سے البتہ تعلق رکھتا ہے اس لئے راحت الصدور کو بھی، چہار مقالہ کی طرح فارسی کے بعض شعرا کے قدیم ماخذات میں شمار کر سکتے ہیں لیکن تذکرہ نہیں کہہ سکتے۔

فارسی شعرا کا پہلا تذکرہ

مذکورہ بالا مباحث کی روشنی میں مناقب الشعراء، مجمع النوادر اور راحت الصدور و آیۃ السرور تینوں کتابیں، تذکرہ نگاری کی تاریخ سے خارج ہو جاتی ہیں اور آجتک کی تحقیق کے مطابق یہی کہنا پڑتا ہے کہ فارسی کا پہلا دستیاب تذکرہ لباب الالباب اور پہلا تذکرہ نگار محمد عوفی ہے۔ اڈورڈ براؤن نے بہت صحیح لکھا ہے کہ:-

"عزت این کتاب لباب الالباب در این است کہ در این فن تقریباً یادگار وحید است۔ اگرچہ قبل ازین چند تذکرہ ہائے دیگر در احوال مآثر شعرائے فرس نوشتہ شدہ، ولے اکثر آنہا دستخوش حوادث و پایمال مرور زماں گشتہ، الا چہار مقالہ نظامی عروضی سمرقندی..... در آں کتاب ہم اگرچہ ضمناً از گروہے از مشاہیر شعرائے متقدمین ذکر رفتہ، ولے مقصود اصلی مولف غیر ازاں بودہ است بخلاف این کتاب لباب الالباب کہ اصل مرام مولف ہمیں بودہ است کہ حتی المقدور از عامۂ شعرائے مشہور ذکرے و از افکار ایشاں بکار و منتخب اشعار ایشاں بر سبیل نمونہ یادگار در صحائف کتاب خود گذارد"[۲]

فارسی کا پہلا تذکرہ لباب الالباب ۶۱۷ھ اور ۶۱۸ھ کے درمیان تکمیل کو پہنچا ہے اور اس کی دو جلدیں حسب ذیل ابواب پر مشتمل ہیں۔

---

۲ مقدمہ لباب الالباب از براؤن چاپ تہران

Marfat.com

اوّل درفضیلت شعر و شاعری
دوم درمعنی شعر از طریق لغت
سوم درمعنی آنکہ اول شعر کہ گفت
چہارم درمعنی آنکہ اول کس شعر پارسی گفت
پنجم درلطائف اشعار و زمرائے عالی رتبت و صدر رسامی منزلت
ششم درلطایف اشعار ملوک کبار و سلاطین نامدار
ہفتم درذکر صدور و علما و ائمہ و فضلا۔
ہشتم درذکر لطایف اشعار شعرائے کہ درعہد آل لیث و آل طاہر و آل سامان بودند
نہم درذکر شعرائے آل ناصر
دہم درذکر لطائف شعرائے آل سلجوق
یازدہم درذکر لطایف شعرائے کہ دریں قرن بودہ اند، بعد از عہد دولت معزی و سنجری
دوازدہم درذکر لطایف اشعار صدور و افاضل کہ بدیں حضرت مخصوص اند و بریں دولت موسوم۔

بعد کے فارسی تذکرہ نگاروں نے عموماً لباب الالباب ہی کو سامنے رکھ کر اپنے تذکرے مرتب کئے ہیں یہ الگ بات ہے کہ بعض نے اس کا حوالہ دیا ہے اور بعض نے نہیں دیا۔ غلام آزاد بلگرامی کا یہ خیال بہت درست ہے کہ

"جملہ تذکرہ نویسانِ متاخر در تحریر احوال شعرا اقدام القدما عیال اوانند"[1]

چنانچہ لباب الالباب کی اشاعت سے قبل فارسی کے جن تذکرہ نگاروں نے اس کتاب سے براہ راست مدد لی ہے اور جنھوں نے اس کا حوالہ بھی دیا ہے اُن میں پانچ خصوصیات سے قابل ذکر ہیں۔

۱۔ تقی الدین اوحدی جنھوں نے "فردوس خیال" کے نام سے ۹۹۱ھ میں فارسی شعرا کا تذکرہ لکھنا شروع کیا اور ۱۰۲۳ھ میں "عرفات العاشقین" کے نام سے مکمل کیا اور ۱۰۳۶ھ میں "کعبہ عرفان" کے نام سے اس کا خلاصہ مرتب کیا۔

۲۔ سید علی بن محمود حسینی جنھوں نے ۱۰۰۰ھ میں "بزم آرا" کے نام سے فارسی شعرا کا تذکرہ مکمل کیا۔

۳۔ امین احمد رازی جنھوں نے ۱۰۰۲ھ میں "ہفت اقلیم" کے نام سے شعر و ادب کے متعلق ایک معلوماتی کتاب مرتب کی اور اس میں بعض فارسی شعرا کے حالات بھی درج کئے۔

۴۔ حسن بن لطف اللہ رازی طہرانی جنھوں نے ۱۰۴۰ھ میں "میخانہ" کے نام سے رودکی سے لے کر معاصرین تک کا تذکرہ مکمل کیا۔

۵۔ علی قلی خاں داغستانی جنھوں نے ۱۱۶۱ھ/۱۷۴۸ء میں فارسی شعرا کا ایک تذکرہ لکھا اور "ریاض الشعرا" نام رکھا۔

اس سے قبل دولت شاہ سمرقندی نے "تذکرۃ الشعرا" مولفہ ۸۹۲ھ میں اور سام مرزا نے "تحفۂ سامی" مولفہ ۹۵۷ھ

---

[1] خزانۂ عامرہ مرقومہ ۱۱۷۶ھ/۱۷۶۲ء مطبوعہ ۱۸۷۱ء

Marfat.com

ہیں بھی لباب الالباب سے پورا فائدہ اٹھایا ہے لیکن افسوس ہے کہ انھوں نے اس کا حوالہ نہیں دیا۔ بعض تذکرہ نگار اور مورخ ایسے بھی ہیں جو لباب لالباب سے براہ راست استفادے کا دعویٰ تو کرتے ہیں اور جگہ جگہ لباب الالباب کا حوالہ بھی دیتے ہیں لیکن قرائن سے پتہ چلتا ہے کہ لباب الالباب ان کی نظر سے نہیں گزرا۔ مثلاً "خزانۂ عامرہ" کے مؤلف غلام علی آزاد بلگرامی اور شعر العجم کے مصنف مولانا شبلی دونوں لباب الالباب کو اپنا ماخذ بتاتے ہیں لیکن حقیقت یہ ہے کہ ان بزرگوں نے ثانوی ذرائع سے لباب الالباب کے بعض تراجم نقل کئے ہیں اور اس سے براہ راست استفادے کا موقع انھیں نہیں ملا[1]

فارسی تذکرے اردو تذکرہ نگاری سے قبل

لب الالباب کے زیر اثر ۶۱۸ھ سے لے کر اردو شعرا کے اولین تذکرہ نکات الشعرا مولفہ ۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۱-۵۲ء تک فارسی شعرا کے کتنے تذکرے موجود تھے اور ان کی کیا نوعیت تھی، اس کا بھی اجمالی ذکر مناسب معلوم ہوتا ہے اس لئے کہ ریختہ گو شعرا کے تذکرے عموماً فارسی تذکروں کو سامنے رکھ کر لکھے گئے ہیں۔ یوں تو ۶۱۸ھ سے لے کر ۱۱۶۵ھ تک تاریخ و سوانح کی بعض کتابوں میں بھی مخصوص شعرا کا ذکر آیا ہے اور ایسے ماخذات کی ایک فہرست بھی ہم نے آخری صفحات میں دیدی ہے لیکن ۱۱۶۵ھ تک کی جن کتابوں کو "تذکرۃ الشعرا" کا نام دیا جاسکتا ہے ان میں حسب ذیل اہم ہیں:-

۱- تذکرۃ الشعرا مولفہ دولت شاہ سمرقندی مرقومہ ۸۹۲ھ
۲- مجالس النفائس مولفہ میر علی شیر مرقومہ ۸۹۶ھ
۳- لطائف نامہ مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۲۷ھ
۴- جواہر العجائب یا تذکرۃ النساء مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۴۷ھ
۵- تحفۂ سامی مولفہ سام مرزا مرقومہ ۹۵۷ھ
۶- مذکر الاحباب مولفہ نثاری بخاری مرقومہ ۹۷۴ھ کے قریب
۷- نفائس المآثر مولفہ علاالدولہ قزوینی مرقومہ ۹۷۳ تا ۹۸۲ھ
۸- خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار مولفہ تقی کاشی مرقومہ ۹۸۵ تا ۱۰۱۶ھ
۹- بزم آراء مولفہ سید علی بن محمود حسینی مرقومہ ۱۰۰۰ھ
۱۰- خزینۂ گنج الٰہی مولفہ الٰہی حسین مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۱۵ھ
۱۱- بت خانہ مولفہ محمد صوفی و عبداللطیف مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۲۱ھ
۱۲- خیر البیان مولفہ حسین بن غیاث الدین محمود مرقومہ ۱۰۱۷ تا ۱۰۳۶ھ
۱۳- عرفات العاشقین مولفہ تقی بن معین الدین حسینی اوحدی اصفہانی مرقومہ ۱۰۲۲ تا ۱۰۲۴ھ
۱۴- عالم آراء مولفہ اسکندر منشی مرقومہ ۱۰۲۵ھ
۱۵- میخانہ مولفہ عبدالنبی فخر الزمانی قزوینی ۱۰۲۸-۲۹ھ
۱۶- مجمع الشعرا جہانگیر شاہی مولفہ قاطع ۱۰۳۷ھ
۱۷- "خرابات" یا "میخانہ" مولفہ حسن بن لطف اللہ طہرانی مرقومہ ۱۰۴۰ھ

[1] تنقید شعر العجم از حافظ محمود شیرانی

Marfat.com

۱۸۔ "رسالہ" مولفہ چندر بھان برہمن مرقومہ قبل ۱۰۷۳ھ
۱۹۔ تذکرۂ نصرآبادی مولفہ طاہر نصرآبادی مرقومہ ۱۰۸۰ تا ۱۰۹۲ھ
۲۰۔ کلمات الشعرا مولفہ محمد افضل سرخوش مرقومہ ۱۰۹۳ھ
۲۱۔ تذکرۃ الشعرا مولفہ محمد بقا سہارنپوری مرقومہ قبل ۱۰۹۴ھ
۲۲۔ مراۃ الخیال مولفہ شیر خاں لودی مرقومہ ۱۱۰۲ھ
۲۳۔ ہمیشہ بہار مولفہ کشن چند اخلاص مرقومہ ۱۱۳۶ھ
۲۴۔ سفینۂ خوشگو مولفہ بندرابن خوشگو مرقومہ ۱۱۳۱ تا ۱۱۶۱ھ
۲۵۔ سفینۂ بے خبر مولفہ عظمت اللہ بے خبر مرقومہ ۱۱۴۱ھ
۲۶۔ بدبیضا مولفہ غلام علی آزاد بلگرامی مرقومہ ۱۱۴۸ھ
۲۷۔ تذکرۂ ندرت مولفہ علی فطرت ندرت مرقومہ ۱۱۴۹ھ
۲۸۔ گلدستہ مولفہ عبدالوہاب مرقومہ ۱۱۵۵ھ
۲۹۔ ریاض الشعرا مولفہ علی قلی خاں والہ داغستانی مرقومہ ۱۱۶۱ھ
۳۰۔ منتخب الاشعار مولفہ محمد علی خاں مبتلا مرقومہ ۱۱۶۱ھ
۳۱۔ تذکرۂ حسینی مولفہ میر حسین دوست سنبھلی مرقومہ ۱۱۶۲ھ
۳۲۔ مجمع النفائس مولفہ سراج الدین علی خاں آرزو مرقومہ ۱۱۶۴ھ
۳۳۔ تذکرۃ المعاصرین مولفہ شیخ علی حزین مرقومہ ۱۱۶۵ھ

فارسی تذکروں کی نوعیت و اہمیت

ان تذکروں کی کیا نوعیت ہے؟ اس کے جواب میں ان پر الگ الگ بحث کرنیکی گنجائش اس جگہ نہیں ہے۔ مجموعی حیثیت سے البتہ اُن پر کچھ کہا جاسکتا ہے۔ جہاں تک ان کی ظاہری صورت کا تعلق ہے بقول ڈاکٹر عبدالستار صدیقی[1] انھیں دو خاص گروہ میں تقسیم کرسکتے ہیں۔

ا۔ عام تذکرے یعنی ایسے تذکرے جن میں فارسی شاعری کے آغاز سے لے کر معاصرین تک کا ذکر کیا گیا ہے مثلاً تذکرۃ الشعرا، خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار، خزینہ گنج الٰہی۔ بت خانہ، مراۃ الخیال۔ سفینہ خوشگو، ریاض الشعرا، بدبیضا، مجمع النفائس اور عرفات العاشقین وغیرہ۔

ب۔ خاص تذکرے یعنی وہ تذکرے جن میں کسی خاص عہد یا دور یا صرف معاصر شعرا کا ذکر آیا ہے مثلاً مجالس النفائس نفائس المآثر، میخانہ، کلمات الشعرا، تذکرہ نصرآبادی، ہمیشہ بہار اور تذکرہ المعاصرین وغیرہ۔

اب رہ گئی ان تذکروں کی معنوی نوعیت، سو اس سلسلے میں سب سے پہلے لباب الالباب کے بارے میں علامہ عبدالوہاب قزوینی کی رائے سن لیجئے۔ اس لئے کہ یہی تذکرہ فارسی تذکرہ نگاری کا سنگ بنیاد ہے اور اسی کی تقلید میں دوسرے تذکرے لکھے گئے ہیں قزوینی نے لباب الالباب کی تاریخی، سوانحی اور تنقیدی اہمیت کا ذکر کرتے ہوئے لکھا ہے کہ:۔

"لباب الالباب در ترجمۂ احوال شعرا غالباً معلوماتے مفید بدست نمی دہد و خصوصاً سن وفات را کہ اہم مواضیع

[1] اورنٹیل کالج میگزین لاہور بابت فروری ۱۹۲۷ء

Marfat.com

تراجم رجال است در اکثر اوقات جلا ادغفلت ذکر نمی کند و ہم واحد اُو استعمال استعارات سمج و تشبیہات بارد و تسجیعات متکلف ثقیل و جناسات متصنّع مستکرہ است کہ از زرار آنہا ہیچ معنی بچنگ خوانندہ نمی آید، و نیز منتخباتے کہ از اشعار شعرا می دہد بسیارے از اوقات اشعار متوسط بلکہ اشعارِ ردّی ایشاں است بطورے کہ از روئے این منتخبات نمی توآں بہ سبک و اسلوب شاعر مبعوث عنہ پے بر د[1]

کم و بیش یہی حال دوسرے تذکروں کا ہے۔ چنانچہ مجمع الفصحا کے مرتب و مقدمہ نگار، فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت پر بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ۔

"بر محققانِ پوشیدہ نیست کہ در بیشتر تذکرہ ہائے فارسی اشتباہائے بزرگ تاریخی و ادبی از قبیل نسبت شعر شاعری بشاعر دیگر انتساب یک پارہ شعر باد یا چند شاعر اشتباہ در تعیّن زمانِ زندگی و سن تولید و مرگ و مولد و غیر آں کم نیست، روش تذکرہ نویساں، در نوشتن ترجمۂ حال و شیوۂ بیان شاعران نیز بیشتر یک نواخت بہ نظر می رسد و باندک تامل آشکار می شود کہ بیشتر اناں گرفتار تقلید از یک دیگر بودہ اند و ہیچ شیوۂ تازہ ای بکار نہ بردہ است و اگر تازگی و دگرگونی در کار آناں باشد بیشتر از جہت تقسیم بندی ظاہری ست ذکر بعضے از تذکرہ ہائے معروف این تقلید را از نظر خوانندہ می گذرانیم۔

از جہت تعیّن شیوۂ شاعراں در بیاں اگر حمل بر مبالغہ و اغراق نہ شود باید گفت کہ بتقریب ہیچ از تذکرہ نویساں قلمے در روشن کردن سبک برنامہ نہادہ و از جہت انتقاد نیز قدمے برنداشتہ است۔

نویسندگان کتابہائے تذکرہ برائے نشاندادن اہمیت شاعر و سبک و سلیقہ او در شعر بہ کلمہ بازی و لفظ پرداختہ اند و اگرچہ برائے بعضے از آناں کہ شعر شناس بودہ اند و سخن درست و استوار از نادرست و سست بازمی شناختہ اند تحلیل و تجزیۂ سبک، و تحلیل شیوۂ بیان، و بیان جہت ہائے امتیاز شعر شاعری از شاعر دیگر میسر بودہ است سپائے بند ہائے ظاہرِ و صنعت سازی و تکلّف آنرا آسودہ و انگذاشتہ چنانکہ امروز اگر بدقت کتابہائے تذکرہ مورد نظر قرار گیرد ایں مدعا بخوبی اثبات می گردد کہ سرنوشت تعیین سبک شاعران و اہمیت ایشاں در شعر در دست تذکرہ نویساں بستگی بصورت ظاہر نام و کنیت و تخلص ایشاں و آمادگی آں کلمہ ہائے برائے تجنیس سازی و ایہام و قلب و تصحیف داشتہ است و شاہد ایں معنا ترجمہ حال بیشتر شاعرانست در تمام تذکرہ ہا از لباب الالباب تا مجمع الفصحا گرفتہ و گاہے کار ایں تکلف بہ مسخرہ و خندہ و دیوانگی و پرداختن در دغہائے بزرگ کشیدہ است۔[2]

تذکرہ نگاری کی کمزوریوں کے باب میں تذکروں کا سخت سے سخت نقاد جو کچھ کہہ سکتا ہے تقریباً وہ سب کچھ مندرجہ بالا دو اقتباسات میں آگیا ہے لیکن ان کمزوریوں کے باوجود فارسی تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی۔ ان ناقدین نے جہاں تذکروں کی خامیاں گنوائی ہیں وہاں اس بات کا اعتراف بھی کیا ہے کہ:۔

"این کتاب از حیث نظر تاریخی و ادبی اہمیتے بس دارد ..... و در حقیقت اگر لباب الالباب

---

[1] مقدمہ لباب الالباب از عبدالوہاب قزوینی۔
[2] مقدمہ مجمع الفصحا از مظہر مصفا۔

Marfat.com

بدست ما نہ رسید بود تراجم جماعتے کثیر بل اکثر از شعرائے متقدمین بکلی از میاں رفتہ بود والان ابداً اسمے و رسمے از ایشاں باقی نماندہ بود" (مقدمہ لباب الالباب)

"در ایران تذکرہ نویسی از چندیں قرن پیش رائج شدہ وکسانے در صدد جمع شعر شاعراں و نوشتن ترجمہ زندگی ایشاں برآمدہ اند اگر ہمت بکار نمی رفت امر دراز حال بیشتر بلکہ تمامی شاعران گذشتہ بے خبر بودیم" (مقدمہ مجمع الصفا)

یہ ہے فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت و روش۔ جسے پس منظر کے طور پر اُردو تذکرہ نگاری کے مطالعہ کے وقت ذہن میں رکھنا ضروری ہے اس لئے کہ اُردو شعرا کے تذکرے عموماً اسی کی تقلید اور اسی کے زیر اثر وجود میں آئے۔

اردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ

برصغیر میں اُردو زبان و شعر کو عملاً قبول عام اٹھارویں صدی عیسوی کے اوائل سے نصیب ہوتا ہے۔ ہوا یہ کہ ۱۷۰۷ء میں اورنگ زیب عالمگیر کے انتقال کے بعد جب مغلیہ سلطنت کو سنبھالنے والا کوئی نہ رہا تو مسلمانوں کا سیاسی اقتدار رفتہ رفتہ دیسی راجہ نوابوں، اور بعد ازاں انگریزوں کے ہاتھوں میں منتقل ہوگیا۔ اسی سیاسی تبدیلی نے جہاں زندگی کے دوسرے شعبوں کو متاثر کیا وہاں زبان و ادب پر بھی گہرا اثر پڑا۔ فارسی جسے کئی صدی سے سرکاری زبان کی حیثیت حاصل تھی۔ حکومت کی سرپرستی اور خواص کی قدردانی سے محروم ہوگئی، ان حالات میں اُردو کو سامنے آنے کا موقع ملا اور چند دن میں اس نے فارسی کی ساری ظاہری و معنوی خصوصیات کچھ اس طرح اپنے اندر جذب کریں۔ کہ فارسی کو اُردو کے لئے ہر شعبۂ زندگی میں جگہ خالی کرنی پڑی۔ جو لوگ اب تک اُردو کو کم مرتبہ دلچر خیال کرتے تھے وہی اس کی طرف لپکے اور اسطرح کہ اُردو انھیں کی ہو کر رہ گئی۔ اردو نثر کی طرف البتہ ذرا دیر میں توجہ کی گئی اور انیسویں صدی عیسوی کے آغاز سے قبل تصنیفی و تالیفی کاموں کا موثر ذریعہ نہ بن سکی۔ چنانچہ اٹھارویں کے وسط سے لیکر انیسویں صدی عیسوی کے ربع اول تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں بہ استثنائے گلشن ہند جو کہ فارسی گلزار ابراہیم کا اُردو ترجمہ ہے۔ سارے کے سارے فارسی زبان میں ہیں اور یہ سلسلہ کسی نہ کسی طور پر ۱۷۵۰ء سے لے کر اردو شعرا کے آخری تذکرہ آب حیات کے سن تالیف ۱۸۸۰ء تک برابر قائم رہتا ہے۔

اب رہا یہ سوال اردو شعرا کا پہلا تذکرہ کب لکھا گیا اور کس نے لکھا؟ ـــــ ان سوالوں کا حتمی جواب ذرا مشکل ہے۔ قدیم تذکروں کے مطالعہ سے یہ بات تو واضح ہو جاتی ہے کہ اُردو میں تذکرہ نگاری کا رواج میر درد کے عہد ہی سے ہو گیا تھا۔ اور بعض معاصرین مثلاً محمد یار خاں خاکسار، رفیع الدین سودا، سراج الدین علی خاں آرزو اور سید امام الدین وغیرہ نے اردو شعرا کے تذکرے بھی مرتب کئے تھے لیکن وہ دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکے۔ چونکہ یہ تذکرے آج ناپید و نایاب ہیں اس لئے ان کے آغاز و انجام یا نوعیت و کیفیت کے متعلق کوئی گفتگو نہیں کی جا سکتی۔ ہاں قدیم ترین دستیاب تذکروں کو سامنے رکھ کر ان کی تقدیم و تاخیر کا تعین کیا جا سکتا ہے۔ اردو کے قدیم ترین تذکروں میں مندرجہ ذیل کے نام لئے جاتے ہیں۔

۱۔ نکات الشعرا از میر تقی مولفہ ۱۱۶۵ھ
۲۔ گلشن گفتار از حمید اورنگ آبادی مولفہ ۱۱۶۵ھ
۳۔ تحفتہ الشعرا از افضل بیگ قاقشال مولفہ ۱۱۶۵ھ
۴۔ ریختہ گویاں از فتح علی حسینی گردیزی مولفہ ۱۱۶۶ھ

Marfat.com

۵۔ مخزن نکات از قیام الدین قائم مولفہ ۱۱۶۸ھ

ان تذکروں کے متعلق، ڈاکٹر سید عبداللہ صاحب لکھتے ہیں "دو تذکرے (تحفۃ الشعرا اور گلشن گفتار) دکن سے تعلق رکھتے ہیں۔ مخزن نکات اپنے دعوے کے باوجود بعد کی تصنیف ہے اور ۱۱۶۸ھ میں لکھا جاتا ہے۔ باقی رہا تذکرہ گردیزی سو داخلی شہادتیں یہ ظاہر کرتی ہیں کہ گردیزی نے میر کے تذکرہ نکات الشعرا کو ضرور دیکھا ہوگا۔ پس ان حالات میں تذکرہ میر کو اردو شعرا کا پہلا موجود تذکرہ قرار دیا جا سکتا ہے[۱]"

اس سے قبل قدیم تذکروں پر بعض دوسرے کام کرنے والے حضرت مثلاً مولوی عبدالحق مرحوم، محی الدین قادری زور، حبیب الرحمٰن خاں شروانی، گارساں دتاسی، حافظ محمود شیرانی۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی۔ سید محمد ایم اے، حکیم شمس اللہ قادری اور قاضی سید عبدالودود وغیرہ نے بھی کم و بیش اسی قسم کا اظہار خیال کیا ہے اور اسی لئے آج عموماً نکات الشعرا ہی کو اردو شعرا کے دوسرے تذکروں سے مقدم خیال کیا جاتا ہے اور ہم نے بھی اس پرچے میں اسی خیال کے تحت نکات الشعرا کا ذکر سب سے پہلے کیا ہے۔

لیکن تحقیقی نقطۂ نظر سے نکات الشعرا کی تقدیم کی وجہ سمجھ میں نہیں آتی۔ نکات الشعرا، گلشن گفتار اور تحفۃ الشعرا تینوں ۱۱۶۵ھ میں مکمل ہوتے ہیں اس لئے نکات الشعرا کو باقی دو سے مقدم خیال کرنے کا سوال ہی نہیں پیدا ہوتا۔ یہ صحیح ہے کہ یہ تذکرہ دکن میں لکھے جاتے ہیں لیکن اس کی روش اردو شعرا کے عام تذکروں کی طرح مختلف نہیں ہے۔ ان میں دکنی شعرا کے ساتھ شمالی ہند کے متعدد شعرا کا ذکر آیا ہے اور تذکرۃ الشعرا کی حیثیت سے انھیں وہی اہمیت حاصل ہے جو نکات الشعرا کو۔ اس لئے انھیں تذکرہ نگاری کی توقیت یا تاریخی ترتیب سے خارج کرنے اور انھیں نکات الشعرا سے موخر خیال کرنے کا جواز سمجھ میں نہیں آتا۔

لیکن بعض حضرات کی تحریروں سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ میر کے تذکرے کو فتح علی حسینی اور قائم کے تذکروں سے مقدم خیال کرنا بھی ہنوز تشنہ تحقیق ہے۔ جہاں تک نکات الشعرا کا تعلق ہے۔ میر نے خود اس کا کوئی سال تصنیف درج نہیں کیا۔ مخلص کی وفات کے سلسلے میں انھوں نے جو کچھ لکھا ہے۔ اس سے مولوی عبدالحق مرحوم نے یہ نتیجہ نکالا ہے کہ یہ ۱۱۶۵ھ میں لکھا گیا ہے۔ گردیزی نے البتہ اپنے تذکرے کے تکملہ کا سال ۵ محرم ۱۱۶۶ھ ظاہر کر دیا ہے۔ قائم کے تذکرہ کا تاریخی نام "مخزن نکات" ہے اور اس سے ۱۱۶۹ھ برآمد ہوتے ہیں۔ ان تاریخوں سے بظاہر نکات الشعرا کو باقی دونوں سے مقدم خیال کرنا پڑتا ہے لیکن مشکل یہ ہے کہ یہ تینوں معاصرین اپنے تذکروں میں ایک دوسرے کے تذکرے کا کوئی سراغ نہیں دیتے۔ گردیزی نے تو خیر اس قسم کا کوئی ذکر نہیں کیا لیکن قائم اور میر دونوں اردو کے اولین تذکرہ نگار ہونے کا دعوے کرتے ہیں۔ قائم کا بیان ہے کہ۔

"مخفی و محتجب نہ ماند کہ الی الآن در ذکر و بیان اشعار و احوال شعرائے ریختہ کتابے بہ تصنیف نہ گردید و تا ایں زماں ہیچ انسانے از ماجرائے شوق افزائے سخنورانِ ایں فن سطرے تالیف نہ رسانیدہ۔ بنابراں فقیر مولف محمد قیام الدین قائم بعد کوشش تام و سعی تمام در اوین ایں اعزہ فراہم آوردہ۔ پارہ ادبیات از ہر کدام بر سبیل یادگار در ذیل ایں بیاض کہ بہ مخزن نکاتِ موسوم است بہ قید قلم درآوردہ"

(دیباچہ مخزن نکات)

اسی طرح میر تقی میر مدعی ہیں کہ:۔

"در فن ریختہ کہ شعرے است بطور شعر فارسی بہ زبان اردوئے معلی شاہجہاں آباد۔ کتابے تاحال تصنیف

---

[۱] شعرائے اردو کے تذکرے مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۲ء

Marfat.com

نہ شدہ کہ احوال شاعران این معنی بہ صفحہ روزگار بہ ماند" (دیباچہ نکات الشعرا)

لیکن اسی کے ساتھ میر تقی میر نے محمد یار خاکسار عرف کلو کے ذکر میں خود یہ بھی لکھ دیا ہے کہ ۔

"تذکرہ نوشتہ است بنام معشوق چہل سالۂ خود، احوال خود را اقل از ہمہ نگاشتہ"

نثار احمد فاروقی صاحب نے اس بیان سے یہ سوال اٹھایا ہے کہ :۔

"اگر میر کا تذکرہ سب سے پہلا ہے تو خاکسار نے اپنے معشوق چہل سالہ کے نام سے جو تذکرہ لکھا تھا، اس کا حوالہ اس میں کیسے آگیا۔ ظاہر ہے کہ ترجمہ خاکسار بعد میں لکھا گیا یا یہ عبارت بڑھائی گئی [1]"

اس سلسلے میں مولانا امتیاز علی خاں عرشی، نکات الشعرا، ریختہ گویاں اور مخزن نکات، تینوں تذکروں کے آغاز و انجام پر مفصل روشنی ڈالتے ہوئے لکھتے ہیں ۔

ا۔ "بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ میر صاحب نے تقریباً ۱۱۶۱ھ میں یا اس کے کچھ بعد اپنا تذکرہ لکھنا شروع کیا تھا اس وقت تک اس موضوع پر کسی کتاب کا لکھا جانا میر صاحب کے علم میں تھا۔ ۱۱۶۴ھ میں وہ اس کام میں مشغول تھے۔ مخلص کی وفات کے ایک برس بعد تک بھی یہ کام ختم نہیں ہوا تھا اور آرزو کے متعلق انھوں نے جو عمدہ تعریفی کلمات استعمال کئے ہیں وہ شعبان ۱۱۶۵ھ کے قبل کے لکھے ہوئے ہیں جبکہ وہ آرزو کے یہاں یا ان کے پڑوس میں رہا کرتے تھے۔ (دستور الفصاحت ص ۴۶)"

ب۔ "گردیزی نے اس کا آغاز ۱۱۵۶ھ کے قریب کیا ہے ..... ۱۱۵۶ھ میں اس کی عمر ۲۵ سال کی ہوگی یہ عمر اس قسم کا کام انجام دینے کے لئے بالکل موزوں تھی۔ خود میر صاحب کی عمر تذکرہ ختم کرتے وقت ۳۰ برس کی تھی۔ (دستور الفصاحت ص ۴۸ + ۴۹)"

س۔ "بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ قائم نے پہلے اپنا تذکرہ بیاض کی صورت میں مرتب کیا تھا۔ اس بیاض کے آغاز کے بارے میں سب سے پہلی تاریخ ۱۱۵۷ھ/۱۷۴۴ء ملتی ہے۔ اس وقت تک اردو گو شعرا کا کوئی تذکرہ مرتب نہ ہوا تھا ۱۱۶۷ھ میں ..... بیاض نے تذکرے کی شکل اختیار کر لی اور مصنف نے اس کا تاریخی نام "مخزن نکات" رکھا جس سے ۱۱۶۸ھ برآمد ہوتے ہیں" (دستور ص ۵۹)

ان تفصیلات سے کم از کم یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ میر کا یہ دعویٰ کہ وہ اردو شعرا کے پہلے تذکرہ نگار ہیں درست نہیں ہے۔ گردیزی اور قائم دونوں نے میر سے بہت پہلے اپنے تذکروں کی ترتیب و تسوید کا کام شروع کر دیا تھا۔ نثار احمد فاروقی نے تو یہاں تک لکھ دیا ہے کہ "محمد تقی میر دہلی میں ان کے (قائم کے) ہمسائے تھے۔ میر کو تذکرہ مخزن نکات کی تالیف کا علم ہوگا لیکن انھوں نے عمداً اس سے چشم پوشی کی ہے اور تقدم کا شرف خود حاصل کرنا چاہا"۔ میری ناچیز رائے میں سر دست میر سے تذکرہ نگاری کی اولیت کا شرف چھیننا اُن کے ساتھ زیادتی ہے۔ یہ مانا کہ عرشی صاحب کی تحقیقات کے مطابق گردیزی کے "ریختہ گویاں" کا آغاز ۱۱۵۶ھ میں، قائم کے مخزن نکات کا ۱۱۵۷ھ میں اور میر کے نکات الشعرا کا ۱۱۶۱ھ میں ہوتا ہے اور اگر ہم سال آغاز کے لحاظ سے ان کی تاریخی ترتیب قائم کریں تو موجودہ تذکروں میں پہلا تذکرہ "ریختہ گویاں" دوسرا مخزن نکات اور تیسرا نکات الشعرا قرار پاتا ہے۔ لیکن سال تصنیف کے سلسلے میں سال آغاز نہیں بلکہ ہمیشہ کسی کتاب کا

---

[1] دلی کالج میگزین۔ میر نمبر ص ۳۹۵

Marfat.com

سال اختتام شمار کیا جاتا ہے۔ چونکہ خود عرشی صاحب کی تحقیقات یہ بتاتی ہیں کہ نکات الشعرا ۱۱۶۵ھ میں ریختہ گویاں ۱۱۶۶ھ اور مخزن نکات ۱۱۶۸ھ میں مکمل ہوا ہے اور آخری دو تذکروں میں بالترتیب ۱۱۶۸ھ اور ۱۱۷۶ھ تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ اس لئے سال تکمیل کے اعتبار سے "نکات الشعرا" یقیناً گردیزی اور قائم کے تذکروں سے مقدم ہو جاتا ہے اور بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی آج بھی یہی کہنا پڑتا ہے کہ دستیاب تذکروں میں تکمیلی حیثیت سے جو تذکرے سب سے پہلے سامنے آئے ہیں ان میں نکات الشعرا اور گلشنِ گفتار اور تحفۃ الشعرا کے نام آتے ہیں[1]

تذکرہ نگاری کے محرکات

فارسی کی طرح اردو میں بھی تذکرہ نگاری کے آغاز و فروغ کے متعدد محرکات رہے ہیں اور اگر ہم نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک کے زمانہ کو ذہن میں رکھ کر اُن کی نشان دہی کرنا چاہیں تو اس سلسلے میں امور ذیل کو محرکات کا نام دے سکتے ہیں۔

(۱) اس فن کا اولین محرک بھی انسان کا وہی فطری جذبہ ہے جو اپنے بعد اپنی ایسی یادگار چھوڑ جانا چاہتا ہے جسکی وجہ سے اس کا نام تا قیامت دعاؤں کے ساتھ لیا جائے اور وہ زندہ جاوید ہو جائے۔ بقول میر:۔

"بارے دنیا میں رہو غمزدہ یا شاد رہو
ایسا کچھ کر کے چلو یاں کہ بہت یاد رہو۔

چنانچہ فارسی کا پہلا تذکرہ نگار عوفی۔ لباب الالباب کے سبب تالیف کے ذیل میں لکھتا ہے کہ

"محمد عوفی روئے در ہمہ جہاں گردانیدہ و ہمہ جہاں آوردہ است..... خواست کہ حضرت عالیہ (نصیر الدین قباچہ) را ہمہ از شیوۂ صناعت و سرمایۂ بضاعت خود خدمتے کند و تحفۂ اے آرد تا دامنِ قیامت، دست بلابد امن آں نرسد و تا آخر دور یادگار ے از دست تعرض شب رواں زوال مامون یابند۔

اسی طرح فارسی کا دوسرا اہم تذکرہ نگار دولت شاہ سمرقندی، "تذکرۃ الشعرا" مولفہ ۸۹۲ھ کے دیباچہ میں بطور سبب تالیف رقم طراز ہے کہ:۔

"من بندہ در روزگار شباب و ایام دفضل و اکتساب را در جہالت و بطالت بسر بردم و دو سہ روزہ زندگانی کہ سرمایہ سعادت جاودانی است بہالا یعنی تلف کردم۔ چوں از روئے محاسبت و مراقبت بروزنامہ حیات نظر کردم دیدم کہ کاروان عمر گرانمایہ در تیہ گمراہی پنجاہ مرحلہ قطع نمودہ بود..... با خود اندیشہ کردم کہ از دفتر دین و دانش کہ فہرست مجموعہ کمالات است حرفے نخواندہ و از جاہ و مراتب آبا و اجداد بے بہرہ ماندہ ایں چنیں عمر تلف شدہ را چہ عوض و ایں سودائے بے سود را چہ غرض ..... بعد ما کہ زخم شمشیر تشویر خوردم و ساعتے بندامت سر فرو بردم ——— آخر مصلحت آں دانستم کہ پیش از انکہ پائے مرکب حیات در سنگلاخ اجل مجروح شود ع

دست بکارے زنم کہ غصہ سر آید

..... آخر از حسرت و پشیمانی واندوہ و پریشانی بہ زاویہ ادبار مجاور گشتم و بگوشہ تنہائی معتکف گشتم و از ظلمات ملالت بر خاطرم مستولی شد کہ ناگاہ ع

ہاتف غیب ایں ندا در داد

---

[1] علیگڈھ میگزین ستمبر ۱۹۳۸ء و سالنامہ سہیل ۱۹۳۶ء

Marfat.com

عاطل منیش ورقے می خراش گرنہ نویسی قلمے می تراش

چنوں کنوز معانی ظہور نمودہ دانستم کہ قلم از دھائے آں گنج بود با قلم دو زباں یکدل شدہ گفتم اے مفتاح کنوز دانش بہ تو مشورت می کنم کہ بر سعی بنانِ من بدندانِ تو کدام رقم است قلم بعنداے صریر با من تقریر کرد۔

کہ ہر چیز کاں گفتنی گفتہ اند
بردہ بوم دانش ہمہ رفتہ اند

علمائے دیں دادآثار واخبار دادہ اند دابواب وقصص انبیا بررُخِ خلق کشادہ اند۔ شیخ عطار کہ مرقد او در باجین انوار معطر باد در تذکرۃ الاولیا ید بیضا نمودہ و مورخاں دانا در تواریخ ومقامات سلاطین توانا مجلّدہا پرداختہ اند و کتابہا ساختہ اند وہم چنیں در معرفت بلاد ومصلحت عباد آنچہ بایستنی است فضلا در آں کار جہد نمودہ اند و یادگارے گذشتہ اند ؎

آنچہ مجہول باد در عالم ذکر تاریخ وقصہ شعراست

چنانچہ، دولت شاہ نے اپنی یادگار چھوڑنے کی آرزو میں فارسی شعرا کا تذکرہ مرتب کر دیا۔
اپنی یادگار چھوڑنے اور زندہ جاوید ہو جانے کا یہی شوق عموماً تذکرہ نگاری کا محرک بنا ہے اور جیسا کہ اردو فارسی کے تذکرہ نگاروں نے "سبب تالیف" کے باب میں واضح کر دیا ہے یہی فطری جذبہ اکثر تذکروں کو وجود میں لایا ہے۔

۲۔ تذکرہ نگاری کا دوسرا بڑا محرک انتخاب اشعار یا بیاض نگاری کا شوق بھی رہا ہے۔ انتخاب اشعار کی رسم اتنی ہی قدیم ہے جتنی خود شعر گوئی کی۔ انتخاب اشعار دراصل تخلیقی عمل ہی کا ایک جزو ہے جسے شعری تنقید کا نقطۂ آغاز کہنا چاہیئے۔ یہ نقطۂ آغاز ذاتی پسند و ناپسند کا پابند رہ کر بھی۔ مذاق سخن اور معیار فن سے یکسر بیگانہ نہیں ہوتا۔ شاید یہی وجہ ہے کہ آج بھی شعر کی تنقید میں انتخاب اشعار سے مفر نہیں ہوتا اور یہ انتخاب نقاد کو رسوا یا نیک نام کرنے میں بڑا کام آتا ہے۔ بات یہ ہے کہ انتخاب اشعار تنقیدی کا بنیادی اصول نہ سہی لیکن ادبی تنقید سے اس کی اہمیت کو یکسر نظر انداز بھی نہیں کر سکتے، . . . . یہ فائدہ کیا کم ہے کہ اس سے آمد و ورد، توارد و تسامح، اور خیال کی جدت و قدامت کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔ شاید اسی لئے علامہ ابن رشیق نے یہ حکم لگایا تھا کہ شاعر کو اعلیٰ طبقہ کے شعرا کا کلام یاد ہونا چاہیئے تاکہ وہ اپنے شعر کی بنیاد اسی منوال پر رکھے۔ جو شخص اساتذہ کے کلام سے خالی الذہن ہوگا اگر وہ محض طبیعت کی اپج سے کچھ لکھ بھی لے گا تو شعر نہیں بلکہ نظم ساقط الاعتبار یا ٹکسال باہر کہیں گے پس جب اس کا حافظہ بلغا کے کلام سے پُر ہو جائے اور ان کی روش ذہن کی لوح پر نقش ہو جائے تب فکر شعر کی طرف متوجہ ہونا چاہیئے۔ اب جس قدر مشق زیادہ ہوگی اسی قدر ملکۂ شاعری مستحکم ہوگا۔[1]

یہ یکسر نقاد کا قول ہے جس کے اثرات مغربی روشنی آنے سے قبل تک عربی، فارسی اور اردو تینوں زبانوں پر صاف نظر آتے ہیں۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ فارسی اور اردو شعرا کے تذکروں میں زبان و بیان کی جن خوبیوں اور کمزوریوں کی نشان دہی ملتی ہے۔ وہ عموماً ابن رشیق ہی کے دبستان تنقید سے تعلق رکھتی ہے چنانچہ اگر ہم تذکروں کے سوانحی اختصار پر نظر ڈالیں

[1] بحوالہ مقدمہ شعر و شاعری از مولانا حالی

Marfat.com

تو اندازہ ہوگا کہ اکثر تذکرہ نگاروں کا مقصود اول اول اشعار کا انتخاب تھا۔ آخر آخر اس انتخاب میں شاعر کا نام، تخلص، ولدیت اور سکونت کے متعلق چند فقرے شامل ہو گئے اور اشعار کے مجموعے نے آسانی سے تذکرے کی صورت اختیار کر لی۔ اس خیال کی تائید فارسی زبان کے قدیم ترین ماخذات مثلاً ابی بکر نجم الدین محمد کپر علی کی تصنیف راحت الصدور آیۃ السرور مولفہ ۵۹۹ھ اور محمد کپر بدر جاجرمی کی تالیف مونس الاحرار مولفہ ۷۴۶ھ سے بھی ہوتی ہے۔

انتخاب اشعار کے بڑھتے ہوئے شوق نے بیاض نگاری کی بنا ڈالی اور ہر صاحب ذوق نے اپنی پسند کے مطابق اشعار کے انتخاب کا ایک تحریر رکارڈ، بیاض کی صورت میں رکھنا شروع کیا۔ گارسان دتاسی نے اپنے خطبات اور تاریخ ادب ہندوستانی کے دیباچہ میں بیاض نگاری پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ کریم الدین نے بھی دتاسی کے بیان کو طبقات الشعراء میں دھرایا ہے۔ بیاض نگاری کی حسب ذیل صورتیں اس وقت عموماً مروج تھیں۔

(۱) خود اپنے کلام کا انتخاب۔
(۲) مختلف شعرا کی دواوین سے پسندیدہ اشعار کا انتخاب
(۳) مختلف اصناف یا پسندیدہ اصناف کا انتخاب۔
(۴) مختلف موضوعات پر مختلف شعرا کے اشعار کا انتخاب
(۵) مختلف زبانوں کے شعرا کا انتخاب
(۶) قدما سے لے کر معاصرین تک کے کلام کا انتخاب
(۷) صرف منتخب اور نہایت مشہور شعرا کے اشعار کا انتخاب۔

اس قسم کی بیاضیں بعض گھروں اور بڑے کتب خانوں میں آج بھی خاصی تعداد میں موجود ہیں۔ بعض بیاضوں میں صرف مختلف شعرا کے پسندیدہ اشعار ہیں اور شعرا کے تخلص درج نہیں ہیں اور بعض میں نام اور تخلص کا اہتمام بھی ہے۔ یہی بیاض تذکرہ نگاری کا نقش اول ہے۔ جب یہی نام یا تخلص بلحاظ حروف تہجی یا ابجدی ترتیب دے دیئے گئے اور کسی خاص قرینے سے مرتب کر دیئے گئے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا۔ چنانچہ اردو میں گلدستہ نشاط اور دیوان جہاں اور فارسی میں چمن بے نظیر و دقائق الاشعار اس کی واضح مثالیں ہیں۔ دیوان جہاں اور دقائق الاشعار، دونوں بنیادی طور پر اشعار کے مجموعے میں ہیں لیکن چونکہ اشعار کے ساتھ ایک مختصر فقرے ہر شاعر کے متعلق بھی درج ہیں اسلئے ان کا شمار تذکروں میں ہوتا ہے اور گلدستہ نشاط و چمن بے نظیر مجموعہ اشعار یا بیاض ہی کے زمرے میں رہتے ہیں۔

۳۔ تذکرہ نگاری کو ترقی دینے میں شعرا کی معاصرانہ چشمک، باہم رقابت گروہ بندی اور علاقائی تعصب کو بھی بڑا دخل رہا ہے۔ ولی و ناصر علی اور سودا و میر کے زمانے سے لے کر دور حاضر تک اسکے اثرات ادبی تاریخ میں پائے جاتے ہیں۔ اشعار میں تو اس قسم کی چشمک کی بے شمار مثالیں ملتی ہیں۔ لیکن اردو شعرا کے تذکرے بھی ان سے خالی نہیں ہیں چنانچہ خود میر کا نکات الشعرا جسے دستیاب تذکروں میں قدیم ترین خیال کیا جاتا ہے معاصرانہ چشمک ہی کا نتیجہ معلوم ہوتا ہے۔ میر اپنے ایک معاصر محمد یار خاکسار کے بارے میں لکھتے ہیں۔

"خاکسار تخلص عرف کلو، شخصے است خادم درگاہ قدم شریف شعر ریختہ ماگوید و خود را دد رمی کشو بلکہ از تنگ آبی بنائے ریختہ را باب رسانیدہ چنانچہ علی الرغم ایں تذکرہ، تذکرۂ نوشتہ است، بنام معشوق چہل سالہ خود۔ احوال خود را اول از ہمہ نگاشتہ و خطاب خود سید الشعرا پیش خود قرار داری۔ آتش کینہ کہ بے سبب افروختہ

Marfat.com

ست چوں کباب لاری دہد ..... فخر او ہمہ بر ریختہ است طرفہ ایں کہ آں ہم نامربوط و خود او ہم نادرست ..... الغرض بسیار کم فرحت و بے تہ است۔"

اس اقتباس سے معاصرانہ چشمک، شعرا کی گروہ بندی اور شاعرانہ رقابت تینوں کا اندازہ ہوتا ہے اور صاف پتہ چلتا ہے کہ خاکسار نے میر کے جواب میں یا میر نے خاکسار کے جواب میں تذکرہ لکھا تھا۔ افسوس کہ خاکسار کا تذکرہ ناپید ہے ورنہ پتہ چلتا کہ خاکسار نے، میر پر کیا کیا چوٹیں کی تھیں۔ فتح علی حسینی گردیزی کے تذکرہ ریختہ گویاں کا لب و لہجہ بھی یہ بتاتا ہے کہ وہ معاصرین کے بعض تذکروں کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ اس لئے کہ انھوں نے اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں کی طرز تنقید کو ہمسروں کی خرہ گیری سے تعبیر کیا ہے۔ کریم الدین، قدرت اللہ قاسم، شفیق اورنگ آبادی اور آزاد وغیرہ کے یہاں بھی دوسروں کے تنقیدی لب و لہجہ کا جواب دینے کی کوشش نظر آتی ہے۔

اسی طرح قطب الدین باطن اور نصر اللہ خاں خورجوی نے گلستان بے خزاں اور گلشن ہمیشہ بہار کے نام سے جو تذکرے مرتب کئے ہیں۔ ان کے مطالعے سے پتہ چلتا ہے کہ ان دونوں کا اصل محرک شیفتہ کا گلشن بے خار ہے باطن کا خیال تھا کہ شیفتہ نے اپنے تذکرے میں دہلوی شعرا کی بے جا تعریف کی ہے اور دوسرے علاقہ کے شاعروں کو جان بوجھ کر کم رتبہ ثابت کیا ہے شیفتہ نے باطن کے استاد نظیر اکبر آبادی کے اشعار پر غیر معیاری اور بازاری ہونے کا حکم لگایا تھا۔ باطن کو یہ بات سخت ناگوار گذری چنانچہ انھوں نے گلشن بے خار کا جواب لکھ مارا اور شیفتہ کے ممدوحین کی تنقیص اور اپنے استاد و احباب کی تعریف کا کوئی موقع ہاتھ سے نہ جانے دیا۔

۴۔ تذکرہ نگاری کے محرکات میں اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کی اس شاعرانہ فضا کو بھی نظر انداز نہیں کر سکتے جس میں شاعری عام و خاص دونوں کا اوڑھنا بچھونا بن گئی تھی۔ ہوا یہ کہ مغلوں کے سیاسی زوال کے بعد جب اہل پاک و ہند میں خارجی زندگی سے مقاومت کی قوت باقی نہ رہی تو انھوں نے داخلیت کے خول میں پناہ لینا چاہی۔ رفتہ رفتہ اس داخلیت پسندی نے انھیں عملی زندگی سے اس درجہ دور کر دیا کہ وہ ایک خیالی دنیا کے اسیر ہو کر رہ گئے۔ اس خیالی دنیا کو آباد کرنے اور سجانے میں جو چیز سب سے زیادہ معاون ثابت ہوئی وہ مشغلۂ شعر و سخن تھا۔ اس مشغلے نے عمومی صورت اختیار کر کے معیار شعر و سخن کو کس درجہ پست کر دیا تھا۔ اس کی تفصیل کا یہ موقع نہیں۔ لیکن یہ بات ضرور ذہن میں رکھنی چاہیئے کہ حالی نے اس دور کے "شعر و قصاید" کو ناپاک دفتر کا نام بے سبب نہیں دیا تھا۔ شعر گوئی نے واقعی مرض کی صورت اختیار کر لی تھی اور کسی نہ کسی طور پر سارا معاشرہ اس میں مبتلا تھا۔ چنانچہ حافظ محمود شیرانی اس عہد کے ایک تذکرہ پر تبصرہ و بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ :-

"سلاطین و عمال، امرا و رسا، سپاہ و اہل دیوان کے علاوہ ہر طبقہ کے پیشہ وروں پر شاعری کا رنگ چڑھا ہوا ہے۔ مثلاً منیر صیقل گر ہے۔ محمد امان نثار معمار ہیں۔ حسین بخش بخشی پارچہ فروش ہے، مہ سنگھ شیفتہ آہنگر ہے۔ خواجہ ہینگا شیدا علاقہ بند ہے۔ میر صادق علی صادق نیل بان ہے۔ شمبھو ناتھ عزیز مہاجن ہے میر لطف علی لطیف جواہرات کا دلال ہے اور مغل علی مغل علاقہ بند سوداگر ہے۔ بدر الدین مفتوں بزاز ہے بکرنگ مسار ہے۔ محمد ہاشم شائق خیاط ہے۔ محمد عارف رفوگر ہے۔ عنایت اللہ عرف کلو حجام ہے ——— غلام ناصر جراح ہے۔ مقصود ایک سقہ ہے۔ قمر یں خاکروب ہے"[1]

---

[1] مقدمہ "مجموعۂ نغز" از حافظ محمود شیرانی۔

Marfat.com

اس شاعرانہ فضا میں "آبروئے شیوۂ اہل نظر" گئی ہو یا باقی رہی ہو لیکن اتنی بات تو یقینی ہے کہ اس فضا میں بیاض نگاری، انتخاب اشعار، تحسین و تنقیص و تبصرہ و تنقید اور تذکرہ نگاری کے مشغلوں کو ضرور یک گونہ تقویت پہنچی ہوگی۔

۵۔ مشاعروں کا رواج بھی اردو شاعری کی تاریخ میں ابتدا سے ملتا ہے اور اس رواج نے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھانے میں مدد کی ہے۔ دہلی تو ان مشاعروں یا مراختوں کا مرکز خاص تھی۔ در خان آرزو کے زمانے سے وہاں جگہ جگہ شعری محفلیں منعقد ہونے لگی تھیں۔ خود، خان آرزو، خواجہ میر درد اور میر تقی میر کے یہاں ایسی محفلوں کے باقاعدہ انعقاد کا سراغ ملتا ہے۔ شفیق اورنگ آبادی نے درد کے ذکر میں لکھا ہے کہ:۔

"شاہ عبدالحکیم حاکم لاہوری می گوید کہ ایں عزیز بندگ عالی دو دماں را فقیر مکرر بہ خانۂ خان آرزو در مجلس مراختہ یعنی صحبت ریختہ گویان ہندی کہ در پانزدہم ہر ماہ مقرر بود، دیدم ام"[1]

خان آرزو کی وفات کے بعد یہ محفل خواجہ میر درد اور بعد ازاں میر تقی میر کے یہاں منتقل ہوگئی۔ جیسا کہ خود میر نے درد کے سلسلے میں لکھا ہے:۔

"مجلس ریختہ بہ خانہ بندہ بہ تاریخ پانزدہم ہر ماہ مقرر است بہ ذات ہمیں بزرگ است، زیرا کہ پیش ازیں ایں مجلس بہ خانہ اش مقرر بود"[2]

ان مراختوں یا مشاعروں کو روز بروز فروغ حاصل ہوتا رہا اور ایک دن وہ آیا کہ بقول خواجہ احمد فاروقی وہ تمدنی زندگی کا اہم جزو بن گئے اور شادی و غم کی ہر تقریب میں منعقد ہونے لگے۔ چنانچہ قدرت اللہ قاسم نے "عاشق" کے ذکر میں لکھا ہے کہ:۔

"قریب دوازدہ سال بلاناغہ بروز جمعہ بہ انعقاد مشاعرہ نجانہ خود پرداخت و بہ ہیچ مانع قوی یل اتوا موقوف نہ ساخت۔ حتی کہ صبح فاتحہ روز سیوم فرزند ارجمند خود نمودہ و بعد ظہر مجلس مراختہ منعقد نمود"[3]

آخر آخر یہ روایت اتنی پختہ اور اس قدر عام ہوئی کہ شہر شہر، قصبہ قصبہ، قریہ قریہ بلکہ گھر گھر اور محلہ محلہ مشاعرے ہونے لگے اور آج تک کسی نہ کسی طور پر یہ سلسلہ جاری ہے۔ مشاعرے کے اس قبول عام کی بدولت، انتخاب اشعار، بیاض نگاری اور گلدستہ نگاری کا رواج بھی عام ہوگیا جگہ جگہ مشاعرے منعقد ہوتے۔ ان میں شرکت کرنے والوں کے اشعار کا انتخاب یا پوری پوری غزلیں گلدستہ کی شکل میں شائع کی جاتیں کبھی کبھی ان شعرا کے مختصر حالات بھی ان گلدستوں میں شامل کر دیے جاتے اور ان کی حیثیت تذکروں کی ہو جاتی۔ اس قسم کے گلدستے آج بھی سیکڑوں کی تعداد میں مختلف کتب خانوں میں موجود ہیں۔ اور ان میں بعض ایسے ہیں جو تذکروں سے کم اہم نہیں ہیں۔ مثلاً "گلدستہ سخن" اور "گلدستہ شعر و سخن" پیش کیے جا سکتے ہیں۔ گلدستۂ شعر و سخن میں امجد حسین نے ایک مشاعرے کی طرحی غزلیں جمع کی ہیں اور شعرا کے مختصر حالات بھی درج کیے ہیں۔ یہ گلدستہ ۱۲۹۱ھ میں مرتب ہوا اور اسی سال مطبع نول کشور سے شائع ہوگیا۔ "شعر و سخن" گلدستے کا تاریخی نام ہے اور اسے نیاز علی پریشان نے ۱۲۸۶ھ میں مرتب کیا ہے۔ اس کے لئے انھوں نے ۱۶ اکتوبر ۱۸۶۹ء مطابق ۱۰ رجب ۱۲۸۶ھ کو آگرہ میں ایک بہت بڑا مشاعرہ

---

[1] چمنستان شعرا از لچھمی نرائن شفیق مولفہ ۱۱۷۵ھ
[2] نکات الشعرا از میر تقی میر مولفہ ۱۱۶۵ھ
[3] مجموعہ نغز از قدرت اللہ قاسم مولفہ ۱۲۲۱ھ

Marfat.com

کیا اور اخباروں میں کئی ماہ تک اعلان دے کر شعرا کے حالات و طرحی غزلیں جمع کیں۔ اعلان میں شعرا سے خصوصی گذارش کی گئی تھی کہ وہ اپنے حالات میں اپنا اصل نام، تخلص، ولدیت نام استاد، مدت شاعری، سکونت اور مشغلۂ تصنیف و تالیف کی تفصیل ضرور درج کریں۔ اس مشاعرے کے لئے فارسی، اُردو دونوں کے لئے طرحی مصرعے الگ الگ دئے گئے تھے۔ یہ مشاعرہ مہاراجہ بلوان سنگھ کے مکان میں ہوا تھا[1] اور اس میں اس عہد کے اکثر شعرا نے شرکت کی تھی۔ گارساں دتاسی نے ۱۸۶۹ء کے خطبہ میں اس مشاعرے کا ذکر کیا ہے۔

اس قسم کے گلدستے، جو کہ مشاعروں کی معرفت وجود میں آئے ہیں اور جن سے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھنے میں مدد ملی ہے، کثیر تعداد میں ہیں اور اپنے دامن میں کلاسیکل شعر و ادب کا خاصا مواد سمیٹے ہوئے ہیں۔ ضرورت اس کی ہے کہ ایسے گلدستوں کا تحقیقی و تنقیدی جائزہ لے کر ان کی ایک تاریخ مرتب کی جائے۔ یقین ہے کہ یہ تذکروں سے کم دلچسپ اور کم مفید چیز نہ ہوگی۔

۶۔ ان امور کے علاوہ کچھ اور باتیں بھی ہیں جو تذکرہ نگاری کی محرک ثابت ہوئی ہیں۔ میری مراد فارسی تذکرہ نگاری کے اثرات اور ان سے مسابقت لے جانے کی کوشش سے ہے۔ جب فارسی کی مقبولیت میں کمی واقع ہونے لگی اور ریختہ گو شعرا کو مقبول عام نصیب ہوا تو فارسی کے مقابلے میں انھیں بھی تذکروں کی ترتیب کا خیال پیدا ہوا۔ گویا فارسی کی تقلید اور تقابل نے اُردو میں تذکرہ نگاری کو جنم دیا۔ اور کچھ دنوں بعد ایسے لوگ پیدا ہو گئے جنھوں نے تصنیف و تالیف کے فطری جذبے کے تحت اُردو شعرا کے تذکرے مرتب کرنے شروع کئے اور ان کی کوششوں سے اس باب میں اتنا مواد جمع ہو گیا کہ اسے ایک مستقل فن کی صورت حاصل ہو گئی۔

اُردو شعرا کے تذکروں کی تعداد

اُردو میں شعرا کی تذکرہ نگاری کے آغاز تقریباً اٹھارویں صدی عیسوی کے وسط سے ہوتا ہے اور آبِ حیات مولفہ ۱۸۸۰ء تک برابر قائم رہتا ہے۔ اس کے بعد حقیقتہً تذکرہ نگاری کا دور ختم ہو جاتا ہے اور اس کی جگہ مغرب کے زیر اثر، تنقید، تاریخ اور سوانح نگاری لے لیتی ہے۔ خود آبِ حیات، طرزِ قدیم کے تذکروں سے بالکل مختلف چیز ہے۔ اس میں اُردو زبان کی تاریخ، لسانی مسائل، مختلف ادوار کی خصوصیات اور شعرا کی شخصیت و کلام پر رائے زنی کا وہ طریقہ اختیار کیا گیا ہے جو تاریخ و سوانح کا خاصا ہونا چاہئے۔ چنانچہ اردو زبان و ادب کے تقریباً سارے ناقدین آبِ حیات کو اردو ادب کی پہلی تاریخی و تنقیدی کتاب خیال کرتے ہیں ہم نے اسی لئے اس نمبر میں صرف آبِ حیات کے سالِ تصنیف ۱۸۸۰ء تک کو اُردو تذکرہ نگاری کا اصل دور خیال کیا ہے اور اس زمانے تک جو تذکرے لکھے گئے ہیں صرف انھیں کا تعارف کرایا ہے اس سے انکار نہیں کہ آبِ حیات کے بعد بھی تذکرے کے طرز پر متعدد کتابیں لکھی گئیں مثلاً:۔

۱۔ آثار الشعرائے ہنود مولفہ دیبی پرشاد بشاش لکھنؤ۔
۲۔ جلوۂ خضر مولفہ صفیر بگرامی۔
۳۔ یادگار ضیغم مولفہ ضیغم۔
۴۔ آثار الشعرا مولفہ ممتاز علی۔
۵۔ آبِ بقا مولفہ عبدالرؤف شرف۔
۶۔ تذکرہ شعرائے دکن مولفہ عبدالجبار خاں ملکاپوری
۷۔ گل رعنا مولفہ مولوی عبدالحئی۔
۸۔ بہارِ سخن زریں مولفہ شیام پرشاد سندرلال۔

[1] داستان تاریخ اُردو از مولانا حامد حسن قادری۔

13760

Marfat.com

۹۔ انتخاب زریں مولفہ سید راس مسعود۔
۱۰۔ قاموس المشاہیر مولفہ نظامی بدایونی
۱۱۔ تذکرۂ خندۂ گل مولفہ عبدالباری آسی۔
۱۲۔ تذکرۂ شاعرات مولفہ عبدالباری آسی۔
۱۳۔ شعرالہند مولفہ عبدالسلام ندوی۔
۱۴۔ تذکرہ ریختی مولفہ تمکین کاظمی۔
۱۵۔ ہندو شعرا مولفہ عبدالروف عشرت۔
۱۶۔ خمخانۂ جاوید مولفہ لالہ سری رام۔
۱۷۔ جواہر سخن مولفہ محمد مبین چریاکوٹی۔
۱۸۔ کاشف الحقائق مولفہ امداد امام اثر۔

اس فہرست میں اور بہت سی تالیفات و تصنیفات کے اضافے کئے جا سکتے ہیں۔

لیکن چونکہ یہ سب کتابیں شائع ہو چکی ہیں اور عام طور پر مل جاتی ہیں۔ اور تاریخ و تنقید و سوانح کی بہتر اور جامع کتابوں کے سامنے اِن کی حیثیت قدیم تذکروں کی طرح چنداں اہم بھی نہیں رہی، اس لئے ان کو شامل کر کے ہم نے اس نمبر کو بے سبب طول دینا پسند نہیں کیا۔

اب رہا یہ سوال کہ ابتدا سے لے کر آب حیات کے سال تصنیف تک اُردو شعرا کے کتنے تذکرے لکھے گئے ہیں۔ سو اس کا جواب بھی باوثوق دینا مشکل ہے۔ قدیم تذکرہ نگاروں نے تو خیر اس موضوع پر روشنی کے بجائے پردہ ڈالنے کی کوشش کی ہے لیکن ہمارے جن بزرگوں نے اردو شعرا کے بعض تذکروں پر مبسوط مقدمات لکھے ہیں۔ انھوں نے بھی تذکرہ نگاری کی تاریخ یا توقیت کی طرف کچھ زیادہ توجہ نہیں کی۔ اس قسم کی اولین فہرستیں ہمیں دراصل مستشرقین یعنی اسپرنگر اور گارساں دتاسی کے یہاں ملتی ہیں۔ اسپرنگر کے "یادگار شعرا" مولفہ ۱۸۵۴ء ترجمہ طفیل احمد میں ماخذات کے طور پر بیس تذکروں کی فہرست تاریخ وار دی گئی ہے۔ لیکن اول یہ کہ اسپرنگر کی نظر سے بیس نہیں صرف چودہ تذکرے گزرے تھے دوسرے یہ کہ ان بیس میں بھی ،۔

۱۔ گلدستہ نشاط[1]
۲۔ چمن بے نظیر[2]

تذکرے نہیں بلکہ محض اردو فارسی اشعار کے مجموعے ہیں اور ان میں شعرا کے حالات درج نہیں ہیں۔

تذکروں کے سلسلے میں اس قسم کی فہرست آب حیات تک کسی اور جگہ نظر نہیں آتی ۔۔ گارساں دتاسی نے البتہ "تاریخ ادب ہندوستانی" کے دیباچہ میں تذکروں کی ایک طویل فہرست دی ہے۔ اس کی تلخیص سب سے پہلے محفوظ الحق نے اگست اور ستمبر ۱۹۲۲ء کے معارف میں پیش کی بعد ازاں اس فہرست کا مکمل ترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن نے رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۰ء میں

---

[1] گلدستہ نشاط مولفہ منولال، ۱۲۵۲ھ مطابق ۱۸۳۶ء میں لکھا گیا ہے۔ اس میں ۱۵۴ صفحات ہیں۔ آزاد لائبریری علیگڈھ میں اس کا نسخہ محفوظ ہے جس میں اردو اور فارسی کے اشعار درج ہیں۔

[2] چمن بے نظیر" مولفہ محمد حسین اور محمد ابراہیم کے ایک حصے کا نام مجمع الاشعار بھی ہے۔ یہ بھی مختلف شعرا کے اشعار کا مجموعہ ہے اور ۱۲۶۵-۶۶ھ ۱۸۴۸-۴۹ء میں بمبئی سے شائع ہو چکا ہے۔ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں موجود ہے۔

Marfat.com

شائع کیا۔ اس فہرست میں گارساں دتاسی نے چوّن کتابوں کا ذکر کیا ہے۔ لیکن یہ ذکر بہت تشنہ ہے۔ تذکروں کے اصل نام، ان کے سال تصنیف وطباعت اور مصنّفین کے نام و تخلص ظاہر کرنے میں اس نے اکثر غلطیاں کی ہیں۔ اس فہرست میں بڑی خرابی یہ ہے کہ اس میں گارساں دتاسی نے گلدستوں، اشعار کے مجموعوں اور تذکروں کو گڈمڈ کر دیا ہے۔ علاوہ ازیں اس نے ایسے تذکرے بھی درج کر دئے ہیں جن کے نام صرف کسی تذکرے میں آئے ہیں اور ان کا وجود اب تک ثابت نہیں ہو سکا۔ چنانچہ چون ماخذات کی فہرست سے حسب ذیل کو خارج سمجھنا چاہیئے۔ اس لئے کہ :-

۱۔ چمن بے نظیر۔ تذکرہ نہیں اُردو فارسی اشعار کا مجموعہ ہے۔

۲۔ مجموعۂ مقبول بنی۔ یہ بھی مجموعہ اشعار ہے۔

۳۔ گلدستہ نشاط۔ محض اشعار کا انتخاب ہے۔

۴۔ گلدستہ مسرت۔ فارسی اشعار کا مجموعہ ہے اور عبدالرحمٰن خاں شاکر کی تالیف ہے۔

۵۔ مجموعۂ اسوخت:۔ جیسا کہ نام سے ظاہر ہے واسوختوں کا مجموعہ ہے۔

۶۔ گلزار مضامین:۔ مرزا جان طپش کی نظموں کا مجموعہ ہے۔

۷۔ معیار الشعرا:۔ گلدستہ ہے جو مہینے میں دو بار آگرہ سے نکلتا تھا

۸۔ مجالس رنگین:۔ سعادت یار خاں رنگین کی سیاحتوں کی تفصیل ہے۔

۹۔ مختصر احوال مصنفین ہندی:۔ عام مصنفین کے حالات ہیں۔

۱۰۔ روضۃ الشعر:۔ اُردو شعرا سے متعلق محمد حسین کلیم کی نظم ہے

۱۱۔ تذکرہ اختر:۔ واجد علی شاہ اختر سے منسوب ہے مفقود ہے۔

۱۲۔ تذکرہ عاشق:۔ ناپید گلدستہ ہے۔

۱۳۔ تذکرہ آزردہ:۔ شیفتہ نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔

۱۴۔ تذکرہ امام بخش کشمیری:۔ مصحفی نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔

۱۵۔ تذکرہ عشق:۔ مفقود ہے۔

۱۶۔ تذکرہ جہاندار:۔ ناپید ہے۔

۱۷۔ تذکرہ خاکسار:۔ میر نے ذکر کیا ہے، ناپید ہے۔

۱۸۔ تذکرہ امام الدین مضمون۔ مفقود ہے۔

۱۹۔ تذکرۂ شوق:۔ ناپید ہے۔

۲۰۔ تذکرہ سودا:۔ مجموعہ نغز میں ذکر ہے ناپید ہے۔

۲۱۔ تذکرہ محمد علی ترمذی:۔ گلزار ابراہیم میں ذکر آیا ہے۔ مفقود ہے۔

۲۲۔ تذکرہ محمود:۔ عمدہ منتخبہ میں ذکر آیا ہے مفقود ہے۔

۲۳۔ تذکرۃ النسا:۔ ناپید ہے

۲۴۔ تذکرۃ الکاملین۔ بابو رام چندر کے سوانحی مضامین کا مجموعہ ہے۔

Marfat.com

۲۵۔ گلدستہ حیدری :۔ حیدری کی نظموں اور کہانیوں کا مجموعہ ہے۔
۲۶۔ صحف ابراہیم :۔ اُردو شعرا نہیں فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۷۔ سرو آزاد :۔ یہ بھی فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۸۔ تذکرہ ذوق :۔ ناپید ہے۔

گویا، گارساں دتاسی کی فہرستِ ماخذات کے ترجمے محفوظ الحق نے اور ڈاکٹر ریاض الحسن نے۔ معارف اگست ۱۹۲۲ء اور اُردو اکتوبر ۱۹۵۰ء میں شائع کئے ہیں ان میں نصف سے زاید ماخذات پر تذکروں کا اطلاق نہیں ہوتا ہے۔ ہر چند کہ گارساں دتاسی نے تذکروں کی فہرست دینے سے پہلے اس بات کا اظہار کر دیا تھا کہ۔

"میں آئندہ صفحات میں ان تذکروں اور گلدستوں کی فہرست دوں گا جو یا تو ہمیں دستیاب ہوئے ہیں یا کم از کم ہمیں ان کا پتہ چل سکا۔"

لیکن افسوس اس کے مترجمین، ترجمہ کرتے وقت اس بات کی نشان دہی نہ کر سکے کہ اس کی فہرست میں کس کس قسم کی کتابیں شامل ہیں، ان میں کتنے گلدستے ہیں کتنے تذکرے یا کتنے مفقود ہیں اور کتنے دستیاب۔ حیرت ہے کہ قاضی عبدالودود صاحب بھی اس باب میں بعض باتیں غیر ذمہ دارانہ کہہ گئے ہیں۔ مثلاً محمد محفوظ الحق صاحب کے مذکورہ بالا مضمون پر تنقید کرتے ہوئے وہ لکھتے ہیں کہ:۔

۱۔ "گلستان سخن کے متعلق دہلی کے معتبر اصحاب کا بیان ہے کہ یہ دراصل صہبائی کی تالیف ہے۔"
۲۔ "کسی تذکرے میں مجھے سید ابوالقاسم قاسم دہلوی کا نام نہ ملا۔ دہلی کے مشہور حکیم قدرت اللہ قاسم نے البتہ تذکرہ لکھا تھا۔"
۳۔ "صحفِ ابراہیم اور گلزار ابراہیم میری رائے میں ایک ہی تذکرے کے دو نام ہیں۔"[1]

یہ تینوں باتیں غلط ہیں۔ "گلستان سخن" صہبائی کا نہیں قادر بخش صابر ہی کی تصنیف ہے۔ "ابوالقاسم" دراصل قدرت اللہ ہی کے نام کا جزو ہے۔ اور "مجموعہ نغز" انھیں کی تالیف ہے۔ صحفِ ابراہیم، اور گلزار ابراہیم ایک ہی تذکرے کے دو نام نہیں بلکہ دو مختلف تذکرے ہیں۔ پہلا فارسی شعرا سے متعلق ہے اور دوسرا ریختہ گو شعرا سے۔

غرض کہ یہ حضرات گارساں دتاسی کی مذکورہ کتابوں کی نوعیت کا پورا تعین نہ کر سکے۔ اور اس خلط ملط کا یہ نتیجہ ہوا کہ بعد کے مقالہ نگاروں نے گارساں کی فہرست کو تذکروں کی فہرست سمجھ لیا۔ اور ان کے ہاتھوں مختلف ادبی تاریخوں اور مقالوں میں تذکروں کے سنین اور کیفیات کے متعلق ایسی غلط سلط اطلاعات درج ہو گئیں کہ ان سب کا احاطہ کرنا اس جگہ بہت مشکل ہے۔ گارساں کی فہرست اس لئے تشنہ رہ گئی تھی کہ اسے کبھی ہندوستان یا پاکستان آنے کا موقع نہ ملا اور وہ یورپ ہی میں بیٹھ کر خطوط، اخبارات، سرکاری رپورٹ اور رسائل کے ذریعہ اپنی کتاب کے لئے مواد جمع کرتا رہا۔ محفوظ الحق صاحب کا یہ خیال درست نہیں ہے کہ:۔

"اردو اب وتاریخ کلیہ مشہور بابر عرصہ تک ہندوستان کی گلگشت کرتا رہا اور جب فرانس واپس گیا تو اس کا دامن یہاں کے پھولوں سے بھرا تھا۔"

---

[1] معارف نومبر ۱۹۲۲ء ص ۳۹۵

Marfat.com

تذکروں کی تعداد اور توقیت کے بارے میں ایک طویل مضمون حکیم شمس اللہ قادری کا بھی ہماری نظر سے گزرا جس کے آغاز میں انھوں نے لکھا ہے کہ :-

"ذیل میں بیالیس تذکروں کی فہرست درج ہے۔ اس کو تاریخی اعتبار سے عہدوار مرتب کیا گیا ہے۔ اس میں اکثر تذکرے ایسے ہیں جو چھپ گئے ہیں اور عام طور پر ملتے ہیں اور اگر نہیں چھپے ہیں تو ان کے مخطوطے بڑے کتب خانوں میں بلا دقت دستیاب ہو جاتے ہیں۔ ان کے علاوہ چند ایسے تذکروں کے نام بھی اس میں شامل ہیں جن میں مصنف اور عہد تصنیف کا حال دوسرے تذکروں سے معلوم ہوا لیکن ان کی نسبت یہ دریافت نہ ہو سکا کہ آیا مفقود ہو چکے ہیں یا موجود ہیں اور اگر موجود ہیں تو ان کے مخطوطے کہاں ہیں[1]"

حکیم صاحب نے بھی تذکروں کے سن تالیف اور نام کے سلسلے میں اکثر اسی قسم کی غلطیاں کی ہیں جو گارساں کی فہرست میں ملتی ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے ضرور گارساں کی فہرست کو سامنے رکھا ہے۔ چنانچہ اپنی فہرست میں انھوں نے۔

۱۔ تذکرۂ محمد علی ترمزی
۲۔ تذکرہ شرف احمد مسرور
۳۔ گلشن ناز مولفہ درگا پرشاد

کو بھی شامل کیا ہے۔ پہلے دو تذکرے مفقود ہیں۔ ان کے ذکر سے کوئی فائدہ نہیں۔ تیسرے کے متعلق وہ لکھتے ہیں کہ :-

"گلشنِ ناز تالیف درگا پرشاد نادر دہلوی فارسی اردو شاعروں کا تذکرہ ہے۔"

یہ بھی خیال درست نہیں۔ "گلشن ناز" صرف فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔ نادر کے اردو تذکرے کا نام "چمن انداز" ہے جو ۱۱۹۴ھ / ۱۸۲۹ء میں شائع ہوا ہے۔

حکیم شمس اللہ قادری صاحب کی فہرست میں بیسویں صدی عیسوی کی متعدد ادبی تاریخ و تالیفات مثلاً جلوۂ خضر آثار الشعرائے ہنود، محبوب الزمن، آب بقا، گل رعنا، جوہر سخن اور بہار سخن وغیرہ بھی شامل ہیں۔ یہ سب آب حیات مولفہ ۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء کے بعد کی تصانیف ہیں۔ اور اگر اس قسم کی ساری کتابوں کو تذکروں کے باب میں درج کریں تو ان کی تعداد بیالیس ۴۲ نہیں بلکہ کئی سو ہوگی اس لئے کہ صرف نکات الشعرا اور آب حیات کے درمیانی عرصے میں لکھے ہوئے دستیاب تذکروں کی تعداد پچاس سے زیادہ ہے۔

تذکروں پر عمومی تبصرہ کے طور پر "دنیائے تذکرہ" کے نام سے افسر امروہوی صاحب کا بھی ایک مضمون فاضل زیدی کے توسط سے ہمیں دیکھنے کو ملا۔ اس مضمون میں اردو فارسی شعرا کے تذکروں، گلدستوں، بیاضوں، شعری مجموعوں اور سوانحی و تاریخی کتابوں پر ملا جلا سرسری تبصرہ کیا گیا ہے، لیکن اس میں نہ کوئی تاریخی ترتیب یا توقیت ملحوظ رکھی گئی ہے اور نہ تذکرہ نگاری کے ادوار یا عہد متعین کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ ابتدا سے لے کر ۱۹۳۷ء تک کی ایسی متعدد مطبوعہ و غیر مطبوعہ کتابوں کے نام اس میں آگئے جو فارسی یا اردو ادب سے کسی نہ کسی طرح تعلق رکھتی ہیں۔ بلکہ اس مضمون سے بعض ایسی کتابوں کا سُراغ بھی مل جاتا ہے جو مضمون کی اشاعت کے وقت زیر ترتیب یا تکمیل تھیں۔ مثلاً اس میں مذکور ہے کہ :-

۱۹۳۷ء میں مولوی محمود احمد بی۔ اے عباسی امروہوی نے "تاریخ امروہہ" چار جلدوں میں لکھی جس کی

---

[1] تاریخ ادبیات اردو کے قابل استناد مصادر، مطبوعہ ہندوستانی اکتوبر ۱۹۴۰ء صفحہ ۳۹

Marfat.com

تین جلدیں شائع ہو چکی ہیں۔ چوتھی جلد جس میں شعرائے امروہہ کا ذکر ہوگا زیر ترتیب ہے۔"

۲۔ "اسی نوع کا ایک تذکرہ راقم الحروف نے " فروغ وطن " کے نام سے شیخ مصحفی اور ان کے تلامذہ کے حالات میں ترتیب دیا ہے۔ جس میں اُن کے صاحب دیوان شاگرد کے لئے ایک جلد مقرر کی ہے۔ مکمل کتاب کی بیس جلدیں ہیں اور ابھی تک قلمی صورت میں ہیں۔"

۳۔ "۱۹۳۶ء میں راقم الحروف نے اردو شعرائے سندھ کے حالات " اُردو ادب میں سندھ کا حصہ " کے نام سے جمع کئے جو تکمیل کو نہ پہنچنے کے باعث ابھی تک زیور طبع سے آراستہ نہ ہو سکے۔

۴۔ ۱۳۵۱ھ میں راقم الحروف نے " اندوختہ گریباں " کے نام سے ایک تذکرہ ترتیب دیا۔ یہ تذکرہ بھی بعض وجوہ سے اب تک طبع نہ ہو سکا۔"

۵۔ ۱۹۳۲ء میں عزیزی سید ارشاد حسین شاد صابری امیٹھوی نے موجودہ شعرائے کراچی کے حالات بڑی کاوش سے جمع کئے۔ اس تذکرے کا نام دربار سخن ہے اور اب تک طبع نہیں ہوا۔[۵۱]"

ظاہر ہے کہ معلومات عامہ کے لحاظ سے یہ مضمون بہت کارآمد ہے اور یقین ہے کہ اب سے ۲۷ سال پہلے جب یہ شائع ہوا ہوگا تو سب کی چیز خیال کیا گیا ہوگا۔ اس لئے کہ اس وقت تک اُردو تذکرہ نگاری پر کچھ زیادہ کام نہیں ہوا تھا۔ لیکن آج جبکہ متعدد قدیم تذکرے تحقیقی مقدموں کے ساتھ منظر عام پر آ گئے ہیں، یہ مضمون مفید مطلب نہیں رہا۔ علاوہ ازیں افسر صاحب نے اس میں زیادہ تر بیسویں صدی عیسوی کی اُن تالیفات کا ذکر کیا ہے جو عموماً دستیاب ہیں اور جنھیں عہد تذکرہ نگاری کے بعد کی چیز خیال کرنا چاہئے جہاں تک قدیم تذکروں کا تعلق ہے نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک پچاس سے زائد اہم دستیاب تذکروں میں سے صرف دس بارہ تذکروں کا ذکر اس مضمون میں آیا ہے۔

اردو شعرا کے تذکروں کے سلسلے میں ڈاکٹر سید عبداللہ کا مقالہ " شعرائے اردو کے تذکرے " مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۲ء البتہ اس لحاظ سے بہت اہم ہے کہ اس میں پہلی بار تذکرہ نگاری کے فن اور اردو شعرا کے تذکروں کی اہمیت پر مدلل بحث کی گئی ہے اور اردو میں تذکرہ نگاری کا عہد متعین کیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں میر سے لے کر آزاد تک تقریباً پچیس[۲۵] دستیاب اور موجودہ تذکروں کے نام آئے ہیں۔ ان میں سے عمدہ منتخبہ، عیار الشعرا، تذکرہ شورش، تذکرۂ حیرت اور تذکرہ خاکسار، مقالہ نگار کی نظر سے نہیں گزرے جیسا کہ خود صاحب مقالہ نے اس کا اعتراف کیا ہے۔

تذکرہ خاکسار تو مفقود ہے لیکن " تذکرہ حیرت مولفہ ۱۱۷۴ھ کو اُردو شعرا کے تذکروں میں شمار کرنا مناسب نہیں اس لئے کہ یہ دراصل فارسی شعرا کا تذکرہ ہے جسے قیام الدین حیرت نے " مقالات الشعرا " کے نام سے ۱۱۷۴ھ میں مرتب کیا تھا۔ گارساں دتاسی اور اسپرنگ نے اسے غلطی سے اردو شعرا کا تذکرہ سمجھ لیا ہے۔ اس طرح پچیس میں سے صرف بیس قدیم تذکرے ڈاکٹر سید عبداللہ کے مقالے میں زیر بحث آئے ہیں۔ اور ان کی تنقیدی و سوانحی اہمیت تفصیل سے واضح کی گئی ہے۔

اُردو تذکرہ نگاری کے تعارف کے باب میں " دستور الفصاحت[۵۲] " کے مرتب مولانا امتیاز علی خاں عرشی کا مقدمہ خصوصاً قابل ذکر ہے اس میں عرشی صاحب نے نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک تقریباً پچیس[۲۵] ایسے تذکروں کا تعارف کرایا ہے،

---

[۵۱] " دنیائے تذکرہ " مطبوعہ سالنامہ ادب لطیف (لاہور) ۱۹۳۷ء

[۵۲] دستور الفصاحت مرتبہ امتیاز علی کاخاں عرشی مطبوعہ رام پور ۱۹۴۳ء

Marfat.com

جن سے موصوف نے کتاب مذکور کے حاشیوں کی ترتیب میں مدد لی ہے۔

اب تک تذکروں کے سلسلے میں جن مضامین کا ذکر کیا گیا ہے وہ پندرہ بیس سال پہلے کے لکھے ہوئے ہیں۔ اس کے بعد بعض تذکروں کے مرتبین و مترجمین کے مقدمات بھی دیکھنے میں آئے ہیں لیکن افسوس ہے کہ یہ ہماری معلومات میں کوئی اضافہ نہیں کرتے، مثلاً لکھنؤ یونیورسٹی کے ریسرچ اسکالر ایم۔ کے، فاطمی صاحب نے پچھلے تین سال میں مقدمات وحواشی کے ساتھ بعض تذکروں کے اردو ترجمے اور بعض تذکروں پر تفصیلی مضامین کتابی صورت میں شائع کئے ہیں لیکن ان کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ پندرہ بیس کے سوا دو سرے قدیم تذکرے ان کی نظر سے نہیں گزرے[1]

اس طرح اردو تذکروں پر جو مقالات یا کتابیں اب تک سامنے آئی ہیں ان میں سے کسی میں بھی بیس یا پچیس قدیم تذکروں سے زاید کا ذکر نہیں آیا۔ حالانکہ نکات الشعرا مولفہ ۱۱۶۵ھ/۱۷۵۲ء سے لے کر آب حیات مولفہ ۱۲۹۷ھ/۱۸۸۰ء تک اس سے کئی گنا زاید تذکروں کے حوالے مختلف جگہ نظر آتے ہیں۔ ہم اس نمبر میں پچاس سے زاید اہم تذکروں کا تعارف کرا رہے ہیں لیکن یقین ہے کہ تذکروں کی تعداد اس سے بھی زیادہ ہوگی،

اردو تذکروں کی تقسیم

فارسی تذکروں کی طرح، اردو تذکروں میں بھی بڑی رنگا رنگی ہے۔ بظاہر وہ ایک ہی غرض سے لکھے گئے ہیں۔ بہ حیثیت مجموعی ان کا تنقیدی اسلوب اور تحسینی لب ولہجہ بھی ایک سا ہے۔ یہ بھی صحیح ہے کہ ان میں بعض ایک دوسرے کے جواب یا تقلید میں لکھے گئے ہیں بلکہ یوں کہنا چاہیے کہ بعض نے دوسرے تذکروں کا مواد، بہ ادنیٰ تغیر اپنا لیا ہے۔ اس کے باوجود ان تذکروں میں اکتا دینے والی یکسانگی و یک رنگی نہیں ہے، مؤلف کے مزاج، تبحر علمی، انداز تحریر، علاقہ، ماحول، عہد اور مقامیت کا انفرادی رنگ ان تذکروں میں کم وبیش نظر آتا ہے۔ اس لئے ان تذکروں میں یکسانگی کے باوجود حد فاصل قائم کرنا کچھ مشکل نہیں رہ جاتا۔ چنانچہ ان کی ہیئت و موضوع کو نظر میں رکھ کر ہمارے ناقدین نے انھیں مختلف خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

محی الدین قادری زور مرحوم نے مصنفین کی نوعیت کا لحاظ رکھ کر اردو تذکروں کی تین خاص قسمیں کی ہیں۔

آ۔ وہ جو کسی بڑے شاعر کے نتیجۂ قلم ہیں۔

۲۔ وہ جن کے مصنف خود بڑے شاعر نہیں لیکن بڑے شاعر کے گرویدہ شاگرد تھے۔

۳۔ وہ جن کے مصنفین کو سخن گو نہیں بلکہ سخن فہم کہنا چاہیے۔

پہلے قسم کے تذکروں میں عموماً بڑے شاعروں کا ذکر ہے۔ چھوٹے شاعروں کو نظر انداز کر دیا گیا ہے اور سوانح سے زیادہ کلام پر رائے دینے کی کوشش کی گئی ہے۔ دوسری قسم کے تذکروں میں عام خاص سب کا ذکر ہوتا ہے لیکن اپنے استاد، احباب اور اعزا کے بیان میں طرفداری سے کام لیا جاتا ہے اور مخالفین کی تنقیص کی گئی ہے۔ تیسری قسم کے تذکروں کی تعداد کم ہے لیکن شاعر کا اصلی مرتبہ معلوم کرنے میں ان سے بڑی مدد ملتی ہے[2]"

گارساں دتاسی، ڈاکٹر عبدالستار صدیقی اور شمس اللہ قادری وغیرہ نے ان تذکروں کو ان کے مواد کے اعتبار سے صرف دو خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

ا۔ عام تذکرے جن میں ابتدا سے لیکر معاصرین تک کے حالات ردیف وار یا بلحاظ دوار جمع کئے جاتے ہیں۔

ب۔ خاص تذکرے جن میں کسی خاص عہد کے شعرا یا خاص صنف کے شعرا یا کسی خاص علاقے کے شاعروں کا ذکر ہوتا ہے۔

---

[1] ملاحظہ ہو "اردو تذکروں میں نکات الشعرا کی اہمیت" صـ۳ مطبوعہ دانش محل آمین آباد لکھنؤ۔

[2] مقدمہ گلزار ابراہیم از محی الدین قادری زور صـ۳۲

لیکن بعض مقالہ نگاروں نے اپنے مقالے میں تذکروں کی مختلف خصوصیات کے اعتبار سے ذیل کی سات قسمیں ہیں۔

"اول وہ تذکرے جن میں صرف اعلیٰ شاعروں کے مستند حالات جمع کئے گئے ہیں اور ضمناً کلام کا انتخاب بھی دیا ہے۔

دوم وہ تذکرے جن میں تمام قابلِ ذکر شعرا کو جگہ دی گئی ہے اور مصنف کا مقصد جامعیت و استیعاب ہے۔

سوم وہ تذکرے جن کا مقصد تمام شعرا کے کلام کا عمدہ اور مفصل ترین انتخاب پیش کرنا ہے اور حالات جمع کرنے کی طرف زیادہ اعتنا نہیں۔ بیاضیں اور مجموعے اس صنف میں شامل ہیں۔

چہارم وہ تذکرے جن میں اردو شاعروں کو مختلف طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے اور تذکرے کا مقصد شاعری کا ارتقا دکھانا ہے۔

پنجم وہ تذکرے جو شاعری کے ایک مخصوص دور سے بحث کرتے ہیں۔

ششم وہ تذکرے جو کسی وطنی یا ادبی گروہ کے نمائندے ہیں۔

ہفتم وہ تذکرے جن کا مقصد محض تنقید سخن اور اصلاح سخن ہے"[1]

یہ تقسیمیں اپنی اپنی جگہ مناسب ہیں، بلکہ ان سے زاید خانوں میں بھی انھیں بانٹا جا سکتا ہے۔ مثلاً گارساں کے تذکرے کو چھوڑ کر اردو تذکروں کے دو گروہ بلحاظ زبان بھی کئے جا سکتے ہیں۔

۱۔ وہ تذکرے جو فارسی زبان میں لکھے گئے ہیں مثلاً نکات الشعرا، گلشن گفتار، تحفۃ الشعرا، مخزن شعرا، عیار الشعرا، ریختہ گویاں، مخزنِ نکات، چمنستانِ شعرا، تذکرۂ الشعرا، تذکرہ ہندی گویاں، ریاض الفصحا، گلزار ابراہیم اور گلشنِ بے خار وغیرہ۔

۲۔ وہ تذکرے جو اردو میں لکھے گئے ہیں مثلاً گلشنِ ہند، گلدستہ نازنیناں، طبقات الشعرائے ہند، انتخاب دواوین انتخاب یادگار، شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ۔

اس تقسیم میں اگر چاہیں تو پہلی قسم کو قدیم طرز کے تذکرے اور دوسری قسم کو جدید طرز کے تذکرے بھی کہہ سکتے ہیں اس لئے کہ اردو میں جو تذکرے لکھے گئے ہیں۔ ان کی روش فارسی تذکروں سے قدرے مختلف ہے اور یہ اول الذکر کی بہ نسبت، ادبی سوانح نگاری تاریخ اور تنقید سے قریب تر ہیں۔

اگر ہم معنوی اعتبار سے ان تذکروں کی خصوصیات پر غور کریں تو یہ ساری تقسیمیں بنیادی طور پر صرف دو خاص گروہوں میں ضم ہو جاتی ہیں اور اس لحاظ سے اردو تذکروں کو متعدد خانوں میں بانٹنے کے بجائے ذیل کے دو گروہوں میں تقسیم کرنا زیادہ مناسب ہوگا

۱۔ بیاضی تذکرے جن کا اصل مقصود انتخاب اشعار ہے۔ اس ذیل میں اردو شعرا کے اکثر تذکرے آجاتے ہیں۔

۲۔ سوانحی تذکرے جن میں شعرا کے حالات جمع کرنے اور ان کے کلام پر تنقیدی نظر ڈالنے کی کوشش کی گئی ہے۔ مثلاً گلزار ابراہیم۔ طبقات الشعرائے ہند، شمیم سخن، گلشن ہند، گلستان سخن اور آب حیات وغیرہ۔

اردو تذکروں کی معنوی حیثیت و اہمیت

پچھلے صفحات میں ہم۔ فارسی تذکروں کی معنوی حیثیت و نوعیت پر روشنی ڈال چکے ہیں۔ اردو شعرا کے تذکرے۔ ان سے کچھ زیادہ مختلف نہیں ہیں بہ حیثیت مجموعی ان میں وہی خوبیاں اور کمزوریاں نظر آتی ہیں جو فارسی تذکروں میں ملتی ہیں۔ افسوس ہے کہ ان خوبیوں کی طرف بہت کم لوگوں نے توجہ کی ہے ہاں ان کی خامیوں کو اکثر نے بڑے شد و مد سے بیان کیا ہے اور ان میں قدیم تذکرہ نگار و جدید

[1] شعرائے اردو کے تذکرے رسالہ اردو ۱۹۴۳ء

Marfat.com

ناقدین دونوں شامل ہیں۔ میر تقی میر کو یار محمد خاکسار عرف میر کلو سے یہ شکایت ہے کہ :-

"احوال خود را اول از ہمہ نگاشتہ و خطاب خود سید الشعرا پیش خود قرار دادہ"[۱]

فتح علی حسینی گردیزی کو اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں سے یہ گلہ ہے کہ :-

"علت غائی تالیف شاں خوردہ گیری، ہمسراں و ستم ظریفی با معاصراں است۔ در اظہار ما فی نفس الامر با یجاز پرداختہ بلکہ از جہت عدم اعتنا و قلت تتبع اکثر نازک خیالاں رنگیں نگار از قلم انداختہ در تصحیح اخبار و تحقیق احوال اعزہ اغلاط صریح بکار بردہ و خطا ہا نمایاں کردہ اند"[۲]

شفیق اورنگ آبادی کو میر تقی میر سے ان کی عیب جینی اور تنقیص کا شکوہ ہے اور قدرت اللہ قاسم ان سے یوں خفا ہیں کہ :- "... در تذکرہ خود ہمہ کس را بہ بدی یاد کردہ"[۳]

اسی طرح قطب الدین باطن لکھتے ہیں کہ :-

"گلشن بے خار تالیف نواب مصطفےٰ خاں شیفتہ جو اول سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ یہ حضرت ہیں نوابی پر فریفتہ، سب کو حقارت سے یاد کیا اپنی اوقات کو برباد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت عبارت ہجو آمیز ہے۔"[۴]

بعد ازاں انیسویں صدی کے وسط میں ایک مغربی اسکالر گارساں دتاسی اردو شعرا کے تذکروں پر یہ اعتراض کرتا ہے کہ

"تمام تذکرے ..... بالکل نامکمل ہیں اور عموماً ان میں صرف شاعر کا نام اور اس کے کلام کا انتخاب پایا جاتا ہے۔ لیکن بعض موقعوں پر جہاں حالات و واقعات کو ذرا وضاحت کے ساتھ بیان کیا گیا ہے وہاں بھی شاعر کی برائیوٹ زندگی یا سال ولادت و وفات کے متعلق ایک حرف بھی بہ مشکل نظر آتا ہے ..... اور نہ اس کی تالیفات و تصنیفات کا کچھ مذکور نظر آتا ہے اور اکثر تو اس کے صاحب دیواں ہونے کا ذکر بھی نہیں ہوتا۔ ....."

گارساں دتاسی کے مترجم کریم الدین۔ انھیں اعتراضات کو ان الفاظ میں دہراتے ہیں کہ :-

"اکثر جائے ان میں شعرا کا اور کچھ انتخاب اشعار کا لکھا ہے جس کا حال بہت لکھا ہے۔ ان کی پیدائش کی تاریخ نہیں لکھی اور نہ تاریخ وفات کسی کی لکھی ہے اور حالات خانگی ان کے بہت کم لکھے ہیں بلکہ ان کی تصنیفات کا ذکر بھی بہت کم ہے اور یہ بھی بہت کم ہے کہ اس شاعر کا دیوان بھی ہے یا نہیں۔ شاید یہ سبب رشک کے تذکرہ نویس نہ لکھتے ہوں، کیونکہ اگر یہ کہیں گے کہ اس کی تصنیف سے ایک دیوان بھی ہے تو شاید اس سے یہ نتیجہ نکلے کہ وہ بڑا شاعر تھا اور یہ امر ان کو چھپانا منظور ہو۔"[۵]

بعد ازاں تذکرہ نگاری کے آخری دور میں صفا بدایونی صاحب شمیم سخن کو پچھلے تذکرہ نگاروں سے یہ شکوہ ہے کہ وہ شعرا کے

---

[۱] نکات الشعرا ص ۱۲۲ مرتبہ حبیب الرحمٰن خاں شروانی

[۲] دیباچہ ریختہ گویاں مرتبہ مولوی عبدالحق۔

[۳] مجموعہ نغز حصہ دوم مرتبہ حافظ محمود شیرانی ص ۲۳۰

[۴] گلستان بے خزاں ص ۵ مطبوعہ نول کشور لکھنؤ ۱۸۷۵ء

[۵] دیباچہ تاریخ ادب ہندوستانی بہ حوالہ معارف بابت اگست ۱۹۲۲ء

[۶] دیباچہ طبقات الشعرائے ہند ص ۱ از کریم الدین و فیلن مطبع العلوم دہلی ۱۸۴۸ء

Marfat.com

ذکر میں روایات کو مدنظر رکھتے ہیں اور کلام کا عمدہ انتخاب نہیں دیتے۔ خزینۃ العلوم کے مؤلف درگا پرشاد نادر کو پچھلے تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ ان میں دکنی شعرا کو نظر انداز کیا گیا ہے۔ خود محمد حسین آزاد کو تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ۔

"ان سے نہ کسی شاعر کی سرگزشت کا حال معلوم ہوتا ہے نہ اس کی طبیعت اور عادات و اطوار کا حال کھلتا ہے نہ اس کے کلام کی خوبی اور صحت و سقم کی کیفیت کھلتی ہے نہ یہ معلوم ہوتا ہے کہ اس کے معاصروں میں اور اس کے کلام میں کن کن باتوں میں کیا نسبت تھی۔ انتہا یہ ہے کہ سال ولادت اور سال وفات تک نہیں کھلتا۔"[1]

تذکروں پر مذکورہ بالا اعتراضات خود قدیم تذکرہ نگاروں کی طرف سے کئے گئے ہیں اور اس میں میر تقی میر سے لے کر محمد حسین آزاد تک سبھی شامل ہیں۔ بیسویں صدی عیسوی کے ناقدین میں کلیم الدین احمد، ڈاکٹر احسن فاروقی اور پرنسپل عبدالشکور خصوصیت سے قابل ذکر ہیں۔ ہم اس جگہ صرف کلیم الدین کی رائے نقل کرنے پر اکتفا کرتے ہیں۔

"شاعر کی پیدائش، اس کا خاندان، اس کی زندگی کے مختلف واقعات اس کی تصنیفات اس کی تعلیم و تربیت۔ اس کا ماحول، ان میں سے کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا۔"[2]

اب اگر ہم تذکروں کے قدیم و جدید ناقدین کی رایوں پر بیک وقت نظر ڈالیں اور تذکروں پر کڑی سے کڑی تنقید کو جائز رکھیں تو زیادہ سے زیادہ ان پر حسب ذیل اعتراضات وارد ہو سکتے ہیں:۔

۱۔ تذکروں میں حالات زندگی عموماً بہت مختصر اور انتخابات کلام اکثر طویل ہیں۔
۲۔ سوانح اور شاعر کے انداز سخن گوئی کے سلسلے میں تقریباً سب نے ایک ہی روش اختیار کی ہے۔
۳۔ شاعروں کے حالات میں ان کے سال پیدائش و وفات اور عہد و عہد کا کوئی خاص خیال نہیں رکھا گیا۔
۴۔ ایک شاعر کے اشعار دوسرے شاعر سے یا بعض اشعار کئی کئی شاعروں سے منسوب کر دئے گئے ہیں۔
۵۔ اکثر تذکروں پر ایک دوسرے کی تقلید کا اثر نمایاں ہے اور تازگی و ندرت بہت کم نظر آتی ہے۔
۶۔ شعر کے محاسن میں زیادہ تر صنائع لفظی و معنوی کو اہمیت دی گئی ہے اور حسب ضرورت ان کو ظاہر کیا گیا ہے۔
۷۔ اکثر طرفداری سے کام لیا گیا ہے اور شعرا کی تعریف و تنقیص ذاتی تعلقات کی بنا پر کی گئی ہے۔
۸۔ تنقیدی لب و لہجہ پر جوش اخلاقی غالب ہے اور عموماً سب کو اچھے الفاظ میں یاد کیا گیا ہے۔ زندوں کو درازی عمر کی دعا دی گئی ہے اور متوفین کو مغفرت کی۔
۹۔ اکثر شعرا کے اسلوب و سلیقہ شعر کے لئے مبہم الفاظ استعمال کئے گئے ہیں۔ جن سے شاعر کی حیثیت واضح نہیں ہوتی۔

لیکن ان خامیوں کے باوجود ان تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی۔ ان میں سے جو اعتراضات خود تذکرہ نگاروں کی طرف سے وارد کئے گئے ہیں وہ عموماً، رشک و رقابت، معاصرانہ چشمک، شاعرانہ تعلی اور علاقائی تعصبات کا نتیجہ ہیں۔ پھر چونکہ یہ تذکرہ نگار ایک دوسرے کی کمزوریاں گنوانے کے باوجود، اپنے تذکروں کو ان عیوب سے پاک نہیں رکھ سکے اس لئے ان کے بیانات کو چنداں اہمیت دینا مناسب نہیں لیکن جہاں تک جدید ناقدین کے اعتراضات کا تعلق ہے۔ انھوں نے

---

[1] آب حیات ص ۴
[2] اردو شاعری پر ایک نظر ص ۱۳

Marfat.com

قدیم تذکرہ نگاروں کے ساتھ انصاف نہیں کیا۔ ہمیں تذکروں پر تنقیدی و تحقیقی قلم اٹھاتے وقت اس بات کو نظر انداز نہ کرنا چاہیے کہ وہ ایک ایسے عہد، ماحول اور ادبی فضا میں لکھے گئے ہیں جس میں نقد شعر اور سخن فہمی کا معیار آج کے معیار سے بالکل مختلف تھا۔ ان تذکرہ نگاروں کے سامنے، قدیم فارسی تذکروں کے سوا، ادبی تنقید، سوانح اور تنقید کے وہ جدید اصول یا نمونے موجود نہ تھے جن کی آڑ لے کر آج انھیں مطعون اور کم رتبہ خیال کیا جاتا ہے۔ اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کے مذاق ادب طرز تنقید، اور انداز تذکرہ نگاری کو بیسویں صدی عیسوی کے نقطہ نگاہ سے جانچنا کسی طرح مناسب نہیں۔ چنانچہ جو لوگ قدیم تذکروں کو آج کے معیار، یا اپنے خاص رجحانات و معتقدات کے تحت دیکھیں گے انھیں ضرور مایوسی ہوگی البتہ جو لوگ اُن تذکروں کو اس خاص فضا میں لے جاکر دیکھنے کی کوشش کریں گے جن میں وہ لکھے گئے ہیں تو ہمیں یقین ہے کہ ایک دو نہیں انھیں سیکڑوں باتیں کام کی مل جائیں گی، ایسا معلوم ہوتا ہے کہ انھیں ہمارے جدید نقادوں نے قدیم تذکروں کا بالاستیعاب مطالعہ نہیں کیا اور چند تذکروں پر سرسری نظر ڈال کر رائیں قائم کرلی ہیں ورنہ کم از کم انھیں اس بات کا اندازہ ضرور ہو جاتا ہے کہ تذکروں پر جو اعتراضات کئے جاتے ہیں وہ ہر ایک پر منطبق نہیں ہوتے۔ ان میں یقیناً ایسے تذکرے بھی ہیں جن میں سوانح کے باب میں کچھ زیادہ احتیاط و توجہ سے کام نہیں لیا گیا لیکن انھیں تذکروں میں ایسے بھی موجود ہیں جن میں شعرا کے حالات زندگی کو احتیاط سے جمع کرنے۔ شعرا کے ادوار قائم کرنے، ہر دور کی شاعرانہ خصوصیات اُجاگر کرنے، شعرا کی ولدیت و سکونت کی نشاندہی کرنے، ان کے اساتذہ و تلامذہ کے نام دینے اور ان کے سنین وفات و پیدائش کے اندراج کرنے میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ ایسے تذکروں میں گلزار ابراہیم گلشن ہند، گلستانِ سخن، شمیم سخن اور خزینۃ العلوم کے نام آسانی سے لئے جا سکتے ہیں۔ تنقیدی رایوں کے سلسلے میں نکات الشعرا، گلشنِ بے خار اور آبِ حیات کو کسی طرح نظر انداز نہیں کیا جا سکتا۔ علاوہ ازیں تذکروں کی جو کمزوریاں اوپر گنوائی گئی ہیں وہ کسی ایک تذکرے میں مجتمع نہیں بلکہ متعدد تذکروں میں بٹی ہوئی ہیں۔ بعض میں اشعا کے انتخاب کا اہتمام کیا گیا ہے۔ بعض میں حالات زندگی کو اہمیت دی گئی ہے۔ بعض میں ولدیت و سکونت کا ذکر ضرور کیا گیا ہے بعض میں استاد شاگرد کے نام خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں۔ بعض میں شعرا کے کلام پر رائیں ضرور دی گئی ہیں بعض میں معاصرانہ ادبی فضا پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ اس طرح اگر کسی خاص شاعر کے متعلق مختلف تذکروں کے اقتباسات جمع کریں تو ہمیں یقین ہے کہ اس کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آجائے گی، بات یہ ہے کہ اردو شعرا کے تذکرے بے شمار ہیں ان میں اچھے بھی ہیں اور برے بھی۔ بعض ایسے اعلیٰ درجے کے تذکرے موجود ہیں جن میں شاعروں کے حالات اور واقعات نہایت صحیح ہیں بالخصوص معاصرین کے متعلق ان کی معلومات ہر طرح قابل اعتبار ہے بعض میں تنقیدی پہلو بھی معیاری ہے[1]

اردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت

اس امر سے انکار ممکن نہیں کہ اردو میں ادبی تنقید کی داغ بیل تذکرہ نگاروں کے ہاتھوں پڑتی ہے۔ تذکروں میں چونکہ شعرا کے حالات میں ایجاز و اختصار سے کام لیا جاتا ہے۔ اس لئے کسی شاعر یا اس کے کلام کے متعلق مفصل تنقیدی رائے کی تلاش تو بے سود ہوگی لیکن ان میں کلام کے حسن و قبح پر اجمالاً ایسی رائیں ضرور مل جاتی ہیں جنھیں تنقیدی نقوش و اشارات کے سوا کسی اور چیز سے تعبیر نہیں کر سکتے۔ یہ تنقیدی اشارات بھی عموماً کلام کی ظاہری صورتوں سے بحث کرتے ہیں اور معنوی خصوصیات کو ہاتھ نہیں لگاتے، لیکن اس سے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی شعور پر حرف نہیں آتا۔ بات یہ ہے کہ یہ تذکرے جس ادبی ماحول اور شاعرانہ فضا میں لکھے گئے ہیں اس میں آجکل کی طرح موضوع و مواد کو کچھ زیادہ اہمیت حاصل نہیں تھی بلکہ عربی و فارسی شاعری اور تنقید کے زیر کلام کی ظاہری صورت ہی کو سب کچھ سمجھا جاتا تھا۔

---

[1] 'معیار شعر و سخن' از ڈاکٹر ابواللیث صدیقی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۴۶ء ص ۶۷

Marfat.com

اس وقت عربی فارسی کے کون سے تنقیدی اصول مروج تھے اور شعر و ادب کو اسوقت کن معیاروں پر، پرکھا جاتا تھا اس کا بھی مجمل ذکر سن لیجئے۔ عربی کا مشہور ادیب اور نقاد ابوالفرج قدامہ جس کی تنقیدی رائے کو شعر و سخن کے سلسلے میں آجتک کسی نہ کسی طور پر اہم خیال کیا جاتا ہے۔ اور جس کا سکہ، سترہویں اور اٹھارویں صدی کے عربی فارسی ادب پر چل رہا تھا رقمطراز ہے کہ :-

"طرز بیان شعر کا اصلی جزو ہے۔ مضمون و تخیل کا بجائے خود فاحش ہونا شعر کی خوبی کو زائل نہیں کرتا۔ شاعر ایک بڑھئی ہے لکڑی کی اچھائی برائی اس کے فن پر اثر انداز نہیں ہوتی"

"بہترین مذہب غلو و مبالغہ ہے اور یہی وہ طریقہ ہے جس کی طرف سخن شناس اور با فہم شعرا کا میلان رہا اور بعض کا خیال تو مجھے یہ معلوم ہوا کہ اُن کا قول یہ ہے کہ سب سے بہتر وہ شعر ہے جس میں سب سے زیادہ کذب ہو ..... مبالغہ کرنا حد اوسط پر اکتفا کرنے کے بہ نسبت زیادہ بہتر ہوتا ہے"[1]

اسی طرح عربی کا دوسرا مشہور و مقبول ناقد ابن رشیق لکھتا ہے کہ :-

"ادائے معنی کے لئے نئے نئے انداز نکالنا اور ایک ایک بات کو کئی کئی طرح ادا کرنا شاعرانہ کمال ہے گویا معانی پانی ہیں اور الفاظ کی ترکیب بہ منزلہ گلاس۔ گلاسوں میں کوئی سیمیں ہے، کوئی طلائی۔ کوئی خزف کا ہے کوئی صدف کا۔ کوئی پتھر کا کوئی کانچ کا۔ پانی یعنی معانی بہرحال وہی ایک ہیں جو مختلف ترکیبوں اور اندازوں کے کانوں کے واسطے سے نفس کے سامنے آتے ہیں اور اگرچہ تشنگی طلب کو وہی بجھاتے ہیں لیکن گلاسوں کی رنگارنگی ایک لطف مزید دے جاتی ہے ..... شعر کی عبارت چار چیزوں سے اٹھتی ہے لفظ، وزن، معنی و قافیہ۔ پس اس کی حد ہے"[2]

ان اقتباسات سے صاف ظاہر ہے کہ قدیم عربی ناقدین اگرچہ معنی کی اہمیت سے کبھی غافل نہ تھے لیکن ان کی تنقید کے معیار و اصول عموماً الفاظ ہی سے تعلق رکھتے تھے اور کلام پر ادبی و اعلیٰ ہونے کا حکم انہیں اصول کے پیش نظر لگایا جاتا تھا لفظی تنقید کا یہ شعبہ بعد کو فن بلاغت کے نام سے منسوب ہوا اور اس میں علم معانی و بیان کے وہ سارے اجزا اور لوازم شامل ہو گئے جنھیں صنائع لفظی و معنوی، استعارات و تشبیہات، کنایہ و مجاز عروض و قواعد اور ردیف و قافیہ اور بعض دوسرے لسانی و لغوی تشریحات کا نام دیا جاتا ہے۔ گویا تنقید شعر، عربوں کے نزدیک تخلیق شعر کی طرح ذوقی اور وجدانی چیز تھی اور بقول ڈاکٹر شوکت سبزواری اُن کی نگاہ میں شعر کی خوبیاں یہ تھیں کہ زبان کے اعتبار سے سادہ اور رواں ہو اس کی بندش میں چستی اور متانت پائی جاتی ہو الفاظ قلیل اور معنی کثیر ہوں، تکلف اور آورد سے پاک ہو اور تشبیہات میں ندرت اور تغزل میں رقت پائی جاتی ہو[2] ..... رفتہ رفتہ ان تنقیدی معیاروں نے میکانکی صورت اختیار کر لی اور شعر میں معنی کو لفظ کا تابع بنا کر پیش کرنے لگا یہ اصول عربوں کے اثر سے فارسی ادب پر بھی اثر انداز ہوئے اور فارسی شاعری پر سب سے پہلے قلم اٹھانے والے ادیب نظامی عروضی سمرقندی نے مجمع النوادر میں اس بات کا اظہار کیا کہ مذاق شعر و سخن میں پختگی اور لطف و تاثیر پیدا کرنے کے لئے ضروری ہے کہ اوائل عمری ہی میں شاعر کی نظر سے کم از کم بیس ہزار اشعار گزر جائیں اور علم عروض بہ قدر حاصل ہو جائے اس لئے کہ نظامی سمرقندی کے نزدیک :-

"شاعری صناعتے است کہ شاعر بداں مناعت التیاق مقدمات موہومہ کند والتیام تناسبات منتج بر آں وجہ معنی خود

---

[1] کتاب العمدہ بحوالہ اردو تنقید کی تاریخ۔
[2] نگار انتقاد نمبر صفحہ ۶۲ - ۶۳ جنوری ۱۹۴۶ء

Marfat.com

بزرگ گرداند و معنی بزرگ را خرد، نیکو را در خلعت زشت باز نماید و زشت را در صورت نیکو جلوہ کند و بہ ایہام قوت ہائے غضبانی و شہوانی را برانگیزد تا بداں ایہام طباع را انقباض و انبساطے بود و امور عظام را در نظام عالم سبب شود۔"[1]

ان خیالات کا یہ نتیجہ ہوا کہ شاعری کو محسوسات و جذبات کی ترجمانی کے بجائے سیاہ کو سفید اور سفید کو سیاہ، جھوٹ کو سچ اور سچ کو جھوٹ بنا کر ظاہر کرنے کا وسیلہ سمجھ لیا گیا، چنانچہ رشید الدین وطواط نے عربی فن نقد کی تقلید میں ایک ضخیم کتاب علم بدیع پر فارسی زبان میں لکھی اور اس میں صنائع لفظی و معنوی کو شعر کے حسن و اثر کا سبب قرار دیا[2] کم و بیش لفظی تنقید کے یہی مباحث شمس قیس رازی کے یہاں زیر بحث آئے ہیں بلکہ اس نے وطواط کے مقابلے میں اس سے زیادہ تفصیل سے ردیف و قافیہ، عروض اور علم معانی و بیان کے دوسرے لوازم کو کلام کے محاسن خاص میں شمار کیا[3]

غرض کہ جس وقت اردو فارسی شعرا کے تذکرے مرتب ہو رہے تھے اس وقت عربی و فارسی تنقید کے محور، موضوع، مواد یا معنی نہیں بلکہ ہیئت الفاظ اور علم بیان کے لوازم تھے۔ اس لئے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی لب و لہجہ کو اس وقت کے مروج معیار تنقید سے ہٹ کر دیکھنا مناسب نہ ہوگا بلکہ ہمیں اُن کی تنقیدی قدر و قیمت متعین کرنے کے لئے لفظی تنقید کے ان اُصول و ضوابط کو سامنے رکھنا ہوگا جو انیسویں صدی کے وسط تک شعر و ادب کا پیمانہ خاص خیال کئے جاتے تھے، چنانچہ اگر ہم شعرائے اردو کے تذکروں کو قدیم فن نقد کی روشنی میں دیکھیں تو اندازہ ہوگا کہ اختصار و ایجاز کے باوجود اُن میں تنقیدی مواد کی کمی نہیں ہے۔ نکات الشعراء مخزن نکات سے لے کر شمیم سخن و آب حیات تک تنقیدی شعور و اُصول کا ایک ارتقائی سلسلہ ہے جو وقت اور ماحول کے تقاضوں کے ساتھ ساتھ الفاظ کے معنی کی طرف اور ہیئت سے موضوع کی طرف بڑھتا گیا ہے۔ سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگار میر، گردیزی، قائم، میر حسن، لچھمی نرائن شفیق اور حمید اورنگ آبادی وغیرہ۔ تنقیدی شعور سے بیگانہ نہیں ہیں۔ ذوقی اور وجدانی تنقید کے ان اصولوں کی کارفرمائی ان کے تذکروں میں ملتی ہے جو عربی و فارسی کے زیر اثر اس وقت عموماً مروج تھے۔ اس سے زیادہ ان تذکرہ نگاروں سے توقع کرنا ان کے ساتھ ناانصافی ہے۔ لیکن اٹھارہویں صدی کے اوائل میں علم و ادب کی روشنی اور فورٹ ولیم کالج کی تحریک نے جہاں برصغیر کے عام ادبی شعور کو متاثر کیا ہے وہاں اس زمانے کے ناقدین یعنی تذکرہ نگاروں کے انداز فکر اور اسلوب نگارش پر بھی نمایاں اثر ڈالا ہے۔ چنانچہ، گلزار ابراہیم، طبقات الشعرائے ہند، گلستان سخن، گلشن بے خار، شمیم سخن اور آب حیات کے تنقیدی لب و لہجے میں یہ اثرات اکثر جگہ نظر آتے ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ اردو کے ان تذکرہ نگاروں کا تنقیدی شعور، عربی فارسی کے قدیم مروج معیاروں اور سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگاروں سے الگ اپنی راہ نکالنے کی کوشش میں لگا ہوا ہے۔ اس لئے کلیم الدین صاحب کی یہ رائے درست نہیں معلوم ہوتی کہ "ان تذکروں کی اہمیت محض تاریخی ہے، یہ دنیائے تنقید میں کوئی اہمیت نہیں رکھتے۔"

افسوس ہے کہ کلیم الدین تذکروں کی تنقید کو سترھویں اور اٹھارویں صدی عیسوی کے تنقیدی معیار کے بجائے بیسوی صدی عیسوی بلکہ اپنے ذاتی معیار کی روشنی میں دیکھتے ہیں۔ ورنہ ان تذکروں میں تنقیدی شعور کی اتنی کمی نہیں ہے جتنی کہ انھیں نظر آتی ہے اگر ہم عربی و فارسی کے مذکورہ بالا مروج اصول تنقید کو نظر میں رکھیں تو اندازہ ہوگا کہ ہمارے قدیم ترین تذکرہ نگار، میر، قائم اور میر حسن

---

[1] مجمع النوادر چاپ تہران
[2] حدائق السحر فی دقائق الشعر از رشید الدین وطواط
[3] المعجم فی المعاییر الاشعار العجم۔

Marfat.com

اور مصحفی۔ سبھی ان اصولوں کا احساس رکھتے ہیں۔ مثال کے طور پر میر نے نکات الشعرا میں تنقید کے جن اصولوں پر بار بار زور دیا ہے۔ اُن میں ا۔

۱۔ ربطِ کلام
۲۔ خوش فکری
۳۔ تلاش لفظ تازہ
۴۔ صفائی گفتگو
۵۔ ایجاد مضامین
۶۔ تہ داری
۷۔ دردمندی
۸۔ طرز خاص

شامل ہیں[1] اور ان اصولوں کی پاسداری تقریباً ہر قدیم تذکرہ نگار کے یہاں نظر آتی ہے۔ ہر چند کہ ان اصول پر مفصل بحث کہیں نہیں کی گئی اور نہ تذکروں میں اس کی گنجائش تھی۔ لیکن اشارات کی صورت میں یہ جگہ جگہ ملیں گے۔ ڈاکٹر عبادت بریلوی ان اشارات کا تفصیلی جائزہ لیتے ہوئے لکھتے ہیں کہ "تذکروں میں ان تنقیدی اشاروں کی بڑی اہمیت ہے۔ ان کا تجزیہ کرنے کے بعد پتہ چلتا ہے کہ یہ چار عناصر سے مرکب ہیں اوّل شاعری کے کلام پر رائے۔ دوم فارسی شاعروں سے مقابلہ۔ سوم کلام پر اصلاح چہارم اس زمانے کی ادبی تحریکوں پر اشارے اس کے علاوہ بعض تذکرے ایسے بھی ہیں جن میں شعر و شاعری کے متعلق فنی مباحث بھی مل جاتے ہیں[2]"

ان امور سے بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی پتہ چلتا ہے کہ "ابتدائی دور میں بھی فارسی سے اُردو میں کام لینے کی حدود مقرر تھیں جن کا سمجھنا سلیقہ شعر گوئی کے لئے ضروری تھا۔ اُردو شعرا کے جتنے بھی تذکرے ہیں ان میں ایسے اشارات بہت صاف اور واضح ہیں جن سے یہ معلوم کرنا آسان ہے کہ دور قدیم میں شعر و شاعری کا مذاق کیا تھا کن اصولوں کو ملحوظ رکھا جاتا تھا بالفاظ دیگر مروجہ معیار تنقید کیا تھا جس پر شاعر اپنے کلام کو پرکھتے تھے[3]"

تذکرہ نگاروں کے یہ تنقیدی اشارے اور فن مباحث جن کا تعلق زیادہ تر زبان و بیان سے ہے خواہ کتنے ہی پرانے کیوں نہ ہو جائیں لیکن جب تک ادب، الفاظ کا فن رہے گا ان کی اہمیت کو نظری اور عملی دونوں قسم کی تنقیدوں میں کسی طرح بھی نظر انداز نہیں کیا جا سکتا۔ وقت کے تقاضے تنقید میں ان کے دخل کو کم کر سکتے ہیں لیکن سرے سے انھیں خارج نہیں کر سکتے۔ شعر و ادب کے سلسلے میں وہ شروع سے تنقید کا جزو رہے ہیں اور آئندہ بھی رہیں گے، جدید تنقید خواہ کوئی صورت اختیار کرے۔ اس کے اصول خواہ کتنے ہی بدل جائیں، موضوع و مواد کو ہیئت و صورت کو خواہ کتنی ہی برتری حاصل ہو جائے، تنقید سے "ذریعہ اظہار" یعنی الفاظ کی وقعت کم نہ ہوگی۔ انھیں پہلے بھی اہم خیال کیا جاتا تھا اور آج بھی اہم خیال کئے جاتے ہیں۔ چنانچہ نیاز فتحپوری لکھتے

---

[1] معیار شعر و سخن۔ از ڈاکٹر ابواللیث صدیقی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۴۶ء ص ۶۸
[2] اردو تنقید کا ارتقاء ص ۹۔
[3] غزل اور متغزلین ص ۴۵

Marfat.com

ہیں کہ "یہ بالکل درست ہے کہ شاعری کی اصل روح جذبات کا اظہار ہے جسے آجکل کی اصطلاح میں داخلی بھی کہتے ہیں لیکن اگر طریق اظہار ناقص یا پیش پا افتادہ ہو تو شعر معیار سے گر جائے گا۔ اسی طرح خارجی شاعری کو لیجئے جس کا انحصار زیادہ تر محاکات یا ظاہری نقاشی پر ہے کہ اگر اس کے خطوط اچھے نہ ہوں گے تو وہ کبھی پسند نہ کی جائے گی۔ اس لئے میرے نزدیک بنیادی چیز طریق اظہار ہے جس پر محاسن شعری کا انحصار ہے خواہ شاعری داخلی ہو یا خارجی"[1] ڈاکٹر سید عبداللہ لکھتے ہیں کہ "بعض لوگ زبان کی صحت کے مسئلہ کو لفظی حرف گیری کے نام سے یاد کرتے ہیں لیکن سچ یہ ہے کہ یہ خیال صحیح نہیں ادب اور تحریر کی ہر قسم میں زبان کی صحت کی بڑی اہمیت ہے بلکہ ناگزیر حیثیت رکھتی ہے۔ غور کیجئے تو یہ صاف ظاہر ہوگا کہ کوئی ادبی تحریر اپنے اظہار و ابلاغ میں اس وقت تک کامیاب نہیں ہو سکتی جب تک اس کے وسائل اظہار بلیغ اور کامیاب نہیں ہو پاتے اور ادب کا واحد وسیلہ اظہار زبان و بیان ہے کسی نے کسی کو کوئی ایسا مصور دیکھا ہے جو اپنے رنگوں کی صحیح ترتیب و ترکیب کے بغیر کامیاب تصویر بنانے کا مدعی ہوا ہے اور اگر ایسا کوئی ہے تو وہ یقیناً ژولیدگی تصور کا مریض ہے۔ یہی حال شاعری اور ادب کا ہے کہ اس میں زبان و بیان کی بلاغت کے بغیر کامیاب نظم یا نثر لکھنے کا دعویٰ صرف وہی کر سکتا ہے جو پتنگ اڑانے کا عادی ہے مگر ڈور کے بغیر"[2] رشید حسن خاں کا خیال ہے کہ "صحیح الفاظ اور مناسب طرز ادا کا انتخاب ایک ایسے شخص کے خیالات کو خواہ ان میں کتنی ہی احنبیت ہو۔ دوسرے مختلف الخیال لوگوں تک پہنچانے کا واحد ذریعہ ہیں، اگر دونوں اجزا میں سے ایک جزو بھی ناقص ہے۔ اس صورت میں نہ بات بنے گی نہ دوسرے تک پہنچے گی"[3]

ان تفصیلات سے یہ ظاہر کرنا مقصود تھا کہ شعرا اردو کے تذکروں میں جو تنقیدی اشارات کے اصول کارفرما نظر آتے ہیں، وہ بے وقعت نہیں ہیں۔ ان کی اہمیت آج بھی مسلم ہے اور اگر کوئی شخص اس نقطۂ نگاہ سے قدیم تذکروں کا تفصیلی مطالعہ کرے گا تو یہ صرف یہی نہیں یہ تذکرے اپنے وقت کے مذاق سخن اور طرز تنقید کے نمائندے نظر آئیں گے بلکہ ان کی دائم و قائم تنقیدی اہمیت کا اعتراف بھی کرنا ہوگا۔

تذکروں کی سوانحی اہمیت

ادبی تنقید کی طرح اردو میں ادبی سوانح نگاری کے ابتدائی نقوش بھی انھیں تذکروں میں ملتے ہیں۔ چنانچہ قدیم شعرا کی زندگی اور سیرت و شخصیت کے متعلق جتنی کتابیں یا مقالات اب تک مرتب ہوئے ہیں، یا ولی کے عہد سے لے کر انیسویں صدی کے آواخر تک شعرا کے متعلق جو واقعات و حالات سامنے آئے ہیں، ان سب کا سرچشمہ یہی تذکرے ہیں۔ دکنی شعرا سے لے کر شمالی ہند کے ممتاز شعرا درد، حاتم، سودا، میر، یقین، قاسم، مصحفی، انشا، آتش، ناسخ، جرات، ممنون، میر حسن، تاباں، نواب مرزا، غالب، مومن، ذوق، نسیم، انیس، دبیر اور ظفر وغیرہ کے کلام و زندگی کی جتنی تصویریں آج ہمارے سامنے ہیں وہ انھیں تذکروں کی مدد سے تیار کی گئی ہیں، اور یقین ہے کہ آئندہ بھی قدما پر جو کچھ لکھا جائے گا تذکروں کے سہارے لکھا جائے گا۔ یہ مانا کہ شعرا کی زندگی و سیرت کے متعلق تذکرہ نگاروں کے بیانات میں بعض جگہ اعتدال و توازن کی کمی ہے اور گمان ہوتا ہے کہ انھوں نے کہیں کہیں باہم رفاقت و رقابت کے زیر اثر بیجا تعریف یا تنقیص سے بھی کام لیا ہے۔ لیکن سارے تذکروں کا یہ حال نہیں ہے۔ ان تذکرہ نگاروں میں بہت سے ایسے ہیں جنھوں نے

---

[1] نگار جنوری ۱۹۶۴ء
[2] نگار نیاز نمبر حصہ اول ص ۲۱
[3] نگار نیاز نمبر ص ۲۲۵

Marfat.com

لاگ اور لگاؤ دونوں سے بے نیاز رہ کر شعرا کے حالات و کلام پر تبصرے کئے ہیں۔ ان کی تحریروں میں اخلاقی رواداریوں کی پاسداری کے باوجود، بے باکی، حق بیانی، اور اعتدال کی مثالیں ملتی ہیں۔ ایسے تذکروں میں نکات الشعرا، تذکرہ الشعرا (میر حسن) گلشن بیخار گلزار ابراہیم خوش معرکہ زیبا، عمدہ منتخبہ، شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ کے نام آسانی سے لئے جا سکتے ہیں۔ ان میں جو کچھ لکھا گیا ہے اکثر بے رو رعایت لکھا گیا ہے۔ علاقائی لگاؤ، رشتہ شاگردی واستادی، گروہ بندی اور معاصرانہ نوک جھوک کے باوجود، ان کی رایوں میں توازن پایا جاتا ہے۔ وہ بے سبب ہر جگہ اپنے حریفوں کو نیچا دکھانے یا دوستوں کو اوپر اٹھانے کی کوشش نہیں کرتے۔ دوستی یا دشمنی کے باوجود، وہ عموماً خدا لگتی کہتے ہیں۔ سودا و میر کی چوٹیں۔ مصحفی و انشاء کے معرکے کس سے چھپے ہوئے ہیں۔ لیکن میر و مصحفی نے اپنے تذکروں میں انشا و سودا کے متعلق کوئی ایسی بات نہیں کہی جو ان کے مرتبۂ شاعرانہ کے منافی ہو۔ اسی طرح ان تذکرہ نگاروں نے اپنے متعلق جو کچھ لکھا ہے اس میں عام شعرا کی طرح، شاعرانہ تعلی سے کام نہیں لیا بلکہ اکثر نے اپنا حال بڑے انکسار سے لکھا ہے۔ اور اپنے لئے ہر جگہ "احقر، فقیر، حقیر، کمترین، خاکسار اور "عاجز و بے نوا" وغیرہ کے الفاظ استعمال کئے ہیں، ان باتوں سے اندازہ ہوتا ہے کہ تذکرہ نگاروں نے اس غیر جانب داری کو حتی الوسعیٰ برتا ہے۔ جس کے بغیر سوانح نگاری معتبر نہیں رہتی۔

تذکروں کے سوانحی پہلو کے سلسلے میں بعض ناقدین کا خیال ہے کہ "تذکروں میں شاعر کی پیدائش، اس کا خاندان، اس کی زندگی کے مختلف واقعات، اس کی تفصیلات، اس کی تعلیم و تربیت اس کا ماحول، ان میں کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا، تذکرہ نویسوں میں یہ قدرت نہیں کہ ان واقعات کو اس طرح بیان کریں کہ شاعر کی تصویر میں جان آجائے اور بولنے لگے"[1]

یہ اعتراضات جیسا کہ پچھلی سطور میں ہم خود اظہار کر چکے ہیں، بڑی حد تک درست ہیں۔ لیکن سوال یہ ہے کہ آج بھی وہ کونسی ادبی تاریخ یا تنقیدی کتاب ہے جس میں کسی شاعر یا ادیب کے متعلق یہ ساری تفصیلات ایک جگہ مل جاتی ہوں اور اس انداز سے کہ اس کی جیتی جاگتی اور منہ بولتی تصویر سامنے آجاتی ہو۔ اس لئے اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی میں جبکہ آمد و رفت، رسل و رسائل، نشر و اشاعت اور کتابت و طباعت کے ذرائع بہت محدود تھے اور کتابیں عموماً ذاتی ذوق و شوق اور تسکین کے لئے لکھی جاتی تھیں۔ ان تذکرہ نگاروں سے یہ مطالبہ کرنا کہ وہ مستند سوانح حیات کے ساتھ کسی شاعر کی منہ بولتی تصویر پیش کریں، نامناسب ہے۔ ہاں کچھ تصویری خاکے اور رنگ ان تذکروں میں ضرور مل جائیں گے اور اگر ہم کسی شاعر کی مکمل تصویر دیکھنا ہی چاہیں تو مختلف تذکروں کی مدد سے بہ آسانی تیار کر سکتے ہیں۔ جن بزرگوں نے قدیم شعرا کے تذکرے مرتب کئے ہیں اور ان پر تفصیلی مقدمات لکھے ہیں۔ انھوں نے اس قسم کے سوانحی خاکوں کی بہترین مثالیں ہر تذکرے کے سلسلے میں درج کی ہیں۔ ہم اُن کی تفصیل میں اس جگہ نہیں جانا چاہتے۔ لیکن اتنی بات بدیہی ہے کہ تذکرہ نگاروں نے جو سوانحی خطوط پیش کئے ہیں وہ بنیادی اور اصلی ہیں۔ اس لئے کہ اکثر تذکرہ نگاروں نے عموماً انھیں شعرا کی تفصیل دی ہے۔ جن سے وہ ذاتی طور پر یا کسی دوست کے ذریعہ واقف تھے اس کے برعکس جن سے وہ باخبر نہ تھے، ان کے متعلق اپنی لاعلمی کا صاف اظہار کر دیا ہے۔ ذاتی واقفیت جس کے بغیر سوانحی مواد میں جان نہیں آتی تذکرہ نگاروں کا اصل ماخذ ہے اور اسی ماخذ کی بدولت معاصرین کی زندگی کے متعلق ان کی رائیں آخر اس درجہ وقیع ہو جاتی ہیں کہ ہم انھیں کسی طرح نظر انداز نہیں کر سکتے۔ حقیقت یہ ہے کہ اردو میں تحقیق کی اکثر گتھیاں انھیں تذکروں نے سلجھائی ہیں۔ مثال کے طور پر میر تقی میر کی شاعری داخلی طور پر صاف پتہ دے رہی تھی کہ وہ کسی پری تمثال کے تیر عشق کے گھایل تھے۔ لیکن خارجی شہادت

---

[1] اردو تنقید پر ایک نظر از کلیم الدین

Marfat.com

کے بغیر کسی میں ہمت نہ تھی، اس صوفی منش، شاعر پر عشق بازی کی تہمت لگاتا۔ نتیجتہً دوسرے غزل گو شعرا کی طرح ان کے رنگ مجازی کو بھی حقیقت کا ایک رُخ خیال کیا جاتا تھا لیکن جب ایک تذکرہ نگار نے میرؔ کے متعلق یہ انکشاف کیا کہ :-

"میر با پری تمثالے کہ از عزیزانش بود، در پردہ تعشق طبع میل خاطر داشت"[1]

تو میرؔ کی شاعری کا مفہوم ہی بدل گیا ہے۔ اسکی شاعری زندگی سے فرار کا نتیجہ خیال کی جاتی تھی۔ لیکن تذکروں کے مطالعہ کے بعد اس کا ہر شعر زندگی کے مسائل میں گتھا ہوا نظر آنے لگا۔

اسی طرح دوسرے شعرا کی نجی زندگی کے متعلق ان تذکرہ نگاروں نے بعض ایسے راز فاش کر دئے ہیں جو شاعر کی شخصیت و کلام دونوں کی تفہیم کے لئے ضروری تھے لیکن ہماری نظر سے اوجھل تھے، چند مثالیں دیکھئے :-

۱۔ "میر حسن کو بہ سبب تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بہ پاس خاطر معشوقہ مثنوی سہ نظیر تصنیف کی" (خوش معرکہ زیبا)

۲۔ "آفتاب رائے رسوا۔ بریک پسر کمبوہ متونام تعشق پیدا کردہ بود" (نکات الشعرا)

۳۔ "میاں عبدالحئی تاباں المتخلص بہ تاباں۔ در وقت خویش نظیرے نہ داشت، سیدزادہ بود بکمال حسن و وجاہت تمام عالم فریفتہ حسن او بود بلکہ گرم بازاری ریختہ ازاں پر شعلہ رود و بالا شد اکثر اشخاص ایں فن را وسیلہ ساختہ دخیل صحبت او می شدند ..... عاشق معشوق مزاج بہ یک طفلے سلیمان نام تعشق داشت" (تذکرۃ الشعرا)

۴۔ "جعفر علی خاں زکی ..... ذہن و ذکا و طبع رسا داشت سوائی رام راجہ برد تعشق داشت" (نکات الشعرا)

۵۔ "امت الفاطمہ بیگم نام کھا، صاحب جی کے نام سے مشہور تھیں، حسن و صفات میں مثل آفتاب تھیں، اپنے معالجے میں مومن خاں سے سابقہ پڑا ..... خاں موصوف کی مثنوی قول غمیں انھیں کے حسن و جمال کی شرح ہے"۔ (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۶۔ "خواجہ حسن دہلوی بخشی نام ایک رنڈی ارباب نشاط سے ہے اس پہ مرتے ہیں اور اکثر نام اس کا مقطع میں غزل کے داخل کرتے ہیں" (گلشن ہند)

۷۔ میر مظفر علی آزاد دہلوی در ہنگامے کہ بہ نزاکت نام کنیزے عاشق و منازعہ با بنا بیگم داشت معاملہ او مرجوع باحیرت بود" (گلشن ابراہیم)۔

۸۔ "فضایل علی خاں بے قید تخلص جوان محمد شاہی بود خوش خوراک خوش رو و خوش پوشاک بایکے از تپان ہند تعشق پیدا کردہ بود۔" (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۹۔ نزاکت تخلص رنجو نام، نازنوں کی بت بازاری ستم شعاری ہے جو شیفتہ مرحوم صاحبِ گلشن بے خار کی دوستداری سے شاعری میں نام پاگئی۔" (تذکرۃ النسا مولفہ نادر)

ان میں سے، میر تقی میرؔ، میر حسن اور شیفتہ خود تذکرہ نگار ہیں لیکن انھوں نے اپنے تذکروں میں اپنے معاشقوں کا سراغ نہیں دیا، پھر بھی دوسرے تذکرہ نگاروں نے راز کو راز نہ رہنے دیا اور وہ سب کچھ کہدیا ہے جو ایک بے لاگ سوانح نگار ہی کہہ سکتا ہے۔ ڈاکٹر سید عبداللہ نکات الشعرا کے متعلق لکھتے ہیں کہ "تنقید سخن کے علاوہ مختلف اشخاص کی سیرت کے متعلق اس قدر برہنہ اور واشگاف رائیں

---

[1] بہارِ بے خزاں، از احمد حسین سحر۔

Marfat.com

پائی جاتی ہیں۔ جن کو پڑھ کر واقعی حیرت ہوتی ہے۔ ایک تو یوں بھی یہ بات زمانے کی فضا کے خلاف تھی، پھر یہ بات اور بھی مستزاد ہوئی کہ معاصرین پر رائے زنی کرتے ہوئے میر سے اُن کی دل شکنی کی مطلق پروا نہیں کی۔" لیکن یہ چیز میر تقی میر ہی تک محدود نہیں ہے بلکہ دوسرے تذکرہ نگاروں نے بھی اکثر یہی بے باک روش اختیار کی ہے۔ اور نجی زندگی کی ایسی جزئیات و تفصیلات پیش کر دی ہیں کہ اگر ہم انھیں مختلف تذکروں سے یکجا کریں تو ہر شاعر کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آسکتی ہے۔ لیکن ضرورت ہے قدیم تذکروں کو چھاننے کی۔ یہ کام بہت مشکل ہے۔ ہاں ان کی کمزوریاں بغیر مطالعہ بھی گنوائی جاسکتی ہیں۔

تذکروں کی تاریخی اہمیت

کریم الدین نے طبقات الشعرا میں لکھا ہے کہ "تذکرے اور طبقات چونکہ شاخیں فن تاریخ کی ہیں خصوصاً زبان عرب اور فارسی میں اس قسم کی بہت ہی تصنیف ہوئی ہیں۔ ان کی دیکھا دیکھی زبان اردو میں بھی اس طریق تصنیف کا استعمال کیا ہے[1]" اس عبارت سے ظاہر ہوتا ہے کہ ہمارے قدیم تذکرہ نگار، تذکرہ نگاری کو تاریخ نگاری سے الگ چیز نہ سمجھتے تھے۔ اس لئے یہ ممکن ہی نہیں کہ ان کے تذکروں میں تاریخ کے اوصاف نہ پائے جاتے ہوں۔ یہ صحیح ہے کہ ان میں سنین اور ادوار کے تعین کا اہتمام نہیں کیا گیا۔ واقعات و حالات کی تدوین و ترتیب بھی تاریخوں اور سنوں کا لحاظ رکھ کر نہیں کی گئی اس کے باوجود یہ تذکرے تاریخ و عہد کے احساس و اظہار سے یکسر خالی نہیں ہیں۔ ابتدائی تذکروں میں زبان و بیان کے عہد بہ عہد ارتقاء پر تاریخی تبصرے تو نہیں ملتے لیکن اس سے انکار ممکن نہیں کہ قدیم و جدید ادوار اور اسلوب شعر و ادب کی تبدیلیوں کا شعور ان میں پایا جاتا تھا۔ چنانچہ قائم نے مخزنِ نکات مولفہ ۱۱۶۵ھ میں شعرا کے خاص ادوار قائم کئے ہیں اور دکنی و شمالی ہند کے شعرا پر غیر جانبدارانہ تنقیدی رائے دے کر معاصر شعرا کے مراتب متعین کئے ہیں[2] قائم کے بعد میر حسن نے بھی یہی روش اختیار کی ہے اور ہر دور کو متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کر کے شعرا کا ذکر کیا ہے۔ گلزار ابراہیم مولفہ ۱۱۹۸ھ اور گلشنِ ہند مولفہ ۱۲۱۵ھ میں تاریخ نگاری کے عناصر اور بھی نمایاں ہو گئے ہیں۔ گلزار ابراہیم کے مصنف علی ابراہیم خاں چونکہ ایسٹ انڈیا کمپنی کے ملازم تھے اور اعلیٰ عہدے پر فائز تھے اس لئے انھیں شعرا کے حالات جمع کرنے میں بڑی آسانیاں تھیں چنانچہ انھوں نے اکثر تاریخ پیدائش و وفات کا تعین کیا ہے۔ شعرا کے حالات خط و کتابت کے ذریعہ فراہم کئے ہیں اور ان خطوط کے اقتباسات بھی دئے ہیں۔ گلشنِ ہند میں مرزا علی لطف نے حالات کو مزید تفصیلی اور با وثوق بنانے کی کوشش کی ہے۔ گارساں دتاسی چونکہ مستشرق ہے اس لئے اس کا نقطۂ نظر تذکرہ نگاری کے باب میں بہت مختلف ہے۔ وہ تاریخ ادب ہندوستانی پہلی جلد میں اردو زبان و ادب کی پیدائش اور ارتقاء پر بحثیں کرتا ہے اور دیباچہ میں اردو شاعری کے مختلف ادوار کا جائزہ لے کر شعرا کے حالات لکھتا ہے کریم الدین بھی طبقات الشعرا میں گارساں کے پابند نظر آتے ہیں اور اردو شاعری و ادب کو تاریخی حیثیت سے موضوع بحث بناتے ہیں۔

گلستانِ سخن، انتخاب دواوین، اور خزینۃ العلوم کے دیباچے بھی تاریخی اعتبار سے نہایت اہم ہے ان میں مختلف ادوار کے اسلوب سخن، زبان و بیان کی تبدیلیوں اور کلام کے محاسن و معائب کا ذکر آیا ہے۔ نتیجۃً ہمیں ان تذکروں کے ذریعہ اکثر شعرا کا سال وفات، تاریخ پیدائش، سکونت، ولدیت، شاگردی، اُستادی، مزاج، پسندیدہ صنف، انداز سخن کوئی طرز ادا اور اس کا شاعرانہ مرتبہ کم و بیش ہمارے سامنے آجاتا ہے۔ "شمیم سخن" اور آب حیات میں تذکرہ نگاری گویا تاریخ کی سرحدوں میں براہ راست داخل ہو جاتی ہے۔ ان میں ہمیں وہ سب کچھ مل جاتا ہے جو کسی قدیم ادبی تاریخ سے توقع کی جاسکتی ہے۔

---

[1] دیباچہ طبقات الشعرا ہند مطبوعہ ۱۸۴۸ء

[2] تفصیل کے لئے ملاحظہ ہو "اردو کے قدیم تذکرے" از حبیب اللہ غضنفر مطبوعہ اردو جنوری و اپریل ۱۹۵۳ء

Marfat.com

لیکن تذکروں کا تاریخی مواد صرف شعرا کے حالات زندگی یا ان کے کلام پر تنقید و تبصرہ تک محدود نہیں ہے۔ ان میں بعض تحریکوں، ادبی روایتوں، شعری محفلوں، سماجی رسموں اور اخلاقی قدروں کا سُراغ بھی ملتا ہے۔ خواجہ احمد فاروقی، نکات الشعرا پر بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ "اگر تنقید ایک سماجی عمل ہے تو اس سے سماجی حالات بھی واضح ہو سکتے ہیں۔ میر کی تنقیدوں سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ :-

۱۔ اس زمانے میں ہندو اور مسلمانوں میں بڑا اتحاد اور میل جول تھا۔ اور بعض شعرا قید مذہب و ملت سے آزاد تھے۔
۲۔ اہل قلم، اہل سیف بھی تھے اور سخن فہمی و شمشیر شناسی میں تضاد نہیں تھا۔
۳۔ درویشی اور شاعری دوش بدوش چلتی تھیں۔
۴۔ زمانہ پر ایک انحطاطی رنگ چھایا ہوا تھا۔ اس لئے بعض شعرا ہزل کی طرف مائل تھے۔
۵۔ مشاعرے معاشرت کا جزو بن گئے تھے اور ان کی حیثیت ادبی جلسہ کی ہی نہیں تھی۔ تنقیدی ادارے کی بھی تھی۔
۶۔ سلطنت مغلیہ کے زوال کے ساتھ فارسی بھی زوال پذیر تھی اور اس کی خاکستر اُردو کے لئے سامان وجود بن گئی تھی[1]

یہ باتیں نکات الشعرا تک محدود نہیں ہیں۔ سماجی زندگی کی یہ تفصیلات دوسرے تذکروں میں بھی ملتی ہیں اور ادبی تاریخ نگاری کے لئے بیش بہا سرمایہ کی حیثیت رکھتی ہیں۔

تذکرہ نگاری کیا ہے؟

پچھلی سطور میں؛ اُردو میں تذکرہ نگاری کے آغاز، تذکروں کے ادوار، ان کی قسمیں، تعداد، ظاہری و معنوی حیثیت، محرکات و موثرات، محاسن و معائب، تنقیدی و سوانحی اہمیت اور تاریخی و ادبی نوعیت کی تفصیل دی جا چکی ہے۔ اس تفصیل کی روشنی میں تذکرہ نگاری کے فن کا تعین آسان بھی ہے مشکل بھی۔ آسان یوں ہے کہ ان تفصیلات کے بعد تذکرہ نگاری کے فن کا احساس ضرور ہو جاتا ہے، مشکل یوں کہ اس احساس کے باوجود ہم اس کی حدود مقرر نہیں کر سکتے۔ تذکروں کی مختلف نوعیتوں، قسموں اور محرکات سے اندازہ ہوا ہوگا کہ تذکرہ نگاری کا اولین محرک "انتخاب اشعار" یا "بیاض نگاری" کا شوق رہا ہے۔ بیاض نگاری کی کیا نوعیت تھی اس کی تفصیل ہم بتا چکے ہیں، اس جگہ صرف اس قدر دُھرانا ہے کہ بیاض میں جب اشعار کے ساتھ صاحبان اشعار کے نام اور تخلص بھی شامل ہو گئے تو اس کا نام تذکرہ ہو گیا۔ بعد ازاں نام و تخلص میں خاص ترتیب پیدا کر دی گئی۔ مختصر حالات زندگی کے ساتھ کلام پر مختصر تبصرہ کا اضافہ ہوا اور تذکرہ، بیاض سے آگے بڑھ کر نیم تاریخی، نیم سوانحی اور نیم تنقیدی فضا میں داخل ہو گیا۔ وقت اور ماحول کی تبدیلیوں کے ساتھ تذکروں پر ادبی تاریخ اور تنقید و سوانح کا رنگ گہرا ہوتا گیا۔ تین رنگوں کا یہی آمیزہ جسے حقیقی معنوں میں نہ ادبی تاریخ کہہ سکتے ہیں نہ تنقید نگاری و سوانح نگاری، تذکرے کا فن قرار پایا اور شعرا کے مختصر حالات، کلام پر سرسری تبصرہ اور انتخاب اشعار کو اس کے عناصر ترکیبی میں شمار کیا گیا۔

---

[1] میر تقی میر، حیات اور شاعری صفحہ ۵۳۰

Marfat.com

نکات الشعراء

مصنف :- میر تقی میر

عہد تصنیف و طباعت میر تقی میر نے تذکرے کی تصنیف کا سال خود کہیں درج نہیں کیا لیکن آنند رام مخلص کا ذکر میر نے جس طور پر کیا ہے اس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۲ء نکلتا ہے۔

اس کا ایک قلمی نسخہ جو ۱۱۷۲ھ میں لکھا گیا تھا مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا جسے انھوں نے مفید مقدمے کے ساتھ ۱۹۳۵ء میں انجمن ترقی اردو (دکن) سے شائع کر دیا۔

خصوصیات نکات الشعرا، قدیم ترین تذکروں میں شمار کیا جاتا ہے اس سے قبل کے بعض تذکروں کا نام بھی تذکروں میں ملتا ہے، لیکن ان میں کوئی دستیاب نہیں ہے۔ افضل بیگ قاقشال اور رنگ آبادی کا تذکرہ "تحفۃ الشعراء"، اور خواجہ حمید اورنگ آبادی کا "گلشن گفتار"، البتہ نکات الشعراء کے ساتھ ساتھ وجود میں آئے ہیں۔ ان تینوں کا سال تصنیف ۱۱۶۵ھ ہے۔ اس لئے ایک دوسرے پر ان کی قدامت ثابت کرنا مشکل ہے۔

تذکرہ فارسی میں ہے اور بقول مولوی عبدالحق اسمیں شعراء کے کلام پر عموماً منصفانہ اور بیباکانہ تبصرہ کیا گیا ہے نکات الشعراء کا یہی تنقیدی لب و لہجہ اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتا ہے۔

ریختہ کے اقسام، اسکی خصوصیات، لب و لہجہ اور شعری محاسن وغیرہ کا اجمالی اور اہم ذکر بھی اول اول اسی تذکرے میں آیا ہے اور تذکرے کے خاتمے پر میر نے جو کچھ لکھا ہے وہ اردو شاعری کی تنقیدی تاریخ میں اہم خیال کیا جاتا ہے۔ خاتمہ اور ترقیمہ کے ساتھ اس میں مندرجہ ذیل سو شاعروں کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام
۱	آبرو	۶	اشتیاق	۱۱	بہار
۲	احسن اللہ	۷	اشرف	۱۲	بیدل
۳	احمدی	۸	امید	۱۳	بیتاب
۴	آرزو	۹	انسان	۱۴	بیچارہ
۵	آزاد	۱۰	بسمل	۱۵	بیدار

Marfat.com

۱۶ بیدل
۱۷ بیرنگ
۱۸ بینوا
۱۹ پاکباز
۲۰ تاباں
۲۱ تجرد
۲۲ تمکین
۲۳ ثاقب
۲۴ جعفر
۲۵ جعفر زٹلی
۲۶ جگن
۲۷ حاتم
۲۸ حزیں
۲۹ حسن
۳۰ حسن (میر حسن)
۳۱ حبیب (محتشم علی)
۳۲ حشمت (محمد علی)
۳۳ خاکسار
۳۴ خسرو
۳۵ خوشنودی
۳۶ دانا
۳۷ داؤد
۳۸ درد (خواجہ میر)
۳۹ درد (کرم اللہ خاں)
۴۰ دردمند
۴۱ راقم
۴۲ رسوا
۴۳ زکی
۴۴ سالک
۴۵ سجاد
۴۶ سراج
۴۷ سعادت
۴۸ سعدی دکنی
۴۹ سلام
۵۰ سودا
۵۱ شاغل
۵۲ شعوری
۵۳ شوق
۵۴ صبائی
۵۵ ضیاء
۵۶ عاجز (عارف علی خاں)
۵۷ عارف
۵۸ عاصمی
۵۹ عبدالبصیر
۶۰ عبدالرحیم
۶۱ عزلت
۶۲ عزیز اللہ
۶۳ عشاق
۶۴ عطا
۶۵ غریب
۶۶ غواصی
۶۷ فخری
۶۸ فضلی
۶۹ فغاں
۷۰ قاسم مرزا
۷۱ قائم
۷۲ قدر
۷۳ قدرت
۷۴ کافر
۷۵ کمترین
۷۶ کلیم
۷۷ گرامی
۷۸ لطفی
۷۹ محسن
۸۰ محمود
۸۱ مخلص
۸۲ مضمون
۸۳ مظہر
۸۴ معز
۸۵ ملک
۸۶ موزوں
۸۷ میر (محمد میر)
۸۸ میر (میر تقی)
۸۹ میر گھاسی
۹۰ ناجی
۹۱ نثار
۹۲ ولی
۹۳ ہاتفی
۹۴ ہاشم
۹۵ ہدایت
۹۶ یقین
۹۷ یک دل
۹۸ یکرنگ
۹۹ یکرو
۱۰۰ یونس

Marfat.com

گلشنِ گفتار

مصنّف خواجہ خان متخلص بہ حمید۔ اورنگ آباد کے متوطن تھے۔ باپ کا نام ترکتاز خاں قوی جنگ اور دادا کا نام یکہ تاز خاں تھا عارف الدین خاں عاجز حمید کے استاد تھے۔ چنانچہ استاد کا رنگ شاگرد کے کلام میں صاف نظر آتا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت دیباچہ میں مصنف نے اس کا مادہ تاریخ "گلشن بزم گفتار ہے" درج کیا ہے۔ اس سے ۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۲ء نکلتے ہیں۔ یہی اس کا سال تصنیف ہے۔ سید محمدؐ ایم۔ اے نے حیدرآباد سے مفید دیباچہ کے ساتھ ۱۹۳۱ء میں اسے شائع کر دیا ہے [1]

خصوصیات یہ مختصر سا تذکرہ فارسی میں ہے۔ اس کتابچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ دکن میں شعر و سخن کی ترقی کے ساتھ ادبی تنقید نگاری اور تذکرہ نگاری کا رواج بھی بہت پہلے ہو چکا تھا۔ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اکثر شاعروں کی ایک ایک دو غزلیں تمام و کمال پیش کی گئی ہیں۔ دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح صرف متفرق اشعار نہیں دیے گئے۔ بعض شاعروں کے انتخاب کلام میں مثنوی اور مخمس کے نمونے بھی دیے گئے ہیں۔ اس میں ولی کے دو شاگردوں اشرف اور رضی کے متعلق یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ وہ گجراتی تھے۔

اب تک میر کے نکات الشعرا کو اردو کا اولین تذکرہ خیال کیا جاتا تھا۔ لیکن تحفۃ الشعرا اور گلشن گفتار کی دستیابی کے بعد پتہ چلا کہ یہ تینوں تذکرے ساتھ ساتھ لکھے گئے ہیں۔

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	نصرتی	۷	مضمون	۱۳	آبرد	۱۹	احسن	۲۵	[illegible]
۲	ولی	۸	عبدالرحیم	۱۴	مظہر	۲۰	زاتی	۲۶	داؤد
۳	اشرف	۹	یکرو	۱۵	سودا	۲۱	اعظم	۲۷	عاجز
۴	رضی	۱۰	یک رنگ	۱۶	ناجی	۲۲	قائم	۲۸	رسا
۵	مزمل	۱۱	فایق	۱۷	تاباں	۲۳	کامل	۲۹	وفا
۶	حشمت	۱۲	حاتم	۱۸	یقین	۲۴	ابدال	۳۰	عزلت

[1] مطبوعہ نور شید پریس یوسف بازار نیا پل حیدرآباد دکن۔ ۱۹۶۳ء میں اس کا ترجمہ دانش محل لکھنؤ سے شائع ہوا۔

Marfat.com

تحفۃ الشعراء

مصنف افضل بیگ قاقشال اورنگ آبادی

عہد تصنیف وطباعت میر غلام علی آزاد بلگرامی اور عارف الدین عاجز کے جو قطعات تاریخ اس تذکرے میں شامل ہیں ان سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ مکلتا ہے آزاد نے "تحفۂ اصحاب شعر" اور عاجز نے "تحفۂ روح کلام شعراء" سے یہ تاریخ نکالی ہے۔ سب سے پہلے اسے ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے مبسوط مقدمہ کے ساتھ ستمبر ۱۹۳۸ء کے علیگڈھ میگزین میں شائع کیا۔ بعد میں ڈاکٹر حفیظ قتیل نے اپنے مقدمہ کے ساتھ شائع کیا[1]۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور قدیم ترین تذکروں میں شمار ہوتا ہے۔ گلشن گفتار، نکات الشعرا اور تحفۃ الشعرا تینوں ۱۱۶۵ھ میں مرتب ہوئے ہیں۔ اس سے پہلے کا کوئی تذکرہ اب تک دستیاب نہیں ہوا۔ تحفۃ الشعرا میں دکن کے بعض ایسے شعرا مل جاتے ہیں جن کا ذکر نکات الشعرا اور گلشن گفتار میں نہیں آیا۔ شعراء کی ترتیب میں کوئی اصول ملحوظ نہیں رکھا گیا بلکہ اردو اور فارسی شاعروں کا ملا جلا ذکر کر دیا گیا ہے۔

تذکرے کے دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف، اپنے عہد کے ممتاز علما و فضلا سے ذاتی طور پر واقف تھا اور اس نے اس عہد تک کے سارے مشہور فارسی تذکروں سے استفادہ کیا ہے۔ شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کی طرف یہاں بھی توجہ نہیں کی گئی۔ ہاں شعرا کے وطن و جائے سکونت کا سراغ اکثر جگہ دیدیا گیا ہے۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں بہت مختصر ہیں۔ لیکن جو کچھ ہے بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی رشک و مخاصمت سے پاک ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آزاد غلام علی	۶	آشنا قاضی محمد جان	۱۱	افصح میر محمد علی
۲	آصف آصف جاہ نظام الملک	۷	اقدس محمد رضی شوستری	۱۲	امین امین الدین علی
۳	ارادت مرزا ہدایت اللہ	۸	افتخار عبدالوہاب	۱۳	بسمل یوسف علی
۴	امید قزلباش خاں	۹	امداد شیخ غلام حسین	۱۴	تسلیم محمد قلی
۵	ایجاد مرزا علی نقی	۱۰	ایما میر بخشی عاشق	۱۵	جرات میر محمد ہاشم

[1] ادارۂ ادبیات اردو حیدرآباد سے ۱۹۶۱ء میں شائع ہوا۔

Marfat.com

۱۶	جویا	محمد فاضل سرہندی	۳۱	عاشق	قاسم جان	۴۶	مستعد	آقا صابا
۱۷	حامد	حامد علیخاں دولت آبادی	۳۲	عاجز	عارف الدین خاں	۴۷	مبارک	مبارک یار خاں
۱۸	خیری	عنایت اللہ	۳۳	عاصی	شیخ نور محمد	۴۸	موزوں	رائے مدن سنگھ
۱۹	خواجگی		۳۴	عاقل		۴۹	مظہر	میر مرزا جان جاناں
۲۰	خلیل	میرزا خلیل	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	ناصر	نظام الدین ناصر جنگ
۲۱	دانا	فضل علی	۳۶	فخر الدین	اورنگ آبادی	۵۱	نصرت	محمد نعیم دلاور خاں
۲۲	رسا	مرزا جاہ	۳۷	فدا	رضا طلب خاں	۵۲	نشاط	فقیر اللہ خاں
۲۳	رنگین	نور الدین	۳۸	فاضل	حافظ محمد فاضل	۵۳	وحدت	ہدایت اللہ
۲۴	واز	نوازش خاں	۳۹	قابل	معتوصل خاں	۵۴	وقار	میر عبدالحیی خاں
۲۵	سالک	غلام حسین	۴۰	قلی	درگاہ قلی خاں	۵۵	وفا	امین ایلم پوری
۲۶	سراج	اورنگ آبادی	۴۱	قدرت	غلام ابراہیم خاں	۵۶	والہ	سید محمد
۲۷	شہید		۴۲	قدر	شیخ احمد	۵۷	واصل	مرزا ترک
۲۸	ضیاء	میر محمد علی	۴۳	کامل	میر کامل	۵۸	یکدل	شیخ محمد افضل
۲۹	عزلت	سید عبدالولی	۴۴	کامگار	خواجہ کامگار خلد اورنگ آبادی			
۳۰	عزت	عبدالمنان	۴۵	محمود	مرشد قلی خاں			

نیاز نمبر

جس میں تقریباً پاک و ہند کے سارے ممتاز اہل قلم اور اکابرین ادب نے حصہ لیا ہے اس میں نیاز فتحپوری کی شخصیت اور فن کے ہر پہلو مثلاً ان کی افسانہ نگاری، تنقید اسلوب نگارش، انشاپردازی۔ مکتوب نگاری دینی رجحانات، صحافتی زندگی، شاعری و ادبی زندگی، ان کے افکار و عقائد اور دوسرے پہلوؤں پر سیر حاصل بحث کرکے ان کے علمی و ادبی مرتبے کا تعین کیا گیا ہے۔ گویا یہ نمبر حضرت نیاز کی شخصیت اور فن کا البم رقعہ ہے جو اس سلسلے میں ایک مستند دستاویز اور اردو صحافت میں گرانقدر اضافے کی حیثیت رکھتا ہے

صفحات :- ۶۲۴ — قیمت آٹھ روپے

نگار پاکستان۔ ۲۰۴ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

Marfat.com

تذکرۂ ریختہ گویاں

مصنف: سید فتح علی حسینی گردیزی۔ متوفی ۱۲۲۴ھ

عہد تصنیف وطباعت

یہ تذکرہ ۱۱۶۶ھ/۱۷۵۳ء میں مصنف کی وفات سے اٹھارہ سال قبل لکھا گیا۔ اس کا ایک قدیم مخطوطہ جو کہ ۱۱۷۲ھ میں یعنی تذکرہ کی تصنیف سے صرف چھ سال بعد لکھا گیا تھا۔ مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا۔ مولوی صاحب مرحوم نے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے ۱۹۳۳ء میں شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۹۸ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ گردیزی نے کہیں اس بات کا ذکر نہیں کیا کہ انھوں نے کسی قدیم تذکرے سے استفادہ کیا ہے یا کوئی تذکرہ ان کے تذکرے سے پہلے موجود تھا لیکن دیباچہ سے صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے قدیم تذکروں خصوصاً میر کے نکات الشعرا کے جواب میں اپنا تذکرہ مرتب کیا تھا۔ اس لئے کہ اس میں میر کا ذکر صرف تین سطروں میں کیا ہے۔ اور ریختہ کی فصاحت و بلاغت کے وہی اصول دہرائے ہیں جن کا ذکر میر نے نکات الشعرا کے دیباچہ میں کیا ہے۔

گردیزی نے شعرا کے سوانح اور کلام پر بہت سرسری اور مختصر تبصرہ کیا ہے۔ اس لئے اس تذکرے سے کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی۔ انھوں نے دیباچہ میں دعوے تو یہی کیا ہے کہ جن شاعروں کو دوسروں نے نظر انداز کیا ہے وہ ان پر تفصیل سے روشنی ڈالیں گے لیکن اس دعویٰ کا ثبوت تذکرہ سے نہیں ملتا۔ نصف صفحہ سے زیادہ کسی شاعر پر نہیں لکھا گیا۔ پھر بھی یہ تذکرہ سوانحی اور تاریخی حیثیت سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے۔ اس لئے کہ گردیزی کے بیانات اپنے معاصر شعرا کے سلسلے میں عینی شہادت کی حیثیت رکھتے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو	۳	آبرو	۵	الستاں
۲	اشتیاق	۴	آگاہ	۶	آزاد

Marfat.com

۷	احسن		۳۸	دانا		۶۹	غریب
۸	آشنا		۳۹	ذہین		۷۰	فغاں
۹	آوارہ		۴۰	رسوا		۷۱	فضلی
۱۰	الہام		۴۱	زکی		۷۲	فدا
۱۱	انجام		۴۲	سودا		۷۳	قائم
۱۲	بہار		۴۳	سعدی		۷۴	قدرت
۱۳	بیرنگ		۴۴	سجاد		۷۵	قدر
۱۴	بیدار		۴۵	سلام		۷۶	قائم
۱۵	بیتاب		۴۶	سعادت		۷۷	قادری
۱۶	پیام		۴۷	سراج		۷۸	کلیم
۱۷	بسمل		۴۸	سامان		۷۹	کمترین
۱۸	پاکبار		۴۹	شوق		۸۰	کافر
۱۹	قزلباش		۵۰	شاغل		۸۱	گھاسی
۲۰	بیان		۵۱	درد		۸۲	لسان
۲۱	بیکل		۵۲	صانع		۸۳	مظہر
۲۲	مجرد		۵۳	صنعت		۸۴	مضمون
۲۳	تاباں		۵۴	صمصام		۸۵	مزمل
۲۴	تمکین		۵۵	ضیا		۸۶	موزوں
۲۵	ثاقب		۵۶	طالع		۸۷	میراں
۲۶	جگن		۵۷	ظاہر		۸۸	میر محمد تقی
۲۷	جرأت		۵۸	ظہور		۸۹	میر محمد میر
۲۸	حزیں		۵۹	عاصی		۹۰	محسن
۲۹	حشمت	محتشم علی	۶۰	عارف		۹۱	موزوں رحم علی
۳۰	حاتم		۶۱	عشاق		۹۲	ناجی
۳۱	حشمت	محمد علی	۶۲	عزیز		۹۳	نثار
۳۲	حسن		۶۳	عمدہ		۹۴	دلی
۳۳	حبیب		۶۴	عزلت		۹۵	ہدایت
۳۴	خاکسار		۶۵	عمر		۹۶	یقین
۳۵	درد	خواجہ میر درد	۶۶	عاصی		۹۷	یگانہ
۳۶	داؤد		۶۷	عاشق		۹۸	یکرو
۳۷	دردمند		۶۸	عاجز			

Marfat.com

مخزنِ نکات

مصنف

شیخ محمد قیام الدین قائم چاندپوری ضلع بجنور کے باشندے تھے۔ سنِ شعور کے بعد بسلسلہ ملازمت دہلی گئے اور دہلی کی تباہی تک مقیم رہے۔ شعر و سخن سے فطری لگاؤ تھا۔ پہلے میر اور شاہ ہدایت سے اصلاح لی، پھر سودا سے رجوع ہوئے۔ دلی اجڑنے کے بعد ٹانڈے چلے گئے اور نواب محمد یار خاں امیر کی قدر دانی نے انھیں تین چار ماہ مہمان رکھا۔ مصحفی سے قائم کی ملاقات یہیں ہوئی تھی۔ ٹانڈے کی تباہی کے بعد نواب فیض اللہ خاں والیٔ رامپور کے بیٹے احمد یار خاں نے انھیں رام پور بلا لیا جہاں کچھ دنوں بعد ۱۲۰۸ھ میں ان کا انتقال ہو گیا۔[1]

قائم کا شمار اردو کے اساتذہ میں ہوتا ہے۔ افسوس کہ ان کا کلام اب تک طبع نہ ہو سکا اور شاید اسی لئے ان کے کلام کی وہ قدر نہ ہو سکی، جس کے وہ مستحق تھے۔ ان کا بہت سا کلام کلیات سودا میں شامل ہے۔ ضرورت ہے کہ قائم پر تحقیقی کام کیا جائے اور ان کے کلیات کو منظرِ عام پر لایا جائے۔

عہدِ تصنیف و طباعت

مخزنِ نکات تذکرے کا تاریخی نام ہے جس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ نکلتا ہے۔ قائم کا یہ دعویٰ کہ یہ اردو شعرا کا پہلا تذکرہ ہے، درست نہیں ہے اس لئے کہ اس سے پہلے اردو شعرا کے کئی تذکرے لکھے جا چکے تھے۔ اس قلمی تذکرے کو مولوی عبدالحق کے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ، انجمن ترقی اردو (دکن) نے ۱۹۲۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ اس میں ۱۸۲ کی تقطیع کے ۸۰ صفحات ہیں اور کتاب ٹائپ میں چھپی ہے

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۷۰ بڑے متعدد شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔ بقول مولوی عبدالحق "اگرچہ یہ تذکرہ مختصر ہے مگر بعض حالات کے لحاظ سے قابلِ قدر ہے۔ قائم نے اس کو تین حصوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقہ اول میں متقدمین کا، طبقہ دوم میں متوسطین کا اور طبقہ سوم میں متاخرین کا ذکر ہے۔ اگرچہ میر تقی میر نے بھی دکن کے شعرا کا ذکر کیا ہے لیکن قائم نے اس کا زیادہ اہتمام کیا ہے[2]۔"

---

[1] مقدمہ مخزن نکات از مولوی عبدالحق ۔ [2] حال ہی میں ڈاکٹر خورشید الاسلام نے ان کا مدون کلام مرتب کر کے شائع کرا دیا ہے۔

Marfat.com

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اوّل
۱	سعدیؒ اور امیر خسروؒ
۲	ملانوری -
۳	افضل محمد افضل
۴	سلطان عبداللہ قطب شاہ
۵	مرزا مرزا ابوالقاسم
۶	فضلی افضل الدین
۷	غوثی محمد غوث
۸	روحی -
۹	نوری سید شجاع الدین
۱۰	شاہ قلی خاں ثابی
۱۱	قادر میر عبدالقادر
۱۲	لطفی لطف علی
۱۳	قہر علی رافت
۱۴	آزاد فقیر اللہ
۱۵	فراقی
۱۶	احمد گجراتی
۱۷	فخری
۱۸	محمود
۱۹	سراج
۲۰	محقق
۲۱	ہاشم
۲۲	یاکس
۲۳	طالب مرزا ابوطالب
۲۴	ولی شاہ ولی اللہ

نمبر شمار	تخلص و نام
۲۵	مرزا عبدالقادر
۲۶	مولوی خاں فطرت
۲۷	خواجہ عطا
۲۸	جعفر میر جعفر
	طبقہ دوم
۲۹	آبرو شاہ مبارک
۳۰	آرزو سراج الدین علی خاں
۳۱	یکرنگ مصطفےٰ خاں
۳۲	اشتیاق شاہ ولی اللہ
۳۳	ناجی محمد شاکر
۳۴	مضمون شرف الدین
۳۵	احسن اللہ احسن
۳۶	پیام شرف الدین علیخاں
۳۷	سامان میر ناصر
۳۸	بینوا
۳۹	بیتاب محمد اسمٰعیل
۴۰	فدوی محمد محسن
۴۱	حاتم محمد حاتم
۴۲	ثاقب شہاب الدین
۴۳	پاکباز میر محسن
۴۴	نذیر مراد علی قلی
۴۵	عمدہ جعفر علی خاں
۴۶	بہار ٹیک چند
۴۷	عاصی خواجہ برہان الدین
۴۸	حشمت محمد ی

نمبر شمار	تخلص و نام
۴۹	شفا حکیم یار علی خاں
۵۰	حشمت محتشم علیخاں
۵۱	مخلص راجہ آنند رام
۵۲	نادر
۵۳	میر سجاد
۵۴	دانا فضل علی
۵۵	امید قزلباش خاں
۵۶	افسان اسد یار خاں
۵۷	انجام نواب امیر خاں
۵۸	مرزا گرامی
۵۹	کمترین
	طبقہ سوم
۶۰	فقیر میر شمس الدین
۶۱	مظہر مرزا جان جاناں
۶۲	سودا مرزا رفیع
۶۳	درد خواجہ میر
۶۴	میر میر محمد تقی
۶۵	کلیم میر محمد حسین
۶۶	درد کرم اللہ خاں
۶۷	میر فرخ علی
۶۸	ہدایت میاں ہدایت اللہ
۶۹	قلندر بدھ سنگھ
۷۰	بیان خواجہ احسن اللہ
۷۱	سوز محمد میر
۷۲	شوق میر حسن علی

Marfat.com

۷۳	دردمند	محمد فقیہ	۸۸	سلام	نجم الدین	۱۰۳	تجرد میر عبداللہ
۷۴	یقین	انعام اللہ خاں	۸۹	لالہ	کاشی ناتھ	۱۰۴	میر میران
۷۵	حزیں	میر باقر	۹۰	جولاں	میاں رمضانی	۱۰۵	نثار میر عبدالرسول
۷۶	فراق	مرزا مرتضیٰ قلی	۹۱	محمد	عارف	۱۰۶	خواجہ اکرم
۷۷	خاکسار	میر محمد یار	۹۲	بسمل		۱۰۷	سلیمان
۷۸	تمکین	صلاح الدین	۹۳	شاغل		۱۰۸	زار مغل بیگ
۷۹	تاباں	میر عبدالحی	۹۴	ہمرنگ	دلاور خاں	۱۰۹	مائل میاں محمدی
۸۰	غازی الدین خاں		۹۵	بیدار	میاں محمدی	۱۱۰	ممتاز فضل علی
۸۱	مہربان خاں		۹۶	میر	گھانسی	۱۱۱	آرام رائے پریم ناتھ
۸۲	راقم	لالہ بندرابن	۹۷	عشاق	جیون مل	۱۱۲	آشنا
۸۳	مخلص	مرزا محمد حسین	۹۸	رسوا	آفتاب رائے	۱۱۳	سید یادگار علی
۸۴	محسن	محمد محسن	۹۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۱۴	حیدر غلام حیدر
۸۵	ضیا	محمد ضیا	۱۰۰	میر	ہادی	۱۱۵	شاداب لالہ خوش وقت رائے
۸۶	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۰۱	عاقل	رائے سنگھ	۱۱۶	وفا لالہ نول رائے
۸۷	وحشت	میر ابوالحسن	۱۰۲	عزلت	عبدالولی	۱۱۷	بیتاب سنتو کھراب
						۱۱۸	قائم قیام الدین

اقبال نمبر

(سالنامہ ۱۹۶۲ء)

جسے پاکستان کے معجز بیان شاعر اقبال کے نام نامی پر موسوم کیا گیا ہے۔ اس میں اقبال کی تعلیم و تربیت، اخلاق و کردار۔ شاعری کی ابتدا اور مختلف ادوار شاعری۔ اقبال کا فلسفہ و پیام، تعلیم اخلاق و تصوف، اسکے آہنگ تغزل اور اس کی حیات معاشقہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

Marfat.com

تذکرہ "ریاض حسنی"[1]

مصنف خواجہ عنایت اللہ فتوت، فتوت کے والد خواجہ عبدالرحمٰن متوفی ۱۱۶۰ھ سرکار آصفیہ سے بسلسلہ ملازمت وابستہ تھے۔ فتوت متوفی ۱۲۲۳ھ اورنگ آباد میں پیدا ہوئے وہیں تعلیم و تربیت حاصل کی۔ شعر و سخن میں شاہ سراج کے شاگرد ہوئے۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ بعہد نواب صلابت جنگ (۱۱۶۲ھ تا ۱۱۷۲ھ) مکمل ہوا۔ تاریخ تصنیف کے سلسلے میں اس میں ذیل کی رباعی ملتی ہے۔

تاریخ بناے ایں ریاض حسنی — جستیم ز فیض خاص آلِ مدنی
از روئے سرود بدل ہاتف گفت — گلدستۂ ریحان بہار معنی

آخری مصرع سے تصنیف کا سال ۱۱۶۸ھ / ۱۷۵۵ء نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ سنٹرل ریکارڈ آفس حیدرآباد دکن میں البتہ موجود ہے۔ نصیر الدین ہاشمی کی تقسیم کے مطابق کاتب کا نام شیخ محمد اکرام ہے اور دیباچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ فتوت نے یہ تذکرہ اکرام کی فرمائش پر مرتب کیا تھا[2]

خصوصیات یہ ریختہ گو شعرا کا تذکرہ ہے اور اُس زمانے کے عام رواج کے مطابق فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ کے آغاز میں پچیس صفحات کا ایک دیباچہ ہے۔ اس کے بعد ہر شاعر کا مختصر حال نمونہ کلام کے ساتھ درج کیا گیا ہے۔ اردو شعرا کے قدیم ترین تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے اور اس میں شمالی ہند و دکن دونوں علاقوں کے شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں بہت سے ایسے شاعروں کا ذکر ہمیں مل جاتا ہے جو اس زمانے کے دوسرے تذکروں مثلاً نکات الشعرا، گلشن گفتار، ریختہ گویاں اور مخزن نکات میں نظر نہیں آتے۔ شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو سراج الدین علی خاں	۳	آبرو شیخ مبارک	۵	انسان اسد الدولہ
۲	اشتیاق شاہ ولی اللہ	۴	آگاہ محمد صلاح	۶	آزاد محمد فاضل

[1] یہ تذکرہ، "تذکرہ فتوت" کے نام سے مشہور ہے۔ بعض نے غلطی سے اس کا نام "ریاض حسینی" بھی لکھا ہے۔
[2] "نوائے ادب" بمبئی بابت اپریل ۱۹۵۲ء

Marfat.com

۷	احسن	احسن اللہ	۳۶	پروانہ	شعلہ پروانہ	۶۵	ورد	کرم اللہ خاں
۸	آشنا	زین العابدین	۳۷	باقی	محمد رفیع الدین	۶۶	وردمند	محمد فقیہ
۹	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۸	بیخود	بسالت خاں	۶۷	دانا	فضل علی
۱۰	الہام	فضایل بیگ	۳۹	بسمل	سید رضوی خاں	۶۸	ذہین	محمد مستعد
۱۱	انجام	امیر خاں	۴۰	بیدل	-	۶۹	رسوا	-
۱۲	الہ یار	مرزا اللہ بیگ	۴۱	بے جان	حیدرآبادی	۷۰	رجا	ضیاء الدین حسین خاں
۱۳	احسن	جمال اللہ	۴۲	تاباں	عبدالحئی	۷۱	راقم	بندرابن
۱۴	ابدال	مرزا ابدال بیگ	۴۳	تجرد	میر عبداللہ	۷۲	رستم	رستم
۱۵	امین	محمد امین الدین	۴۴	تسلیم	محمد ابراہیم	۷۳	رضا	رضا بیگ
۱۶	امداد	غلام حسین	۴۵	تمکین	صلاح الدین	۷۴	رسا	-
۱۷	امامی	برہان پوری	۴۶	ثاقب	شہاب الدین	۷۵	روشن	عبدالنبی
۱۸	ارشد	-	۴۷	ثابت	نوشاہ حیدرآبادی	۷۶		مرزا خاں
۱۹	ارشد	محی الدین	۴۸	جمن	میاں جمن	۷۷	روشن	واصل بیگ
۲۰	ارشد	سید غلام علی	۴۹	جرات	میر شبیر علی	۷۸	زکی	میر جعفر علی
۲۱	اعلیٰ	-	۵۰	حزین	محمد باقر	۷۹	زکی	شاہ زکی
۲۲	ایجاد	نقد علی	۵۱	حشمت	سید محتشم علی	۸۰	زانی	پیر خاں
۲۳	احمد	احمد بیگ	۵۲	حاتم	محمد حاتم	۸۱	سودا	مرزا محمد رفیع
۲۴	اشرف	محمد اشرف	۵۳	حشمت	محمد علی	۸۲	سعدی	-
۲۵	ابراہیم	ابراہیم خاں	۵۴	حسن	محمد حسین	۸۳	سجاد	میر سجاد
۲۶	آصف	آصف جاہ	۵۵	حبیب	محمد حبیب	۸۴	سلام	نجم الدین
۲۷	بہار	ٹیک چند	۵۶	حسام	حسام الدین علی	۸۵	سعادت	سعادت اللہ خاں
۲۸	بیرنگ	دلاور خاں	۵۷	حیدر	خواجہ خاں	۸۶	سراج	شاہ سراج الدین
۲۹	پیام	شرف الدین	۵۸	حیرت	اسمٰعیل علی	۸۷	سامان	میر ناصر
۳۰	پاکباز	صلاح الدین	۵۹	حیا	خواجہ محمد حیا	۸۸	سامی	غلام قادر
۳۱	بسمل	قزلباش خاں	۶۰	خاکسار	محمد یار خاں	۸۹	سرشار	میر نور الدین
۳۲	بیان	خواجہ احسن اللہ	۶۱	خواجہ	عبدالرحمٰن	۹۰	شوق	حسین علی
۳۳	بیکل	عبدالوہاب	۶۲	خاکی	شاہ خاکی	۹۱	شائق	جہانگیر علی خاں
۳۴	بیان	محمد احسن	۶۳	درد	خواجہ محمد میر درد	۹۲	شاغل	-
۳۵	بے نوا	میر شہاب الدین	۶۴	داؤد	مرزا داؤد	۹۳	شورش	محمد منعم

Marfat.com

۹۴	شیدا	نوازش علی خاں	۱۲۵	فخر	صرف فہرست میں نام ہے		۱۵۶	مرزا	مرزا محمد بیگ
۹۵	صابغ		۱۲۶	فاضل			۱۵۷	ملیحی	میاں لالن
۹۶	صنعت	مغل خاں	۱۲۷	فیض			۱۵۸	معنی	شمس الدین
۹۷	صابر	صابر علی	۱۲۸	قربان	-		۱۵۹	ممنون	-
۹۸	صادق	محمد صادق	۱۲۹	قائم	محمد قاسم		۱۶۰	مراد	محمد مراد
۹۹	صمصام	صمصام الدولہ	۱۳۰	قدرت	قدرت اللہ		۱۶۱	مہربان	عبدالقادر
۱۰۰	صانع	مرزا صفی	۱۳۱	قدر	قدرت اللہ		۱۶۲	مردت	-
۱۰۱	ضیاء	-	۱۳۲	قمر	اورنگ آباد		۱۶۳	مہر	محمد پناہ
۱۰۲	ضیاء	مرزا عطا	۱۳۳	قادر	سید خلیل		۱۶۴	ناجی	محمد شاکر
۱۰۳	طالع	شمس الدین	۱۳۴	کلیم	محمد حسین		۱۶۵	نثار	عبدالرسول
۱۰۴	تپش	محمد اکبر	۱۳۵	کمترین	-		۱۶۶	نثار	وزارت خاں
۱۰۵	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۱۳۶	کافر	میر علی تقی		۱۶۷	ناصر	مرزا ناصر بیگ
۱۰۶	ظہور		۱۳۷	کیفی	-		۱۶۸	نیاز	مرزا قند علی
۱۰۷	عاصمی	خواجہ برہان الدین	۱۳۸	گھانسی	میر گھانسی خاں		۱۶۹	نیرنگ	-
۱۰۸	عارف	-	۱۳۹	کمتر	غلام مصطفےٰ		۱۷۰	ناصر	ناصر جنگ
۱۰۹	عشاق	-	۱۴۰	کہن	-		۱۷۱	ندرت	میر نجف علی
۱۱۰	عزیز	شاہ عزیز اللہ	۱۴۱	کاشی	-		۱۷۲	ولی	ولی محمد دکنی
۱۱۱	عمدہ	سیتا رام	۱۴۲	گلشن	الفت بیگ		۱۷۳	نصرتی	
۱۱۲	عزلت	شاہ عبدالولی	۱۴۳	لسان	کلیم اللہ		۱۷۴	وقار	میر عبدالحیٔ
۱۱۳	عمر	مقرر خاں	۱۴۴	مظہر	مرزا مظہر		۱۷۵	وفا	میر ناصر
۱۱۴	عاصی	نور محمد	۱۴۵	مخلص	آنند رام		۱۷۶	وحشت	نظام الدین
۱۱۵	عاشق	عاشق علی خاں	۱۴۶	مضمون	شرف الدین		۱۷۷	ہدایت	ہدایت اللہ
۱۱۶	عاجز	عارف الدین خاں	۱۴۷	مزمل	محمد مزمل		۱۷۸	ہادی	محمد ہادی
۱۱۷	عشرت	خواجہ ابوالبرکات	۱۴۸	میر	میر میران		۱۷۹	ہاشم	-
۱۱۸	عارف	محمد عارف	۱۴۹	موزوں	خواجہ قلی		۱۸۰	ہنجر	-
۱۱۹	غریب	محمد زماں	۱۵۰	میر	میر تقی		۱۸۱	یقین	-
۱۲۰	غم	مرزا فیض اللہ	۱۵۱	محوی	عثمان علی		۱۸۲	یکرنگ	-
۱۲۱	فغاں	اشرف علی خاں	۱۵۲	محسن	محمد محسن		۱۸۳	یکرو	-
۱۲۲	فضلی	شاہ فضلی	۱۵۳	موزوں	میر علی		۱۸۴	یک رنگ	-
۱۲۳	فدا	خواجہ عبدالقادر	۱۵۴	میمن	محمد میمن		۱۸۵	یک دل	-
۱۲۴	فتوت	عنایت اللہ خاں	۱۵۵	متین	میر مہدی		...	.....	

Marfat.com

چمنستانِ شعرا

مصنف

رائے لچھمی نرائن شفیق اورنگ آبادی ایک علمی وادبی گھرانے کے فرد تھے۔ ان کے والد رائے منسا رام نواب نظام الملک آصف جاہ (دکن) کے نمک خواروں میں تھے۔ اور تاریخ دانشار کا اچھا ذوق رکھتے تھے۔

شفیق ۱۱۵۵ھ میں پیدا ہوئے ۔ یہ وہ زمانہ تھا کہ اورنگ آباد شعر وسخن کا مرکز بنا ہوا تھا۔ گیارہ بارہ سال ہی کی عمر سے شعر کہنے لگے۔ شعر گوئی کے ساتھ تصنیف وتالیف سے خاص شغف تھا۔ چنانچہ کئی تاریخی کتابوں کے علاوہ اُردو فارسی شعرا کے کئی تذکرے ان کی یادگار ہیں۔

(۱) شام غریباں۔ ایران سے ہندوستان آنے والے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
(۲) گل رعنا ۔ ہندوستان وپاکستان کے فارسی گو شاعروں کا تذکرہ ہے۔
(۳) چمنستان شعرا۔ برصغیر کے اردو شعرا کا تذکرہ ہے۔

عہد تصنیف وطباعت

شفیق نے اٹھارہ سال کی عمر سے یہ تذکرہ لکھنا شروع کر دیا تھا اور بہت جلد ۱۱۷۵ھ میں اسے مکمل کر دیا۔ "چمنستان شعرا" سے بھی اس کی تصنیف کا یہی سال نکلتا ہے۔ اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدرآباد میں موجود تھا۔ تصحیح وتدوین کے بعد مولوی عبدالحق مرحوم نے ۱۹۲۸ء میں اسے تحقیقی مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۲۱۴ ریختہ گو شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں مصنف نے ایک جدت یہ کی ہے کہ حروف تہجی کے بجائے حروف ابجد کے لحاظ سے شعرا کی فہرست ترتیب دی ہے۔ تذکرے کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ شفیق نے میر اور گردیزی کے تذکروں سے رہنمائی حاصل کی ہے۔ لیکن حسب ضرورت شعرار کے حالات زندگی میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں۔ اشعار کے انتخاب میں انھوں نے خصوصی توجہ دی ہے اور نہایت احتیاط سے اشعار کو صاحبانِ شعر سے منسوب کیا ہے۔ جن اشعار کے مصنفین کے متعلق شبہ تھا۔ انھیں تذکرے کے آخر میں جمع کر دیا ہے۔ شفیق کے تذکرے کی زبان بھی رنگین وہ صنع ہے۔ شعرار کے کلام پر تبصرہ کرنے میں انھوں نے اعتدال کو ملحوظ رکھا ہے اور بے سبب کسی کو طعن وتعریض کا نشانہ نہیں بنایا۔ کہیں کہیں شعرا کے کلام پر اصلاحات دے کر متبادل مصرعے ضرور انھوں نے درج کر دئے ہیں لیکن کسی کا مذاق اڑانے کی کوشش نہیں کی۔ عام طور پر شعرار کے حالات بہت مختصر ہیں لیکن یقین کی تعریف میں انھوں نے ۶۰ صفحات سے زیادہ میں خامہ فرسائی کی ہے۔

Marfat.com

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آزرد سراج الدین علی خاں	۲۷	بے رنگ دلدار خاں	۵۳	دولت میر دولت علی
۲	آبرو شیخ نجم الدین	۲۸	بیتاب محمد اسمٰعیل	۵۴	داغ لالہ نہال کرن
۳	اشتیاق شاہ ولی اللہ	۲۹	بیدار -	۵۵	ہدایت ہدایت اللہ
۴	امید قزلباش خاں	۳۰	بینوا -	۵۶	ہادی عبدالہادی
۵	انسان اسد یار خاں	۳۱	پیام شرف الدین علی خاں	۵۷	ہوش غلام انام الدین علی
۶	انجام امیر خاں	۳۲	بسمل -	۵۸	ہاشم (دکنی)
۷	احمدی -	۳۳	پاکباز صلاح الدین	۵۹	ہاتفی
۸	آزاد محمد فاضل	۳۴	بیان خواجہ حسن اللہ	۶۰	ولی ولی محمد
۹	آشنا زین العابدین	۳۵	بیکل میر عبدالوہاب	۶۱	وفا -
۱۰	آوارہ میر محمد کاظم	۳۶	بے جان لالہ جے کشن	۶۲	واقف میاں نور الدین
۱۱	آگاہ محمد صلاح	۳۷	پروانہ پروانہ شاہ	۶۳	وفا آقا امین ایچ پوری
۱۲	الہام فضائل بیگ	۳۸	بھید میر نوازش خاں	۶۴	واحد میاں جعفر اللہ
۱۳	احسن احسن اللہ	۳۹	پلجھی میاں حکیم الدین خاں	۶۵	وقار میر عبدالحیٔ
۱۴	ایجاد نقد علی خاں	۴۰	پناہ محمد پناہ	۶۶	زکی جعفر علی خاں
۱۵	اشرف	۴۱	بندہ میر محمد میر	۶۷	زانی پیر خاں
۱۶	ارشد میر غلام علی	۴۲	بیخود محمد حسین	۶۸	حزیں میر محمد باقر
۱۷	اقدس میر ابدال علی	۴۳	بیچارہ -	۶۹	حاتم شیخ محمد حاتم
۱۸	انور غلام محمد خاں	۴۴	بسمل میر یوسف خاں	۷۰	حشمت محمد علی
۱۹	ایوب میر ایوب	۴۵	جگن خان زادہ شیر افگن خاں میاں	۷۱	حشمت سید محتشم علی خاں
۲۰	انجم فتحیاب بیگ خاں	۴۶	جرات میر شیر علی	۷۲	حسن میر محمد حسن
۲۱	احقر شاہ عبداللہ	۴۷	زٹلی جعفر	۷۳	حسیب محمد حسیب
۲۲	افسق میر غلام حسین	۴۸	دردمند محمد فقیہ	۷۴	حاجی حاجی میر علی اکبر (لعل)
۲۳	افتخار میر عبدالوہاب	۴۹	دانا فضل علی	۷۵	حسن -
۲۴	ایجاد مرزا علی نقی	۵۰	درد خواجہ میر	۷۶	طالع میر شمس الدین
۲۵	بیدل مرزا عبدالقادر	۵۱	درد کرم اللہ خاں	۷۷	طیش میرزا محمد اکبر
۲۶	بہار لالہ ٹیک چند	۵۲	داؤد میرزا داؤد	۷۸	یقین انعام اللہ خاں

Marfat.com

۷۹ یک رنگ مصطفیٰ خاں
۸۰ یکرو عبدالوہاب
۸۱ یکدل میر عزت اللہ
۸۲ یونس حکیم
۸۳ یار منورالدولہ احمد یار خاں
۸۴ کمترین میاں کمترین
۸۵ کلیم محمد حسین
۸۶ مرزا گرامی
۸۷ کافر میر علی نقی
۸۸ گھانسی میر
۸۹ کامیاب میر اولاد محمد
۹۰ کمان -
۹۱ کمتر مرزا مغل
۹۲ کہن میر بدرالدین
۹۳ کلان میر
۹۴ لسان میر کلیم اللہ
۹۵ لطفی -
۹۶ لالہ لالہ سرد بخی رائے
۹۷ بادشاہ محمد شاہ
۹۸ مظہر مرزا جان جان
۹۹ مضمون شیخ اشرف الدین
۱۰۰ میر میر محمد تقی
۱۰۱ مخلص رائے آنند رام
۱۰۲ محسن میر محمد محسن
۱۰۳ میران میر
۱۰۴ مرزا۔ نواب ذوالفقار الدولہ خواجہ قلی خاں
۱۰۵ موزوں میر رحم علی
۱۰۶ موزوں رام نرائن
۱۰۷ مزمل محمد مزمل

۱۰۸ مہدی میر مرتضیٰ
۱۰۹ متین میر مہدی
۱۱۰ مراد میر منو
۱۱۱ مہربان میر عبدالقادر
۱۱۲ محرم محمد ماہ
۱۱۳ مضطر شیخ احمد
۱۱۴ مقدس محمد جان
۱۱۵ میرزا مرزا محمد بیگ
۱۱۶ مہر مہر علی
۱۱۷ مبتلا الف خاں
۱۱۸ منصور میر منصور
۱۱۹ منیر سید شاہ منیر
۱۲۰ مہتاب لالہ موہن لال
۱۲۱ مشہور -
۱۲۲ مشتاق -
۱۲۳ منعم محمد منعم
۱۲۴ محمود -
۱۲۵ ملک -
۱۲۶ مقصود میر مقصود علی
۱۲۷ ناجی محمد شاکر
۱۲۸ نثار میر عبدالرسول
۱۲۹ ناصر نواب نظام الدولہ بہادر۔
۱۳۰ نثار مرزا محمد خاں
۱۳۱ نیاز نیاز محمد خاں
۱۳۲ ندرت میر نجف علی
۱۳۳ نصرتی -
۱۳۴ ناطق میر محمد ماہ
۱۳۵ نجات مرزا عتیق اللہ
۱۳۶ نادر شیخ نورالدین

۱۳۷ باز محمد علی
۱۳۸ سودا مرزا رفیع
۱۳۹ سجاد میر سجاد
۱۴۰ سعدی -
۱۴۱ سلام نجم الدین خاں
۱۴۲ سعادت سعادت اللہ خاں
۱۴۳ سامان میر ناصر
۱۴۴ سراج میر سراج الدین
۱۴۵ سامی شاہ غلام قادری
۱۴۶ سعید میر محمد سعید
۱۴۷ عاصمی خواجہ برہان الدین
۱۴۸ عزیز شاہ عزیز اللہ
۱۴۹ عمر معتبر خاں
۱۵۰ عمدہ ستیا رام
۱۵۱ عراقی -
۱۵۲ عارف محمد عارف
۱۵۳ عارف محمد عارف
۱۵۴ عشاق -
۱۵۵ عاجز -
۱۵۶ عطا محمد عطا
۱۵۷ عاشق میر محمد یحییٰ
۱۵۸ عزلت سید عبدالولی
۱۵۹ عاجز عارف الدین خاں
۱۶۰ عاصی شیخ نور محمد
۱۶۱ عاشق مرزا عاشور بیگ
۱۶۲ عشق مرزا جمال اللہ
۱۶۳ فغاں اشرف علی خاں
۱۶۴ فضلی شاہ فضل اللہ
۱۶۵ فدا -

Marfat.com

۱۶۶	فدا	رضا طلب خاں	۱۸۲	قادری	(سید خلیل)	۱۹۸	شوریدہ	شیخ سلطان الدین
۱۶۷	فدا	شیخ احمد	۱۸۳	قربان	مرزا عزت بخش	۱۹۹	شیفتہ	-
۱۶۸	فخری	-	۱۸۴	قمر	مرزا رضا بیگ	۲۰۰	شہید	مولوی محمد باقر
۱۶۹	حسینی	میر فخر الدین	۱۸۵	راقم	بندرابن	۲۰۱	تاباں	میر عبدالحیی
۱۷۰	فدوی	-	۱۸۶	رسوا	-	۲۰۲	تسکین	میاں صلاح الدین
۱۷۱	فقیر	میر ہاشم	۱۸۷	رحیم	عبدالرحیم	۲۰۳	تجرد	میر عبداللہ
۱۷۲	صانع	محمد نظام الدین احمد	۱۸۸	رنگین	نورالدین حسین خاں	۲۰۴	ثاقب	شہاب الدین
۱۷۳	صنعت	مغل خاں	۱۸۹	رنگین	لال چند	۲۰۵	خسرو	حضرت امیر
۱۷۴	صابر	میر محمد صابر	۱۹۰	رضا	-	۲۰۶	خاکسار	محمد یار
۱۷۵	صادق	محمد صادق	۱۹۱	رضا	محمد رضا بیگ	۲۰۷	خوشنود	-
۱۷۶	صاحب	لچھمی نرائن	۱۹۲	رونق		۲۰۸	ذہین	میر محمد مستعد
۱۷۷	قائم	محمد قائم	۱۹۳	شوق	حسن علی	۲۰۹	ضیاء	محمد ضیاء الدین
۱۷۸	قدرت	میر قدرت اللہ	۱۹۴	شاغل	-	۲۱۰	ضیاء	محمد عطا
۱۷۹	قدر	-	۱۹۵	شاعر	میر سید محمد	۲۱۱	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۱۸۰	قاسم	شاہ قاسم	۱۹۶	شرافت	میر شریف الدین خاں	۲۱۲	ظہور	شیر سنگھ
۱۸۱	قاسم	(دوم)	۱۹۷	شورش	مرزا منعم	۲۱۳	غریب	محمد امان اللہ
						۲۱۴	غلام	سید غلام

نظیر نمبر

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں نظیر اکبر آبادی کا مسلک، اس کا فارسی و اردو کلام میں عارفانہ رنگ اس کی قدرت بیان و زبان، اس کا معیار تغزل، ادبیات اُردو میں اس کا فنی اور لسانی درجہ۔ اس کے امتیازات اور محاسن شعری، اس کا شاعری میں مقام، صناع و طباع شعراء کا فرق، معاصرین کی رائیں۔ مستند ادبا کی موافقت و مخالفت میں تنقیدیں اور اس کی خصوصیات و انداز شاعری، پر سیر حاصل تبصرہ ہے۔

قیمت :- تین روپے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

Marfat.com

طبقات الشعرا[1]

مصنّف | قدرت اللہ صدیقی شوق سنبھلی

عہد تصنیف وطباعت | جیساکہ مصنّف نے دیباچہ میں صراحت کردی ہے یہ تذکرہ ۱۱۸۸ھ میں مکمل ہوا ہے۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اگست ۱۹۳۸ء میں تحقیقی مقدمہ کے ساتھ اس کا خلاصہ علیگڈھ سے شائع کردیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور چار طبقات پر مشتمل ہے۔ طبقۂ اول میں ریختہ کے موجدین اور دکھنی شعرا کا ذکر ہے طبقۂ دوم میں ایہام گو شعرا شامل ہیں۔ طبقہ سوم "شعرائے متاخرین و بعضے نومشقان دیگر" سے تعلق رکھتا ہے طبقۂ چہارم جس میں نومشق شعرا کا تذکرہ ہے "مشتمل بر سنج مقالات است" مقالہ اول میں "بعضے تازہ گویاں" دوم میں "بعض سلاطین روزگار و دور اندیش نامدار و امرائے والاتبار و بعضے منصب داران" مقالہ سوم میں "بعضے امرائے افغانان ایں دیار" اور مقالہ چہارم میں "بعضے عزیزان ہمدم و دوستداران قدیم" کا ذکر کیا گیا ہے۔

شعرا کی ترتیب میں ایسی جدت اس سے پہلے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتی قائم نے مخزن نکات میں ادوار تو قائم کئے ہیں لیکن شعرا کو بلحاظ عمر و عہد انھوں نے تقسیم نہیں کیا۔ شوق کی اس ترتیب سے خاص فائدہ یہ پہنچتا ہے کہ شعرا کے مزید حالات اور کلام حاصل کرنے میں آسانی ہوجاتی ہے۔ طبقات پر نظر ڈالنے سے مختلف تاریخوں، علمی کتابوں، بیاضوں اور اردو فارسی کے تذکروں کی طرف ہمارا ذہن منتقل ہوتا ہے اور ہمیں کم وبیش اس کا اندازہ ہوجاتا ہے کہ کسی خاص شاعر کی تفصیلات کہاں کہاں مل سکتی ہیں۔ یہ تذکرہ اس بات کا سراغ بھی دیتا ہے کہ تذکرہ کی تصنیف (۱۱۸۸ھ) کے وقت کون کون سے شاعر اساتذہ کی صف میں شامل ہوگئے تھے۔ کون کون سے "کہنہ مشق" خیال کئے جاتے تھے۔ کن کن سے مصنف کی رشتہ داری اور دوستی تھی۔ اور کون کون سے شعرا، میدان شاعری میں نووارد تھے۔

اس تذکرے کی ایک اہم خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی پر معاندانہ انداز سے طعن و تعریض نہیں کی گئی لیکن زبان و بیان کی کمزوریوں کی نشان دہی کو ضروری خیال کیا گیا ہے جیساکہ قائم، سودا اور حسرت وغیرہ کے ذکر سے نمایاں ہے اس انداز کی لفظی تنقید اس سے قبل کے تذکروں میں بہت کم نظر آتی ہے۔ تحقیقی نقطۂ نظر سے بھی بہت سی کارآمد باتیں اس تذکرہ میں مل جاتی ہیں۔ مثلاً انعام اللہ خاں یقین کے متعلق لوگوں کی اس رائے کو غلط بتایا ہے کہ وہ خود شعر نہ کہتے تھے بلکہ مرزا مظہر جان جاناں کہہ کر دیا کرتے تھے۔ اسی طرح محمد یار خاکسار عرف کلّو متوطن دہلی کے متعلق لکھا ہے کہ "مصنف تذکرہ ہندی ہم است"

---

[1] شوق نے تکملۃ الشعرا میں طبقات الشعرا کے ذکر میں کہیں اس کا نام "حقیقت الشعرا" کہیں "تذکرہ ہندی" اور کہیں "تذکرہ طبقات الشعرائے ہند" بھی لکھا ہے۔

Marfat.com

نواب امیر خاں عمدۃ الملک کے ذکر میں لکھا ہے کہ " ورفن ظرافت یکتا و در ادائے سخن گوہر بے بہا مقابل ریختہ کہ لفظے است مذکر، ریختی تصنیف نمودہ " تاریخ پیدائش اور وفات کی صراحت تو اس تذکرے میں بہت کم کی گئی ہے۔ لیکن اکثر حالات میں یہ اندازہ ہو جاتا ہے کہ کون کون سے شاعر تذکرہ کے تکملہ کے وقت تک حیات تھے۔ انتخاب کلام میں ایک خصوصیت یہ ہے کہ اس میں غزلیات کے ساتھ قصیدے۔ مثنویاں۔ رباعیات۔ قطعات اور فردیات بھی درج کیے گئے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
طبقہ اوّل		**طبقہ دوم**		**طبقہ سوم**	
۱	امیر خسرو	۲۱	شاہ مبارک آبرو	۴۱	سراج الدین علی خاں آرزو
۲	ولی اورنگ آبادی	۲۲	محمد شاکر ناجی	۴۲	قزلباش خاں امید
۳	سعدی دکھنی	۲۳	شرف الدین مضمون	۴۳	مرزا گرامی
۴	عزلت عبدالولی	۲۴	پریم ناتھ آرام	۴۴	شرف الدین علی خاں پیام
۵	ملا نوری دکھنی	۲۵	مصطفےٰ خاں یکرنگ	۴۵	بینوا
۶	فخری	۲۶	احسن اللہ احسن	۴۶	حشمت محتشم خاں
۷	تجرد میر عبداللہ	۲۷	سعادت علی	۴۷	نواب امیر خاں عمدۃ الملک
۸	مرزا عطا	۲۸	میر سجاد اکبرآبادی	۴۸	ناصر جنگ خلف نور نظام الملک آصف جاہ
۹	عظام	۲۹	شیخ محمد حاتم	۴۹	نواب ہدایت علی خاں
۱۰	میر جعفر	۳۰	صلاح الدین عرف مکھن پاکباز	۵۰	درد کرم اللہ خاں
۱۱	مرزا معز فطرت موسوی	۳۱	محمد اسمٰعیل بیتاب	۵۱	انعام اللہ خاں یقین
۱۲	بیدل مرزا عبدالقادر	۳۲	شہاب الدین ثاقب	۵۲	محمد علی حزیں
۱۳	حکیم یونس	۳۳	محمد مراد	۵۳	سید نوازش خاں
۱۴	افضل الدین فضلی	۳۴	فضل علی دانا	۵۴	حشمت محمد علی
۱۵	آزاد	۳۵	محمد عارف	۵۵	مسکین
۱۰	سراج اورنگ آبادی	۳۶	کمترین	۵۶	سید عبدالرشید
۱۷	احمد گجراتی	۳۷	قدر	۵۷	تاباں عبدالحیٔ
۱۸	مرزا قاسم	۳۸	عاجز	۵۸	خاکسار محمد یار
۱۹	ضیاء احمدآبادی	۳۹	دلاور خاں	۵۹	محمد فقیہ دردمند
۲۰	ہاشمی	۴۰	مزمل -	۶۰	عاصمی خواجہ برہان الدین -

Marfat.com

۶۱ حسن شوق
۶۲ سودا رفیع الدین
۶۳ خواجہ میر درد
۶۴ محمد حسین کلیم
۶۵ محمد قائم
۶۶ میر محمد تقی
۶۷ سوز محمد میر
۶۸ بیان
۶۹ ابوالحسن دحشت
۷۰ مرزا داؤد سودائی
۷۱ میر رمضانی
۷۲ فرحت اللہ
۷۳ محمد اکرام
۷۴ عبدالہادی
۷۵ شمس الدین فقیر
۷۶ ولی اللہ ولی سورتی
۷۷ صابر سرہندی
۷۸ شاہ شاکر صدیقی
۷۹ شیخ محمد حاجی حنیف
۸۰ مرزا گھسیٹا عشق
۸۱ شاہ نجم الدین شاداں
۸۲ میر محمدی اثر

طبقہ چہارم مقالہ اوّل

۸۳ فضل علی ممتاز
۸۴ مراد علی حیرت
۸۵ بدھ سنگھ قلندر
۸۶ اکرام اللہ محشر بدایونی
۸۷ امیر بدایونی
۸۸ معین الدین معین بدایونی

۸۹ فیض اللہ بیگ فدوی
۹۰ محمد نعیم
۹۱ محمد علی شہرت
۹۲ میر حیدر علی حیران
۹۳ خواجہ حسن
۹۴ جعفر علی حسرت
۹۵ شیخ بقاءاللہ
۹۶ یحییٰ امان
۹۷ بہادر علی ترساں
۹۸ حسن
۹۹ یٰسین علی خورشید
۱۰۰ علی نقی محشر لکھنوی
۱۰۱ گردھاری لال طرز
۱۰۲ احمد علی قوت
۱۰۳ تسکین
۱۰۴ غضنفر علی خاں
۱۰۵ باقر علی ممنون
۱۰۶ مشتاق
۱۰۷ مرزا علی لطف
۱۰۸ رقت
۱۰۹ میر ضیاء
۱۱۰ رنگین
۱۱۱ علی محمد خاں خنداں
۱۱۲ علی محمد خاں خنداں
۱۱۳ میر حسن حسن دہلوی
۱۱۴ عنایت اللہ مشتاق
۱۱۵ سلامت علی
۱۱۶ حسن علی خاں یاس
۱۱۷ قاسم علی رقت

۱۱۸ بہاری مل
۱۱۹ تھوسکھ رائے بیتاب
۱۲۰ محمد پناہ خاں نثار
۱۲۱ فیض علی فیض
۱۲۲ تجلی
۱۲۳ ظہور اللہ نوا
۱۲۴ غلام حسین محزوں دکھنی
۱۲۵ ضیاء الدین عبرت
۱۲۶ غلام کبریا کامل
۱۲۷ محمدی شیدا
۱۲۸ میر طالب علی
۱۲۹ جلیل شاہ سایل
۱۳۰ غلام ہمدانی مصحفی
۱۳۱ قدرت اللہ بلیغ
۱۳۲ امان اللہ معمار
۱۳۳ محمد صبیح عالم خاں نیاز
۱۳۴ میر صیف خاں
۱۳۵ حکیم محمد کبیر
۱۳۶ سجّاد
۱۳۷ علی مراد بہاری پروانہ
۱۳۸ شہید بلگرامی
۱۳۹ سید حسن علی حسن
۱۴۰ غلام محی الدین اولیسی

مقالہ دوم

۱۴۱ شاہ عالم
۱۴۲ شاہزادہ آفتاب
۱۴۳ جہاندار شاہ
۱۴۴ احسن بخت
۱۴۵ سلیمان شکوہ

Marfat.com

۱۴۶ مرزا فرخندہ بخت جہاں شاہ قمر
۱۴۷ نواب وزیر ابن امیر آصف الدولہ
۱۴۸ نواب غازی الدین خاں
۱۴۹ مرزا فتح علی
۱۵۰ نواب ممتاز
۱۵۱ قلندر علی خاں
۱۵۲ گنا بیگم نوسیری
۱۵۳ انشاء اللہ خاں
۱۵۴ سعادت یار خاں رنگین
۱۵۵ مرزا جان طپش
۱۵۶ شیر علی خاں افسوس
۱۵۷ مشتاق علی خاں
۱۵۸ سید یا بندہ مسافر
۱۵۹ محمد نور الدین تمانع
۱۶۰ حکیم صدر الدین خاں دحشت

مقالہ سوم

۱۶۱ نواب محمد یار خاں امیر
۱۶۲ نواب عبداللہ خاں عاصی
۱۶۳ نواب عنایت اللہ خاں
۱۶۴ نواب محبت خاں
۱۶۵ مصطفیٰ خاں مست
۱۶۶ نواب منور خاں محو
۱۶۷ نواب نصر اللہ خاں سلطان
۱۶۸ محمد معصوم بہبدم
۱۶۹ ذوالفقار خاں
۱۷۰ محمد شرف عاصی
۱۷۱ فیض اللہ خاں امید
۱۷۲ مرتضیٰ خاں مضطر
۱۷۳ محتشم خاں افغان
۱۷۴ غلام محمد خاں غلامی
۱۷۵ احسن خاں افغان
۱۷۶ احمد خاں
۱۷۷ مولوی احمد خاں
۱۷۸ کلّو خاں ہنر
۱۷۹ مہربان خاں رند
۱۸۰ عباس خاں عباس

مقالہ چہارم

۱۸۱ عزیز الدین خاں بے جان
۱۸۲ غلام جیلانی بیدم
۱۸۳ الف خاں ذوق
۱۸۴ فتح چند ممنون
۱۸۵ میر حسن مایل
۱۸۶ غلام مرتضیٰ
۱۸۷ ہمت خاں
۱۸۸ ناصر خاں
۱۸۹ سید کرم علی
۱۹۰ محمد کبیر خاں تسلیم
۱۹۱ محمد اکرم

مقالہ پنجم

۱۹۲ شیخ محمد واصل
۱۹۳ عزیز عثمانی
۱۹۴ اسعد
۱۹۵ محمد معظم عباسی
۱۹۶ حافظ عزت اللہ عباسی
۱۹۷ محمد جلیس جلیس بدایونی
۱۹۸ حافظ محمد معتصم عباسی
۱۹۹ دوست علی عشق
۲۰۰ امام بخش عطا
۲۰۱ مفتون
۲۰۲ سید غالب علی
۲۰۳ سید محمد زماں
۲۰۴ حیات اللہ
۲۰۵ عشرت
۲۰۶ گوہری کائستھ
۲۰۷ نیازی
۲۰۸ مولوی مظہر علی
۲۰۹ غلام حسن
۲۱۰ گوپال ناتھ
۲۱۱ احمد علی حسرت
۲۱۲ محمد عابد دل
۲۱۳ محمد روشن جوشش
۲۱۴ رند
۲۱۵ مرزا مینا شورش
۲۱۶ میر سلیم اللہ
۲۱۷ نذر الدین شائق
۲۱۸ سید سندی
۲۱۹ حافظ بدہا شیفتہ
۲۲۰ واحد علی عزیز
۲۲۱ اعلیٰ علی
۲۲۲ مرزا فدوی لٹ
۲۲۳ ملا منو نثار
۲۲۴ ولی اللہ
۲۲۵ شاہ ظہور اللہ
۲۲۶ محمد ماہ حسینی
۲۲۷ واقف
۲۲۸ پاکباز
۲۲۹ شرف الدین

Marfat.com

۲۳۰	محمد نصیر	۲۴۵	خواجہ محمد سعید	۲۶۰	ذوقی رام حسرت		
۲۳۱	محمد صلاح	۲۴۶	خلیفہ چند	۲۶۱	ہمت سنگھ		
۲۳۲	جولاں	۲۴۷	کمال	۲۶۲	ظہور اللہ		
۲۳۳	دیدار بخش دیدار	۲۴۸	میر محمد مرادی جرات	۲۶۳	مرزا اشرف علی گستاخ		
۲۳۴	راجہ بلاس رائے پسر	۲۴۹	سلیم اللہ راضی	۲۶۴	برکت علی		
۲۳۵	قلندر	۲۵۰	صوفی محمد اعظم	۲۶۵	منشی کنج سنگھ		
۲۳۶	بشیر احمد سرہند	۲۵۱	حافظ کریم الدین صدیقی	۲۶۶	محمد صدر عباسی		
۲۳۷	شیخ احمد	۲۵۲	کمانی مل کھتری	۲۶۷	شاہ نورن		
۲۳۸	ہرچرن داس	۲۵۳	ہمت سنگھ	۲۶۸	غلام رسول غم		
۲۳۹	بھیت رام صادق	۲۵۴	مرزا کھولن بیگ	۲۶۹	غلام علی عشرت		
۲۴۰	موزوں	۲۵۵	شیخ عبداللہ نگہت	۲۷۰	مرزا قاسم بیگ		
۲۴۱	محمد خلیل ابن محمد جلیس	۲۵۶	مرحمت اللہ خاں والہ	۲۷۱	مرزا ملّھو سرور		
۲۴۲	محمد بلاقی خاکسار	۲۵۷	احمد الدین خاں عبرت	۲۷۲	محمد اکرام آشنا		
۲۴۳	وہاب الدین موجد	۲۵۸	محمد شجاع الدین شوریدہ	۲۷۳	محمد قدرت اللہ صدیقی شوق		
۲۴۴	کلّو حجام	۲۵۹	راجہ بہادر سنگھ کشمیر	....	... ...		

عرضِ نغمہ

ٹیگور مشرق کے ان بلند مرتبہ شاعروں میں ہے جس کے روح پرور نغموں نے مشرق و مغرب دونوں کو یکساں متاثر کیا ہے۔ علامہ نیاز فتحپوری نے اس عظیم فنکار کے مجموعہ نظم "گیت انجلی" کو "عرض نغمہ" کے نام سے اردو میں منتقل کیا ہے۔ یہ ترجمہ ٹیگور کی روح شاعری سے اس درجہ ہم آہنگ ہے کہ اس میں وہی سادگی پرکاری اور روح خیزی و دلکشی نظر آتی ہے جو ٹیگور کی شاعری میں ملتی ہے۔ جو لوگ ٹیگور کی فنی دسترس، شاعرانہ فطانت اور حیات پرور نغمات کی سحر آفرینیوں سے لطف اندوز ہونے کے آرزومند ہیں، ان کے لئے اس کتاب کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔ اس لئے کہ ٹیگور کی شخصیت و فن سے بہرہ مند ہونے کے لئے اردو میں اس سے بہتر کوئی ترجمہ موجود نہیں ہے۔

قیمت :- ایک روپیہ ۲۵ پیسے۔

"ادارہ ادب عالیہ" نگار پاکستان ۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

Marfat.com

تذکرہ شعرائے اُردو

مصنّف | میر حسن دہلوی متوفی ۱۲۰۰ھ

عہد تصنیف وطباعت | ۱۱۸۸ھ اور ۱۱۹۲ھ کے درمیان مرتب کیا گیا۔ ۱۹۲۱ء/۱۳۴۰ھ میں حبیب الرحمٰن خاں شروانی کے جامع مقدمہ کے ساتھ یہ تذکرہ مطبع مسلم یونیورسٹی انسٹی ٹیوٹ علی گڑھ سے شائع ہو چکا ہے بعد میں مولوی عبدالحق مرحوم نے بھی اسے اپنے مقدمے کے ساتھ انجمن ترقی اردو کی طرف سے شائع کیا

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور شعرا کی فہرست بلحاظ حروف تہجی قائم کی گئی ہے۔ نام کی ہر ردیف میں شاعروں کو تین خاص گروہ، متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کیا گیا ہے۔ متقدمین میں دکنی شعراء متوسطین میں فرخ سیر سے لے کر عہد محمد شاہی تک کے شعرا اور متاخرین میں اس کے بعد کے شعرا شامل ہیں۔ تذکرے کا آغاز بادشاہ وقت شاہ عالم ثانی متخلص بہ آفتاب کے ذکر سے کیا ہے اور ان کا یہ مشہور قطع بطور نمونہ درج کیا ہے۔

صبح تو جام سے گزرتی ہے — شب دلارام سے گزرتی ہے
عاقبت کی خبر خدا جانے — اب تو آرام سے گزرتی ہے

قدما کے سلسلے میں یہ تذکرہ بہت کار آمد ہے۔ میر تقی میر کے طرح میر حسن نے نہ کسی کو لتاڑنے کی کوشش کی ہے اور نہ فتح علی حسینی گردیزی کی طرح انتقاماً کسی پر کیچڑ اچھالنا پسند کیا ہے۔ بلکہ انھوں نے حفظ مراتب کا ہر جگہ لحاظ رکھا ہے اور کسی کی بے جا تعریف یا تنقیص سے گریز کیا ہے۔ اس سے میر حسن کے سنجیدہ ادبی مذاق اور بے لاگ تنقیدی شعور کا اندازہ ہوتا ہے۔ شعرا کے واقعات و سوانح کی طرف انھوں نے کچھ زیادہ توجہ نہیں کی لیکن انتخاب کلام میں انھوں نے بڑی خوش ذوقی اور سخن شناسی کا ثبوت دیا ہے۔ چنانچہ اشعار کا جیسا خوبصورت اور مفید انتخاب اس تذکرے میں ملتا ہے۔ وہ اس دور کے کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	متقدمین:-	۳	احمد گجراتی	۶	احمد گجراتی
۱	آفتاب شاہ عالم ثانی	۴	افضل محمد افضل	۷	امجد -
۲	آزاد فقیراللہ	۵	اوجی -		**متوسطین:-**

Marfat.com

۸ آرزو سراج الدین خاں
۹ انسان اسد یار خاں
۱۰ اشرف محمد اشرف
۱۱ اکبر مرزا اکبر قلی اکبر آبادی
۱۲ انکار
۱۳ آزاد زین العابدین
۱۴ آبرو نجم الدین عرف شاہ مبارک
۱۵ اشتیاق شاہ ولی اللہ
۱۶ احسن میاں احسن اللہ
۱۷ احسن علی احسن خاں
۱۸ الف خاں
۱۹ امیر خاں نواب امیر خاں
۲۰ افکار میر جیون
۲۱ امید قزلباش خاں
۲۲ اثر محمد میر برادر خواجہ میر درد
۲۳ الم میاں صاحب میر
۲۴ اجمل محمد اجمل الہ آبادی
۲۵ امیر محمد یار خاں
۲۶ اسد میر اسد علی
۲۷ آزاد میر ظفر علی
۲۸ امین خواجہ امین الدین
۲۹ اطہر میر غلام علی
۳۰ عاصی۔ عاصی۔ میر عاصی برہان الدین
۳۱ امانی میر امانی
۳۲ رائے پریم ناتھ (یہ نام بھی الف کی ردیف میں درج ہے)
۳۳ آشنا۔
۳۴ اکرم۔
۳۵ احسن مرزا احسن علی
۳۶ انشا انشا اللہ خاں

۳۷ آگاہ نور خاں
۳۸ اعلیٰ علی میر اعلیٰ علی
۳۹ افسوس شبیر علی
۴۰ ابوالحسن میر ابوالحسن
۴۱ انتظار علی نقی خاں
۴۲ انگریس انگریس
۴۳ آشوب۔
۴۴ اولاد میر اولاد علی
۴۵ اشرف محمد اشرف
۴۶ بیچارہ۔
۴۷ بیدل عبدالقادر میرزا
۴۸ بسمل۔
۴۹ بیرنگ یا ہمرنگ (دلاور خاں)
۵۰ بیتاب محمد اسمٰعیل
۵۱ بینوا۔
۵۲ بہار ٹیک چند
۵۳ بیان خواجہ احسن اللہ خاں
۵۴ بیتاب سنتوکھ رائے
۵۵ بیدار میاں محمد علی
۵۶ بیتاب شاہ علیم اللہ الہ آبادی
۵۷ بقا شیخ محمد بقا اللہ
۵۸ فائز میرزا فاخر مکین
۵۹ بسمل گدا علی
۶۰ پیام شرف الدین علی خاں
۶۱ پنچھا شاہ پنچھا
۶۲ تجرد میر عبداللہ
۶۳ تاناشاہ ابوالحسن
۶۴ تمکین میاں صلاح الدین
۶۵ تاباں میاں عبدالحئی
۶۶ تقی سید محمد تقی عرف میر گھاسی

۶۷ ثاقب۔
۶۸ ثابت شجاعت اللہ خاں
۶۹ رلینا کھ سنگھ (ث کی ردیف میں درج ہے)
۷۰ جنوں اکبر آبادی
۷۱ جعفر زٹلی میر جعفر زٹلی
۷۲ جعفر خان عالیشان جعفر علیخاں
۷۳ جوہر مرزا احمد علی
۷۴ جرأت میر مستقیم
۷۵ جولاں میاں رمضانی
۷۶ جنون میر علی مہدی
۷۷ جگن میاں جگن
۷۸ جذب میر مظہر علی
۷۹ جوشش میاں محمد روشن
۸۰ خان عالیشان
۸۱ جرات قلندر بخش
۸۲ جلال جلال الدین
۸۳ حبیب وحسن
۸۴ حیا۔
۸۵ حاتم شیخ محمد حاتم
۸۶ حاتم حاتم علی خاں حاتم
۸۷ حشمت سید محتشم علی خاں
۸۸ حزیں میر محمد باقر
۸۹ حشمت محمد علی
۹۰ حسن مرزا احسن علی
۹۱ حسن میر حسن
۹۲ حسن خواجہ حسن
۹۳ حجام۔
۹۴ حامد میر حامد نصیری
۹۵ حیران میر حیدر علی

Marfat.com

۹۶ حسرت جعفر علی
۹۷ حسن میر حسن)
۹۸ خسرو حضرت امیر خسرو
۹۹ خوشنود -
۱۰۰ خاکی -
۱۰۱ خاکسار محمد یار
۱۰۲ خالہ بیگم بدرالنسا بیگم
۱۰۳ خوش دل گھاسی رام
۱۰۴ داؤد مرزا داؤد بیگ
۱۰۵ دل شاہ فتح محمد
۱۰۶ دردمند محمد فقیہ
۱۰۷ درد کرم اللہ خاں
۱۰۸ درد خواجہ میر درد
۱۰۹ ذاکر -
۱۱۰ رنگین مرزا اماں بیگ
۱۱۱ رسوا آفتاب رائے
۱۱۲ رند میر حمزہ علی
۱۱۳ راقم بندرابن
۱۱۴ رنگین لالہ ہلاس رائے
۱۱۵ روشن خواجہ حسین علی
۱۱۶ رضا مرزا علی
۱۱۷ رند مہربان خاں
۱۱۸ زار مغل بیگ
۱۱۹ زار میر مظہر علی
۱۲۰ سراج -
۱۲۱ سالک -
۱۲۲ سعدی -
۱۲۳ سامان میر نامر
۱۲۴ سلیمان میاں سلیمان (شاگرد تاباں)

۱۲۵ سلام نجم الدین
۱۲۶ سعادت میر سعادت علی
۱۲۷ سجاد میر محمد سجاد
۱۲۸ سودا مرزا محمد رفیع
۱۲۹ سوز محمد میر
۱۳۰ سید
۱۳۱ سلیم میر سلیم
۱۳۲ سوزاں نواب احمد علی خاں
۱۳۳ سکندر میاں سکندر عرف گھٹیا
۱۳۴ شعور دکھنی
۱۳۵ شامی شاہ قلی خاں
۱۳۶ شاکر محمد شاکر
۱۳۷ شفا حکیم یار علی
۱۳۸ شاغل -
۱۳۹ شوق میاں حسن علی
۱۴۰ شاعر میر کلو
۱۴۱ شیدا میر فتح علی
۱۴۲ شاداب لالہ خوش وقت رائے
۱۴۳ شرف میر محمدی
۱۴۴ شفیع میر محمد شفیع
۱۴۵ صباٹی -
۱۴۶ صفدری -
۱۴۷ صادق میر جعفر خاں
۱۴۸ صابر
۱۴۹ صبر میر محمد علی
۱۵۰ ضیاء -
۱۵۱ ضاحک میر غلام حسین
۱۵۲ طالب مرزا طالب
۱۵۳ ظہور -

۱۵۴ عزیز اللہ
۱۵۵ عطا خواجہ عطا اللہ
۱۵۶ عارف اکبرآبادی محمد عارف
۱۵۷ عزلت سید عبدالواسع
۱۵۸ عاقل رائے سکھ رام
۱۵۹ عزیز رائے بھگوانی داس
۱۶۰ عسکر علی خاں
۱۶۱ عاجز غازی الدین خاں
۱۶۲ عماد الملک نواب غازی الدین خاں
۱۶۳ عظیم محمد عظیم
۱۶۴ عاشق مہربان علی اعظم خاں
۱۶۵ عسکری مرزا عسکری
۱۶۶ عشق مرزا گھسیٹا
۱۶۷ غوثی محمد غوث
۱۶۸ غواصی -
۱۶۹ غریب میر تقی
۱۷۰ غریب محمد اماں
۱۷۱ غریب -
۱۷۲ غلامی -
۱۷۳ فخری -
۱۷۴ فراخی -
۱۷۵ فضلی افضل الدین خاں
۱۷۶ فراق مرزا مرتضیٰ قلی
۱۷۷ فقیر شمس الدین
۱۷۸ فندی محمد محسن
۱۷۹ فدا میر امام الدین
۱۸۰ فغاں اشرف علی خاں
۱۸۱ فرخ میر فرخ علی
۱۸۲ فضائل فضائل علی خاں بے قید

Marfat.com

۱۸۳ فدوی لاہوری
۱۸۴ فرحت محمد فرحت اللہ
۱۸۵ فدوی مرزا بھچو
۱۸۶ فرصت مرزا الف بیگ
۱۸۷ فخر میر فخر الدین
۱۸۸ فراق ثنا اللہ
۱۸۹ فارغ -
۱۹۰ فصیح شاہ فصیح افصح
۱۹۱ قادر میر عبدالقادر
۱۹۲ قدر -
۱۹۳ قبول غنی بیگ
۱۹۴ قلندر بدھ سنگھ
۱۹۵ قائم شیخ محمد قائم
۱۹۶ قدرت میر قدرت اللہ
۱۹۷ قرین
۱۹۸ قربان میر جیون
۱۹۹ قانع -
۲۰۰ کمترین میاں کمترین
۲۰۱ کاکل شاہ کاکل
۲۰۲ کامل شیخ لطف اللہ کامل
۲۰۳ کافر ٹیکہ میر علی نقی
۲۰۴ کلیم میر محمد حسین
۲۰۵ کاشی لالہ کاشی ناتھ
۲۰۶ کمنجن -
۲۰۷ گمان نذر علی خاں
۲۰۸ گریاں میر علی امجد
۲۰۹ لطفی دکنی
۲۱۰ مرزا ابوالقاسم
۲۱۱ محمود محمود بیگ

۲۱۲ ملک دکھنی
۲۱۳ موسوی مولوی خاں فطرت
۲۱۴ محق -
۲۱۵ مہر علی
۲۱۶ موزوں خواجہ قلی خاں
۲۱۷ میر میر میراں
۲۱۸ مخلص رائے آنند رام
۲۱۹ مزمل میاں شاہ مزمل
۲۲۰ مضمون شرف الدین
۲۲۱ مظہر مرزا مظہر جان جاناں
۲۲۲ میر مدد اللہ
۲۲۳ مراد شیخ محمد مراد
۲۲۴ مستقیم -
۲۲۵ مرزا محمدی
۲۲۶ مرزا مہدی
۲۲۷ سید امام الدین (انکا ذکر اسی جگہ کیا گیا ہے)
۲۲۸ مکھن میر صلاح الدین
۲۲۹ موزوں راجہ رام نرائن
۲۳۰ محسن شیخ محمد محسن
۲۳۱ میر محمد تقی
۲۳۲ مصیب شاہ قطب الدین
۲۳۳ مخزون الہ آبادی مولوی غلام حسین
۲۳۴ منت میر قمر الدین
۲۳۵ منشی شیخ غلام احمد قادری
۲۳۶ مسافر -
۲۳۷ محسب شیخ ولی اللہ
۲۳۸ مفتون میاں ساقم علی
۲۳۹ ممتاز حافظ فضل علی
۲۴۰ محترم مہربان محترم خاں

۲۴۱ منشی عجائب رام
۲۴۲ مستمند یاد علی خاں
۲۴۳ مائل میاں محمدی
۲۴۴ منظر -
۲۴۵ معین شیخ محمد معین الدین
۲۴۶ مجنوں شاہ مجنوں
۲۴۷ مخلص بدیع الزماں خاں
۲۴۸ محمد علی خاں
۲۴۹ محشر مرزا علی تقی
۲۵۰ مصحفی شیخ غلام ہمدانی
۲۵۱ مجذوب مرزا غلام حیدر
۲۵۲ مدعا میر غوص علی
۲۵۳ محبت محبت خاں
۲۵۴ مدہوش نبی خاں
۲۵۵ مشتاق -
۲۵۶ نوری ملا نوری
۲۵۷ نامی -
۲۵۸ نوری سید شجاع الدین
۲۵۹ ندیم مرزا علی قلی
۲۶۰ ناجی محمد شاکر
۲۶۱ نادر
۲۶۲ نور اللہ مرزا نور اللہ
۲۶۳ نواز خاں علی نواز خاں مرزا مدد
۲۶۴ نثار عبدالرسول
۲۶۵ نثار محمد بقاء خاں
۲۶۶ نعیم نعیم اللہ
۲۶۷ نثار میاں امان اللہ معمار
۲۶۸ نالاں محمد عسکری
۲۶۹ ندا میر مرتضیٰ

Marfat.com

۲۷۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۷۸	وارث	الہ آبادی محمد وارث	۲۸۶	یونس —
۲۷۱	واحد	محمد واحد	۲۷۹	وہم	میر محمد علی	۲۸۷	یکرنگ معصطفےٰ قلی خاں
۲۷۲	وحشت	میر ابوالحسن	۲۸۰	ہاشم	—	۲۸۸	یکرو —
۲۷۳	ولایت	میر ولایت علی خاں	۲۸۱	ہاتف	—	۲۸۹	یکدل میر عزت اللہ
۲۷۴	وفا	لالہ نول رائے	۲۸۲	ہدایت	سید ہدایت علی خاں	۲۹۰	یار میر احمد
۲۷۵	میر مبارک علی (اسی جگہ ذکر کیا گیا ہے)		۲۸۳	ہینگا	میر ہینگا	۲۹۱	یقین انعام اللہ خاں
۲۷۶	وحشت	میر بہادر علی	۲۸۴	ہدایت	میاں ہدایت اللہ	۲۹۲	یاس حسن علی خاں
۲۷۷	واقف	شاہ واقف	۲۸۵	ہاتف	مرزا محمد	—	———

خدا نمبر

خدا کیا ہے؟ خدا کا تصور کب اور کیسے پیدا ہوا؟ مختلف مذاہب میں اس تصوّر نے کس طرح جنم لیا؟ اس کی ارتقائی صورتوں نے تمدّنی انسانی پر کیا اثر ڈالا؟ بندے اور خدا کا تعلق کیا ہے؟ اس تعلق کی تعبیر کس کس انداز میں کی گئی ہے؟ انبیاء کرام، مصلحین اور مجدّدین کے ارشادات اس کے متعلق کیا ہیں؟ ان ارشادات کو اقوام عالم نے کس طرح اپنایا ہے؟ اسلام کا موقف اس باب میں کیا رہا ہے اور اس موقف کو مذاہب عالم سے کیوں برتر خیال کیا گیا ہے؟

یہ اور اس قسم کے بہت سے اہم سوالات ہیں جو خدا اور مذہب کا نام آتے ہی ہر باشعور انسان کے ذہن میں ابھرتے ہیں لیکن افسوس کہ اردو میں کوئی ایسی کتاب موجود نہیں ہے جو اہل فکر و دانش کی پیاس اس سلسلے میں بجھا سکے۔ نگار کا "خدا نمبر" اس نوع کا پہلا صحیفہ ہے۔ جس میں مذکورہ سوالات کا نہایت مدلل و مشرح جواب دیا گیا ہے۔

قیمت:- چار روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

Marfat.com

گلِ عجائب

مصنف اسد علی خاں تمنا اورنگ آبادی ۔ تمنا کا ذکر اگرچہ "مجموعۂ نغز" "عمدۂ منتخبہ" اور "مجموعہ انتخاب" میں آیا ہے لیکن خاندانی حالات کہیں نہیں ملتے ۔ "گل عجائب" میں بھی تمنا نے اپنے متعلق کوئی تفصیل نہیں دی صرف اس قدر پتہ چلتا ہے کہ ان کے والد حیدر آباد میں بسلسلہ ملازمت مقیم تھے اور اس وقت کے ممتاز شہریوں میں شمار کئے جاتے تھے ۔

تمنا صاحب دیوان شاعر تھے اور آزاد بلگرامی سے مشورہ سخن کیا کرتے تھے ۔ ان کے کلام کی پختگی، ان کے استاد فن ہونے کا ثبوت ہے ۔ سنہ ۱۲۰۴ھ میں ان کا انتقال ہوا ہے ۔

عہد تصنیف و طباعت تذکرے میں دئے ہوئے تاریخی قطعات سے اس کا سال آغاز ۱۱۹۲ھ اور سال اختتام ۱۱۹۴ھ نکلتا ہے اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد میں موجود ہے ۔ مولوی عبدالحق مرحوم نے اسی نسخے کی مدد سے اس تذکرے کو ترتیب دے کر سنہ ۱۹۳۶ء میں مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کر دیا ہے ۔

خصوصیات یہ تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں سلطنت آصفیہ کے اُن ریختہ گو شعراء کا ذکر ہے جو بارہویں صدی عیسوی کے آواخر تک موجود تھے ۔ مذکورہ شاعروں میں سے اکثر صاحب تذکرہ کے ہمعصر، دوست اور ہم وطن تھے ۔ قدیم طرز کا یہ تذکرہ اپنے اندر کوئی جدت نہیں رکھتا ۔ شعراء کی فہرست بلحاظ حروف تہجی ترتیب دی گئی ہے اور حالات زندگی بہت مختصر اور سرسری ہیں ۔

پھر بھی اس تذکرے سے بعض نئی اطلاعات فراہم ہوتی ہیں مثلاً اس بات کا سراغ کہ آزاد بلگرامی اردو کے صاحب دیوان شاعر تھے یا عرب کا "تذکرہ بہار و خزاں" اس سے پہلے لکھا جا چکا تھا اسی تذکرے نے دیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو سراج الدین علی خاں	۴	انصاف علی نقی خاں	۷	انور محمد سیف
۲	آزاد میر غلام علی	۵	افسر باقر علی خاں	۸	افتخار میر عبدالوہاب
۳	ایجاد نقد علی خاں	۶	افسر ۔	۹	آشفتہ خواجہ ابوطالب خاں

Marfat.com

۱۰	ارشد	میر غلام علی	۲۵	سودا	مرزا محمد رفیع	۴۰	مہربان	میر عبدالقادر
۱۱	امید	قزلباش خاں	۲۶	سراج	سید سراج الدین	۴۱	مخلص	آنند رام
۱۲	آصف	نواب نظام الملک بہادر آصف جاہ	۲۷	سالم	محمد کرم بخش	۴۲	مہر	مہر علی شاہ
۱۳	بیدل	مرزا عبدالقادر	۲۸	شہید	مولوی محمد باقر	۴۳	مظہر	
۱۴	بلیغ		۲۹	ضیا	مرزا عطا	۴۴	نصیر	خواجہ غلام نصیرالدین
۱۵	بیدار		۳۰	عاجز	عارف الدین خاں	۴۵	نجم	میر نجم خاں
۱۶	پروانہ	ضیاء الدین شاہ	۳۱	عشرت	خواجہ ابوالبرکات خاں	۴۶	ناصر	نواب ناصر جنگ شہید
۱۷	پنچھی	شاہ پنچھی	۳۲	عروج	میر بہاء الدین حسین	۴۷	نیّر	مہدی علی خاں
۱۸	جرات	موسوی خاں	۳۳	عزلت	سید عبدالولی	۴۸	واقف	نورالعین
۱۹	حشمت	محتشم علی خاں	۳۴	فتوت	خواجہ عنایت اللہ خاں	۴۹	ہمدم	شاہ محمد تقی
۲۰	خیال	محمد طاہر	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	یار	مرزا محمد یار بیگ
۲۱	درگاہ	درگاہ قلی خاں	۳۶	فخر	میر فخرالدین	۵۱	یار	ممتاز جنگ بہادر
۲۲	دل	میر انورالدین	۳۷	قدر	خواجہ محمد منعم خاں			
۲۳	ذکا	میر اولاد محمد خاں	۳۸	کاظم	صوفی شاہ		×	×
۲۴	رمز	میر سید علی	۳۹	مبتلا	الف خاں		×	×

مصحفی نمبر

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں اردو ادب کے مسلم الثبوت استاد شیخ غلام ہمدانی "مصحفی" کی تاریخ پیدائش و جائے ولادت کی تحقیق، ان کی ابتدائی تعلیم۔ انکی شاعری کے آغاز و تدریجی ارتقار، انکی تالیف و تصانیف، ان کی غزل گوئی و مثنوی نگاری۔ ان کے معاصر شعراء و ادباء ان کے اپنے دور کے مخصوص علمی و ادبی رجحانات پر محققانہ و عالمانہ بحث کی گئی ہے۔

قیمت۔ تین روپے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی نمبر ۳

Marfat.com

تذکرۂ شورش[1]

مصنف شورش نے اپنے حالات میں لکھا ہے کہ اُن کا نام سید غلام حسین عرف بھیا اور اُن کا آبائی وطن عظیم آباد ہے اسکے علاوہ تذکرہ مسرت افزا، 'گلشن بے خار'، تذکرۂ عشقی اور 'طبقات الشعراء' وغیرہ میں بھی ان کا ذکر آیا ہے اور اُن کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ شورش کے باپ کا نام محسن عظیم آبادی تھا جن کا سلسلۂ نسب شیخ نصیر الدین چراغ دہلوی سے ملتا تھا۔

شورش میر باقر حزیں کے شاگرد تھے۔ حزیں کے انتقال کے بعد شاہ رکن الدین عشق عرف میرزا گھسیٹا عشق کو بھی اُنھوں نے اپنا کلام دکھایا تھا۔ طبقات الشعرا میں شورش کو "مغرور و متکبر" بتایا گیا ہے لیکن شورش کے ایک معاصر تذکرہ نگار ابوالحسن نے "مسرت افزا" میں انہیں "بسیار خوش خلق و بے نیاز صاف گو" لکھا ہے۔ تذکرۂ عشقی میں بھی اُن کے لئے "مردے نیک طینت، سادہ وضع" ظاہر کیا گیا ہے اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ صاحب طبقات الشعراء کا بیان کسی غلط فہمی پر مبنی ہے۔

شورش کو تصوف کا خاص ذوق تھا اور اشعار بھی وہ اسی رنگ میں کہتے تھے، اُنہوں نے چار ہزار اشعار کا ایک کلیات، تذکرہ کے تکملہ کے وقت مرتب کر لیا تھا۔ اُن کا انتقال ۱۱۹۵ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت شورش کے دوست اور معاصر ابوالحسن کے "تذکرۂ مسرت افزا" سے پتہ چلتا ہے کہ وہ ایک مدت سے شعراء کا کلام اور حالات جمع کر رہے تھے، اور جب کام تکمیل کو پہنچ گیا تو اُنہوں نے اس کا نام "یادگار دوستاں" رکھا، اور تاریخ تالیف میں یہ مصرعہ دیا ؎ "یادگار دوستانِ روزگار"

اس مصرعہ سے تذکرہ کے تکملہ کا سال ۱۱۹۳ھ نکلتا ہے، تذکرۂ شورش کا ایک قلمی نسخہ بوڈلین لائبریری آکسفورڈ میں موجود ہے۔ اس کی فوٹو اسٹیٹ کاپی پٹنہ یونیورسٹی نے حاصل کی تھی۔ کلیم الدین احمد نے اسی کی مدد سے اس تذکرے کو تذکرہ عشقی کے ساتھ بہ عنوان "دو تذکرے" مطبع بلبل لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے ۱۹۵۸ء میں شائع کر دیا ہے۔ لیکن اس میں صرف حرف "س" تک کے شعراء شامل ہیں باقی شعراء کا تذکرہ دوسری جلد میں ہوگا۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مؤلف کی توجہ زیادہ تر اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ حالات زندگی زیادہ مفصل نہیں ہیں، پھر بھی مؤلف نے شاعر کا پورا نام، تخلص، وطن، ولدیت، مشغلہ اور تاریخ پیدائش و تاریخ وفات دینے کی کوشش کی ہے، اس لحاظ سے یہ قدیم تذکروں میں بڑا اہم ہو جاتا ہے۔ شورش نے اس میں قدما سے لیکر معاصر شعراء تک کا ذکر کیا ہے اور ترتیب میں حروف تہجی کا لحاظ رکھا ہے۔ مطبوعہ نسخہ میں جن شعراء کے نام آئے ہیں اُن کی فہرست دی جا رہی ہے۔

---

[1] اس تذکرے کا اصلی نام یادگار دوستاں ہے لیکن مشہور یہ تذکرۂ شورش کے نام سے ہے۔

Marfat.com

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص اور نام
(۱)	آفتاب
(۲)	ابوالحسن
(۳)	انجام
(۴)	آگاہ (محمد صلاح)
(۵)	آشنا (زین العابدین)
(۶)	آوارہ
(۷)	الہام
(۸)	انشاء
(۹)	احسن
(۱۰)	امیراللہ خاں
(۱۱)	آبرو
(۱۲)	آرزو
(۱۳)	اُمید
(۱۴)	انسان
(۱۵)	انسان
(۱۶)	اشتیاق
(۱۷)	احسن (احسن اللہ)
(۱۸)	احمدی
(۱۹)	اشرف
(۲۰)	امانی
(۲۱)	امین
(۲۲)	اثر
(۲۳)	اظہر
(۲۴)	اغشام
(۲۵)	احمدشاہ بساون

نمبر شمار	تخلص اور نام
(۲۶)	احمد
(۲۷)	انتظار
(۲۸)	اجمل
(۲۹)	آشوب
(۳۰)	انصاف
(۳۱)	اولیا
(۳۲)	آگاہ (خواجہ عبداللہ)
(۳۳)	اختر
(۳۴)	آیت (آیت اللہ)
(۳۵)	الم
(۳۶)	بسمل (میر جبار علی)
(۳۷)	بیتاب (میر محمد علی)
(۳۸)	بہار
(۳۹)	بینوا
(۴۰)	بے تاب
(۴۱)	بے چارہ
(۴۲)	بسمل
(۴۳)	بیکل
(۴۴)	بیدار (محمد علی)
(۴۵)	بیدار (منشی بساون علی)
(۴۶)	بیتاب (میر مدن)
(۴۷)	بیدل (مرزا عبدالقادر)
(۴۸)	بیرنگ
(۴۹)	بیان
(۵۰)	بیقرار

نمبر شمار	تخلص اور نام
(۵۱)	بہادر علی
(۵۲)	پاکباز
(۵۳)	پیام
(۵۴)	تجرد
(۵۵)	تمکین
(۵۶)	تمنا (امراؤ علی)
(۵۷)	تمنا (شاہجہاں پوری)
(۵۸)	تاباں
(۵۹)	ثاقب
(۶۰)	ثروت
(۶۱)	ثابت
(۶۲)	جرأت (میر بشیر علی)
(۶۳)	جرأت
(۶۴)	جوہری
(۶۵)	جوشش
(۶۶)	جعفر (میر محمد جعفر)
(۶۷)	جنون
(۶۸)	جگن
(۶۹)	جودت
(۷۰)	جلال
(۷۱)	جودت (لالہ ہردے رام)
(۷۲)	جنوں (غلام مرتضیٰ)
(۷۳)	جمال
(۷۴)	جعفر (مرزا جعفر)
(۷۵)	جرأت (میر محمد رضا)

Marfat.com

(۷۶) جواہر
(۷۷) حسرت (میر محمد حیات)
(۷۸) حاتم
(۷۹) حشمت (محتشم علی)
(۸۰) حبیب
(۸۱) حشمت (محمد علی)
(۸۲) حیراں (میر ممنون)
(۸۳) حضور (شیخ غلام یحییٰ)
(۸۴) حیدر (حیدر بخش)
(۸۵) حسن (میر غلام حسن)
(۸۶) حیدری (غلام علی)
(۸۷) حجام
(۸۸) حسرت (جعفر علی)
(۸۹) حزیں (محمد باقر)
(۹۰) حیرت (خواجہ کلن)
(۹۱) حریف (محمد خاں)
(۹۲) حیرت (میر سیدن)
(۹۳) حیدر شاہ

(۹۴) خسرو
(۹۵) خاکسار
(۹۶) خلیل (علی ابراہیم خاں)
(۹۷) خادم (خادم حسین)

(۹۸) درد
(۹۹) درد (کرم علی)
(۱۰۰) داؤد
(۱۰۱) دل (محمد عابد)
(۱۰۲) دل (نواب عماد الملک)
(۱۰۳) دردمند (محمد فقیہ)
(۱۰۴) داؤد (مرزا)
(۱۰۵) درد (کرم اللہ)
(۱۰۶) دوست (شیخ محمد)
(۱۰۷) دیوانہ (کواد بخش رائے)

(۱۰۸) ذوق (آسارام)
(۱۰۹) ذوقی شاہ
(۱۱۰) ذہین (میر محمد مستعد)
(۱۱۱) ذاکر (میر افضل علی)
(۱۱۲) ذکی (جعفر علی خاں)

(۱۱۳) رسوا (شاہجہاں آبادی)
(۱۱۴) راقم (بندرابن)
(۱۱۵) رند (حمزہ علی)
(۱۱۶) راغب (جعفر علی خاں)
(۱۱۷) رفیع (شیخ محمد رفیع)
(۱۱۸) رضا (محمد مہدی)
(۱۱۹) راسخ (شیخ غلام علی)

(۱۲۰) راسخ (خواجہ احمدی خاں)
(۱۲۱) زار (بہادر بیگ)
(۱۲۲) زار (مرزا سنگین)
(۱۲۳) زار (میر مظہر علی)

(۱۲۴) سودا (مرزا رفیع)
(۱۲۵) سعادت (سعادت علی)
(۱۲۶) سجاد (میر سجاد)
(۱۲۷) سراج (اورنگ آبادی) سالک
(۱۲۸) سلام (نجم الدین)
(۱۲۹) سلیمان (سلیمان خاں)
(۱۳۰) سلامت (سلامت)
(۱۳۱) سوز (سید محمد میر)
(۱۳۲) سلیمان (میر مراد علی)
(۱۳۳) سایل (سید اسد اللہ)
(۱۳۴) سلیم (محمد سلیم)
(۱۳۵) سامان (میر ناصر علی)
(۱۳۶) سائل (سلیم اللہ خاں)
(۱۳۷) سلامت (میر سلامت علی)
(۱۳۸) سکندر (شیخ سکندر)

مذاہبِ عالم کا تقابلی مطالعہ

مولینا نیاز فتحپوری کی معرکۃ الآرا تصنیف جسمیں مذاہبِ عالم کی ابتدا، مذہب کا فلسفہ و ارتقاء، مذہب کا مستقبل، مذہب سے بغاوت کے اسباب پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے اور مسیحیت کو علم و تاریخ کی روشنی میں پرکھا گیا ہے۔ قیمت ایکروپیہ ۷۵ پیسے۔

نگار پاکستان ۔ ۳۲ ۔ گارڈن مارکیٹ ۔ کراچی ۳

Marfat.com

گلزارِ ابراہیم

مصنف علی ابراہیم خاں متخلص بہ علی۔ علی ابراہیم پٹنہ کے باشندے تھے اور ایسٹ انڈیا کمپنی کے دور حکومت میں اعلیٰ عہدے پر فائز تھے۔ گلزار ابراہیم کے علاوہ فارسی شعرا کے دو تذکرے

۱۔ خلاصتہ الکلام

۲۔ صحف ابراہیم

بھی اُن سے یادگار ہیں۔ علی ابراہیم کا انتقال ۱۲۰۸ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ ۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء میں لکھا گیا۔ ۱۲۱۵ھ / ۱۸۰۱ء میں مرزا علی لطف نے اسے اردو میں منتقل کیا۔ لیکن لطف نے اس کا صرف ایک جزو گلشن ہند کے نام سے ترجمہ کیا تھا باقی شعرا کا ذکر وہ دوسری جلد میں کرنا چاہتے تھے۔ لیکن شاید وہ مکمل نہ ہو سکی۔ اسلئے کہ اس کا سُراغ اب تک نہیں لگ سکا۔

گلزار ابراہیم کو ۱۹۰۶ء میں "گلشن ہند" کے ساتھ عبداللہ خاں نے حیدرآباد دکن سے شائع کیا۔ اس میں مولوی عبدالحق اور محی الدین قادری روز دونوں کے مقدمات شامل ہیں۔ مولوی صاحب کا مقدمہ گلشن ہند میں اور زور کا مقدمہ گلزار ابراہیم پر ہے یہ تذکرہ دراصل زور کا مرتب کیا ہوا ہے۔ اس میں انھوں نے گلشن ہند اور گلزار ابراہیم دونوں کی عبارتیں درج کر دی ہیں اور جہاں کہیں اختلاف ہوا ہے۔ اسے واضح کر دیا ہے۔

خصوصیات گلزار ابراہیم فارسی زبان میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے تین سو بیس شاعروں کا ذکر آیا ہے گلزار ابراہیم کی سب سے نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی کو لتاڑنے یا بانس پر چڑھانے کی کوشش نہیں کی گئی۔ اور ہر شاعر کے ذکر میں حد اعتدال کا لحاظ رکھا گیا ہے۔ علی ابراہیم بقول زور طبعاً منصف مزاج تھے اور شعر و سخن کا پاکیزہ ذوق رکھتے تھے۔ علاوہ ازیں وہ ایسے منصب و ماحول میں بسر کر رہے تھے کہ ہر شخص کے ساتھ انصاف کر سکتے تھے۔ چنانچہ انھوں نے کسی شاعر کے حالات درج کرنے میں محض پرانے تذکروں یا سنی سنائی باتوں پر اعتماد نہیں کیا بلکہ چھان بین کے بعد معتبر ذرائع سے مواد حاصل کرنے کی کوشش کی ہے۔ جن افراد اور ذرائع سے حالات معلوم ہوتے ہیں اکثر اس کا سراغ بھی دیدیا ہے۔ ابراہیم نے شعرا کے حالات میں ان کی شخصیت، سیرت اور معاشرتی زندگی کو بھی حتی الوسع اُجاگر کرنے کی کوشش کی ہے۔ اس تذکرے سے اصناف سخن کی رفتار اور مقبولیت کا اندازہ بھی کم و بیش کیا جا سکتا ہے اس لئے کہ صاحب تذکرہ نے اس طرف واضح اشارے کئے ہیں۔ غرض یہ تذکرہ کئی اعتبار سے دوسرے تذکروں پر فوقیت رکھتا ہے۔

Marfat.com

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب ۔ شاہ عالم بادشاہ	۲۷	افغان ۔ الف خاں	۵۳	بینوا
۲	آصف ۔ آصف الدولہ	۲۸	افکار ۔ میر جیون	۵۴	بیچھا ۔ شاہ بیچھا دہلوی
۳	انجام ۔ امیر خاں	۲۹	امیر ۔ محمد یار خاں	۵۵	بے قید۔ فضائل علی خاں
۴	امید ۔ قزلباش خاں	۳۰	اکرم ۔ خواجہ محمد اکرم	۵۶	بیان ۔ احسن اللہ خاں
۵	آرزو ۔ سراج الدین علی خاں	۳۱	اسد ۔ میر امانی	۵۷	پیام ۔ شرف الدین علی خاں
۶	اشتیاق۔ ولی اللہ سرہندی	۳۲	اولاد ۔ اولاد علی	۵۸	بکھاری ۔ بکھاری لال
۷	آبرو ۔ شاہ نجم الدین	۳۳	اثر ۔ محمد میر	۵۹	بیرنگ ۔ دلاور خاں
۸	افضل ۔ محمد افضل	۳۴	الم ۔ صاحب میر دہلوی	۶۰	بیکل ۔ سید عبدالوہاب
۹	احمد ۔ گجراتی	۳۵	انور ۔ غلام علی	۶۱	بیتاب۔ محمد اسمٰعیل دہلوی
۱۰	امجد	۳۶	اجمل ۔ شاہ محمد اجمل الہ آبادی	۶۲	بیتاب ۔ سنتوک رائے
۱۱	انصاف	۳۷	انشا ۔ انشا اللہ خاں	۶۳	بیتاب ۔ محمد علیم الہ آبادی
۱۲	اشرف	۳۸	اعظم ۔ محمد اعظم لکھنوی	۶۴	پاکباز ۔ میر صلاح الدین
۱۳	اشرف ۔ محمد اشرف	۳۹	اعلیٰ علی ۔ اعلیٰ علی	۶۵	بقا ۔ بقا اللہ
۱۴	آزاد ۔ زین العابدین	۴۰	امانی ۔ میر امانی	۶۶	بیدار ۔ میر محمدی
۱۵	آزاد ۔ مظفر علی	۴۱	اظہر ۔ غلام علی	۶۷	پروانہ ۔ پردان علی
۱۶	افصح ۔ شاہ فصیح	۴۲	امامی ۔ امام بخش عظیم آبادی	۶۸	پروانہ ۔ جسونت سنگھ
۱۷	آتشی ۔ برہان الدین	۴۳	اولیا ۔ میر اولیا	۶۹	بسمل ۔
۱۸	انساں ۔ اسد یار خاں دہلوی	۴۴	احمدی ۔ شیخ احمد وارث	۷۰	بسمل ۔ گدا علی بیگ
۱۹	احسن ۔ احسن اللہ	۴۵	انتظار ۔ علی نقی خاں	۷۱	بسمل ۔ سید جبار علی
۲۰	احسن ۔ مرزا احسن علی	۴۶	امین ۔ خواجہ امین الدین	۷۲	تاناشاہ ابوالحسن
۲۱	آشنا ۔ میر زین العابدین	۴۷	افسوس ۔ شیر علی	۷۳	تاباں عبدالحیی
۲۲	آشنا ۔	۴۸	آشفتہ ۔ مرزا رضا قلی	۷۴	تمکین ۔ صلاح الدین
۲۳	الہام ۔ فضائل بیگ	۴۹	آہ ۔ میر مہدی دہلوی	۷۵	تقی ۔ سید محمد تقی
۲۴	الہام ۔ شرف الدین	۵۰	احسان ۔ شمس الدین	۷۶	تصور
۲۵	آگاہ ۔ محمد صلاح دہلوی	۵۱	بیدل ۔ مرزا عبدالقادر	۷۷	تصویر ۔ شاہ جواد علی
۲۶	آگاہ ۔ نور محمد خاں	۵۲	بہار ۔ ٹیک چند	۷۸	تمنا ۔ خواجہ محمد علی

Marfat.com

۷۹ ثاقب - شہاب الدین
۸۰ ثابت - شجاعت علی خاں
۸۱ ثابت - اصالت خاں
۸۲ جہاندار - مرزا جواں بخت
۸۳ جرأت - یحییٰ امام قلندر بخش
۸۴ جوان - کاظم علی
۸۵ جوشش - شیخ محمد روشن
۸۶ جوہر - مرزا احمد علی
۸۷ جودت - ہردے رام
۸۸ جرات - میر شیر علی
۸۹ جولان - میر رمضان علی
۹۰ جگنو - میاں جگنو
۹۱ جان عالم
۹۲ جنوں دہلوی
۹۳ جنوں - شیخ غلام مرتضیٰ الہ آبادی
۹۴ حاتم - شیخ ظہور الدین دہلوی
۹۵ حشمت - میر محتشم علی
۹۶ حشمت - محمد علی
۹۷ حزیں - محمد باقر
۹۸ حیدر - غلام حیدر
۹۹ حیدر - میر حیدر علی شاہ
۱۰۰ حبیب اللہ
۱۰۱ حیرت - مراد علی مرادآبادی
۱۰۲ حسرت - جعفر علی
۱۰۳ حیران - میر حیدر علی
۱۰۴ حیدری - غلام علی دہلوی
۱۰۵ میر حامد
۱۰۶ حضور دہلوی
۱۰۷ حسرت - ہیبت قلی خاں

۱۰۸ حضور - شیخ غلام یحییٰ
۱۰۹ حسن - میر محمد حسن دہلوی
۱۱۰ حسن - میر محمد حسن
۱۱۱ حسن - خواجہ حسن دہلوی
۱۱۲ حسن - غلام حسن دہلوی
۱۱۳ حیف - موتی لال
۱۱۴ خاکسار - محمد یار خاں
۱۱۵ خلیق - ظہور علی دہلوی
۱۱۶ خادم - خادم حسین خاں
۱۱۷ درد - خواجہ میر درد
۱۱۸ دانا - فضل علی شاہ
۱۱۹ درد - میر کرم اللہ
۱۲۰ دردمند - فقیہ صاحب
۱۲۱ دوست - غلام محمد بہاری
۱۲۲ دل - شیخ محمد عابد الہ آبادی
۱۲۳ دیوانہ - رائے سرب سنگھ
۱۲۴ داؤد - داؤد بیگ
۱۲۵ دل - شاہ فتح محمد
۱۲۶ درخشاں - منکو بیگ
۱۲۷ ذہن - میر مستعد
۱۲۸ ذاکر - حسین دوست
۱۲۹ زند - حمزہ علی
۱۳۰ راغب - محمد جعفر خاں
۱۳۱ رفعت - شیخ محمد رفیع
۱۳۲ رسوا - مہتاب رائے
۱۳۳ رسا -
۱۳۴ رخشاں - محمد چاند
۱۳۵ رضا - میر محمد رضا
۱۳۶ رضا - مرزا علی رضا

۱۳۷ رضا
۱۳۸ راقم - بندرابن
۱۳۹ رنگین
۱۴۰ رنگیں - امان بیگ
۱۴۱ رشید
۱۴۲ رضی - رضی خاں
۱۴۳ رستم - رستم علی خاں
۱۴۴ رفعت - قدرت اللہ خاں
۱۴۵ رند - مہربان
۱۴۶ زکی - جعفر علی خاں
۱۴۷ زار - مغل بیگ
۱۴۸ زار - میر مظہر علی
۱۴۹ سودا - محمد رفیع
۱۵۰ سوز - سید محمد
۱۵۱ سوراں - احمد علی خاں
۱۵۲ سجاد - سجاد اکبر
۱۵۳ سراج اورنگ آبادی
۱۵۴ سلیمان
۱۵۵ ساماں میر ناصر جونپوری
۱۵۶ سعادت - سعادت علی خاں
۱۵۷ سید - امام الدین
۱۵۸ سید - یادگار علی
۱۵۹ ساقی - میر حسین علی
۱۶۰ سکندر - خلیفہ سکندر
۱۶۱ سلیم - میر محمد سلیم عظیم آبادی
۱۶۲ شاہی - شاہ قلی خاں
۱۶۳ شاکر - محمد شاکر
۱۶۴ شاہ - میر شاہ علی خاں
۱۶۵ شورش - غلام حسین

Marfat.com

۱۶۶ شفا ۔ حکیم یار علی
۱۶۷ شاعر۔ میر کلو
۱۶۸ شیدا ۔ فتح علی
۱۶۹ شوق ۔ حسین حسن علی
۱۷۰ شاداب۔ لالہ خوشوقت رائے
۱۷۱ شہرت۔ مرزا محمد علی
۱۷۲ شافی ۔ امین الدین
۱۷۳ شہید ۔ غلام حسین
۱۷۴ شرف ۔ میر محمدی
۱۷۵ شفیع ۔ محمد شفیع
۱۷۶ صمصام الدولہ خاں دوراں
۱۷۷ صندت مغل خاں
۱۷۸ صفدری حیدرآبادی
۱۷۹ صادق ۔ میر جعفر خاں
۱۸۰ صبر ۔ میر محمد علی
۱۸۱ صابع نظام الدین
۱۸۲ ضمیر ۔ ہدایت علی خاں
۱۸۳ ضیار ۔ ضیاء الدین
۱۸۴ ضاحک۔ غلام حسین
۱۸۵ طیش دہلوی
۱۸۶ طالع ۔ شمس الدین
۱۸۷ طرز ۔ گردھاری لال
۱۸۸ ظاہر ۔ خواجہ محمد خاں
۱۸۹ ظہور ۔ لالہ شیو سنگھ دہلوی
۱۹۰ عزلت ۔ سید عبدالولی
۱۹۱ عارف ۔ محمد عارف
۱۹۲ عشق شاہ رکن الدین
۱۹۳ عمدہ سیتا رام
۱۹۴ عاصی نور محمد برہان پوری

۱۹۵ عاجز ۔ عارف علی خاں
۱۹۶ عمر ۔ معتبر خاں دکھنی
۱۹۷ عیش ۔ مرزا محمد عسکری
۱۹۸ عزیز ۔ بھکاوی داس
۱۹۹ عظیم ۔ محمد عظیم
۲۰۰ عاشق ۔ میر محمد یحییٰ
۲۰۱ عاشق ۔ علی اعظم خاں
۲۰۲ عاشق ۔ منشی عجائب رائے
۲۰۳ عاشق ۔ برہان الدین
۲۰۴ غالب ۔ اسد اللہ خاں
۲۰۵ غریب ۔ اشرف علی خاں
۲۰۶ فقیر ۔ شمس الدین
۲۰۷ فارغ دہلوی
۲۰۸ فضل ۔ شاہ فضل دکھنی
۲۰۹ فضلی ۔ افضل الدین
۲۱۰ فغاں ۔ اشرف علی خاں
۲۱۱ فرحت ۔ فرحت اللہ
۲۱۲ فرخ ۔ میر فرخ دہلوی
۲۱۳ فراق ۔ میر مرتضیٰ خاں دکھنی
۲۱۴ فراق ۔ ثنا اللہ خاں
۲۱۵ فدا ۔ امام الدین
۲۱۶ فرحت ۔ مرزا الف بیگ
۲۱۷ فدوی ۔ محمد علی
۲۱۸ فدوی ۔ لاہوری
۲۱۹ فخر ۔ فخر الدین
۲۲۰ فروغ ۔ میر علی اکبر
۲۲۱ فیض ۔ میر فیض علی دہلوی
۲۲۲ فریاد ۔ لالہ صاحب رائے
۲۲۳ قائم ۔ شیخ محمد قائم

۲۲۴ قبول ۔ عبدالغنی
۲۲۵ قدر ۔ محمد قدر
۲۲۶ قسمت ۔
۲۲۷ قلندر ۔ لالہ بدھ سنگھ
۲۲۸ قربان ۔ میر جیون
۲۲۹ قناعت ۔ مرزا محمد بیگ
۲۳۰ قدرت ۔ شاہ قدرت اللہ
۲۳۱ کلیم ۔ شیخ محمد حسین
۲۳۲ کمترین دہلوی
۲۳۳ کاکل دہلوی
۲۳۴ کافر ۔ میر علی نقی
۲۳۵ گریاں ۔ میر علی امجد
۲۳۶ گمان ۔ نذر علی خاں
۲۳۷ لطفی دکھنی
۲۳۸ لسان ۔ کلیم اللہ
۲۳۹ میر محمد تقی
۲۴۰ مظہر جان جاناں
۲۴۱ محقق دکھنی
۲۴۲ منزمل ۔ محمد مزمل
۲۴۳ مخلص ۔ رائے آنند رام
۲۴۴ موزوں ۔ راجہ رام نرائن
۲۴۵ منعم
۲۴۶ میر مدد اللہ
۲۴۷ مضمون ۔ شرف الدین
۲۴۸ مخزوں ۔ سید محمد حسن
۲۴۹ محسن ۔ محمد محسن اکبرآبادی
۲۵۰ مستمند دہلوی
۲۵۱ مخلص ۔ مخلص علی شاہ
۲۵۲ مائل ۔ محمدی دہلوی

Marfat.com

۲۵۳ مائل - ہدایت علی
۲۵۴ مسکین - لالہ بخت
۲۵۵ منظر خواجہ بخش الہ آبادی
۲۵۶ مرزائی - محمد علی خاں
۲۵۷ مخلص - بدیع الزماں
۲۵۸ محشر کشمیری
۲۵۹ مفتوں - کاظم الہ آبادی
۲۶۰ مجذوب - مرزا غلام حیدر
۲۶۱ محترم - خواجہ محمد محترم
۲۶۲ مضمون - سید امام الدین خاں
۲۶۳ مصحفی - غلام ہمدانی
۲۶۴ محب - شیخ ولی اللہ دہلوی
۲۶۵ منشی - غلام امجد
۲۶۶ مجروح - منشی کشن چند
۲۶۷ محنت - مرزا حسین علی بیگ
۲۶۸ مردت - سنبھلی
۲۶۹ محبت - نواب محبت خاں
۲۷۰ مرزا - نواب مرزا
۲۷۱ مرزا - مرزا علی رضا
۲۷۲ مجنون - شاہ مجنوں
۲۷۳ مجنوں - حمایت علی
۲۷۴ معین - شیخ معین الدین
۲۷۵ مدعا - میر غوث علی

۲۷۶ مدہوش میر نبی خاں
۲۷۷ مصیب - شاہ غلام قطب الدین
۲۷۸ ممتاز - حافظ فضل علی
۲۷۹ مشتاق - محمد قلی خاں
۲۸۰ مشتاق - میر حسن
۲۸۱ منّت - قمر الدین
۲۸۲ مغموم - رام جس
۲۸۳ ناجی - محمد شاکر
۲۸۴ نظام - نواب عماد الملک غازی الدین
۲۸۵ نعیم - نعیم دہلوی
۲۸۶ نبی - غلام نبی بلگرامی
۲۸۷ نثار - عبدالرسول
۲۸۸ نثار - سدا سکھ دہلوی
۲۸۹ ندیم - شیخ علی قلی دہلوی
۲۹۰ نادر - دہلوی
۲۹۱ نالاں - میر احمد علی
۲۹۲ نالاں میر وارث علی
۲۹۳ نجات شیخ حسن رضا
۲۹۴ نالاں محمد عسکر علی خاں
۲۹۵ نزار - خواجہ محمد اکرم
۲۹۶ ولی - شاہ ولی اللہ دکھنی
۲۹۷ ولایت - میر ولایت اللہ خاں
۲۹۸ وارث - محمد وارث الہ آبادی

۲۹۹ ولی - مرزا محمد ولی دہلوی
۳۰۰ وفا - لالہ نول رائے
۳۰۱ وحشت - میر ابوالحسن
۳۰۲ وحشت - میر بہادر علی
۳۰۳ واقف - شاہ واقف
۳۰۴ وصل - مرزا اسحاق
۳۰۵ وہم - محمد علی
۳۰۶ والہ - میر مبارک علی
۳۰۷ ہدایت - ہدایت اللہ
۳۰۸ ہادی - دہلوی
۳۰۹ ہویدا - میر محمد اعظم
۳۱۰ ہدایت - ہدایت علی
۳۱۱ ہمدم - عظیم آبادی
۳۱۲ ہینگا - میر ہینگا
۳۱۳ ہاتف - مرزا محمد
۳۱۴ یقین - انعام اللہ خاں
۳۱۵ یکرنگ - مصطفیٰ قلی خاں
۳۱۶ یونس - حکیم یونس
۳۱۷ یکرو - عبدالوہاب
۳۱۸ یار - میر احمد دہلوی
۳۱۹ یاس - حسن علی خاں
۳۲۰ ابوالحسن - خسرو دہلوی

جذبات بھاشا

مولانا نیاز فتحپوری نے ایک دلچسپ تمہید کے ساتھ ہندی شاعری کے نمونے پیش کر کے انکی تشریح ایسے تخلیقی انداز میں کی ہے کہ دل بیتاب ہوتا ہے۔ اردو میں یہ پہلی کتاب ہے جو اس موضوع پر لکھی گئی اس میں ہندی کلام کے بے مثل نمونے ہیں۔ قیمت :- ایک روپیہ ۲۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

Marfat.com

تذکرۂ ہندی

مصنّف غلام ہمدانی مصحفی متوفی ۱۲۴۰ھ/۱۸۲۴ء۔ مصحفی نے اُردو شعرا کے دو تذکرے یادگار چھوڑے ہیں تذکرۂ ہندی اور ریاض الفصحا۔ اس سے قبل ۱۱۹۹ھ/۱۷۸۴ء میں عقد ثریا کے نام سے وہ فارسی شعرا کا ایک مختصر سا تذکرہ مرتب کر چکے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت اس تذکرے کا سال تکمیل ۱۲۰۹ھ/۱۷۹۴ء ہے اگرچہ اسکا آغاز میر مستحسن خلیق کی فرمائش پر ۱۲۰۱ھ سے قبل ہو چکا تھا، لیکن جیسا کہ خود مصحفی کی دی ہوئی تاریخ اختتام سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ ۱۲۰۹ھ سے پہلے مکمل نہ ہو سکا۔

اس تذکرے کے قلمی نسخے ایشیاٹک سوسائٹی بنگال ،، کتب خانۂ خدا بخش، کتب خانۂ ندوۃ العلماء، کتب خانۂ رامپور میں موجود ہیں مولوی عبدالحق مرحوم نے ایشیاٹک سوسائٹی کے نسخے کو سامنے رکھ کر اسے مرتب کیا اور ایک مبسوط مقدمہ کے ساتھ نومبر ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد کے زیر اہتمام شائع کر دیا۔ یہی مطبوعہ نسخہ عام طور پر کتب خانوں میں آجکل موجود ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ بھی فارسی زبان میں ہے۔ اس میں ضمناً قدیم شعراء کا ذکر بھی بعض جگہ آگیا ہے ورنہ اس میں مصنف نے عموماً معاصرین یعنی محمد شاہ بادشاہ اور شاہ عالم بادشاہ کے زمانے تک کے شاعروں کا ذکر کیا ہے۔ بعض بڑی مفید اور دقیع باتیں اس تذکرے میں ملتی ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۸	اسد	۱۵	انشاء
۲	آصف	۹	احسن	۱۶	اختر
۳	آبرو	۱۰	آشفتہ	۱۷	آشفتہ بھورے خاں
۴	اثر	۱۱	امین	۱۸	افسر
۵	الم	۱۲	افسوس	۱۹	اوباش
۶	امیر	۱۳	احقر	۲۰	الہام
۷	امجد	۱۴	اکبر	۲۱	بیدار

Marfat.com

۲۲ بیان
۲۳ بیتاب
۲۴ بیتاب (شاگرد قائم)
۲۵ بے جان
۲۶ بے باک
۲۷ بقا
۲۸ برق
۲۹ پروانہ پروانہ علی شاہ
۳۰ پروانہ جسونت سنگھ)
۳۱ بشیر
۳۲ تاباں
۳۳ تجلّی
۳۴ تیشا
۳۵ تصور
۳۶ تسکین
۳۷ تسلی
۳۸ ثنا
۳۹ ثاقب
۴۰ جوشش
۴۱ جوش
۴۲ جہاندار
۴۳ جرأت
۴۴ جولاں
۴۵ جولاں
۴۶ حسن (میرحسن)
۴۷ حیران
۴۸ حسن خواجہ حسن
۴۹ حسرت
۵۰ حجام

۵۱ حزیں
۵۲ حیرت
۵۳ حاتم
۵۴ حشمت
۵۵ حیف
۵۶ حضور
۵۷ حکیم
۵۸ حقیقت
۵۹ خاکسار
۶۰ خلق
۶۱ خلیق
۶۲ درد
۶۳ داغ
۶۴ ذوقی
۶۵ رضا مرزا محمد رضا
۶۶ رقت
۶۷ رنگین
۶۸ رفاقت
۶۹ رضا میر رضا علی
۷۰ رند
۷۱ رسوا
۷۲ زار میر جیون
۷۳ زار میر مظہر علی
۷۴ زمان
۷۵ سائل
۷۶ سوز
۷۷ سعادت
۷۸ سکندر
۷۹ سوزاں

۸۰ سرسبز
۸۱ سلیمان
۸۲ سودا
۸۳ سبقت
۸۴ شیدا
۸۵ شگفتہ
۸۶ شرر
۸۷ شکوہ
۸۸ شایق
۸۹ شہید
۹۰ شہرت
۹۱ شوق
۹۲ صفدری
۹۳ صفا
۹۴ صادق
۹۵ ضیا
۹۶ ضیا
۹۷ طیش
۹۸ طالب
۹۹ عارف
۱۰۰ عظیم مرزا عظیم بیگ
۱۰۱ عاقل
۱۰۲ عیش
۱۰۳ عشقی
۱۰۴ عظیم
۱۰۵ عشق
۱۰۶ غضنفر
۱۰۷ غیرت
۱۰۸ غلامی

Marfat.com

۱۰۹ فراق
۱۱۰ فیض
۱۱۱ فغاں
۱۱۲ فدوی محمد محسن
۱۱۳ فدوی عظیم آبادی
۱۱۴ فدوی لاہوری
۱۱۵ فدوی مرزا عظیم بیگ
۱۱۶ فدا
۱۱۷ قدرت
۱۱۸ قدرت (مؤلف تذکرہ)
۱۱۹ قیس
۱۲۰ قدرت شاہ قدرت اللہ
۱۲۱ قائم
۱۲۲ قسمت
۱۲۳ قبول
۱۲۴ کمال
۱۲۵ کبیر
۱۲۶ کلیم
۱۲۷ گوہری
۱۲۸ گرم
۱۲۹ لطیف
۱۳۰ لطف
۱۳۱ محزوب
۱۳۲ مظہر
۱۳۳ میر
۱۳۴ محبت
۱۳۵ محنت
۱۳۶ مائل مرزا محمد یار بیگ
۱۳۷ مشتاق عنایت اللہ
۱۳۸ مجنوں
۱۳۹ مشتاق عبداللہ خاں
۱۴۰ منشی
۱۴۱ مقتول
۱۴۲ مضطرب
۱۴۳ مرہون
۱۴۴ ماہر
۱۴۵ موزوں
۱۴۶ محزوں
۱۴۷ محشر (بدایونی)
۱۴۸ مست
۱۴۹ مقصود
۱۵۰ مائل میاں محمدی
۱۵۱ مہلت
۱۵۲ منت
۱۵۳ محب
۱۵۴ منتظر
۱۵۵ ممنون
۱۵۶ محترم
۱۵۷ مصدر
۱۵۸ مضمون
۱۵۹ مزمل
۱۶۰ معین
۱۶۱ محشر مرزا علی تقی
۱۶۲ معروف
۱۶۳ مروت
۱۶۴ مصحفی
۱۶۵ نثار میر عبدالرسول
۱۶۶ نثار محمد امان
۱۶۷ ناجی
۱۶۸ نظام
۱۶۹ نعیم
۱۷۰ ندیم
۱۷۱ نالاں
۱۷۲ نصیر
۱۷۳ نجف
۱۷۴ نوا
۱۷۵ نادر
۱۷۶ واقف
۱۷۷ وحشت
۱۷۸ ولا
۱۷۹ وہم
۱۸۰ ہادی
۱۸۱ ہاشمی
۱۸۲ ہاتف
۱۸۳ ہدایت
۱۸۴ ہوش
۱۸۵ یقین
۱۸۶ یکرو

تذکرہ شاعرات

۱۸۷ دولہن بیگم
۱۸۸ چینا بیگم
۱۸۹ گنا بیگم
۱۹۰ زینت
۱۹۱ موتی

Marfat.com

عیار الشعراء

مصنف خوب چند ذکا بن بھوانی چند کایستھ متوطن اسکندر آباد۔ ذکا کا مولد و مسکن دہلی تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے۔ میاں نصیر سے انھیں تلمذ تھا اور استاد کے زیر اثر، صنائع لفظی و معنوی ہی کو شعر کا حسن خیال کرتے تھے۔ گلشن بے خار، عمدۂ منتخبہ اور دوسرے تذکروں میں ان کا ذکر اور کلام ملتا ہے۔ خود ذکا نے بھی اپنا حال "عیار الشعرا" میں لکھا ہے۔ اسپرنگر کے بیان کے مطابق ان کا انتقال ۱۸۴۶ء میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت گارساں دتاسی نے لکھا ہے "ذکا نے اپنا تذکرہ بہ زبان فارسی ۱۲۴۷ھ / ۱۸۳۱-۳۲ء میں یا ۱۲۰۸ھ / ۱۷۹۳ء سے کر ۱۲۴۷ھ / ۱۸۳۱ء کے درمیان مرتب کیا" لیکن یہ تاریخیں درست نہیں معلوم ہوتیں۔ اس لئے کہ ذکا نے عیار الشعرا کے دیباچہ میں اس کے تکملے کا سال خود اس طور پر بیان کر دیا ہے۔

"تاریخ تذکرہ کہ بدیہہ خاطر گذشتہ نیز درج نمودہ بالتوفیق،

اے ذکا ہو چکا جس روز یہ نسخہ تیار — آگے ہاتف کے کیا پیر خرد نے مذکور
منصفی کر کے وہیں اس نے یہ تاریخ کہی — آفرین کہہ کر کیا اسم سبھوں کا مشہور

چوتھے مصرعہ سے اس کا سال تصنیف یا تکمیل ۱۲۱۳ھ نکلتا ہے۔

عیار الشعرا ہنوز قلمی ہے۔ اس کا ایک مخطوطہ انجمن ترقی اردو (ہند) علیگڈھ اور ایک انڈیا آفس لندن میں محفوظ ہے۔ علیگڈھ کا نسخہ بہت بوسیدہ ہے اور کچھ صفحات بھی غائب ہیں۔ شاعروں کے نام مع تخلص جلی حروف میں سُرخ روشنائی سے لکھے ہیں۔ اور حالات و کلام کالی روشنائی میں ہیں۔ ابتدا میں دو صفحوں کا دیباچہ ہے۔ آخر میں متفرقات کے نام سے تقریباً تین سو اشعار درج ہیں۔ لیکن شاعروں کا نام نہیں لکھا[1]

انڈیا آفس کے نسخہ کی مائیکرو فلم ترقی اردو بورڈ کے کتب خانہ میں موجود ہے۔ یہ نسخہ بہت صاف ہے اس میں ۲۲۹ صفحات ہیں۔ ہر صفحہ میں پندرہ سطریں۔ پورا نسخہ جلی قلم سے لکھا ہوا ہے۔ کاتب کا نام اور تاریخ ترقیمہ درج نہیں ہے لیکن نسخے کی حیثیت بتاتی ہے کہ وہ کافی پرانا ہے۔ آخری صفحات میں متفرق اشعار کے بعد "مناجات و خاتمہ کتاب" کے عنوان سے دو صفحوں میں جس میں مصنف نے حمد و ثنا کے بعد تذکرہ کی قبولیت کی دعا مانگی ہے اور بتایا ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے بڑی محنت و ریاضت کے بعد تیار کیا ہے۔

انڈیا آفس اور علیگڈھ کے نسخوں کے باہم مقابلہ سے پتہ چلا کہ انڈیا آفس کا نسخہ ہر طرح مکمل ہے۔ چنانچہ دو فرق [illegible]

[1] اس نسخہ کی تفصیلات مکرمی سیفی پریمی صاحب نے مجھے ازراہ کرم بروقت بھیجدیں جسکے لئے میں حد درجہ شکر گزار ہوں۔ قریشی

Marfat.com

کے بعد اس جگہ تفصیل دی جارہی ہے۔

خصوصیات تذکرہ کی زبان فارسی ہے اور اس میں ابتدا سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی حد درجہ مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف شاعر کے نام اور تخلص کو کافی سمجھا گیا ہے۔ تنقیدی اشارے بھی کہیں نہیں ملتے۔ ہاں بعض شاعروں کے ذکر میں القاب و آداب اور مروجہ اخلاقی قدروں کا ہر طرح لحاظ رکھا گیا ہے۔ ..... شاعروں کی تاریخ پیدائش یا وفات کی طرف بھی کوئی توجہ نہیں دی گئی۔ مولد و مسکن کا ذکر البتہ کہیں کہیں آگیا ہے۔ شعرا کا حال ردلیف وار درج ہے۔ اور ہر تخلص کے ساتھ عموماً شاعر کا پورا نام بھی تحریر ہے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ بنیادی طور پر یہ مجموعۂ اشعار تھا جسے شعرا کے مختصر حالات شامل کرکے تذکرے کی شکل دیدی گئی ہے۔ تذکرہ شاہ عالم بادشاہ آفتاب کے نام سے اس طور پر شروع ہوتا ہے۔

ردیف الالف

حرف الالف

آفتاب ۔ شاہ عالم بادشاہ

"حضرت جہاں پناہ ظل اللہ۔ سایہ رحمت پروردگار آیہ عنایت کردگار کہف الغربا ملاذ الاتقیا بحر مواج جود و کرم دریائی متموج فیض اعم اورنگ نشین چار دانگ ہندوستان تاجدار خورشید تواں فلک اقتدار کیواں وقار حذیو آفاق شہان رمز فہم سخندان فارس میدان ترکی دتازی صاحب قران حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی خلداللہ ملکہ وسلطنتہ مظفر الدینا والدین المؤید من الوہاب والمتخلص بہ آفتاب کلام معجز نظامش برگزیدہ شعوار پسندان اشعار بلند اقتدارش منظور نظر صاحب لال اشعار چند بینا دتبرکاً بندہ درگاہ بہ صفحہ ایں کارستان خجستہ بنیان ثبت عمودہ فی الحقیقت۔ گوہر معنی دردشتہ نظم کشیدہ وجواہر نداہر سخندانے بر تمیمہ بیان تعبیہ فرمودہ"

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب شاہ عالم بادشاہ غازی	۹	اسد میر امانی	۱۷	آشنا میر زین العابدین
۲	آصف آصف الدولہ	۱۰	ارمان شاہ علی	۱۸	افسوس میر شیر علی
۳	اسعد اسعد علی بخت بہادر	۱۱	احمد صمصام اللہ	۱۹	آشفتہ مرزا رضا قلی
۴	امیر مرزا امینڈھو	۱۲	احسن احسن اللہ خاں	۲۰	امین خواجہ امین الدین
۵	آرزو سراج الدین علی خاں	۱۳	احمد میر احمد علی	۲۱	آگاہ نور خاں
۶	اثر سید محمد میر	۱۴	آرام خیر اللہ خاں	۲۲	امیر نواب محمد یار خاں بہادر
۷	احسن میاں احسن اللہ	۱۵	انشاء انشاء اللہ خاں	۲۳	آرام رای پریم ناتھ دہلوی
۸	آبرو شیخ نجم الدین عرف شاہ مبارک	۱۶	انجام نواب امیر خاں بہادر	۲۴	اشرف محمد اشرف

Marfat.com

۲۵	آشفتہ	عظیم الدین خاں بھوپالی	۵۴	امجد	مولوی محمد امجد	۸۳	اعظم	اعظم علی خاں
۲۶	احسان	حافظ عبدالرحمان خاں	۵۵	انیس	نواب امیرالدولہ نوازش خاں	۸۴	اکرم	محمد اکرم
۲۷	احسن	مرزا احسن علی	۵۶	اُدیسے	غلام محی الدین	۸۵	الفت	رائے منگل سین
۲۸	انسان	اسد یار خاں	۵۷	ادباش	شیخ امیرالزماں	۸۶	امّی	روشن بیگ
۲۹	احمد	مرزا احمد بیگ	۵۸	ایمان	شیر محمد خاں حیدرآبادی	۸۷	افغان	امام علی خاں
۳۰	اسد	لالہ کیرت سنگھ	۵۹	ایما	میر حسین علی خاں	۸۸	افسر	(مرادآبادی)
۳۱	انور	ولی محمد خاں	۶۰	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۸۹	آغا	مرزا آغا جان
۳۲	اسیر	بلتزار فرنگی	۶۱	اصغر	میر امجد علی	۹۰	ارمان	لکھنوی
۳۳	آرام	لکھن لال	۶۲	اصغر	میر اصغر علی	۹۱	الفت	-
۳۴	افسوس	مرزا غفور بیگ	۶۳	امین	امین الدین خاں	۹۲	اختر	-
۳۵	اعظم	اعظم خاں	۶۴	ارمان	نواب مجاہد جنگ بہادر	۹۳	اسلام	شیخ الاسلام
۳۶	آزادہ	رام سنگھ	۶۵	اشرف	-	۹۴	اشک	رامپوری
۳۷	احمد	حافظ شیخ احمد اخوند	۶۶	اشرف	حافظ غلام اشرف	۹۵	احسان	-
۳۸	احمد	شیخ احمد یار	۶۷	احقر	مرزا جواد علی	۹۶	اظہر	خواجہ اظہر
۳۹	اظہر	غلام محی الدین	۶۸	اختر	میر اکبر علی	۹۷	امیر	امیرالدین
۴۰	اشفاق	سرفراز علی	۶۹	اٹل	میر عبدالجلیل	۹۸	آفتاب	لالہ آفتاب رائے
۴۱	امیر	شیخ امیراللہ	۷۰	آگاہ	میر حسن علی	۹۹	آغاز	لچھمی نرائن
۴۲	آزاد	شیخ امیرالدین	۷۱	الد	نواب معتمدالدولہ	۱۰۰	آگاہ	محمد صلاح
۴۳	آفرین	میاں قلندر بخش سہارنپوری	۷۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۰۱	اندوہ	مرزا غفور بیگ
۴۴	آفاق	میر فریدالدین	۷۳	آشنا	-	۱۰۲	الفت	محمد الفت
۴۵	امین	مرزا محمد اسمٰعیل	۷۴	احمد	غلام احمد	۱۰۳	ایمان	-
۴۶	آشنا	مہا سنگھ	۷۵	آشنا	مرزا جگن	۱۰۴	احمدی	-
۴۷	امین	میر محمد امین	۷۶	احسن	محمد مولے	۱۰۵	آسیناں	(فرنگی)
۴۸	افسر	غلام اشرف	۷۷	احسان	میر غلام علی حیدرآبادی	۱۰۶	اخگر	نرائن داس
۴۹	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علیخاں	۷۸	اخگر	لالہ ٹیک چند	۱۰۷	احمد	مرزا احمد علی
۵۰	اکبر	میاں بھجو	۷۹	اظہر	میر غلام علی	۱۰۸	احمد	سید احمد علی
۵۱	الم	میاں صاحب میر	۸۰	امید	(حیدرآبادی)	۱۰۹	آرام	دیا ناتھ
۵۲	الہام	شیخ شرف الدین	۸۱	امیر	میر علی	۱۱۰	اعظم	اعظم علی لکھنوی
۵۳	امید	قزلباش خاں	۸۲	انور	-	۱۱۱	انتظار	لکھنوی

Marfat.com

۱۱۲ احمد احمد علی
۱۱۳ امیر میاں شیخ امیر اللہ
۱۱۴ بیدل مرزا عبدالقادر
۱۱۵ بہار ٹیک چند
۱۱۶ بیدار شاہ محمدی
۱۱۷ بالا رسول امام
۱۱۸ بیتاب بہادر سنگھ
۱۱۹ باقر میر باقر علی
۱۲۰ بیتاب محمد علیم الدین
۱۲۱ برق بھگوان دت
۱۲۲ بیان احسن الدین خاں
۱۲۳ بیدار غلام حیدر
۱۲۴ بقا محمد بقاء اللہ خاں
۱۲۵ بیگم بیگم محل شجاع الدولہ
۱۲۶ بیتاب شاہ محمد اسمٰعیل
۱۲۷ بسمل مرزا بہجو بیگ
۱۲۸ بشیر میر بشارت علی
۱۲۹ بیخود نراین داس
۱۳۰ بھید میر میران
۱۳۱ بہادر بہادر سنگھ
۱۳۲ برشتہ میاں شرف
۱۳۳ بہادر راجہ رام پنڈت
۱۳۴ ببر علی ببر علی شاہ
۱۳۵ بخشے حسین بخش
۱۳۶ برق میاں شاہ جی
۱۳۷ برکت برکت علی خاں
۱۳۸ بسمل مولوی محمدی
۱۳۹ بیخبا —
۱۴۰ بیکس مرزا محمد

۱۴۱ بیکس میر امام بخش
۱۴۲ بیجان شیو سنگھ
۱۴۳ برکت برکت اللہ خاں
۱۴۴ بہادر کنور بہادر سنگھ
۱۴۵ بہجت مولوی عبدالمجید۔
۱۴۶ بیہوش میر عبدالرشید
۱۴۷ بیقرار میر کاظم حسین
۱۴۸ بیباک میر نجف علی
۱۴۹ بیکس مرزا محمد
۱۵۰ بیخبر لکھنوی
۱۵۱ ببر —
۱۵۲ بے جان عزیز خاں
۱۵۳ بسمل حفیظ اللہ
۱۵۴ برق خدا بخش
۱۵۵ بلیغ قدرت اللہ
۱۵۶ بینوا مقبول شاہ
۱۵۷ بیتاب بے تاب
۱۵۸ بیتاب سیوک رام
۱۵۹ بے خبر محمد بیگ
۱۶۰ بیتاب مرزا کلو بہادر
۱۶۱ بیہوش شیخ دیدار
۱۶۲ بنیاد —
۱۶۳ بے نوا —
۱۶۴ بیتاب خدا وردی خاں
۱۶۵ بے فرا کاظم حسین
۱۶۶ پیام شرف الدین خاں
۱۶۷ پروانہ رائے جسونت سنگھ
۱۶۸ پاکباز میر صلاح الدین عرف میاں مکھن
۱۶۹ پروانہ علی شاہ مراد آبادی

۱۷۰ تاباں میر عبدالحئی
۱۷۱ تمکیں تمکین نثار علی
۱۷۲ تائب حافظ عبداللہ
۱۷۳ تجلی میر محمد حسین
۱۷۴ تجمل میر اعظم
۱۷۵ تحسین میاں قدم مصطفےٰ
۱۷۶ ترقی مرزا محمد تقی
۱۷۷ تسکین میر سعادت علی
۱۷۸ تسکین گنگا داس
۱۷۹ تسلی ٹیکا رام
۱۸۰ تخلص شاہ امام بخش تھانیسری
۱۸۱ تصور سید حیدر حسین خاں
۱۸۲ تعشق میر سید محمد
۱۸۳ تقی میاں محمد تقی
۱۸۴ تمکین میر صلاح الدین
۱۸۵ تنہا سعد اللہ خاں
۱۸۶ تمنا عباس قلی خاں
۱۸۷ ترساں بہادر علی
۱۸۸ تسلیم محمد کبیر خاں
۱۸۹ تحیر —
۱۹۰ تمنا محمد اسحٰق خاں
۱۹۱ تمنا محمد اسحٰق خاں
۱۹۲ تصور سید رجب علی
۱۹۳ تجمل
۱۹۴ تمکین بخت مل
۱۹۵ تنہا محمد عیسیٰ
۱۹۶ تنہا عوض علی خاں
۱۹۷ تمنا امداد علی خاں
۱۹۸ تاثیر میر صادق علی

Marfat.com

۱۹۹	تسلی	میر شجاعت علی	
۲۰۰	تجرد	میر عبداللہ	
۲۰۱	تحسین	—	
۲۰۲	ثابت	مرزا معز الدین بہادر	
۲۰۳	ثاقب	سید شمس الدین	
۲۰۴	ثاقب	میر غالب الدین	
۲۰۵	ثنا	میر شمس الدین	
۲۰۶	ثروت	محمد صادق	
۲۰۷	ثابت	اصالت خاں	
۲۰۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں	
۲۰۹	ثابت	حیدر آبادی	
۲۱۰	جواں بخت	جہاندار شاہ	
۲۱۱	جینا	نواب جینا بیگم	
۲۱۲	جوشش	محمد روشن	
۲۱۳	جعفر	جعفر علی خاں	
۲۱۴	جہمن	لالہ جہمن ناتھ	
۲۱۵	جنون	محمد فخر الاسلام	
۲۱۶	جوش	میر رحیم علی	
۲۱۷	جان	جانعالم خان	
۲۱۸	جذب	—	
۲۱۹	جراح	غلام ناصر	
۲۲۰	جرأت	میاں قلندر بخش	
۲۲۱	جعفری	—	
۲۲۲	جلال	—	
۲۲۳	جرات	مرزا مغل	
۲۲۴	جعفر	میر جعفر	
۲۲۵	جلال		
۲۲۶	جعفری	میر باقر علی	
۲۲۷	جوشش	محمد عابد	
۲۲۸	جوہر	مرزا احمد علی	
۲۲۹	جلال	جمال الدین حسین	
۲۳۰	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	
۲۳۱	جنون	میر فضل علی	
۲۳۲	جگن	-	
۲۳۳	جہانگیر		
۲۳۴	جنون	محمد جنون	
۲۳۵	جوہر	دیوالی سنگھ	
۲۳۶	جوہری		
۲۳۷	جان	جان علی	
۲۳۸	جمال	جمال علی	
۲۳۹	چندا	مہ لقا	
۲۴۰	چوگاں	میر حسن علی	
۲۴۱	چوگاں	بہادر علی شاہ	
۲۴۲	جوہری	اندر جیت	
۲۴۳	جواں	مرزا نعیم بیگ	
۲۴۴	جواں	شیخ محب اللہ	
۲۴۵	جہنا	تخلص	
۲۴۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	
۲۴۷	حشر	رسول بخش	
۲۴۸	حقیر	سیو سہائے	
۲۴۹	حسن	میر غلام حسن	
۲۵۰	حشمت	میر محمد خاں دہلوی	
۲۵۱	حقیر	میر امام الدین عرف میر کلو	
۲۵۲	حسن	میر حسن شاہ	
۲۵۳	حزیں	شیخ محمد علی	
۲۵۴	حزیں	میر باقر علی	
۲۵۵	حکیم	مسیح الزماں حکیم محمد اشرف خاں	
۲۵۶	حسرت	میاں جعفر علی	
۲۵۷	حضور	بال مکند	
۲۵۸	حفیظ	محمد حفیظ	
۲۵۹	حسن	خواجہ حسن	
۲۶۰	حشمت	میر محتشم علی خاں	
۲۶۱	حالی	میر محب علی	
۲۶۲	حسرت	ذوقی رام	
۲۶۳	حیران	حافظ لقا اللہ	
۲۶۴	حسن	میر محمد حسن	
۲۶۵	حسینی	حکیم میر حسنے	
۲۶۶	حقیقت	میر شاہ حسین	
۲۶۷	حیف	میر چراغ علی	
۲۶۸	حجام	عنایت اللہ	
۲۶۹	حب	میر احمد علی	
۲۷۰	حزیں	مرزا حجستہ بخت بہادر	
۲۷۱	حکیم	حکیم پناہ خاں	
۲۷۲	حمزہ	شیخ حمزہ علی	
۲۷۳	حیدر	میر حیدر علی	
۲۷۴	حیدر	میر حیدر علی خاں	
۲۷۵	حیا	حافظ محمد حیات	
۲۷۶	حیرت	غلام محی الدین خاں	
۲۷۷	حمایت		
۲۷۸	حسن		
۲۷۹	حیدر	مرزا حیدر بیگ	
۲۸۰	حیرت	میر مراد علی	
۲۸۱	حسین	حسین علی خاں	
۲۸۲	حزیں	میر باقر	
۲۸۳	حسین	غلام حسین	
۲۸۴	حیران	حیدر علی	
۲۸۵	حبیب		

Marfat.com

۲۸۶ خسرو حضرت امیر خسرو
۲۸۷ خلق میر احسن
۲۸۸ خیال غلام حسین
۲۸۹ خاکسار محمد یار
۲۹۰ خلیق میر مستحسن
۲۹۱ خستہ میاں جیون عرف عبداللہ خاں
۲۹۲ خستہ غلام قطب بخش
۲۹۳ خاکی غلام حیدر بیگ
۲۹۴ خاں محمد
۲۹۵ خادم شیخ خادم علی کیتھلی
۲۹۶ خوشہرس حافظ غلام محمد
۲۹۷ خاص
۲۹۸ خادم خادم حسین
۲۹۹ خودغرض
۳۰۰ خادم پانی پتی
۳۰۱ درد خواجہ میر
۳۰۲ دانا میر فضل علی
۳۰۳ دل مولوی شمس الدین
۳۰۴ دلیر دلیر شاہ
۳۰۵ دل دیبی پرشاد
۳۰۶ دلسوز خیراتی خاں
۳۰۷ درد سید کرم اللہ خاں
۳۰۸ دردمند میاں محمد فقیر
۳۰۹ درویش شاہ علی
۳۱۰ دلہن بیگم المعروف نواب بہو
۳۱۱ دیوانہ رائے سرب سکھ
۳۱۲ دارا -
۳۱۳ دل غلام مصطفےٰ خاں
۳۱۴ دل زور آور خاں

۳۱۵ داؤد
۳۱۶ دیدار علی شاہ
۳۱۷ ذرّہ مرزا راجہ رام ناتھ
۳۱۸ ذرہ جینتی داس
۳۱۹ ذوقی
۳۲۰ ذکی نواب جعفر علی خاں
۳۲۱ ذکی میاں محمد ذکی
۳۲۲ ذہین جیسکھ رائے
۳۲۳ ذوق
۳۲۴ ذکا خوب چند
۳۲۵ راقم خلیفہ غلام محمد
۳۲۶ رافت
۳۲۷ رؤف
۳۲۸ راغب مرزا سبحان قلی بیگ
۳۲۹ راز مرزا یعقوب بیگ
۳۳۰ رجب مرزا رجب علی بیگ
۳۳۱ رسوا آفتاب رائے
۳۳۲ روشن روشن شاہ
۳۳۳ رضی نواب سیف الدولہ سید رضی خاں
۳۳۴ رضا مرزا محمد رضا لکھنؤ
۳۳۵ رضا میر رضا علی
۳۳۶ رضا میر علی رضا
۳۳۷ رضا میر محمد رضا
۳۳۸ رغبت میر ابدالمعانی
۳۳۹ رفاقت مرزا مکھن بیگ
۳۴۰ رفیق مرزا اسد بیگ
۳۴۱ رند نواب مہربان خاں بہادر
۳۴۲ رنگین -
۳۴۳ رنگین پورن لعل

۳۴۴ رنگین سعادت یار خاں
۳۴۵ رونق میر غلام حیدر
۳۴۶ رقت مرزا قاسم علی
۳۴۷ رجا -
۳۴۸ رحمان -
۳۴۹ رحیم -
۳۵۰ رسوا -
۳۵۱ رسا مرزا بلخی
۳۵۲ رضا محمد رضا دکھنی
۳۵۳ روشن
۳۵۴ رضا
۳۵۵ زار برہان الدین خاں
۳۵۶ زور
۳۵۷ زار
۳۵۸ زار
۳۵۹ زیاں سید محمد زماں
۳۶۰ زماں
۳۶۱ سلیمان مرزا سلیمان شکوہ بہادر
۳۶۲ سلطان مرزا محمد ایزد بخش بہادر
۳۶۳ سودا مرزا محمد رفیع
۳۶۴ سید میر غالب علی خاں
۳۶۵ سوز محمد میر
۳۶۶ سرسبز مرزا زین العابدین خاں
۳۶۷ سجاد میر سجاد
۳۶۸ سرور اعظم الدولہ
۳۶۹ سکندر خلینہ محمد علی
۳۷۰ سعادت میر سعادت علی
۳۷۱ سراج
۳۷۲ سائل محمد یار بیگ۔

Marfat.com

۳۷۳ سخن حکیم محمد حسین خاں
۳۷۴ سُرور حمایت اللہ خاں
۳۷۵ سرشار ملوک چند
۳۷۶ سپاہی میر امام بخش
۳۷۷ سیف مرزا سیف علی
۳۷۸ سبقت مرزا مغل بیگ
۳۷۹ سیادت میر نجم الدین
۳۸۰ سید مرزا قطب علی
۳۸۱ سلام نجم الدین علی خاں
۳۸۲ سپاہی
۳۸۳ سامی مرزا جان بیگ
۳۸۴ سحر محمد خلیل خاں
۳۸۵ سخنور رائے دیوالی سنگھ
۳۸۶ سعدی شیرازی
۳۸۷ سعدی دکھنی
۳۸۸ سخن
۳۸۹ سوزاں شیخ شمس الدین
۳۹۰ سید میر غلام رسول
۳۹۱ سبحان میر عبدالسبحان
۳۹۲ سپاہی شاہ قلی خاں
۳۹۳ سُخن
۳۹۴ سرور میر فیض علی
۳۹۵ سلیمان
۳۹۶ شجاع مرزا محمد اکبر شاہ
۳۹۷ شگفتہ مرزا بیدار بخت
۳۹۸ شرف میر محمدی
۳۹۹ شاہ سعداللہ خاں
۴۰۰ شوکت مرزا علی
۴۰۱ شوق مولوی قدرت اللہ

۴۰۲ شفیق مرزا مظہر علی خاں ولد مرزا ہدیٰ
۴۰۳ شرف شیخ شرف الدین حسین
۴۰۴ شفیق محمد شفیق
۴۰۵ شوق حسن علی خاں
۴۰۶ شرافت مرزا اشرف علی
۴۰۷ شوق روشن لعل
۴۰۸ شکیبا شیخ غلام حسین
۴۰۹ شیدا خواجہ بیکا
۴۱۰ شور مرزا ملہو بیگ
۴۱۱ شفا حکیم یار علی
۴۱۲ شرر مرزا جعفر
۴۱۳ شایق میر حاجی
۴۱۴ شوق محمد بخش
۴۱۵ شہدا -
۴۱۶ شاداں میر رجب علی
۴۱۷ شیفتہ حافظ عبدالصمد
۴۱۸ شوق غلام رسول
۴۱۹ شگفتہ بُدھ سنگھ
۴۲۰ شہرت امیر بخش خاں
۴۲۱ شورش خلیفہ قادر حسین
۴۲۲ شریف مرزا شریف بیگ
۴۲۳ شاعر میر ناصر
۴۲۴ شاکر محمد شاکر
۴۲۵ شاکر میر شاکر علی
۴۲۶ شاد مرزا الہ یار بیگ گیانی
۴۲۷ شاداں بسادن لال
۴۲۸ شایق میر محمد
۴۲۹ شایق محمد ہاشم
۴۳۰ شرر مرزا ابراہیم بیگ

۴۳۱ شریف مرزا محمد شریف
۴۳۲ شکوہ مرزا محمد رضا
۴۳۳ شگفتہ مرزا سیف علی خاں
۴۳۴ شمس میر شمس الدین
۴۳۵ شوق نواب تہمتن بہادر
۴۳۶ شیدا میر فتح علی
۴۳۷ شہوت
۴۳۸ شوق
۴۳۹ شہید
۴۴۰ شہرت
۴۴۱ شہرت
۴۴۲ شفا حکیم محمد حسن خاں
۴۴۳ شاہ
۴۴۴ صاحب نواب ظفر یاب خاں
۴۴۵ صبا مرزا راجہ سنگھ باسہ بہادر
۴۴۶ صادق میر جعفر خاں
۴۴۷ صانع
۴۴۸ صادق میر صادق علی
۴۴۹ صادق صادق علی شاہ
۴۵۰ صادق میر صادق علی خاں
۴۵۱ صادق مرزا محمد صادق
۴۵۲ صاحب قرآں
۴۵۳ صبا لالہ سکا نگھی مل
۴۵۴ صفدر میر صفدر علی
۴۵۵ صفدر میر صادق علی
۴۵۶ صبا -
۴۵۷ صاد مرزا غلام حسین دہلوی
۴۵۸ صدق -
۴۵۹ صفا -

Marfat.com

۴۶۰ صفدری
۴۶۱ صاحب
۴۶۲ ضیا مرزا ضیا بخت بہادر
۴۶۳ ضیا میر ضیاء الدین
۴۶۴ ضبط میر حسن شاہ
۴۶۵ ضمیر لالہ گنگا داس
۴۶۶ ضمیر شیخ مداری
۴۶۷ طفل مرزا عبدالمقتدر
۴۶۸ طپش مرزا محمد اسمٰعیل عرف مرزا جان
۴۶۹ طالب عاشورہ بیگ خاں
۴۷۰ طالب میر طالب علی
۴۷۱ طالب طالب حسین
۴۷۲ طالب میاں طالب علی
۴۷۳ ظفر مرزا ابوظفر بہادر
۴۷۴ ظہور محمد شاہ
۴۷۵ ظاہر میر محمدی
۴۷۶ ظریف ضابردی خاں
۴۷۷ عشق شاہ گھسیٹا مغفور
۴۷۸ عظیم مرزا عظیم بیگ
۴۷۹ عارف محمد عارف
۴۸۰ عاشق مولوی جلال الدین
۴۸۱ عاشق مہدی علی خاں
۴۸۲ عشق میر عزت اللہ
۴۸۳ عشقی میاں رحمت اللہ
۴۸۴ عشرت میر غلام علی
۴۸۵ عاصی خواجہ برہان الدین
۴۸۶ عزیز بکھاری لال
۴۸۷ عاجز زور آور سنگھ
۴۸۸ عشاق جیون مل

۴۸۹ عیاش خیالی رام
۴۹۰ عاشق رام سکھ
۴۹۱ عاجز میر غلام حیدر خاں
۴۹۲ عزت میر عبدالواسع
۴۹۳ عزیز لالہ سنبھو ناتھ
۴۹۴ عظمت شیخ عظمت اللہ
۴۹۵ عاصی -
۴۹۶ عاصم
۴۹۷ عشقی
۴۹۸ عاقل عاقل شاہ
۴۹۹ عزیز شیخ محمد علی
۵۰۰ عزلت سید عبدالولی
۵۰۱ عسکری مرزا محمد عسکری
۵۰۲ عشق میر محمد علی
۵۰۳ عطا محمد عطاء اللہ
۵۰۴ عظیم مرزا زین العابدین
۵۰۵ عظیم شاہ محمد عظیم
۵۰۶ علی شاہ ناصر علی
۵۰۷ علی مرزا علی
۵۰۸ عمدہ لالہ سیتا رام
۵۰۹ عنایت شیخ نظام الدین
۵۱۰ عیاں سید غالب علیخاں
۵۱۱ عیش مرزا حسین رضائی
۵۱۲ عیاش غلام جیلانی خاں
۵۱۳ عاشق لالہ بھولا ناتھ
۵۱۴ عابد
۵۱۵ عاشق حیدرآبادی
۵۱۶ عیاش عیاش علی بیگ
۵۱۷ عشقی مرادآبادی

۵۱۸ عسس شیخ بدرالدین -
۵۱۹ عظیم
۵۲۰ علی علی محمد خاں
۵۲۱ عقیدت
۵۲۲ عارف شاہ عارف حسین
۵۲۳ عاجز
۵۲۴ عاشق انتظام الدولہ مہاراجہ کلیان سنگھ
۵۲۵ عاجز عارف علی خاں
۵۲۶ عبداللہ
۵۲۷ عبدالرحیم
۵۲۸ عزیز اللہ دکنی
۵۲۹ عاجز
۵۳۰ محمد جان سبق
۵۳۱ علی خاں
۵۳۲ مرزا علی قلی
۵۳۳ غلام راجہ گوپال ناتھ
۵۳۴ غالب نواب مکرم الدولہ بہادر ریگ خاں
۵۳۵ غافل میر احمد علی
۵۳۶ غریب میر محمد تقی
۵۳۷ غلامی شاہ غلام محمد
۵۳۸ غافل لالہ رائے سنگھ
۵۳۹ غریب میر عبدالولی
۵۴۰ غریب شیخ نصیر الدین
۵۴۱ غضنفر غضنفر خاں
۵۴۲ غمگین میر سید علی
۵۴۳ غنی شیخ عبدالغنی
۵۴۴ غمخوار دہلی
۵۴۵ غازی دکھنی
۵۴۶ غیرت

Marfat.com

۵۴۷ غیرت
۵۴۸ غیرت
۵۴۹ غریب لالہ کانجھی مل
۵۵۰ غواصی
۵۵۱ فقیر میر شمس الدین
۵۵۲ فغاں اشرف علی خاں
۵۵۳ فضلی افضل خاں
۵۵۴ فرحت میاں فرحت اللہ
۵۵۵ فدوی مرزا فدوی
۵۵۶ فرتق حکیم ثنا اللہ خاں
۵۵۷ فراقی کنور پریم کشور
۵۵۸ فیض میر فیض علی
۵۵۹ فگار مرزا قطب علی بیگ
۵۶۰ فرحت الہ آبادی
۵۶۱ فدوی میر فضل علی
۵۶۲ فدا صدر الصدور مولوی محمد اسمٰعیل
۵۶۳ فراغ مولوی محمد فراغ
۵۶۴ فدا شیخ عبدالصمد
۵۶۵ فدوی مرزا بھجو
۵۶۶ فدا میر امام الدین
۵۶۷ فارغ لالہ مکند سنگھ
۵۶۸ فدا مرزا فدا حسین خاں
۵۶۹ فدا لچھمی رام پنڈت
۵۷۰ فدوی میر محمد حسین شاہ محسن
۵۷۱ فدوی مرزا عظیم بیگ
۵۷۲ فروغ میر ثناء اللہ حسین خاں
۵۷۳ فروغ میر روشن علی خاں
۵۷۴ فرحت میر امیر علی
۵۷۵ فرحت عطاء اللہ خاں

۵۷۶ فراق
۵۷۷ فقیر
۵۷۸ فقیر
۵۷۹ فیاض
۵۸۰ فتح
۵۸۱ فراق
۵۸۲ فیض
۵۸۳ فطرت
۵۸۴ فضل
۵۸۵ قائم
۵۸۶ قیس
۵۸۷ قدرت
۵۸۸ قتیل
۵۸۹ قربان
۵۹۰ قاسم
۵۹۱ قدرت
۵۹۲ قرباں
۵۹۳ قدر
۵۹۴ قاصر
۵۹۵ قائم
۵۹۶ قاضی
۵۹۷ قدرت
۵۹۸ قرار
۵۹۹ قرین
۶۰۰ قسمت
۶۰۱ قلندر
۶۰۲ قبول
۶۰۳ قلق
۶۰۴ قلندر

مرزا کہ بیگ
مولوی فقیر اللہ
میر فقیر اللہ
عبدالرزاق
مرزا فتح علی خاں بہادر
میر قربان علی
حکیم قدرت اللہ خاں
شیخ قدرت اللہ
میر محمدی
میر فضل مولیٰ
قیام الدین علی
مرزا احمد بیگ عرف مدارا بیگ
شاہ قدرت اللہ
نواب شمس الدین
شاہ قلندر

۶۰۵ قاسم مرزا
۶۰۶ کوچک مرزا وجیہ الدین
۶۰۷ کلیم میر محمد حسین شاہجہاں آبادی
۶۰۸ کلامی غلام نبی جان
۶۰۹ کلو میر کلو
۶۱۰ کافر میر تقی
۶۱۱ کمتر
۶۱۲ کاظم
۶۱۳ کبیر حکیم کبیر علی
۶۱۴ کرامت میر کرامت علی
۶۱۵ کرم
۶۱۶ کامل لالہ ٹھاکر داس
۶۱۷ کمال شاہ کمال الدین حسین
۶۱۸ کیفی میر ہدایت علی
۶۱۹ کم گو
۶۲۰ کمال الدین
۶۲۱ گنا بیگم صبیہ نواب علی قلی خاں
۶۲۲ گریاں میر امجد علی
۶۲۳ گمان
۶۲۴ گریاں غلام محی الدین
۶۲۵ گریاں میر حسام الدین علی عرف بھجو
۶۲۶ گرفتار مرزا سنگی بیگ
۶۲۷ گوہری
۶۲۸ گھاسی میر گھاسی
۶۲۹ گرامی مرزا گرامی
۶۳۰ لطف مرزا لطف علی
۶۳۱ لطیف میر لطیف علی
۶۳۲ لطیف میر شمس الدین
۶۳۳ لطفی -

Marfat.com

۶۳۴	مائل	شاہ محمدی	۶۶۳	مسرت	شیخ وزیر علی	۶۹۲	ملول	شاہ شرف الدین
۶۳۵	مائل	مرزا محمد یار بیگ	۶۶۴	مسرت	-	۶۹۳	ممتاز	مولوی نور احمد دہلوی
۶۳۶	ماہر	میر فخر الدین	۶۶۵	مسیح	مرزا مسیح اللہ بیگ عرف مرزا حاجی	۶۹۴	ممنون	میر امانت علی
۶۳۷	مہیج	لالہ ملوک چند	۶۶۶	مسیح	مسیح اللہ خاں	۶۹۵	منت	میر قمر الدین
۶۳۸	متقی	میر متقی	۶۶۷	مسیح	مرزا باقی	۶۹۶	منتظر	نور الاسلام
۶۳۹	مجذوب	مرزا حیدر بیگ	۶۶۸	مسکین	مرزا کلو بیگ	۶۹۷	ممنون	میر تظام الدین
۶۴۰	مجنوں		۶۶۹	مشتاق	مشتاق علی خاں	۶۹۸	مکند سنگھ	
۶۴۱	مجرم	شیخ رحمت اللہ اکبر آبادی	۶۷۰	مشتاق	میر عنایت اللہ	۶۹۹	منصف	منصف علی خاں
۶۴۲	مجبور	میاں حق رضا	۶۷۱	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں مرحوم	۷۰۰	منیر	میر آفتاب علی
۶۴۳	محبت	نواب محبت خاں	۶۷۲	مصحفی	میاں غلام ہمدانی	۷۰۱	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۶۴۴	محبت	میر بہادر علی	۶۷۳	محفوظ	منشی محفوظ علی خاں	۷۰۲	مظفر	میر حسن علی
۶۴۵	محب	شیخ ولی اللہ	۶۷۴	مضطر	شیخ حسن علی	۷۰۳	منیر	میر نظام الدین
۶۴۶	محبت	مرزا حسین بیگ	۶۷۵	مضطر	لالہ کنور سین	۷۰۴	منجھو خاں	
۶۴۷	محمود	حافظ محمود خاں	۶۷۶	مضطرب	محمد حاجی	۷۰۵	منور	میر منور علی
۶۴۸	محسن	محمد محسن	۶۷۷	مضمون	شیخ شرف الدین	۷۰۶	مبتلا	غلام محی الدین میرٹھی
۶۴۹	محزوں	غلام شاہ محزوں	۶۷۸	منظر	مرزا جان جاناں	۷۰۷	مدحت	-
۶۵۰	محشر	مرزا علی تقی	۶۷۹	منتظر	گنا بیگم	۷۰۸	منشی	میر محمد حسین
۶۵۱	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۶۸۰	مظفر	میر مظفر علی خاں	۷۰۹	منشی	لالہ مول چند
۶۵۲	مخلص	رائے آنند رام	۶۸۱	معین	غلام معین الدین خاں	۷۱۰	منعم	لالہ موہن لال
۶۵۳	مخلص	نواب مخلص علیخاں	۶۸۲	معروف	نواب الٰہی بخش	۷۱۱	موزوں	
۶۵۴	مختار	غلام نبی خاں	۶۸۳	مغل	مرزا مغل علی	۷۱۲	موزوں	میر فرزند علی
۶۵۵	مرید	مرید حسین خاں	۶۸۴	مفتوں	شیخ عبد الرحیم	۷۱۳	موزوں	لالہ چھتر سنگھ
۶۵۶	مرہون	میر علی رضا	۶۸۵	مفتوں	میاں بدر الدین	۷۱۴	مہجور	محمد صدر الدین
۶۵۷	مرزا	مرزا صادق علیخاں	۶۸۶	مفتوں	-	۷۱۵	مہلت	مرزا علی
۶۵۸	مرزا	مرزا محمد	۶۸۷	مملو	لالہ ایسری پرشاد	۷۱۶	مہاراج	راجہ مولا سرائے
۶۵۹	مرزا	حکیم فضل اللہ	۶۸۸	مقبول	میاں مقبول نبی	۷۱۷	میر	میر محمد تقی
۶۶۰	مروت	شیخ صغیر علی	۶۸۹	مقتول	مرزا ابراہیم بیگ	۷۱۸	میرن	میر جہاں
۶۶۱	مزمل	شاہ مزمل	۶۹۰	مقصود	محمد مقصود	۷۱۹	میرن	میر عسکری
۶۶۲	مسافر	میر یا بندہ	۶۹۱	مکھو	شیخ مکھو	۷۲۰	محب	میر محمد علی

Marfat.com

۷۲۱ منور -
۷۲۲ مجنوں -
۷۲۳ ممتاز -
۷۲۴ موزوں -
۷۲۵ متین -
۷۲۶ میر حسین علی -
۷۲۷ مہمان -
۷۲۸ مشرقی لالہ سیلچندر
۷۲۹ میر علی حکیم
۷۳۰ محشر
۷۳۱ ماہ میر محمد علی خاں
۷۳۲ منعم قاضی محمد منعم خاں
۷۳۳ مدہوش
۷۳۴ مسرور مرزا اصغر علی بیگ
۷۳۵ مشہور
۷۳۶ مشتاق شیخ ثناء اللہ
۷۳۷ مغموم مرزا اسحاق بیگ
۷۳۸ مست میر تفضل علی
۷۳۹ ممتاز -
۷۴۰ منعم سید راحت علی
۷۴۱ منعم شیخ محمد منعم
۷۴۲ مہر مرزا رجب علی بیگ
۷۴۳ مسیح
۷۴۴ محسن میر محسن علی خاں بہادر
۷۴۵ مکارم -
۷۴۶ موتی لالہ موتی لال
۷۴۷ مجرم -
۷۴۸ محمود -
۷۴۹ ملک -

۷۵۰ موزوں نواب خواجم قلیخاں بہادر
۷۵۱ مستان عنایت اللہ
۷۵۲ منعم نور الحق
۷۵۳ ملال مرزا محمد زماں
۷۵۴ نظام عماد الملک نواب غازی الدین
۷۵۵ نسیم راجہ کدار ناتھ
۷۵۶ نصیر میر نصیر الدین دہلوی
۷۵۷ نعیم شیخ محمد نعیم
۷۵۸ نثار محمد امان خاں
۷۵۹ نثار عبد الرسول
۷۶۰ نیاز -
۷۶۱ نامی مرزا رجب علی بیگ
۷۶۲ نظیر ولی محمد خاں
۷۶۳ نزہت مرزا ارجمند
۷۶۴ نگراں میر بندہ علی
۷۶۵ نظیر -
۷۶۶ ناجی محمد شاکر
۷۶۷ نشاط لالہ الیسری سنگھ عرف بسنت سنگھ
۷۶۸ نامی لالہ مٹھن لال
۷۶۹ نوا شیخ محمد ظہور نوا
۷۷۰ ندرت مرزا مغل
۷۷۱ نصیر میر نصیر الدین
۷۷۲ نظیر لالہ کنیت رائے
۷۷۳ نادر میر محمد علی
۷۷۴ نامی میر حسام الدین حیدر ہوسوی
۷۷۵ نالاں مرزا عسکری
۷۷۶ نادر گنگا سنگھ
۷۷۷ نثار میر عبد الرسول جہاں آبادی
۷۷۸ نجابت میر زین العابدین

۷۷۹ نیاز شاہ نیاز علی
۷۸۰ ندیم مرزا علی
۷۸۱ ندیم محمد قاسم
۷۸۲ نصیر سید نصیر الدین
۷۸۳ نصرف لالہ گوبند رائے
۷۸۴ نظامی سید شاہ نظام الدین
۷۸۵ نجم قاضی نجم الدین
۷۸۶ نیاز میر محمد سعید اکبر آبادی
۷۸۷ ناسخ سید امام بخش
۷۸۸ نادر شیخ غلام
۷۸۹ نثار میاں نثار احمد سار
۷۹۰ نوازش مرزا خانی
۷۹۱ نرائن کشور
۷۹۲ نحیف لالہ لکھپت رائے
۷۹۳ نامی شیخ نظام الدین
۷۹۴ نالاں -
۷۹۵ نالاں شیخ عبد القادر فتح آبادی
۷۹۶ نجف -
۷۹۷ ندا -
۷۹۸ نصیر -
۷۹۹ نظیر -
۸۰۰ نوید -
۸۰۱ نوا ظہور اللہ خاں
۸۰۲ نیاز -
۸۰۳ نیاز -
۸۰۴ نالاں -
۸۰۵ ولی محمد ولی
۸۰۶ واقف شاہ واقف
۸۰۷ وجیہہ نواب وجیہہ الدولہ بہادر

Marfat.com

۸۰۸	دلا	مرزا مظہر علی خاں	۸۲۳	بازی	میر جواد علی خاں	۸۳۸	یقین انعام اللہ خاں
۸۰۹	وصال	نصیر الدین خاں	۸۲۴	ہوس	میر شمس الدین	۸۳۹	یک رنگ غلام مصطفےٰ خاں
۸۱۰	وفا	مولوی عبد العلی	۸۲۵	ہرچند	ہرچند کشور	۸۴۰	یک رنگ -
۸۱۱	واحد	-	۸۲۶	ہمزا	شاہ ہمزا	۸۴۱	یاد میر غلام حسین
۸۱۲	وارث	شاہ وارث الدین	۸۲۷	ہمت	اخوند	۸۴۲	یحییٰ منشی یحییٰ جاں
۸۱۳	والہ	مرحمت اللہ خاں	۸۲۸	ہاشمی	جہاں آبادی	۸۴۳	یعقوب میر یعقوب علی
۸۱۴	واصف	مرزا حسن تحسین خاں	۸۲۹	ہاشمی	میر ہاشم علی لکھنوی	۸۴۴	یوسف میر یوسف علی
۸۱۵	والہ	محمد اکبر	۸۳۰	ہاتف	مرزا محمد	۸۴۵	یکرد -
۸۱۶	واصل	میاں واصل خاں	۸۳۱	ہمرنگ	میر عزیز الدین اورنگ آبادی	۸۴۶	یار -
۸۱۷	وحشت	-	۸۳۲	ہنر	محمد داؤد حیدر آبادی	۸۴۷	یکسو لالہ فتح چند
۸۱۸	ولایت	ولایت شاہ	۸۳۳	ہوس	مرزا تقی	۸۴۸	یوسف شاہ یوسف
۸۱۹	وہم	میر محمد علی	۸۳۴	ہادی	-	۸۴۹	یکرد -
۸۲۰	ولی	شیخ ولی محمد	۸۳۵	ہمت	-	۸۵۰	یکدل میر عزت اللہ
۸۲۱	وداد	مرزا داؤد	۸۳۶	ہوش	-	۸۵۱	یونس حکیم یونس
۸۲۲	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۸۳۷	ہمرنگ	دلاور خاں		

ہندی شاعری نمبر

جس میں ہندی شاعری کی مکمل تاریخ اور اس کے تمام ادوار کا بسیط تذکرہ موجود ہے۔

قیمت :- چار روپے

نگار پاکستان ۳۲ ۔ گارڈن مارکیٹ ۔ کراچی نمبر ۳

Marfat.com

تذکرۂ عشقی

مصنف | عشقی کا اصل نام شیخ محمد وجیہہ الدین تھا اور عظیم آباد کے رہنے والے تھے، اُن کے والد شیخ غلام حسین مجرم فارسی کے اچھے شاعر تھے اور "فن قطعہ تاریخ" میں خاص مہارت رکھتے تھے اور عشقی کے بیان کے مطابق اسی شغف کی وجہ سے آخر عمر میں انھوں نے اپنا ایک اور تخلص تقدیر بھی کر لیا تھا۔

عشقی فارسی کا بہت اچھا ذوق رکھتے تھے اور حسین قلی خاں صاحبِ نشترِ عشق مرقومہ ۱۲۳۳ھ کے مطابق "فارسیت خوب پیدا نمودہ و مصطلحات زبان دانی آں حاصل ساختہ۔ غزل صاف و عاشقانہ می گوید و اشعار رنگین و پسندیدہ می نویسد" خود عشقی نے اپنے ذکر میں اس بات کا اظہار کیا ہے کہ وہ ریختہ سے زیادہ "تصنیف و تالیف نظم و نثر فارسی" میں اپنا وقت صرف کرتے ہیں۔ کبھی کبھی دو چار شعر اردو میں بھی کہہ لیتے ہیں۔ چنانچہ انھوں نے اپنے انتخابِ کلام میں ریختہ کے بجائے فارسی ہی کے اشعار دیئے ہیں۔

عہد تصنیف و طباعت | عشقی نے اپنا تذکرہ ۱۲۱۵ھ میں مکمل کیا تھا۔ ایک قلمی نسخہ لوڈلین لائبریری آکسفورڈ اور ایک قاضی عبدالودود کے کتب خانے میں موجود ہے۔ انھیں کی مدد سے کلیم الدین احمد نے اس تذکرہ کو تذکرۂ شورش کے ساتھ "دو تذکرے" کے عنوان سے ۱۹۵۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ لیکن مطبوعہ تذکرہ مکمل نہیں ہے۔ اس میں صرف حرف "س" تک کے شعرا کا ذکر ہے۔ دوسری جلد میں باقی شعراء کا تذکرہ ہوگا جو ابھی منظرِ عام پر نہیں آئی۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے، حالات زندگی بہت مختصر اور انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ تذکرہ شورش کی طرح اس میں اشعار کی کثرت نہیں ہے۔ صرف حالات میں چند سطریں اور انتخاب میں چند اشعار نقل کرنے پر زیادہ تر اکتفا کیا ہے۔

مطبوعہ نسخہ کے مطابق ان میں حسب ذیل شعراء کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۲	انجام	۳	آگاہ (محمد صلاح)

Marfat.com

۴ آشنا (زین العابدین)
۵ الہام
۶ انشا
۷ احسن
۸ امیر اللہ خاں
۹ آبرو
۱۰ آرزو
۱۱ اُمید
۱۲ انسان
۱۳ اشتیاق
۱۴ احسن (احسن اللہ)
۱۵ امانی
۱۶ امین
۱۷ اثر
۱۸ اظہر
۱۹ احتشام
۲۰ احمد
۲۱ انتظار
۲۲ اجمل
۲۳ انصاف
۲۴ اولیا
۲۵ الم
۲۶ احسن (مرزا احسن اللہ)
۲۷ احسن (علی احسن خاں)
۲۸ افصح
۲۹ آشنا
۳۰ الہام (شیخ شرف الدین)
۳۱ آگاہ (نور خاں)
۳۲ آزاد (فقیر اللہ)

۳۳ آزاد (زین العابدین)
۳۴ آہ
۳۵ امجد
۳۶ آصف
۳۷ الف خاں
۳۸ احمدی
۳۹ افسوس
۴۰ احمدی (شیخ احمد وارث)
۴۱ اکبر
۴۲ امیر
۴۳ اسد
۴۴ آزاد (میر مظفر علی)
۴۵ آشفتہ
۴۶ آتشی
۴۷ امانی
۴۸ اکرم
۴۹ احسن (مرزا احسن علی)
۵۰ اعلیٰ
۵۱ اولیٰ
۵۲ اشرف
۵۳ اعظم
۵۴ آتش
۵۵ اشکی (غلام حسین)
۵۶ بسمل (میر جبار علی)
۵۷ بہار
۵۸ بے تاب
۵۹ بے چارہ
۶۰ بیدار (منشی لبھاون لعل)
۶۱ بیتاب (میر تقی)

۶۲ بیدل (میرزا عبدالقادر)
۶۳ بیرنگ
۶۴ بیاں
۶۵ بسمل (سعید احمد)
۶۶ بسمل
۶۷ بیتاب (شاہ محمد علیم)
۶۸ بیتاب (شاہ علیم اللہ)
۶۹ بیتاب (سنتوکھ رائے)
۷۰ بیتاب (کلب علی)
۷۱ بیدار (میر محمدی)
۷۲ بقا
۷۳ بے نوا
۷۴ ثاقب
۷۵ ثروت
۷۶ ثابت
۷۷ جرأت (میر تقی)
۷۸ جوہری
۷۹ جوشش
۸۰ جگن
۸۱ جودت (گوہر سے رام)
۸۲ جنون (غلام مرتضیٰ)
۸۳ جعفر (میرزا جعفر)
۸۴ (تخلص ندارد)
۸۵ جرات (یحییٰ امان)
۸۶ جرات (میر مستقیم)
۸۷ جذب
۸۸ جہاندار
۸۹ جانِ عالم
۹۰ جولان

Marfat.com

۹۱ جعفر علی
۹۲ جوہر (احمد علی)
۹۳ جنون
۹۴ جنون (اکبر آبادی)
۹۵ جوان (کاظم علی)
۹۶ حسرت (میر محمد حیات)
۹۷ حاتم
۹۸ حشمت (محتشم علی خاں)
۹۹ حبیب
۱۰۰ حشمت (محمد علی)
۱۰۱ حیراں (میر منوں)
۱۰۲ حضور (شیخ غلام یحییٰ)
۱۰۳ حسن (میر غلام حسن)
۱۰۴ حیدری (غلام علی)
۱۰۵ حسرت (جعفر علی)
۱۰۶ حزیں (میر محمد باقر)
۱۰۷ حسن (خواجہ حسن)
۱۰۸ حسن (میر حسن)
۱۰۹ حسن (میر محمد حسن)
۱۱۰ حسن (دہلوی)
۱۱۱ حسن (غلام حسن)
۱۱۲ حیراں (میر حیدر علی)
۱۱۳ حامد
۱۱۴ حضور
۱۱۵ حیدر (غلام حیدر)
۱۱۶ حاتم (حاتم علی خاں)
۱۱۷ حبیب اللہ
۱۱۸ حیف (موتی لال)
۱۱۹ حیف (چراغ علی)

۱۲۰ حیرت (رحم علی)
۱۲۱ حیرت (مراد علی)
۱۲۲ خسرو
۱۲۳ خاکسار
۱۲۴ خلیل (علی ابراہیم)
۱۲۵ خادم (خادم حسین)
۱۲۶ خادم (خادم علی)
۱۲۷ خلق
۱۲۸ خلیق
۱۲۹ خالہ بیگم
۱۳۰ خوش دل
۱۳۱ درد (میر درد)
۱۳۲ درد (کرم اللہ خاں)
۱۳۳ دل (محمد عابد)
۱۳۴ دردمند (محمد فقیہ)
۱۳۵ داور (مرزا)
۱۳۶ دوست (شیخ غلام احمد)
۱۳۷ دانا (فضل علی)
۱۳۸ دل (شاہ فتح محمد)
۱۳۹ دل (مادھو رام)
۱۴۰ دیوانہ (سرب سنگھ)
۱۴۱ درخشاں (مرزا منکو)
۱۴۲ ذہین (میر محمد مستور)
۱۴۳ ذکی (جعفر علی خاں)
۱۴۴ ذکر دہلوی
۱۴۵ ذکر (مہر حسین دوست)
۱۴۶ رسوا (شلابجہانپوری)
۱۴۷ راقم (بندرابن)
۱۴۸ رند (حمزہ علی)

۱۴۹ راغب (جعفر خاں)
۱۵۰ رضا (محمدی)
۱۵۱ رفعت (شیخ محمد رفیع)
۱۵۲ راسخ (شیخ غلام علی)
۱۵۳ رفیق (مرزا اسد علی بیگ)
۱۵۴ رضا (مرزا علی رضا)
۱۵۵ رضا (حافظ محسن)
۱۵۶ رضا
۱۵۷ رضی (سید رضی خاں)
۱۵۸ رسائی
۱۵۹ رخشاں (محمد عابد)
۱۶۰ رونق (میر غلام حیدر)
۱۶۱ رضواں (غلام حسین)
۱۶۲ رند (مہربان خاں)
۱۶۳ روشن (خواجہ حسن علی)
۱۶۴ رنگیں (مرزا اماں بیگ)
۱۶۵ رنگیں (لالہ ہلاس رائے)
۱۶۶ رشید
۱۶۷ رخصت (مرزا قدرت اللہ)
۱۶۸ رستم (رستم علی)
۱۶۹ رفعت (عیسیٰ خاں)
۱۷۰ رشکی (محمد حسن خاں)
۱۷۱ زار (مرزا سنگین)
۱۷۲ زار (میر مظہر علی)
۱۷۳ زندہ دل
۱۷۴ زار (مغل بیگ)
۱۷۵ زاری (سوپن)
۱۷۶ سودا (مرزا رفیع)
۱۷۷ سعادت (سعادت علی)

Marfat.com

۱۷۸	سجاد (میر سجاد)	۱۸۳	سوز (میر محمد)	۱۸۸	سید (میر امام الدین)		
۱۷۹	سراج اورنگ آبادی	۱۸۴	سلیمان (سید مراد علی)	۱۸۹	سید		
۱۸۰	سلام (نجم الدین)	۱۸۵	سلیم (میر محمد مسلم)	۱۹۰	ساقی (میر حسین علی)		
۱۸۱	سلیمان (سلیمان خاں)	۱۸۶	سامان (میر ناصر علی)	۱۹۱	سالم (غلام مصطفےٰ)		
۱۸۲	سلامت (سلامت علی)	۱۸۷	سکندر (شیخ سکندر)	۱۹۲	سوزاں (نواب احمد علی خاں)		

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ

مومن نمبر

عنقریب شائع کیا جا رہا ہے

مومن اردو کا پہلا غزل گو شاعر ہے ــــ!
جو شیخ حرم بھی ہے اور رند شاہد باز بھی۔!

اسلئے اس کی شخصیت اور کلام دونوں میں ایک خاص قسم کی جاذبیت ہے۔ یہ جاذبیت کس کس رنگ میں اور کس کس نوع سے اس کے کلام میں رونما ہوئی ہے اور اس میں اہل ذوق کے لئے لذتِ کام و دہن کا کیا کیا سامان موجود ہے اس کا صحیح اندازہ

"مومن نمبر" کے مطالعہ سے ہوگا!

اس نمبر میں مومن کی سوانح۔ حیاتِ معاشقہ۔ اس کی غزل گوئی۔ قصیدہ نگاری۔ مثنویات و رباعیات اور خصوصیات کلام کی قدر و قیمت سے متعلق اتنا وافر تنقیدی و تحقیقی مواد فراہم ہو گیا ہے کہ اس نمبر کو نظر انداز کر کے مومن پر کوئی رائے۔ کوئی کتاب، کوئی مقالہ یا کوئی تذکرہ مرتب کرنا مشکل ہے۔ قیمت ۔ تین روپے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

Marfat.com

گلشنِ ہند

مصنف مرزا علی لطف ابن کاظم بیگ خاں اردو فارسی کے ادیب اور شاعر تھے۔ فارسی میں اپنے والد سے مشورہ سخن کرتے تھے اور اردو میں بقول شیفتہ انھیں میر تقی میر سے تلمذ حاصل تھا۔ لیکن خود لطف کے بیان سے اس کی تردید ہوتی ہے، ان کا بیان ہے کہ " مشورہ ریختہ فقط اپنی ہی طبع ناصواب سے ہے " لطف کی نثر و نظم دونوں میں جو چیز قابل یادگار ہے وہ ان کا مذکورہ تذکرہ ہے۔ یہ تذکرہ گلکرائسٹ کی فرمائش پر مرتب کیا گیا اور یہ وہ زمانہ تھا جبکہ دلی میں شاہ عالم اور لکھنؤ میں نواب سعادت علی خاں حکومت کرتے تھے۔

عہد تصنیف وطباعت مرزا علی لطف نے دیباچہ میں خود واضح کر دیا ہے کہ یہ تذکرہ ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء میں مکمل ہوا۔ اس تذکرے کو دراصل علی ابراہیم متخلص بہ علی خلیل کے فارسی تذکرہ گلزار ابراہیم کا اردو ترجمہ خیال کرنا چاہیے۔ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۰۶ھ نے ۱۱۹۸ھ مطابق ۱۷۸۴ء میں بارہ برس کی محنت سے اردو شعراء کا ایک فارسی تذکرہ مرتب کیا تھا جسے ڈاکٹر گلکرائسٹ کی فرمائش پر ۱۲۱۵ھ ۱۸۰۱ء میں مرزا علی لطف نے اردو میں منتقل کیا۔

اس تذکرے کو پہلے پہل عبداللہ خاں نے رفاہ عام اسٹیم پریس لاہور میں چھپوا کر حیدرآباد دکن سے ۱۹۰۶ء میں شائع کیا۔ اس میں مولانا شبلی کے حاشیائی نوٹ اور مولوی عبدالحق کا مقدمہ بھی شامل ہے۔

یہ مطبوعہ نسخہ عموماً دستیاب ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ گلزار ابراہیم کا ترجمہ ہے۔ لیکن اسے محض ترجمہ خیال کرنا درست نہیں ہے۔ اس میں لطف نے بہت سے اضافے کئے ہیں۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں میں انھوں نے آزادانہ اضافے کئے ہیں اور اپنی رائیں بھی دی ہیں۔ شعراء کی شخصیت و سوانح کے سلسلے میں انھوں نے خصوصاً توجہ سے کام لیا ہے اور قدیم شعرا کے متعلق نہایت کارآمد اور قابل اعتماد مواد فراہم کر دیا ہے۔ یہ تذکرہ ایک طرف اردو کے قدیم اسلوب کا نمونہ پیش کرتا ہے دوسری طرف شعر و ادب اور تاریخ و سوانح کے متعلق بعض ایسی اطلاعات فراہم کرتا ہے جو اس تذکرے کے سوا کسی اور ادبی کتاب میں نظر نہیں آتیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب شاہ عالم بادشاہ غازی	۳	انجام عمدۃ الملک نواب امیر خاں	۵	آرزو سراج الدین علی خاں
۲	آصف نواب آصف الدولہ وزیر نساد	۴	امید مرزا محمد رضا	۶	آبرو شاہ نجم الدین علی خاں

Marfat.com

۷	احسن	مرزا احسن	۲۸	حسرت	مرزا جعفر علی	۴۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۸	الہام	شیخ شرف الدین	۲۹	حیران	میر حیدر علی	۵۰	فدوی	مرزا محمد علی
۹	اثر	میر محمد	۳۰	حسرت	ہیبت قلی خاں	۵۱	قائم	شیخ محمد قائم
۱۰	الم	صاحب میر	۳۱	حسن	خواجہ حسن	۵۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۱	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۳۲	حسن	میر غلام حسن	۵۳	کلیم	شیخ محمد حسین
۱۲	انشاء	میر انشا اللہ خاں	۳۳	خاکسار	محمد یار	۵۴	لطف	مرزا علی (مصنف تذکرہ ہذا)
۱۳	امانی	میر امانی	۳۴	درد	خواجہ میر درد	۵۵	میر	میر محمد تقی
۱۴	امین	خواجہ امین الدین	۳۵	دردمند	فقیہ صاحب	۵۶	مظہر	مرزا جان جاناں
۱۵	افسوس	میر شیر علی	۳۶	دل	شیخ محمد عابد	۵۷	مضمون	شیخ شرف الدین
۱۶	آشفتہ	حکیم رضا قلی خاں	۳۷	دیوانہ	رائے ۔ پ سنگھ	۵۸	مخلص	مخلص علی خاں
۱۷	بیدل	مرزا عبدالقادر	۳۸	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۹	مجذوب	میر غلام حیدر
۱۸	بیان	احسن اللہ خاں	۳۹	سوز	سید میر	۶۰	مصحفی	غلام ہمدانی
۱۹	بقا	محمد بقا	۴۰	سجاد	میر سجاد	۶۱	محبت	نواب محبت خاں
۲۰	بیدار	میر محمدی	۴۱	شورش	میر غلام حسین	۶۲	سنت	میر قمر الدین
۲۱	بسمل	سید جبار علی	۴۲	صانع	نظام الدین	۶۳	ناجی	محمد شاکر
۲۲	تاناشاہ	ابوالحسن والی گولکنڈہ	۴۳	ضیا	میر ضیاء الدین	۶۴	نعیم	نعیم اللہ
۲۳	جہاندار	میرزا جوان بخت	۴۴	عزلت	سید عبدالولی	۶۵	ولی	شاہ ولی اللہ دکنی
۲۴	جرأت	شیخ قلندر بخش	۴۵	عشق	شاہ رکن الدین	۶۶	ولی	مرزا محمد ولی
۲۵	جوشش	شیخ محمد روشن	۴۶	عیش	مرزا عسکری	۶۷	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ
۲۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	۴۷	فقیر	میر شمس الدین	۶۸	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷	حزیں	میر باقر	۴۸	فغاں	اشرف علی خاں	۶۹	یکرنگ	مصطفیٰ قلی خاں

مشکلات غالب

جس میں مولانا نیاز فتح پوری نے غالب کے اردو کلام کے ہر شعر کی نہایت مختصر، جامع، واضح اور آسان تشریح کردی ہے۔ غالب نے سادہ پیچیدہ اشعار کی باریکیوں اور نزاکتوں کو اس خوبی و سادگی سے اُجاگر کیا ہے کہ کلام غالب کو سمجھنے اور اس سے لطف اندوز ہونے میں کوئی دشواری باقی نہیں رہتی۔

یہ کتاب غالب سے دلچسپی رکھنے والوں کے لئے عموماً اور طلبا کے لئے خصوصاً نہایت مفید اور مآخذ کی حیثیت رکھتی ہے۔ قیمت ۔ عہ

نگار پاکستان ۔ کراچی ۳

Marfat.com

عمدہ منتخبہ

مصنف

خود مصنف کے بیان کے مطابق ان کا اصل نام میر محمد خاں تخلص سرور اور اعظم الدولہ خطاب تھا۔ غالب، مومن، ذوق اور شیفتہ کے معاصرین میں تھے۔ اور شیفتہ سے ان کے گہرے مراسم تھے۔ سرور کے باپ کا نام نواب ابوالقاسم مظفر خاں تھا۔ خود سرور نے عمدہ منتخبہ میں اپنا تذکرہ بہت مختصر اور بہت خاکسارانہ کیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکروں سے اندازہ ہوتا ہے کہ وہ ایک بلند پایہ شاعر، ادیب اور علم دوست شخص تھے۔ قدرت اللہ قاسم، کریم الدین۔ شیفتہ نساخ اور دتاسی سبھی ان کی تعریف میں رطب اللسان ہیں خواجہ احمد فاروقی نے اپنے مقدمہ میں مختلف تذکرہ نگاروں کے اقتباسات جمع کر دئے ہیں۔ اور جرح و بحث کے بعد سرور کی وفات کا سال ۱۲۵۰ھ / ۱۸۳۴ء متعین کیا ہے[1]۔

عہد تصنیف و طباعت

عمدہ منتخبہ کا سال آغاز ۱۲۱۶ھ - ۱۸۰۱ء[2] اور سال اختتام ۱۲۱۹ھ ہے۔ گویا یہ تین چار برس کی محنت سے تیار ہوا ہے۔ لیکن تذکرہ کے اندر دی ہوئی بعض تاریخوں اور واقعات سے صاف پتہ چلتا ہے کہ تذکرہ کے مسودے میں کئی سال تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ رضی نے "ہمیں اسم اعظم" سے اس کی تاریخ بھی نکالی تھی اور ۱۲۱۹ھ میں ابوالقاسم نے مجموعہ نغز کے سلسلے میں اس مسودہ سے استفادہ بھی کیا تھا۔

اس تذکرے کے کئی قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں محفوظ ہیں۔ ایک نسخہ پیرس کے قومی کتب خانہ میں۔ ایک انڈیا آفس لندن میں اور ایک انجمن ترقی اردو (ہند) کے کتب خانہ خاص میں محفوظ ہے[3]۔ نیشنل منوریم کراچی میں بھی اس کا ایک قلمی نسخہ ہے۔ ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی نے طویل تحقیقی مقدمے کے ساتھ اس تذکرے کو مرتب کیا اور ۱۹۴۱ء میں شعبۂ اردو دہلی یونیورسٹی نے خوبصورت ٹائپ میں شائع کر دیا۔ مطبوعہ نسخہ ۳۴۸ صفحات پر مشتمل ہے اور سفید کاغذ پر مضبوط جلد کے ساتھ منظر عام پر لایا گیا ہے۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور ایک ہزار کے قریب شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ اس تذکرہ سے کاردتاسی۔ ابوالقاسم۔ شیفتہ اور نساخ سبھی نے استفادہ کیا ہے۔ سرور نے بھی قدیم تذکروں کو اپنے سامنے رکھا اس سے کہ اس کا

---

[1] ملاحظہ ہو عمدہ منتخبہ مرتبہ خواجہ احمد فاروقی ص ۳۶۱

[2] "عمدہ منتخبہ" غالباً اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے ۱۲۱۶ھ نکلتے ہیں۔ غالباً یہ سال آغاز ہے۔

[3] اس نسخہ کے کاتب میں شاہ اللہ فراق۔ نظام الدین خاں ممنون اور عبدالرحمان احسان کے قطعات تاریخ شامل ہیں اور ان سے اس نسخہ کا سال ۱۲۱۶ھ نکلتا ہے۔ اس نسخہ کا سال کتابت ۱۲۲۶ھ ہے۔ غالباً خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔

Marfat.com

انداز قدیم تذکروں سے ملتا جلتا ہے۔ گارساں کا خیال ہے کہ سرور نے خوب چند ذکا کے عیار الشعرا سے خصوصاً فائدہ اٹھایا ہے اور یہ بات کچھ ایسی غلط نہیں ہے۔

سرور کے یہاں تاریخی و تنقیدی اشارے کہیں کہیں ملتے ہیں۔ لیکن بحیثیت مجموعی اس میں کوئی ایسی بات نہیں ہے جو پچھلے تذکروں سے مختلف ہو۔ صرف یہ کہ اپنے معاصرین کے سلسلے میں سرور کے بیانات زیادہ قابل اعتماد ہیں اور انتخابات میں غزلیات و منتخب اشعار کے سوا دوسرے اصناف کے نمونے بھی جابجا دئے گئے ہیں۔ اس ضخیم تذکرے میں بہت سے ایسے شعرا کا ذکر اور کلام مل جاتا ہے جو کسی اور تذکرے میں محفوظ نہیں ہے اور اس قسم کے تذکروں کی یہی سب سے بڑی افادیت ہے۔

اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے ان کے نام ردیف وار مطبوعہ عمدہ منتخبہ کے مطابق دئے جا رہے ہیں

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۶	امیر	۳۱	انسان	۴۶	آشفتہ
۲	اسعد	۱۷	امین	۳۲	اعظم	۴۷	امین
۳	آصف	۱۸	ایمان	۳۳	اویسی	۴۸	امین
۴	امیر	۱۹	آغا	۳۴	انور	۴۹	آگاہ
۵	آزرد	۲۰	ایما	۳۵	انتظار	۵۰	اکبر
۶	آزاد	۲۱	امجد	۳۶	احسن	۵۱	آگاہ
۷	اثر	۲۲	احمد	۳۷	آشفتہ	۵۲	افسوس
۸	الم	۲۳	احمد	۳۸	امانی	۵۳	آرام
۹	امید	۲۴	ارمان	۳۹	اشرف	۵۴	احسن
۱۰	آبرو	۲۵	احسن	۴۰	امیر	۵۵	احمد
۱۱	انیس	۲۶	اسد	۴۱	آرام	۵۶	انوار
۱۲	احسان	۲۷	الفت	۴۲	آرزو	۵۷	احقر
۱۳	اظہر	۲۸	اختر	۴۳	احسان	۵۸	احسن
۱۴	انجام	۲۹	اسلام	۴۴	آگاہ	۵۹	الفت
۱۵	انشا	۳۰	ارمان	۴۵	اشرف	۶۰	احمد

Marfat.com

۶۱ آشنا
۶۲ اکبر
۶۳ اسد
۶۴ انور
۶۵ اکرم
۶۶ اختر
۶۷ احمد
۶۸ اشک
۶۹ اسیر
۷۰ افسر
۷۱ آرام
۷۲ اظہر
۷۳ اوباش
۷۴ امید
۷۵ اخگر
۷۶ افسوس
۷۷ امیر
۷۸ آزاد
۷۹ الہام
۸۰ آشنا
۸۱ آزاد
۸۲ امیر
۸۳ آتش
۸۴ احمدی
۸۵ اعظم
۸۶ آزردہ
۸۷ الفت
۸۸ احمد
۸۹ افسر

۹۰ اوج
۹۱ احمد
۹۲ اظہر
۹۳ امی
۹۴ آفاق
۹۵ اثر
۹۶ امین
۹۷ آزاد
۹۸ آشنا
۹۹ آفریں
۱۰۰ امین
۱۰۱ اسفان
۱۰۲ امانت
۱۰۳ اصغر
۱۰۴ افغان
۱۰۵ اصغر
۱۰۶ اشتیاق
۱۰۷ اسد
۱۰۸ بیدل
۱۰۹ بیدار
۱۱۰ بہار
۱۱۱ بقا
۱۱۲ بے نوا
۱۱۳ بے چارہ
۱۱۴ بہادر
۱۱۵ ببر
۱۱۶ بے تاب
۱۱۷ بے تاب
۱۱۸ بے خبر

۱۱۹ بسمل
۱۲۰ بسمل
۱۲۱ برکت
۱۲۲ پنچھی
۱۲۳ بہجت
۱۲۴ بیہوش
۱۲۵ بیکس
۱۲۶ بیجان
۱۲۷ برکت
۱۲۸ بیتاب
۱۲۹ بیان
۱۳۰ بیتاب
۱۳۱ برق
۱۳۲ بیتاب
۱۳۳ بہادر
۱۳۴ بیجان
۱۳۵ بشیر
۱۳۶ بے علاش
۱۳۷ بیجان
۱۳۸ بے قرار
۱۳۹ بیخود
۱۴۰ بیباک
۱۴۱ بیتاب
۱۴۲ پروانہ
۱۴۳ باقر
۱۴۴ برق
۱۴۵ بلیغ
۱۴۶ بالا
۱۴۷ بیتاب

۱۴۸ برشتہ
۱۴۹ بھید
۱۵۰ پروانہ
۱۵۱ بخشی
۱۵۲ بے کس
۱۵۳ بے نوا
۱۵۴ پیام
۱۵۵ تاباں
۱۵۶ تمنا
۱۵۷ تعشق
۱۵۸ تجلی
۱۵۹ تحسین
۱۶۰ تصور
۱۶۱ تاثیر
۱۶۲ تقی
۱۶۳ تحسین
۱۶۴ تنہا
۱۶۵ تجمل
۱۶۶ تمنا
۱۶۷ تمکین
۱۶۸ تصور
۱۶۹ تائب
۱۷۰ تقی
۱۷۱ تجرد
۱۷۲ تجمل
۱۷۳ تسکین
۱۷۴ تنہا
۱۷۵ ترساں
۱۷۶ تھانیسری

Marfat.com

۱۷۷	تحسین	۲۰۶	جمال	۲۳۵	حیا	۲۶۴	حقیقت
۱۷۸	ترقی	۲۰۷	جوش	۲۳۶	حسن	۲۶۵	حضور
۱۷۹	تسلیم	۲۰۸	جوہر	۲۳۷	حزیں	۲۶۶	حسین
۱۸۰	تجرد	۲۰۹	جولاں	۲۳۸	حسرت	۲۶۷	خاکسار
۱۸۱	تارک	۲۱۰	جان	۲۳۹	حسین	۲۶۸	خلیق
۱۸۲	تمنا	۲۱۱	جھمن	۲۴۰	حکیم	۲۶۹	خستہ
۱۸۳	تجلی	۲۱۲	جوشش	۲۴۱	حسرت	۲۷۰	خودغرض
۱۸۴	تمکین	۲۱۳	جنون	۲۴۲	حیا	۲۷۱	خشنود
۱۸۵	تسلی	۲۱۴	جوہر	۲۴۳	حیدر	۲۷۲	خنداں
۱۸۶	تسلی	۲۱۵	جواں	۲۴۴	حفیظ	۲۷۳	خورشید
۱۸۷	تنہا	۲۱۶	جراح	۲۴۵	حالی	۲۷۴	خستہ
۱۸۸	ثابت	۲۱۷	جذب	۲۴۶	حافظ	۲۷۵	خیال
۱۸۹	ثنا	۲۱۸	جوہری	۲۴۷	حفیظ	۲۷۶	خادم
۱۹۰	ثاقب	۲۱۹	جلال	۲۴۸	حبیب	۲۷۷	خادم
۱۹۱	ثابت	۲۲۰	جرأت	۲۴۹	حجام	۲۷۸	خاں
۱۹۲	ثاقب	۲۲۱	جہانگیر	۲۵۰	حسین	۲۷۹	خیال
۱۹۳	ثابت	۲۲۲	جواں	۲۵۱	حمایت	۲۸۰	خادم
۱۹۴	ثروت	۲۲۳	جواہری	۲۵۲	حیرت	۲۸۱	خلق
۱۹۵	ثاقب	۲۲۴	جلال	۲۵۳	حسن	۲۸۲	خاکی
۱۹۶	ثابت	۲۲۵	جنون	۲۵۴	حسینی	۲۸۳	خاص
۱۹۷	جہاندار	۲۲۶	جگن	۲۵۵	حب	۲۸۴	خادم
۱۹۸	جمال	۲۲۷	جمیل	۲۵۶	حیرت	۲۸۵	خان
۱۹۹	جان	۲۲۸	حاتم	۲۵۷	حزیں	۲۸۶	خوش
۲۰۰	جولاں	۲۲۹	حیدر	۲۵۸	حشمت	۲۸۷	درد
۲۰۱	جعفری	۲۳۰	حسن	۲۵۹	حیف	۲۸۸	دیومند
۲۰۲	جوشش	۲۳۱	حسن	۲۶۰	حمزہ	۲۸۹	دوست
۲۰۳	جنوں	۲۳۲	حشمت	۲۶۱	حیدر	۲۹۰	دارا
۳۰۴	جعفر	۲۳۳	حزیں	۲۶۲	حکیم	۲۹۱	ددست
۳۰۵	جعفری	۲۳۴	حیران	۲۶۳	حقیر	۲۹۲	داؤد
						۲۹۳	دیدار

Marfat.com

۲۹۴	دیوانہ	۳۲۳	رضا	۳۵۲	رضا	۳۸۱	سخن
۲۹۵	درویش	۳۲۴	رفیع	۳۵۳	راز	۳۸۲	سامی
۲۹۶	دل	۳۲۵	رضا	۳۵۴	رضا	۳۸۳	سعید
۲۹۷	دانا	۳۲۶	رحمت	۳۵۵	رسوا	۳۸۴	سعادت
۲۹۸	دل خوش	۳۲۷	رنگین	۳۵۶	رضا	۳۸۵	سخن
۲۹۹	دل	۳۲۸	روشن	۳۵۷	راقم	۳۸۶	سحر
۳۰۰	دلیر	۳۲۹	رسوا	۳۵۸	رضا	۳۸۷	ستار
۳۰۱	دل	۳۳۰	رسا	۳۵۹	رنگین	۳۸۸	سخنور
۳۰۲	دل	۳۳۱	رضا	۳۶۰	رستم	۳۸۹	سرسبز
۳۰۳	دل	۳۳۲	رجب	۳۶۱	زار	۳۹۰	سلطان
۳۰۴	دریغ	۳۳۳	رضی	۳۶۲	زندہ دل	۳۹۱	سائل
۳۰۵	دل	۳۳۴	رنگین	۳۶۳	زکا	۳۹۲	سوزاں
۳۰۶	دلسوز	۳۳۵	رحمٰن	۳۶۴	زکا	۳۹۳	سکندر
۳۰۷	درد	۳۳۶	رحیم	۳۶۵	زار	۳۹۴	سوزاں
۳۰۸	دردمند	۳۳۷	راجہ	۳۶۶	زکی	۳۹۵	سجاد
۳۰۹	ذوق	۳۳۸	رقت	۳۶۷	زور	۳۹۶	سپاہی
۳۱۰	ذرہ	۳۳۹	راغب	۳۶۸	زار	۳۹۷	سعادت
۳۱۱	ذاکر	۳۴۰	رغبت	۳۶۹	زیرک	۳۹۸	سرور
۳۱۲	ذوق	۳۴۱	رسا	۳۷۰	زماں	۳۹۹	سبحان
۳۱۳	ذرہ	۳۴۲	رضا	۳۷۱	زماں	۴۰۰	سراج
۳۱۴	ذکی	۳۴۳	رافت	۳۷۲	زکی	۴۰۱	سخن
۳۱۵	ذوقا	۳۴۴	رضا	۳۷۳	سلیماں	۴۰۲	سرور
۳۱۶	رضی	۳۴۵	رافت	۳۷۴	سلطان بخش	۴۰۳	سرشار
۳۱۷	روشن	۳۴۶	روشن	۳۷۵	سودا	۴۰۴	سبقت
۳۱۸	رسا	۳۴۷	رونق	۳۷۶	سوز	۴۰۵	سپاہی
۳۱۹	رند	۳۴۸	رفیق	۳۷۷	سید	۴۰۶	سلطان
۳۲۰	رند	۳۴۹	رضا	۳۷۸	سامان	۴۰۷	سلیمان
۳۲۱	رضا	۳۵۰	راقم	۳۷۹	سلیمان	۴۰۸	سفر
۳۲۲	رنج	۳۵۱	رغبت	۳۸۰	سلیمان	۴۰۹	سیادت

Marfat.com

۴۱۰ سہراب
۴۱۱ سیف
۴۱۲ سید
۴۱۳ سلام
۴۱۴ ساقی
۴۱۵ سیاہی
۴۱۶ سید
۴۱۷ سرور
۴۱۸ شگفتہ
۴۱۹ شوق
۴۲۰ شعور
۴۲۱ شکوہ
۴۲۲ شہابت
۴۲۳ شگفتہ
۴۲۴ شیدا
۴۲۵ شفا
۴۲۶ شاد
۴۲۷ شاداں
۴۲۸ شائق
۴۲۹ شریف
۴۳۰ شاداب
۴۳۱ شرف
۴۳۲ شاد
۴۳۳ شاد
۴۳۴ شاہ
۴۳۵ شائق
۴۳۶ شفیع
۴۳۷ شیدا
۴۳۸ شوق

۴۳۹ شعوری
۴۴۰ شاہ
۴۴۱ شرر
۴۴۲ شاکر
۴۴۳ شکوہ
۴۴۴ شرف،
۴۴۵ شوکت
۴۴۶ شائق
۴۴۷ شفیق
۴۴۸ شوق
۴۴۹ شہید
۴۵۰ شعلہ
۴۵۱ شفیع
۴۵۲ شہرت
۴۵۳ شوق
۴۵۴ شرافت
۴۵۵ شوق
۴۵۶ شکیبا
۴۵۷ شیفتہ
۴۵۸ شہرت
۴۵۹ شرر
۴۶۰ شوق
۴۶۱ شاکر
۴۶۲ شفاق
۴۶۳ شور
۴۶۴ شرف
۴۶۵ شوق
۴۶۶ شاداں
۴۶۷ شاد

۴۶۸ شوق
۴۶۹ شرر
۴۷۰ شائق
۴۷۱ شاد
۴۷۲ شیدا
۴۷۳ شاداں
۴۷۴ شیفتہ
۴۷۵ شوق
۴۷۶ شاغل
۴۷۷ شوکت
۴۷۸ شگفتہ
۴۷۹ شورش
۴۸۰ شہرت
۴۸۱ شمش
۴۸۲ شریب
۴۸۳ شگفتہ
۴۸۴ شرف
۴۸۵ شاعر
۴۸۶ شرف
۴۸۷ شائق
۴۸۸ شوق
۴۸۹ صاحب
۴۹۰ صدق
۴۹۱ صفدری
۴۹۲ صابر
۴۹۳ صفدر
۴۹۴ صیاد
۴۹۵ صاحب
۴۹۶ صبر

۴۹۷ صبا
۴۹۸ صفدری
۴۹۹ صادق
۵۰۰ صفا
۵۰ صانع
۵۰۲ صفدر
۵۰۳ صفا
۵۰۴ صبا
۵۰۵ صادق
۵۰۶ صادق
۵۰۷ صادق
۵۰۸ صادق
۵۰۹ صبا
۵۱۰ صاحبقراں
۵۱۱ ضیا
۵۱۲ ضیا
۵۱۳ ضیا
۵۱۴ ضیا
۵۱۵ ضبط
۵۱۶ ضمیر
۵۱۷ طفل
۵۱۸ طبیب
۵۱۹ طالب
۵۲۰ طیش
۵۲۱ طالب
۵۲۲ طالب
۵۲۳ طوماش
۵۲۴ طالب
۵۲۵ طبیب

Marfat.com

۵۲۶	طالب	۵۵۵	غیاں	۵۸۴	سیشی	۶۱۳	غریب
۵۲۷	ظفر	۵۵۶	عشرت	۵۸۵	عظیم	۶۱۴	غلامی
۵۲۸	ظہور	۵۵۷	عاجز	۵۸۶	عاجز	۶۱۵	غافل
۵۲۹	ظہور	۵۵۸	عارف	۵۸۷	عشرت	۶۱۶	غازی
۵۳۰	ظاہر	۵۵۹	عاشق	۵۸۸	عزیز	۶۱۷	غریب
۵۳۱	ظریف	۵۶۰	عاقل	۵۸۹	عظمت	۶۱۸	فقیر
۵۳۲	عشق	۵۶۱	عاکنا	۵۹۰	عاصی	۶۱۹	فرحت
۵۳۳	عظیم	۵۶۲	عیش	۵۹۱	عاشق	۶۲۰	فکر
۵۳۴	عاشق	۵۶۳	عشقی	۵۹۲	عالی	۶۲۱	فرحت
۵۳۵	عمدی	۵۶۴	علی	۵۹۳	غالب	۶۲۲	فرحت
۵۳۶	عنایت	۵۶۵	عاشق	۵۹۴	غیرت	۶۲۳	فیاض
۵۳۷	عیاں	۵۶۶	عبرت	۵۹۵	غافل	۶۲۴	فروغ
۵۳۸	علی	۵۶۷	عظیم	۵۹۶	غریب	۶۲۵	فراسو
۵۳۹	عزیز	۵۶۸	عشرت	۵۹۷	غم‌خوار	۶۲۶	فراق
۵۴۰	عارت	۵۶۹	عاصی	۵۹۸	غواص	۶۲۷	فراق
۵۴۱	عاشق	۵۷۰	عشقی	۵۹۹	غافل	۶۲۸	فغاں
۵۴۲	عاجز	۵۷۱	عزیز	۶۰۰	غریب	۶۲۹	فراق
۵۴۳	عبداللہ	۵۷۲	عسس	۶۰۱	غریب	۶۳۰	فخر
۵۴۴	عید	۵۷۳	عشق	۶۰۲	غلام	۶۳۱	فیض
۵۴۵	علی	۵۷۴	عاشق	۶۰۳	غنی	۶۳۲	فدوی
۵۴۶	عشق	۵۷۵	عباس	۶۰۴	غیرت	۶۳۳	فراغ
۵۴۷	عطا	۵۷۶	عقیدت	۶۰۵	غافل	۶۳۴	فرح
۵۴۸	عاجز	۵۷۷	عاجز	۶۰۶	غنی	۶۳۵	فخر
۵۴۹	عیاش	۵۷۸	عشقی	۶۰۷	غافل	۶۳۶	فرخی
۵۵۰	عابد	۵۷۹	عزیز	۶۰۸	غضنفر	۶۳۷	فدوی
۵۵۱	عارف	۵۸۰	عزلت	۶۰۹	غالب	۶۳۸	فگار
۵۵۲	علی	۵۸۱	عیاش	۶۱۰	غمگین	۶۳۹	فدا
۵۵۳	عاشق	۵۸۲	عشاق	۶۱۱	غیرت	۶۴۰	فارغ
۵۵۴	عشق	۵۸۳	عسکری	۶۱۲	غریب	۶۴۱	فدوی

Marfat.com

۶۴۲	فقیر	۶۷۱	قائم	۷۰۰	کمال	۷۲۹	منت
۶۴۳	فرخ	۶۷۲	قاضی	۷۰۱	گویا	۷۳۰	مائل
۶۴۴	فضل	۶۷۳	قدرت	۷۰۲	کامی	۷۳۱	محمد ده
۶۴۵	فراقی	۶۷۴	قرار	۷۰۳	کبیر	۷۳۲	منشی
۶۴۶	فدائی	۶۷۵	قیس	۷۰۴	گمان	۷۳۳	مصحفی
۶۴۷	فقیر	۶۷۶	قتل	۷۰۵	کمتر	۷۳۴	میرزا
۶۴۸	فگار	۶۷۷	قلق	۷۰۶	کافر	۷۳۵	میرزا
۶۴۹	فیض	۶۷۸	قسمت	۷۰۷	کیفی	۷۳۶	مسافر
۶۵۰	فارغ	۶۷۹	قلندر	۷۰۸	گویا	۷۳۷	ممنون
۶۵۱	فارغ	۶۸۰	قریں	۷۰۹	کلیم	۷۳۸	مومن
۶۵۲	فدا	۶۸۱	قربان	۷۱۰	کامل	۷۳۹	موزوں
۶۵۳	فدا	۶۸۲	قبول	۷۱۱	کلو	۷۴۰	مشتاق
۶۵۴	فدوی	۶۸۳	قدر	۷۱۲	گوہری	۷۴۱	مضمون
۶۵۵	فروغ	۶۸۴	قمر	۷۱۳	گریاں	۷۴۲	مسرور
۶۵۶	فریاد	۶۸۵	قرار	۷۱۴	گرم	۷۴۳	منظری
۶۵۷	فدا	۶۸۶	قاصر	۷۱۵	گرفتار	۷۴۴	مجذوب
۶۵۸	فدوی	۶۸۷	قدرت	۷۱۶	گرامی	۷۴۵	محبت
۶۵۹	فدا	۶۸۸	قربان	۷۱۷	کوثر	۷۴۶	مائل
۶۶۰	فدا	۶۸۹	کوچک	۷۱۸	گریاں	۷۴۷	مشیر
۶۶۱	فدا	۶۹۰	کاشی	۷۱۹	گستاخ	۷۴۸	منیر
۶۶۲	فرحت	۶۹۱	کریم	۷۲۰	کمال	۷۴۹	منتظر
۶۶۳	فدا	۶۹۲	کلیم	۷۲۱	گریاں	۷۵۰	مسیح
۶۶۴	فتح	۶۹۳	کمتر	۷۲۲	گویا	۷۵۱	مائل
۶۶۵	فرقت	۶۹۴	کم لوگ	۷۲۳	لطف	۷۵۲	مشتاق
۶۶۶	فراقی	۶۹۵	گلشن	۷۲۴	لطیف	۷۵۳	محب
۶۶۷	فقیر	۶۹۶	کاظم	۷۲۵	لطف	۷۵۴	مخلص
۶۶۸	قدرت	۶۹۷	کرامت	۷۲۶	لطف	۷۵۵	محزوں
۶۶۹	قائم	۶۹۸	کامل	۷۲۷	مظہر	۷۵۶	مسکین
۶۷۰	قاسم	۶۹۹	کمترین	۷۲۸	میر	۷۵۷	مظہر

Marfat.com

۷۵۸ منصف
۷۵۹ ممتاز
۷۶۰ مکند
۷۶۱ منیر
۷۶۲ مہر
۷۶۳ میمن
۷۶۴ مظہر
۷۶۵ معقول
۷۶۶ ملول
۷۶۷ میرزا
۷۶۸ منیر
۷۶۹ معروف
۷۷۰ محمد
۷۷۱ معروف
۷۷۲ منشی
۷۷۳ مقتول
۷۷۴ مستمند
۷۷۵ مضطر
۷۷۶ مبتلا
۷۷۷ محو
۷۷۸ مفتوں
۷۷۹ مضطرب
۷۸۰ مضطر
۷۸۱ ماہر
۷۸۲ مجنوں
۷۸۳ مرہون
۷۸۴ ممتاز
۷۸۵ مشتاق
۷۸۶ منیر

۷۸۷ محنت
۷۸۸ محسن
۷۸۹ مختار
۷۹۰ مرید
۷۹۱ مفتوں
۷۹۲ مرزا
۷۹۳ مائل
۷۹۴ متقی
۷۹۵ مجنوں
۷۹۶ ممنون
۷۹۷ مضمون
۷۹۸ مشتاق
۷۹۹ مکارم
۸۰۰ محرم
۸۰۱ مہر
۸۰۲ مخزوں
۸۰۳ مدہوش
۸۰۴ موزوں
۸۰۵ مست
۸۰۶ مدحت
۸۰۷ مائل
۸۰۸ ملال
۸۰۹ مضطرب
۸۱۰ مخزوں
۸۱۱ مقصود
۸۱۲ مفتوں
۸۱۳ محبت
۸۱۴ مشتاق
۸۱۵

۸۱۶ مبارز
۸۱۷ میرزا
۸۱۸ ماہ
۸۱۹ مفتوں
۸۲۰ مضطر
۸۲۱ مسرور
۸۲۲ محقق
۸۲۳ مشتاق
۸۲۴ معتمدن
۸۲۵ مجرم
۸۲۶ مہجور
۸۲۷ منعم
۸۲۸ مہلت
۸۲۹ موج
۸۳۰ مزمل
۸۳۱ ممتاز
۸۳۲ مفتوں
۸۳۳ مسیح
۸۳۴ منور
۸۳۵ ملال
۸۳۶ محشر
۸۳۷ منور
۸۳۸ مظفر
۸۳۹ موزوں
۸۴۰ مخلص
۸۴۱ مخلص
۸۴۲ مجبور
۸۴۳ محشر
۸۴۴ منتظر

۸۴۵ محترم
۸۴۶ مرزا
۸۴۷ مقبول
۸۴۸ مجید
۸۴۹ منور
۸۵۰ ممتاز
۸۵۱ مبین
۸۵۲ مشرقی
۸۵۳ مرحوم
۸۵۴ مشہور
۸۵۵ مخلص
۸۵۶ مہدی
۸۵۷ مہاراج
۸۵۸ محب
۸۵۹ ملال
۸۶۰ موزوں
۸۶۱ منشی
۸۶۲ محسن
۸۶۳ محو
۸۶۴ مسرت
۸۶۵ مفتوں
۸۶۶ مجرم
۸۶۷ معتمدن
۸۶۸ مسیح
۸۶۹ مسکین
۸۷۰ منظر
۸۷۱ میرن
۸۷۲ نظام
۸۷۳ نعمت

Marfat.com

۸۷۴ نسیم
۸۷۵ نثار
۸۷۶ نصیر
۸۷۷ نیاز
۸۷۸ نامی
۸۷۹ ناجی
۸۸۰ نیاز
۸۸۱ نعیم
۸۸۲ نامی
۸۸۳ نوازش
۸۸۴ نحیف
۸۸۵ نامی
۸۸۶ نصیر
۸۸۷ نالاں
۸۸۸ نادر
۸۸۹ نالاں
۸۹۰ نعمت
۸۹۱ نشاط
۸۹۲ نیاز
۸۹۳ نالاں
۸۹۴ نظیر
۸۹۵ نصیر
۸۹۶ نالاں
۸۹۷ ندیم
۸۹۸ نکہت
۸۹۹ نذھت
۹۰۰ نالاں

۹۰۱ نظر
۹۰۲ نگراں
۹۰۳ نجف
۹۰۴ نشاط
۹۰۵ ناسخ
۹۰۶ نشاط
۹۰۷ ندا
۹۰۸ نیاز
۹۰۹ نصیر
۹۱۰ ندیم
۹۱۱ نظیر
۹۱۲ نامی
۹۱۳ نادر
۹۱۴ نیاز
۹۱۵ نوا
۹۱۶ ندرت
۹۱۷ نادر
۹۱۸ نیاز
۹۱۹ نظیر
۹۲۰ نجات
۹۲۱ نصرت
۹۲۲ نادر
۹۲۳ نامی
۹۲۴ نجسم
۹۲۵ وجیہہ
۹۲۶ ولی
۹۲۷ واقف

۹۲۸ وجہ
۹۲۹ والہ
۹۳۰ واصف
۹۳۱ وحشت
۹۳۲ والہ
۹۳۳ والہ
۹۳۴ ولی
۹۳۵ ولایت
۹۳۶ داور
۹۳۷ ولی
۹۳۸ وہم
۹۳۹ وصال
۹۴۰ وحشت
۹۴۱ وحدت
۹۴۲ ولا
۹۴۳ وفا
۹۴۴ وزیر
۹۴۵ وزیر
۹۴۶ وفا
۹۴۷ واصل
۹۴۸ وارث
۹۴۹ وسعت
۹۵۰ ہدایت
۹۵۱ ہمرنگ
۹۵۲ ہاشم
۹۵۳ ہوش
۹۵۴ ہریا

۹۵۵ ہوش
۹۵۶ ہاشمی
۹۵۷ ہمزہ
۹۵۸ ہمت
۹۵۹ ہاتفی
۹۶۰ ہمرنگ
۹۶۱ ہاتف
۹۶۲ ہادی
۹۶۳ ہمت
۹۶۴ ہاشمی
۹۶۵ ہز
۹۶۶ ہرچند
۹۶۷ ہوش
۹۶۸ ہوس
۹۶۹ یقین
۹۷۰ یحییٰ
۹۷۱ یوسف
۹۷۲ یادر
۹۷۳ یکرنگ
۹۷۴ یکدل
۹۷۵ یوسف
۹۷۶ یاد
۹۷۷ یکرد
۹۷۸ یونس
۹۷۹ یکرنگ
... ...
... ...

Marfat.com

مجموعۂ الانتخاب

مصنف شاہ کمال۔ گارساں دتاسی نے تاریخ ادب ہندوستانی کے دیباچہ میں ان کا نام شاہ محمد کمال اور اپنے ایک مقالے میں کمال الدین حسین لکھا ہے۔ مصحفی نے اپنے تذکرے "شاہ کمال الدین حسینی" نام۔ کمال تخلص اور وطن قصبہ کڑا مانکپور بتایا ہے۔ اعظم الدولہ سرور نے بھی عمدہ منتخبہ میں نام "کمال الدین حسین" وطن کڑہ مانکپور درج کیا ہے[1] تعجب یہ ہے کہ خود کمال نے اپنا پورا نام کہیں نہیں لکھا۔ اپنے تذکرے میں انھوں نے اپنے حالات تین جگہ درج کئے ہیں، اول دیباچہ میں، دوسرے درمیان تذکرہ شاعر کی حیثیت سے تیسرے خاتمہ پر۔ لیکن ہر جگہ صرف "شاہ کمال" سے خود کو ظاہر کیا ہے۔ ان کے بیانات سے یہ البتہ سراغ لگتا ہے کہ ان کے والد کا نام قادر نواز خاں تھا جو درمغلیہ میں صاحب منصب و جاگیر دار تھے عہد محمد شاہی میں بنگال گئے اور نواب سراج الدولہ کے ملازم ہوئے۔ آخر کو دہلی آئے اور شاہ محمد تقی جیلانی کے مرید و خلیفہ ہوئے اسکے بعد ترک دنیا ہو کر عظیم آباد کے قریب ایک ویرانے کو محی الدین پور کے نام سے آباد کیا اور سپرد خاک ہوئے۔

شاہ کمال کی عمر اس وقت چودہ سال تھی۔ سیاحت کے شوق میں وہ پہلے عظیم آباد گئے پھر آصف الدولہ کے ابتدائی زمانے میں فیض آباد و لکھنؤ میں مقیم ہوئے۔ بعد ازاں حیدر آباد دکن چلے گئے۔ تذکرے کی تالیف کا کام جسے انھوں نے بہت دنوں سے شروع کر رکھا تھا۔ حیدر آباد ہی میں مکمل ہوا اور شمالی ہند کے شعرا کے علاوہ اس میں حیدر آباد کے وہ شعرا میں بھی شامل ہو گئے جو حیات تھے۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ صرف قلمی نسخوں کی مدد سے اسکے حوالے ملتے ہیں۔ اس کا ایک قلمی نسخہ نواب سالار جنگ حیدر آباد کے کتب خانے میں موجود ہے۔ جس پر نصیر الدین ہاشمی کا مفصل تبصرہ رسالہ اردو میں شائع ہو چکا ہے[2]

اس تذکرہ کا سال اختتام ۱۲۱۹ھ / ۱۸۰۴ء ہے جیسا کہ مصنف کے ان الفاظ درسنِ ہزار دو صد و نوزدہ ہجری سے ظاہر ہے اس کا ایک قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی لندن اور ایک نامکمل قلمی نسخہ انجمن ترقی ہند میں بھی محفوظ ہے۔

---

[1] اردو کے تذکرہ ساز نگار سادتاسی مترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن مطبوعہ رسالہ اردو جنوری ۱۹۶۵ء صفحہ ۷۳ تا ۱۰۳

[2] "ہندوستانی" بابت اکتوبر ۱۹۴۰ء

[3] "شعرائے اردو کا ایک نایاب تذکرہ" مطبوعہ رسالہ اردو بابت جنوری ۱۹۵۶ صفحہ ۶۷ تا ۹۱

Marfat.com

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے۔ اور خاصا ضخیم ہے۔ مذکورہ قلمی نسخے میں ۱۵۶۳ صفحات ہیں۔ ابتدائی ۱۴ صفحوں میں دیباچہ اور بعد ازاں بلحاظ حروف تہجی شعرا کا تذکرہ ہے۔ شعرا کے حالات، عام تذکروں کی روش پر، بہت مختصر اور انتخابات کلام خاصے طویل ہیں۔ طویل انتخابات ہی نے دراصل اس تذکروں کو ضخیم بنایا ہے۔ غزل کے اشعار کے علاوہ مرثیہ۔ ہجو۔ مخمس۔ قصیدہ اور مثنوی سب کو بطور نمونہ کلام درج کیا گیا ہے۔

مصنف نے خود صراحت کردی ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے "نکات الشعر" فخرن نکات اور مصحفی کے تذکرہ ہندی کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ چنانچہ مجموعہ انتخاب میں جن ۲۲۶ شاعروں کا تذکرہ ہے ان میں سے ۱۷۰ وہ ہیں جو میر، قائم اور مصحفی ہی کے تذکروں میں مذکور ہو چکے ہیں۔ باقی ۵۶ شاعروں کا اضافہ خود مصنف نے کیا ہے[1]

شاہ کمال نے میر، قائم اور مصحفی کے مذکورہ شعرا پر مختلف ردیف میں جن شاعروں کا اضافہ کیا ہے اس کا ایک تقابلی خاکہ نصیر الدین ہاشمی نے اپنے ایک مضمون میں دے دیا ہے اس مضمون کا حوالہ پچھلی سطور میں دیا جا چکا ہے۔ ہم اس جگہ صرف ان ۵۶ شعرا کی فہرست دے رہے ہیں جو شاہ کمال کا اضافہ ہیں اور جن کا ذکر نکات الشعرا، مخزن نکات، اور تذکرہ ہندی میں نہیں آیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	ادھم	۱۳	جان	۲۵	شفتہ	۳۷	غمگین	۴۹	مروت
۲	آغا	۱۴	داد	۲۶	شرف	۳۸	فرحت	۵۰	مدحت
۳	افسر	۱۵	چراغ	۲۷	شہرت	۳۹	فدوی	۵۱	نزہت
۴	اکبر	۱۶	چندا	۲۸	صفا	۴۰	فرخ	۵۲	نوازش
۵	ارمان	۱۷	حمیز	۲۹	ضیا	۴۱	قاسم	۵۳	نگتن
۶	ایمان	۱۸	دانا	۳۰	عزت	۴۲	قوت	۵۴	وسعت
۷	اکبر	۱۹	ربط	۳۱	عاشق	۴۳	کرم	۵۵	ہمدم
۸	بیا	۲۰	رضا	۳۲	عاصی	۴۴	کمترین	۵۶	ہمت
۹	باقر	۲۱	ساقی	۳۳	علم	۴۵	گوہر	۵۷	یارو
۱۰	پاکباز	۲۲	سلیم	۳۴	عظیم	۴۶	لعلن	...	.....
۱۱	تمنا	۲۳	سحر	۳۵	غافل	۴۷	محب	...	.....
۱۲	جوان	۲۴	شایق	۳۶	غلام	۴۸	مضطر	...	.....

[1] نکات الشعرا ۱۱۶۵ھ میں مخزن نکات ۱۱۶۸ھ میں، "تذکرہ ہندی" ۱۲۰۹ھ میں لکھا گیا۔ پہلے میں ۱۹۲، دوسرے میں ۱۱۹ اور تیسرے میں ۱۰۲ شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔

Marfat.com

ریاض الفصحا

مصنف | غلام ہمدانی مصحفی

عہد تصنیف و طباعت | ریاض الفصحا اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۳۱ھ نکلتا ہے۔ لیکن بقول مولوی عبدالحق یہ اس کا سال آغاز ہے۔ اس کی تکمیل دراصل ۱۲۳۶ھ میں ہوئی ہے یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے شائع ہو چکا ہے اور عام کتب خانوں میں دستیاب ہے۔

خصوصیات | یہ مصحفی کا دوسرا تذکرہ ہے۔ جس میں اُن ریختہ گو شعرا کا ذکر ہے جو پہلے تذکرے میں نظر انداز ہو گئے تھے۔ یہ تذکرہ بھی فارسی میں ہے اور پہلے تذکرہ کے مقابلے میں زیادہ ضخیم ہے۔ اس کے آخر میں مصحفی نے اپنا ذکر بھی کیا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اس وقت ان کی عمر ۸۰ سال تھی۔

تاریخ خاتمہ اور ترقیمہ چھوڑ کر اس میں مندرجہ ذیل ۳۲۳ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر	۱۰	اختر	۱۹	آگاہ	۲۸	اثر
۲	آتش	۱۱	افسر	۲۰	اعلا	۲۹	اعجاز
۳	الٰہی	۱۲	الطاف	۲۱	انتظار	۳۰	اظہر
۴	احمد	۱۳	اخگر	۲۲	اطہر	۳۱	افصح
۵	اندوہ	۱۴	آرزو	۲۳	احمدی	۳۲	افضل
۶	اظہار	۱۵	امید	۲۴	آزاد	۳۳	ادیب
۷	احسان	۱۶	آشنا	۲۵	امداد	۳۴	بیتاب
۸	آذر	۱۷	امین	۲۶	انیس	۳۵	بہار
۹	ارشد	۱۸	اطہر	۲۷	انس	۳۶	بیرنگ

۵ ۔ ۱۲۳۷ھ تاریخ اختتام دیباچہ [illegible]

Marfat.com

۳۷ بنیاد
۳۸ بیتاب
۳۹ بسمل
۴۰ بسمل
۴۱ بریاں
۴۲ بے ہوش
۴۳ بہتر
۴۴ بندہ
۴۵ بشارت
۴۶ پاکباز
۴۷ پیام
۴۸ برق
۴۹ برشتہ
۵۰ ترقی
۵۱ تدبیر
۵۲ تراب
۵۳ تسکین
۵۴ تائب
۵۵ تمنا (بہروں داس)
۵۶ تصور
۵۷ تمنا (خواجہ محمد علی)
۵۸ تمکین
۵۹ تمنا (محمد اسحٰق)
۶۰ ثابت (شجاعت یمی)
۶۱ ثابت (اصالت خاں)
۶۲ ثابت (ثابت علی)
۶۳ ثمر
۶۴ جوہر
۶۵ جنون (شاہ غلام مرتضیٰ)

۶۶ جرأت
۶۷ جوش
۶۸ جریح
۶۹ جنون (مرزا علی تقی)
۷۰ جعفر
۷۱ جوان
۷۲ حریف
۷۳ حسین
۷۴ حسام
۷۵ حشمت (محتشم علی)
۷۶ حشمت (محمد علی)
۷۷ حدت
۷۸ حاضر
۷۹ حباب
۸۰ حاذق
۸۱ حشمت (حشمت علی)
۸۲ حرمان
۸۳ خرم
۸۴ خورشید
۸۵ خطا
۸۶ خطا
۸۷ خادم
۸۸ خاں
۸۹ دردمند
۹۰ دوست
۹۱ دانا
۹۲ دل
۹۳ ذکا
۹۴ ذوق (آسلام)

۹۵ ذوق (ٹوپر شاد)
۹۶ ذہین
۹۷ ذاکر
۹۸ رعنا
۹۹ رشید
۱۰۰ راغب (کریم بیگ)
۱۰۱ راحم
۱۰۲ رسا
۱۰۳ رند
۱۰۴ راغب (جعفر خاں)
۱۰۵ رخصت (محمد رفیع)
۱۰۶ رستم
۱۰۷ راسخ
۱۰۸ رخصت (غلام جیلانی)
۱۰۹ رسم
۱۱۰ رغبت
۱۱۱ روح
۱۱۲ رافت
۱۱۳ زیبا
۱۱۴ زور
۱۱۵ زلال
۱۱۶ ذکی
۱۱۷ زخمی
۱۱۸ زائر
۱۱۹ زار
۱۲۰ سراج
۱۲۱ سلام
۱۲۲ سید (یادگار علی)
۱۲۳ سید (رامحمد علی)

۱۲۴ سروری
۱۲۵ سردش
۱۲۶ سامان
۱۲۷ سجاد
۱۲۸ سفیر
۱۲۹ ساحر
۱۳۰ سرود
۱۳۱ سپند
۱۳۲ شعلہ
۱۳۳ شمیم
۱۳۴ شاد
۱۳۵ شاعر
۱۳۶ شرف
۱۳۷ شور
۱۳۸ شورش
۱۳۹ شاداں (قطب علی)
۱۴۰ شائق (امر سنگھ)
۱۴۱ شاقی
۱۴۲ ششدر
۱۴۳ شوق (قدرت اللہ)
۱۴۴ شفق
۱۴۵ شاداں
۱۴۶ شگفتہ
۱۴۷ شوق
۱۴۸ شوق (مرزا جوہر)
۱۴۹ شکیب
۱۵۰ شعور
۱۵۱ صواب
۱۵۲ صوفی

Marfat.com

۱۵۳ صادق (جعفر علی)
۱۵۴ صادق (صادق علی)
۱۵۵ صادق
۱۵۶ صابر
۱۵۷ صفدر
۱۵۸ صاحبقران
۱۵۹ صنعت
۱۶۰ صدر
۱۶۱ ضاحک
۱۶۲ ضمیر
۱۶۳ ضبط
۱۶۴ طپاں
۱۶۵ طالع
۱۶۶ طرب
۱۶۷ طالب (کشمیری پنڈت)
۱۶۸ طالب (الہ داد)
۱۶۹ ظاہر
۱۷۰ ظہور (شوسنگھ)
۱۷۱ ظہور (ظہور علی)
۱۷۲ ظہور (ظہور احمد)
۱۷۳ ظریف
۱۷۴ عاشق (مظفر علی)
۱۷۵ عاشق (مظفر علی)
۱۷۶ عاشق (اعظم خاں)
۱۷۷ عاشق (ہدایت علی)
۱۷۸ عاشق (سعد علی)
۱۷۹ عاشق (غیاث الدین)
۱۸۰ عاشق (آغا محمد)
۱۸۱ عشاق

۱۸۲ عاشق (مرزا ہجوی)
۱۸۳ عشق
۱۸۴ عیشی
۱۸۵ عیاش
۱۸۶ عیشی
۱۸۷ عاصی
۱۸۸ عدل
۱۸۹ عاجز
۱۹۰ عزیز
۱۹۱ عسکری
۱۹۲ عارف
۱۹۳ عاکم
۱۹۴ عسرت
۱۹۵ عاصم
۱۹۶ عظمت
۱۹۷ عشرتی
۱۹۸ مضطرب
۱۹۹ عریاں
۲۰۰ غافل
۲۰۱ غیور
۲۰۲ غنی
۲۰۳ غفلت
۲۰۴ فرحت (اکبر شاہ)
۲۰۵ فرحت (فرحت اللہ)
۲۰۶ فرحت
۲۰۷ فراق
۲۰۸ فرخ (فتح علی)
۲۰۹ فرخ
۲۱۰ فدا

۲۱۱ فرد
۲۱۲ فغاں
۲۱۳ فائق
۲۱۴ فارغ
۲۱۵ فریاد
۲۱۶ فریاد (مرزا مغل)
۲۱۷ فانی
۲۱۸ فاطر
۲۱۹ فردغی
۲۲۰ فخر
۲۲۱ فرہاد
۲۲۲ فصیح
۲۲۳ فصاحت
۲۲۴ قربان
۲۲۵ قلندر
۲۲۶ قلاش
۲۲۷ قاصر
۲۲۸ قادر
۲۲۹ قمر
۲۳۰ قمر (قمر الدین احمد)
۲۳۱ قوت
۲۳۲ قربت
۲۳۳ کرم
۲۳۴ کرامت
۲۳۵ کوثر
۲۳۶ کافر
۲۳۷ کیوان
۲۳۸ گلشن
۲۳۹ گہر

۲۴۰ گوہر
۲۴۱ گریاں
۲۴۲ لگنت
۲۴۳ مفتوں (غلام مرتضیٰ)
۲۴۴ مہدی (مہدی علی)
۲۴۵ مہدی
۲۴۶ مائل (ہدایت علی)
۲۴۷ مائل
۲۴۸ مائل (مدد علی)
۲۴۹ مجروح
۲۵۰ مرزا (احترام الدین)
۲۵۱ مرزا (آغا مرزا)
۲۵۲ مشتاق (میر احسن)
۲۵۳ مشتاق (مرزا ابراہیم بیگ)
۲۵۴ منتظر
۲۵۵ مجنوں
۲۵۶ محسن (محمد محسن)
۲۵۷ مخلص
۲۵۸ مستمند
۲۵۹ ممتاز
۲۶۰ مقبول
۲۶۱ مذہب
۲۶۲ مغموم
۲۶۳ مہدی (شجاعت جنگ)
۲۶۴ مصحفی
۲۶۵ ماہر
۲۶۶ مفلس
۲۶۷ مختار
۲۶۸ مفتوں (صفی الدین)

Marfat.com

۲۶۹	مظفر	۲۸۳	محسن	۲۹۷	ناداں	۳۱۱	وزیر
۲۷۰	مخمور	۲۸۴	نزہت	۲۹۸	ناسخ	۳۱۲	وسعت
۲۷۱	مسرت	۲۸۵	نامی (بخش اللہ)	۲۹۹	نصیر	۳۱۳	واحد
۲۷۲	موجی	۲۸۶	نگاہ	۳۰۰	نیاز	۳۱۴	وامق
۲۷۳	مخلوق	۲۸۷	ناصر (مرزا میر)	۳۰۱	نوازش	۳۱۵	وفا
۲۷۴	مہر	۲۸۸	نصرت	۳۰۲	نظر	۳۱۶	ہنر
۲۷۵	مست	۲۸۹	ناصر (صداقت خاں)	۳۰۳	وحشت	۳۱۷	ہوس
۲۷۶	مسرور	۲۹۰	بزاز (محمد اکرم)	۳۰۴	واہب	۳۱۸	ہمدم
۲۷۷	مہجور -	۲۹۱	بزاز (قاسم علی)	۳۰۵	وارفتہ	۳۱۹	ہلال
۲۷۸	مہدی (مہدی علی بنارسی)	۲۹۲	نالاں (محمد وارث)	۳۰۶	ولی (ولی محمد)	۳۲۰	ہاتف
۲۷۹	مضطر	۲۹۳	نالاں (محمد جان)	۳۰۷	ولی (مرزا محمد علی)	۳۲۱	ہشیار
۲۸۰	مشہور	۲۹۴	نامی (مرزا مغل)	۳۰۸	وارث	۳۲۲	یاس
۲۸۱	مفتوں (فصیح الدین)	۲۹۵	نحیف	۳۰۹	وحشی (میر وحشی)	۳۲۳	یار
۲۸۲	منیر	۲۹۶	نجف	۳۱۰	وحشی (کرم علی)	...	.....

انتقادیات

مولانا نیاز فتحپوری کے معرکتہ الآرا ادبی، تحقیقی اور تنقیدی مقالات کا مجموعہ جن کی نظیر نہیں ملتی۔ اُردو زبان، اُردو شاعری، غزلگوئی کی رفتار ترقی اور ہر بڑے شاعر کا مرتبہ متعین کرنے لئے اس کتاب کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔ یہ کتاب اس اہمیت کی بناء پر پاکستان کے کالجوں اور یونیورسٹی کے اعلیٰ امتحانات میں شامل ہے۔ قیمت:- چار روپے ۵۰ پیسے

ادارہ ادبیہ عالیہ - نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ
کراچی ۳

Marfat.com

مجموعۂ نغز

مصنف میر قدرت اللہ قاسم۔ انشاؔ، مصحفیؔ اور جرأتؔ کے معاصرین میں تھے۔ عظیم بیگ دانشاؔ کے معرکہ میں قاسم عظیم کے ہمنوا تھے۔ شاعر کی حیثیت سے ان کا مرتبہ بلند نہ سہی لیکن ان کے علم و فضل میں شبہ نہیں کیا جا سکتا۔ تذکرہ لکھنے سے پہلے ایک ضخیم دیوان تین ہزار اشعار کی ایک نظم "معراج نامہ اور شیخ عبدالقادر جیلانی کے حالات و کرامات کے متعلق شاہنامہ کے طرز پر پانچ ہزار اشعار کی ایک مثنوی مکمل کر چکے تھے لیکن ان کے علمی و ادبی کاموں میں صرف "مجموعہ نغز" کو اہمیت حاصل ہے اور آج ادب کی تاریخ میں اسی تذکرے کی بدولت ان کا نام زندہ ہے۔

عہد تصنیف و طباعت مجموعہ نغز ۱۲۲۱ھ میں مکمل ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ محمد حسین آزاد کی کتابوں کے ساتھ پنجاب یونیورسٹی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ حافظ محمود شیرانی کی تحقیق کے مطابق یہ نسخہ قدیم ترین ہے اور خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔ شیرانی نے اس نسخہ پر بھروسہ نہیں کیا بلکہ انڈیا آفس لندن کے نسخے کی نقل منگوائی اور دونوں کے مقابلے کے بعد اس تذکرے کو ترتیب دیا۔ طویل مقدمے کے ساتھ یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں پنجاب یونیورسٹی سے شائع ہو چکا ہے اور یہی اسوقت میرے سامنے ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور عیار الشعرا و عمدہ منتخبہ کے بعد قدیم تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے۔ اس میں تقریباً سات سو شعراء کا ذکر آیا ہے۔ شعرا کے حالات میں اگرچہ تفصیل سے کام نہیں لیا گیا، لیکن کلام کے انتخابات خاصے طویل ہیں اور شعرا کے رنگ سخن کو سمجھنے میں مدد دیتے ہیں۔

اس میں قدیم دکنی شعراء سے لے کر شاہ عالم ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا ذکر لکھا گیا ہے۔ چونکہ اپنے دور کے شاعروں سے مصنف کو ذاتی واقفیت تھی۔ اس لئے اکثر واقعات و حالات قابل اعتبار ہیں۔

محمد حسین آزاد کی آب حیات کا اصل ماخذ یہی تذکرہ ہے۔ چنانچہ آب حیات کے مندرجات میں:-

(۱) دلی اور ناصر علی کے درمیان شاعرانہ تعلی کا قصہ۔
(۲) شاہ مبارک آبرو کے حالات و اشعار۔
(۳) شرف الدین مضمون کا حال اور کلام۔
(۴) آرزو کا کلام اور ان کی بدیہہ گوئی۔
(۵) سودا کے شعر کو حدیث قدسی کہنا۔
(۶) میر و میرزا کے سلسلے میں ایک کے دریا دوسرے کو نہر بتانا۔

Marfat.com

(۷) سودا کا لطیفہ قائم علی امیدوار کے ساتھ۔
(۸) بقا اللہ خاں بقاؔ کے حالات ۔
(۹) میر صاحب کی بد دماغی اور تنگ مزاجی کا تذکرہ
(۱۰) ولی کے متعلق "شاعر لیست از شیطان مشہور تر" کا حکم لگانا۔
(۱۱) محمد امان نثارؔ کے حالات ۔
(۱۲) جرأت کے ابتدائی حالات اور مرزا محمد تقی خاں ترقیؔ کے مشاعرے میں دھوم دھام سے غزل پڑھنا۔
(۱۳) میر حسنؔ کے بہت سے حالات
(۱۴) ماشاء اللہ خاں کے پورے حالات ۔
(۱۵) انشاؔ اور عظیم بیگ کا معرکہ

اس قسم کی بہت سی رائیں اور اقوال جو آب حیات میں ملتے ہیں اور آزاد سے منسوب ہیں۔ اس تذکرے سے ماخوذ ہیں۔ یہ الگ بات ہے کہ آزاد نے اکثر اپنے ماخذ کا سراغ نہیں دیا۔ اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے اُن کی تفصیل یہ ہے :۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۵	اٹل	۲۹	اسعد	۴۳	الم
۲	آبرد	۱۶	اثر	۳۰	اسد	۴۴	الہام
۳	آرزو	۱۷	احمد	۳۱	اسیر	۴۵	امید
۴	آرام	۱۸	احمد	۳۲	اشرف	۴۶	امیر
۵	آرام	۱۹	احمد	۳۳	اشتیاق	۴۷	امیر
۶	آرام	۲۰	امجد	۳۴	اصغر	۴۸	امجد
۷	آزاد	۲۱	احسن	۳۵	اصغر	۴۹	امین
۸	آشنا	۲۲	احسن	۳۶	اظہر	۵۰	امین
۹	آشفتہ	۲۳	احسن	۳۷	اعظم	۵۱	امین
۱۰	آشفتہ	۲۴	احسان	۳۸	افسوس	۵۲	انسان
۱۱	آصف	۲۵	احقر	۳۹	افسوس	۵۳	انیس
۱۲	آفاق	۲۶	اختر	۴۰	افسر	۵۴	انجام
۱۳	آفرین	۲۷	ارمان	۴۱	اکبر	۵۵	انشاء
۱۴	آگاہ	۲۸	ارمان	۴۲	اکبر	۵۶	انور

Marfat.com

۵۷ اویسی
۵۸ اوباش
۵۹ ایمان
۶۰ ایما
۶۱ باقر
۶۲ پاک باز
۶۳ ببر علی
۶۴ بخشی
۶۵ برق
۶۶ برشتہ
۶۷ برکت
۶۸ پروانہ
۶۹ پروانہ
۷۰ بسمل
۷۱ بسمل
۷۲ بشیر
۷۳ بقا
۷۴ پنچھا
۷۵ بہجت
۷۶ بھید
۷۷ بہادر
۷۸ بہادر
۷۹ بہار
۸۰ بیدل
۸۱ بیدار
۸۲ بیان
۸۳ بیخود
۸۴ بیہوش
۸۵ بیقرار

۸۶ بیباک
۸۷ بیتاب
۸۸ بیتاب
۸۹ بیکس
۹۰ بیکس
۹۱ بیجاں
۹۲ پیام
۹۳ پیام
۹۴ تاباں
۹۵ تائب
۹۶ تجلی
۹۷ تجلی
۹۸ تجمل
۹۹ تحیر
۱۰۰ ترقی
۱۰۱ تسکین
۱۰۲ تسکین
۱۰۳ تسلی
۱۰۴ تصور
۱۰۵ تعشق
۱۰۶ تقی
۱۰۷ تمنا
۱۰۸ تمنا
۱۰۹ تمکین
۱۱۰ تمکین
۱۱۱ تنہا
۱۱۲ تنہا
۱۱۳ تنہا
۱۱۴ ثابت

۱۱۵ ثابت
۱۱۶ ثابت
۱۱۷ ثاقب
۱۱۸ ثاقب
۱۱۹ ثروت
۱۲۰ ثناء
۱۲۱ جان
۱۲۲ جذب
۱۲۳ جراح
۱۲۴ جرائت
۱۲۵ جرائت
۱۲۶ جعفر
۱۲۷ جعفر
۱۲۸ جعفری
۱۲۹ جلال
۱۳۰ جنون
۱۳۱ جنون
۱۳۲ جنون
۱۳۳ جندا
۱۳۴ جولاں
۱۳۵ جوش
۱۳۶ جوہری
۱۳۷ جوان
۱۳۸ جوان
۱۳۹ جہاندار
۱۴۰ جھمن لال
۱۴۱ جھنا
۱۴۲ جنیا بیگم صاحبہ
۱۴۳ حاتم

۱۴۴ حالی
۱۴۵ حب
۱۴۶ حجام
۱۴۷ حزین
۱۴۸ حزین
۱۴۹ حسن
۱۵۰ حسن
۱۵۱ حسن
۱۵۲ حسینی
۱۵۳ حسرت
۱۵۴ حسرت
۱۵۵ حشمت
۱۵۶ حشمت
۱۵۷ حضور
۱۵۸ حفیظ
۱۵۹ حقیر
۱۶۰ حقیقت
۱۶۱ حکیم
۱۶۲ حکیم
۱۶۳ حمزہ
۱۶۴ حیران
۱۶۵ حیران
۱۶۶ حیدر
۱۶۷ حیدر
۱۶۸ حیا
۱۶۹ حیرت
۱۷۰ حیف
۱۷۱ خاکسار
۱۷۲ خاکی

Marfat.com

۱۷۳	خان	۲۰۲	راغب	۲۳۱	سپاہی	۲۶۰	شاکر
۱۷۴	خادم	۲۰۳	راز	۲۳۲	سپاہی	۲۶۱	شاہ
۱۷۵	خسرو	۲۰۴	راجہ	۲۳۳	سجاد	۲۶۲	شاد
۱۷۶	خستہ	۲۰۵	رجب	۲۳۴	سحر	۲۶۳	شاداں
۱۷۷	خستہ	۲۰۶	رسوا	۲۳۵	سخن	۲۶۴	شاداں
۱۸۸	خلق	۲۰۷	رضی	۲۳۶	سخنور	۲۶۵	شائق
۱۸۹	خلیق	۲۰۸	رضا	۲۳۷	سرسبز	۲۶۶	شائق
۱۸۰	خوش رس	۲۰۹	رضا	۲۳۸	سراج	۲۶۷	شائق
۱۸۱	خیال	۲۱۰	رضا	۲۳۹	سرشار	۲۶۸	شرف
۱۸۲	دانا	۲۱۱	رضا	۲۴۰	سرور	۲۶۹	شرف
۱۸۳	درد	۲۱۲	رضا	۲۴۱	سرور	۲۷۰	شرر
۱۸۴	درد	۲۱۳	رغبت	۲۴۲	سعدی	۲۷۱	شرر
۱۸۶	دردمند	۲۱۴	رفاقت	۲۴۳	سعادت	۲۷۲	شرافت
۱۸۶	درویش	۲۱۵	رفیق	۲۴۴	سکندر	۲۷۳	شریف
۱۸۷	دل	۲۱۶	رقت	۲۴۵	سلیمان	۲۷۴	شریف
۱۸۸	دل	۲۱۷	رند	۲۴۶	سلطان	۲۷۵	شعور
۱۸۹	دلبر	۲۱۸	رنج	۲۴۷	سلطان	۲۷۶	شجاع
۱۹۰	دلسوز	۲۱۹	رنگین	۲۴۸	سلام	۲۷۷	شفیع
۱۹۱	دلہن بیگم	۲۲۰	رنگین	۲۴۹	سودا	۲۷۸	شفیق
۱۹۲	دیوانہ	۲۲۱	رنگین	۲۵۰	سوز	۲۷۹	شکوہ
۱۹۳	ذرہ	۲۲۲	رونق	۲۵۱	سوزاں	۲۸۰	شکیبا
۱۹۴	ذرہ	۲۲۳	زار	۲۵۲	سوزاں	۲۸۱	شگفتہ
۱۹۵	ذکا	۲۲۴	زار	۲۵۳	سید	۲۸۲	شگفتہ
۱۹۶	ذکی	۲۲۵	زار	۲۵۴	سید	۲۸۳	شگفتہ
۱۹۷	ذکی	۲۲۶	زماں	۲۵۵	سید	۲۸۴	شمس
۱۹۸	ذوقی	۲۲۷	زور	۲۵۶	سیادت	۲۸۵	شوکت
۱۹۹	راقم	۲۲۸	سامی	۲۵۷	سیف	۲۸۶	شوق
۲۰۰	راقم	۲۲۹	سائل	۲۵۸	شاعر	۲۸۷	شوق
۲۰۱	رافت	۲۳۰	سبقت	۲۵۹	شاکر	۲۸۸	شوق

Marfat.com

۲۸۹	شوق	۳۱۸	طالب	۳۴۷	عظمت	۳۷۶	فراغ
۲۹۰	شوق	۳۱۹	طیش	۳۴۸	علی	۳۷۷	فروغ
۲۹۱	شوق	۳۲۰	طفل	۳۴۹	علی	۳۷۸	فروغ
۲۹۲	شور	۳۲۱	ظاہر	۳۵۰	عمدہ	۳۷۹	فرحت
۲۹۳	شورش	۳۲۲	ظریف	۳۵۱	عنایت	۳۸۰	فرفت
۲۹۴	شہرت	۳۲۳	ظفر	۳۵۲	عیاں	۳۸۱	فراقی
۲۹۵	شہوت	۳۲۴	عاصم	۳۵۳	عیش	۳۸۲	فراق
۲۹۶	شیدا	۳۲۵	عاصی	۳۵۴	عیاش	۳۸۳	فراق
۲۹۷	شیدا	۳۲۶	عارف	۳۵۵	عیاش	۳۸۴	فغاں
۲۹۸	شیفتہ	۳۲۷	عاشق	۳۵۶	غالب	۳۸۵	فقیر
۲۹۹	صانع	۳۲۸	عاشق	۳۵۷	غافل	۳۸۶	فقیر
۳۰۰	صادق	۳۲۹	عاشق	۳۵۸	غریب	۳۸۷	فقیر
۳۰۱	صادق	۳۳۰	عاشق	۳۵۹	غریب	۳۸۸	فگار
۳۰۲	صادق	۳۳۱	عاقل	۳۶۰	غریب	۳۸۹	فیض
۳۰۳	صادق	۳۳۲	عاجز	۳۶۱	غضنفر	۳۹۰	فیاض
۳۰۴	صادق	۳۳۳	عاجز	۳۶۲	غلام	۳۹۱	قائم
۳۰۵	صاحب	۳۳۴	عزیز	۳۶۳	غلامی	۳۹۲	قائم
۳۰۶	صاحبقراں	۳۳۵	عزیز	۳۶۴	غمگین	۳۹۳	قاضی
۳۰۷	صبا	۳۳۶	عزیز	۳۶۵	غمخوار	۳۹۴	قاصر
۳۰۸	صبا	۳۳۷	عزلت	۳۶۶	فارغ	۳۹۵	قاسم
۳۰۹	صفدر	۳۳۸	عسکری	۳۶۷	فدا	۳۹۶	قدرت
۳۱۰	صفدری	۳۳۹	عشق	۳۶۸	فدا	۳۹۷	قدرت
۳۱۱	ضبط	۳۴۰	عشق	۳۶۹	فدا	۳۹۸	قدرت
۳۱۲	ضمیر	۳۴۱	عشق	۳۷۰	فدا	۳۹۹	قرار
۳۱۳	ضمیر	۳۴۲	عشرت	۳۷۱	فدوی	۴۰۰	قربان
۳۱۴	ضیاء	۳۴۳	عطا	۳۷۲	فدوی	۴۰۱	قربان
۳۱۵	ضیاء	۳۴۴	عظیم	۳۷۳	فدوی	۴۰۲	قسمت
۳۱۶	طالب	۳۴۵	عظیم	۳۷۴	فدوی	۴۰۳	قلندر
۳۱۷	طالب	۳۴۶	عظیم	۳۷۵	فدوی	۴۰۴	قیس

Marfat.com

۴۰۵ کافر
۴۰۶ کاظم
۴۰۷ کبیر
۴۰۸ کرامت
۴۰۹ گرم
۴۱۰ گریاں
۴۱۱ گریاں
۴۱۲ گریاں
۴۱۳ گرفتار
۴۱۴ کلیم
۴۱۵ کمال
۴۱۶ کمترین
۴۱۷ گنا بیگم
۴۱۸ کوچک
۴۱۹ کیفی
۴۲۰ لطف
۴۲۱ لطیف
۴۲۲ لطیف
۴۲۳ مائل
۴۲۴ مائل
۴۲۵ ماہر
۴۲۶ مبتج
۴۲۷ متقی
۴۲۸ مجذوب
۴۲۹ مجنون
۴۳۰ مجرم
۴۳۱ مجرم
۴۳۲ مجبور
۴۳۳ محبت

۴۳۴ محبت
۴۳۵ محب
۴۳۶ محنت
۴۳۷ محمد
۴۳۸ محسن
۴۳۹ محزوں
۴۴۰ محشر
۴۴۱ محترم
۴۴۲ مخلص
۴۴۳ مخلص
۴۴۴ مختار
۴۴۵ مرید
۴۴۶ مرہون
۴۴۷ مرزا
۴۴۸ مرزا
۴۴۹ مرزا
۴۵۰ مرزا
۴۵۱ مردت
۴۵۲ منزل
۴۵۳ مسافر
۴۵۴ مسرت
۴۵۵ مسرت
۴۵۶ مستمند
۴۵۷ مسیح
۴۵۸ مسیح
۴۵۹ مسیح
۴۶۰ مسکین
۴۶۱ مشتاق
۴۶۲ مشتاق

۴۶۳ مصدر
۴۶۴ مصحفی
۴۶۵ مضطر
۴۶۶ مضطر
۴۶۷ مضطرب
۴۶۸ مضطرب
۴۶۹ مضمون
۴۷۰ مظہر
۴۷۱ مظفر
۴۷۲ معین
۴۷۳ معروف
۴۷۵ مغل
۴۷۶ مفتون
۴۷۷ مفتون
۴۷۸ مقبول
۴۷۹ مقتول
۴۸۰ مقصود
۴۸۱ مگھو
۴۸۲ ملوا
۴۸۳ ممتاز
۴۸۴ ممنون
۴۸۵ ممنون
۴۸۶ منت
۴۸۷ منتظر
۴۸۸ منصف
۴۸۹ منیر
۴۹۰ منیر
۴۹۱ منیر
۴۹۲ منجھوخاں

۴۹۳ منور
۴۹۴ منشی
۴۹۵ منشی
۴۹۶ منعم
۴۹۷ منعم
۴۹۸ موزوں
۴۹۹ موزوں
۵۰۰ موزوں
۵۰۱ مہجور
۵۰۲ مہلت
۵۰۳ مہاراج
۵۰۴ میر
۵۰۵ میرن
۵۰۶ میرن
۵۰۷ ناجی
۵۰۸ نامی
۵۰۹ نامی
۵۱۰ نامی
۵۱۱ نالاں
۵۱۲ نادر
۵۱۳ نادر
۵۱۴ نثار
۵۱۵ نثار
۵۱۶ نجات
۵۱۷ ندیم
۵۱۸ ندیم
۵۱۹ ندرت
۵۲۰ نزہت
۵۲۱ نسیم

Marfat.com

۵۲۲	نشاط	۵۵۱	ہاشمی	۵۸۰	اشرف	۶۰۹	دل
۵۲۳	نصیر	۵۵۲	ہاتف	۵۸۱	اظہر	۶۱۰	دل
۵۲۴	نصیر	۵۵۳	ہدایت	۵۸۲	امید	۶۱۱	ذوق
۵۲۵	نصرت	۵۵۴	ہرچند	۵۸۳	امین	۶۱۲	رجا
۵۲۶	نظام	۵۵۵	ہمت	۵۸۴	امیر	۶۱۳	رحمان
۵۲۷	نظامی	۵۵۶	ہمرنگ	۵۸۵	انور	۶۱۴	رحیم
۵۲۸	نظیر	۵۵۷	ہنر	۵۸۶	ببر	۶۱۵	رسوا
۵۲۹	نظیر	۵۵۸	ہوش	۵۸۷	برق	۶۱۶	رسا
۵۳۰	نعیم	۵۵۹	یاد	۵۸۸	بیجان	۶۱۷	رضا
۵۳۱	نگراں	۵۶۰	یحییٰ	۵۸۹	بینوا	۶۱۸	رضا
۵۳۲	نوا	۵۶۱	یعقوب	۵۹۰	بیتاب	۶۱۹	روشن
۵۳۳	نیاز	۵۶۲	یقین	۵۹۱	بیتاب	۶۲۰	زماں
۵۳۴	نیاز	۵۶۳	یکرنگ	۵۹۲	بیتاب	۶۲۱	سبحان
۵۳۵	نیاز	۵۶۴	یکرنگ	۵۹۳	ملاشیر	۶۲۲	سپاہی
۵۳۶	واقف	۵۶۵	یکدل	۵۹۴	تمنا	۶۲۳	سخن
۵۳۷	وارث	۵۶۶	یوسف	۵۹۵	تھانیسری	۶۲۴	سرور
۵۳۸	والہ	۵۶۷	آزاد	۵۹۶	جعفری	۶۲۵	سلیمان
۵۳۹	والہ	۵۶۸	آشنا	۵۹۷	جلال	۶۲۶	شوق
۵۴۰	واصل	۵۶۹	آشنا	۵۹۸	جوشش	۶۲۷	شہید
۵۴۱	وجیہہ	۵۷۰	آشنا	۵۹۹	جوشش	۶۲۸	شہدا
۵۴۲	وحشت	۵۷۱	آشنا	۶۰۰	جوہر	۶۲۹	شہرت
۵۴۳	وصال	۵۷۲	آگاہ	۶۰۱	جہانگیر	۶۳۰	شہرت
۵۴۴	وفا	۵۷۳	احمد	۶۰۲	حامد باری	۶۳۱	صبا
۵۴۵	ولی	۵۷۴	احمد	۶۰۳	حمایت	۶۳۲	صبر
۵۴۶	ولا	۵۷۵	احمد	۶۰۴	حیدر	۶۳۳	صدق
۵۴۷	ولایت	۵۷۶	احسن	۶۰۵	حیرت	۶۳۴	صفا
۵۴۸	وہم	۵۷۷	احسان	۶۰۶	خاص	۶۳۵	صفدری
۵۴۹	ہادی	۵۷۸	افگر	۶۰۷	خیال	۶۳۶	ظہور
۵۵۰	ہاشمی	۵۷۹	اسد	۶۰۸	دارا	۶۳۷	عابد

Marfat.com

۶۳۸	عاشق	۶۵۳	فدا	۶۶۹	محشر	۶۸۴	نجف
۶۳۹	عاکف	۶۵۴	فرصت	۶۷۰	مدہوش	۶۸۵	ندا
۶۴۰	عاصی	۶۵۵	فراقی	۶۷۱	مدحت	۶۸۶	نصیر
۶۴۱	عباس	۶۵۷	فیضی	۶۷۲	مسرور	۶۸۷	نظیر
۶۴۲	عزت	۶۵۸	قبول	۶۷۳	مشہور	۶۸۸	نوید
۶۴۳	عسس	۶۵۹	قدر	۶۷۴	مشتاق	۶۸۹	نوا
۶۴۴	عشقی	۶۶۰	قرین	۶۷۵	معمدن	۶۹۰	نیاز
۶۴۵	عشقی	۶۶۱	کم گو	۶۷۶	مفتون	۶۹۱	نیاز
۶۴۶	عشاق	۶۶۲	کمتر	۶۷۷	ممتاز	۶۹۲	نیاز
۶۴۷	عظیم	۶۶۳	کمال	۶۷۸	منور	۶۹۳	ہادی
۶۴۸	عقیدہ	۶۶۴	کمال الدین	۶۷۹	منعم	۶۹۴	ہمت
۶۴۹	غازی	۶۶۵	گوہری	۶۸۰	منعم	۶۹۵	ہوش
۶۵۰	غیرت	۶۶۶	ماہ	۶۸۱	نامی	۶۹۶	یکرو
۶۵۱	غیرت	۶۶۷	مبتلا	۶۸۲	نالاں	...	.....
۶۵۲	غیرت	۶۶۸	مجنون	۶۸۳	نالاں	...	.....

تین اہم کتابیں

تدریس اردو | اردو تدریس پر فرمان فتحپوری کی عالمانہ تصنیف جو زبان کی تعلیم و تدریس کے جدید ترین اصول و قواعد اور تازہ ترین قومی مسائل کو سامنے رکھ کر لکھی گئی ہے ۔ قیمت:۔ چار روپے

اُردو رُباعی | فرمان فتحپوری کا تحقیقی و تنقیدی کارنامہ جس میں اُردو فارسی ادب کی تاریخ میں پہلی بار رُباعی کے فن و موضوع اور ارتقار پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے۔ قیمت:۔ پانچ روپے

تحقیق و تنقید | تحقیقی و تنقیدی مقالات کا مجموعہ جس میں فرمان فتحپوری نے زبان و ادب کے نہایت اہم اور نئے موضوعات و مسائل پر قلم اٹھایا ہے ۔ قیمت:۔ تین روپے ۵۰ پیسے

پتہ:۔ نگار پاکستان ۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

Marfat.com

دیوانِ جہاں

مصنف بینی نرائن۔ بینی نرائن کے والد کا نام مہاراجہ لکشمی نرائن تھا۔ جو دراصل نواح لاہور کے باشندے تھے۔ بینی نرائن معاشی پریشانیوں سے مجبور ہو کر کلکتہ گئے، وہاں بھی کئی سال بے روزگار رہے لیکن جیسا کہ منظوم دیباچہ میں خود انھوں نے ظاہر کیا ہے۔ منشی حیدر بخش سے ان کی ملاقات ہوئی۔ حیدر بخش کے توسط سے ان کی رسائی مشہور مشرق ٹامس روبک سے ہوئی۔ روبک نے انھیں کسی خدمت پر مامور کرادیا اور بینی نرائن نے انھیں کے ایما پر اردو شعرا کا یہ تذکرہ مرتب کیا۔

عہد تصنیف وطباعت تذکرے کے آخر میں اس کے اتمام کا سال ۱۸۱۲ء دیا ہوا ہے۔ کلیم الدین احمد نے دیوان جہاں کے دیباچہ میں کریم الدین کے حوالے سے اس کا سال تصنیف ۱۸۱۴ء بتایا ہے جو غلط ہے۔ ۱۹۵۹ء میں کلیم الدین احمد نے اسے "کرنٹ اسٹڈیز" کے خاص نمبر کی حیثیت سے مطبع لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے شائع کردیا۔ اس کا قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی کلکتہ میں محفوظ ہے۔

خصوصیات تذکرہ اُردو میں ہے اور ٹامس روبک کے ایما پر مرتب کیا گیا ہے۔ دوسرے تذکروں کے برعکس اس کا دیباچہ منظوم ہے۔ پہلے سات اشعار حمد کے ہیں۔ اس کے بعد سبب تالیف اور روبک صاحب کی مدح ہے اس دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ دیوانِ جہاں سے پہلے انھوں نے چار گلشن کے نام سے قصہ چہار درویش کو بھی اردو میں لکھا تھا۔ اس کا ذکر فورٹ ولیم کالج کی رپورٹوں میں موجود ہے۔

"دیوان جہاں" کو تذکرہ نہیں بلکہ مجموعہ اشعار کہنا چاہئے۔ اس لئے کہ مؤلف کی ساری توجہ اشعار فراہم کرنے پر رہی ہے۔ جیسا کہ خود لکھتے ہیں ؎

تلاش وسعی تب کر کے فراواں — جو ہیں اس عصر میں باہم سخنداں
انھوں کے جمع کر اشعار یکسر — سوا اُن کے جو تھے نامی سخنور
انھوں کی بھی غزل اور شعر لکھے — بہ ترتیب دو بائیں جمع کر کے
خدا کے فضل سے دے اس کو انجام — ہیں دیوانِ جہاں اس کا رکھا نام

حالات زندگی اس درجہ مختصر ہیں کہ دو تین سطروں سے زیادہ کسی پر نہیں لکھی گئیں، اکثر صرف نام اور تخلص یا صرف تخلص درج کر کے اشعار کا انتخاب دے دیا گیا ہے۔ اپنی نوعیت کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں اردو شعرا کا کلام تلاش ومحنت سے جمع کیا گیا ہے۔ بعد کے تذکرہ نگاروں نے اکثر اس تذکرے سے اشعار لئے ہیں خصوصاً اشپرنگر اور گارساں دتاسی نے اس سے فائدہ اُٹھایا ہے۔

شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے اور کلام کے انتخاب میں خاصی طوالت سے کام لیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں بہت سے

Marfat.com

ایسے شاعروں کا کلام دیکھنے میں آجاتا ہے جن کا کلام نایاب ہے۔ تذکرے کے آخر میں مختلف شعرا کی رباعیات درج ہیں۔ اس کے علاوہ "فردیات" و "مطلعات" کے عنوان سے بھی مختلف شاعروں کے بہت سے اشعار دئے ہیں آخر میں کلکتہ کے ایک مشاعرہ کی طرحی غزلیں ہیں۔ اور مشاعرے میں شرکت کرنے والے شاعروں کا مختصر تذکرہ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب شاہ عالم بادشاہ	۲۴	تسلی ٹیکارام	۴۷	رونق
۲	آصف آصف الدولہ	۲۵	ثنا	۴۸	رسوا
۳	آبرو مبارک شاہ	۲۶	جہاندار جہاندارشاہ	۴۹	راسخ طالب حسین
۴	اثر میر محمد	۲۷	جواں میر کاظم علی	۵۰	رند کھیم نرائن
۵	امیر محمد یار خاں	۲۸	جعفر میر جعفر	۵۱	زار میر جیون
۶	امجد مولوی امجد	۲۹	جرأت یحییٰ امان قلندر بخش	۵۲	سلیمان سلیمان شکوہ
۷	احسن مرزا احسن علی	۳۰	حسن غلام حسین	۵۳	سکندر
۸	آشفتہ رضا قلی	۳۱	حیران میر حیدر علی	۵۴	سایہ سلیم
۹	ایمان -	۳۲	حسرت جعفر علی	۵۵	سراج اورنگ آبادی
۱۰	افسوس شیر علی	۳۳	حزیں ابوالخیر	۵۶	سلطان
۱۱	انشا انشاء اللہ	۳۴	حیف	۵۷	سودا میرزا رفیع
۱۲	اظفری میر ظہیر الدین	۳۵	حیدری حیدر بخش	۵۸	سوز محمد میر
۱۳	امید امید علی	۳۶	حاتم	۵۹	شاد اللہ یار بیگ
۱۴	اکبر بھجو	۳۷	خدمت فرحت علی	۶۰	شایق
۱۵	بیدار میر محمد علی	۳۸	خاکسار شاہ خاکسار	۶۱	شیدا امانت اللہ
۱۶	بیمار -	۳۹	خلیق -	۶۲	شہرت افتخار الدین خاں
۱۷	بیباک نجف علی	۴۰	درد خواجہ میر درد	۶۳	صفدری
۱۸	بقا بقا اللہ	۴۱	دل محمد عابد	۶۴	ضیا ضیاء الدین
۱۹	برق	۴۲	دایم دایم علی	۶۵	طیش محمد اسمٰعیل
۲۰	پروانہ جسونت سنگھ	۴۳	ذوقی	۶۶	ظاہر خواجہ محمد خاں
۲۱	تجلی میاں حاجی میر تقی کے بھانجے	۴۴	رضا	۶۷	عظیم
۲۲	تاباں عبدالحیی	۴۵	روح الامین	۶۸	عاشق برہان علی
۲۳	تنہا محمد عیسیٰ	۴۶	رفیق عظیم آبادی	۶۹	عاشق میر یحییٰ

Marfat.com

۷۰	غضنفر	غضنفر علی خاں	۸۸	کامل	۱۰۶	منت	قمرالدین
۷۱	غیرت	-	۸۹	گرم مرزا حیدر علی	۱۰۷	میر	میر تقی میر
۷۲	غالب	طالب جنگ	۹۰	لطیف شمس الدین	۱۰۸	ممنون	نظام الدین
۷۳	غم	-	۹۱	محبوب میر قریش	۱۰۹	مصحفی	غلام ہمدانی
۷۴	فراق	ثناء اللہ خاں	۹۲	محبت محبت خاں	۱۱۰	منتظر	نور الاسلام
۷۵	فیض	میر فیض علی	۹۳	مست	۱۱۱	نزار	-
۷۶	فغاں	اشرف علی	۹۴	مہربان	۱۱۲	نثار	عبدالرسول
۷۷	فغاں	شمس الدین	۹۵	مسکین عظیم آبادی	۱۱۳	نیاز	محمد امان
۷۸	فرحت	آصف بیگ	۹۶	مظہر مرزا جان جاناں	۱۱۴	نالاں	میاں عسکری
۷۹	فدا	امام الدین	۹۷	مستمند	۱۱۵	ناصر	ناصر علی
۸۰	فدوی	محمد محسن	۹۸	محبت مرزا حسین علی	۱۱۶	ولی	میرزا محمد ولی
۸۱	فدوی	مرزائی عرف مرزا کھچو	۹۹	مجنوں	۱۱۷	وزیر	وزیر علی خاں
۸۲	قسمت	شمس الدولہ	۱۰۰	منشی محمد حسین	۱۱۸	والی	منشی محمد والی
۸۳	قائم		۱۰۱	مفتوں مرزا ابراہیم بیگ	۱۱۹	ولا	مرزا لطف علی عرف مظہر علی خاں
۸۴	قدرت	قدرت اللہ	۱۰۲	مضطر لالہ کنور سین	۱۲۰	ہوس	مرزا تقی خاں
۸۵	قلندر	-	۱۰۳	مضطر درگا پرشاد	۱۲۱	ہادی	میر جواد
۸۶	قاسم	ابوالقاسم خاں	۱۰۴	مرہون مرزا علی رضا	۱۲۲	ہاشمی	میر ہاشمی
۸۷	کمال	کمال الدین حسین	۱۰۵	محشر -	۱۲۳	یقین	انعام اللہ خاں[1]

اس کے علاوہ اس تذکرے کے آخر میں کلکتے کے ایک طرحی مشاعرہ میں شرکت کرنے والے حسب ذیل شعراء کی طرحی غزلیں بھی درج ہیں :-

(۱) جواں کاظم علی
(۲) حیدر حیدر بخش
(۳) رواں سید جعفر علی
(۴) شہرت افتخار الدین علی خاں
(۵) عیاں مرزا ہاشم علی
(۶) قاسم ابوالقاسم
(۷) ممتاز مرزا قاسم علی
(۸) ولا مرزا لطف علی

Marfat.com

دستورالفصاحت

مصنف حکیم سید احد علی خاں یکتا۔ یکتا کے والد کا نام سید احمد علی خاں تھا۔ لکھنؤ کے رہنے والے تھے اور نواب غازی الدین حیدر و نصیرالدین حیدر کے عہد سے تعلق رکھتے تھے۔ دربار سے متوسل ہونے کی غرض سے یکتا نے ایک فارسی قصیدہ بھی نصیرالدین حیدر والیِ اودھ کی شان میں لکھا تھا۔ اُردو میں بھی شعر کہتے تھے لیکن غالباً وہ کوئی ممتاز حیثیت پیدا نہ کر سکے۔ اس لئے کہ ان کا نام بحیثیت شاعر تذکروں میں نظر نہیں آتا۔

عہد تصنیف وطباعت دستورالفصاحت تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۴۹ھ / ۱۸۳۴ء نکلتے ہیں۔ یہ تذکرے کے تکملہ کا سال ہے۔ کتاب کا آغاز ۱۲۱۳ھ / ۱۷۹۸ء سے پہلے ہو چکا تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی (مرتب تذکرہ) کی تحقیق کے مطابق ۱۲۲۹ھ میں مصنف نے اس پر نظر ثانی کی اور ۱۲۴۹ھ مسودہ ہر طرح مکمل ہو گیا اس کتاب کا ایک نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی نے اسے بڑی عرق ریزی و دقت نظر سے مرتب کر کے ۱۹۴۳ء میں پہلی بار ہندوستانی پریس رامپور سے شائع کر دیا ہے یہی مطبوعہ نسخہ عموماً ملتا ہے۔

خصوصیات دستورالفصاحت تذکرہ کے علاوہ دریائے لطافت کے طرز کی ایک علمی و ادبی تالیف ہے جس میں مقدمہ و خاتمہ کے علاوہ پانچ ابواب ہیں۔

مقدمہ میں اردو کی پیدائش، ارتقا اور مراکز کا بیان ہے۔ پہلے باب میں فارسی قواعد کا وہ حصہ زیر بحث آیا ہے جس کا تعلق اُردو سے ہے، دوسرے میں اردو قواعد کا صرفی جزو اور تیسرے میں نحوی جزو پر بحث کی گئی ہے، چوتھے میں علم عروض و قافیہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ پانچویں میں علم بیان و معانی کا تذکرہ ہے۔ آخر میں خاتمہ کے نام سے ان شاعروں کے حالات اور انتخابات کلام درج ہیں جن کے اشعار کا حوالہ کتاب کے مختلف ابواب میں دیا گیا ہے۔ کتاب کا یہی حصہ اس کتاب کو جزوی طور پر تذکروں کے زمرے میں لے آتا ہے ورنہ اس کا زیادہ حصہ علمی و فنی بحثوں سے تعلق رکھتا ہے۔

کتاب کے دوسرے مباحث عموماً عربی و فارسی کی قدیم کتابوں سے ماخوذ ہیں، لیکن آخری حصہ جس میں شاعروں کا تذکرہ ہے دراصل عبدالباسط کی منار الضوابط کی تقلید میں لکھا گیا ہے۔ شعرا کے حالات و انتخاب کے وقت خصوصاً اسے مشعل راہ بنایا گیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکرہ نگاروں کے برخلاف مصنف نے اپنا ذکر تفصیل سے کہیں نہیں کیا جابجا اپنے اشعار بطور حوالہ البتہ درج کئے ہیں۔

کتاب اپنے موضوع پر قدیم تر ہونے کے سبب بھی اہم تھی۔ لیکن مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسے اہم تر اور مفید تر بنا دیا ہے۔ انھوں نے ایک سو سترہ صفحات میں مصنف کے سوانح حیات، زمانہ تالیف، ماخذ کتاب، اور ماخذ حواشی وغیرہ کے بارے میں جو لکھا ہے اس سے اُن کی غیر معمولی تحقیقی بصیرت کا اندازہ ہوتا ہے ماخذ کے حواشی کے تحت انھوں

Marfat.com

نے اردو فارسی کے متعدد مطبوعہ اور قلمی تذکروں پر نہایت مفید نوٹ دیدے ہیں۔ اسی کے ساتھ قابل قدر کام یہ کیا ہے کہ جن مشاعروں کا ذکر دستور الفصاحت میں آیا ہے۔ اُن میں سے ہر ایک کے متعلق یہ نشان دہی کر دی ہے کہ اسکا ذکر کن کن تذکروں میں آیا ہے۔ تذکروں کے سلسلے میں جو نوٹ دئے گئے ہیں۔ اکثر تذکروں کا سال تصنیف اور ممتاز شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کرنے میں بھی مدد کرتے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
طبقہ اوّل		**طبقہ دوم**		**طبقہ سوم**	
۱	سودا	۱۳	حسرت	۲۵	جرات
۲	میر	۱۴	بیدار	۲۶	افسوس
۳	درد	۱۵	فدوی	۲۷	انشا
۴	قائم	۱۶	تجلّی	۲۸	نوا
۵	سوز	۱۷	حیران	۲۹	پروانہ
۶	اثر	۱۸	بقا	۳۰	تسکین
۷	تاباں	۱۹	بیان	۳۱	نصیر
۸	عشق	۲۰	حسن	۳۲	منتظر
۹	فغاں	۲۱	نثار	۳۳	رقت
۱۰	یقین	۲۲	منت	۳۴	غضنفر
۱۱	حاتم	۲۳	مصحفی	۳۵	غیور
۱۲	...	۲۴	رنگین	۳۶	قمر

ایک شاعر کا انجام

جناب نیاز کے عنفوان شباب کا لکھا ہوا طویل افسانہ جس کا ایک ایک جملہ حسن و عشق کی تمام نشہ بخش کیفیت سے معمور ہے یہ افسانہ اپنے پلاٹ اور انشار کے لحاظ سے اس قدر بلند چیز ہے کہ اس کی نظیر نہیں ملتی۔ قیمت :- ایک روپیہ

Marfat.com

گلشنِ بے خار

مصنف | نواب مصطفےٰ خاں شیفتہ شاگرد مومن خاں مومن۔ اُردو میں شیفتہ اور فارسی میں حسرتی تخلص کرتے تھے۔

عہد تصنیف وطباعت | شیفتہ نے ۱۲۴۸ھ/۱۸۳۲ء کے آغاز سے تذکرہ لکھنا شروع کیا اور ۱۲۵۰ھ/۱۸۳۴ء کے آخر تک مکمل کر دیا۔ دیباچہ میں خود لکھتے ہیں کہ، ابتدائے ایں کارنامہ در ابتدائے سال ہزار و دو صد و چہل و ہشت از ہجرت بودہ و انتہائے ہزار و دو صد و پنجاہ" شیفتہ ہی کے بیان سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۵۰ھ میں وہ اپنی عمر کے ۲۰ سال پورے کر چکے تھے۔ تذکرے کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور ضامن وغیرہ کے جو تاریخی قطعات درج ہیں اُن سے بھی گلشن بے خار کا سال تصنیف ۱۲۵۰ھ/۱۸۳۴ء نکلتا ہے۔

گلشن بے خار مطبوعہ رمضان ۱۲۹۱ھ مطابق اکتوبر ۱۸۷۴ء نول کشور پریس لکھنؤ کا جو نسخہ میرے سامنے ہے اس کے خاتمہ پر نظر ڈالنے سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ تکملہ کے چند دن بعد کسی مطبع سے شائع ہوا تھا لیکن بہت جلد نایاب ہو گیا جسے ۲۶×۲۰/۸ کے سائز پر منشی نول کشور نے دوبارہ شائع کیا۔ اس میں ۲۷۲ صفحات ہیں۔ اصل تذکرہ ۲۴۴ صفحات پر ختم ہو جاتا ہے آخری اٹھائیس ۲۸ صفحات میں قطعات تاریخ تصنیف اور تقریظیں ہیں۔

محمد احسان الحق فاروقی نے گلشن بے خار کا اردو ترجمہ مقدمہ کے ساتھ آل پاکستان ایجوکیشنل کانفرنس کراچی کے اہتمام سے شائع کر دیا ہے۔ لیکن احسان الحق کا مقدمہ جمیل جالبی کے ایک مضمون سے ماخوذ ہے جو نیا دور میں شائع ہو چکا ہے، افسوس کہ مقدمہ نگار نے اس مضمون کا حوالہ نہیں دیا۔

خصوصیات | گلشن بے خار بھی فارسی میں ہے اور اس میں بھی عام تذکروں کی طرح قدما سے لے کر معاصرین تک کے حالات زندگی اور منتخب اشعار دیے گئے ہیں۔ لیکن فرق یہ ہے کہ اس میں صرف ممتاز و اہم شعرا کا ذکر کیا گیا ہے اس لئے اسے منتخب شعرا کا تذکرہ کہنا چاہیئے۔ شعرار کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن جو کچھ ہیں اہم اور قابل اعتبار ہیں۔ چنانچہ شیفتہ نے اپنے معاصرین خصوصاً غالب، مومن، ذوق اور آزردہ وغیرہ کے متعلق جو کچھ لکھا ہے وہ تاریخی اور ادبی دونوں اعتبار سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے اس کے ذریعے معاصرین کے متعلق بعض ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو کہیں اور نہیں ملتیں، مثلاً مومن اور امت الفاطمہ صاحب جی کے معاشقہ کا ثبوت اسی سے ملتا ہے۔ گلشن بے خار کی ایک بڑی خوبی یہ ہے کہ اس میں شیفتہ نے صرف انتخاب کلام پر اکتفا نہیں کیا بلکہ ہر شاعر کے کلام پر ناقدانہ روشنی ڈالی ہے اس سے ایک طرف شیفتہ کے تنقیدی شعور اور اردو تنقید کی تدریجی رفتار کو سمجھنے میں مدد ملتی ہے۔ دوسری طرف شعرار کے کلام کے متعلق رائے قائم کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے گویا یہ تذکرہ انیسویں صدی عیسوی کی ادبی و شعری فضا کا مرقع ہے۔

Marfat.com

تذکرے کے آخر میں غالب ، مومن اور آزردہ جیسے باکمال شاعروں کی جو تقریظیں شامل ہیں ان سے اس تذکرے کی تاریخی و ادبی اہمیت اور بھی بڑھ جاتی ہے۔ ان تقریظوں سے شیفتہ اور ان کے معاصرین شعراء کے مزاج، اسلوب اور عہد کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص ۔ نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آبرو نجم الدین	۲۳	اثر سید محمد میر	۴۵	الہام شرف الدین
۲	آتش خواجہ حیدر علی	۲۴	احسان عبدالرحمٰن	۴۶	الم محمد علی
۳	آرزو سراج الدین علی خاں	۲۵	احسن -	۴۷	الفت
۴	آرام خیر اللہ	۲۶	احسن مرزا احسن علی	۴۸	الفت منگل سین
۵	آرام رائے پریم ناتھ	۲۷	احسن احسن اللہ خاں	۴۹	امیر مرزا مینڈھو
۶	آرام مکھن لعل	۲۸	احمد غلام احمد	۵۰	امیر علی محمد خاں
۷	آزردہ صدرالدین خاں	۲۹	احمد احمد بیگ	۵۱	امیر امیر اللہ
۸	آزاد امیر الدین	۳۰	احقر جواد علی	۵۲	امین خواجہ امین الدین
۹	آزاد فقیر اللہ	۳۱	اختر -	۵۳	امین امین الدین خاں
۱۰	آزاد رام سنگھ	۳۲	اختر اکبر علی	۵۴	امین محمد اسمٰعیل
۱۱	آشوب امداد علی خاں	۳۳	ارمان فرزند جعفر علی حسرت	۵۵	امین میر محمد امین
۱۲	آشفتہ عظیم الدین خاں	۳۴	اسعد اسعد بخت	۵۶	امانی میر امانی
۱۳	آشفتہ رضا قلی	۳۵	اسد میر امانی	۵۷	امانی -
۱۴	آشفتہ سید منور علی	۳۶	اسلام شیخ الاسلام	۵۸	امجد -
۱۵	آصف یحییٰ خاں	۳۷	اسیر تلبرار	۵۹	امانت رائے امانت رائے
۱۶	آفتاب شاہ عالم بادشاہ	۳۸	آسفاں	۶۰	امی روشن بیگ
۱۷	آفرین قلندر بخش	۳۹	اشرف محمد اشرف	۶۱	انور محمد خاں
۱۸	آفاق فرید الدین	۴۰	اصغر سید امجد علی	۶۲	انتظار -
۱۹	آگاہ میر حسن	۴۱	اظہر غلام محی الدین	۶۳	انیس -
۲۰	آگاہ نور خاں	۴۲	اعظم اعظم خاں	۶۴	انجام امیر خاں
۲۱	اٹل عبدالجلیل	۴۳	افسوس شیر علی	۶۵	انشار انشاء اللہ خاں
۲۲	اثر حسین علی خاں	۴۴	افسر اکبر خاں	۶۶	ادیس محی الدین

Marfat.com

۶۷	اوباش	امیرالزماں	
۶۸	ایمان	میر محمد خاں	
۶۹	بحر		
۷۰	برشتہ	مشرف	
۷۱	برکت	برکت اللہ خاں	
۷۲	برکت	برکت علی خاں	
۷۳	پردانہ	محمد بیگ	
۷۴	پردانہ	جسونت سنگھ	
۷۵	تراز	حسین بخش	
۷۶	تسمل	جبار علی	
۷۷	تشیر	میر بشارت علی	
۷۸	تقا	محمد تقا	
۷۹	راجہ	راجہ بیتی بہادر	
۸۰	بیتاب	خداوردی خاں	
۸۱	بیتاب	سیوک رام	
۸۲	بیتاب		
۸۳	بیتاب	عباس علی خاں	
۸۴	بیباک	میر نجف علی	
۸۵	بے جان	شیو سنگھ	
۸۶	بے خود	نرائن داس	
۸۷	بے خواب	-	
۸۸	بیدار	میر محمدی	
۸۹	بیان	خواجہ احسن اللہ	
۹۰	پیام	شرف الدین علی خاں	
۹۱	تاباں	عبدالحیٔ	
۹۲	تاب	مہتاب رائے	
۹۳	تپش	محمد اسمٰعیل	
۹۴	تجلی	محمد حسین	
۹۵	تجلی	شاہ تجلی	
۹۶	تجمل	محمد عظیم	
۹۷	تجمل		
۹۸	تجرد	مصطفیٰ	
۹۹	ترقی	تقی خاں	
۱۰۰	تسلی	ٹیکا رام	
۱۰۱	تسکین	سعادت علی	
۱۰۲	تسکین	میر حسین	
۱۰۳	تصور	سید حیدر حسن	
۱۰۴	تعشق	سید محمد	
۱۰۵	تمکین	صلاح الدین	
۱۰۶	تمنا	محمد عیسیٰ	
۱۰۷	ثابت	معزالدین	
۱۰۸	ثابت	اجابت خاں	
۱۰۹	ثاقب	شمس الدین	
۱۱۰	ثروت	درویش علی	
۱۱۱	جام	کنور سین	
۱۱۲	جان	جان علی	
۱۱۳	جانی	بیگم جان	
۱۱۴	جذب	عزت اللہ خاں	
۱۱۵	جراح	غلام ناصر	
۱۱۶	جرأت	قلندر بخش	
۱۱۷	جعفری	باقر علی	
۱۱۸	جلال	-	
۱۱۹	جنون	نجف علی خاں	
۱۲۰	جنون	فخرالاسلام	
۱۲۱	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	
۱۲۲	جوہر	احمد علی	
۱۲۳	جوتش	محمد عابد	
۱۲۴	جوتش	محمد روشن	
۱۲۵	جوش	رحیم اللہ	
۱۲۶	جواں	نعیم بیگ	
۱۲۷	جولاں	میر بہادر	
۱۲۸	جولاں	میر حسن علی خاں	
۱۲۹	جہانگیر	جہانگیر بیگ	
۱۳۰	جہاندار	جہاندار شاہ	
۱۳۱	جہمن	جہمن ناتھ	
۱۳۲	جینا بیگم		
۱۳۳	حاتم	ظہورالدین	
۱۳۴	حافظ	محمد اشرف	
۱۳۵	حالی	محب علی	
۱۳۶	حبیب		
۱۳۷	حجام	عنایت اللہ	
۱۳۸	حزیں	-	
۱۳۹	حسرت	جعفر علی	
۱۴۰	حسرت	ذوقی رام	
۱۴۱	حسرت	ہیبت خاں	
۱۴۲	حسن	غلام حسن	
۱۴۳	حسن	خواجہ حسن	
۱۴۴	حسن	ابوالحسن	
۱۴۵	حسن	حسن علی خاں	
۱۴۶	حسن	مرزا حسن	
۱۴۷	حسین	غلام حسین	
۱۴۸	حشمت	محتشم علی خاں	
۱۴۹	حشمت	میر محمد علی	
۱۵۰	حضور	بالمکند	
۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ	
۱۵۲	حقیقت	شاہ حسین	
۱۵۳	حکیم	محمد اشرف خاں	

Marfat.com

۱۵۴	حکیم	محمد پناہ	۱۸۳	دردمند	کریم اللہ خاں	۱۱۲	رجا
۱۵۵	حقیر	امام الدین	۱۸۴	درد	خواجہ میر درد	۱۱۳	رسا
۱۵۶	حیرت	مراد علی	۱۸۵	دریغ	زین العابدین	۱۱۴	رسا
۱۵۷	حیرت	غلام فخر الدین	۱۸۶	درویش	شاہ علی	۱۱۵	رستم
۱۵۸	حیرت	اجودھیا پرشاد	۱۸۷	دل	شمس الدین	۱۱۶	رسوا
۱۵۹	حیران	حیدر علی	۱۸۸	دل	زور آور خاں	۱۱۷	رضا
۱۶۰	حیدر	حسام الدین	۱۸۹	دل	آزاد خاں	۱۱۸	رضا
۱۶۱	حیدر	حیدر علی خاں	۱۹۰	دل	دیبی پرشاد	۱۱۹	رضا
۱۶۲	حیف	چراغ علی	۱۹۱	دل خوش	بہادر سنگھ	۱۲۰	رضا
۱۶۳	خاکسار	محمد یار	۱۹۲	دلبر	دلیر شاہ	۱۲۱	رضا
۱۶۴	خاکی	حیدر بیگ	۱۹۳	دلسوز	خیراتی خاں	۱۲۲	رضا
۱۶۵	خادم	-	۱۹۴	دلگیر	حمایت علی خاں	۱۲۳	رضی
۱۶۶	خادم	-	۱۹۵	دولہن بیگم		۱۲۴	رضی
۱۶۷	خادم	خادم علی خاں	۱۹۶	دوست		۱۲۵	رغبت
۱۶۸	خان	محمدی خاں	۱۹۷	دیوانہ	محمد علی خاں	۱۲۶	رغبت
۱۶۹	خاں	اشرف خاں	۱۹۸	دیوانہ	سرپ سنگھ	۱۲۷	رفیق
۱۷۰	خرد	فخر الدین خاں	۱۹۹	ذاکر	احمد بیگ	۱۲۸	رفیق
۱۷۱	خستہ	محمد عبد الزماں	۲۰۰	ذرہ	رام ناتھ	۱۲۹	رفاقت
۱۷۲	خجستہ	غلام قطب	۲۰۱	ذکا	ذکا اللہ خاں	۱۳۰	رفیع
۱۷۳	خوشنود	-	۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۳۱	رقت
۱۷۴	خلق	میر احسن	۲۰۳	ذوقا	ذوقا شاہ	۱۳۲	رنگین
۱۷۵	خلیق	میر مستحسن	۲۰۴	ذوقی	ذوقی رام	۱۳۳	رنگین
۱۷۶	خنداں		۲۰۵	ذوقی	شاہ ذوقی	۱۳۴	رند
۱۷۷	خود غرض		۲۰۶	راقم	غلام محمد	۱۳۵	رند
۱۷۸	خیال	غلام حسن خاں	۲۰۷	راقم	بندرابن	۱۳۶	رند
۱۷۹	دارغ	میر مہدی	۲۰۸	راغب	سبحان قلی بیگ	۱۳۷	رونق
۱۸۰	دارا	دارا بخت	۲۰۹	رافت	رؤف احمد	۱۳۸	روشن
۱۸۱	دانا	فضل علی	۲۱۰	راسخ	غلام علی	۱۳۹	روشن
۱۸۲	داور	-	۲۱۱	راجہ	راجہ بہادر	۱۴۰	زار

Marfat.com

۲۴۱	زار	میر مظہر علی	۲۷۰	سوزاں	احمد علی	۲۹۹	شفیع	محمد شفیع
۲۴۲	زار	میر جیون	۲۷۱	سہراب	سہراب بیگ	۳۰۰	شفیق	مظہر علی خاں
۲۴۳	زکی	شیخ مہدی علی	۲۷۲	سیادت	مجاہد الدین	۳۰۱	شکوہ	محمد رضا
۲۴۴	زکی	جعفر علی خاں	۲۷۳	سید	غلام رسول	۳۰۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۲۴۵	زماں	سید محمد زماں	۲۷۴	سید	قطب علی	۳۰۳	شکیبا	غلام حسین
۲۴۶	زینت	-	۲۷۵	سید	غالب علی خاں	۳۰۴	شکر	رادھا کشن
۲۴۷	ساقی	محمد جان بیگ	۲۷۶	شاد	اللہ یار بیگ	۳۰۵	شگفتہ	بیدار بخت
۲۴۸	سائل	محمد یار بیگ	۲۷۷	شاد	سکندر آبادی	۳۰۶	شگفتہ	مرزا سیف الدین
۲۴۹	سامان	محمد ناصر	۲۷۸	شاد	-	۳۰۷	شگفتہ	بدھ سنگھ
۲۵۰	سبحان	عبدالسبحان	۲۷۹	شاد	احمد حسین	۳۰۸	شوق	الٰہی بخش
۲۵۱	سبقت	مرزا مغل	۲۸۰	شاداب	خوشوقت رائے	۳۰۹	شوق	جواہر بیگ
۲۵۲	سجاد	میر سجاد	۲۸۱	شاداں	رجب علی	۳۱۰	شوق	قدرت اللہ
۲۵۳	سخن	محمد حسین	۲۸۲	شاکر	شاکر علی	۳۱۱	شوق	دہلوی
۲۵۴	سخنور	دیوان سنگھ	۲۸۳	شاکر	محمد شاکر	۳۱۲	شوق	حسن خاں
۲۵۵	سرسبز	زین العابدین	۲۸۴	شاہ	سعد اللہ	۳۱۳	شوق	بھوگی لعل
۲۵۶	سراج	سراج الدین	۲۸۵	شائق	محمد ہاشم	۳۱۴	شوق	روشن لال
۲۵۷	سراج	-	۲۸۶	شائق	میر حاجی	۳۱۵	شوق	محمد بخش
۲۵۸	سرور	میر محمد خاں	۲۸۷	شائق	پیر محمد	۳۱۶	شوق	غلام رسول
۲۵۹	سرور	رجب علی بیگ	۲۸۸	شائق	محمد نذیر الدین	۳۱۷	شوکت	حنیف علی
۲۶۰	سعادت	سعادت علی	۲۸۹	شرف	مرزا شرف الدین	۳۱۸	شور	محمود بیگ
۲۶۱	سعید	سعید الدین خاں	۲۹۰	شرف	شیخ شرف الدین	۳۱۹	شورش	غلام احمد
۲۶۲	سکندر	محمد علی	۲۹۱	شرف	میر محمدی	۳۲۰	شورش	غلام حسین
۲۶۳	سلطان	ایزد بخش	۲۹۲	شریف	مرزا شریف بیگ	۳۲۱	شہرت	-
۲۶۴	سلطان	نصر اللہ خاں	۲۹۳	شرافت	اشرف علی	۳۲۲	شہرت	امیر بخش
۲۶۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۹۴	شرر	مرزا جعفر	۳۳۳	شہامت	شہامت علیخاں
۲۶۶	سلیمان	-	۲۹۵	شرر	مرزا صادق	۳۳۴	شہید	-
۲۶۷	سلام	نجم الدین علی	۲۹۶	شرر	مرزا ابراہیم	۳۳۵	شہیدی	کرامت علی خاں
۲۶۸	سودا	محمد رفیع	۲۹۷	شعلہ	امرناتھ	۳۳۶	شیدا	مراد آبادی
۲۶۹	سوز	محمد میر	۲۹۸	شفا	حکیم یار علی	۳۳۷	شیدا	خواجہ ہینگا

Marfat.com

۳۳۸ شیدا نواب معین الدین خاں
۳۳۹ شیفتہ -
۳۴۰ شیفتہ عبدالصمد
۳۴۱ شیفتہ نواب مصطفیٰ خاں
۳۴۲ صاحب ظفریاب خاں
۳۴۳ صاحب -
۳۴۴ صاحب امتہ الفاطمہ
۳۴۵ صاحبقراں امام علی
۳۴۶ صادق صادق علی
۳۴۷ صادق میر جعفر خاں
۳۴۸ صادق صادق علی خاں
۳۴۹ صابر صابر شاہ
۳۵۰ صالع نظام الدین
۳۵۱ صبا کانجی مل
۳۵۲ صبا -
۳۵۳ صبا راجہ شنکر
۳۵۴ صبر غلام حسین
۳۵۵ صدق -
۳۵۶ صبا منولال
۳۵۷ صفا -
۳۵۸ صفدر صفدر علی
۳۵۹ صفدری صادق علی
۳۶۰ صفت کریم الدین
۳۶۱ ضبط میر حسن شاہ
۳۶۲ ضمیر شیخ مداری
۳۶۳ ضمیر گنگا داس
۳۶۴ ضیا میر ضیاء الدین
۳۶۵ ضیا مرزا ضیا بخت
۳۶۶ ضیا ضیاء الدین

۳۶۷ طالب طالب حسین
۳۶۸ طالب -
۳۶۹ طالب میر طالب
۳۷۰ طالب حافظ طالب
۳۷۱ طرب جھنولال
۳۷۲ طفل عبدالمقتدر خاں
۳۷۳ طور -
۳۷۴ طوماس (فرنگی زادہ)
۳۷۵ ظاہر میر محمدی
۳۷۶ ظفر ابوظفر
۳۷۷ ظہور ظہور اللہ بیگ
۳۷۸ عالی -
۳۷۹ عالی جاہ
۳۸۰ عارف محمد عارف
۳۸۱ عارف میر عارف علی
۳۸۲ عاجز الفت خاں
۳۸۳ عاجز زور آور سنگھ
۳۸۴ عاصی امداد حسین
۳۸۵ عاصی -
۳۸۶ عاصمی برہان الدین
۳۸۷ عاقل عاقل شاہ
۳۸۸ عاشق -
۳۸۹ عاشق بھولا ناتھ پنڈت
۳۹۰ عاشق رام سنگھ
۳۹۱ عاشق مہدی علی خاں
۳۹۲ عاشق نبی بخش
۳۹۳ عاشق مولوی جلال الدین
۳۹۴ عاشقی آغا حسین
۳۹۵ عبرت میر ضیاء الدین

۳۹۶ عبدالواسع
۳۹۷ عزلت سید عبدالولی
۳۹۸ عزیز بکھاری لال
۳۹۹ عزیز عزیز اللہ
۴۰۰ عزیز مہاراج سنگھ
۴۰۱ عزیز شیو ناتھ
۴۰۲ عسکری مرزا عسکری
۴۰۳ عشاق -
۴۰۴ عشقی مرادآبادی
۴۰۵ عشق رکن الدین
۴۰۶ عشق عزت اللہ خاں
۴۰۷ عشق غلام محی الدین
۴۰۸ عشرت غلام علی
۴۰۹ عظیم مرزا عظیم بیگ
۴۱۰ عظیم -
۴۱۱ عظمت عظمت اللہ خاں
۴۱۲ علی علی محمد خاں
۴۱۳ عنایت عنایت علی خاں
۴۱۴ عیش مرزا حسین رضا
۴۱۵ عیشی طالب علی خاں
۴۱۶ عیاش میر زا یعقوب
۴۱۷ غالب مکرم الدولہ بہادر جنگ خاں
۴۱۸ غالب غالب علیخاں
۴۱۹ غالب اسد اللہ خاں
۴۲۰ غافل رائے سنگھ
۴۲۱ غافل بختاور سنگھ
۴۲۲ غریب -
۴۲۳ غریب نصیر الدین
۴۲۴ غضنفر غضنفر علی خاں

Marfat.com

۴۲۵	غلام	راجہ گوپال ناتھ	۴۵۴	فراق	پریم کشور	۴۸۳	قیس	احمد علی بیگ
۴۲۶	غلامی	شاہ غلام محمد	۴۵۵	فرہاد	میر ببر علی	۴۸۴	کابل	پنڈت ٹھاکر
۴۲۷	غمگین	میر سید علی	۴۵۶	فصیح	مرزا جعفر علی	۴۸۵	کبیر	حکیم کبیر علی
۴۲۸	غنی	-	۴۵۷	فضل	فضل مولا خاں	۴۸۶	کریم	کریم اللہ
۴۲۹	غنی	عبدالغنی	۴۵۸	فغاں	اشرف علی فغاں	۴۸۷	کرم	شیخ غلام ضامن
۴۳۰	غواص	-	۴۵۹	فقیر	فقیر اللہ	۴۸۸	کرم	حیدر علی
۴۳۱	فارغ	میر احمد خاں	۴۶۰	فقیر	شمس الدین	۴۸۹	گرفتار	سنگی بیگ
۴۳۲	فارغ	-	۴۶۱	فگار	میر حسین	۴۹۰	گریاں	میر محمد علی
۴۳۳	فارغ	(بریلوی)	۴۶۲	فگار	قطب علی	۴۹۱	گستاخ	مرزا علی
۴۳۴	فارغ	مکندر سنگھ	۴۶۳	فیض	کرپا کشن	۴۹۲	کلّو	میر کلّو
۴۳۵	فدا	محمد علی	۴۶۴	فیض	میر فیض علی	۴۹۳	کلیم	کلیم اللہ
۴۳۶	فدا	عبدالصمد	۴۶۵	قائم	محمد ضیاالدین	۴۹۴	کلیم	میر محمد حسین
۴۳۷	فدا	فدا حسین	۴۶۶	قاسم	سید قاسم علی	۴۹۵	کمال	شاہ کمال الدین
۴۳۸	فدا	امام الدین	۴۶۷	قاسم	حکیم قدرت اللہ خاں	۴۹۶	گمان	-
۴۳۹	فدا	لچھمی رام	۴۶۸	قاسم	قاسم علی	۴۹۷	گنا بیگم	
۴۴۰	فدا	عاقبت محمود خاں	۴۶۹	قاصر	ببر علی بیگ	۴۹۸	کوچک	شہزادہ وجیہ الدین
۴۴۱	فدا	عظیم بیگ	۴۷۰	قابل	مرزا علی بخت	۴۹۹	کوثر	مہدی علی خاں
۴۴۲	فدوی	مکند لعل	۴۷۱	قبول	غنی بیگ	۵۰۰	گویا	حیات اللہ
۴۴۳	فدوی	فضل علی	۴۷۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۵۰۱	گویا	نواب فقیر محمد خاں
۴۴۴	فدوی	محمد حسن لاہوری	۴۷۳	قدرت	مولوی قدرت اللہ امیٹھوی	۵۰۲	لطیف	شمس الدین
۴۴۵	فدوی	مرزا محمد علی	۴۷۴	قدرت	قدرت اللہ	۵۰۳	لطیف	میر لطیف علی
۴۴۶	فراغ	محمد فراغ	۴۷۵	قربان	میر محمدی	۵۰۶	لطف	مرزا علی
۴۴۷	فراغ		۴۷۶	قربان	قربان علی	۵۰۷	مایل	میر محمدی
۴۴۸	فرخ	فرخ علی	۴۷۷	قرار	میر حسین علی	۵۰۸	مایل	محمد یار بیگ
۴۴۹	فرخ	فرخ بخش	۴۷۸	قرین	-	۵۰۹	مایل	کاظم علی
۴۵۰	فرخت	امیر علی	۴۷۹	قسمت	شمس الدولہ	۵۱۰	ماہر	فخرالدین
۴۵۱	فروغ	میر روشن	۴۸۰	قلندر	نظر	۵۱۱	مبتلا	مرزا کاظم بیگ
۴۵۲	فریاد	-	۴۸۱	قمر	قمرالدین	۵۱۲	مبتلا	-
۴۵۳	فراق	نثار اللہ خاں	۴۸۲	قمر	قمر طالع	۵۱۳	مجذوب	غلام حیدر بیگ

Marfat.com

۵۱۴	مجنوں	-
۵۱۵	مجنوں	-
۵۱۶	مجرم	میر فتح علی
۵۱۷	مجرم	رحمت اللہ
۵۱۸	مجبور	حق رسا
۵۱۹	مخزوں	میر ناصر خاں
۵۲۰	مخزوں	عالم شاہ
۵۲۱	محو	حسین علی خاں
۵۲۲	محو	عظیم اللہ
۵۲۳	محب	ولی اللہ
۵۲۴	محبت	میر بہادر علی
۵۲۵	محبت	نواب محبت خاں
۵۲۶	محنت	مرزا حسین علی
۵۲۷	محشر	اکرام اللہ خاں
۵۲۸	محشر	مرزا علی نقی
۵۲۹	محسن	میر محسن
۵۳۰	محترم	محترم علی
۵۳۱	محمود	محمود خاں
۵۳۲	مخلص	میر باقر
۵۳۳	مخلص	مخلص علی خاں
۵۳۴	مدحت	لکھنوی
۵۳۵	مدہوش	-
۵۳۶	مرزا	آقا مرزا
۵۳۷	مرزا	..
۵۳۸	مرزا	ہدایت اللہ
۵۳۹	مرزا	-
۵۴۰	مردت	صفیر علی
۵۴۱	مرہوں	مرزا علی رضا
۵۴۲	مزمل	مزمل شاہ
۵۴۳	مسرور	پیر بخش
۵۴۴	مسرور	سنگی بیگ
۵۴۵	مسرور	شرف الدین
۵۴۶	مسکین	سید عبدالواحد خاں
۵۴۷	مسرت	وزیر علی
۵۴۸	مستمند	یار علی خاں
۵۴۹	مسیح	براتی
۵۵۰	مشیر	قطب الدین
۵۵۱	مشتاق	عبداللہ خاں
۵۵۲	مشتاق	تاج الدین
۵۵۳	مشتاق	محمد واصل
۵۵۴	مشہور	-
۵۵۵	مصدر	مانثار اللہ خاں
۵۵۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۵۵۷	مضمون	-
۵۵۸	مضمون	شرف الدین
۵۵۹	مضطر	کنور سین
۵۶۰	مضطر	درگاہ پرشاد
۵۶۱	مظہر	مرزا مظہر جان جاناں
۵۶۲	مظفر	مظفر علی خاں
۵۶۳	معقول	-
۵۶۴	معنی	محمد امین
۵۶۵	معین	معین الدین خاں
۵۶۶	معروف	الٰہی بخش
۵۶۷	مغل	مغل علی
۵۶۸	مغموم	میر مشیت علی
۵۶۹	مفتوں	مرزا کریم بخش
۵۷۰	مفلس	محب علی
۵۷۱	موزوں	چھتر سنگھ
۵۷۲	موج	خدا بخش
۵۷۳	مونس	سعادت علی
۵۷۴	مومن	محمد مومن خاں
۵۷۵	مہر	رجب بیگ
۵۷۶	مہر	مہر چند
۵۷۷	مہلت	مرزا علی
۵۷۸	منیر	محمد تقی
۵۷۹	ناجی	محمد شاکر
۵۸۰	نالاں	محمد عسکری
۵۸۱	نالاں	-
۵۸۲	نادم	-
۵۸۳	ناصر	ناصر جنگ
۵۸۴	نادر	گنگا سنگھ
۵۸۵	نادر	محمد عارف
۵۸۶	نازک	زینت
۵۸۷	ناظم	..
۵۸۸	نامی	رجب علی بیگ
۵۸۹	نامی	حسام الدین
۵۹۰	نامی	-
۵۹۱	ناسخ	امام بخش
۵۹۲	نثار	میر عبدالرسول
۵۹۳	نثار	نثار علی
۵۹۴	نثار	محمد امان
۵۹۵	نجف	نجف علی
۵۹۶	نجات	زین العابدین
۵۹۷	نذرت	مرزا مغل
۵۹۸	ندیم	مرزا ارجمند
۵۹۹	نزہت	رونجو
۶۰۰	نسیم	گلزار علی

Marfat.com

۶۰۱	نسیم	کدار ناتھ	۶۱۶	وحشت	ابوالحسن	۶۳۱	ہاشمی	-
۶۰۲	نشاط	الٰہی بخش	۶۱۷	واقف	-	۶۳۲	ہدایت	ہدایت خاں
۶۰۳	نشاط	بسنت سنگھ	۶۱۸	والہ	-	۶۳۳	ہرچند	ہرچندر کشور
۶۰۴	نصیر	شاہ نصیر الدین	۶۱۹	والہ	مرحمت خاں	۶۳۴	ہمدم	عبداللہ خاں
۶۰۵	نظیر	ولی محمد اکبر آبادی	۶۲۰	وحشت	غلام علی خاں	۶۳۵	ہمزہ	شاہ ہمزہ
۶۰۶	نظیر	گنپت رائے	۶۲۱	وحدت	جمعیت رائے	۶۳۶	ہمت	-
۶۰۷	نظیر	نیازی	۶۲۲	وزیر	خواجہ وزیر	۶۳۷	ہوش	غلام مرتضیٰ
۶۰۸	نظام	غازی الدین خاں	۶۲۳	وزیر	وزیر علی	۶۳۸	ہوش	شمس الدین
۶۰۹	نوازش	نوازش حسین خاں	۶۲۴	وسعت	مستقیم خاں	۶۳۹	ہوش	مرزا محمد تقی خاں
۶۱۰	نیاز	نیاز احمد صوفی	۶۲۵	وصال	نصراللہ خاں	۶۴۰	یاد	غلام حسین
۶۱۱	نیاز	میر محمد نام	۶۲۵	والا	مظہر علی خاں	۶۴۱	یاس	خیر الدین
۶۱۲	واصف	حسن بخش خاں	۶۲۷	ولی	-	۶۴۲	یقین	انعام اللہ خاں
۶۱۳	واصل	محمد واصل	۶۲۸	ولی	مرزا ولی دہلوی	۶۴۳	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۶۱۴	وجیہہ	وجیہہ الدین	۶۲۹	ہادی	محمد جواد علی خاں	۶۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۶۱۵	وحشت	-	۶۳۰	ہاشمی	میر محمد ہاشم			

مذاہبِ عالم کا تقابلی مطالعہ

مولانا نیاز فتحپوری کی معرکتہ الآرا تصنیف جس میں مذاہب عالم کی ابتداء، مذہب کا فلسفہ و ارتقا۔ مذہب کی حقیقت، مذہب کا مستقبل، مذہب سے بغاوت کے اسباب پر سیر حاصل بحث کی گئی ہے اور مسیحیت کو علم و تاریخ کی روشنی میں پرکھا گیا ہے۔

قیمت:۔ فی جلد ایکروپیہ ۷۵ پیسے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

Marfat.com

تاریخِ ادبِ ہندوستانی

مصنف گارساں دتاسی مشہور فرانسیسی مستشرق۔ ۲۰ جنوری ۱۷۹۴ء میں پیدا ہوئے ابتدائی تعلیم مارسیلز میں ختم کر کے پیرس گئے۔ وہاں عربی، فارسی اور ترکی زبانوں سے واقفیت پیدا کی۔ ۱۸۲۴ء میں ہندوستانی زبانوں کے مطالعہ کے لئے انگلستان گئے۔

گارساں دتاسی کبھی ہندوستان نہیں آئے۔ انھوں نے اردو ہندوستانی کے متعلق ساری معلومات یورپ میں رہ کر حاصل کیں۔ وہ دراصل ایک سچے اسکالر تھے۔ انھیں ہندوستانی زبان سے شغف تھا اور وہ اپنا سارا وقت اسی کی تحقیق و تحصیل میں صرف کرتے تھے۔

۱۸۷۸ء میں ان کا انتقال ہوا ہے

گارساں دتاسی نے اردو ہندوستانی سے متعلق سیکڑوں چھوٹی بڑی کتابیں فرانسیسی زبان میں تالیف و تصنیف اور ترجمہ کی ہیں لیکن جن چیزوں نے اسے اردو تاریخ میں نمایاں جگہ دی ہے وہ اس کے خطبات اور زیر نظر کتاب تاریخ ادب ہندوستانی ہے۔ خطبات انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام شائع ہو چکے ہیں۔

تصنیف و طباعت تاریخ ادب ہندوستانی تین جلدوں پر مشتمل ہے۔ پہلی جلد اوّل اوّل ۱۸۳۹ء میں رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف گریٹ برٹن اینڈ آئرلینڈ کے زیر اہتمام اور دوسری جلد ۱۸۴۶ء میں شائع ہوئی۔

گارساں دتاسی نے کام جاری رکھا اور ان جلدوں کے مواد میں برابر اضافہ کرتے رہے۔ یہاں تک کہ ۱۸۷۰ء اور ۱۸۷۱ء کے درمیان انھوں نے اپنی تاریخ کا دوسرا ایڈیشن تین جلدوں میں شائع کیا۔ پہلی دو جلدیں ۱۸۷۰ء میں اور تیسری جلد ۱۸۷۱ء میں پیرس سے طبع ہو کر منظر عام پر آئی۔ ہر جلد میں تقریباً چھ سو صفحات ہیں۔ یہ جلدیں پنجاب پبلک لائبریری کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

۱۸۳۹ء میں جب تاریخ ادب ہندوستانی کی پہلی جلد شائع ہوئی تو مولوی کریم الدین اور فیلن صاحب کی مشترک کوششوں سے ۱۸۴۸ء میں دہلی سے اس کا اردو ترجمہ "طبقات الشعرا" کے نام سے شائع ہوا لیکن یہ لفظی ترجمہ نہیں ہے۔ بلکہ کریم الدین صاحب اور فیلن صاحب نے اس میں اضافے بھی کئے ہیں۔ اس کا مفصل ذکر الگ کیا گیا ہے۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کی تینوں جلدیں اردو میں منتقل کی جا چکی ہیں۔ فرانسیسی خاتون لیلیان نذرد نے ڈاکٹر ابواللیث صدیقی کی نگرانی میں تنقیدی حواشی و مقدمہ کے ساتھ ان جلدوں کا ترجمہ کر کے کراچی یونیورسٹی سے تین سال ہوئے پی ایچ ڈی کی ڈگری حاصل کی۔ اسکا غیر مطبوعہ نسخہ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی کے ذاتی کتب خانے میں محفوظ ہے۔

خصوصیات اصل تذکرہ فرانسیسی میں ہے جسے لیلیان نذرد نے اردو میں منتقل کر دیا ہے۔ طویل دیباچہ کے علاوہ تقریباً تین ہزار

Marfat.com

شعراء مصنفین کا ذکر اسمیں آیا ہے۔ جسمیں دو ہزار آٹھ سو آٹھ مصنفین و شعراء اردو سے تعلق رکھتے ہیں۔ لیلیان نذر دنے اسی حصّے کا ترجمہ کیا ہے۔

گارساں دتاسی نے اسکا نام تاریخ ادب ہندوستانی رکھا ہے لیکن حقیقتاً اسے تذکرہ خیال کرنا چاہیئے۔ اس لئے کہ دیباچہ کے سوا پوری کتاب قدیم تذکروں کے طرز پر لکھی گئی ہے۔ بلکہ یوں کہنا چاہیئے اکثر پہلے تذکروں ہی کی مدد سے حالات و اشعار جمع کر دئے ہیں دیباچہ میں اردو کی ساخت، مزاج اور رسم الخط پر بحث کی گئی ہے۔ اصنافِ سخن علم بیان و بدیع پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ مسعود سعد سلیمان سے لیکر غالب کے عہد تک کی آٹھ سو سالہ ادبی رفتار کا جائزہ لیا گیا ہے۔ اردو میں مستعمل تلمیحات اور شاعرانہ رموز و علائم کی تشریح بھی کی گئی ہے۔ اس کے بعد تذکرہ نگاری کے انداز میں ہر شاعر اور ادیب کے مختصر حالات اور نمونۂ کلام درج ہے۔

اس تذکرے کے ذریعے بے شمار السیی تصانیف، اخبارات، تالیفات، رسائل، قلمی مخطوطات، کلیات و دواوین اور تراجم و منتخبات کا سراغ مل جاتا ہے جو کسی اور جگہ نظر نہیں آتے۔ گویا یہ تذکرہ ایک طرح کا ادبی لغت ہے جس میں اردو زبان و بیان کی ارتقائی منزلوں کے ساتھ ساتھ چھوٹے بڑے ہر قسم کے ادیب و شاعر کا نام مل جاتا ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ گارساں کے بہت بیانات غلط ہیں۔ چونکہ انھوں نے یورپ میں بیٹھکر صرف اخبارات و رسائل اور احباب سے مراسلات کے ذریعے سارا مواد جمع کیا ہے اس لئے اس میں رطب و یابس سبھی کچھ ہے۔ پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے۔ اس تذکرے نے اردو میں ادبی تاریخ و تحقیق کے کام کو آگے بڑھانے اور برصغیر سے باہر اردو کو روشناس کرانے میں بڑی مدد کی ہے۔

فہرست شعراء و مصنفین

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد مہدی حسن خاں	۱۲	ابوالحسنین محمد	۲۳	اجودھیا پرشاد پنڈت
۲	ابجدی اسمٰعیل	۱۳	ابوالفضل	۲۴	احسان حافظ عبدالرحمٰن خان
۳	ابراہیم عادل شاہ	۱۴	العباس	۲۵	احسان میر شمس الدین
۴	ابراہیم قاضی ابراہیم بلندی	۱۵	ابجائی رام	۲۶	احسان میر غلام علی حیدرآبادی
۵	ابراہیم نواب علی ابراہیم خاں	۱۶	اتحاد مرزا آغا جان	۲۷	احسان علی حکیم
۶	ابرام خان منشی	۱۷	آتش اتفاق بریلوی	۲۸	احسن شاہ احسن اللہ
۷	ابرو شیخ نجم الدین	۱۸	آتش خواجہ حیدر علی	۲۹	احسن محمد
۸	ابلق خان مولوی	۱۹	آتش مرزا غلام حسین	۳۰	احسن محمد مولا
۹	ابوالجلال	۲۰	اثل میر عبدالجلال	۳۱	احسن مرزا
۱۰	ابوالحسن امیرالدین احمد	۲۱	اثر میر محمد دہلوی	۳۲	احسن مرزا رحمٰن علی دہلوی
۱۱	ابوالحسن مولوی	۲۲	اثر نواب حسین علی خاں میاں لکھنوی	۳۳	احسن میاں احسن اللہ

Marfat.com

۳۴	احسن اللہ محمد	
۳۵	احسن اللہ خاں دہلوی	
۳۶	اختر مرزا جواد علی	
۳۷	احمد احمد خاں	
۳۸	احمد احمد علی	
۳۹	احمد شاہ غلام احمد کانپوری	
۴۰	احمد شمس الدین	
۴۱	احمد شیخ دہلوی	
۴۲	احمد شیخ حافظ غلام احمد اخوند	
۴۳	احمد شیخ مولوی حافظ الدین	
۴۴	احمد صمصام اللہ	
۴۵	احمد غلام احمد برہانپوری	
۴۶	احمد غلام محمد	
۴۷	احمد غلام محی الدین	
۴۸	احمد فخر الدین	
۴۹	احمد گجراتی	
۵۰	احمد محمد امیر	
۵۱	احمد مولوی اوحد الدین	
۵۲	احمد میر احمد علی	
۵۳	احمد احمد نصیر الدین	
۵۴	احمد نظام الدین	
۵۵	احمد بیگ الدین مرنا	
۵۶	احمد حسن پیر	
۵۷	احمد خان سید	
۵۸	احمد شاہ	
۶۰	احمد شاہ بہادر سلطان دہلوی	
۶۱	احمد شریف	
۶۲	احمد صاحب	
۶۳	احمد علی مولوی میر احمد علی	
۶۴	احمد علی حافظ خان	
۶۵	احمد علی خاں مرزا	
۶۶	احمد علی سید	
۶۷	احمد علی سرادہی	
۶۸	احمد علی شیوراج پوری	
۶۹	احمد گرجانی یا جرجانی	
۷۰	احمد یار	
۷۱	احمد وہاب	
۷۲	احمدی خواجہ احمد علی	
۷۳	احمدی شیخ احمد وارث	
۷۴	احمدی نظام الدین	
۷۵	اختر ابو منصور ناصر الدین سلطان غازی	
۷۶	اختر قاضی محمد صادق خاں	
۷۷	اختر مرزا اکبر علی	
۷۸	اخگر میاں حیدری	
۷۹	اخگر لالہ سکھ چند	
۸۰	اخس شیخ غلام بلگرامی	
۸۱	اخیر شیخ یزداں بخش	
۸۲	ادب غلام محی الدین	
۸۳	ادلاکو مرزا باقر لکھنوی	
۸۴	ادھم رامپوری	
۸۵	ادھم خیر اللہ	
۸۶	آرام شیخ غلام علی خاں	
۸۷	آرام منکھن لال	
۸۸	آرام مولوی عبد الحفیظ	
۸۹	آرام خاں	
۹۰	ارتضی محمد	
۹۱	ارزانی	
۹۲	آرزو سراج الدین علی خاں	
۹۳	آرزو مرزا محمد علی لکھنوی	
۹۴	ارسی مولوی محمد	
۹۵	ارشاد انوار علی بیگ	
۹۶	ارمان مرزا شاہ علی	
۹۷	ارمان نواب مجاہد جنگ	
۹۸	آزاد بورامل	
۹۹	آزاد خواجہ زین العابدین	
۱۰۰	آزاد شیخ اسد اللہ	
۱۰۱	آزاد شیخ امیر الدین بریلوی	
۱۰۲	آزاد شیخ عبد اللہ لکھنوی	
۱۰۳	آزاد محمد فاضل	
۱۰۴	آزاد غلام علی	
۱۰۵	آزاد میر غلام علی خاں بلگرامی	
۱۰۶	آزاد میر فقیر اللہ	
۱۰۷	آزاد میر محمد امیر الدین	
۱۰۸	آزاد میر ظفر علی	
۱۰۹	آزاد آرام	
۱۱۰	آزادہ مولوی اوحد الدین خاں	
۱۱۱	ازردہ مرزا القا حسن لکھنوی	
۱۱۲	آزاد شیخ محمد بخش بریلوی	
۱۱۳	استاد محمد	
۱۱۴	اسحاق مرزا علی خاں لکھنوی	
۱۱۵	اسحاق میر اقص	
۱۱۶	اسد لالہ کوت سنگھ	
۱۱۷	اسد اسد اللہ خاں نواب	
۱۱۸	اسد علی خاں	
۱۱۹	اسد اسیر لکھنوی	
۱۲۰	اسیر احمد مرزا اسد بخت	
۱۲۱	اسمد	

Marfat.com

۱۲۲ اسفان
۱۲۳ اسفر مولوی سید امجد علی
۱۲۴ اسفل نصرانی
۱۲۵ اسلام شیخ الاسلام
۱۲۶ اسماعیل حاجی مولوی محمد
۱۲۷ اسماعیل مرزا محمد
۱۲۸ اسماعیل خان محمد
۱۲۹ اسی رامپوری
۱۳۰ اسیر BALTZAR SAMRTT
۱۳۱ اسیر خلیفہ سید گلزار علی
۱۳۲ اسیر منشی مظفر علی تدبیر الدولہ
۱۳۳ اسیر میر ہدایت علی
۱۳۴ اشتر میر محمد
۱۳۵ اشتیاق مولوی شاہ ولی اللہ
۱۳۶ اشراف حکیم محمد رضا لکھنوی
۱۳۷ اشراف میر اور منشی اشرف علی دہلوی
۱۳۸ اشرف حافظ غلام اشرف خان
۱۳۹ اشرف شیخ اشرف علی
۱۴۰ اشرف حسین
۱۴۱ اشرف اشرف علی
۱۴۲ اشرف مولوی اشرف حسین
۱۴۳ اشرف محمد اول اور ثانی
۱۴۴ اشرف خاں
۱۴۵ اشرف خاں منشی
۱۴۶ اشرف علی
۱۴۷ اشفاق شیخ سرفراز علی لکھنوی
۱۴۸ آشفتہ مرزا رضا علی خاں
۱۴۹ آشفتہ جرات الدولہ لکھنوی
۱۵۰ آشفتہ

۱۵۱ آشفتہ سید منور علی خان
۱۵۲ اشک محمد خلیل علی خاں
۱۵۳ اشک رامپوری
۱۵۴ اشک مولوی ہادی علی لکھنوی
۱۵۵ اشک سید علی محسن لکھنوی
۱۵۶ اشکن مرزا غلام محی الدین
۱۵۷ اشکن میر وارث علی
۱۵۸ آشنا میر زین العابدین
۱۵۹ آشنا منا سنگھ دہلوی
۱۶۰ آشنا حکیم میر علی
۱۶۱ آشنا مرزا جگن
۱۶۲ آشنا سید محمد لکھنوی
۱۶۳ آشوب میر امداد علی خان دہلوی
۱۶۴ اصالت سید فضل علی لکھنوی
۱۶۵ آصف
۱۶۶ اصغر بریا میر اصغر علی
۱۶۷ اصغر رائے کومت سنگھ
۱۶۸ اصغر علی اصغر خاں
۱۶۹ اصغر میر اصغر علی
۱۷۰ اصغر میر امجد علی
۱۷۱ اصغر حسین سید
۱۷۲ اصغر علی
۱۷۳ اضطراب
۱۷۴ اصغری محمد ظاہر الدین
۱۷۵ اظہر شیخ صابر علی
۱۷۶ اظہر خواجہ دہلوی
۱۷۷ اظہر سید علی حسین
۱۷۸ اظہر شیخ اور مولوی کرامت علی
۱۷۹ اظہر میر غلام علی دہلوی

۱۸۰ اعجاز نواب اصغر علی خاں لکھنوی
۱۸۱ اعجاز شیخ کرامت علی
۱۸۲ اعزاز میر باقر علی لکھنوی
۱۸۳ اعظم محمد
۱۸۴ اعظم شاہ محمد
۱۸۵ اعظم مرزا اعظم علی بیگ
۱۸۶ اعظم منشی علی
۱۸۷ اعظم مرزا اعظم شاہ
۱۸۸ اعلیٰ میر علی دہلوی
۱۸۹ آغا سید آغا علی لکھنوی
۱۹۰ آغا حسن لکھنوی
۱۹۱ آغاز
۱۹۲ آفاق
۱۹۳ آفاق میر حسن علی لکھنوی
۱۹۴ آفتاب شاہ عالم ثانی
۱۹۵ آفریں سید قلندر بخش
۱۹۶ افسر نواب احمد یار خاں
۱۹۷ افسر نصرت خاں
۱۹۸ افسر غلام اشرف
۱۹۹ افسر مرزا غفور بیگ
۲۰۰ افسردہ مرزا پناہ علی بیگ لکھنوی
۲۰۱ افسوس میر شاہ علی
۲۰۲ افسون منشی رونق علی
۲۰۳ افصح شاہ فصیح
۲۰۴ افصح آغا حیدر علی
۲۰۵ افضل منشی اسد اللہ احسن یار خاں
۲۰۶ افضل کمال شاہ محمد الہ آبادی
۲۰۷ افضل محمد
۲۰۸ افضل شاہ غلام اعظم

Marfat.com

۲۰۹	افضل	علی میر	
۲۱۰	افغان	امام علی لکھنوی	
۲۱۱	افگار	میر جنوں	
۲۱۲	اکبر	نواب محمد اکبر خاں	
۲۱۳	اکبر	محمد قاسم	
۲۱۴	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں	
۲۱۵	اکبر	منشی مرزا احمد علی الہ آبادی	
۲۱۶		نواب اکبر خاں بہادر دہلوی	
۲۱۷	اکبر	حاجن شاہ	
۲۱۸	اکبر	علی مولوی	
۲۱۹	اکبر	علی دیوان امرناتھ	
۲۲۰	اکرام	حکیم اکرام اللہ خاں دہلوی	
۲۲۱	اکرام	خواجہ محمد دہلوی	
۲۲۲	اکرام	علی مولوی	
۲۲۳	آگاہ	میر حسن علی	
۲۲۴	آگاہ	نور خاں	
۲۲۵	آگاہ	محمد صلاح دہلوی	
۲۲۶	الف	رائے منگل سنگھ	
۲۲۷	الفت		
۲۲۸	الفت	محمد	
۲۲۹	الفت	شاہ الفت حسین	
۲۳۰	الم	محمد علی	
۲۳۱	الم	میر صاحب دہلوی	
۲۳۲	الم	آغا مہدی لکھنوی	
۲۳۳	الم	میر صاحب دہلوی	
۲۳۴	الم	آغا مہدی دہلوی	
۲۳۵	الہا		
۲۳۶	الہام	شیخ شرف الدین یا شاہ ملوں	
۲۳۷	الہام	فضائل بیگ	

۲۳۸	اللہ صاحب	میاں بابر	
۲۳۹	الٰہی بخش	مولوی	
۲۴۰	الٰہی بخش	انصاری	
۲۴۱	امام		
۲۴۲	امام الدین	حکیم	
۲۴۳	امام الدین	مولوی	
۲۴۴	امام الدین	نواب	
۲۴۵	امام الدین علی	سید دہلوی	
۲۴۶	امام بخش	کشمیری	
۲۴۷	امام بخش	صاحب خاں	
۲۴۸	امام علی		
۲۴۹	امان	خواجہ امام بخش	
۲۵۰	امان	خواجہ بدرالدین خاں دہلوی	
۲۵۱	امانت	سید آغا حسن موسوی دہلوی	
۲۵۲	امانت رائے		
۲۵۳	امان	خواجہ امان بخش	
۲۵۴	امان	شیخ دہلوی	
۲۵۵	امجد	مولوی محمد دہلوی	
۲۵۶	امجد	میر حسن علی خان	
۲۵۷	امجد	علی خاں نواب	
۲۵۸	امداد علی	سید	
۲۵۹	امراؤ سنگھ	راؤ	
۲۶۰	امن	دہلوی	
۲۶۱	امن	روشن بیگ دہلوی	
۲۶۲	امید	علی نواب خاں	
۲۶۳	امید	مرزا محمد رضا قزلباش ہمدانی	
۲۶۴	امید	حیدر آبادی	
۲۶۵	امید	مولوی فرحت علی عادل پوری	
۲۶۶	امید	سنگھ	

۲۶۷	امیر		نواب محمد یار خاں
۲۶۸	امیر		امیر الدولہ نوازش خاں دہلوی
۲۶۹	امیر		شیخ امیر بخش
۲۷۰	امیر		شیخ امیر بخش
۲۷۱	امیر		شیخ امیر الدین
۲۷۲	امیر		شیخ امیر علی
۲۷۳	امیر		امیر الدولہ دہلوی
۲۷۴	امیر		شیخ محمد امیر
۲۷۵	امیر		منشی احمد لکھنوی
۲۷۶	امیر		محمد
۲۷۷	امیر	احمد	محمد
۲۷۸	امیر	الدین	شیخ
۲۷۹	امیر	علی	سید
۲۸۰	امین		خواجہ محمد امین الدین
۲۸۱	امین		نیر علی
۲۸۲	امین		محمد امین
۲۸۳	امین		میر محمد
۲۸۴	امین		مرزا محمد اسمٰعیل دہلوی
۲۸۵	امین	الدین خاں	امین الدین خاں
۲۸۶	امین	چند	منشی
۲۸۷	امین	خان	خواجہ
۲۸۸	انتظار	،	علی نقی خاں دہلوی
۲۸۹	انجام		نواب عمدۃ الملک امیر خان
۲۹۰	انجام		وزیر علی
۲۹۱	اندرمان		منشی
۲۹۲	اندوہ		سید علی حسین خان دہلوی
۲۹۳	اندو		مرزا عبد الغفور بیگ دہلوی
۲۹۴	انسان		امیر السعد الدولہ یار خاں
۲۹۵	انس		میر ابو طالب لکھنوی

Marfat.com

۲۹۶ النسخ سید نواب لکھنوی
۲۹۷ انیس سید محمد مرثیا
۲۹۸ انیس بہ علی لکھنوی
۲۹۹ انشا حکیم میر انشاء اللہ خان
۳۰۰ الضاف شیخ جونپوری
۳۰۱ الضاف عبدالرحمٰن خاں
۳۰۲ انند داس
۳۰۳ انوار
۳۰۴ انوار آفتاب رائے
۳۰۵ انوار غلام علی
۳۰۶ انور سید مہدی حسن لکھنوی
۳۰۷ انور محمد
۳۰۸ انور ولی محمد خان
۳۰۹ انیس امیر الدولہ انور علی خان
۳۱۰ انیس حمید الرحمٰن
۳۱۱ آوارہ میر محمد کاظم
۳۱۲ آوارہ ابن نشاطی
۳۱۳ اوباش شیخ امیر الزمان نجیبوری
۳۱۴ اوج عبداللہ
۳۱۵ اوج مرزا علی حسین لکھنوی
۳۱۶ اوج مولوی امان الدین
۳۱۷ اوج میر محمد جان
۳۱۸ اوصاف
۳۱۹ اولاد میر اولاد علی
۳۲۰ اولہ میر
۳۲۱ اولیا میر
۳۲۲ اویس شیخ غلام محی الدین
۳۲۳ آہ میر اکبر علی خلف لکھنوی
۳۲۴ آہ میر مہدی

۳۲۵ ابتری داس
۳۲۶ ایجاد مرزا آغا خان
۳۲۷ ایما سید حسین علی خان
۳۲۸ ایمان شیر محمد خان صاحب
۳۲۹ ایمان سید محمد خان حیدرآبادی

(ب)

۳۳۰ باسط خاں لالہ آنند سروپ
۳۳۱ باسطخاں
۳۳۲ باطن حکیم غلام قطب الدین
۳۳۳ باقر
۳۳۴ باقر مولوی محمد علی
۳۳۵ باقر میر باقر علی خان
۳۳۶ باقر نواب محمد باقر خاں لکھنوی
۳۳۷ بت میر بقا خان
۳۳۸ بلاقی سید
۳۳۹ بلدیو بخش ہنس
۳۴۰ بلدیو سہائے
۳۴۱ بندرابن
۳۴۲ بندگی بہادر نواب
۳۴۳ بندہ مل لالا
۳۴۴ بلبنی دھر پنڈت
۳۴۵ بوٹا مل لالا
۳۴۶ بہادر پنڈت راجہ رام
۳۴۷ بہادر مرزا الدین
۳۴۸ بہادر مرزا علی لکھنوی
۳۴۹ بہادر منشی لالا رائے چند
۳۵۰ بہادر سنگھ دہلوی
۳۵۱ بہادر علی میر دہلوی
۳۵۲ بہادری لال پنڈت

۳۵۳ بھانجہ بھانجی شاہ
۳۵۴ مولوی عبدالمجید
۳۵۵ بھیرو پرشاد
۳۵۶ بیان
۳۵۷ بیان احسن اللہ
۳۵۸ بیباک میر نجف علی
۳۵۹ بیباک بہادر سنگھ دہلوی
۳۶۰ بیتاب پنڈت مہتاب رائے دہلوی
۳۶۱ بیتاب سنتوک رائے
۳۶۲ بیتاب سید کلب علی
۳۶۳ بیتاب شاہ محمد علی الہ آبادی
۳۶۴ بیتاب سیوک رام
۳۶۵ بیتاب شیخ خیر الدین
۳۶۶ بیتاب شیخ ولی اللہ
۳۶۷ بیتاب عباس علی خاں
۳۶۸ بیتاب محمد اسماعیل دہلوی
۳۶۹ بیتاب مرزا کلو بہادر
۳۷۰ بیتاب میر مدن دہلوی
۳۷۱ بیتاب نواب احمد بخش خان
۳۷۲ بے جان راجہ زور آور خان
۳۷۳ بے جان شیر سنگھ
۳۷۴ بے جان عزیز خان
۳۷۵ بیچارہ
۳۷۶ بے خبر لکھنوی
۳۷۷ بے خبر محمد بیگ خیر آبادی
۳۷۸ بے خواب
۳۷۹ بیخود لالہ نرائن داس
۳۸۰ بیخود سید اور میر ہادی علی
۳۸۱ بیخود ہدایت علی دہلوی

Marfat.com

۳۸۳	بیدار	منشی بے سمن لال	۴۱۱	پروانہ	سید پروانہ علی شاہ مرادآبادی	۴۳۹	تحسین	سید یا میر محمد عطا حسین خاں
۳۸۴	بیدار	میر محمد علی یا میر محمدی دہلوی	۴۱۲	پروانہ	راجہ یارائے جیونت سنگھ لکھنوی	۴۴۰	تحسین الدین شیخ
۳۸۵	بیدل	خواجہ غلام حسین	۴۱۳	پریاداس	دہلوی	۴۴۱	تحمل	لکھنوی
۳۸۶	بیدل	محمد بخش اللہ	۴۱۴	پریشان	میر محمد واجد	۴۴۲	تحیر	میاں غلام مصطفےٰ
۳۸۷	بیدل	مرزا عبدالقادر	۴۱۵	پریشان	میر محمد واجد	۴۴۳	تحیر	دہلوی
۳۸۸	بیدم	حافظ قلندر بخش	۴۱۶	پریم ناتھ	رائے	۴۴۴	تحیر	مرزا محمد بیگ لکھنوی
۳۸۹	بیزبل		۴۱۷	پذیر	سید نثار علی	۴۴۵	تدبیر	مرزا اسکندر قدر لکھنوی
۳۹۰	بیرنگ	دلاور علی خان	۴۱۸	پناہ علی	منشی میر	۴۴۶	تراب	نواب مرزا ابوتراب خاں بہادر لکھنوی
۳۹۱	بےزار	حسین بخش	۴۱۹	پنچھی	شاہ دہلوی	۴۴۷	تراب	مولوی شاہ تراب علی
۳۹۲	بےصبر	منشی مکند	۴۲۰	پھندن لال	لالا	۴۴۸	تر	
۳۹۳	بےقرار	سید کاظم حسین دہلوی	۴۲۱	پیارے لال	منشی یا لالہ	۴۴۹	ترسان	میر بہادر علی لکھنوی
۳۹۴	بےقید	سید فضائل علی خان	۴۲۲	پیام	شرف الدین علی خاں	۴۵۰	ترقی	میر محمد نقی خان
۳۹۵	بیکس	سید میر امام بخش	۴۲۳	پیر		۴۵۱	ترقی	وزیر آصف الدولہ
۳۹۶	بیکس	مرزا محمد عظیم آبادی			(ت)	۴۵۲	تبریزی	مولوی میر محمد علی
۳۹۷	بےکل	سید عبدالوہاب	۴۲۴	تاب	تاب رائے	۴۵۳	تسخیر	شاہزادہ علی وقار
۳۹۸	بیمار		۴۲۵	تابان	میر عبدالحق دہلوی	۴۵۴	تسکین	پنڈت گنگا داس کشمیری
۳۹۹	بےنوا		۴۲۶	تاثیر	لالہ کنہیالال فرخ آبادی	۴۵۵	تسکین	میر حسین دہلوی
۴۰۰	بےنوا	مقبول شاہ	۴۲۷	تارک	زاہد بیگ دہلوی	۴۵۶	تسکین	میر سعادت علی
۴۰۱	بینی نرائن		۴۲۸	تانا	ابوالحسن	۴۵۷	تسلیم	محمد اکبر خان افغانی
۴۰۲	بیہوش	شیخ دیدار بخش	۴۲۹	تائب	حافظ عبداللہ	۴۵۸	تسلیم	شیخ امیر اللہ فیض آبادی
۴۰۳	بیہوش	منشی گردیاں	۴۳۰	تپان	مرزا بیگ خان	۴۵۹	تسلیم	منشی محمد انور حسین
۴۰۴	بیہوش	منشی میر عبدالرشید خاں	۴۳۱	تپش	مرزا محمد اسماعیل	۴۶۰	تسلیم	میر شجاعت علی دہلوی
		(پ)	۴۳۲	تپش	میر محمد اسماعیل	۴۶۱	تسلی	
۴۰۵	پاکباز	میاں یا میر صلاح الدین	۴۳۳	تہور چند	لالا	۴۶۲	تصدق	تصدق حسین لکھنوی
۴۰۶	پتھر سنگھ		۴۳۴	تجرد	میر عبداللہ	۴۶۳	تصور	ذکی الدولہ میر تصور علی
۴۰۷	پربھو داس	بابو	۴۳۵	تجلی	میر حسن دہلوی	۴۶۴	تصور	سید رجب علی دہلوی
۴۰۸	پربھو	دیال	۴۳۶	تجلی	شاہ تجلی علی حیدرآبادی	۴۶۵	تصور	میر ادر سید احسان حسین
۴۰۹	پربھو دیال		۴۳۷	تجلی	میر محمد حسین	۴۶۶	تصویر	
۴۱۰	پرسن کمار تر	بابو	۴۳۸	تجمل	محمد عظیم بیگ لکھنوی	۴۶۷	تعالی	میر شمس الدین

Marfat.com

۴۶۸ تعشق راجہ تعشق حسین غلام رسل
۴۶۹ تعشق سید مرزا لکھنوی
۴۷۰ تعشق مولوی یا میر سید محمد
۴۷۱ تفتہ منشی ہرگوپال سکندرآبادی
۴۷۲ تقی محمد تقی خاں
۴۷۳ تقی سید اور نمیاں محمد دہلوی
۴۷۴ تقی حافظ
۴۷۵ تلی پال پادری
۴۷۶ تلی رام لالا
۴۷۷ تاک چند
۴۷۸ تمکین بھگت پال پنڈت
۴۷۹ تمکین میر ثناء علی
۴۸۰ تمکین میر سراج الدین
۴۸۱ تمکین میاں یا میر صلاح الدین دہلوی
۴۸۲ تمکین محمد یوسف
۴۸۳ تمکین میر سراج الدین
۴۸۴ تمنا میر اسد علی
۴۸۵ تمنا محمد اسحاق
۴۸۶ تمنا مرزا مغل خان یا خان
۴۸۷ تمنا خواجہ محمد علی عظیم آبادی
۴۸۸ تمنا عباس علی
۴۸۹ تمیز منشی کالی رائے
۴۹۰ تنویر میر کاظم حسین
۴۹۱ تنہا محمد عیسیٰ
۴۹۲ تنہاں سمد اللہ خان
۴۹۳ تنہا شیخ عرض علی
۴۹۴ تنہا منشی اور سید کفایت علی
۴۹۵ توانا سید اکرام علی فتح پوری
۴۹۶ توقیر لالہ نرائن داس فرخ آبادی
۴۹۷ توقیر عبدالقادر
۴۹۸ توقیر شیخ احسان اللہ
۴۹۹ تماس جان دہلوی
۵۰۰ تھانیسری شاہ امام بخش

(ث)

۵۰۱ ثابت امالت خاں
۵۰۲ ثابت دکنی حیدرآبادی
۵۰۳ ثابت شجایت اللہ خان
۵۰۴ ثابت مرزا میز الدین بہادر
۵۰۵ ثاقب مرزا مہدی لکھنوی
۵۰۶ ثاقب سید شمس الدین دہلوی
۵۰۷ ثاقب میاں شہاب الدین
۵۰۸ ثاقب میر غالب الدین
۵۰۹ ثروت درویش علی
۵۱۰ ثروت مرزا محمد صادق دہلوی
۵۱۱ ثروت منشی غلام مخدوم
۵۱۲ ثمر۔ ثریا سید ابوتراب لکھنوی
۵۱۳ ثمر مرزا علی لکھنوی
۵۱۴ ثمر قاضی ثناء اللہ خاں فرخ آبادی
۵۱۵ ثنا میر شمس الدین عظیم آبادی

(ج)

۵۱۶ جام کنور سین
۵۱۷ جامن
۵۱۸ جان جان عالم خان
۵۱۹ جان جان علی شاہ
۵۲۰ جان میر یاد علی جان صاحب
۵۲۱ جاسی یا جاسی ملک محمد
۵۲۲ جذب سید میر عزت اللہ خان
۵۲۳ جذبی ابوعبداللہ محمد
۵۲۴ جرات
۵۲۵ جرات مرزا قلندر بخش دہلوی
۵۲۶ جرات میر محمد حسین
۵۲۷ جرات میر شبیر علی
۵۲۸ جرات میر محمد رضا
۵۲۹ جراح غلام نصیر کشمیری
۵۳۰ جری مرزا سرفراز علی
۵۳۱ جریع مرزا سرفراز علی
۵۳۲ جعفر شریف یا لالا میاں
۵۳۳ جعفر دیا جعفری مرزا
۵۳۴ جعفر علی خاں دہلوی
۵۳۵ جعفری لکھنوی
۵۳۶ جگ نرائن پنڈت
۵۳۷ جگل کشور
۵۳۸ جگن میاں
۵۳۹ جگناتھ منشی
۵۴۰ جگنو میاں
۵۴۱ جلا نواب مرزا واجد علیخاں لکھنوی
۵۴۲ جلال
۵۴۳ جلال حامن علی لکھنوی
۵۴۴ جلال جلال الدین حسین لکھنوی
۵۴۵ جلال ملا یا ملاں بر بلخی
۵۴۶ جلال مرزا ایزد علی سید
۵۴۷ جلال الدین
۵۴۸ جلیس نواب مہدی علی خاں
۵۴۹ جلیس محمد
۵۵۰ جمال علی
۵۵۱ جمال الدین فقیر ہند
۵۵۲ جمال الدین خان محمد

Marfat.com

۵۵۳ جمشید مرزا جمشید بیگ
۵۵۴ جمنا پرشاد منشی
۵۵۵ جمیل الدین
۵۵۶ جنّت علی ہادی لکھنوی
۵۵۷ جنون چندا پرشاد لکھنوی
۵۵۸ جنون شیخ شاہ غلام مرتضیٰ الہ آبادی
۵۵۹ جنون شیخ محمد فرخ الاسلام دہلوی
۵۶۰ جنون محمد جنون
۵۶۱ جنون مرزا نجف علی خان
۵۶۲ جنون مرزا فضل یا فیض علی لکھنوی
۵۶۳ جنون میر مہدی
۵۶۴ جنون نواب مہدی خان
۵۶۵ جوالا پرشاد جوالا بھالی گڑھ گانوی
۵۶۶ جوالا شنکر
۵۶۷ جوان شیخ محب اللہ دہلوی
۵۶۸ جوان مرزا کاظم علی دہلوی
۵۶۹ جوان مرزا نعیم بیگ
۵۷۰ جواہر میاں مکھو
۵۷۱ جواہر سنگھ
۵۷۲ جواہر لال حکیم
۵۷۳ جودب رائے ہرداب رام
۵۷۴ جوش رحیم اللہ
۵۷۵ جوش محمد نظام الدین
۵۷۶ جوش مرزا شیخ و نیاز احمد
۵۷۷ جوش نواب احمد حسین خان بہادر
۵۷۸ جوشش شیخ محمد روشن
۵۷۹ جولان
۵۸۰ جولان میر حسن یا حسن علی خان
۵۸۱ جولان میر بہادر علی شاہ دہلوی

۵۸۲ جواہر پنڈت دینا ناتھ لکھنوی
۵۸۳ جواہر دیوالی سنگھ
۵۸۴ جوہر مرزا احمد علی خان
۵۸۵ جوہر منشی شیو رام
۵۸۶ جوہر منشی لالا جواہر سنگھ
۵۸۷ جوہری اندر جیت
۵۸۸ جوہری مولوی آیت اللہ
۵۸۹ جویا راجہ محمد حسین علی خان
۵۹۰ جویا شیخ علی حسین
۵۹۱ جہاندار مرزا جواں بخت شاد
۵۹۲ جہانگیر میر جہانگیر بیگ دہلوی
۵۹۳ جیمن لالہ جھمن
۵۹۴ جے دیال سنگھ
۵۹۵ جے گوپال
۵۹۶ جیلانی غلام
۵۹۷ جینا جھنیا بیگم نواب
۵۹۸ جھون مولا محمد
۵۹۹ جھون داس لالہ

(چ)

۶۰۰ چراغ سراج ثانی
۶۰۱ چراغ شاہ ملتانی
۶۰۲ چرکین شیخ باقر علی
۶۰۳ چرنجی لال منشی
۶۰۴ چشتی مولوی نور احمد
۶۰۵ چمپا
۶۰۶ چمن لال منشی
۶۰۷ چنتامن پنڈت
۶۰۸ چندا بائی
۶۰۹ چندر ناتھ یا چندر ناتھ پالر

۶۱۰ چندر یکا پرشاد
۶۱۱ چوگان بابر علی شاہ دہلوی
۶۱۲ چوگان
۶۱۳ چھنا

(ح)

۶۱۴ حاتم سید حاتم علی خان
۶۱۵ حاتم شیخ ظہور الدین
۶۱۶ حاتم مرزا حاتم علی بیگ
۶۱۷ حاذق
۶۱۸ حاضر محمد شاہ
۶۱۹ حافظ حیدر آبادی
۶۲۰ حافظ محمد اشرف
۶۲۱ حافظ شجاع الدین
۶۲۲ حافظ خیر اللہ دہلوی
۶۲۳ حافظ صدر السلام خان بہادر
۶۲۴ حاکم شاہ صاحب لاہوری
۶۲۵ حالی میر محبت علی خان
۶۲۶ جاوید حسین سید
۶۲۷ حامد مرزا محمد علی
۶۲۸ حب قاضی یا میر محمد علی
۶۲۹ حبیب مراد آبادی
۶۳۰ حبیب حسین سید دہلوی
۶۳۱ حبیب اللہ
۶۳۲ حبیب اللہ بیگ دہلوی
۶۳۳ حجام عنایت اللہ
۶۳۴ حریف خواجہ مکرم خان دہلوی
۶۳۵ حزین
۶۳۶ حزین ابو الخیر دہلوی
۶۳۷ حزین شیخ محمد علی

Marfat.com

۶۳۸ حزین میر محمد باقر دہلوی
۶۳۹ حزین میر خجستہ بخت بہادر
۶۴۰ حزین میر بہادر علی
۶۴۱ حسام نواب حسام الدولہ لکھنوی
۶۴۲ حسام چودھری حسام الدین علی
۶۴۳ حسرت مرزا جعفر علی
۶۴۴ حسرت میر محمد حیات
۶۴۵ حسرت میاں رسول بخش بدایونی
۶۴۶ حسرت خیر الدین محمد الہ آبادی
۶۴۷ حسرت زنگی رام
۶۴۸ حسن خواجہ دہلوی
۶۴۹ حسن سید نجیب الدین یا موید الدین
۶۵۰ حسن میر غلام یا میر حسن دہلوی
۶۵۱ حسن میر محمد دہلوی
۶۵۲ حسن حافظ ابو الحسن
۶۵۳ حسن مرزا محمد حسن یا مرزا حسن
۶۵۴ حسن مولوی حسن علی خاں کشمیری
۶۵۵ حسن جمال الدین
۶۵۶ حسن حافظ محمد
۶۵۷ حسن اقتدار الدولہ مہدی علیخاں بہادر لکھنوی
۶۵۸ حسن نواب مرزا حسین
۶۵۹ حسین سید محمد لکھنوی
۶۶۰ حسن احمد
۶۶۱ حسن علی خان کرمانی
۶۶۲ حسن علی خان محمد
۶۶۳ حسن رضوی میر لکھنوی
۶۶۴ حسن اقتدار الدولہ میر مہدی علیخاں بہادر
۶۶۵ حسن میر غلام حسن
۶۶۶ حسیب

۶۶۷ حسین منشی سید غلام حسین لکھنوی
۶۶۸ حسین میر بہادر علی
۶۶۹ حسین حکیم میر حسین
۶۷۰ حسین نواب غلام حسین خاں
۶۷۱ حسین احسن الدولہ محمد علیخاں
۶۷۲ حسین حکیم تصدق حسین
۶۷۳ حسین سید
۶۷۴ حسین بخش نمان
۶۷۵ حسین علی سید
۶۷۶ حسین علی خاں مرزاپوری
۶۷۷ حسینی
۶۷۸ حصین امجد حسین علی خان بہادر
۶۷۹ حشم ہری شنکر پرشاد
۶۸۰ حشمت محتشم علی خان دہلوی
۶۸۱ حشمت مرزا فخر الدین
۶۸۲ حشمت میر محمد علی خان کشمیری
۶۸۳ حضور شیخ غلام یحییٰ
۶۸۴ حضور لالہ بالکمند دہلوی
۶۸۵ حضور منشی میاں عبد البصیر
۶۸۶ حضوری مولوی مظہر علی
۶۸۷ حفیظ محمد
۶۸۸ حفیظ احمد خاں
۶۸۹ حقیر میر امام الدین دہلوی
۶۹۰ حقیر میر نبی بخش
۶۹۱ حقیر شیخ سہلے میر بھٹی
۶۹۲ حقیقت سید نور میر شاہ حسین خان
۶۹۳ حکیم نہال الدین
۶۹۴ حکیم چند منشی
۶۹۵ حکومت رائے

۶۹۶ حکیم میر محمد علی لکھنوی
۶۹۷ حکیم میر محمد ابراہیم لکھنوی
۶۹۸ حکیم محمد اشرف خان دہلوی
۶۹۹ حلیم شاہزادہ مرزا محمد سعید الدین بہادر
۷۰۰ حملیت حیدر آبادی
۷۰۱ حمزہ شاہ
۷۰۲ حمزہ شیخ علی
۷۰۳ حمید میر
۷۰۴ حمید الدین سید میاری
۷۰۵ حمید باری
۷۰۶ حنا عبد الکریم خان لکھنوی
۷۰۷ حیا مرزا رحیم الدین
۷۰۸ حیات حافظ محمد
۷۰۹ حیات محمد
۷۱۰ حیات علی سید شکوہ آبادی
۷۱۱ حیدر غلام حیدر
۷۱۲ حیدر میر شاہ حیدر دکنی
۷۱۳ حیدر میر حیدر علی خان
۷۱۴ حیدر حسام الدین
۷۱۵ حیدر سید کمال الدین لکھنوی
۷۱۶ حیدر مرزا حیدر بیگ الہ آبادی
۷۱۷ حیدر میر حیدر علی
۷۱۸ حیدر حیدر بخش جونپوری
۷۱۹ حیدر میر مراد علی
۷۲۰ حیدر امیر نواب محمد علی خان بہادر
۷۲۱ حیدر جنگ بہادر
۷۲۲ حیدری شیخ غلام علی دہلوی
۷۲۳ حیدری منشی یا میر سید محمد حیدر بخش
۷۲۴ حیدری مرزا علی حسین

Marfat.com

۷۲۵ حیران میر حیدر علی دہلوی
۷۲۶ حیران حافظ لبقاء اللہ
۷۲۷ حیران لالہ جگن ناتھ
۷۲۸ حیران میر منو
۷۲۹ حیران مرزا علی حسین
۷۳۰ حیرت میر مراد علی
۷۳۱ حیرت غلام فخر الدین خان
۷۳۲ حیرت پنڈت اجودھیا پرشاد
۷۳۳ حیرت خواجہ کلن
۷۳۴ حیرت شیخ رحم علی
۷۳۵ حیرت میر محمد حسین
۷۳۶ حیرت میر سیدن
۷۳۷ حیرت جعفر علی
۷۳۸ حیف میر چراغ علی جونپوری
۷۳۹ حیف موتی لال
۷۴۰ حیف شیخ محمد جامی

(خ)

۷۴۱ خادم خادم حسین خاں
۷۴۲ خادم نواب خادم حسین خاں بہادر
۷۴۳ خادم خادم علی خاں
۷۴۴ خادم سید حیدر علی
۷۴۵ خادم فضلہ
۷۴۶ خادم علی شیخ
۷۴۷ خاص
۷۴۸ خاکسار شاہ محمد یار
۷۴۹ خاکسار غلام محی الدین خان
۷۵۰ خاکسار میر سبحان علی
۷۵۱ خاکی غلام حیدر بیگ
۷۵۲ خالد بدر النسار بیگم

۷۵۳ خالق مرزا ظہور علی
۷۵۴ خالق کرامت اللہ خان
۷۵۵ خالق عبد الخالق
۷۵۶ خالق شیخ خالق بخش
۷۵۷ خان اشرف خان دہلوی
۷۵۸ خان محمد
۷۵۹ خاندان
۷۶۰ خاندان سید محمد خان
۷۶۱ خانہ
۷۶۲ خادر محمد اکبر
۷۶۳ خدمت فرحت علی لکھنوی
۷۶۴ خرد نواب فخر الدین خان
۷۶۵ خرسند
۷۶۶ خستہ محمد عبد اللہ خان
۷۶۷ خستہ
۷۶۸ خسرو خواجہ ابو الحسن یا امیر خسرو دہلوی
۷۶۹ خطا مرزا افضل بیگ لکھنوی
۷۷۰ خفی مرزا محمد لکھنوی
۷۷۱ خلق رائے چندرائے
۷۷۲ خلق میر احسن
۷۷۳ خلیق میر مستحسن لکھنوی
۷۷۴ خلیل سید ابراہیم علی
۷۷۵ خلیل شیخ محمد خلیل لکھنوی
۷۷۶ خلیل میر دوست علی
۷۷۷ خلیل نواب مشرف الدولہ محمد علی ابراہیم خاں لکھنوی
۷۷۸ خلیل احمد
۷۷۹ خیال غلام حسین خان
۷۸۰ خواجہ منشی نجف علی بنارسی
۷۸۱ خوجم خواجہ سلطان

۷۸۲ خود غرض
۷۸۳ خورشید علی
۷۸۴ خورشید خوش وقت علیخاں
۷۸۵ خوشدل لالہ گوبند لال
۷۸۶ خوشدل بنگالی
۷۸۷ خوشدل وصول دہلوی
۷۸۸ خوش رس یا خوش حافظ غلام محمد
۷۸۹ خوف کمال الدین محمد شبنانی
۷۹۰ خیال سنگھ رائے دہلوی
۷۹۱ خیال جانا ناتھ
۷۹۲ خیر میاں خیر اللہ

(د)

۷۹۳ دائرہ شہزادہ مرزا دارا بخت بہادر
۷۹۴ داغ
۷۹۵ داغ میر مہدی
۷۹۶ دانا شیخ فضل علی خان دہلوی
۷۹۷ دانا روشن لال لکھنوی
۷۹۸ دادر دادر خان
۷۹۹ دائم علی
۸۰۰ داؤد دہلوی
۸۰۱ دبیر مرزا سلامت علی دہلوی
۸۰۲ درخشان سید علی خاں لکھنوی
۸۰۳ درخشان مرزا بنگا بیگ
۸۰۴ درد خواجہ میر محمد یا میاں صاحب دہلوی
۸۰۵ درد میر کرم اللہ خان دہلوی
۸۰۶ دردمند میر کریم اللہ
۸۰۷ دردمند محمد فقیہ صاحب
۸۰۸ درویش میر شاہ علی
۸۰۹ دریا پنڈت رتن ناتھ

Marfat.com

۸۱۰ دریغ میر زین العابدین
۸۱۱ دل آزاد خان
۸۱۲ دل پنڈت دیوی یا دیبی پرشاد
۸۱۳ دل زور آور خان
۸۱۴ دل شاہ فتح محمد
۸۱۵ دل شیخ محمد عابد
۸۱۶ دل غلام مصطفیٰ خاں دہلوی
۸۱۷ دل بدھو رام فرخ آبادی
۸۱۸ دل مولوی شمس الدین دہلوی
۸۱۹ دل میر مہدی
۸۲۰ دل نواب عماد الملک
۸۲۱ دلیر
۸۲۲ دل خوش کنور بہادر سنگھ
۸۲۳ دل سوز خیراتی خان
۸۲۴ دلگیر میاں چنگن لال
۸۲۵ دلہن بیگم
۸۲۶ دلیر شاہ عظیم آبادی
۸۲۷ دلیل منشی کھاس خان
۸۲۸ دنگر سنگھ
۸۲۹ دوست
۸۳۰ دوست دوست محمد سکندر آبادی
۸۳۱ دوست شیخ غلام حیدر
۸۳۲ دیدار
۸۳۳ دیدار علی شاہ
۸۳۴ دیوان چند منشی اور حکم
۸۳۵ دیوانہ رائے سوب سنگھ سنگھ
۸۳۶ دیوانہ گردھن بخش رائے
۸۳۷ دیوانہ مرزا محمد علی خان
....

(ذ)

۸۳۸ ذاکر سید حسین دوست مرآد آبادی
۸۳۹ ذکر میر جان لکھنوی
۸۴۰ ذاکر میرزا احمد بیگ دہلوی
۸۴۱ ذاکر ذکر علی
۸۴۲ ذبیح محمد اسماعیل
۸۴۳ ذرہ مرزا راجہ رام ناتھ
۸۴۴ ذکا مرزا شیخ منشی محمد مخدوم بیگ
۸۴۵ ذکا ذکاء اللہ خان لکھنوی
۸۴۶ ذکا اللہ خوب چند دہلوی
۸۴۷ ذکاء اللہ منشی محمد
۸۴۸ ذکر دہلوی
۸۴۹ ذکر دہلوی
۸۵۰ ذکر میر حسین مرآد آبادی
۸۵۱ ذکر مرزا فضل علی احقانی
۸۵۲ ذکی ذکر خان بہادر خیل جنگ نواب بہادر
۸۵۳ ذکی میر حیدر حسن دہلوی
۸۵۴ ذکی محمد
۸۵۵ ذکی جعفر علی خان دہلوی
۸۵۶ ذکی شیخ مہدی علی
۸۵۷ ذوالفقار علی مولوی
۸۵۸ ذوق منشی آسا رام
۸۵۹ ذوق شیخ محمد ابراہیم دہلوی
۸۶۰ ذوقی رام مراد آبادی
۸۶۱ ذوقی شاہ
۸۶۲ ذہین میر محمد مستعد

(ر)

۸۶۳ راجہ بہادر
۸۶۴ راجہ رام منشی
۸۶۵ راجہ کرشن بہادر مہاراجہ
۸۶۶ راجہ
۸۶۷ راحت بجگونت رائے کاکوروی
۸۶۸ راحت مرزا محمد بیگ صاحب دہلوی
۸۶۹ راز مرزا یعقوب علی بیگ
۸۷۰ راسخ شیخ غلام علی خان
۸۷۱ راسخ خواجہ احمدی خان
۸۷۲ راسخ طالب حسین
۸۷۳ راسخ عنایت اللہ خان
۸۷۴ راسخ نواب ظفر یاب خاں
۸۷۵ راضی فقیر احمد فاروقی
۸۷۶ راغب جانکی پرشاد
۸۷۷ راغب محمد جعفر خان دہلوی
۸۷۸ راغب مرزا سلیمان علی بیگ
۸۷۹ راقم خلیفہ غلام محمد دہلوی
۸۸۰ راقم نندراون گوبند دہلوی
۸۸۱ رام پرشاد پنڈت
۸۸۲ رام پرشاد صوبہ دار
۸۸۳ رام چند یا رام چند بالو دہلوی
۸۸۴ رام سون داس
۸۸۵ رام شنکر
۸۸۶ رام کشن پنڈت
۸۸۷ رادکشن پنڈت
۸۸۸ راوی مصاحب علی
۸۸۹ رانی یا رائے مرزا یعقوب بیگ
۸۹۰ ربط
۸۹۱ رتن بابا
۸۹۲ رجب علی منشی
۸۹۳ رجب مرزا علی بیگ

Marfat.com

۸۹۴ رحیب مولانا محمد رحیب علی خاں
۸۹۵ رحمان
۸۹۶ رحمان علی خاں
۸۹۷ رحمت گنگا پرشاد
۸۹۸ رحمت رحمت اللہ خان
۸۹۹ رحمت اللہ
۹۰۰ رحم
۹۰۱ رحم رحیم بخش دہلوی
۹۰۲ رحم عبدالرحیم خاں
۹۰۳ رحم میر محمد علی
۹۰۴ رحم خان
۹۰۵ رخشان خیرات علی خان
۹۰۶ رخشان محمد چاند
۹۰۷ رخصت میر قدرت اللہ
۹۰۸ رسا شیخ اور میاں محمد بخش
۹۰۹ رسا لالہ امبہ پرشاد
۹۱۰ رفعت غلام جیلانی
۹۱۱ رفعت محمد عباس خاں انصاری
۹۱۲ رفعت مرزا پیاری
۹۱۳ رفعت مہر علی
۹۱۴ رفعت میاں رؤف احمد
۹۱۵ رفیع رفیع الدین خان
۹۱۶ رفیع مولانا شاہ محمد رفیع الدین دہلوی
۹۱۷ رفیع الدین
۹۱۸ رفیق محمد کابلی
۹۱۹ رفیق مرزا اسد بیگ دہلوی
۹۲۰ رفیق اسد بیگ
۹۲۱ رفیق امین اللہ
۹۲۲ رقت رستم علی

۹۲۳ رقت مرزا قاسم علی لکھنوی
۹۲۴ رقیب رؤف احمد
۹۲۵ رقیب مرزا بیگ دہلوی
۹۲۶ رقیب میر علی
۹۲۷ رکن الدولہ دہلوی
۹۲۸ رمز مرزا محمد سلطان
۹۲۹ رمغ حکیم محمد نصیح الدین
۹۳۰ رمغ میر محمد نصیر
۹۳۱ رند رائے کھیم نراین
۹۳۲ رند شاہ اور میر حمزہ علی دہلوی
۹۳۳ رند منشی گنگا پرشاد
۹۳۴ رند مہربان خان
۹۳۵ رند نواب محمد علی خاں امیروی
۹۳۶ رند نواب سید محمد خاں
۹۳۷ رنگین
۹۳۸ رنگین امن بیگ
۹۳۹ رنگین پون لال
۹۴۰ رنگین سعادت یار خاں
۹۴۱ رنگین میر برہاں
۹۴۲ رنگین میر اکبر علی
۹۴۳ رنگین لالہ بلاس رائے
۹۴۴ رواں سید جعفر علی
۹۴۵ روح اللہ محمد عنایت احمد
۹۴۶ روحی
۹۴۷ رودر، سہائی بابو
۹۴۸ روشن پیر
۹۴۹ روشن خواجہ حسن علی
۹۵۰ روشن شاہ
۹۵۱ روشن میر حسین علی

۹۵۲ رونق
۹۵۳ رونق لالہ رام سہائے
۹۵۴ رونق نورالدین
۹۵۵ رہا غلام محمد خاں
۹۵۶ رہا میر رضا
۹۵۷ رہائی شیخ عبداللہ
۹۵۸ ریاض سید زین العابدین
۹۵۹ ریاضت اسلام علی
۹۶۰ ریاضت اللہ
۹۶۱ ریحان ریحان الدین

(ز)

۹۶۲ زار برہان الدین خاں
۹۶۳ زاری سوپن
۹۶۴ زار سید سلامت علی
۹۶۵ زار لالہ دھنپت رائے
۹۶۶ زار مرزا سنگین
۹۶۷ زار مغل بیگ
۹۶۸ زار مندو لال
۹۶۹ زار میر جیون
۹۷۰ زار میر مہدی علی
۹۷۱ زاہد خواجہ ولایت حسین
۹۷۲ زاہد شاہزادہ مرزا زین الدین
۹۷۳ زفلی یا زفلی میر یا مرزا جعفر
۹۷۴ زخمی
۹۷۵ زدق جانی سنگھ رائے
۹۷۶ زدہ چھینے داس
۹۷۷ زشت شیخ غلام محی الدین
۹۷۸ زلال میر دوست علی
۹۷۹ زمان سید محمد

Marfat.com

۹۸۰ زندہ یارزندہ دل ہر سہ از مصر
۹۸۱ زور مرزا داؤد بیگ
۹۸۲ زہرہ امراؤ جان
۹۸۳ زہرہ نصیبن
۹۸۴ زیحاں دکنی
۹۸۵ زیرکہ لالہ لچھمن نرائن
۹۸۶ زین العابدین منشی اور سید مدراسی
۹۸۷ زینت منشی امیر علی
۹۸۸ (س)
۹۸۹ سابق پیر محمد
۹۹۰ سابق محمد نادر الدین
۹۹۱ سابق محمد ہاشم
۹۹۲ سابق میر حاجی
۹۹۳ ساحل مرزا اکبر علی
۹۹۴ ساقی دکنی
۹۹۵ ساقی مرزا محمد خاں بیگ
۹۹۶ سالکہ مرزا قربان علی بیگ خاں
۹۹۷ سالکہ ارشاد علی
۹۹۸ سالکہ
۹۹۹ سالم غلام مصطفیٰ
۱۰۰۰ سامان میر نصیر جونپوری
۱۰۰۱ سائل حکیم عبدالحق
۱۰۰۲ سائل اسداللہ حیدرآبادی
۱۰۰۳ سائل مرزا محمد یار بیگ
۱۰۰۴ سایہ سلیم
۱۰۰۵ سرو سید کاظم حسین
۱۰۰۶ سبزواری میر ابوالقاسم
۱۰۰۷ سبقت مرزا مغل
۱۰۰۸ سپاہی شاہ قلی خان

۱۰۰۹ سپاہی لکھنوی
۱۰۱۰ سپاہی میر امام بخش
۱۰۱۱ سپہر شتاب یا شہاب خاں
۱۰۱۲ سپہر میر محمد
۱۰۱۳ ستار عبدالستار
۱۰۱۴ سجاد شیخ نواز علی
۱۰۱۵ سجاد میر
۱۰۱۶ سجاد میر علی
۱۰۱۷ سجاد میر محمد اکبر آبادی
۱۰۱۸ سجان عبدالسبحان
۱۰۱۹ سبحان بخش، مولوی
۱۰۲۰ سحاب محمد للہ یار
۱۰۲۱ سحر اجودھیا پرشاد
۱۰۲۲ سحر شیخ امان علی
۱۰۲۳ سحر محمد خلیل خاں
۱۰۲۴ سحر میر نصیر علی
۱۰۲۵ سخا شیخ سخاوت علی
۱۰۲۶ سخن
۱۰۲۷ سخن رام دیال
۱۰۲۸ سخن سید فخر الدین حسین
۱۰۲۹ سخن مرزا محمد حسین خاں
۱۰۳۰ سخن میر یورش علی
۱۰۳۱ سخنان محمد علی
۱۰۳۲ سخنور لالہ دیوالی سنگھ
۱۰۳۳ سدا سکھ لال منشی آگروی
۱۰۳۴ سدید الدین خاں مولوی
۱۰۳۵ سراج اورنگ آبادی
۱۰۳۶ سلطان خواجہ سلطان
۱۰۳۷ سراج سراج الدین پانی پتی

۱۰۳۸ سراج سراج الدین علی
۱۰۳۹ سراج سید حمزہ علی
۱۰۴۰ سراج شیخ امان علی
۱۰۴۱ سراج مولوی احمد
۱۰۴۲ سراج الدین
۱۰۴۳ سردار مرزا لکھنوی
۱۰۴۴ سرسبز مرزا زین العابدین
۱۰۴۵ سرشار لالا ٹلک چند
۱۰۴۶ سرعت
۱۰۴۷ سرفراز محمد خاں دہلوی
۱۰۴۸ سرمد دہلوی
۱۰۴۹ سرمد محمد
۱۰۵۰ سروپ نرائن پنڈت
۱۰۵۱ سرور حمایت اللہ دہلوی
۱۰۵۲ سرور سید کاظم حسین لکھنوی
۱۰۵۳ سرور یا مسرور۔ شیخ محمد امیر اللہ
۱۰۵۴ سرور غلام مرتضیٰ خاں دہلوی
۱۰۵۵ سرور مرزا بندہ نجات بہادر
۱۰۵۶ سرور مرزا رجب علی بیگ
۱۰۵۷ سرور میر فیض علی
۱۰۵۸ سرور میر محمد خاں اعظم الدولہ
۱۰۵۹ سرور ولایت علی
۱۰۶۰ سرور ولایت علی لکھنوی
۱۰۶۱ سعادت میاں یا میر سعادت علی
۱۰۶۲ سعادت خاں
۱۰۶۳ سعادت علی منشی اور سید
۱۰۶۴ سعادت یار خاں مولوی مفتی محمد
۱۰۶۵ سعدی شیخ مصلح الدین شیرازی
۱۰۶۶ سعید سعید الدین خان

Marfat.com

۱۰۶۷ سعید شیخ محمد سعید خاں
۱۰۶۸ سعید قاضی محمد
۱۰۶۹ سعید مرزا آغا نجف لکھنوی
۱۰۷۰ سعید الدین محمد
۱۰۷۱ سفر شاہ
۱۰۷۲ سفیر خواجہ پاشاہ لکھنوی
۱۰۷۳ سقاف عبدالرحمٰن
۱۰۷۴ سکندر خلیفہ محمد علی
۱۰۷۵ سکھ لال
۱۰۷۶ سلام میاں نجم الدین علی خاں
۱۰۷۷ سلامت مولوی شاہ محمد سلامت اللہ
۱۰۷۸ سلامت منشی سلامت علی نخاز میرٹھی
۱۰۷۹ سلامت میر سلامت علی
۱۰۸۰ سلطان خواجہ سلطان خاں
۱۰۸۱ سلطان بیگم
۱۰۸۲ سلطان خواجہ طالب علیخاں عظیم آبادی
۱۰۸۳ سلطان سید میر امداد علی
۱۰۸۴ سلطان قلی بیگ
۱۰۸۵ سلطان مولوی سلطان خان
۱۰۸۶ سلطان مرزا محمد ایزد بخش شاہجہاں پوری
۱۰۸۷ سلطان نواب اللہ خان افغانی
۱۰۸۸ سلطان خانی
۱۰۸۹ سلیمان میر محمد صالح کمبوہ
۱۰۹۰ سلیم سلیم خان
۱۰۹۱ سلیم شیخ
۱۰۹۲ سلیم میر سلامت علی بنارسی
۱۰۹۳ سلیم میر عباس لکھنوی
۱۰۹۴ سلیم میر محمد
۱۰۹۵ سلیم اللہ محمد

۱۰۹۶ سلیمان دہلوی
۱۰۹۷ سلیمان مرزا محمد سلیمان شکوہ
۱۰۹۸ سلیمان میر مراد علی دہلوی
۱۰۹۹ سلیمان خاں دہلوی
۱۱۰۰ سنبلی شاہ مراد
۱۱۰۱ سنجر محمد یعقوب علی غازی پوری
۱۱۰۲ سنین سید عبدالستار
۱۱۰۳ سودا مرزا محمد رفیع
۱۱۰۴ سودا منشی جیون لال
۱۱۰۵ سورج بھان پنڈت
۱۱۰۶ سورج مل منشی
۱۱۰۷ سوز سید اور میر مہدی
۱۱۰۸ سوز مولوی عبدالکریم دہلوی
۱۱۰۹ سوزن شیخ شمس الدین
۱۱۱۰ سومیرے
۱۱۱۱۱ سویدہ میر رحمت اللہ
۱۱۱۱۲ سہراب مرزا سہراب بیگ دہلوی
۱۱۱۱۳ سیاح میاں داد خاں اورنگ آبادی
۱۱۱۱۴ سیادت غلام رسول
۱۱۱۱۵ سیادت میر مجاہد الدین نجم الدین لکھنوی
۱۱۱۱۶ سید امام الدین دہلوی
۱۱۱۱۷ سید آغا لکھنوی
۱۱۱۱۸ سید امداد علی لکھنوی
۱۱۱۱۹ سید میر غالب علی خاں
۱۱۱۱۲۰ سید میر غلام رسول
۱۱۱۱۲۱ سید میرزا قطب الدین علی
۱۱۱۱۲۲ سید میر یادگار علی
۱۱۱۱۲۳ سید نواب نظام اللہ لکھنوی
۱۱۱۱۲۴ سید احمد

۱۱۱۲۵ سید احمد خاں مراد آبادی
۱۱۱۲۶ سید الدین
۱۱۱۲۷ سید علی
۱۱۱۲۸ سید محمد صاحب منشی اور مولوی
۱۱۱۲۹ سید مرزا احمد عباس
۱۱۱۳۰ سیف مرزا سیف علی دہلوی
۱۱۱۳۱ سیف مرزا محمد حسین
۱۱۱۳۲ سیف مرزا محفل
۱۱۱۳۳ سیفی مولوی میر وارث علی
۱۱۱۳۴ سیوا
۱۱۱۳۵ سیوکو
۱۱۱۳۶ شا
۱۱۱۳۷ شاد اللہ یار قیامی
۱۱۱۳۸ شاد راجہ درگا پرشاد
۱۱۱۳۹ شاد رائے دیبی پرشاد حیدر آبادی
۱۱۱۴۰ شاد شیخ نفضل علی
۱۱۱۴۱ شاد سید تفضل حسین جونپوری
۱۱۱۴۲ شاد شیخ محمد جان لکھنوی
۱۱۱۴۳ شاد میر احمد حسین
۱۱۱۴۴ شاد میر محمد یار خاں بریلوی
۱۱۱۴۵ شاد
۱۱۱۴۶ شاداب لالہ خوش وقت رائے
۱۱۱۴۷ شادال راجہ یار [illegible] چند دلال
۱۱۱۴۸ شادال قطب الدین علی خاں
۱۱۱۴۹ شادال لالہ بسان لال
۱۱۱۵۰ شادال میر رجب علی
۱۱۱۵۱ شاعر لالہ متھرا داس یا متھن لال
۱۱۱۵۲ شاعر بسم اللہ لکھنوی
۱۱۱۵۳ شاعر میر کمال الدین حسین

Marfat.com

۱۱۵۴ شاغل اشرف حسین لکھنوی
۱۱۵۵ شاگر
۱۱۵۶ شاگرد شاہ شاکر علی
۱۱۵۷ شاگر محمد
۱۱۵۸ شام سروپ
۱۱۵۹ شاہ احمد سطاری
۱۱۶۰ شاہ سعداللہ
۱۱۶۱ شاہ میر شاہ علی خاں فیض دہلوی
۱۱۶۲ شاہی شاہ قلی خاں فیض دہلوی
۱۱۶۳ شاہی شاہزادہ مرزا امیر الدین دہلوی
۱۱۶۴ شائق خواجہ فیض الدین حیدر فاروقی
۱۱۶۵ شائق رائے امیر سنگھ
۱۱۶۶ شائق لالہ فتح چند لکھنوی
۱۱۶۷ شائق محمد ہاشم
۱۱۶۸ شائق مولوی لفیر الدین حسن قریشی
۱۱۶۹ شائق میاں میر محمد
۱۱۷۰ شائق میر حاجی دہلوی
۱۱۷۱ شائق میر قمر علی
۱۱۷۲ شایاں کھیا لال
۱۱۷۳ شایاں منشی طوطا رام
۱۱۷۴ شجاعت شیخ بہادر علی لکھنوی
۱۱۷۵ شجاعت مولوی
۱۱۷۶ شجاع نواب شجاع قلی خاں
۱۱۷۷ شراف مرزا اور میر اشرف علی لکھنوی
۱۱۷۸ شرر عبدالغفور خان لکھنوی
۱۱۷۹ شرر مرزا ابراہیم بیگ لکھنوی
۱۱۸۰ شرر مرزا آغا حسین
۱۱۸۱ شرر مرزا جعفر
۱۱۸۲ شرر مرزا صادق علی

۱۱۸۳ شرر میر غیاث الدین
۱۱۸۴ شرف
۱۱۸۵ شرف اشرف علی
۱۱۸۶ شرف دکنی
۱۱۸۷ شرف سید سیادت حسین یا آغا حاجی
۱۱۸۸ شرف شیخ شرف الدین حسین
۱۱۸۹ شرف مرزا اشرف الدین بیگ لکھنوی
۱۱۹۰ شرف میر مہدی
۱۱۹۱ شرف میر محمد یا محمدی
۱۱۹۲ شرف برادر سید غلام عباس لکھنوی
۱۱۹۳ شرف نواب سرفراز الدولہ مرزا ابو طالب خاں
۱۱۹۴ شرم جناب شمس النساء بیگم صاحبہ
۱۱۹۵ شری یا شری سنہائی پنڈت
۱۱۹۶ شری یا سری پرشاد منشی اور پنڈت
۱۱۹۷ شری داس بابو
۱۱۹۸ شریہ احمد جان دہلوی
۱۱۹۹ شریف مرزا محمد
۱۲۰۰ شریف مرزا محمد بیگ
۱۲۰۱ شریف مولوی
۱۲۰۲ شریف حسن سید
۱۲۰۳ شعار اختر امپوری
۱۲۰۴ شعاری
۱۲۰۵ شعاع
۱۲۰۶ شعلہ پنڈت امرناتھ
۱۲۰۷ شعور عبدالرؤف
۱۲۰۸ شعور میاں شعور احمد رامپوری
۱۲۰۹ شعوری
۱۲۱۰ شغیل دہلوی
۱۲۱۱ شفا حکیم محمد حسن خاں دہلوی

۱۲۱۲ شفا حکیم یار علی دہلوی
۱۲۱۳ شفیق مرزا علی جان لکھنوی
۱۲۱۴ نواب محمد سعید الدین خان
۱۲۱۵ شفیع امین الدین دہلوی
۱۲۱۶ شفیع میر محمد
۱۲۱۷ شفیق مظہر علی خاں
۱۲۱۸ شفیق نواب خواجہ نور الدین خاں
۱۲۱۹ شکوہ رار لم کرشن
۱۲۲۰ شکوہ محمد مرزا حیدر آبادی
۱۲۲۱ شکوہ مرزا احمد رضا لکھنوی
۱۲۲۲ شکی منشی خواجہ سنگھ
۱۲۲۳ شکیبہ شیخ غلام حسین دہلوی
۱۲۲۴ شگفتہ بدھ سنگھ
۱۲۲۵ شگفتہ مرزا شگفتہ بخت یا بیدار بخت
۱۲۲۶ شگفتہ نواب مرزا سیف علی لکھنوی
۱۲۲۷ شمبھو یا شمبھو داس لکھنوی
۱۲۲۸ شمش شیخ علی محمد بریلوی
۱۲۲۹ شمش مولوی خان
۱۲۳۰ شمش میر آغا محبوب علی
۱۲۳۱ شمس میر شمس الدین علی علی لکھنوی سید
۱۲۳۲ شمس الدین
۱۲۳۳ شمشاد میر احمد علی
۱۲۳۴ شمشیر خاں منشی
۱۲۳۵ شملہ
۱۲۳۶ شمیم سید غالب علی بنارس
۱۲۳۷ شمیم عباس مرزا لکھنوی
۱۲۳۸ شناور صاحب مرزا
۱۲۳۹ شنکر سروپ
۱۲۴۰ شور بکھر پانی پتی

Marfat.com

۱۲۴۱	شور	خواجہ عظیم خان	
۱۲۴۲	شور	شیخ محمد محی الدین خان	
۱۲۴۳	شور	مرزا محمود بیگ	
۱۲۴۴	شورش	غلام احمد	
۱۲۴۵	شورش	میر غلام حسین عظیم آبادی	
۱۲۴۶	شورش	میر مہدی	
۱۲۴۷	شورش	نصیر حسین	
۱۲۴۸	شوری		
۱۲۴۹	شوق	بھوگل لال	
۱۲۵۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر	
۱۲۵۱	شوق	جوہر بیگ لکھنوی	
۱۲۵۲	شوق	حافظ مرزا غلام رسول دہلوی	
۱۲۵۳	شوق	حکیم تصدق حسین خاں لکھنوی	
۱۲۵۴	شوق	دہلوی	
۱۲۵۵	شوق	دولت رائے	
۱۲۵۶	شوق	روشن لال	
۱۲۵۷	شوق	شیخ سید میر علی ضامن لکھنوی	
۱۲۵۸	شوق	سہائی بخش	
۱۲۵۹	شوق	شرگوپال یا کاکا جی	
۱۲۶۰	شوق	فیض علی	
۱۲۶۱	شوق	مرزا خدا رابیگ	
۱۲۶۳	شوق	مولوی قدرت اللہ	
۱۲۶۴	شوق	میاں اور میر حسن علی	
۱۲۶۵	شوق	میاں اور شیخ محمد بخش	
۱۲۶۶	شوقی	محمد فصیح	
۱۲۶۷	شوکت		
۱۲۶۸	شوکت	محمد منیف علی	
۱۲۶۹	شوکت	مولوی سبیط علی	
۱۲۷۰	شوکت	میر حسین علی دہلوی	
۱۲۷۱	شہاب الدین	احمد بن عمر	

۱۲۷۲	شہادت	شاہ شہادت علی	
۱۲۷۳	شہرت	افتخار الدین علی خاں	
۱۲۷۴	شہرت	امیر بخش خاں	
۱۲۷۵	شہرت	مرزا حاجی بیگ	
۱۲۷۶	شہرت	مرزا محمد علی دہلوی	
۱۲۷۷	شہرت	مولوی عباس علی	
۱۲۷۸	شہرت	مولوی غلام حسین غازیپوری	
۱۲۷۹	شہرت		
۱۲۸۰	شہید	غلام امام	
۱۲۸۱	شہید	مولوی غلام حسین غازیپوری	
۱۲۸۲	شہید	مولوی محمد بخش	
۱۲۸۳	شہیدی	کرامت علی خاں	
۱۲۸۴	شیدا	امیر نواب مرزا علی	
۱۲۸۵	شیدا	خواجہ بنکا	
۱۲۸۶	شیدا	شاہزادہ مرزا قمر الدین	
		بامرزا گلو یا کلو	
۱۲۸۷	شیدا	محمد ارتضیٰ خاں	
۱۲۸۸	شیدا	مرادآبادی	
۱۲۸۹	شیدا	مولوی امانت اللہ	
۱۲۹۰	شیدا	میر فتح علی	
۱۲۹۱	شیدا	نواب محمد حسن خان	
۱۲۹۲	شیدا	نواب معین الدین خاں	
۱۲۹۳	شیریں	بلگہ طوائف لکھنوی	
۱۲۹۴	شیفتہ	احمد خاں	
۱۲۹۵	شیفتہ	حافظ عبد الصمد	
۱۲۹۶	شیفتہ	سید اللہ بخش	
۱۲۹۷	شیفتہ	میر محمدی	
۱۲۹۸	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں بہادر	
۱۲۹۹	شیو یا شیوا	نرائن پنڈت	
۱۳۰۰	شیون	میر حسن	

۱۳۰۱	صابہ	احمد مرزا لکھنوی	
۱۳۰۲	صابر	شاہ	
۱۳۰۳	صابہ	مرزا خدا بخش	
۱۳۰۴	صاحب	امت الفاطمہ بیگم	
۱۳۰۵	صاحب	میر یار علی	
۱۳۰۶	صاحب قرآن	سید امام علی	
۱۳۰۷	صادق	حکیم سید محمد	
۱۳۰۸	صادق	صادق محمد حسن	
۱۳۰۹	صادق	صادق علی شاہ	
۱۳۱۰	صادق	مرزا محمد	
۱۳۱۱	صادق	میاں صادق علی	
۱۳۱۳	صادق	میر جعفر خاں دہلوی	
۱۳۱۳	صادق	میر صادق علی	
۱۳۱۴	صادق خاں		
۱۳۱۵	صافی	نانا بودھ سنگھ	
۱۳۱۶	صافی	میر مظہر علی بہادر	
۱۳۱۷	صالح محمد	-	
۱۳۱۸	صالح شاہ		
۱۳۱۹	صافع	نظام الدین بلگرامی	
۱۳۲۰	صبا	نانا کنجی مل	
۱۳۲۱	صبا	مرزا راجہ شنکر ناتھ	
۱۳۲۲	صبا	میر وزیر علی لکھنوی	
۱۳۲۳	صبا	-	
۱۳۲۴	صبر	مرزا غلام حسین خاں	
۱۳۲۵	صبر	میر اسد	
۱۳۲۶	صبر	میر محمد علی فیض آبادی	
۱۳۲۷		مرزا بخش علی خاں لکھنوی	
۱۳۲۸	صحت	محمد حسن خاں لکھنوی	
۱۳۲۹	صدر	میر صدر الدین لکھنوی	

Marfat.com

۱۳۳۰ صدق بشارت علی
۱۳۳۱ صدق محمد صدیق حیدرآبادی
۱۳۳۲ صفا رائے منولال
۱۳۳۳ صفا مرزا تنخے
۱۳۳۴ صفت مذہب علی خاں
۱۳۳۵ صفدر میر صفدر علی
۱۳۳۶ صفدر سید اور میر فرزند علی فرخ آبادی
۱۳۳۷ صفدر علی
۱۳۳۸ صفدر علی مولوی اور سید جبلپوری
۱۳۳۹ صفدری میر صادق علی
۱۳۴۰ صفدری حیدرآبادی
۱۳۴۱ صفدری
۱۳۴۲ صفی سید معین حسین
۱۳۴۳ صغیر شیخ حیدر علی لکھنوی
۱۳۴۴ صفیر جان خاں
۱۳۴۵ صالح شیخ محمد
۱۳۴۶ صالح شیخ صالح محمد عثمانی
۱۳۴۷ صمد میاں عبدالصمد حیدرآبادی
۱۳۴۸ صمصام نواب امیر اللہ راصمصام الدولہ
۱۳۴۹ صنعت مغل خاں
۱۳۵۰ صنعت میاں کریم الدین
۱۳۵۱ صواب شیخ محمد اشرف غازی پوری
۱۳۵۲ صونی
۱۳۵۳ صولت خواجہ محمد لکھنوی
۱۳۵۴ صہبائی مولوی منشی امام بخش
۱۳۵۵ صیاد مرزا غلام حسن
۱۳۵۶ صید دہلوی
۱۳۵۷ ضاحک میر غلام حسین دہلوی
۱۳۵۸ ضامن غلام

۱۳۵۹ ضبط محمد معلف سید حسین شاہ
۱۳۶۰ ضبط سید آغا جاں
۱۳۶۱ ضبط میر حسن شاہ
۱۳۶۲ ضبط نوازش علی خاں دہلوی
۱۳۶۳ ضحی مولوی غلام رسول
۱۳۶۴ ضعف غلام عباس
۱۳۶۵ ضمیر پنڈت نرائن داس دہلوی
۱۳۶۶ ضمیر ٹھاکر داس لکھنوی
۱۳۶۷ ضمیر شیخ مدرس اکبرآبادی
۱۳۶۸ ضمیر سید ہدایت علی خاں لکھنوی
۱۳۶۹ ضمیر نانا گنگا داس
۱۳۷۰ ضمیر میر مظفر حسین لکھنوی
۱۳۷۱ ضمیر نادر الدین
۱۳۷۲ ضیاء
۱۳۷۳ ضیاء احمد لکھنوی
۱۳۷۴ ضیاء سید محمد میر لکھنوی
۱۳۷۵ ضیاء شیخ ولی اللہ دہلوی
۱۳۷۶ ضیاء لالہ بنجی مل کانپوری
۱۳۷۷ ضیاء ضیاء الدین
۱۳۷۸ ضیاء مرزا ضیا بخت بہادر
۱۳۷۹ ضیاء میاں یا میر ضیاء الدین لکھنوی
۱۳۸۰ ضیاء منشی وارث علی
۱۳۸۱ ضیا ولی اللہ
۱۳۸۲ ضیاء الدین مولوی محمد
۱۳۸۳ ضیائی میر بدرالدین لکھنوی
۱۳۸۴ ضیائی نظام الدین الدین بلگرامی
۱۳۸۵ ضیغم مولوی اکرم احمد مجددی
۱۳۸۶ ضیغم مولوی غضنفر علی لکھنوی
۱۳۸۷ طالب لالہ چی رام جلال آبادی

۱۳۸۸ طالب میر طالب علی الہ آبادی
۱۳۸۹ طالب مرزا ابو طالب حیدرآبادی
۱۳۹۰ طالب طالب حسین خاں
۱۳۹۱ طالب راجہ طالب علی خاں
۱۳۹۲ طالب محمد عباس لکھنوی
۱۳۹۳ طالب میاں طالب علی خاں لکھنوی
۱۳۹۴ طالب عاشور بیگ خاں
۱۳۹۵ طالب شیر محمد خاں
۱۳۹۶ طالب شاہ طالب علی
۱۳۹۷ طالب رامپوری
۱۳۹۸ طالع نانا مہندولال حیدرآبادی
۱۳۹۹ طاہر مرزا بندہ حسن
۱۴۰۰ طاہر محمد
۱۴۰۱ طبی
۱۴۰۲ طبیب سید شاہ لاہوری
۱۴۰۳ طبیب مرزا ولی محمد دہلوی
۱۴۰۴ طبیب حکیم محمد حسن خان فرخ آبادی
۱۴۰۵ طبعی -
۱۴۰۶ طپش میر مدد علی دہلوی
۱۴۰۷ طرار گودھری لال
۱۴۰۸ طرب جھنو لال
۱۴۰۹ طرزی میر امام علی دہلوی
۱۴۱۰ طفل مرزا عبدالمقتدر
۱۴۱۱ طلب شیخ طلب علی
۱۴۱۲ طلب شاہ مشتاق
۱۴۱۳ طور مرزا احمد رضا
۱۴۱۴ طوفان میر حسین یا میر محمد لکھنوی
۱۴۱۵ طوفاں میر نوازش علی
۱۴۱۶ طوبی -

Marfat.com

۱۴۱۷	ظاہر	میر محمد دہلوی	
۱۴۱۸	ظاہر	میر لطف علی	
۱۴۱۹	ظاہر	خواجہ محمد خاں	
۱۴۲۰	ظاہر الدین	منشی	
۱۴۲۱	ظریف	نانا بینی پرشاد لکھنوی	
۱۴۲۲	ظریف	خداوردی خاں	〃
۱۴۲۳	ظفر	سراج الدین محمد بہادر شاہ	
۱۴۲۴	ظفر	میاں ظفر علی	
۱۴۲۵	ظفر	نواب نصیر الدولہ تجمل حسین خاں	
۱۴۲۶	ظہور	محمد شاہ	
۱۴۲۷	ظہور	منشی اور شیخ ظہور محمد بلگرامی	
۱۴۲۸	ظہور	مرزا علی دہلوی	
۱۴۲۹	ظہور	لالہ شیو سنگھ	
۱۴۳۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	
۱۴۳۱	ظہور	بدیع الدین حیدر	
۱۴۳۲	ظہور	منشی ظہور علی	
۱۴۳۳	ظہور	ظہور اللہ	
۱۴۳۴	ظہور الحسن	شیخ محمد	
۱۴۳۵	ظہیر	ظہیر الدین	
۱۴۳۶	ظہیر	نصیر الدین	
۱۴۳۷	ظہیر خاں	محمد	
۱۴۳۸	عابد		
۱۴۳۹	عابد	نواب محمد زین العابدین خاں	
۱۴۴۰	عابد علی	ذوالفقار حیدری	
۱۴۴۱	عابدی		
۱۴۴۲	عابد علی		
۱۴۴۳	عاجز		
۱۴۴۴	عاجز	الفت خاں افغانی	
۱۴۴۵	عاجز	زور آور سنگھ	
۱۴۴۶	عابد	عارف الدین علی خاں اکبر آبادی	
۱۴۴۷	عابد	محمد	
۱۴۴۸	عابد	موہن رام	
۱۴۴۹	عابد	میر غلام حیدر خاں دہلوی	
۱۴۵۰	عارف		
۱۴۵۱	عارف	نواب زین العابدین	
۱۴۵۲	عارف	شاہ حسین	
۱۴۵۳	عارف	میر جمال الدین	
۱۴۵۴	عارف	میر عارف علی	
۱۴۵۵	عارف	محمد اکبر آبادی	
۱۴۵۶	عارف	عرف میر جمال الدین	
۱۴۵۷	عاشق	پنڈت بھولا ناتھ	
۱۴۵۸	عاشق	شیخ نبی بخش	
۱۴۵۹	عاشق	مولوی جلال الدین دہلوی	
۱۴۶۰	عاشق	رکن الدین	
۱۴۶۱	عاشق	محمد علی	
۱۴۶۲	عاشق	محمد خاں	
۱۴۶۳	عاشق	راجہ کلیاں سنگھ	
۱۴۶۴	عاشق	منشی عجائب رائے	
۱۴۶۵	عاشق	میر برہان الدین	
۱۴۶۶	عاشق	مرزا مہدی علی خاں	
۱۴۶۷	عاشق	رام سنگھ	
۱۴۶۸	عاشق	میر یحییٰ	
۱۴۶۹	عاشق	محمد رضا لکھنوی	
۱۴۷۰	عاشق	سید ہدایت علی دہلوی	
۱۴۷۱	عاشق	سعد اللہ خاں	
۱۴۷۲	عاشق	سید الدولہ محمد علی خاں	
۱۴۷۳	عاشق	امیر نواب مرزا والاجان بہادر	
۱۴۷۴	عاشق	سدا سکھ	
۱۴۷۵	عاشق	مشیر الدولہ محمد علی	
۱۴۷۶	عاشق	شیخ محمد خاں	
۱۴۷۷	عاشق	آغا حسین قلی خاں	
۱۴۷۸	عاشور	نواب علی خاں	
۱۴۷۹	عاصم	منشی عبد اللہ	
۱۴۸۰	عاصم	محمد علی خاں لکھنوی	
۱۴۸۱	عاصم		
۱۴۸۲	عاصی		
۱۴۸۳	عاصی	نور محمد	
۱۴۸۴	عاصی	منشی امداد حسین	
۱۴۸۵	عاصی	عبد الرحمٰن	
۱۴۸۶	عاصی	منشی صدر الدین	
۱۴۸۷	عاصی	کرم علی	
۱۴۸۸	عاصی	کلیم سید احمد	
۱۴۸۹	عاقل	طفیل شاہ فقیر	
۱۴۹۰	عاقل	رائے سنگھ	
۱۴۹۱	عاکف		
۱۴۹۲	عالم علی		
۱۴۹۳	عالی	مرزا	
۱۴۹۴	عالی	خواجہ عبد اللہ لکھنوی	
۱۴۹۵	عالی	شاہ الوالمعانی	
۱۴۹۶	عبادت	مرزا عابد علی بیگ لکھنوی	
۱۴۹۷	عباس	نواب اقتدار الدولہ مرزا عباس	
۱۴۹۸	عباس	مرزا عباس علی بیگ	
۱۴۹۹	عباس	میر	
۱۵۰۰	عباس		
۱۵۰۱	عباس		
۱۵۰۲	عباس		
۱۵۰۳	عبد	مرزا عبد اللہ	

Marfat.com

۱۵۰۴ عبد میاں عبداللہ شاہ
۱۵۰۵ عبدالسلام لکھنوی
۱۵۰۶ عبداللہ
۱۵۰۷ عبدالبقا
۱۵۰۸ عبدالجبار
۱۵۰۹ عبدالحق مولوی سید
۱۵۱۰ عبدالحق قاضی محمد
۱۵۱۱ عبدالحق شاہ
۱۵۱۲ عبدالحلیم منشی
۱۵۱۳ عبدالرحمن مولوی
۱۵۱۴ عبدالرزاق قادری شاہ
۱۵۱۵ عبدالرحیم
۱۵۱۶ عبدالرحیم مولوی
۱۵۱۷ عبدالسلام مولوی لکھنوی
۱۵۱۸ عبدالغفور سید
۱۵۱۹ عبدالقادر مولانا دہلوی
۱۵۲۰ عبدالقادر
۱۵۲۱ عبدالکریم
۱۵۲۲ عبداللہ
۱۵۲۳ عبداللہ
۱۵۲۴ عبداللہ شیخ
۱۵۲۵ عبداللہ سید
۱۵۲۶ عبداللہ محمد
۱۵۲۷ عبداللہ
۱۵۲۸ عبداللہ بن السلام
۱۵۲۹ عبداللطیف خاں مولوی
۱۵۳۰ عبدالمجید حکیم مولوی
۱۵۳۱ عبدالسمیع
۱۵۳۲ عبدالواحد

۱۵۳۳ عبدالواسع ہانسوی
۱۵۳۴ عبدالوہاب خاں عبدالصمد
۱۵۳۵ عبرت میر ضیاءالدین دہلوی
۱۵۳۶ عبرت محمد خواجہ بادشاہ
۱۵۳۷ عبرت نواب حسین خاں لکھنوی
۱۵۳۸ عبیداللہ مولوی شیخ محمد
۱۵۳۹ عجائب رائے منشی
۱۵۴۰ عدم واحد علیخاں لکھنوی
۱۵۴۱ عرش میر حسن عسکری "
۱۵۴۲ عرفان علی منشی
۱۵۴۳ عرفان میر عباس دہلوی
۱۵۴۴ عروج منشی احمد حسن خاں
۱۵۴۵ عزت غلام حیدر
۱۵۴۶ عزت محمد سلیمان
۱۵۴۷ عزت شیخ عبداسع لکھنوی
۱۵۴۸ عزلت فقیر اور میر سید عبدالولی
۱۵۴۹ عزیز بلکاری لال
۱۵۵۰ عزیز شاہ عبدالعزیز
۱۵۵۱ عزیز شیونا تھ دہلوی
۱۵۵۲ عزیز شاہ عبدالعزیز
۱۵۵۳ عزیز منشی محمد علی دہلوی
۱۵۵۴ عزیز خواجہ یوسف علی خاں عزیز لکھنوی
۱۵۵۵ عزیز مولوی عزیزاللہ
۱۵۵۶ عزیز مہاراجہ عزیز سنگھ
۱۵۵۷ عزیز مولوی عبدالعزیز
۱۵۵۸ عزیز میر عنایت حسین
۱۵۵۹ عزیزالدین خاں
۱۵۶۰ عسکری شیخ بدرالدین
۱۵۶۱ عسکر علی خاں

۱۵۶۲ عسکری حسن غالب علی
۱۵۶۳ عسکری نور محمد عسکری بیگ
۱۵۶۴ عشاق جیون مل
۱۵۶۵ عشاق شیخ احمد غش بہاری
۱۵۶۶ عشرت میر غلام علی
۱۵۶۷ عشرت شیخ غلام بنگالی
۱۵۶۸ عشرت مرزا اکبر علی لکھنوی
۱۵۶۹ عشرت پنڈت بھولا ناتھ
۱۵۷۰ عشق شاہ رکن الدین دہلوی
۱۵۷۱ عشق میر زین الدین دہلوی
۱۵۷۲ عشق میر محمد علی سید حیدر آبادی
۱۵۷۳ عشق شیخ غلام محی الدین قریشی
۱۵۷۴ عشق سید حسین مرزا لکھنوی
۱۵۷۵ عشق آغا رضی لکھنوی
۱۵۷۶ عشق حکیم میر عزت اللہ
۱۵۷۷ عشقی عبدالواحد بلگرامی
۱۵۷۸ عشقی مراد آبادی
۱۵۷۹ عشقی دکھنی
۱۵۸۰ عشقی میاں رحمت اللہ
۱۵۸۱ عشقی شیخ اور میاں الٰہی بخش
۱۵۸۲ عطا محمد عطا اللہ
۱۵۸۳ عطا منشی عطا حسین
۱۵۸۴ عطارد شہاب ثاقب
۱۵۸۵ عظمت میر عظمت اللہ خاں
۱۵۸۶ عظمت میر عظمت اللہ خاں
۱۵۸۷ عظمت شیخ عظمت اللہ
۱۵۸۸ عظیم
۱۵۸۹ عظیم مرزا محمد
۱۵۹۰ عظیم منشی احمد

Marfat.com

۱۵۹۱	عظیم میر	۱۶۲۰	عمر معتبر خاں
۱۵۹۲	عظیم محمد عظیم بیگ	۱۶۲۱	عواں محمد
۱۵۹۳	عظیم بخش	۱۶۲۲	عنایت علی خاں
۱۵۹۴	عقیدت	۱۶۲۳	عنایت شیخ نظام الدین
۱۵۹۵	علم محمد علی	۱۶۲۴	عنایت حسین
۱۵۹۶	علوی خاں	۱۶۲۵	عنایت اللہ
۱۵۹۷	علی نواب علی	۱۶۲۶	عنایت الرحمٰن خاں
۱۵۹۸	علی منشی سید بہادر	۱۶۲۷	عنایت حسین
۱۵۹۹	علی حسن دکنی	۱۶۲۸	عیاش غلام جیلانی خاں
۱۶۰۰	علی سید حافظ	۱۶۲۹	عیاش خیالی رام
۱۶۰۱	علی میر حسن لکھنوی	۱۶۳۰	عیاش میر یعقوب لکھنوی
۱۶۰۲	علی مرزا لکھنوی	۱۶۳۱	عیاش نواب شہر یار مرزا
۱۶۰۳	علی مرزا قلی	۱۶۳۲	عیاش مرزا عباس علی
۱۶۰۴	علی مرزا محمد علی خاں	۱۶۳۳	عیاں مرزا ہاشم علی
۱۶۰۵	علی حکیم محمد	۱۶۳۴	عیاں -
۱۶۰۶	علی محمد خاں اعظم الدولہ	۱۶۳۵	عیش محمد عسکری
۱۶۰۷	علی حسین سید	۱۶۳۶	عیش حسن رضوی
۱۶۰۸	علی بخش مولوی	۱۶۳۷	عیش امیر خاں
۱۶۰۹	علی جان	۱۶۳۸	عیش میر علی حسین
۱۶۱۰	علی جاہ	۱۶۳۹	عیش نواب محمد مرزا
۱۶۱۱	علی حیدر نصیر الدین	۱۶۴۰	عیش شیخ ابو محمد فاردقی
۱۶۱۲	علی خاں دہلوی	۱۶۴۱	عیش مولوی فدا علی
۱۶۱۳	علی محمد	۱۶۴۲	عیش طلب علی خاں
۱۶۱۴	علیم علیم اللہ شاہ	۱۶۴۳	عیش شیخ محی الدین
۱۶۱۵	عماد غازی الدین	۱۶۴۴	غازی نواب غازی الدین
۱۶۱۶	عماد الدین	۱۶۴۵	غافل رائے بختاور سنگھ
۱۶۱۷	عمدۃ آمنہ	۱۶۴۶	غافل مرزا مغل لکھنوی
۱۶۱۸	عمدہ میر جعفر علی	۱۶۴۷	غافل میر احمد علی
۱۶۱۹	عمدہ لالہ سیتا رام	۱۶۴۸	غافل شیخ محمد مسعود خاں
۱۶۴۹	غافل لالہ منور خاں		
۱۶۵۰	غافل لالہ سندر لال		
۱۶۵۱	غالب نواب اسد اللہ		
۱۶۵۲	غالب اسد اللہ خاں		
۱۶۵۳	غالب		
۱۶۵۴	غالب نواب مرزا امین علی		
۱۶۵۵	غالب مکرم الدولہ		
۱۶۵۶	غالب لالہ موہن لال		
۱۶۵۷	غالب انوار علی		
۱۶۵۸	غالب علی خاں		
۱۶۵۹	غریب مراد آبادی		
۱۶۶۰	غنی مرزا عباس		
۱۶۶۱	غواص		
۱۶۶۲	غواصی یا غواص - مولانا		
۱۶۶۳	غوث -		
۱۶۶۴	غوثی محمد غوث		
۱۶۶۵	غیاث سید محمد		
۱۶۶۶	غیرت -		
۱۶۶۷	غیرت لکھنوی		
۱۶۶۸	غیرت کلب علی		
۱۶۶۹	فارغ -		
۱۶۷۰	فارغ -		
۱۶۷۱	فارغ شاہ		
۱۶۷۲	فارغ میر احمد خاں		
۱۶۷۳	فاردقی فقیر احمد		
۱۶۷۴	فاضل خاں		
۱۶۷۵	فاضل شاہ دہلوی		
۱۶۷۶	فاضل محمد - حیدر آبادی		
۱۶۷۷	فائز صدر الدین محمد		

Marfat.com

۱۶۷۸ فائز -
۱۶۷۹ فائز مسیح
۱۶۸۰ فتح فتح علی
۱۶۸۱ فتح مرزا فتح علی خاں
۱۶۸۲ فتح میر فتح علی
۱۶۸۳ فتح اللہ امیر شیرازی
۱۶۸۴ فتح الملک مرزا محمد سلطان شاہ
۱۶۸۵ فتوت مرزا غلام حیدر
۱۶۸۶ فخر
۱۶۸۷ فخر مرزا فخر الدین حسین خاں
۱۶۸۸ فخر میاں فخر الدین یا میر فخر علی
۱۶۸۹ فخر میر فخر الدین
۱۶۹۰ فخر الدین منشی
۱۶۹۱ فخری -
۱۶۹۲ فدا پنڈت دیا رام
۱۶۹۳ فدا پنڈت کشن رام
۱۶۹۴ فدا سید در میر امام الدین
۱۶۹۵ فدا سید محمد علی فدا شاہ
۱۶۹۶ فدا شیخ فدا حسین
۱۶۹۷ فدا علی منشی
۱۶۹۸ فدا غلام علی خاں
۱۶۹۹ فدا فدا حسین
۱۷۰۰ فدا مرزا فدا حسین خاں
۱۷۰۱ فدا مرزا فدا علی بیگ
۱۷۰۲ فدا مولوی محمد اسماعیل
۱۷۰۳ فدا میر عبد الصمد
۱۷۰۴ فدوی سید امیر فضل علی
۱۷۰۵ فدوی فیض اللہ بیگ
۱۷۰۶ فدوی محمد علی

۱۷۰۷ فدوی محمد حسن
۱۷۰۸ فدوی مرزا اچھی
۱۷۰۹ فدوی مرزا عظیم بیگ
۱۷۱۰ فدوی لاہوری
۱۷۱۱ فراغ مولوی میر محمد
۱۷۱۲ فراغ میر مہدی حسن
۱۷۱۳ فراق حکیم ثنا اللہ خاں
۱۷۱۴ فراق خواجہ بہادر حسین
۱۷۱۵ فراق مرزا کیقباد بیگ
۱۷۱۶ فراق میر مرتضیٰ علی خاں
۱۷۱۷ فراقی -
۱۷۱۸ فراقی کنور پریم کشور
۱۷۱۹ فرح فرح بخش
۱۷۲۰ فرحت پنڈت کدار ناتھ کنی
۱۷۲۱ فرحت شیخ فرحت اللہ
۱۷۲۲ فرحت عظیم آبادی
۱۷۲۳ فرحت منشی شنکر دیال
۱۷۲۴ فرحت میر امیر علی
۱۷۲۵ فرحت فرحت علی سید
۱۷۲۶ فرخ میر فرخ علی
۱۷۲۷ فرخ کرامت اللہ خاں
۱۷۲۸ فرخندہ علی
۱۷۲۹ فرد مولوی وحید الدین خاں
۱۷۳۰ فرزند احمد
۱۷۳۱ فرزند علی سید
۱۷۳۲ فرسو یا فرانسو
۱۷۳۳ فرحت مرزا الف بیگ الآبادی
۱۷۳۴ فرقت پنڈت دیبا پرشاد
۱۷۳۵ فرقت عطا اللہ خاں

۱۷۳۶ فرقتی -
۱۷۳۷ فروغ شاہ زادہ مرزا محمد عمر سلطان
۱۷۳۸ فروغ عنایت علی خاں
۱۷۳۹ فروغ میر ثناء الدین حسین خاں
۱۷۴۰ فروغ میر روشن علی خاں
۱۷۴۱ فروغ میر علی اکبر
۱۷۴۲ فروغ خواجہ غلام مصطفیٰ
۱۷۴۳ فرہاد میر ببر علی
۱۷۴۴ فریاد لالہ صاحب رائے
۱۷۴۵ فریاد مرزا مغل بیگ
۱۷۴۶ فرید بخش
۱۷۴۷ فرید الدین ۔ محمد
۱۷۴۸ فسوں مرزا مانجھی
۱۷۴۹ فصاد
۱۷۵۰ فصیح مرزا منور علی
۱۷۵۱ فضا کوبند پرشاد
۱۷۵۲ فضا مرزا محمد حضو لکھنوی
۱۷۵۳ فضائل علی خاں
۱۷۵۴ فضل عظیم منشی محمد
۱۷۵۵ فضل میر فضل بھولے خاں
۱۷۵۶ فضل علی
۱۷۵۷ فضلی شاہ افضل الدین خاں
۱۷۵۸ فضلی فضل علی
۱۷۵۹ فطرت مرزا محمد
۱۷۶۰ فغاں اشرف علی خاں
۱۷۶۱ فغاں میر شمس الدین
۱۷۶۲ فقیر محمد شمس الدین
۱۷۶۳ فقیر میر بخش خاں
۱۷۶۴ فقیر محمد خاں بہادر

Marfat.com

۱۷۶۵	فقیر	محمد حسین	۱۷۹۴	قادر	میر عبدالقادر	۱۸۲۳	قرار	شیخ خاں محمد
۱۷۶۶	فقیر	مولوی فقیر اللہ	۱۷۹۵	قادر	شاہ محمد	۱۸۲۴	قرار	میر حسین علی
۱۷۶۷	فقیر	مولوی میروا	۱۷۹۶	قادر	بخش	۱۸۲۵	قرار	بندہ علی خاں
۱۷۶۸	فقیر	میر فقیر اللہ	۱۷۹۷	قادر	حسن	۱۸۲۶	قرار	میر محمد حسین
۱۷۶۹	فکر	میر احمد علی	۱۷۹۸	قادر	یار	۱۸۲۷	قربان	میر جیون
۱۷۷۰	فگار	پنڈت دیا شنکر	۱۷۹۹	قاسم	سید عبدالقاسم	۱۸۲۸	قربان	میر قربان علی
۱۷۷۱	فگار	میر قطب علی بیگ	۱۸۰۰	قاسم	حکیم قدریا قدرت اللہ	۱۸۲۹	قربان	میر محمد
۱۷۷۲	فگار	میر حسین	۱۸۰۱	قاسم	سید قاسم علی خاں	۱۸۳۰	قربان علی	
۱۷۷۳	فلک	میر بہادر علی	۱۸۰۲	قاسم	میر قاسم علی خاں	۱۸۳۱	قرین	
۱۷۷۴	فنا	شیخ بابر	۱۸۰۳	قاسم	سکنی	۱۸۳۲	قرین	شیخ الٰہی بخش
۱۷۷۵	فوق	میر حسن	۱۸۰۴	قاسم	علی	۱۸۳۳		محمد جعفر علی خاں
۱۷۷۶	فہیم	پنڈت سندر لعل	۱۸۰۵	قاصر	مرزا بابر علی بیگ	۱۸۳۴	قسمت	نواب شمس الدولہ
۱۷۷۷	فیاض	عبدالرزاق بیگ	۱۸۰۶	قاضی	عبدالفتح	۱۸۳۵	قصد	محسن مرزا دکنی
۱۷۷۸	فیاض	میر ولی	۱۸۰۷	قائح		۱۸۳۶	قطب	شاہ عبداللہ
۱۷۷۹	فیاض الحق		۱۸۰۸	قایل		۱۸۳۷	قطب الدین	مولوی
۱۷۸۰	فیروز شاہ		۱۸۰۹	قائل	سید علی	۱۸۳۸	قلق	-
۱۷۸۱	فیض	ظفر یاب الدولہ	۱۸۱۰	قائم	شیخ قائم علی	۱۸۳۹	قلق	میاں عبدالولی شاہ
۱۷۸۲	فیض	کرپا کرشن	۱۸۱۱	قائم	شیخ قیام الدین علی	۱۸۴۰	قلق	آفتاب الدولہ
۱۷۸۳	فیض	کریم بخش	۱۸۱۲	قبول	جمعدار مقبول مرزا مہدی علی خاں	۱۸۴۱	قلق	میر امجد علی
۱۷۸۴	فیض	مرزا علی رضا خاں	۱۸۱۳	قبول	عبدالغنی بیگ	۱۸۴۲	قلق	حکیم مولا بخش
۱۷۸۵	فیض	مولوی میر شمس الدین	۱۸۱۴	قبول	محمد	۱۸۴۳	قلق	خواجہ محمد
۱۷۸۶	فیض الحسن		۱۸۱۵	قتیل	مرزا محمد حسین	۱۸۴۴	قلی	قطب شاہ
۱۷۸۷	فیض الکریم	مولوی	۱۸۱۶	قدر	محمد	۱۸۴۵	قلندر	لالہ بدھ سنگھ
۱۷۸۸	فیض الدولہ	محمد	۱۸۱۷	قدرت	منشی محمد قدرت اللہ خاں	۱۸۴۶	قلندر	شاہ غلام قلندر
۱۷۸۹	فیضی	-	۱۸۱۸	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۸۴۷	قلندر	قلندر بخش
۱۷۹۰	قابل	مرزا علی بخت	۱۸۱۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۱۸۴۸	قلندر	حسین سید
۱۷۹۱	قادر	مولوی عبدالقادر الٰہ آبادی	۱۸۲۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۸۴۹	قمر	قمر الدین احمد
۱۷۹۲	قادر	مرزا سنوار علی	۱۸۲۱	قدس	سید محمد رضا	۱۸۵۰	قمر	مرزا قمر طالع
۱۷۹۳	قادر	میر قادر علی	۱۸۲۲	قدسی	سید محمد اکبر پاشا	۱۸۵۱	قمر	حکیم قمر الدین علی خاں

Marfat.com

۱۸۵۲	قمر	منشی قمرالدین گلاب خاں	۱۸۸۱	کامل	شیخ جمال الدین	۱۹۱۰	کلیم	شیخ اور میر محمد حسین
۱۸۵۳	قمر	جعفر علی خاں بہادر	۱۸۸۲	کامل	شیخ لطف اللہ	۱۹۱۱	کمال	میر کمال علی
۱۸۵۴	قمر	مرزا باقر حسین	۱۸۸۳	کامل	شیخ احمد علی	۱۹۱۲	کمال	قاضی محمد
۱۸۵۵	قمر	مرزا قمرالدین خاں	۱۸۸۴	کامل	مولوی محمد رشید	۱۹۱۳	کمال	شاہ کمال الدین حسین
۱۸۵۶	قمر	شیخ جعفر علی	۱۸۸۵	کامل	-	۱۹۱۴	کمتر	شاہ
۱۸۵۷	قمر	علی	۱۸۸۶	کبیر	حکیم کبیر شیخ انصاری	۱۹۱۵	کمتر	مرزا خیر اللہ بیگ
۱۸۵۸	قناعت	مرزا محمد بیگ	۱۸۸۷	کدارناتھ	پنڈت	۱۹۱۶	کمتر	مولوی کفایت علی
۱۸۵۹	قناعت	مرزا نظام نصیرالدین	۱۸۸۸	کرامت	میر کرامت علی	۱۹۱۷	کم گو	مرزا حبیب اللہ بیگ
۱۸۶۰	قوت	مرزا احمد علی	۱۸۸۹	کرامت علی		۱۹۱۸	کن سنگھ	
۱۸۶۱	قیس	نواب ہادی علیخاں	۱۸۹۰	کرم	شیخ غلام ضامن	۱۹۱۹	کندن لال	
۱۸۶۲	قیس	حکیم باقر	۱۸۹۱	کرما	میاں غلام کرما مرشد آبادی	۱۹۲۰	کنور بہادر	
۱۸۶۳	قیس	شیخ کاظم علی	۱۸۹۲	کریم	شیخ کریم اللہ خاں	۱۹۲۱	کنھیا لال - پنڈت اور منشی لال	
۱۸۶۴	قیس	مرزا علی بیگ	۱۸۹۳	کریم	عبدالکریم	۱۹۲۲	کوثر	مرزا مہدی علیخاں
۱۸۶۵	قیصر	مرزا محمد خورشید خاں	۱۸۹۴	کریم اللہ	مولوی محمد	۱۹۲۳	کوچک	مرزا وجد یاد حید محمد
۱۸۶۶	کاسی داس میر - بابو		۱۸۹۵	کریم الٰہی		۱۹۲۴	کوکت	رائے مکند رائے
۱۸۶۷	کاشی دیال		۱۸۹۶	کریم الدین	میر کریم الدین	۱۹۲۵	کھان سنگھ	
۱۸۶۸	کاشف	میر محمد حسین خاں	۱۸۹۷	کریم الدین ؒ	مولوی محمد	۱۹۲۶	کیدار ناتھ گھوس بابو	
۱۸۶۹	کاشف	شیخ کاشف علی	۱۸۹۸	کریم بخش	مولوی محمد	۱۹۲۷	کیف	شیخ فضل احمد
۱۸۷۰	کاشی	ناتھ والا	۱۸۹۹	کریم حسین	مولوی سید	۱۹۲۸	کیفی	میر ہدایت علی
۱۸۷۱	کاشی	ناتھ پنڈت	۱۹۰۰	کریم خاں		۱۹۲۹	کیوان	شیخ بدلی - بلگرامی
۱۸۷۲	کاظم	منشی کاظم الدین	۱۹۰۱	کریم داد خاں		۱۹۳۰	کیوان	مرزا علی حسین
۱۸۷۳	کافر	میر علی نقی	۱۹۰۲	کشن راؤ		۱۹۳۱	گداز	-
۱۸۷۴	کافی	-	۱۹۰۳	کشن نرائن		۱۹۳۲	گرامی	مرزا
۱۸۷۵	کاکل شاہ		۱۹۰۴	کلامی	غلام نبی خاں	۱۹۳۳	گرامی	میر گھاسی
۱۸۷۶	کالی پرشاد		۱۹۰۵	کلاں	پیارے لال	۱۹۳۴	گرداب	رام چرن
۱۸۷۷	کالی چرن بابو		۱۹۰۶	کلب حسین خاں مرزا		۱۹۳۵	گردیزی	فتح علی خاں حسینی
۱۸۷۸	کالی کرشنا - راجہ		۱۹۰۷	کلو	جعفر میر	۱۹۳۶	گرفتار	مرزا سنگین بیگ
۱۸۷۹	کامل	پنڈت ٹھاکر داس	۱۹۰۸	کلیاں رائے منشی		۱۹۳۷	گرم	محمد مظہر خاں
۱۸۸۰	کامل	مرزا بیگ	۱۹۰۹	کلیم	شیخ کلیم اللہ	۱۹۳۸	گرم	مرزا حیدر علی بیگ

Marfat.com

۱۹۳۹	گریاں	میر علی امجد	
۱۹۴۰	گریاں	میر محمد علی	
۱۹۴۱	گریاں	میر حسام الدین علی	
۱۹۴۲	گریاں	بھوانی سنگھ بہادر	
۱۹۴۳	گریاں	نظام محی الدین خاں	
۱۹۴۴	گریاں	سید محمد حسین لکھنوی	
۱۹۴۵	گستاخ	مرزا علی بیگ	
۱۹۴۶	گلشن	امیر سنگھ	
۱۹۴۷	گلشن	شاہ یا میاں گلشن صاحب	
۱۹۴۸	گمان	علی خاں	
۱۹۴۹	گنا یا کنا	بیگم	
۱۹۵۰	گنڈں لال		
۱۹۵۱	گنڈا مل		
۱۹۵۲	گنگا پرشاد		
۱۹۵۳	گنگا دھر		
۱۹۵۴	گنیش یا گنیشی لال		
۱۹۵۵	گویا موئی	مولوی شیخ احمد علی	
۱۹۵۶	گویا موئی	مولانا عبدالعلی محمد	
۱۹۵۷	گوری	شنکر منشی	
۱۹۵۸	گوری	دت پنڈت	
۱۹۵۹	گوری	دس	
۱۹۶۰	گوہر	خورشید علی خاں بہادر	
۱۹۶۱	گوہری	بدایونی	
۱۹۶۲	گویا	نواب فقیر محمد خاں	
۱۹۶۳	گویا	شیخ حیات الفرخ آبادی	
۱۹۶۴	گھاسی	میر	
۱۹۶۵	گھٹالا	محمد اعظم	
۱۹۶۶	گیسو دراز	عبداللہ حسین	
۱۹۶۷	لالہ		
۱۹۶۸	لایق	میر لائق علی	
۱۹۶۹	لچھمن پرشاد		
۱۹۷۰	لچھمن سنگھ کنور		
۱۹۷۱	لسان	میر کلیم اللہ	
۱۹۷۲	لطافت	سید حسن مولوی	
۱۹۷۳	لطف	مرزا علی دہلوی	
۱۹۷۴	لطف	الحق	
۱۹۷۵	لطف اللہ	مرزا	
۱۹۷۶	لطفی		
۱۹۷۷	لطیف	میر لطیف علی	
۱۹۷۸	لطیف	میر شمس الدین	
۱۹۷۹	لعلن		
۱۹۸۰	لکنت	محمد بشیر خاں	
۱۹۸۱	ماہ		
۱۹۸۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ	
۱۹۸۳	ماہ	میر محمد علی خاں	
۱۹۸۴	ماہر	میر اور میاں فخر الدین	
۱۹۸۵	ماہر	یوسف حسین	
۱۹۸۶	مائل	سید کاظم علی	
۱۹۸۷	مائل	شاہ میاں اور میر مہدی	
۱۹۸۸	مائل	لالہ لتا پرشاد	
۱۹۸۹	مائل	مرزا آغا بیگ	
۱۹۹۰	مائل	منشی جیتی لال	
۱۹۹۱	مائل	میر مہدی	
۱۹۹۲	مائل	میر ہدایت علی	
۱۹۹۳	مبارز	مبارز خاں	
۱۹۹۴	مبارک	سید مبارک علی	
۱۹۹۵	مبتلا	مراد علی خاں	
۱۹۹۶	مبتلا	مرزا کاظم	
۱۹۹۷	مبتلا	میر امین	
۱۹۹۸	مبین	-	
۱۹۹۹	متین	-	
۲۰۰۰	مجبور	رائے خوشحال سنگھ	
۲۰۰۱	مجبور	مولوی عصمت علی	
۲۰۰۲	مجبور	میاں حق رسا	
۲۰۰۳	مجبور	نواب اقبال الدولہ	
۲۰۰۴	مجذوب	میرزا اور میر نظام حیدر بیگ دہلوی	
۲۰۰۵	مجرم	رحمت اللہ	
۲۰۰۶	مجرم	شیخ غلام حسین	
۲۰۰۷	مجرم	میر فتح علی	
۲۰۰۸	مجرم	میر فتح علی	
۲۰۰۹	مجروح	غلام سرور	
۲۰۱۰	مجروح	منشی کرشن چند	
۲۰۱۱	مجنوں	سید انعام حسین	
۲۰۱۲	مجنوں	عظیم آبادی	
۲۰۱۳	مجنوں	میر حمایت علی	
۲۰۱۴	مجیب	شاہ	
۲۰۱۵	مجید	شیخ قادر علی	
۲۰۱۶	مجید	مجید الدین خاں	
۲۰۱۷	مجید	مولوی سراج الدین علیخاں	
۲۰۱۸	مجید	منشی کانکا پرشاد	
۲۰۱۹	محب	شیخ ولی اللہ	
۲۰۲۰	محبت	شیخ ولی اللہ محبت	
۲۰۲۱	محبت	علی	
۲۰۲۲	محبت	نواب محبت اللہ خاں	
۲۰۲۳	محبوب	علی مولوی	
۲۰۲۴	محبوب	میر غلام حیدری	
۲۰۲۵	محبوب	خواجہ محمد علی خاں	

Marfat.com

۲۰۲۶	محتشم	سید محتشم لکھنوی
۲۰۲۷	محرور	خواجہ نبی بخش
۲۰۲۸	محرر	ہادی حسن
۲۰۲۹	محرق	
۲۰۳۰	محزوں	خلیفہ حافظ اللہ
۲۰۳۱	محزوں	سید اور میر نصیر خاں
۲۰۳۲	محزوں	عالم شاہ پیرزادہ
۲۰۳۳	محزوں	مولوی سید محمد حسین
۲۰۳۴	محزوں	محمد تقی خاں
۲۰۳۵	محسن	خواجہ
۲۰۳۶	محسن	سید محسن علی
۲۰۳۷	محسن	محمد حیدر آبادی
۲۰۳۸	محسن	میر حسن خاں
۲۰۳۹	محسن	میر محمد
۲۰۴۰	محسنی	حکیم محمد بخش
۲۰۴۱	محشر	اکرام اللہ خاں
۲۰۴۲	محشر	مرزا علی نقی بیگ
۲۰۴۳	محفوظ	سید محفوظ علی خاں
۲۰۴۴	محقی	
۲۰۴۵	محکم	
۲۰۴۶	محمد سید	
۲۰۴۷	محمد عظیم	
۲۰۴۸	محمد ابراہیم	
۲۰۴۹	محمد اسماعیل	
۲۰۵۰	محمد اکبر	
۲۰۵۱	محمد بخش	
۲۰۵۲	محمد بن خواجہ	
۲۰۵۳	محمد تقی	
۲۰۵۴	محمد جان	منشی
۲۰۵۵	محمد حسین	
۲۰۵۶	محمد حسین	مولوی
۲۰۵۷	محمد حسین خاں	
۲۰۵۸	محمد خاں	سید دہلوی
۲۰۵۹	محمد خاں	فقیر
۲۰۶۰	محمد خاں	نواب
۲۰۶۱	محمد سید	
۲۰۶۲	محمد شاہ	
۲۰۶۳	محمد شفیع	
۲۰۶۴	محمد صادق	حکیم اور سید
۲۰۶۵	محمد عباس	
۲۰۶۶	محمد عبداللہ خاں	
۲۰۶۷	محمد علی	
۲۰۶۸	محمد علی	منشی
۲۰۶۹	محمد عیسیٰ	خواجہ
۲۰۷۰	محمد مرزا	
۲۰۷۱	محمد مہدی	واعظ
۲۰۷۲	محمد میر -	سید
۲۰۷۳	محمد یحییٰ	
۲۰۷۴	محمد ہادی	
۲۰۷۵	محمود	سید حافظ محمود خاں
۲۰۷۶	محمود زار	دکنی
۲۰۷۷	محمدی بیگم	
۲۰۷۸	محسن	حکیم محمد محسن خاں
۲۰۷۹	محنت	مرزا حسین علی بیگ
۲۰۸۰	محو	رحیم علی خاں
۲۰۸۱	محو	شیخ عظیم اللہ
۲۰۸۲	محو	شیخ فیض الدین
۲۰۸۳	محو	فیض حسین علی خاں
۲۰۸۴	محی الدین	محمد عبدالرحمٰن
۲۰۸۵	مختار	حافظ غلام نبی خاں
۲۰۸۶	مخدوم	-
۲۰۸۷	مخلص	بدیع الزماں خاں
۲۰۸۸	مخلص	رائے انند رام
۲۰۸۹	مخلص	عمل خاں
۲۰۹۰	مخلص	مرزا محمد حسین
۲۰۹۱	مخلص	میر مہدی حسن
۲۰۹۲	مخمور	محمد جعفر
۲۰۹۳	مخمور	مولوی وحید علی
۲۰۹۴	مدحت	لکھنوی
۲۰۹۵	مدعا	میر فیض علی
۲۰۹۶	مدھوما	مدھو رام
۲۰۹۷	مدہوش	میر بنی جان
۲۰۹۸	منصب	مرزا محمد حسین
۲۰۹۹	مراد	شاہ
۲۱۰۰	مراد	مرزا مراد بخش
۲۱۰۱	مرتضیٰ	میر مرتضیٰ
۲۱۰۲	مرحوم	حکیم میر علی
۲۱۰۳	مردان	علی خاں
۲۱۰۴	مرزا	ابوالقاسم
۲۱۰۵	مرزا	افا
۲۱۰۶	مرزا	جہانگیر بیگ
۲۱۰۷	مرزا	میر فضل اللہ
۲۱۰۸	مرزا	صادق علی خاں
۲۱۰۹	مرزا	محمد
۲۱۱۰	مرزا	محمد بیگ
۲۱۱۱	مرزا	نواب علی رضا
۲۱۱۲	مرزا	ہدایت اللہ

Marfat.com

۲۱۱۳ مرزا خاں
۲۱۱۴ مرزئی محمد علی خاں
۲۱۱۵ مردت پنڈت ہنس کرن
۲۱۱۶ مروت صفیر علی
۲۱۱۷ مروت میر محمد علی
۲۱۱۸ مرہون مرزا علی رضا
۲۱۱۹ مریخ جانکی پرشاد
۲۱۲۰ مرید -
۲۱۲۱ مرید حسین خاں
۲۱۲۲ مزمل شاہ محمد
۲۱۲۳ مسافر عبداللہ خاں
۲۱۲۴ مسافر میر یابند
۲۱۲۵ مسافر میر قمرالدین
۲۱۲۶ مست
۲۱۲۷ مست مست علی
۲۱۲۸ مست اشرف علی
۲۱۲۹ مست علی رضا
۲۱۳۰ مست میر فضل علی
۲۱۳۱ مست لالہ رتن لال
۲۱۳۲ مستان شاہ
۲۱۳۳ مستمد یار علی
۲۱۳۴ مسرت حکیم حاجی امیر احمد
۲۱۳۵ مسرت شنکر
۲۱۳۶ مسرت شیخ وزیر علی
۲۱۳۷ مسرور سید محمد علی
۲۱۳۸ مسرور شرف الدین
۲۱۳۹ مسرور پیر بخش
۲۱۴۰ مسرور محمد بخش اللہ
۲۱۴۱ مسرور اصغر علی

۲۱۴۲ مسرور نواب غلام حسین
۲۱۴۳ مسرور گردھاری لال
۲۱۴۴ مسعود ابوالخیر
۲۱۴۵ مسکن عبدالوحید حا
۲۱۴۶ مسکین لالہ بخت مل
۲۱۴۷ مسکین مرزا کلو بیگ
۲۱۴۸ مسکین میر عبداللہ
۲۱۴۹ مسلم فرزند علی
۲۱۵۰ مسلمان لالہ بختاور سنگھ
۲۱۵۱ مسمار سید کرم علی
۲۱۵۲ مسیح محمد علی لکھنوی
۲۱۵۳ مسیح مسیح اللہ بیگ
۲۱۵۴ مسیح مرزا ابراتی
۲۱۵۵ مسیح میر ہاشم علی
۲۱۵۶ مسیح محمد مسیح خاں
۲۱۵۷ مسیح الدین خاں
۲۱۵۸ مسیح اللہ خاں
۲۱۵۹ مسیحا حکیم محمد علی
۲۱۶۰ مشاق محمد عبید الرحمٰن
۲۱۶۱ مشاق جل رام
۲۱۶۲ مشتاق تاج الدین
۲۱۶۳ مشتاق حسین بخش
۲۱۶۴ مشتاق حسین مشتاق
۲۱۶۵ مشتاق ثناء اللہ
۲۱۶۶ مشتاق عبداللہ خاں
۲۱۶۷ مشتاق غلام علی
۲۱۶۸ مشتاق قربان علی بیگ
۲۱۶۹ مشتاق محمد علی خاں
۲۱۷۰ مشتاق محمد واصل

۲۱۷۱ مشتاق مرزا ابراہیم
۲۱۷۲ مشتاق میر حسن دہلوی
۲۱۷۳ مشتاق سالار بخش
۲۱۷۴ مشتاق عنایت علی
۲۱۷۵ مشتری کامران بخش
۲۱۷۶ مشرقی لالہ سیال چند
۲۱۷۷ مشفق محمد جان
۲۱۷۸ مشفق احمد بیگ
۲۱۷۹ مشک محمد حسن خاں
۲۱۸۰ مشکل امین الدین
۲۱۸۱ مشہور بریلوی
۲۱۸۲ مشہور محمد حسن
۲۱۸۳ مشیر قطب الدین
۲۱۸۴ مشیر عنایت حسن
۲۱۸۵ مشیر گوہر علی
۲۱۸۶ مصحفی غلام ہمدانی
۲۱۸۷ مصدر ثناء اللہ
۲۱۸۸ مصطفیٰ خاں
۲۱۸۹ مصیبت غلام قطب الدین
۲۱۹۰ مضطر ذوالفقار علی
۲۱۹۱ مضطر میر حسن علی لکھنوی
۲۱۹۲ مضطر لالہ کنور سین
۲۱۹۳ مضطر اسد اللہ خاں
۲۱۹۴ مضطر مرزا خسرو شکوہ آبادی
۲۱۹۵ مضطر مرزا سنگین
۲۱۹۶ مضطر مرزا مظفر خاں
۲۱۹۷ مضطر ہزاری لال
۲۱۹۸ مضطر علی اکبر بیگ
۲۱۹۹ مضطر لالہ درگا پرشاد

Marfat.com

۲۲۰۰ مضطرب میاں محمد حاجی
۲۲۰۱ مضمون امام الدین
۲۲۰۲ مضمون میاں شرف الدین
۲۲۰۳ مضیع اللہ خاں
۲۲۰۴ مظفر حسین منشی
۲۲۰۵ مظفر مظفر علی خاں
۲۲۰۶ مظفر منشی حسین خاں
۲۲۰۷ مظفر میر مکھو خاں
۲۲۰۸ مظفر الدین
۲۲۰۹ مظلوم شاہ
۲۲۱۰ مظہر رام پوری
۲۲۱۱ مظہر مرزا جان جاناں
۲۲۱۲ مظہر منجھو خاں
۲۲۱۳ مظہر محمد اسحٰق
۲۲۱۴ مظہر میر حسن علی
۲۲۱۵ مظہری محبوب علی
۲۲۱۶ معجز منشی مرزا محمد رضا
۲۲۱۷ معروف احسن اللہ
۲۲۱۸ معروف الٰہی بخش
۲۲۱۹ معروف نواب خاں بہادر
۲۲۲۰ معشوق علی
۲۲۲۱ معظم محمد معظم مراد آبادی
۲۲۲۲ معقول
۲۲۲۳ معنی محمد امین
۲۲۲۴ معین معین الدین
۲۲۲۵ معین شیخ معین الدین
۲۲۲۶ مغل مرزا
۲۲۲۷ مغل مرزا مغل علی خاں
۲۲۲۸ مغموم مرزا اسحاق

۲۲۲۹ مغموم میر مشیت علی
۲۲۳۰ مغموم لالہ رام
۲۲۳۱ مفتی محمد امین
۲۲۳۲ مفتوں پنڈت موسیٰ رام
۲۲۳۳ مفتوں ہادی علی
۲۲۳۴ مفتوں شیخ عبدالرحیم
۲۲۳۵ مفتوں کاظم علی
۲۲۳۶ مفتوں ماسٹر گیتی
۲۲۳۷ مفتوں ابراہیم بیگ
۲۲۳۸ مفتوں کریم بخش
۲۲۳۹ مفتوں بدرالدین
۲۲۴۰ مفتوں علی بخش
۲۲۴۱ مفتی میر مفتی
۲۲۴۲ مفلس محب علی
۲۲۴۳ مقبل میر اکبر علی
۲۲۴۴ مقبل محمد ابراہیم
۲۲۴۵ مقبول مقبول احمد
۲۲۴۶ مقبول ابراہیم بیگ
۲۲۴۷ مقدور محمد ابراہیم
۲۲۴۸ مقرب علی سید
۲۲۴۹ مقصود محمد مقصود
۲۲۵۰ مقیم محمد مقیم خاں
۲۲۵۱ مکارم مرزا دہلوی
۲۲۵۲ مکندرام پنڈت
۲۲۵۳ مکند لال
۲۲۵۴ مکھن لال
۲۱۵۵ مکوّ شیخ زادہ
۲۲۵۶ مگن لال الہ آبادی
۲۲۵۷ ملال

۲۲۵۸ ملال محمد رضا خاں
۲۲۵۹ ملال مرزا محمد زماں
۲۲۶۰ ملوک
۲۲۶۱ ملول الیشری پرشاد
۲۲۶۲ ملول شرف الدین
۲۲۶۳ ممتاز فتح علی
۲۲۶۴ ممتاز مرزا قاسم
۲۲۶۵ ممتاز حافظ نور محمد
۲۲۶۶ ممتاز احسن اللہ
۲۲۶۷ ممتاز الدین
۲۲۶۸ ممتاز علی
۲۲۶۹ مملوک علی
۲۲۷۰ ممنون امانت علی
۲۲۷۱ ممنون نظام الدین
۲۲۷۲ من پھول پنڈت
۲۲۷۳ منتظر اسد اللہ
۲۲۷۴ منتظر امام الدین
۲۲۷۵ منتظر خواجہ بخش اللہ
۲۲۷۶ منتظر خواجہ عبداللہ خاں
۲۲۷۷ منتظر نورالاسلام
۲۲۷۸ منشی احمد میتا بیگ
۲۲۷۹ منشی صاحب بلگرامی
۲۲۸۰ منشی شیخ غلام علی
۲۲۸۱ منشی عجائب رائے
۲۲۸۲ منشی غلام احمد قادری
۲۲۸۳ منشی مول چند
۲۲۸۴ منشی میر محمد حسین
۲۲۸۵ منصب غلام قطب الدین
۲۲۸۶ منصب علی خاں

Marfat.com

۲۲۸۷ منصور علی سبزواری
۲۲۸۸ منتظر خواجہ بخش اللہ
۲۲۸۹ منظور احمد
۲۲۹۰ منظور بابو خاں
۲۲۹۱ منظور غلام محمد علی
۲۲۹۲ منعم راغب علی
۲۲۹۳ منعم قاضی نورالحسن
۲۲۹۴ منعم محمد خاں
۲۲۹۵ منعم مولوی اسداللہ
۲۲۹۶ منعم موہن لال
۲۲۹۷ منعم
۲۲۹۸ منور میر منور علی
۲۲۹۹ منوہر منشی اسداللہ
۲۳۰۰ منیر خواجہ آفتاب خاں
۲۳۰۱ منیر سید میر اسمٰعیل
۲۳۰۲ منیر منیرالدین
۲۳۰۳ منیر نظام الدین
۲۳۰۴ منیر وجیہہ الدین
۲۳۰۵ موتی
۲۳۰۶ موتی لال پنڈت
۲۳۰۷ موج خدا بخش
۲۳۰۸ موج کاظم حسین
۲۳۰۹ موجی موجی رام
۲۳۱۰ موزوں رائے چتر سنگھ
۲۳۱۱ موزوں لالہ نہال چند
۲۳۱۲ موزوں مرزا قادر بخش
۲۳۱۳ موزوں رام نرائن
۲۳۱۴ موزوں رحم علی
۲۳۱۵ موزوں فرزند علی

۲۳۱۶ موزوں خواجہ علی خاں
۲۳۱۷ موزوں میر نواب لکھنوی
۲۳۱۸ موسوی میر معزالدین
۲۳۱۹ مومن حکیم مومن خاں
۲۳۲۰ مونس سعادت علی
۲۳۲۱ مونس میر نواب
۲۳۲۲ مہاراج راجہ ہنس رائے
۲۳۲۳ مہجور شیخ محمد بخش
۲۳۲۴ مہجور نواب اقبال الدولہ
۲۳۲۵ مہدی امیر
۲۳۲۶ مہدی حسین خاں
۲۳۲۷ مہدی علی خاں بہادر
۲۳۲۸ مہدی نواب جلال الدولہ
۲۳۲۹ مہر بیدار بخت
۲۳۳۰ مہر راحت بیگ
۲۳۳۱ مہر لالہ مہر چند
۲۳۳۲ مہر محمد عبداللہ
۲۳۳۳ مہر مرزا حاتم علی بیگ
۲۳۳۴ مہر مرزا محمد رضا
۲۳۳۵ مہر امین الدولہ
۲۳۳۶ مہر نواب منصور خاں
۲۳۳۷ مہلت مرزا علی
۲۳۳۸ مہمان -
۲۳۳۹ میر اولاد علی
۲۳۴۰ میر محمد میر علی
۲۳۴۱ میر محمد
۲۳۴۲ میر آغا
۲۳۴۳ میر اللہ
۲۳۴۴ میر علی

۲۳۴۵ میر محمد تقی
۲۳۴۶ میران سبزواری
۲۳۴۷ میران میر جمان
۲۳۴۸ میران میر عسکری
۲۳۴۹ میران شیخ ولی محمد
۲۳۵۰ مہدی علی خاں
۲۳۵۱ میوا رام
۲۳۵۲ ناتواں جان محمد
۲۳۵۳ ناجی محمد شاکر
۲۳۵۴ نادر کلب حسین خاں
۲۳۵۵ نادر شیخ امام الدین
۲۳۵۶ نادر شیخ غلام رسول
۲۳۵۷ نادر لالہ گنگا سنگھ
۲۳۵۸ نادر مرزا مصطفےٰ علی حیدر
۲۳۵۹ نادر سید نجم الدین
۲۳۶۰ نادر محمد عارف علی
۲۳۶۱ نادر دہلوی
۲۳۶۲ نارش الٰہی بخش
۲۳۶۳ نازک زینت جان
۲۳۶۴ نازنین مرزا علی بیگ
۲۳۶۵ ناسخ امام بخش
۲۳۶۶ ناصر امیر خاں
۲۳۶۷ ناصر سعادت خاں
۲۳۶۸ ناصر سید میر محمد
۲۳۶۹ ناصر یوسف مرزا
۲۳۷۰ ناصر محمد ابوالفضل
۲۳۷۱ ناصر میر ناصر علی
۲۳۷۲ ناصر میاں
۲۳۷۳ ناصر میر ناصر علی فتحپوری

Marfat.com

۲۳۷۴	ناصر	نواب ناصر جنگ	
۲۳۷۵	ناصر	خان محمد	
۲۳۷۶	ناصر	علی شاہ	
۲۳۷۷	ناصر	علی عظیم آبادی	
۲۳۷۸	ناصر	علی محمد	
۲۳۷۹	ناطق	شیخ احمد شاہ	
۲۳۸۰	ناظر	شیخ امیر اللہ	
۲۳۸۱	ناظم	پنڈت بھیو پرشاد	
۲۳۸۲	ناظم	میر ناظم علی	
۲۳۸۳	نالاں	-	
۲۳۸۴	نالاں	عبدالقادر	
۲۳۸۵	نالاں	مرزا محمد جان	
۲۳۸۶	نالاں	مرزا محمد عسکری خاں	
۲۳۸۷	نالاں	سید احمد علی	
۲۳۸۸	نالاں	میر اور میاں وارث علی	
۲۳۸۹	نامی	-	
۲۳۹۰	نامی	متھن لال	
۲۳۹۱	نامی	سید اور میر آقا حسن	
۲۳۹۲	نامی	شیخ نظام الدین	
۲۳۹۳	نامی	نواب میر حسام الدین	
۲۳۹۴	نامی	محمد شاکر	
۲۳۹۵	نامی	مرزا رجب علی بیگ	
۲۳۹۶	نامی	نواب سعید الدین	
۲۳۹۷	نبی	بخش خاں نواب	
۲۳۹۸	نثار	حکیم محمد پناہ خاں	
۲۳۹۹	نثار	سدا سکھ	
۲۴۰۰	نثار	شیخ محمد امین	
۲۴۰۱	نثار	شیخ محمد قاسم	
۲۴۰۲	نثار	مولوی نثار احمد	
۲۴۰۳	نثار	محمد امان	
۲۴۰۴	نثار		
۲۴۰۵	نثار	علی بیگ مرزا	
۲۴۰۶	نجابت	سید کلب علی مرزا	
۲۴۰۷	نجات	شیخ حسن رضا	
۲۴۰۸	نجات	میر زین العابدین	
۲۴۰۹	نجد	مرزا محمد عباس	
۲۴۱۰	نجف	شاہ محمد علی	
۲۴۱۱	نجف	علی خواجہ نجف علی	
۲۴۱۲	نجف	میر نجف علی	
۲۴۱۳	نجف	علی خاں	
۲۴۱۴	نجم	قاضی نجم الدین	
۲۴۱۵	نجم	مولوی نجم الدین اشرف	
۲۴۱۶	نجم	نجم الدولہ سید محمد رضا خاں	
۲۴۱۷	نجیب	میر بہادر علی	
۲۴۱۸	نحیف	لالہ لکھپت رائے	
۲۴۱۹	نحیف	سید برکت علی	
۲۴۲۰	ندا	دکنی	
۲۴۲۱	ندرت	محمد یحییٰ علی خاں	
۲۴۲۲	ندرت	مرزا مغل	
۲۴۲۳	ندیم	شیخ علی قلی	
۲۴۲۴	ندیم	محمد قاسم دہلوی	
۲۴۲۵	ندیم	مولوی رجب اللہ	
۲۴۲۶	ندیم	میر محمد شفیع	
۲۴۲۷	نزار	خواجہ محمد اکرم	
۲۴۲۸	نذار	سید قاسم علی	
۲۴۲۹	نذارت	رام جو	
۲۴۳۰	نزھت	میاں مرزا ارجمند	
۲۴۳۱	نزہت	میر امام الدین	
۲۴۳۲	نذیر	احمد منشی محمد	
۲۴۳۳	نساخ	مولوی عبدالغفور نساخ	
۲۴۳۴	نسان	حسن علی خاں	
۲۴۳۵	نسبت	مرزا احمد علی	
۲۴۳۶	نسیم	برج نارائن	
۲۴۳۷	نسیم	پنڈت یاسنگھ یا دیا شنکر	
۲۴۳۸	نسیم	نگر زاد علی	
۲۴۳۹	نسیم	مرزا راجہ کدار نارائن	
۲۴۴۰	نسیم	نواب محمد حسین علی سلطان	
۲۴۴۱	نشاط	رائے نلھہ پرشاد	
۲۴۴۲	نشاط	لالہ لیشری سنگھ	
۲۴۴۳	نشاط	مولوی الٰہی بخش	
۲۴۴۴	نشہ	میر امداد حسین	
۲۴۴۵	نصرت	لالہ گوندرائے	
۲۴۴۶		نصرت علی	
۲۴۴۷		نصرتی	
۲۴۴۸	نصیر	سید نصر الدین غوثی	
۲۴۴۹	نصیر	شاہ محمد نصیر الدین	
۲۴۵۰	نصیر	محمد لکھنوی	
۲۴۵۱		نصیر اللہ خاں	
۲۴۵۲		نصیر الدین مولوی	
۲۴۵۳		نصیر الدین	
۲۴۵۴	نظام	شیخ محمد نظام الدین	
۲۴۵۵	نظام	نواب غازی الدین خاں	
۲۴۵۶		نظام الدین	
۲۴۵۷		نظام الدین منشی	
۲۴۵۸	نظامی	سید نظام الدین احمد	
۲۴۵۹	نظامی	شیخ نظام الدین	
۲۴۶۰		نظر	

Marfat.com

۲۴۶۱	نظر	بنارسی	۲۴۹۰	نواب	سید نصیر الدین	۲۵۱۹	نیم چند
۲۴۶۲	نظر	کھیت رائے	۲۴۹۱	نوازش	حسین خاں	۲۵۲۰	واحد منشی واحد علی خاں
۲۴۶۳	نظر	مرزا علی	۲۴۹۲	نوازش	علی خاں	۲۵۲۱	واحد درویش
۲۴۶۴	نظر	نواب نظام الدین	۲۴۹۳	نور	حکیم میرزا دحسین	۲۵۲۲	واحد محمد
۲۴۶۵	نظم	سید نظام الدین	۲۴۹۴	نور	منشی صمصام حیدر	۲۵۲۳	وارث شیخ محمد
۲۴۶۶	نظیر	بنارسی	۲۴۹۵	نور	میر وزیر لکھنوی	۲۵۲۴	وارث شاہ وارث الدین
۲۴۶۷	نظیر	سید محمد علی	۲۴۹۶	نور اللہ	از مرزا	۲۵۲۵	وارفتہ نواب شید علی خاں
۲۴۶۸	نظیر	شیخ اور میر ولی محمد	۲۴۹۷	نور الدین	مولوی محمد	۲۵۲۶	واسطی منشی سید فضل رسول خاں
۲۴۶۹	نظیر	لالہ کنیت رائے	۲۴۹۸	نور خاں		۲۵۲۷	واصف مرزا حسن بخش خاں
۲۴۷۰	نعامی	شیخ نعمت اللہ	۲۴۹۹	نور علی		۲۵۲۸	واصف مولوی احمد حسین
۲۴۷۱	نعمت	حکیم عبدالحق	۲۵۰۰	نور کریم		۲۵۲۹	واصل غلام محی الدین محمد
۲۴۷۲	نعمت	نواب نعمت اللہ خاں	۲۵۰۱	نور محمد		۲۵۳۰	واصل میاں واصل خاں
۲۴۷۳	نعمت	مرزا محمد حفیظ	۲۵۰۲	نوری	شجاع الدین	۲۵۳۱	واصل محمد بدایونی
۲۴۷۴	نعیم	نعیم الدین خاں	۲۵۰۳	نوری	مولا	۲۵۳۲	واقف شاہ دہلوی
۲۴۷۵	نقد	مہر علی خاں	۲۵۰۴	نوشہ	نواب الدولہ	۲۵۳۳	واقف شیخ محمد
۲۴۷۶	نقی	سید علی	۲۵۰۵	نوشیرواں جی		۲۵۳۴	والا
۲۴۷۷	نقی	محمد	۲۵۰۶	نول کشور		۲۵۳۵	والہ میر مبارک علی
۲۴۷۸	نقی	نقی علی خاں	۲۵۰۷	نوید	مرزا محمد حفیظ	۲۵۳۶	وجاہت مرزا محمد وجاہت علی
۲۴۷۹	نقی	نواب علی خاں بہادر	۲۵۰۸	نہال چند		۲۵۳۷	وجدی شیخ وجد الدین
۲۴۸۰	نگراں	میر بندہ علی	۲۵۰۹	نہاں	مرزا امام بخش	۲۵۳۸	وحید نواب وحید الدین خاں
۲۴۸۱	نکہت	حافظ غلام احمد	۲۵۱۰	نیاز	شاہ نیاز علی	۲۵۳۹	وحید الزماں شیخ
۲۴۸۲	نکہت	میاں نذر یا نیاز علی بیگ	۲۵۱۱	نیاز	مولوی شاہ یا میاں نیاز احمد	۲۵۴۰	وحدت جمعیت رائے
۲۴۸۳	نگین	.	۲۵۱۲	نیاز	میر فضل علی	۲۵۴۱	وحشت میر بہادر علی
۲۴۸۴	نما	.	۲۵۱۳	نیاز	میر محمد	۲۵۴۲	واحشت میر ابوالحسن
۲۴۸۵	نمکین	صلاح الدین خاں	۲۵۱۴	نیاز	احمد خاں نواب	۲۵۴۳	وحشت غلام علی خاں
۲۴۸۶	نمود	شاہزادہ مرزا محمد آسمان قدر بہادر	۲۵۱۵	نیاز حسین	مولوی	۲۵۴۴	وحشت مرزا باقر علی خاں
۲۴۸۷	نمود	میر مہدی	۲۵۱۶	نیر	حسن الدین	۲۵۴۵	وحشت مخدوم بخش کانپوری
۲۴۸۸	نوا	شیخ ظہور اللہ خاں	۲۵۱۷	نیر	مرزا حسن عسکری	۲۵۴۶	وحشی .
۲۴۸۹	نواز	علی نواز علی	۲۵۱۸	نیک	میر جعفر علی	۲۵۴۷	وحید حکیم محمد وحید اللہ خاں

Marfat.com

۲۵۴۸ وحید مولوی عبدالرؤف
۲۵۴۹ وحید منشی سرفراز علی خاں
۲۵۵۰ وحید علی
۲۵۵۱ وحیدی دکنی
۲۵۵۲ ودار مرزا دور
۲۵۵۳ ودار سلیمان علی خاں
۲۵۵۴ وزیر شیخ وزیر علی
۲۵۵۵ وزیر خواجہ وزیر
۲۵۵۶ وزیر علی میر ادر منشی
۲۵۵۷ وزیر خاں محمد
۲۵۵۸ وزیری نواب وزیر علی خاں
۲۵۵۹ وسعت مستقیم خاں
۲۵۶۰ وصال حکیم نصر اللہ خان
۲۵۶۱ وصف میر محمد علی
۲۵۶۲ وصل میر احمد علی
۲۵۶۳ وصل مرزا اسحاق
۲۵۶۴ وفا مولوی عبدالولی
۲۵۶۵ وفا حیدر علی
۲۵۶۶ وفا راجہ نول رائے
۲۵۶۷ ولایت علی غازی پوری
۲۵۶۸ ولایت نواب ولایت علیخاں
۲۵۶۹ ولایت میر ولایت اللہ خاں
۲۵۷۰ ولی حکیم شیخ ولی محمد
۲۵۷۱ ولی علی محمد خاں
۲۵۷۲ ولی محمد اکبر
۲۵۷۳ ولی اللہ سید
۲۵۷۴ ولی سید محمد مولیٰ
۲۵۷۵ ولی منشی محمد
۲۵۷۶ ولی مرزا محمد دہلوی

۲۵۷۷ ولی مرحمت خاں
۲۵۷۸ ولی شاہ محمد ولی اللہ
۲۵۷۹ ولی اللہ شاہ دہلوی
۲۵۸۰ وہاب
۲۵۸۱ وہمی منشی ادر بابو شیو پرشاد نگم
۲۵۸۲ وہم میر محمد علی
۲۵۸۳ ہاتف مرزا محمد
۲۵۸۴ ہاتف یا ہاتفی
۲۵۸۵ ہادی دہلوی
۲۵۸۶ ہادی میر محمد جواد سید
۲۵۸۷ ہادی دکنی
۲۵۸۸ ہادی حسین خاں سید
۲۵۸۹ ہاشم حکیم باقر علی
۲۵۹۰ ہاشم دکنی
۲۵۹۱ ہاشم حاجی محمد
۲۵۹۲ ہاشم خواجہ محمد
۲۵۹۳ ہاشمی عبدالواسع
۲۵۹۴ ہاشمی میر
۲۵۹۵ ہجر مولوی غلام امام خاں
۲۵۹۶ ہجر مرزا اصغر حسین
۲۵۹۷ ہدایت علی مولوی
۲۵۹۸ ہدایت علی
۲۵۹۹ ہدایت میر ہدایت اللہ
۲۶۰۰ ہدایت میرن یا شیر ہدایت اللہ
۲۶۰۱ ہزیر حسین سید
۲۶۰۲ ہرچند گھوس
۲۶۰۳ ہرچند کشور دہلوی
۲۶۰۴ ہرچند رائے
۲۶۰۵ ہرداس سنگھ

۲۶۰۶ ہردیو سنگھ
۲۶۰۷ ہرہنس لال منشی
۲۶۰۸ ہرسکھ رائے منشی
۲۶۰۹ ہردی مولا درویش
۲۶۱۰ ہلال مرزا محمد
۲۶۱۱ ہلال امیر علی خاں
۲۶۱۲ ہما مولوی نور حسین
۲۶۱۳ ہمت علی خاں
۲۶۱۴ ہمت احمد
۲۶۱۵ ہمدم عبداللہ یا عباد اللہ خاں
۲۶۱۶ ہمدم میر محفوظ علی
۲۶۱۷ ہمدم رائے گلاب چند
۲۶۱۸ ہمرنگ میر عزیز الدین سید
۲۶۱۹ ہمرنگ دلاور علی خاں
۲۶۲۰ ہندو گوکل چند
۲۶۲۱ ہنر میاں
۲۶۲۲ ہنر محمد داور حیدرآبادی
۲۶۲۳ ہنر
۲۶۲۴ ہنر وارث علی خاں
۲۶۲۵ ہنومان داس بابو
۲۶۲۶ ہوس نواب مرزا محمد تقی خاں
۲۶۲۷ ہوس غلام مصطفیٰ
۲۶۲۸ ہوش میر شمس الدین
۲۶۲۹ ہوش نواب مرزا تقی خاں
۲۶۳۰ ہوشرار
۲۶۳۱ ہوشیار منشی کیول رام
۲۶۳۲ ہویدا میر محمد اعظم
۲۶۳۳ ہینگا یا ہنگا خاں
۲۶۳۴ یار میر غلام حسین

Marfat.com

۲۶۳۵	یار	میر محمد حسین	۲۶۴۶	یحیائی	غلام محی الدین	۲۶۵۷	یوسف
۲۶۳۶	یار	شاہ محمد زماں	۲۶۴۷	یعقوب	میر یعقوب علی	۲۶۵۸	یوسف مولوی شیخ
۲۶۳۷	یار	میر محمد دہلوی	۲۶۴۸	یقین	سید محمد حسین	۲۶۵۹	یوسف میر یوسف علی خاں
۲۶۳۸	یار	میر حیدر علی	۲۶۴۹	یقین	میاں انعام اللہ	۲۶۶۰	یوسف -
۲۶۳۹	یاس	میاں بنو حیدرآبادی	۲۶۵۰	یکتا	خواجہ معین الدین خاں	۲۶۶۱	یوسوف نواب امجد علی
۲۶۴۰	یاس	حکیم اکرام اللہ	۲۶۵۱	یکدل	میر عزت اللہ	۲۶۶۲	یوسوف علی خاں
۲۶۴۱	یاس	حسن علی خاں	۲۶۵۲	یکدل	دلاور خاں	۲۶۶۳	یوسف خاں لکھنوی
۲۶۴۲	یاس	خیر الدین	۲۶۵۳	یک رنگ	مصطفےٰ قلی خاں	۲۶۶۴	یوسف شاہ
۲۶۴۳	یاور	شیخ امداد علی	۲۶۵۴	یک رنگ	لالہ بشن داس	۲۶۶۵	یوسف علی خاں رامپور
۲۶۴۴	یاور	مرزا یاور بخت بہادر	۲۶۵۵	یکسو	لالہ فتح چند	۲۶۶۶	یوسف علی خاں دہلوی
۲۶۴۵	یحییٰ	منشی یحییٰ خاں	۲۶۵۶	یکرو	میاں عبدالوہاب	۲۶۶۷	یونس ..

تاریخ کے گمشدہ اوراق

حضرت نیاز کے چوبیس افسانوں کا مجموعہ تاریخ و انشائے لطیف کے امتزاج کا بلند ترین معیار قائم کرتے ہیں۔ان افسانوں کے مطالعے سے واضح ہوگا کہ تاریخ کے بھولے ہوئے اوراق میں کتنی دلکش حقیقتیں پوشیدہ ہیں جنھیں حضرت نیاز کی انشاء نے اور زیادہ دلکش بنا دیا ہے۔ قیمت :- ۲ روپے

ادارہ ادب عالیہ۔ نگار پاکستان۔۳۲ گارڈن مارکیٹ
کراچی ۳

Marfat.com

انتخاب دواوین

مصنف امام بخش صہبائی۔ دہلی کالج میں فارسی کے پروفیسر اور غالب، مومن، ذوق اور سرسید وغیرہ کے معاصر تھے۔ فارسی کے زبردست عالم خیال کئے جاتے تھے، سرسید کی آثار الصنادید کے مسودہ کی اصلاح و ترتیب انھیں نے کی تھی۔ علم بیان و معانی اور قواعد کی مشہور کتاب حدایق البلاغت کا اردو ترجمہ بھی انھوں نے کیا تھا۔

عہد تصنیف وطباعت دہلی کالج کے پرنسپل بوترس کی فرمائش پر صہبائی نے ۱۸۴۲ء میں اردو کے معروف و ممتاز شعرا کا یہ انتخاب کیا تھا۔ جو گارساں دتاسی کے بیان کے مطابق ۱۸۴۴ء میں شائع ہوگیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے

خصوصیات اردو زبان وادب کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں کلیات و دواوین کو سامنے رکھ ممتاز شعرا کا معتدبہ کلام جمع کردیا گیا ہے اشعار کا انتخاب نہایت پاکیزہ ہے اور مولف کے ذوق سلیم پر دلالت کرتا ہے۔ ولی سے لے کر معاصرین تک کا انتخاب انھوں نے بڑی جانفشانی سے کیا ہے۔ اور اس انتخاب میں تمام اصناف سخن کو ملحوظ رکھا ہے دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح انھوں نے صرف غزل کے اشعار نہیں دئے بلکہ اس صنف کا انتخاب بھی دیا ہے جس میں کوئی شاعر خصوصیت رکھتا ہے۔ کسی کے کلام کا انتخاب دس بارہ صفحات سے کم میں نہیں ہے۔ ہر صفحہ میں ۲۰ اشعار ہیں۔

شعرا کے حالات بھی درج ہیں لیکن بہت مختصر نصف صفحہ سے زائد کسی کے متعلق نہیں لکھا۔ معاصر شعرا مثلاً غالب، ذوق اور مومن جن سے وہ بخوبی واقف تھے۔ ان پر بھی صرف چند سطریں لکھی ہیں۔ اس لئے کہ ان کا اصل مقصد شعرا کا تذکرہ نہیں بلکہ ممتاز شعرا کے کلام کا انتخاب تھا۔

انتخاب کلام اور حالات زندگی سے قطع نظر اس کتاب کا جو حصہ نہایت بیش قیمت ہے وہ اس کا دیباچہ ہے۔ یہ دیباچہ اردو میں ہے اور اس میں صہبائی نے شعر کی تعریف، تاریخ، وزن، قافیہ، ردیف، عروض اور اصناف سخن پر اجمالاً لیکن عالمانہ روشنی ڈالی ہے۔ اصناف سخن پر خصوصاً بحث کی ہے۔ ہر صنف کے مخصوص و مفید اوزان مشہور شعرا اور کلام کے نمونے درج کئے گئے ہیں۔ غالباً ان امور پر اردو زبان میں صہبائی سے پہلے کسی اور شخص نے روشنی نہیں ڈالی۔

بعد کے اکثر تذکرہ نگاروں نے انتخاب دواوین سے مدد لی ہے کریم الدین نے "گلدستہ نازنیناں" کے نام سے جو تذکرہ لکھا ہے۔ اس میں شعرا کے حالات اکثر لفظ بہ لفظ اسی تذکرے سے نقل کئے ہیں لیکن افسوس کہ انھوں نے صہبائی یا ان کے انتخاب کا کہیں ذکر نہیں کیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	ولی۔ شمس اللہ گجراتی	۴	میر تقی میر	۷	شاہ نصیر	۱۰	منشی مول چند
۲	درد خواجہ میر درد	۵	جرات	۸	ممنون	۱۱	ذوق
۳	سودا رفیع الدین	۶	میر حسن	۹	ناسخ	۱۲	مومن

Marfat.com

مدائح الشعراء

مصنّف | نواب عنایت حسین خاں ابن علی ابراہیم خلیل مصنف گلزار ابراہیم -

عہد تصنیف وطباعت | دیباچہ سے پتہ چلتا ہے کہ اس تذکرے کی ترتیب کے وقت لکھنؤ میں نصیر الدین حیدر۔ انگلستان میں ملکہ وکٹوریہ اور دہلی میں اکبر شاہ ثانی حکمراں تھے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے تحقیق سے بتایا ہے کہ سنہ ۱۲۶۰ھ / ۱۸۴۴ء تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں اس لئے یہ تذکرہ اسی سال یا اس سن کے بعد مرتب ہوا ہے[1]
اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۷۹ ریختہ گو شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی بہت مختصر ہیں اور نمونہ کلام کو خود مصنف نے مخمس، مسدس، مربع یا مثلث کرکے پیش کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آصف	نواب آصف الدولہ	۱۰	امداد	امداد علی	۱۹	جمیل	مرزا مغل
۲	امیر	نواب امین الدولہ مرزا امیر الدولہ	۱۱	اخفش	جواد علی	۲۰	حسن	میر غلام حسن
۳	انشا	انشاء اللہ خاں	۱۲	افسر	نواب کلب علیخاں بہادر خلف نواب سعادت علی خاں	۲۱	خسرو	مرزا کیخسرو جلال احمد خاں بہادر
۴	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۳	انور	نور خاں	۲۲	درد	خواجہ میر
۵	اصغر	سید اصغر علی خاں	۱۴	الہ	محمد حسن خاں	۲۳	ذاکر	مولوی ذاکر علی
۶	اجمل	شاہ محمد اجمل	۱۵	افضل	شاہ غلام اعظم	۲۴	رسم	شیخ امام بخش خاں
۷	اعلیٰ	شاہ اعلیٰ	۱۶	بیباک	حکیم نجف علی خاں	۲۵	راسخ	شیخ امام بخش
۸	-	محمد سمیع	۱۷	بسمل	مرزا عنایت علی	۲۶	سلامت	سلامت علی
۹	اخلاص	گوبند پرشاد	۱۸	بیخود	محمد مہدی	۲۷	سرور	مولوی طفیل احمد

[1] دستور الفصاحت - مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی -

Marfat.com

۲۸	شوق	میر رضی الدین	۴۲	علی اصغر	مرزا علی اصغر	۵۶	ماہ	میرن
۲۹	شاعر	میر بہادر حسین	۴۳	غریب		۵۷	....	لالہ بھوپ سنگھ
۳۰	شیفتہ	مرزا محمد شیفتہ	۴۴	قمر	قمر الدین علی خاں	۵۸	محمد حسین	سید محمد حسین عرف امیر نواب
۳۱	شورش	مرزا باقر علی شورش	۴۵	قتیل	مرزا احمد حسن	۵۹	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۲	شور	(اتمش بدیافت نرسید)	۴۶	گریاں	شیخ تصدق حسین	۶۰	موزوں	
۳۳[1]	.....		۴۷	کلیم	کلیم اللہ	۶۱	مہجور	ناظر احمد خاں
۳۴	شفقت	مرزا احمد علی خاں	۴۸	لطف	لطف علی	۶۲	منشی	
۳۵	شہید	مولوی غلام امام شہید	۴۹	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی	۶۳	مومن علی	شیخ مومن علی
۳۶	شوق		۵۰	میر	محمد تقی	۶۴	نصیر	نصیر الدولہ نصیر الدین علیخاں بہادر
۳۷	شور	میر کلو	۵۱	محیط	منشی رام جس	۶۵	ناصر	نصیر الدولہ سید محمد ناصر خاں
۳۸	ضیا	میر ضیاء الدین	۵۲	مہدی	مہدی علی خاں عرف امیر نواب	۶۶	نمود	مرزا سکندر شکوہ
۳۹	طپش	مرزا جان	۵۳	مہدی	مرزا احمد مہدی خاں شاہجہانی	۶۷	ناسخ	.....
۴۰	...	لالہ شیو سنگھ	۵۴	مرزا	مرزا ابو علی خاں	۶۸	وصل	میر احمد علی
۴۱	عالی قدر	میرزا عالی قدر بہادر	۵۵	مشتاق	نواب ناصر الدولہ سید ظفر الدین بہادر	۶۹	یقین	انعام اللہ خاں[2]

[1] اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے اس طرح شعرا کی تعداد ۶۸ رہتی ہے۔

[2] مدائح الشعرا کی تفصیلات کے لئے میں مکرمی اکبر علی خاں صاحب کا شکر گزار ہوں (غرمان)

شبنستان کا قطرۂ گوہرین

مولانا نیاز فتحپوری کے بہترین افسانوں کا مجموعہ جس میں حسن بیان، ندرت خیالات اور پاکیزگی کے بہترین شاہکار پیش کئے گئے ہیں۔ ہر افسانہ اپنی جگہ معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔ قیمت:۔ ایکروپیہ ۲۵ پیسے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ
کراچی ۳

Marfat.com

بہارِ بے خزاں

مصنف تخلص سحر، نام احمد حسین۔ مصنف نے خود اپنا حال بھی اس تذکرے میں درج کیا ہے اور نمونۂ کلام بھی دیا ہے۔ مثلاً ؎

جلوۂ مہتاب کا عالم نمایاں ہے یہاں — شمع بے فانوس ہے وہ سیم تن عریاں نہیں

اس تذکرہ کے علاوہ سحر نے "طورِ معنی" کے نام سے بھی فارسی شعراء کا ایک تذکرہ لکھا تھا۔ اس تذکرے میں اُنھوں نے متعدد فارسی تذکروں سے مدد لی تھی اور صرف ایرانی شعراء کا ذکر کیا تھا

عہد تصنیف و تالیف یہ تذکرہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء میں لکھا گیا ہے۔ یہ وہ زمانہ ہے جب دہلی میں بہادر شاہ ظفر، اور لکھنؤ میں امجد علیشاہ حکمراں تھے۔ تذکرہ اب تک غیر مطبوعہ ہے اور اس کا ایک قلمی نسخہ ندوۃ العلماء لکھنؤ کے کتب خانے میں موجود ہے یہ نسخہ "مولوی عبدالحئی مصنف تذکرہ گل رعنا کی ملکیت تھا جسے اُن کے بیٹے مولانا عبدالعلی ندوی نے عاریۃً کتب خانے کو دیدیا ہے ــــ فہرست کتب میں اس کا نمبر ۳۲۴ ہے۔ اسکے ساتھ مصنف کا دوسرا تذکرہ "طورِ معنی" بھی مجلد ہے۔

بہارِ بے خزاں کے مخطوطہ میں ۸½ × ۶½ سائز کے تقریباً ۹۴ صفحات ہیں۔ رسم الخط اچھا نہیں ہے پھر بھی پڑھنے میں آجاتا ہے۔ شروع کے ۴، اور آخر کے ۱۴ صفحے دوسرے کاغذ پر ہیں لیکن پوری کتاب کا خط ایک ہی ہے۔ کاتب کا نام اور سن کتابت البتہ درج نہیں ہے۔

مخطوطہ کے ایک حاشیہ پر کفایت علی۔ کافی کا یہ تاریخی قطعہ درج ہے۔

جب ہوا یہ تذکرہ تالیف نیکِ گلستاں — یادگارِ شاعرانِ کشورِ ہندوستاں
فکر کافی سے ہوئی تاریخ اُس کی آشکار — یہ عجب گلزار زیبا ہے بہارِ بے خزاں

آخری مصرعے سے اس کا سال تصنیف ۱۲۶۱ھ / ۱۸۴۵ء نکلتا ہے۔

خصوصیات برصغیر کے ریختہ گو شعراء کا تذکرہ ہے اور حسبِ دستورِ زمانہ، فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ ابتدا میں مختصر سا مقدمہ ہے۔ بعد ازاں بلحاظ حروفِ تہجی سوانح حیات کے ساتھ ہر شاعر کا نمونۂ کلام درج ہے ــــ اس میں خواجہ میر دردؔ سے لیکر ذوقؔ، مومنؔ، ناسخؔ اور غالبؔ کے عہد تک کے صرف ۸۵ شاعروں کا ذکر ہے ــــ اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ مصنف نے صرف منتخب یا اپنے پسندیدہ شاعروں کا تذکرہ مرتب کیا ہے۔ تذکرہ نگار چونکہ اُردو کے ممتاز شاعروں کا ہم عصر ہے اور اس کے بیان میں اعتدال و توازن بھی پایا جاتا ہے اس لئے شعراء کے سوانح کے سلسلے میں، یہ تذکرہ بڑا اہم ہوجاتا ہے۔ میرؔ کے سلسلے میں سب سے پہلے یہ انکشاف

"کہ بشہیر خویش باپری تمثالے کہ از عزیزانش بود در سیردہ تعشق بلبع و میلِ خاطر داشتہ۔ آخر عشقِ او خاصۂ مشک پیدا کردہ ....."

اسی تذکرہ نے کیا ہے اور ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی صاحب نے "میر تقی میر۔ حیات اور شاعری" میں بسلسلۂ معاشقہ اسی سے استفادہ کیا ہے۔

Marfat.com

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آتش خواجہ حیدر علی	۲۹	رغبت میر.....	۵۷	قائم قاسم علی خاں
۲	اسد مرزا نوشہ اسداللہ خاں	۳۰	رقت مرزا قاسم علی	۵۸	کلیم شیخ کلیم اللہ
۳	انشا انشاء اللہ خاں	۳۱	رنگین سعادت یار خاں ؟	۵۹	کرم شیخ غلام ضامن
۴	آزردہ مولوی صدرالدین خاں	۳۲	روشن روشن شاہ	۶۰	گویا فقیر محمد
۵	احسان حافظ عبدالرحمٰن خاں	۳۳	سرور اعظم الدولہ	۶۱	گنا بیگم
۶	احسن مرزا احسن علی	۳۴	سعادت سعادت علی	۶۲	لطف مرزا علی
۷	امکان ×	۳۵	سعید سعیدالدین خاں	۶۳	مہر نواب امین الدولہ
۸	امین امین الدین	۳۶	سلیمان مرزا سلیمان شکوہ	۶۴	محزوں میر ناصر خاں
۹	بقا محمد بقاء اللہ	۳۷	سودا مرزا رفیع	۶۵	محبت نواب
۱۰	انوار انوار حسین	۳۸	سحر احمد حسین (کاتب الحروف)	۶۶	مسرور ×
۱۱	بیدار میر محمد	۳۹	شہیدی کرامت علی	۶۷	مفتوں منشی اصغر علی
۱۲	برق مرزا محمد رضا	۴۰	شیفتہ نواب مصطفیٰ خاں	۶۸	مست مولوی فضل رسول بدایونی
۱۳	تسکین میر حسن	۴۱	شرر ×	۶۹	ملتمس مہدی
۱۴	تمنا ×	۴۲	صاحب امہ الفاطمہ ؟	۷۰	ممنون سید .... الدین
۱۵	ثابت مرزا فخرالدین ؟	۴۳	ظفر مرزا ابوظفر بادشاہ	۷۱	منتظر نورالاسلام ؟
۱۶	جرأت ×	۴۴	طور ×	۷۲	منت میر قمرالدین
۱۷	جانی ×	۴۵	عاشق آغا حسین علی خاں	۷۳	مقصود نامعلوم
۱۸	جینا جینا بیگم	۴۶	عشق حکیم عرب اللہ خاں ؟	۷۴	مشتاق عبداللہ خاں
۱۹	جوان ×	۴۷	عشق شیخ غلام محمد	۷۵	مومن مومن خاں
۲۰	حسن میر.....	۴۸	عیشی طالب علی خاں	۷۶	مصحفی غلام .....ہمدانی
۲۱	حشر رسول بخش	۴۹	غریب ×	۷۷	معروف الٰہی بخش خاں
۲۲	حسین ×	۵۰	غافل ×	۷۸	میر محمد تقی
۲۳	خلیل شاہجہاں آبادی شاگرد آتش	۵۱	فضل فضل مولانا خاں	۷۹	ناسخ شیخ امام بخش .
۲۴	خادم خادم حسین	۵۲	فیض مرزا جعفر علی	۸۰	نیاز مولوی نیاز احمد
۲۵	خالق عبدالخالق	۵۳	فغان اشرف خاں	۸۱	وحشت غلام علی خاں
۲۶	درد خواجہ میر درد	۵۴	فرح فرح علی	۸۲	وزیر خواجہ وزیر
۲۷	ذوق محمد ابراہیم	۵۵	قائم قیام الدین	۸۳	ہوش غلام مرتضیٰ
۲۸	ذکی مہدی علی	۵۶	قدرت قدرت اللہ	۸۴	یاس خیرالدین
				۸۵	یداق ×

Marfat.com

گلدستۂ نازنیناں

مصنف منشی کریم الدین ابن سراج الدین پانی پتی، جنھوں نے فیلن صاحب کے ساتھ مل کر ۱۸۴۸-۴۷ء میں گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستان جلد اول کا آزاد اردو ترجمہ کیا اور طبقات شعرائے ہند" نام رکھا

عہد تصنیف وطباعت کریم الدین نے دیباچہ میں لکھا ہے کہ " ماہ ذی الحجہ ۱۲۶۰ھ مطابق دسمبر ۱۸۴۴ء میں تمام ہوا اور ماہ صفر ۱۲۶۱ھ مطابق ماہ فروری ۱۸۴۵ء میں چھپنا شروع ہوگیا اور نام اس کا گلدستہ نازنیناں رکھا گیا" لیکن کتاب کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۱ھ یعنی سال طباعت تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں۔ کتاب کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور زین العابدین عارف کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں ان سے بھی اس کے اتمام اور اشاعت دونوں کا سال ۱۲۶۱ھ / ۱۸۴۵ء ظاہر ہوتا ہے۔

گلدستہ نازنیناں غالباً پہلی بار ۱۲۶۱ھ میں مطبع رفاہ عام سے شائع ہوا۔ آغاز کتاب سے پہلے شاہ ظفران کے ولیعہد اور رمز کے کلام کا انتخاب ہے جو ۲۰ صفحات پر مشتمل ہے۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات "گلدستہ نازنیناں" اردو میں ہے۔ مصنف نے دیباچہ میں یہ دعوے کیا ہے کہ انھوں نے اس تذکرے کو عروض وقواعد کے اہم مباحث اور تاریخ شعر واصناف سخن کا تذکرہ کرکے ہر طرح جامع بنانے کی کوشش کی ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ مصنف نے ایسا ہی کیا ہے۔ ابتدائی چھ صفحوں میں انھوں نے تاریخ شعر پر روشنی ڈالی ہے۔ لیکن بہت سرسری۔ دوسرے مسائل یعنی علم بیان وعروض کو انھوں نے کہیں نہیں چھیڑا۔ شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ دواوین کے طویل انتخابات البتہ درج کردئے ہیں۔

کریم الدین نے اس طرف اشارہ تو نہیں کیا لیکن مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ " گلدستۂ نازنیناں" کو انھوں نے صہبائی کے " انتخاب دواوین " کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ صہبائی ہی کی تقلید میں انھوں نے شعرا کے حالات وانتخابات کلام کے ساتھ علم عروض وقواعد سے بحث کرنے کا ارادہ کیا تھا۔ لیکن وہ اسے نہ کرسکے۔ آغاز شاعری سے متعلق بھی انھوں نے جو کچھ لکھا ہے وہ انتخاب دواوین سے ماخوذ ہے۔ یہی نہیں بعض شعرا کے اکثر حالات حرف بہ حرف صہبائی کے انتخاب سے نقل کئے گئے ہیں۔ فرق یہ ہے کہ صہبائی نے صرف بارہ ممتاز شاعروں کا انتخاب کلام دیا ہے اور کریم الدین نے تقریباً اڑتیس ۳۸ کا۔

حالات زندگی نہایت مختصر ہیں کلام کے انتخابات البتہ صہبائی کے طرز پر خاصے طویل ہیں۔ اس انتخاب میں صرف غزل کے اشعار نہیں بلکہ قصائد، مثنویات اور رباعیات سبھی شامل ہیں۔

Marfat.com

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	خواجہ میر درد	۱۴	تسکین	۲۷	دولہن بیگم
۲	میر تقی میر	۱۵	شیفتہ	۲۸	جینا بیگم
۳	سودا	۱۶	ممنون نظام الدین	۲۹	جانی
۴	مومن	۱۷	قاسم میر قدرت اللہ	۳۰	زینت
۵	ذوق	۱۸	عشق عزت اللہ	۳۱	صاحب جی
۶	جرات	۱۹	ہدایت ہدایت خاں	۳۲	نزاکت
۷	انشاء	۲۰	نصیر شاہ نصیر	۳۳	دلبر
۸	معروف الٰہی بخش	۲۱	ولی	۳۴	جان
۹	اسد اسد اللہ خاں	۲۲	نظیر اکبر آبادی	۳۵	ماہ
۱۰	عارف نواب زین العابدین	۲۳	احسان حافظ عبدالرحمٰن	۳۶	چرکین
۱۱	آتش	۲۴	حاتم ظہور الدین	۳۷	ظفر
۱۲	ناسخ	۲۵	نکہت نیاز علی بیگ	..	... ..
۱۳	مصحفی	۲۶	اتیم محمد علی	..	.. ..

نقاب اُٹھ جانے کے بعد

مولانا نیاز فتحپوری کے تین افسانوں کا مجموعہ جس میں بتایا گیا ہے کہ ہمارے ملک کے ہادیان طریقت اور علمائے کرام کی زندگی کیا ہے اور ان کا وجود ہماری معاشرت و اجتماعی حیات کے لئے کس درجہ سم قاتل ثابت ہوتا رہا ہے۔ زبان، پلاٹ اور انشاء کے لحاظ سے جو مرتبہ ان افسانوں کا ہے وہ دیکھنے سے تعلق رکھتا ہے۔ قیمت:- ۷۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

Marfat.com

۵۶	آباد	محمد یعقوب علی خاں	۸۵	اصغر	ظفر الدولہ	۱۱۴	بیدار	میر محمد علی
۵۷	اثر	عبدالرزاق	۸۶	آصف	وزیر الممالک	۱۱۵	بیمار	شیخ علی
۵۸	اجمل	شاہ محمد اجمل	۸۷	اظہر	غلام علی	۱۱۶	پارسا	فیض پارسا
۵۹	احسن	احسن اللہ	۸۸	اظہر	کرامت علی	۱۱۷	پورن	پورن سنگھ
۶۰	احقر	جواد علی	۸۹	اظہر	امین احمد	۱۱۸	پناہ	محمد پناہ
۶۱	احمد	صمصام الدین	۹۰	اعظم	اعظم شاہ	۱۱۹	پیر	مہاراج سنگھ
۶۲	احمد	احمد بیگ	۹۱	اعظم	اعظم خاں	۱۲۰	تسکین	میر حسین
۶۳	احمد	احمد علی خاں	۹۲	اعلیٰ	میر اعلیٰ	۱۲۱	تسلی	شجاعت علی
۶۴	اختر	اکبر علی	۹۳	آفاق	فرید الدین	۱۲۲	تصور	شاہ نبی
۶۵	اختر	محمد صادق	۹۴	افزوں	سید حسین	۱۲۳	تصویر	میاں بن
۶۶	آرام	پریم ناتھ	۹۵	افسر	احمد یار خاں	۱۲۴	تصویر	حافظ عبداللہ
۶۷	ارشد	ارشد علی	۹۶	افسر	غلام اشرف	۱۲۵	تعشق	سید محمد
۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	افضل	شاہ غلام	۱۲۶	تنہا	محمد عیسیٰ
۶۹	آزاد	غلام حسین	۹۸	اکبر	محمد اکبر خاں	۱۲۷	تہور	غلام فخر الدین
۷۰	آزاد	غلام حسین	۹۹	الم	سید محمد علی	۱۲۸	ثابت	معز الدین
۷۱	اسرار	سپہر شکوہ	۱۰۰	الم	محمد سعد اللہ خاں	۱۲۹	ثریا	امیر علی
۷۲	اسعد	اسعد بخت	۱۰۱	امانت	آغا حسن	۱۳۰	جذب	عزت اللہ
۷۳	اسیر	نہال نبی	۱۰۲	امانت	امانت علی	۱۳۱	جعفری	باقر علی
۷۴	اشرف	غلام اشرف	۱۰۳	امراؤ	امراؤ علی	۱۳۲	جوان	نسیم بیگ
۷۵	آشفتہ	عظیم الدین	۱۰۴	امین	محمد امین الدین	۱۳۳	جوش	نیاز احمد
۷۶	آشفتہ	عنبر شاہجہاں	۱۰۵	امین	محمد امین	۱۳۴	جوشش	محمد روشن
۷۷	آشفتہ	رضا قلی	۱۰۶	اوج	عبداللہ خاں	۱۳۵	جولاں	الف خاں
۷۸	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۷	ایمان	شیر محمد خاں	۱۳۶	جولاں	قائم
۷۹	آشنا	محمد اکرم	۱۰۸	باقر	جلال الدین	۱۳۷	جہاندار	جہاندار شاہ
۸۰	آشنا	میر امیر علی	۱۰۹	بدر	بدر الدین	۱۳۸	چرکین	باقر علی
۸۱	آشنا	سید محمد	۱۱۰	برق	فتح الدولہ	۱۳۹	جہاندار	جہاندار
۸۲	آشنا	زین العابدین	۱۱۱	بسمل	محمد عبدالحکیم	۱۴۰	حافظ	حافظ اشرف
۸۳	آشنا	عبدالکریم	۱۱۲	بندہ	حفیظ اللہ	۱۴۱	حزیں	محمد باقر
۸۴	آشوب	امداد علی	۱۱۳	بیخود	ہادی علی	۱۴۲	حزیں	میر بہادر علی

Marfat.com

۱۴۳ حسام حسام الدین
۱۴۴ حسن کاظم حسین
۱۴۵ حسن ابوالحسن
۱۴۶ حسن جمال الدین
۱۴۷ حسین غلام حسین
۱۴۸ حشر رسول بخش
۱۴۹ حشمت محتشم علی
۱۵۰ حشمت فخر الدین
۱۵۱ حفیظ محمد حفیظ
۱۵۲ حفیظ محمد حفیظ
۱۵۳ حقیر میر امام الدین
۱۵۴ حقیر نبی بخش
۱۵۵ حیات حیات خاں
۱۵۶ حیران ولایت علی
۱۵۷ خاکسار محمد یار
۱۵۸ خضر خضر سلطان
۱۵۹ خلق میر احسن خلق
۱۶۰ خلیق میر مستحسن
۱۶۱ خلیل نواب علی ابراہیم خاں
۱۶۲ خلیل شرف الدولہ
۱۶۳ دولہ نظیر الدولہ
۱۶۴ ذکا لالہ خوب چند
۱۶۵ ذکی مہدی
۱۶۶ راسخ ظفر یاب خاں
۱۶۷ راسخ سعادت علی خاں
۱۶۸ رافت شاہ رؤف احمد
۱۶۹ راقم مظفر علی
۱۷۰ رسا کریم الدین
۱۷۱ رشک علی اوسط

۱۷۲ رضی رضی خاں
۱۷۳ رفعت غلام جیلانی
۱۷۴ رقت حبیب النبی
۱۷۵ رمز فتح الملک
۱۷۶ رنج محمد نصیر
۱۷۷ زار حافظ امام بخش
۱۷۸ زار داؤد اللہ
۱۷۹ زاہد ولایت حسین
۱۸۰ زکی محمد زکی
۱۸۱ زیب جمال الدین
۱۸۲ سالک خستہ بخت
۱۸۳ سرنگ غلام مصطفےٰ
۱۸۴ سحر ناصر علی
۱۸۵ سحر نواب علی خاں
۱۸۶ سرور عزیز الدین
۱۸۷ سرور میر محمد خاں
۱۸۸ سرور فضل علی بیگ
۱۸۹ سلطان طالب علی خاں
۱۹۰ سلیمان محمد سلیمان
۱۹۱ سوزاں شاہزادہ
۱۹۲ سوزش محمد عبدالرحمٰن
۱۹۳ سہراب سہراب بیگ
۱۹۴ سید سید الشعراء
۱۹۵ سیف محمد حسین
۱۹۶ شاداں چندلال
۱۹۷ شاکی بختاور شاہ
۱۹۸ شاہ محمد شاہ
۱۹۹ شاہی نور الدین
۲۰۰ شائق محمد نذیر الدین

۲۰۱ شایق فیض الدین
۲۰۲ شرر محمد جعفر
۲۰۳ شرر میر حافظ
۲۰۴ شرر غیاث الدین
۲۰۵ شرر عبدالغفور
۲۰۶ شرف شرف الدین
۲۰۷ شرر کریم الدین
۲۰۸ ششدر قادر بخش
۲۰۹ ششدر شرف الدین
۲۱۰ شعاع محمد اکبر شاہ
۲۱۱ شعور عبدالرؤف
۲۱۲ شعور محمد سعید الدین
۲۱۳ شغف نجف علی
۲۱۴ شغف بصارت علی
۲۱۵ شکوہ محمد رضا
۲۱۶ شکیبا غلام حسین
۲۱۷ شگفتہ شگفتہ بخت
۲۱۸ شگفتہ سیف الدولہ
۲۱۹ شور محمود بیگ
۲۲۰ شوق الٰہی بخش
۲۲۱ شوق قدرت اللہ
۲۲۲ شوق غلام رسول
۲۲۳ شوق محمد بخش
۲۲۴ شوق عنایت اللہ
۲۲۵ شوکت حنیف علی
۲۲۶ شوکت حسین علی
۲۲۷ شوکت تصدق علی
۲۲۸ شہرت امیر بخش
۲۲۹ شہرت مرزا حاجی

Marfat.com

۲۳۰	شہرہ	نصیرالدین	۲۵۹	ضاحک	میر غلام حسین	۲۸۸	عاشق	مہدی علی خاں	
۲۳۱	شہید	محمد بخش	۲۶۰	ضامن	محمد ضامن	۲۸۹	عاشق	محمد علی خاں	
۲۳۲	شہید	فخرالدین	۲۶۱	ضبط	سید حسن شاہ	۲۹۰	عاشقی	آغا حسین قلی خاں	
۲۳۳	شہیدی	کرامت علی خاں	۲۶۲	ضرغام	مرزا بہادر بیگ	۲۹۱	عاشور	علی خاں	
۲۳۴	شیدا	جھجو خاں	۲۶۳	ضعف	میر عابد حسین	۲۹۲	عاصمی	برہان الدین	
۲۳۵	سید	میر ہینگا	۲۶۴	ضعیف	شجاعت علی	۲۹۳	عاصی	نور محمد	
۲۳۶	شیدا	قمرالدین	۲۶۵	ضمان	میر محمد کامل	۲۹۴	عاصی	گھن شام داس	
۲۳۷	شیدا	محمد حسن خاں	۲۶۶	ضمیر	لالہ گنگا داس	۲۹۵	عاقل	شاہ عاقل	
۲۳۸	شیدا	محمد مہدی	۲۶۷	ضو	کمال الدین	۲۹۶	عالی	شاہ عالم	
۲۳۹	شیفتہ	عزیز اللہ خاں	۲۶۸	ضیاء	ضیاء الدین	۲۹۷	عالی	ابوالمعالی مغفور	
۲۴۰	صاحب	ظفر یاب خاں	۲۶۹	ضیغم	اکرام الدین احمد	۲۹۸	عباس	میر عباس	
۲۴۱	صادق	تہور بیگ	۲۷۰	طالب	امام الدین	۲۹۹	عباس	عباس بیگ	
۲۴۲	صادق	میر جعفر علی خاں	۲۷۱	طالب	مولوی الہ داد	۳۰۰	عباس	سید عباس علی	
۲۴۳	صادق	صادق علی خاں	۲۷۲	طپاں	مرزا احمد بیگ خاں	۳۰۱	عبد	عبداللہ	
۲۴۴	صالح	مرزا مصلح الدین	۲۷۳	طپاں	سید قدرت اللہ	۳۰۲	عبرت	میر ضیاء الدین	
۲۴۵	صائم	سید رمضان علی	۲۷۴	طپش	محمد اسماعیل	۳۰۳	عبرت	علی حسن خاں	
۲۴۶	صبا	لالہ کانجیل	۲۷۵	طرب	لالہ دھومی لال	۳۰۴	عرش	میر حسن عسکری	
۲۴۷	صبر	غلام حسین خاں	۲۷۶	طلعت	سعادت علی خاں	۳۰۵	عزت	غیاث الدین	
۲۴۸	صبر	لالہ اجودھیا پرشاد	۲۷۷	طور	مرزا محمد رضا بیگ	۳۰۶	عزلت	سید عبدالونی	
۲۴۹	صغیر	شاہ نجم الدین	۲۷۸	ظریف	لالہ بینی پرشاد	۳۰۷	عزیز	لالہ بھکاری لال	
۲۵۰	صفا	پیرن شاہ	۲۷۹	ظفر	نواب نصیر الدولہ تجمل حسین خاں	۳۰۸	عزیز	مولوی محمد عبدالعزیز	
۲۵۱	صفا	لالہ منولال	۲۸۰	ظہور	ظہور علی	۳۰۹	عزیز	عزیز الدین	
۲۵۲	صفدری	میر صادق علی	۲۸۱	ظہور	لالہ شیونا تھ سنگھ	۳۱۰	عزیز	مہاراج سنگھ	
۲۵۳	صفیر	علی صفی اللہ	۲۸۲	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۳۱۱	عشرت	میر غلام علی	
۲۵۴	صمیم	تلسی داس	۲۸۳	عاجز	میر غلام حیدر	۳۱۲	عشق	شاہ رکن الدین	
۲۵۵	صنعت	کریم الدین	۲۸۴	عاجز	زور آور سنگھ	۳۱۳	عشق	عزت اللہ خاں	
۲۵۶	صولت	قاسم علی خاں	۲۸۵	عارف	محمد عارف	۳۱۴	عشق	غلام محی الدین	
۲۵۷	صید	عبدالباری	۲۸۶	عارف	عارف علی	۳۱۵	عظیم	مرزا عظیم بیگ	
۲۵۸	ضاحک	مراد بخش	۲۸۷	عارف	زین العابدین خاں	۳۱۶	علوی	عبداللہ خاں	

Marfat.com

۳۱۷	عنایت	مولوی عنایت علی	۳۴۶	فضل	مولوی فضل حسین	۳۷۵	کاہش	ہدایت علی
۳۱۸	عیش	عزت سنگھ	۳۴۷	فقیر	سید محی الدین خاں	۳۷۶	کبیر	کبیر علی
۳۱۹	عیشی	علی بخش خاں	۳۴۸	فقیر	میر شمس الدین	۳۷۷	کرم	کرم خاں
۳۲۰	عاقل	منور خاں	۳۴۹	فقیہ	فقیہ الدین	۳۷۸	کرم	غلام ضامن
۳۲۱	غالب	بہادر بیگ خاں	۳۵۰	فیض	جعفر حسن خاں	۳۷۹	کفایت	کفایت اللہ خاں
۳۲۲	غربت	حکیم غلام نبی	۳۵۱	قابل	مرزا علی بخش	۳۸۰	کلیم	میر محمد حسین
۳۲۳	غریب	نصیر الدین	۳۵۲	قادر	سید قادر بخش	۳۸۱	کمال	شاہ کمال الدین
۳۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں	۳۵۳	قادر	عبد القادر خاں	۳۸۲	کوثر	مرزا مہدی
۳۲۵	غفلت	اخوند احمد خاں	۳۵۴	قاسم	میر قاسم علی	۳۸۳	کوچک	مرزا وجیہ الدین
۳۲۶	غلطاں	شیخ کریم بخش	۳۵۵	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۸۴	کیوان	مرزا علی حسین
۳۲۷	غم	مہتاب سنگھ	۳۵۶	قاسم	شیخ قاسم علی	۳۸۵	گرم	محمد مظفر خاں
۳۲۸	غمگین	میر سید علی	۳۵۷	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۸۶	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۳۲۹	غمگین	میر عبد اللہ	۳۵۸	قاصر	مرزا ببر علی بیگ	۳۸۷	گلشن	رائے دہراج
۳۳۰	غمگین	مولوی عبد القادر	۳۵۹	قاضی	قاضی عبد الفتاح	۳۸۸	گماں	نظر علی خاں
۳۳۱	فارغ	میر احمد خاں	۳۶۰	قبول	مہدی علی خاں	۳۸۹	گویا	ولایت علی
۳۳۲	فاطر	پیر بخش	۳۶۱	قدرت	قدرت اللہ	۳۹۰	لطف	مرزا علی
۳۳۳	فدا	امام الدین	۳۶۲	قدسی	محمد اکبر	۳۹۱	لطف	لطف علی خاں
۳۳۴	فدا	مرزا بلند بخت	۳۶۳	قربان	میر محمدی	۳۹۲	لطیف	میر لطیف علی
۳۳۵	فدا	لچھمن رائے	۳۶۴	قربت	غلام نبی خاں	۳۹۳	لکنت	محمد بشیر خاں
۳۳۶	فدوی	مکند لال	۳۶۵	قلق	سید امجد علی	۳۹۴	ماہر	غلام محمد خاں
۳۳۷	فراق	میر مرتضیٰ علی	۳۶۶	قمر	مرزا قمر طالع	۳۹۵	ماہر	فخر الدین خاں
۳۳۸	فراق	حکیم ثنار اللہ خاں	۳۶۷	قمر	محمد قمر الدین	۳۹۶	مائل	میر ہدایت علی
۳۳۹	فرحت	میر امید علی	۳۶۸	قمر	قمر الدین	۳۹۷	مائل	میر محمدی
۳۴۰	فرحت	فر اللہ اللہ	۳۶۹	قیس	احمد علی بیگ	۳۹۸	مائل	محمد یار بیگ
۳۴۱	فرد	شاہ ابو الحسن	۳۷۰	قیس	افضل الدین	۳۹۹	مبارک	مبارک شاہ خاں
۳۴۲	فرصت	مرزا لطف بیگ	۳۷۱	قیصر	خدا بخش	۴۰۰	مبتلا	مردان علی خاں
۳۴۳	فروغ	نور الدین خاں	۳۷۲	کاظم	کاظم علی	۴۰۱	متقی	میر متقی
۳۴۴	فریاد	مرزا مغل بیگ	۳۷۳	کاخی	کفایت علی	۴۰۲	مشیت	خواجہ فدا علی
۳۴۵	فصیح	مرزا جعفر علی	۳۷۴	کاہش	اولاد علی	۴۰۳	مجبور	شاہ حق رسا

Marfat.com

۴۰۴ مجذوب غلام حیدر بیگ
۴۰۵ مجرد محمد پناہ
۴۰۶ مجرم رحمت اللہ
۴۰۷ مجروح حفیظ حمید النبی
۴۰۸ مجیب مرزا رجب علی بیگ
۴۰۹ محبّ میر ابوالقاسم
۴۱۰ محب شیخ ولی اللہ
۴۱۱ محبت شہباز جنگ
۴۱۲ محبوب محبوب خاں
۴۱۳ محترم محترم علی خاں
۴۱۴ محتشم سید محتشم علی
۴۱۵ محرر خواجہ نبی بخش
۴۱۶ محزون میر ناصر علی
۴۱۷ محزون ظہور النبی
۴۱۸ محزون حکیم ابوالحسن
۴۱۹ محسن محمد محسن
۴۲۰ محسن محسن علی
۴۲۱ محشر محمد اکرام
۴۲۲ محشر مرزا علی لفتی
۴۲۳ محمود علی خاں
۴۲۴ محنت حسن علی بیگ
۴۲۵ مختار مظہر الدین
۴۲۶ مخمور محمد جعفر
۴۲۷ مخمور غلام حسین
۴۲۸ مخمور واجد علی
۴۲۹ مرز میر فضل اللہ
۴۳۰ مرزا علی رضا
۴۳۱ مرزا حسین بخش
۴۳۲ مرزا مرزا جان

۴۳۳ مرشد صاحبزادہ غلام
۴۳۴ مردت صغیر علی
۴۳۵ مرہون علی رضا
۴۳۶ مست فضل علی
۴۳۷ مسرت لالہ شنکر ناتھ
۴۳۸ مسرت وزیر علی
۴۳۹ مسرور پیر بخش
۴۴۰ مسرور غلام حسین
۴۴۱ مسرور سید محمد
۴۴۲ مسکین عبدالواحد
۴۴۳ مسلم فرزند علی
۴۴۴ مشتاق مشتاق حسین
۴۴۵ مشتاق عبداللہ خاں
۴۴۶ مشہر قطب الدین
۴۴۷ مصاحب مصاحب رام
۴۴۸ مصدر نثار اللہ خاں
۴۴۹ مصروف خان بہادر
۴۵۰ مضطر مرزا خسرو
۴۵۱ مضطر لالہ کنور
۴۵۲ مضطر محمد اسد اللہ
۴۵۳ مضطر ذوالفقار علی
۴۵۴ مضطر مظفر خاں
۴۵۵ مضطر رام نرائن
۴۵۶ مضطر مرزا سنگین
۴۵۷ مضطر خلیل احمد
۴۵۸ مضطرب محمد حاجی
۴۵۹ مضطر مظفر علی خاں
۴۶۰ مظفر مظفر بخت
۴۶۱ مظلوم غلام حسین

۴۶۲ معروف نواب الٰہی
۴۶۳ معین معین الدین
۴۶۴ معین معین الدین خاں
۴۶۵ مغموم لالہ رام
۴۶۶ مغموم مشیت علی
۴۶۷ مفتون عبدالرحیم
۴۶۸ مفتون محمد رضا
۴۶۹ مفتون احمد شاہ
۴۷۰ مفتون حکیم دون گوسٹن
۴۷۱ مفتون مرزا کریم بخش
۴۷۲ مفلس محب علی
۴۷۳ مقبول مقبول نبی
۴۷۴ مقبول ابراہیم بیگ
۴۷۵ ممتاز فضل الرحمٰن
۴۷۶ ممتاز نجف علی
۴۷۷ ممنون میر امانت علی
۴۷۸ منتظر نور السلام
۴۷۹ منتظر میاں جان
۴۸۰ منعم لالہ مکند لال
۴۸۱ منیر آفتاب خاں
۴۸۲ منیر وجیہ الدین
۴۸۳ منشی مولچند
۴۸۴ منشی میر محمد حسن
۴۸۵ منصف احمد بخش
۴۸۶ منصف منصف علی خاں
۴۸۷ موج خدا بخش
۴۸۸ موجد قادر علی
۴۸۹ موزوں میر فرزند علی
۴۹۰ موزوں مرزا قادر بخش

Marfat.com

۴۹۱	موزوں	لالہ چھترہ سنگھ	۵۲۰	نجم	میر رضا خاں	۵۴۹	نور	مولا شاہ
۴۹۲	مہجور	مرزا ہدایت علی	۵۲۱	نجم	میر نجم الدین	۵۵۰	نیاز	میر نیاز علی
۴۹۳	مہجور	محمد بخش	۵۲۲	نجم	میر نجم الدین	۵۵۱	نیاز	مولانا شاہ
۴۹۴	مہجور		۵۲۳	ندرت	مرزا مغل	۵۵۲	وارث	شاہ وارث الدین
۴۹۵	مہدی	جلا الدولہ	۵۲۴	ندیم	مرزا علی	۵۵۳	وارث	حاجی شاہ محمد وارث
۴۹۶	مہر	مہر چند	۵۲۵	نزہت	سید رفیع الدرجات	۵۵۴	واصف	حسین بخش
۴۹۷	مہر	امین الدولہ	۵۲۶	نزہت	برہان الدین	۵۵۵	واصل	محمد واصل
۴۹۸	مہر	منصور خاں	۵۲۷	نزہت	مرزا ارجمند	۵۵۶	واقف	شاہ واقف
۴۹۹	ناداں	محمد بخش	۵۲۸	نسبت	میر احمد علی	۵۵۷	واقف	پسر بہادر شاہ
۵۰۰	نادر	ڈاکٹر سید آغا	۵۲۹	نسیم	پنڈت دیا شنکر	۵۵۸	وحشت	ابوالحسن
۵۰۱	ناصر	محمد ناصر خاں	۵۳۰	نسیم	راجہ کدار ناتھ	۵۵۹	وحشت	میر بہادر علی
۵۰۲	ناصر	ناصر جنگ	۵۳۱	نسیم	اصغر علی خاں	۵۶۰	وحشت	غلام علی خاں
۵۰۳	ناصر	میر ناصر علی	۵۳۲	نشاط	میر من شاہ	۵۶۱	وحشت	رشید النبی
۵۰۴	ناصر	سعادت خاں	۵۳۳	نشاط	الٰہی بخش	۵۶۲	وزیر	وزیر علی خاں
۵۰۵	ناطق	نظام الدین	۵۳۴	نشاط	البری سنگھ	۵۶۳	وزیر	محمد وزیر
۵۰۶	ناطق	شیخ احمد	۵۳۵	نصیر	میر ناصر علی	۵۶۴	وسعت	محمد مستقیم خاں
۵۰۷	ناظم	یوسف علی خاں	۵۳۶	نصیر	محمد نصیر	۵۶۵	وصال	نصرت اللہ خاں
۵۰۸	ناظم	میر یحییٰ	۵۳۷	نظام	عماد الملک	۵۶۶	وفا	دارا بخت
۵۰۹	نالاں	احمد علی	۵۳۸	نظیر	ولی محمد	۵۶۷	وفا	لانوں رائے
۵۱۰	نالاں	میر وارث علی	۵۳۹	نعمت	عبدالحق	۵۶۸	وفا	عبدالعلی
۵۱۱	نالاں	محمد عسکری	۵۴۰	نفیس	اشرف علی	۵۶۹	ولا	مظہر علی خاں
۵۱۲	نالاں	مرزا محمد جان	۵۴۱	نقی	علی نقی خاں	۵۷۰	ولایت	ولایت علی خاں
۵۱۳	نامی	مبارز اللہ	۵۴۲	نگہت	نیاز علی	۵۷۱	ولی	ولی محمد
۵۱۴	نثار	سدا سکھ لال	۵۴۳	نگہت	غلام احمد	۵۷۲	ولی	مرزا محمد ولی دہلوی
۵۱۵	نثار	میر عبدالرسول	۵۴۴	نمود	شاہزادہ	۵۷۳	وہاب	عبدالوہاب
۵۱۶	نثار	محمد امان	۵۴۵	نواب	نصیر الدین	۵۷۴	وہم	محمد علی
۵۱۷	نجات	حسن رضا	۵۴۶	نوازش	نوازش حسین خاں	۵۷۵	ہاتف	مرزا محمد
۵۱۸	نجد	محمد عباس	۵۴۷	نور	نادر حسین	۵۷۶	ہادی	عبدالہادی
۵۱۹	نجم	میر نجم الدین	۵۴۸	نور	صمصام حیدر	۵۷۷	ہادی	جواد علی خاں

Marfat.com

۵۷۸	ہادی	سید مہدی	۵۸۵	ہمدم	محفوظ علی	۵۹۲	یاس	انور علی
۵۷۹	ہاشم	محمد ہاشم	۵۸۶	ہوس	مرزا محمد تقی	۵۹۳	یادر	امام الدین
۵۸۰	ہجر	مرزا اصغر حسین	۵۸۷	ہینگا	دہلوی	۵۹۴	یاور	امداد علی
۵۸۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۵۸۸	یاد	غلام حسین	۵۹۵	یقین	انعام اللہ خاں
۵۸۲	ہدہد	عبدالرحمٰن	۵۸۹	یاس	محمد ضیا خاں	۵۹۶	یکدل	دلاور خاں
۵۸۳	ہرچند	ہرچند کشور	۵۹۰	یاس	حکیم خیرالدین	۵۹۷	یمین	احمد علی خاں
۵۸۴	ہمدم	عبیداللہ خاں	۵۹۱	یاس	حسن علی خاں	۵۹۸	یوسف	میر یوسف علی

جمالستان

ایڈیٹر "نگار پاکستان" کے افسانوں اور مقالات کا دوسرا مجموعہ جس میں حسن بیان، ندرت اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ معجزۂ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔

اس ایڈیشن میں متعدد افسانے اور شامل کئے گئے ہیں۔

جو پہلے اڈیشنوں میں نہ تھے۔

قیمت :- چھ روپے ۷۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

Marfat.com

شمیمِ سخن (حصّہ دوم)

مصنف عبدالحیٔ صفا بدایونی

عہد تصنیف وطباعت تذکرے کے آخر میں جو تقریظات اور قطعات تاریخ درج ہیں ان سے اس تذکرے کا سال تصنیف ۱۲۸۹ھ نکلتا ہے۔ ۱۸۶۱ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے یہ دوسری بار چھپا تھا۔ اس کا ایک نسخہ میرے پیش نظر ہے اس میں اوسط تقطیع کے ۵۲ صفحے ہیں اصل تذکرہ ۳۶ صفحوں میں ختم ہو جاتا ہے، باقی ۱۶ صفحات تقریظات وقطعات کے لئے مخصوص ہیں۔ یہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہے۔

خصوصیت تذکرہ اُردو میں ہے اور ریختہ گو شاعرات کے ذکر کے لئے مخصوص کیا گیا ہے۔ اس ذکر میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ فصل اول میں بازاری عورتوں اور دوسری میں پردہ نشیں وباعصمت خواتین کا ذکر ہے۔ مصنّف کا پہلے یہ خیال تھا کہ تذکرے کا حلقہ صرف زندہ شاعرات تک محدود رہے گا لیکن پھر خود ہی یہ شرط اڑا دی۔ اس میں بھی شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں کلام کا انتخاب بھی یونہی ہے۔ مطبع نول کشور کا جو نسخہ اس وقت میرے سامنے ہے۔ اس میں حسب ذیل شاعرات شامل ہیں۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص ونام	نمبر شمار	تخلص ونام	نمبر شمار	تخلص ونام
۱	اچیل ہینگن جان	۸	بستی بستی بیگم	۱۵	جان ۔
۲	ادا امیر بیگم	۹	بنو ۔	۱۶	جعفری مسماۃ جعفری
۳	امراؤ امراؤ جان	۱۰	پری بی سیرد	۱۷	چھوٹی مسماۃ چھوٹی
۴	امراؤ امراؤ جان	۱۱	پری پری جان	۱۸	حجاب منی بائی
۵	امیر امیر جاں	۱۲	پکھراج پکھراج بیگم	۱۹	حجاب بنی بائی
۶	امیر امیر بخش	۱۳	پیاری پیاری جان	۲۰	حسن گنا جان
۷	امیر امیر بیگم	۱۴	تسلّی منا جان باشندہ گرنال	۲۱	حسن وزیر جان

Marfat.com

۵۵۰	فدوی	مرزا محمد علی	
۵۵۱	فدوی	میر فضل	
۵۵۲	فدوی	محمد محسن	
۵۵۳	فیراسو	فیراسو	
۵۵۴	فراغ	محمد فراغ	
۵۵۵	فرخ	میر فرخ علی	
۵۵۶	فرحت	امیر علی	
۵۵۷	فرخ		
۵۵۸	فروغ	میر روشن علی	
۵۵۹	فریاد	-	
۵۶۰	فراق	حکیم ثناء اللہ	
۵۶۱	فخر	حکیم سید فرخ الدین	
۵۶۲	فریاد	میر بیر علی	
۵۶۳	فراقی	لالہ پریم کشور	
۵۶۴	فصیح	مرزا جعفر علی	
۵۶۵	فضل	فضل مولیٰ خاں	
۵۶۶	فقیر	میر فقیر اللہ	
۵۶۷	فغاں	اشرف خاں	
۵۶۸	فگار	میر حسین	
۵۶۹	فقیر	میر شمس الدین	
۵۷۰	فگار	مرزا قطب علی	
۵۷۱	فیض	میٹڈن کریاکشن	
۵۷۲	فیض	میر فیض	
۵۷۳	فطرت	حکیم الیس	
۵۷۴	فرسا		
۵۷۵	فدا	پنڈت دیانڈیاں	
۵۷۶	فاضل	شاہ محمد فاضل	
۵۷۷	فسوں	مشہور مرزا منجھلے	
۵۷۸	فاضل	محمد فاضل حیدرآبادی	

۵۷۹	فیض	حافظ شمس الدین حیدرآبادی	
۵۸۰	قاسم	شیخ محمد قیام الدین -	
۵۸۱	قاسم	قاسم علی	
۵۸۲	قاسم	میر قدرت اللہ	
۵۸۳	قاسم	میر قاسم علی	
۵۸۴	قاصر	مرزا ببر علی	
۵۸۵	قبول	مرزا علی	
۵۸۶	قابل	مرزا علی بخت	
۵۸۷	قدرت	شاہ قدرت اللہ	
۵۸۸	قدرت	مولوی قدرت اللہ	
۵۸۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ	
۵۹۰	قربان	میر محمدی	
۵۹۱	قربان	میر محمدی	
۵۹۲	قربان	میر قربان علی	
۵۹۳	قرار	جان محمد	
۵۹۴	قرار	میر حسین	
۵۹۵	قریں	-	
۵۹۶	قلندر	-	
۵۹۷	قسمت	شمس الدولہ	
۵۹۸	قمر	قمر الدین	
۵۹۹	قمر	قمر بیگ	
۶۰۰	قیس	احمد علی	
۶۰۱	قلق	-	
۶۰۲	قوت	-	
۶۰۳	قناعت	مرزا منجھلے	
۶۰۴	قعد	حسن مرزا	
۶۰۵	کامل	ٹھاکر داس	
۶۰۶	کامل	مرزا کامل	
۶۰۷	کبیر	کبیر علی	

۶۰۸	کریم	کریم اللہ خاں	
۶۰۹	کرم	غلام ضامن	
۶۱۰	گرم	حیدر علی	
۶۱۱	گرفتار	مرزا سنگی بیگ	
۶۱۲	گریاں	میر محمدی	
۶۱۳	گستاخ	مرزا علی	
۶۱۴	کلو	میر کلو	
۶۱۵	کلیم	کلیم اللہ	
۶۱۶	کلیم	محمد حسین	
۶۱۷	کمال	شاہ کمال الدین	
۶۱۸	گمان	-	
۶۱۹	گنا	گنا بیگم	
۶۲۰	کوچک	مرزا وجیہ الدین	
۶۲۱	کوثر	مہدی علی خاں	
۶۲۲	گویا	شیخ ہدایت اللہ	
۶۲۳	گویا	فقیر محمد خاں	
۶۲۴	کمتر	کمتر شاہ	
۶۲۵	کافی	کفایت علی	
۶۲۶	کوکب	مکندرائے	
۶۲۷	لطیف	شمس الدین	
۶۲۸	لطیف	لطیف علی	
۶۲۹	لطف	مرزا علی	
۶۳۰	لالہ	لالہ آنند، پرشاد	
۶۳۱	لہر	بیدار بخش	
۶۳۲	مائل	میر محمدی	
۶۳۳	مائل	محمد یار بیگ	
۶۳۴	مائل	کاظم علی	
۶۳۵	ماہر	فخر الدین	
۶۳۶	مبتلا	کاظم علی	

Marfat.com

۶۳۷	مبتلا	-	۶۶۶	مرحوم	مرزا علی	۶۹۵	مغل	مغل علی
۶۳۸	مجذوب	غلام حیدر بیگ	۶۶۷	مزمل	مزمل شاہ	۶۹۶	مغموم	مشیت علی
۶۳۹	مجنوں	-	۶۶۸	مسرور	شیخ پیر بخش	۶۹۷	مفتون	کریم بخش
۶۴۰	مجنوں	-	۶۶۹	مسرور	مرزا سنگی	۶۹۸	مفلس	محب علی
۶۴۱	مجرم	فتح علی	۶۷۰	مسرور	شرف الدین	۶۹۹	مقبول	
۶۴۲	مجرم	رحمت اللہ	۶۷۱	مسکین	سید عبدالواحد	۷۰۰	مقتول	ابراہیم بیگ
۶۴۳	مجبور	حق رساں	۶۷۲	مسرت	شیخ وزیر علی	۷۰۱	مقصود	
۶۴۴	محزوں	میر ناصر خاں	۶۷۳	مستمند	یار علی خاں	۷۰۲	ملال	-
۶۴۵	محزوں	عالم شاہ	۶۷۴	مسیح	میاں براتی	۷۰۳	ملول	شرف الدین
۶۴۶	محو	حسین علی خاں	۶۷۵	مشیر	قطب الدین	۷۰۴	مملو	-
۶۴۷	محو	عظیم اللہ	۶۷۶	مشتاق	عبداللہ خاں	۷۰۵	ممتاز	-
۶۴۸	محب	شیخ ولی اللہ	۶۷۷	مشتاق	تاج الدین	۷۰۶	ممنون	امانت علی
۶۴۹	محبت	بہادر علی	۶۷۸	مشتاق	محمد واصل	۷۰۷	ممنون	نظام الدین
۶۵۰	محبت	نواب محبت خاں	۶۷۹	مشہور		۷۰۸	منیر	وجیہہ الدین
۶۵۱	محنت	مرزا حسین علی	۶۸۰	مصدر	ماشاءاللہ	۷۰۹	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۶۵۲	محشر	اکرام اللہ	۶۸۱	مصحفی	غلام ہمدانی	۷۱۰	منشی	میر محمد حسین
۶۵۳	محشر	مرزا علی نقی	۶۸۲	مضمون		۷۱۱	منشی	مول چند
۶۵۴	محسن	میر محسن	۶۸۳	مضطر	کنور سین	۷۱۲	منتظر	نورالاسلام
۶۵۵	محترم	محترم علی خاں	۶۸۴	مضطر	مرزا سنگی	۷۱۳	منتظر	شیخ امام الدین
۶۵۶	محمود	محمود خاں	۶۸۵	مضطر	درگا پرشاد	۷۱۴	منعم	نورالحق
۶۵۷	مخلص	میر باقر	۶۸۶	مضطر	محمد حاجی	۷۱۵	منصف	منصف علی
۶۵۸	مخلص	مخلص علی خاں	۶۸۷	مظہر	مرزا جان جاناں	۷۱۶	منت	قمرالدین
۶۵۹	مدحت	-	۶۸۸	مظفر	مظفر علی	۷۱۷	موزوں	میر فرزند علی
۶۶۰	مدہوش	-	۶۸۹	معقول		۷۱۸	موزوں	چھتر سنگھ
۶۶۱	مرزا	آغا مرزا	۶۹۰	مغنی	محمد امین	۷۱۹	موج	خدا بخش
۶۶۲	مرزا	مرزا ننھا	۶۹۱	معین	معین الدین	۷۲۰	مونس	سعادت علی
۶۶۳	مرزا	ہدایت اللہ	۶۹۲	معروف	الٰہی بخش	۷۲۱	مہر	مرزا رجب بیگ
۶۶۴	مرزا	-	۶۹۳	مومن	مومن خاں	۷۲۲	مہر	مہر چند
۶۶۵	مروت	صفیر علی	۶۹۴	میر	محمد تقی	۷۲۳	مہلت	مرزا علی

Marfat.com

۷۲۴	مہر	مرزا حاتم علی	۷۵۳	نادر	محمد عارف	۷۸۲	نیاز	نیاز احمد
۷۲۵	مسیح	مسیح اللہ	۷۵۴	نازک	زینت بیگم	۷۸۳	ناصر	-
۷۲۶	مہر	نواب منصور خاں	۷۵۵	ناظم	-	۷۸۴	نسیم	-
۷۲۷	مفتوں	-	۷۵۶	نامی	رجب بیگ	۷۸۵	نحیف	سید برکت علی
۷۲۸	ماہ	عنایت علی	۷۵۷	نامی	حسام الدین حیدر خاں	۷۸۶	نسیم	.
۷۲۹	منیر	منیر الدین	۷۵۸	نامی		۷۸۷	نظیر	سید ولی محمد
۷۳۰	منیر	اسمٰعیل حسین	۷۵۹	ناسخ	امام بخش	۷۸۸	ندا	
۷۳۱	مشفق	مرزا احمد بیگ	۷۶۰	نثار	عبدالرسول	۷۸۹	نگہت	نیاز علی
۷۳۲	مشکل	امین الدین	۷۶۱	نثار	نثار علی	۷۹۰	نادر	کلب حسین خاں
۷۳۳	مدح	-	۷۶۲	نثار	محمد اماں	۷۹۱	نشاط	تلجا پرشاد
۷۳۴	معزز	-	۷۶۳	نجف	میر نجف علی	۷۹۲	نیک	میر جعفر علی
۷۳۵	مسیح	محمد مسیح خاں	۷۶۴	نجات	-	۷۹۳	واقف	-
۷۳۶	منتظر	اسد اللہ	۷۶۵	ندرت	مغل بیگ	۷۹۴	والہ	-
۷۳۷	منیر	-	۷۶۶	ندیم	مرزا علی	۷۹۵	دالہ	مرتضیٰ علی خاں
۷۳۸	موزوں	قادر بخش	۷۶۷	نزہت	مرزا ارجمند	۷۹۶	واصف	حسن بخش خاں
۷۳۹	مسرور	غلام حسین	۷۶۸	نزاکت	رمجو	۷۹۷	واصل	محمد واصل
۷۴۰	مشیر	عنایت حسین خاں	۷۶۹	نسیم	گلزار علی	۷۹۸	وجیہ	وجیہ الدین خاں
۷۴۱	مشتاق	غلام علی	۷۷۰	نسیم	کدار ناتھ	۷۹۹	وحشت	-
۷۴۲	مضطر	محمد اسد اللہ	۷۷۱	نشاط	الٰہی بخش	۸۰۰	وحشت	میر ابوالحسن
۷۴۳	محسن	-	۷۷۲	نشاط	الیشری سنگھ	۸۰۱	وحشت	غلام علی خاں
۷۴۴	مست	رتن لعل	۷۷۳	نصیر	شاہ نصیر الدین	۸۰۲	وحدت	لالہ جمعیت رائے
۷۴۵	مسرور	گردھاری لعل	۷۷۴	نظیر	لالہ گنپت رائے	۸۰۳	وزیر	خواجہ وزیر
۷۴۶	محسن	محمد محسن	۷۷۵	نظیر	-	۸۰۴	وزیر	وزیر علی خاں
۷۴۷	ناجی	محمد شاکر	۷۷۶	نظام	غازی الدین خاں	۸۰۵	وسعت	مستقیم خاں
۷۴۸	نالاں	محمد عسکری	۷۷۷	نعمی	نعمت اللہ	۸۰۶	وصال	حکیم نصر اللہ خاں
۷۴۹	نالاں	-	۷۷۸	نگہت	نذر علی بیگ	۸۰۷	والہ	مظہر علی خاں
۷۵۰	نادم	-	۷۷۹	نوا	ظہور اللہ خاں	۸۰۸	ولی	مرزا ولی محمد دہلوی
۷۵۱	ناصر	نواب ناصر جنگ	۷۸۰	نوازش	نوازش حسین	۸۰۹	ولی	حاجی ولی
۷۵۲	نادر	گنگا پرشاد	۷۸۱	نیاز	محمد میر	۸۱۰	وحید	وحید الدین

Marfat.com

۸۱۱	وفا	حیدر علی	۸۲۰	ہمت	-	۸۲۹	یاس	خیرالدین
۸۱۲	وحید	عبدالرؤف	۸۲۱	ہوش	غلام مرتضیٰ	۸۳۰	یقین	انعام اللہ خاں
۸۱۳	ہادی	جواد علی	۸۲۲	ہوش	شمس الدین	۸۳۱	یکرنگ	مصطفےٰ خاں
۸۱۴	ہاشمی	محمد ہاشم	۸۲۳	ہوس	مرزا محمد تقی	۸۳۲	یاس	اکرام اللہ
۸۱۵	ہاشمی		۸۲۴	ہدایت	ہدایت علی	۸۳۳	یوسف	یوسف علی
۸۱۶	ہدایت	ہدایت خاں	۸۲۵	ہادی	میر ہادی	۸۳۴	یاس	میاں نبّو
۸۱۷	ہرچند	لالہ ہرچند کشور	۸۲۶	ہوشیار	کرامت علی	۸۳۵	یوسف	امجد علی خاں
۸۱۸	ہمدم	عبداللہ خاں	۸۲۷	ہجر	امام خاں			
۸۱۹	ہمزہ	-	۸۲۸	یاد	غلام حسین			

مذاکرات نیاز

یعنی نیاز کی ڈائری — جو ادب و تنقید عالیہ کا عجیب و غریب مجموعہ ہے ۔ ایک بار اس کو شروع کر دینا گویا اخیر تک پڑھ لینا ہے

یہ جدید ایڈیشن ہے جس میں صحت و

نفاست کاغذ و طباعت کا خاص اہتمام کیا گیا ہے

قیمت :- دو روپے

نگار پاکستان - ۳۴۲ گارڈن مارکیٹ - کراچی ۳

Marfat.com

خوش معرکۂ زیبا

مصنّف | سعادت خاں ناصر

عہد تصنیف و طباعت | سعادت خاں ناصر نے دیباچہ میں بیان کیا ہے کہ دو سال کی مدّت میں انھوں نے یہ تذکرہ مکمل کیا ـــــ اس کا مطلب یہ ہے کہ انھوں نے اسے ۱۲۶۰ھ میں شروع کر دیا تھا اس لئے کہ خاتمہ میں دئے ہوئے قطعات تاریخ سے اسکے تکملہ کا سال ۱۲۶۲ھ نکلتا ہے۔

خاتمہ پر جن حضرات کے قطعات تاریخی شامل ہیں ان میں میر شائق۔ میر علی اوسط رشک۔ میر مظفر علی اسیر اصغر علی نسیم اور کرامت علی اظہر وغیرہ کے نام شامل ہیں۔ شائق نے۔

ع تالیف کلام شعرائے ہند

سے رشک نے:۔

ع چیدہ " و کلام شاعران ہند است

سے اور خود مصنف نے:۔

ع یادگارِ سخنوراں جہاں

سے اس کی تاریخ تصنیف ۱۲۶۲ھ نکالی ہے۔ رشک کے دوسرے قطعہ کا ایک شعر یہ ہے ؎

اے رشک پسند آئی اس نسخے کی زیبائی
تاریخ یہی پائی۔ خوش معرکۂ زیبا"

اس سے پتہ چلتا ہے تذکرہ کا نام تاریخی ہے اور رشک کے مصرع سے اخذ کیا گیا ہے۔

اسیر۔ اظہر اور نسیم کے قطعات فارسی میں ہیں اور ان سے بھی ۱۲۶۲ھ ہی نکلتا ہے۔

پٹنہ میں اس کا ایک قلمی نسخہ محفوظ ہے جو دوم جمادی الثانی ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۶ء کا لکھا ہوا ہے۔ اسکی ایک نقل انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں بھی محفوظ ہے۔ یہ تذکرہ ہنوز غیر مطبوعہ ہے۔

خصوصیات | "خوش معرکۂ زیبا" سے پہلے اردو زبان میں ریختہ گو شعرا کا اتنا ضخیم تذکرہ نظر نہیں آتا۔ اس سے قبل اردو میں صرف تین تذکرے ملتے ہیں:۔

۱۔ "گلشن ہند" مرقومہ ۱۲۱۵ھ۔ از علی لطف
۲۔ "انتخاب دواوین" مرقومہ ۱۲۶۰ھ۔ از صہبائی
۳۔ "گلدستہ نازنیناں" مرقومہ ۱۲۶۱ھ۔ از کریم الدین

Marfat.com

'گلشن ہند' میں اگرچہ علی لطف نے اضافہ بھی کیا ہے۔ لیکن اصلاً وہ فارسی گلزار ابراہیم کا اُردو ترجمہ ہے۔ "انتخاب دواوین" جیساکہ نام سے ظاہر ہے تذکرہ نہیں بلکہ چند مشہور شعرا کے کلام کا انتخاب ہے، مختصر سوانح کی شمولیت سے اس کا شمار تذکرے میں ہوتا ہے۔ گلدستہ نازنیناں کا زیادہ حصہ چونکہ لفظاً و معناً، انتخاب دواوین کی نقل ہے۔ اس لئے اسے "انتخاب" سے الگ چیز خیال کرنا مناسب نہیں۔ ایسی صورت میں صرف "خوش معرکہ زیبا" رہ جاتا ہے جو اصلاً اردو میں قدیم تذکروں کے طرز پر لکھا گیا ہے۔

ایک چیز اور اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتی ہے۔ اس میں شعراء کا ذکر بلحاظ حروف تہجی یا بلحاظ ابجد نہیں آیا، بلکہ مصنف نے شاعر کے ساتھ اس کے شاگردوں کا ذکر بھی ضروری خیال کیا ہے اور پورے تذکرے کو اسی انداز پر مرتب کیا ہے۔ جیساکہ دیباچہ میں خود مصنف نے بیان کیا ہے۔

"ایک مدت سے یہ خیال تھا کہ تذکرہ شعرائے ہند کا ترتیب دے، مگر بسبب عدم دریافت احوال قدما ارادہ صورت پذیر نہ ہوتا تھا۔ ان روزوں تذکرہ تالیف کیا ہوا میاں مصحفی کا دستیاب ہوا۔ تقاضائے شوق نے ہمت کو کام فرمایا اور برخلاف میاں صاحب کہ ان کا تذکرہ عبارت فارسی میں ہے۔ فقیر نے ہندی میں لکھا، دورنگی سے یک رنگی بہتر اور قید حروف تہجی اس لئے نہ رکھی کہ جس اُستاد کا جو شاگرد ہو نام اس کا پائے نام اس کے لکھا جائے کہ عبارت ہندی اور طرز اسامی شعرا ایجاد میرا ہوا۔ اور وہ شاعر جن کی استادی اور شاگردی نامعلوم اور نام و نشان غیر مفہوم ہو، خاتمہ ان پر کیا جائے۔ شروع اس کا مرزا سودا سے کرتا ہوں کہ اول تو وہ بزرگ موجد ریختہ گوئی کا ہے دوسرے سلسلہ اس ہیچمداں کی شاگردی کا اس سے ملتا ہے۔"

تذکرے سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف کے سامنے اردو تذکرے کا کوئی نمونہ نہ تھا ہاں فارسی زبان کے چار تذکرے، تذکرۂ ہندی (مصحفی)۔ ریاض الفصحا (مصحفی)۔ عمدہ منتخبہ (سرور) اور گلشن بے خار (شیفتہ) ضرور ان کے سامنے تھے اور اپنے معاصرین سے قبل کے شعرا کے بعض حالات انھیں سے ماخوذ ہیں۔ لیکن ناصر نے سوانح اور انتخاب کلام میں چھان بین سے بھی کام لیا ہے۔ اور کلیتہً ان تذکروں پر بھروسہ نہیں کیا۔ چنانچہ دوسرے تذکروں کی بہ نسبت اس میں سوانح بھی تفصیلی ہیں اور انتخابات کلام بھی طویل ہیں۔ انتخاب کلام میں غزل کے اشعار کے ساتھ مختلف اصناف کے اقتباس بھی جا بجا دئے گئے ہیں۔

اس تذکرے سے اردو شعرا کے متعلق بعض نئی باتیں سامنے آتی ہیں۔ مثلاً میر حسن کے معاشقہ کا سراغ ہمیں اسی سے ملتا ہے۔

ناصر کا بیان ہے:۔

"میر حسن ولد میر غلام حسین ضاحک ہمت اس کی شعر و سخن میں وسیع شاگرد رشد مرزا رفیع سودا دوازدہ سالگی میں شاہجہاں آباد سے لکھنؤ آیا۔ نواب سالار جنگ کے بیٹے سردار جنگ تھے، ان کی سرکار میں نوکر اور معزز و محترم رہا۔ بہ سبب تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بیاس خاطر معشوقہ، مثنوی بے نظیر تصنیف کی۔ یہ تلازم کہ اسمیں ہے شنیدہ نہیں

Marfat.com

دیدہ ہے۔ الحق مثنوی نہیں کارنامہ اور شاعری پر حجت۔ اس قدر زمانے میں اس کی شہرت کہ ہر وضیع و شریف کو اشعار اس کے یادگار۔

نواب قاسم علی خاں بہادر نے جب مثنوی ان سے سنی فرمایا۔ مجھے دو کہ میں تمھاری طرف سے حضور نواب آصف الدولہ بہادر کے لے جاؤں۔ مصنف نے یہ خیال کر کے مبادا اور کسی کے نام سے حضور میں گزرے دینے سے انکار کر دیا۔ بعد چندے میر حسن صاحب مع مثنوی اور کسی تقریب سے حضور میں پہنچے۔ نواب سابق الذکر کا افسانہ رفتہ سے آزردگی رکھتے تھے نواب صاحب سے تعریف میں بول اٹھے۔ یہ جو کہتے ہیں۔ ع

کہ اک دن دو شالے دیئے سات سے

تو حضور نے تو ہزارہا دو شالے آن واحد میں بخش دیئے ہیں۔ شاعری میں مبالغہ ہوتا ہے کہ یہاں بیاں واقع بھی نہیں، نواب نامدار کا دل اس کے سننے سے اُچاٹ ہوا۔

یہ فقط کم نصیبی میر موصوف کی تھی کہ اس حاتم دوراں کی سخاوت سے ناکام رہے یہ بھی خوب لطیفہ ہے کہ جب مرزا رفیع سودا نے وہ مثنوی سنی نہایت خوش ہوئے اور عین بشاشت میں فرمایا تم نے یہ مثنوی ایسی کہی ہے کہ میر غلام حسین کے بیٹے معلوم نہیں ہوتے، یعنی فخر اُن کے ہو۔ اس مثنوی کے سوا اور بھی مثنوی، رموز العارفین، اور تیسری مثنوی چھڑیوں کے احوال میں ہے۔ (خوش معرکہ زیبا قلمی ص ۲۲)

فہرست شعراء:۔

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	سودا مرزا محمد رفیع	۱۵	رفعت مولوی غلام جیلانی	۲۹	نادر گنگا پرشاد
۲	شوق مرزا عبداللہ	۱۶	صنعت شیخ کریم الدین	۳۰	احقر مرزا جواد علی
۳	شہید	۱۷	طالب شبراتی	۳۱	خلق میر حسین
۴	ہاشمی میر ہاشم علی	۱۸	غفلت احمد خاں	۳۲	حجام عنایت اللہ
۵	شائق میر محمد	۱۹	کرم کریم اللہ خاں	۳۳	رضا محمد رضا
۶	فدا لچھمی رام	۲۰	ماہر غلام محمد خاں	۳۴	سایل مرزا یار بیگ
۷	ممتاز میر امانت علی	۲۱	حیرت میر مراد علی	۳۵	اسد مرزا مانی
۸	معین محمد معین	۲۲	شہیدی کرامت علی خاں	۳۶	مجذوب مرزا غلام حیدر
۹	قائم شیخ قیام الدین	۲۳	لطف لطف علی بیگ	۳۷	ناہر میر فخر الدین
۱۰	کلیم محمد حسین	۲۴	عشرت میر غلام علی	۳۸	ذاکر سید میر جان
۱۱	بے تاب	۲۵	آزاد امیر الدین	۳۹	احسن مرزا احسن علی
۱۲	کبیر حکیم کبیر علی	۲۶	شوکت حنیف علی	۴۰	مذنب مرزا محمد حسن
۱۳	پروانہ پروانہ علی شاہ	۲۷	زکی مہدی علی	۴۱	ضیا سید محمد
۱۴	شوق مولوی قدرت اللہ	۲۸	میر حسن	۴۲	ناصر سید آقا میر

Marfat.com

۴۳ تائب میرن
۴۴ حریص شیخ میر علی
۴۵ کاشف شیخ کاشف علی
۴۶ طپش
۴۷ مغموم کلّو خاں
۴۸ فاطر میر بخش خاں
۴۹ ناصر سعادت علی خاں
۵۰ شوق میرزا امیر علی خاں میر
۵۱ حسن نواب مہدی حسن خاں
۵۲ حاتم ظہور الدین شاہ
۵۳ عظیم مرزا عظیم بیگ
۵۴ اکبر شیخ بھجّو
۵۵ رنگین سعادت یار خاں
۵۶ خان
۵۷ منیر خواجہ آفتاب خاں
۵۸ بقا شیخ بقاء اللہ
۵۹ نوا ظہور اللہ
۶۰ نثار شیخ محمد امان
۶۱ مظہر جان جاناں
۶۲ یقین انعام اللہ خاں
۶۳ یک رنگ مصطفےٰ خاں
۶۴ حشمت محتشم علی خاں
۶۵ تاباں میر عبدالحئی
۶۶ ندیم مرزا علی نقی
۶۷ فغاں کوکہ خاں
۶۸ صابر صابر علی شاہ
۶۹ فدوی لاہوری
۷۰ سرور امیر محمد خاں اعظم الدولہ
۷۱ بہار ٹیک چند

۷۲ آبرو شاہ مبارک
۷۳ فدوی میر محمد حسن
۷۴ ثاقب شیخ شہاب الدین
۷۵ ناجی محمد شاکر
۷۶ سکندر محمد علی
۷۷ احسان حافظ عبدالرحمٰن
۷۸ میر محمد تقی
۷۹ فیض میر
۸۰ تجلّی میاں حاجی
۸۱ ضیاء میر ضیاء الدین
۸۲ مجنوں
۸۳ مشتاق عبداللہ خاں
۸۴ وحشت باقر علی خاں
۸۵ شکیبا شیخ غلام حسین
۸۶ جان میر جان علی
۸۷ برشتہ آغا
۸۸ مرزا آغا مرزا
۸۹ فقیر میر شمس الدین
۹۰ موزوں میر فرزند علی
۹۱ منت میر قمر الدین
۹۲ ممنوں میر نظام الدین
۹۳ مرہون مرزا رضا علی
۹۴ فدا مرزا فدا حسین خاں
۹۵ بشر میر بشارت علی
۹۶ مظفر مظفر علی خاں
۹۷ آشوب میر مراد علی
۹۸ جعفری میر باقر علی
۹۹ تسکین میر سعادت علی
۱۰۰ قدرت شاہ قدرت اللہ

۱۰۱ عسکری مرزا
۱۰۲ درد خواجہ میر درد
۱۰۳ اثر میر محمد
۱۰۴ رنج میر محمد نظیر
۱۰۵ الم صاحب میر
۱۰۶ طپش مرزا جان
۱۰۷ ہدایت ہدایت خاں
۱۰۸ محشر مرزا علی نقی
۱۰۹ حضور لالہ بال مکند
۱۱۰ فراق ثناء اللہ خاں
۱۱۱ وصال نصر اللہ
۱۱۲ بیدار میر محمدی
۱۱۳ شیدا
۱۱۴ مقبول مقبول علی خاں
۱۱۵ قاصر مرزا ببر علی بیگ
۱۱۶ قربان میر محمدی
۱۱۷ حکیم محمد پناہ علی خاں
۱۱۸ عشق میر غرب اللہ خاں
۱۱۹ مسرور مرزا سنگی بیگ
۱۲۰ مسرت شیخ وزیر علی
۱۲۱ تحیّر مصطفےٰ خاں
۱۲۲ رفیق مرزا اسد بیگ
۱۲۳ شہرت امیر بخش
۱۲۴ قدرت مولوی قدرت اللہ
۱۲۵ مائل میر محمدی
۱۲۶ آشفتہ عظیم الدین خاں عرف بچھے خاں
۱۲۷ شیفتہ حافظ عبدالصمد
۱۲۸ شگفتہ بدھ سنگھ
۱۲۹ نصیر میاں نصیر الدین عرف میاں کلّو

Marfat.com

۱۳۰ منیر وجیہہ الدین
۱۳۱ دریغ رضی علی خاں
۱۳۲ وفا مرزا عبدالعلی
۱۳۳ منشی لالہ مول چند
۱۳۴ اظہر شیخ کرامت علی
۱۳۵ ضمیر گنگا داس
۱۳۶ ذکا خوب چند
۱۳۷ اسیر ....
۱۳۸ معروف الٰہی بخش
۱۳۹ طوباس خاں صاحب فرنگی
۱۴۰ اعظم اعظم خاں
۱۴۱ امیر امیرالدولہ
۱۴۲ امی روشن بیگ
۱۴۳ منعم موہن لال
۱۴۴ مشیر شیخ قطب الدین
۱۴۵ سہراب سہراب بیگ
۱۴۶ نکہت سید نظر علی
۱۴۷ مشتاق میاں
۱۴۸ دل سوز خیراتی خاں
۱۴۹ صاحب مظفرالدولہ ظفریاب خاں
۱۵۰ شوق شیخ غلام رسول
۱۵۱ ذوق شیخ محمد ابراہیم
۱۵۲ ظفر بہادر شاہ
۱۵۳ قابل مرزا عالی بخت
۱۵۴ عالی (شاہزادہ دہلی)
۱۵۵ دارا مرزا دارا بخت
۱۵۶ طالب (پنڈت کشمیری)
۱۵۷ مومن مومن خاں
۱۵۸ وحشت سید غلام علی خاں

۱۵۹ یاس خیرالدین
۱۶۰ اکبر اکبر خاں
۱۶۱ شیفتہ مصطفےٰ خاں
۱۶۲ ندا شیخ فدا حسین
۱۶۳ سوزش شیخ احمد
۱۶۴ بیتاب عباس علی خاں
۱۶۵ کرم شیخ غلام ضامن
۱۶۶ مسکین
۱۶۷ عظمت میر عظمت اللہ خاں
۱۶۸ تسکین میر حسین
۱۶۹ نسیم اصغر علی خاں
۱۷۰ شرف شرف علی
۱۷۱ شمیم میر محمد حسین
۱۷۲ غالب اسداللہ خاں
۱۷۳ افگار میر حسین
۱۷۴ نظیر شیخ ولی محمد
۱۷۵ ضمیر میاں مداری
۱۷۶ عشق شاہ رکن الدین عرف شاہ گھیٹا
۱۷۷ فدوی مرزا محمد علی عرف مرزا کھیجو
۱۷۸ مستمند یار علی خاں
۱۷۹ محترم محترم علی خاں
۱۸۰ ملول عارف اللہ شاہ
۱۸۱ قرار جان محمد
۱۸۲ لطف مرزا علی
۱۸۳ آشفتہ مرزا رضا قلی
۱۸۴ برشتہ میاں مشرف
۱۸۵ سوز میر محمد
۱۸۶ رند مہربان خاں
۱۸۷ آصف نواب آصف الدولہ

۱۸۸ ترقی آغا محمد تقی
۱۸۹ سوزاں مرزا احمد علی خاں
۱۹۰ داغ میر مہدی
۱۹۱ عیش مرزا حسین رضا
۱۹۲ ہوش
۱۹۳ نوازش نوازش حسین خاں
۱۹۴ شعلہ شیخ محمد سلیمان
۱۹۵ راغب مرزا کریم بیگ
۱۹۶ دل گیر شبیر میاں
۱۹۷ سرور رجب علی
۱۹۸ سہا احمد علی
۱۹۹ اظہر شیخ اظہر علی
۲۰۰ مخلص مہدی حسن
۲۰۱ عسکر مولوی عسکری
۲۰۲ الطاف کلب حسین خاں
۲۰۳ شرر مرزا ابراہیم بیگ
۲۰۴ ذکا مرزا مخدوم بخش
۲۰۵ دیوانہ سرپ سنگھ
۲۰۶ حیران میر حیدر علی
۲۰۷ افسوس شیر علی
۲۰۸ حیف سید چراغ علی
۲۰۹ تاسف میر حسین علی
۲۱۰ حسرت مرزا جعفر علی
۲۱۱ ارمان مرزا باقر علی
۲۱۲ رقت مرزا قاسم علی
۲۱۳ رسم مرزا امام بخش
۲۱۴ روح میر شجاع الدین
۲۱۵ قسمت قلی خاں
۲۱۶ وحشت .....

Marfat.com

۲۱۷	جرأت	قلندر بخش	
۲۱۸	توت	میاں احمد علی	
۲۱۹	حقیقت	منشی میر حسین شاہ	
۲۲۰	سبقت	مرزا مغل	
۲۲۱	شہرت	.....	
۲۲۲	غضنفر	غضنفر علی خاں	
۲۲۳	غیرت		
۲۲۴	قیس	مرزا مدارا بیگ	
۲۲۵	کمال	شیخ کمال الدین	
۲۲۶	محبت	مرزا حسین علی	
۲۲۷	مایل	مرزا محمد یار بیگ	
۲۲۸	لطیف	مرزا لطف علی	
۲۲۹	مروت	میر صغیر علی	
۲۳۰	رفاقت	مرزا مکین	
۲۳۱	اختر	میر اکبر علی	
۲۳۲	محبت	نواب محبت خاں	
۲۳۳	مہر	منصور خاں	
۲۳۴	تصور	سید احسان علی	
۲۳۵	تحمل	محمد عظیم	
۲۳۶	رند	لالہ گنگا پرشاد	
۲۳۷	حسن	خواجہ حسن	
۲۳۸	مضطرب	مرزا علی	
۲۳۹	بہجت	لکھمن لال کالیتھ	
۲۴۰	مظہر	مرزا مظہر	
۲۴۱	قتیل	محمد حسن	
۲۴۲	ثمر	ثمر الدین احمد خاں عرف مرزا جی	
۲۴۳	صادق	نور علی بیگ	
۲۴۴	سید	میر محمد علی	
۲۴۵	تمکین	راجہ جوالا پرشاد	
۲۴۶	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	
۲۴۷	انشا	انشاء اللہ خاں	
۲۴۸	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	
۲۴۹	صادق	مرزا صادق علی	
۲۵۰	طالب	طالب حسین خاں	
۲۵۱	عیشی	طالب علی خاں	
۲۵۲	افصحے	شاگرد عیشی	
۲۵۳	قادر	مرزا قادر علی	
۲۵۴	ہلال	مرزا محمد	
۲۵۵	ذکی	نواب بہادر مرزا محمد ذکی	
۲۵۶	فرد	بہادر مرزا	
۲۵۷	عاشق	اعلیٰ جاہ چھوٹے صاحب	
۲۵۸	شیدا	والا جاہ منجھلے صاحب	
۲۵۹	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی	
۲۶۰	بیباک	میر نجف علی	
۲۶۱	جوش	شیخ رحیم اللہ	
۲۶۲	جوان	نعیم بیگ	
۲۶۳	صبر	مرزا زین العابدین عرف مرزا امید	
۲۶۴	ضیا	کانجومل	
۲۶۵	مقبل	مرزا ابراہیم بیگ	
۲۶۶	مضطر	کوزسین	
۲۶۷	مضطرب	درگا پرشاد	
۲۶۸	منتظر	نور الاسلام	
۲۶۹	گرم	مرزا حیدر علی	
۲۷۰	تنہا	محمد عیسیٰ	
۲۷۱	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ	
۲۷۲	تسلی	لالہ ٹیکا رام	
۲۷۳	اوباش	شیخ امیر الزماں	
۲۷۴	خلیق	میر مستحسن	
۲۷۵	مخلوق	سید احسان علی	
۲۷۶	مونس	میر نواب	
۲۷۷	شرف	لالہ میڈ دلال	
۲۷۸	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں	
۲۷۹	عبرت	نواب حسن علی خاں	
۲۸۰	کامل	شیخ جمال الدین	
۲۸۱	فرد	مولوی وحید الدین عرف خدا بخش	
۲۸۲	ممنون	قاضی محمد علی	
۲۸۳	خادم	شیخ خادم علی	
۲۸۴	اندوہ	علی حسین خاں	
۲۸۵	الٰہی	الٰہی بخش	
۲۸۶	امیر	مرزا امید	
۲۸۷	شکیب	اصغر علی	
۲۸۸	ادیب	گور بخش	
۲۸۹	بریاں	مظفر علی خاں	
۲۹۰	عیاش	میر محمد یعقوب،	
۲۹۱	فائق	شیخ مغل	
۲۹۲	فریاد	مرزا مغل	
۲۹۳	ظہور	منشی ظہور محمد	
۲۹۴	بندہ	میر حیدر علی	
۲۹۵	پیام	شرف الدین علی خاں	
۲۹۶	حسام	شیخ ولایت علی	
۲۹۷	حباب	لطف علی بیگ	
۲۹۸	رعنا	شیخ عبدالرحیم	
۲۹۹	زیبا	میاں عبدالرحیم	
۳۰۰	زلال	میر دوست علی	
۳۰۱	حریف	لالہ چنی لال	
۳۰۲	ظریف	لالہ بینی پرشاد	
۳۰۳	عشاق	شاہ مظہر حق	

Marfat.com

۳۰۴	عارف	میر عارف علی	۳۳۴	قلزم	شیخ علی بخش	۳۶۳	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۰۵	سپند	مرزا لطف علی بیگ	۳۳۵	ساحل	گوہر علی	۳۶۴	موجی	لالہ موجی رام
۳۰۶	سامان	خواجہ محمد حسین	۳۳۶	شجر	لالہ کرو داس	۳۶۵	ریحاں	لالہ دیا کشن
۳۰۷	نگاہ	شیخ حیدر علی	۳۳۷	رسا	شیخ محمد بخش	۳۶۶	نسیم	میر مظفر حسین
۳۰۸	نجف	شیخ عبدالکریم	۳۳۸	شور	مرزا آغا علی	۳۶۷	حسن	میر اکبر علی خاں
۳۰۹	یاس	میر الٰہی بخش	۳۳۹	ذوق	شیخ عبداللہ	۳۶۸	منیر	مرزا اکبر علی خاں
۳۱۰	نظر	مرزا علی	۳۴۰	ذاکر	شیخ بشارت اللہ	۳۶۹	دبیر	مرزا
۳۱۱	طپاں	مرزا رمضان بیگ	۳۴۱	مہدی	مہدی علی خاں بہادر	۳۷۰	اسیر	میر مظفر علی
۳۱۲	شفیق	بندے علی	۳۴۲	حاذق	حکیم شاہ عالم خاں	۳۷۱	موزوں	میر نواب
۳۱۴	وحشی	شیخ کرم علی	۳۴۳	واحد	شیخ محمد بخش	۳۷۳	عالی	میر بندہ حسین
۳۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۳۴۴	کیواں	مرزا مغل	۳۷۳	درخشاں	میر علی جان
۳۱۶	اقبال	اقبال الدولہ بہادر	۳۴۵	اظہر	شیخ امین احمد	۳۷۴	ابر	شیخ رمضانی
۳۱۷		انبر پرشاد	۳۴۶	مسرور	شیخ پیر بخش	۳۷۵	نازش	میر الٰہی بخش
۳۱۸	غافل	منور خاں	۳۴۷	بہتر	میر اشرف علی	۳۷۶	حنا	عبدالکریم خاں
۳۱۹	شمیم	شیخ محمد صابر	۳۴۸	اظہار	محمد وارث	۳۷۷	عزیز	شیخ تفضل حسین
۳۲۰	مخمور	محمد جعفر	۳۴۹	شاداں	شیخ نبی بخش	۳۷۸	کاظم	کاظم علی خاں
۳۲۱	نزار	خواجہ محمد اکرم	۳۵۰	بارش	شیخ غلام حیدر	۳۷۹	آتش	حیدر علی
۳۲۲	نالاں	مرزا محمد خاں	۳۵۱	شفق	مرزا بندہ علی	۳۸۰	صدر	میر صدرالدین
۳۲۳	ناداں	میر شیر علی	۳۵۲	ثمر	مرزا علی	۳۸۱	فقیر	میر کمال الدین
۳۲۴	شاد	شیخ فضل علی	۳۵۳	ہنر	مرزا مغل	۳۸۲	سالک	میر مصطفےٰ بخش
۳۲۵	تمنا	بیرون داس	۳۵۴	ہلال		۳۸۳	عارف	میر جمال الدین
۳۲۶	خاں	اشرف علی خاں	۳۵۵	جاہ	محمد ابراہیم	۳۸۴	رند	سید محمد خاں
۳۲۷	آشفتہ	محمد ہادی علی خاں	۳۵۶	عدل	شیخ فضل رحمان	۳۸۵	افضل	حسن یار خاں
۳۲۸	مشفق	شیخ محمد خاں	۳۵۷	شعور	شیخ عبدالرؤف	۳۸۶	ناصر	مرزا امیر
۳۲۹	واصف	حیدر حسن	۳۵۸	لئیق	محمد ظہورالدین	۳۸۷	واہب	ہدایت حیدر
۳۳۰	فزا	شیخ محمد بخش	۳۵۹	سہیل	مولوی احمد علی	۳۸۸	بسمل	مرزا عنایت
۳۳۱	باغ	امام علی	۳۶۰	وحید	محمد وحیدالدین	۳۸۹	سالی	علی رضا خاں
۳۳۲	منصف	شیخ قادر علی	۳۶۱	امیر	محمد رضا	۳۹۰	شناور	صاحب مرزا
۳۳۳	جمیل	امیر علی خاں	۳۶۲	تمنا	شیخ غیاث الدین	۳۹۱	شرر	مرزا آغا حسن

Marfat.com

۳۹۲	شجر	میر علی حسین	۴۲۱	سرور	ولایت حسین	۴۵۰	ضبط	نوازش علی خاں
۳۹۳	سید	میر عنایت حسین	۴۲۲	سخن	لالہ رام دیال	۴۵۱	اعجاز	نواب اصغر علی خاں
۳۹۴	امیر	امیر مرزا	۴۲۳	نمود	میر مہدی حسن	۴۵۲	سروش	شیخ مراد علی
۳۹۵	رونق	شیخ رونق علی	۴۲۴	اعظم	میر اعظم شاہ	۴۵۳	نصیح	مرزا جعفر علی
۳۹۶	گلشن	راجہ جیالال	۴۲۵		نورالدین مرزا	۴۵۴	ملال	محمد رمضان خاں
۳۹۷	خلیل	میر ہدایت علی	۴۲۶		ہمایوں بخت مرزا	۴۵۵	ثاقب	مرزا مہدی
۳۹۸	خلیل	میر دوست علی	۴۲۷		حیدر مرزا	۴۵۶	آزاد	سید علی حسین
۳۹۹	شمسی	نواب محمد علی خاں عرف شمشیر نواب	۴۲۸		ظفر شیخ ظفر علی	۴۵۷	سحر	سید ناصر
۴۰۰	امیر	لالہ شادی لال	۴۲۹		یوسف یوسف خاں	۴۵۸	اُنس	مرزا محمد
۴۰۱	ظہور	جگل کشور	۴۳۰		اصغر علی اصغر خاں	۴۵۹	قدس	مرزا محمد حنا عرف جھمن صاحب
۴۰۲	شائق	لالہ سیوہ رام	۴۳۱		عالی خواجہ عبداللہ	۴۶۰	آباد	مہدی حسن خاں
۴۰۳	نسیم	دیا شنکر	۴۳۲		صولت خواجہ محمد	۴۶۱	صحبت	بخشش علی خاں
۴۰۴	عشق	آغا رضا	۴۳۳		عاشور علی خاں نواب	۴۶۲	ہشیار	میر امجد علی
۴۰۵	اوج	مرزا علی حسین	۴۳۴		اسحاق مرزا اسحاق	۴۶۳	گویا	فقیر محمد خاں
۴۰۶	نصرت	مرزا محمد جعفر	۴۳۵		جلا مرزا احد علی خاں	۴۶۴	فراق	خواجہ بہادر حسین
۴۰۷	منتہی	مرزا ستیا	۴۳۶		طاہر مرزا بندہ حسن	۴۶۵	صبر	میر اسد
۴۰۸	شرف	سید باقر علی آغا حجو	۴۳۷		الم آغا مہدی	۴۶۶	شایق	لالہ فتح چند
۴۰۹	آزاد	شاہ مرزا	۴۳۸		گل نواب امیر مرزا خاں	۴۶۷	شایق	میر محمد
۴۱۰	صبا	میر وزیر	۴۳۹		ممتاز کالکا دین	۴۶۸	حبیب	میر نواب
۴۱۱	کیف	شیخ فضل احمد	۴۴۰		جان میر یار علی	۴۶۹	سیفی	میر وارث علی
۴۱۲	سیاح	میر محمد رضا	۴۴۱		دانا روشن لال	۴۷۰	اسد	اسد اللہ خاں
۴۱۳	جزا	میر مہدی حسن	۴۴۲		عبور منشی رحمت اللہ	۴۷۱	فرخ	کرامت اللہ خاں
۴۱۴	ذوق	بندہ حسن	۴۴۳		چرکین شیخ باقر علی	۴۷۲	جوش	میر وارث علی
۴۱۵	شمیم	مرزا	۴۴۴		صاحبقراں سید امام علی	۴۷۳	نادر	کلب حسین خاں
۴۱۶	عدم	واحد علی خاں	۴۴۵		اسرار۔مرزا بندے علی عرف مرزا بندہ	۴۷۴	مسیحا	محمد علی خاں
۴۱۷	وصف	میر محمود علی	۴۴۶		ناسخ شیخ امام بخش	۴۷۵	معجز	میر محمد رضا
۴۱۸	قدر	میر نصیر الدین	۴۴۷		اثر نواب حسین علی خاں	۴۷۶	خضر	مرزا سید علی بیگ
۴۱۹	وحید	سرفراز علی خاں	۴۴۸		تدبیر مرزا محمد باقر عرف مرزا مغل	۴۷۷	فکر	شیخ ذوالفقار علی
۴۲۰	ازل	آغا حسن	۴۴۹		ہاتف مرزا حیدر علی	۴۷۸	شہید	مولوی محمد بخش

Marfat.com

۴۷۹ یوسف یوسف بیگ
۴۸۰ واحد پنڈت سنگم لال
۴۸۱ کوثر مرنا مہدی
۴۸۲ راوی خواجہ مصاحب علی
۴۸۳ قبول مرزا مہدی
۴۸۴ ثبات مرزا محمد محسن
۴۸۵ ندیم میر محمد شفیع
۴۸۶ شجر اجودھیا پرشاد
۴۸۷ حشم میر امیر علی
۴۸۸ نادر مرزا عسکری
۴۸۹ حافظ رشخص نابینا شاگرد ناسخ
۴۹۰ رشک میر علی اوسط
۴۹۱ شوق میر علی ضامن
۴۹۲ مہر سید آقا علی خاں
۴۹۳ سید سید علی خاں دلاور جنگ
۴۹۴ آرزو مرزا علی محمد
۴۹۵ رسا میر علی احمد
۴۹۶ تنویر سید کاظم حسین
۴۹۷ منیر میر اسمٰعیل حسین
۴۹۸ صغیر مرزا مغل
۴۹۹ فہیم بنات سندر لال
۵۰۰ غنی
۵۰۱ مجروح غلام سعید
۵۰۲ فریاد میر محمد باقر
۵۰۳ اوج میر محمود خاں
۵۰۴ ساحل سید اکبر علی
۵۰۵ قایل سید علی جان
۵۰۶ خروج منشی احمد حسن
۵۰۷ عاجز شیخ عبداللہ

۵۰۸ عشق علی اشرف خاں
۵۰۹ طوفان میر نوازش علی
۵۱۰ دریا رتن ناتھ پنڈت
۵۱۱ عیش منشی ابو محمد
۵۱۲ شاد فضل امام خاں
۵۱۳ بہار مرزا علی
۵۱۴ محرور شیخ ہادی حسن
۵۱۵ عشقی شیخ الٰہی بخش
۵۱۶ غافل لالہ کنھیا لال
۵۱۷ محسن میر محسن علی
۵۱۸ صادق صادق حسین خاں
۵۱۹ ہلال امیر علی خاں
۵۲۰ سجاد سید سجاد علی
۵۲۱ افضل شاہ غلام اعظم
۵۲۲ سعادت سعادت خاں
۵۲۳ جنون میر مہدی
۵۲۴ شوق میر رضی
۵۲۵ انور علی مرزا
۵۲۶ شرف شیخ شرف الدین
۵۲۷ موج میر کاظم حسین
۵۲۸ متین میر بہادر علی
۵۲۹ ذرہ شنکر لال
۵۳۰ محبت شیو پرشاد پنڈت
۵۳۱ نمود مرزا آسمان قدر
۵۳۲ کیوان مرزا علی حسین
۵۳۳ وزیر خواجہ
۵۳۴ قلق خواجہ اسد
۵۳۵ بے خود میر ہادی علی
۵۳۶ ایجاد شیخ بہادر علی

۵۳۷ سپہر میر محمدی
۵۳۸ طوبیٰ میر سیتا
۵۳۹ میر عباس
۵۴۰ مجرم قادر علی
۵۴۱ خطا علی بیگ
۵۴۲ آشنا سید محمد
۵۴۳ یوسف (شاگرد آشنا)
۵۴۴ عرش میر حسن عسکری عرف میر کلو
۵۴۵ ناصر سید ابو محمد
۵۴۶ انسخ سید ابو تراب عرف منجھو
۵۴۷ انسب میر ابو طالب
۵۴۸ قرار بندہ علی خاں
۵۴۹ برق مرزا محمد رضا
۵۵۰ حیدر مرزا حیدر خاں بہادر
۵۵۱ فلک میر بہادر حسین
۵۵۲ علی مرزا علی رضا
۵۵۳ ساحر
۵۵۴ طور مرزا محمد رضا
۵۵۵ طوفان میر علی حسین
۵۵۶ نور میر وزیر
۵۵۷ جری مرزا سرفراز علی
۵۵۸ سحاب اللہ یار خاں
۵۵۹ نقی علی نقی خاں عرف بابے صاحب
۵۶۰ حکیم میر محمد علی
۵۶۱ شفا مرزا کریم بیگ
۵۶۲ خورشید منوش وقت علی خاں
۵۶۳ سحر شیخ احسان علی
۵۶۴ حسام محمد تقی خاں بہادر
۵۶۵ ممتاز ممتاز الدولہ مرزا حسین علی خاں

Marfat.com

۵۶۶ قمر سید ابوتراب
۵۶۷ بحر شیخ امداد علی
۵۶۸ گرداب (شاگرد بحر)
۵۶۹ شفق مرزا علی جان
۵۷۰ سالم میر عسکری
۵۷۱ تحیر مرزا محمد بیگ
۵۷۲ شاد میر عباس
۵۷۳ آفتاب، شاہ عالم عالی گوہر
۵۷۴ اختر واجد علی شاہ
۵۷۵ امداد امداد علی خاں
۵۷۶ امید قزلباش خاں
۵۷۷ اتیم میر محمد علی
۵۷۸ ایمان شیر محمد خاں
۵۷۹ اعلیٰ مولوی اعلا
۵۸۰ بادشاہ نصیر الدین حیدر
۵۸۱ بیدل مرزا عبدالقادر
۵۸۲ برکت برکت علی خاں
۵۸۳ بیتاب شاہ علیم اللہ
۵۸۴ بیتاب سلوک رائے
۵۸۵ بسمل
۵۸۶ پاک باز میر صلاح الدین
۵۸۷ تراب تراب شاہ
۵۸۸ تمنا خواجہ امجد علی
۵۸۹ تمکین میر صلاح الدین
۵۹۰ تمنا محمد اسحاق
۵۹۱ ثابت شجاعت خاں
۵۹۲ ثابت اصالت خاں
۵۹۳ ثابت امانت علی
۵۹۴ جرات میر شیر علی

۵۹۵ جوشش محمد روشن
۵۹۶ جوان مرزا کاظم علی
۵۹۷ جہاندار شہزادہ جہاندار شاہ
۵۹۸ حسین سید غلام حسین
۵۹۹ حشمت محمد علی
۶۰۰ حدت نواب ابراہیم خاں
۶۰۱ حزیں
۶۰۲ حیرتی میر مراد علی
۶۰۳ خاکسار میر محمد یار
۶۰۴ خستہ عبداللہ خاں
۶۰۵ خیال میر غلام حسین
۶۰۶ خادم خادم علی خاں
۶۰۷ دوست شیخ غلام
۶۰۸ دانا شیخ فضل علی
۶۰۹ دل محمد عابد
۶۱۰ ذرہ
۶۱۱ ذوقی شاہ
۶۱۲ ذوق منشی آسا رام
۶۱۳ رضی سیف الدولہ رضی خاں بہادر
۶۱۴ رسوا آفتاب رائے
۶۱۵ راحم میر محمد علی
۶۱۶ روا مرزا محمد نقی
۶۱۷ رند حمزہ علی
۶۱۸ راغب جعفر خاں
۶۱۹ راسخ غلام علی خاں
۶۲۰ زار میر مظہر علی
۶۲۱ زکی جعفر علی خاں
۶۲۲ سراج سراج الدین
۶۲۳ سلطان میرزا ایزد بخش بہادر

۶۲۴ سلطان خواجہ سلطان جاہ
۶۲۵ ساقی مرزا محمد جان
۶۲۶ ستار عبدالستار
۶۲۷ سجاد
۶۲۸ سیف مرزا مغل
۶۲۹ شرر مرزا ابراہیم
۶۳۰ شرف میر محدی
۶۳۱ شرر خواجہ عاصم خاں
۶۳۲ شایق رائے امر سنگھ
۶۳۳ شائق امین الدین
۶۳۴ شایق نظر الدین
۶۳۵ شاکر شاکر علی
۶۳۶ محمد شاکر
۶۳۷ شور محمود بیگ
۶۳۸ شمس الدین شمس
۶۳۹ شاداں شیخ قطب
۶۴۰ شاداں رائے چندولال
۶۴۱ صواب شیخ محمد اشرف
۶۴۲ صابر میر حسین
۶۴۳ صدق
۶۴۴ صفدری میر عبداللہ
۶۴۵ صفا
۶۴۶ ضاحک میر غلام حسین
۶۴۷ طبیب حکیم سید شاہ
۶۴۸ طالع شمس الدین
۶۴۹ طاہر محمد خاں
۶۵۰ ظہور حافظ ظہور اللہ
۶۵۱ ظہور سیوا سنگھ
۶۵۲ ظاہر شیخ ظہور اللہ

Marfat.com

۶۶۳	عاشق	مہدی علی خاں	۶۸۶	قربان	میر محمدی	۷۰۹	نظام نواب عماد الملک غازی الدین خاں
۶۶۴	عارف	محمد (رفوگر)	۶۸۷	قدر		۷۱۰	سید ناصر علی خاں بہادر
۶۶۵	عاشق	اعظم خاں	۶۸۸	قلندر		۷۱۱	نالاں شیخ محمد وارث
۶۶۶	عاشق	سید ہدایت علی	۶۸۹	کامل	مرزا کامل بیگ	۷۱۲	ولی
۶۶۷	عاشق	سید غیاث الدین	۶۹۰	گوہر	مرزا امداد علی	۷۱۳	ولی
۶۶۸	عشق	میر زین الدین	۶۹۱	کیفی	میر ہدایت علی	۷۱۴	وجیہہ نواب وجیہہ الدین
۶۶۹	عشقی	(مراد آباری)	۶۹۲	لطف	میر شمس الدین	۷۱۵	وحید حکیم محمد وحید اللہ خاں
۶۷۰	عشقی	قاسم علی	۶۹۳	مخلص	مرزا ثنا	۷۱۶	والہ مرحمت خاں
۶۷۱	عازم	(قوم کالیتھ)	۶۹۴	مقصود		۷۱۷	ہادی میر محمد ہادی
۶۷۲	عاقل شاہ		۶۹۵	محب	شیخ ولی اللہ	۷۱۸	یک رو
۶۷۳	عاصی	خواجہ برہان الدین	۶۹۶	مایل	ہدایت علی	۷۱۹	یار میر احمد
۶۷۴	غازی الدین حیدر		۶۹۷	مہدی	نواب مہدی علی خاں	۷۲۰	شمع (شاہ جہاں آباد)
۶۷۵	غالب -	مکرم الدولہ بہادر بیگ جان طالب جنگ	۶۹۸	مجروح	منشی کھیم چند	۷۲۱	زوجہ میاں منعم
۶۷۶	غلامی	شاہ غلام	۶۹۹	مرزا	احترام الدولہ نواب	۷۲۲	دلہن بیگم صاحبہ
۶۷۷	غنی	شیخ محمد	۷۰۰	مستان	مرزا احسن	۷۲۳	جانی بیگم جان
۶۷۸	عبدالغنی		۷۰۱	مشتاق	مرزا ابراہیم بیگ	۷۲۴	جینا بیگم صاحبہ
۶۷۹	غریب	شیخ نصیر الدین احمد	۷۰۲	منعم	قاضی نور الحق	۷۲۵	گنا بیگم صاحبہ
۶۸۰	فراقی	پریم کشور	۷۰۳	شاہ مزمل		۷۲۶	رہنت مسماۃ نازک
۶۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۷۰۴	منتظر	خواجہ بخش	۷۲۷	موتی طوائف
۶۸۲	فراق	مرزا لمعتی علی خاں	۷۰۵	مقبول		۷۲۸	دلبر پھوٹی بیگم صاحبہ
۶۸۳	فارغ		۷۰۶	مجرم	سبحان علی خاں	۷۲۹	صاحب فاطمہ بیگم
۶۸۴	فدا	میر امام الدین	۷۰۷	مسیح	حکیم محمد علی	۷۳۰	نزاکت مجو طوائف
۶۸۵	قربان	میر فرمان علی	۷۰۸	نقی	نقی علی خاں	۷۳۱	شیریں بیگا طوائف

ہندوستان میں ترسیل زر کا پتہ

علی شیر خاں محلہ کھترانہ کلاں۔ رائے بریلی یو۔ پی

Marfat.com

طبقات الشعرائے ہند

مصنف

کریم الدین[1] ابن شیخ سراج الدین متوطن پانی پت۔ کریم الدین اپنے حالات میں خود لکھتے ہیں کہ :-

" نادرشاہ کے وقت میں ہمارا اسباب اور مال لٹ کر برباد ہوگیا تھا۔ اس وقت سے پھر اسلوب گھر کا درست نہ ہوا۔ دادا صاحب نے شوق زہد و تقوی کا کر کے مسجد نشینی اختیار کی۔ . . . . . قبلہ گاہ صاحب (والد صاحب) کو بھی کتب صوفیہ پڑھا کر مسجد نشینی کی تعلیم کی۔ چنانچہ بعد ان کے انتقال کے میرے قبلہ بھی مسجد نشیں رہے۔ ساکنین پانی پت ان کی خدمت خرچ کے موافق کر دیتے تھے وہ مسجد میں نماز پڑھا دیا کرتے تھے یا چند لڑکوں کو تعلیم کر کے اپنا گذارہ انکی آمدنی سے کرتے تھے۔ میں نے جب ہوش سنبھالا اور سن تمیز کو پہنچا، اول میں نے فارسی کی دو چار کتابیں پڑھ کر، کتابیں عربی کی پڑھنا شروع کیں۔ علم صرف و نحو پانی پت میں پڑھ کر شاہجہاں آباد میں آیا۔ اس جا ٹھہر کر صرف و نحو، معانی اور فلسفہ اور طب اور فقہ اور اصول اور کچھ حدیث تحصیل ۔ ان ایام میں اپنے ہاتھ سے کتابت کرتا۔ اس کی مزدوری پر گذران کرتا تھا۔ یہاں تک کہ درمیان ۱۸۱۲ء کے جناب مستطاب ٹامسن صاحب لفٹیننٹ گورنر بہادر نے بندوبست مدرسہ دہلی کا بخوبی کیا اور نئے طالبعلم تلاش کر کے اس میں واسطے تحصیل کے رکھے گئے۔ چنانچہ میں بھی اٹھارہ برس کی عمر میں اس میں داخل ہوا اور تنخواہ مری سولہ روپیہ ہوئی۔ اس جا، میں نے علم منطق، اور فلسفہ اور تاریخ اور علم و ادب عربی زبان میں اور علم فقہ پڑھا بعد ازاں جب کتب انگریزی کا ترجمہ اردو زبان میں سوسائٹی اردو نے کرا کے مشہور کرنا شروع کیا میں نے بھی ہر ایک کتاب کو جو ترجمہ انگریزی سے اردو میں ہوئی بشوق تمام پڑھا۔ . . . . . بعد ازاں بوترس صاحب پرنسپل مدرسہ دہلی کے حکم سے قوانین دیوانی اور فوجداری اور اصول قوانین، اور پولیٹیکل اکونومی یعنی سیاست مدنی اور علم انگریزی یہ سب تحصیل کیا۔ بعد فراغت، اس تحصیل کے اس شہر میں (دہلی) میں نے اپنا نکاح کیا اور اسی جا رہنا اختیار کیا اور ایک چھاپہ خانہ واسطے چھپوانے ترجموں کے بنوایا . . . . . دو چار جاہلوں نے اس مطبع میں میرے شریک ہو کر مجھ سے فریب کر کے وہ مطبع چھین لیا . . . . . شوق اشعار اردو کہنے کا مجھ کو مطلق نہیں ہے بلکہ شعر کہنا میں برا جانتا ہوں کیونکہ اہل علم کا یہ پیشہ نہیں ہے وہ لوگ جو معیشت سے فارغ البال ہیں اپنے دل بہلانے اور حسرت نکالنے کا انھوں نے یہ طور اختیار کیا ہے " (طبقات الشعرائے ہند ص ۴۷)

کریم الدین نے تعلیم و تاریخ ادب کی مندرجہ ذیل کتابیں یادگار چھوڑی ہیں۔

(۱) تعلیم النساء (۲) گلستان ہند (۳) طبقات الشعرائے ہند (۴) گلدستۂ نازنیناں۔

---

[1] فیلن صاحب نے بھی اس تذکرہ میں کریم الدین کی مدد کی ہے اور کتاب پر دونوں کا نام درج ہے۔

Marfat.com

(۵) رسالۂ عروض (۶) رسالہ قوائف (۷) ردعتہ الاجرام ۔

عہد تصنیف و طباعت

تذکرے کے آخری صفحہ میں لکھا ہے کہ
"تمام ہوا تذکرہ طبقات الشعرائے ہند مولفۂ مولوی کریم الدین ۱۸۴۷ء/۱۲۶۳ھ"
ظاہر ہے کہ "۱۸۴۷ء/۱۲۶۳ھ" میں تذکرہ مکمل ہوا ہے ۔
یہ تذکرہ مطبع العلوم مدرسہ دہلی سے سید اشرف علی کے زیر اہتمام ۱۸۴۸ء/۱۲۶۴ھ میں بڑی سائز پر شائع ہوا۔ اس کے نسخے اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہیں اور اس کے سرورق پر یہ عبارت درج ہے:۔
"تاریخ شعرا کا۔ مسٹر فیلن صاحب بہادر اور مولوی کریم الدین نے گارساں دتاسی کی تاریخ ۱۸۴۸ء عیسوی میں ترجمہ کیا اور نوسو چونسٹھ شاعروں اردو گو کے اشعار اور حال بھی دواوین مختلفہ میں سے منتخب کر کے اس میں مندرج کیا گیا"
اس ٹکڑے سے یہ اشتباہ ہوتا ہے کہ اس تذکرہ کے تکملہ کا سال ۱۸۴۸ء ہے ۔ لیکن یہ درست نہیں ہے۔ جیسا کہ مختلف اور بعض اندرونی اندراجات سے پتہ چلتا ہے کہ کریم الدین نے اسے ۱۸۴۷ء کے آخری ایام میں مکمل کیا اور اگلے سال ۱۸۴۸ء میں یہ چھپنا شروع ہو گیا۔ اس طرح ۱۸۴۷ء کو سال تصنیف اور ۱۸۴۸ء کو سال طباعت خیال کرنا چاہیئے ۔
انجمن ترقی اردو کراچی اور اردو ترقی بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں مطبوعہ نسخے موجود ہیں اور یہی اس وقت میرے سامنے موجود ہیں اس میں ۵۰۴ صفحات ہیں ۔

خصوصیات

تذکرہ اردو میں ہے اور بعض قدیم تذکروں خصوصاً گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کو سامنے رکھ کر مرتب کیا گیا ہے۔ سرورق کی عبارت سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ یہ گارساں کی تاریخ ادب کا صرف ترجمہ ہے۔ لیکن ایسا نہیں ہے۔ اشعار کے انتخاب اور اپنے معاصرین کے حالات میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں ۔
کریم الدین کا دیباچہ اور مقدمہ جس میں اردو زبان کی پیدائش و قدامت اور رسم الخط کی بحث ہے اور تذکرہ و تاریخ نگاری پر روشنی ڈالی گئی ہے ۔ حقیقتہً گارساں دتاسی کے مقدمہ سے ماخوذ ہے اور اکثر جگہ لفظی ترجمہ ہے ۔
کریم الدین نے اپنے تذکرے کو دو قسموں میں تقسیم کیا ہے اور ان کی تفصیل اس طور پر دی ہے ۔
"قسم اوّل ۔ اس میں حال متقدمین کا ہے جو ہندی اکثر مصنف گزرے ہیں"
قسم دوم :۔ اس میں ان شعرا کا ذکر ہے جو بانی اردو کے تھے اور انھوں نے اس زبان اردو کی شیوع میں کوشش بلیغ کی ہے ۔
قسم دوم کو ذیل کے چار طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے ۔
طبقہ اوّل :۔ اس میں اردو کے متقدمین شاعروں کا ذکر ہے ۔
طبقہ دوم :۔ میں بقول کریم الدین "ان کا ذکر ہے جو مصلح اردو اور مروج اس زبان کے تھے اور انھوں نے الفاظ کریہہ کا استعمال یکقلم زبان ریختہ سے موقوف کیا"
طبقہ سوم :۔ اس میں وہ شاعر ہیں جو طبقہ دوم کے شاگرد تھے ان کو الفاظ صحیح اور محاورات دلچسپ کے استعمال کرنے کا بہت شوق تھا"
طبقہ چہارم :۔ اس طبقہ میں وہ شاعر ہیں جو ہمعصر اس بندے کے ہیں اور ان سے ملاقات بندہ کی ہے یا اکثر جا یہ ان کو

Marfat.com

دیکھا ہے یا آنکہ ان کا حال سُنا ہے اور ملاقات نہیں ہوئی "

جیساکہ "تاریخ ادب ہندوستانی مؤلفہ گارساد تاسی" اور "گلدستہ نازنیناں" کریم الدین کے ذکر میں تفصیل دی چکی ہے ـــــ "طبقات الشعراء" دراصل تصنیف نہیں بلکہ ترجمہ ہے صرف یہ کہ اس میں انھوں نے کہیں کہیں اضافے کئے ہیں، گارساں چونکہ یورپی مشرق ہے اسلئے اس نے اپنا تذکرہ قدیم فارسی تذکرہ نگاری سے ہٹ کر "تاریخ کی روش پر مرتب کیا تھا۔ اس کے مقدمہ دیباچہ میں زبان اور سوسائٹی کا تعلق ادبی رفتار اور اردو کے رسم الخط اور دوسری خصوصیات سے بحث کی گئی ہے۔ بعدازاں پانچ فارسی اور ۳۹ برج بھاشا کے شاعروں کا ذکر ہے۔ اس طرح اردو زبان و ادب کا ایک پس منظر سامنے آجاتا ہے۔ جو اس سے پہلے کسی تذکرے میں نہیں ملتا۔ اس کے بعد اردو شعراء و مصنفین کا تذکرہ ہے اور اس میں شمالی ہند و دکن دونوں علاقوں کے افراد شامل ہیں۔

ہر چند کہ اس تذکرے میں بھی بعض وہی کمزوریاں پائی جاتی ہیں جن کی طرف گارساں اور کریم الدین نے اپنے دیباچوں میں اشارے کئے ہیں۔ پھر بھی اس کا سوانحی اور تنقیدی لب و لہجہ عام تذکروں سے مختلف ہے۔ اس میں سیاسی و معاشرتی ماحول کی تصویریں بھی ہیں اور شعراء و مصنفین کے متعلق بے لاگ سنجیدہ رائیں بھی۔ اس میں مبالغہ و تصنع، پاسداری اور طعن و تعریض کا وہ انداز کہیں نہیں ملتا جو قدیم تذکروں کی خصوصیت ہے۔ کریم الدین کے ترجموں اور اضافوں نے تعلی اور تصنع کا دخل کہیں کہیں ضرور کر دیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آتش خواجہ حیدر علی	۱۵	آگاہ میر حسن علی	۲۹	اجودھیا پرشاد کشمیری
۲	آرام خیر اللہ خاں	۱۶	آگاہ نور خاں	۳۰	احسان حافظ عبدالرحمن خاں
۳	آرام رائے پریم ناتھ کھتری	۱۷	آوارہ میر محمد ناظم	۳۱	احسان میر غلام علی
۴	آرام مکھن لال	۱۸	ابجدی	۳۲	احسن احسن اللہ خاں
۵	آزرد سراج الدین علی خاں اکبرآبادی	۱۹	ابراہیم عادل شاہ سلطان بخاری	۳۳	احسن عبدالرحمان خاں
۶	آزاد شیخ امیر الدین	۲۰	ابراہیم نواب علی ابراہیم خاں	۳۴	احسن مرزا احسن علی
۷	آزاد محمد فاضل	۲۱	ابرد شیخ نجم الدین علی خاں عرف شاہ مبارک	۳۵	احسن میاں احسن اللہ
۸	آزاد میر غلام علی خاں بلگرامی	۲۲	نشاطی ابن نشاطی	۳۶	احقر مرزا اجداد علی قزلباش
۹	آزاد میر نعیم اللہ	۲۳	ابوالفضل شیخ ابوالفضل	۳۷	احمد احمد
۱۰	آزاد میر مظفر علی	۲۴	اٹل میر عبدالجلیل	۳۸	احمد احمد بیگ قزلباش
۱۱	آزادہ آرام آزادہ	۲۵	اثر حسین علی خاں	۳۹	احمد احمد علی
۱۲	آزردہ رام سنگھ	۲۶	اثر میاں سید محمد میر	۴۰	احمد شیخ حافظ غلام احمد
۱۳	آزردہ مفتی محمد صدرالدین خانبہادر صدر الصدور	۲۷	اثیم محمد علی خاں	۴۱	امد غلام احمد برہان پوری
۱۴	آگاہ محمد صلاح دہلوی شاہجہان آبادی	۲۸	اجمل شیخ شاہ محمد	۴۲	احمد مرزا احمد بیگ

Marfat.com

۴۳ احمد مولوی شیخ حفیظ الدین احمد
۴۴ احمد صمصام اللہ
۴۵ احمد میر احمد علی
۴۶ احمد
۴۷ احمدی شیخ احمد وارث
۴۸ ۔ سید احمد خاں
۴۹ ۔ مولوی احمد علی
۵۰ اختر میر اکبر علی
۵۱ اختر ۔
۵۲ اخگر شکر چند دیوان مرزا خورم
۵۳ ادھم عبد العلی
۵۴ ارمان شاہ علی
۵۵ ارمان مجاہد جنگ
۵۶ اسد رائے کیرت سنگھ کھتری
۵۷ اسد میر امانی دہلوی
۵۸ اسعد مرزا اسعد بخت
۵۹ اسقان. اسقان
۶۰ اسلام مسیح الاسلام
۶۱ اسمٰعیل مولوی محمد اسمٰعیل
۶۲ اسیر بلتستزاد
۶۳ اشتیاق مولوی شاہ ولی اللہ
۶۴ اشرف ۔
۶۵ اشرف حافظ اشرف
۶۶ ۔ اشرف علی منشی
۶۷ اشرف محمد اشرف
۶۸ آشفتہ سید منور علی
۶۹ آشفتہ عظیم الدین خاں مرصع بور
۷۰ آشفتہ مرزا رضا قلی بیگ
۷۱ اشک محمد خلیل علی خاں

۷۲ آشکی غلام محی الدین
۷۳ آشنا حکیم میر علی سہارنپوری
۷۴ آشنا مرزا جگن
۷۵ آشنا منا سنگھ کھتری
۷۶ آشنا میر زین العابدین دہلوی
۷۷ آشوب میر امداد علی
۷۸ اصغر سید امجد علی اکبر آبادی
۷۹ اصغر میر اصغر علی مارہروی
۸۰ آصف نواب آصف الدولہ
۸۱ اظہر شیخ کرامت
۸۲ اظہر غلام محی الدین
۸۳ اظہر میر غلام علی اظہر دہلوی
۸۴ اعظم اعظم خاں دہلوی
۸۵ اعظم محمد اعظم
۸۶ اعلیٰ میر اعلیٰ
۸۷ آفاق میر فرید الدین
۸۸ آفتاب، ابو المظفر مجاہد الدین شاہ عالم بادشاہ
۸۹ افصح شاہ فصیح
۹۰ آفرین شیخ قلندر بخش،
۹۱ افسر غلام اشرف
۹۲ افسردہ ۔
۹۳ افسوس مرزا غفور بیگ
۹۴ افسوس میر شیر علی
۹۵ افضل کمال شاہ محمد
۹۶ افغاں محمد خاں
۹۷ افگار میر جنون
۹۸ اکرام مولوی اکرام علی
۹۹ اکبر اکبر خاں
۱۰۰ اکبر حاجی شاہ اکبر موصوف بہ

۱۰۱ اکبر مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں
۱۰۲ اکرم خواجہ محمد اکرم دہلوی
۱۰۳ الفت
۱۰۴ الفت منگل سین کالستھ
۱۰۵ الم میر الم صاحب
۱۰۶ الہام شیخ شرف الدین معروف بہ فضائل بیگ شاہ ملول
۱۰۷ الہام
۱۰۸ ۔ امام الدین سید
۱۰۹ امانی میر امانی دہلوی
۱۱۰ امجد مولوی محمد امجد
۱۱۱ امیر نواب محمد یار خاں
۱۱۲ امین، میر امان دہلوی
۱۱۳ امی روشن بیگ
۱۱۴ امید قزلباش خاں
۱۱۵ امید نام نامعلوم سید آبادی
۱۱۶ امین خواجہ محمد امین الدین خاں
۱۱۷ امین محمد مرزا [illegible]
۱۱۸ امین محمد امین [illegible]
۱۱۹ امین میر علی
۱۲۰ امین نواب امین الدولہ معین الملک
۱۲۱ انتظار علی تقی خاں
۱۲۲ انجام نمدۃ الملک نواب بہادر
۱۲۳ انسان امیر اسد اللہ یار خاں
۱۲۴ انشا، حکیم انشاء اللہ خاں
۱۲۵ انصر محمد انصر
۱۲۶ انکرا شرمی انکرا پہات
۱۲۷ انور غلام انور علی
۱۲۸ انور فضل محمد خاں
۱۲۹ انیس امیر الدولہ فرخ حسین خاں

Marfat.com

۱۳۰ آواری
۱۳۱ اد باش شیخ امیر الزماں بجنوری
۱۳۲ اولاد میر اولاد علی
۱۳۳ اویسی شاہ محی الدین بریلوی
۱۳۴ ایما میر حسن علی خاں
۱۳۵ ایمان شیر محمد خاں حیدرآبادی
۱۳۶ بابا لعل گرد بابا لعل گرد چھتری
۱۳۷ باسط باسط خاں
۱۳۸ باقر میر باقر علی
۱۳۹ بایزید بایزید انصاری
۱۴۰ ببر -
۱۴۱ ببر علی ببر علی شاہ
۱۴۲ بحر -
۱۴۳ بختاور بختاور
۱۴۴ بخش الٰہی بخش
۱۴۵ بخشش بخشش علی فیض آبادی
۱۴۶ بخشی حسین بخش اکبرآبادی
۱۴۷ بروج برموج لبس داس
۱۴۸ برشتہ شرف الدین
۱۴۹ برق پردانہ علی شاہ مرادآبادی
۱۵۰ برق قاضی نجم الدین
۱۵۱ برق لالہ بھگوان دت لکھنوی
۱۵۲ برق میاں شاہ جیو
۱۵۳ برکت برکت اللہ خاں
۱۵۴ برکت برکت علی خاں خیرآبادی
۱۵۵ برہمن داتا رام
۱۵۶ بسمل -
۱۵۷ بسمل سید جبار علی چنارنوی
۱۵۸ بسمل گدا علی بیگ فیض آبادی

۱۵۹ بسمل مرزا بھجو بیگ
۱۶۰ بسمل منا لال کایستھ
۱۶۱ بسمل مولوی محمدی ملقب بمیاں
۱۶۲ بشیر میر بشارت علی دہلوی
۱۶۳ بقا محمد بقا اللہ
۱۶۴ بگھاری لعل بگھاری لعل
۱۶۵ بلا بہادر بلا بہادر
۱۶۶ بلاقی سید بلاقی دکھنی
۱۶۷ بل رام بل رام
۱۶۸ بہادر بہادر سنگھ کایستھ
۱۶۹ بہادر راجہ بینی بہادر
۱۷۰ بہادر راجہ رام پنڈت
۱۷۱ بہار منشی ٹیک چند دہلوی
۱۷۲ بہاری بہاری لال
۱۷۳ بھاگوداس بھاگوداس
۱۷۴ بھاوتنداس بھاوتنداس
۱۷۵ بھرتری بھرتری
۱۷۶ بھوپتی بھودیو کایستھ
۱۷۷ بہجت عبدالمجید
۱۷۸ بھید سید نوازش علی خاں
۱۷۹ بیان خواجہ احسن الدین خاں
۱۸۰ بیباک میر نجف علی
۱۸۱ بیتاب ...
۱۸۲ بیتاب خدا دوست خاں
۱۸۳ بیتاب سنتوک رائے
۱۸۴ بیتاب شاہ محمد عالم الٰہ آبادی
۱۸۵ بیتاب عباس علی خاں
۱۸۶ بیتاب محمد اسمٰعیل خاں دہلوی
۱۸۷ بیجان شیو سنگھ دہلوی

۱۸۸ بیجان عزیز خاں افغانی ردولیہ
۱۸۹ بیخود لالہ نرائن داس
۱۹۰ بیدار شاہ محمدی اکبرآبادی
۱۹۱ بیدل مرزا عبدالقادر
۱۹۲ بیدم حافظ قلندر بخش پانی پتی
۱۹۳ بیرہمان بیرہمان
۱۹۴ بیرنگ دلاور خاں
۱۹۵ بے قید سید فضل علی خاں
۱۹۶ بیکل سید عبدالوہاب دولت آبادی
۱۹۷ بینوا معروف مقبول شاہ
۱۹۸ بینی نرائن بینی نرائن
۱۹۹ بے ہوش عبدالرشید
۲۰۰ پاکیزہ میاں صلاح الدین
۲۰۱ پاکباز میر صلاح الدین معروف بمحسن میاں
۲۰۲ پدما پدما گوالیاری
۲۰۳ پردانہ راجہ جسونت سنگھ عرف شاہ جی
۲۰۴ پردانہ علی شاہ مرادآبادی
۲۰۵ پردانہ محمد بیگ خیرآبادی
۲۰۶ پریم کسوارا داس
۲۰۷ پہنچا -
۲۰۸ تاب مہتاب رائے کشمیری
۲۰۹ تاباں میر عبدالحیٔ
۲۱۰ تاثیر میر صادق علی حیدرآبادی
۲۱۱ تائب عبداللہ
۲۱۲ تپش مرزا محمد اسمٰعیل معروف مرزا جان
۲۱۳ تجرد میر عبداللہ
۲۱۴ تجلی شاہ تجلی علی حیدرآبادی
۲۱۵ تجلی میر محمد محسن معروف بمیر تجلی
۲۱۶ تجمل محمد عظیم بیگ

Marfat.com

۲۱۷ تجمل لکھنوی
۲۱۸ تحسین میر محمد عطا حسین خوش کلام
۲۱۹ تحیر غلام مصطفیٰ
۲۲۰ ترقی مرزا محمد تقی فیض آبادی
۲۲۱ تسلی ٹیکا رام
۲۲۲ تسکین سعادت علی
۲۲۳ تسکین گنگا داس پنڈت
۲۲۴ تسکین میر حسین
۲۲۵ تصور سید حیدر علی
۲۲۶ تعشق مولوی میر سید محمد قادری الجیلانی
۲۲۷ تقی میاں محمد تقی
۲۲۸ تلسی تلسی داس
۲۲۹ تمکین بخت مل پنڈت
۲۳۰ تمکین محمد صلاح الدین
۲۳۱ تمکین محمد یوسف
۲۳۲ تمنا عباس علی خاں فضل
۲۳۳ تمنا محمد اسحاق خاں کشمیری
۲۳۴ تمنا میر اسد علی دکنی
۲۳۵ تنہا سعد اللہ خاں
۲۳۶ تنہا شیخ عوض علی
۲۳۷ تنہا محمد عیسیٰ
۲۳۸ تھانیسری شاہ امام بخش
۲۳۹ ٹیپو ٹیپو سلطان عرف ٹیپو صاحب
۲۴۰ ثابت اصالت خاں
۲۴۱ ثابت شجاعت اللہ خاں لکھنوی
۲۴۲ ثابت مرزا صفی الدین
۲۴۳ ثاقب سید شمس الدین
۲۴۴ ثاقب میر شہاب الدین
۲۴۵ ثروت سید درویش علی

۲۴۶ ثروت مرزا احمد صادق معروف آغا شاعر قزلباش
۲۴۷ ثنا میر شمس الدین کشمیری
۲۴۸ جان جان عالم
۲۴۹ جان جان علی شاہ جہاں آبادی
۲۵۰ جان صاحب یار علی
۲۵۱ جان محمد شاہ جان محمد
۲۵۲ جام کورسین بدہولوی
۲۵۳ جانی بیگم جان مشہور بہو بیگم
۲۵۴ جانے چندرا جیپوری
۲۵۵ جانسی ملک محمد جائسی داس
۲۵۶ جراح غلام ناصر کشمیری
۲۵۷ جرأت قلندر بخش
۲۵۸ جرأت مرزا مغل
۲۵۹ جعفر جعفر علی خاں
۲۶۰ جعفری ـ
۲۶۱ جعفری میر باقر علی
۲۶۲ جعفر میر جعفر زٹلی
۲۶۳ جعفر شریف لالہ میاں قریشی
۲۶۴ جگ جیون جگ جیون داس چھتری
۲۶۵ جگنو میاں جگنو
۲۶۶ جلال ـ
۲۶۷ جلال جمال الدین حسین
۲۶۸ جلال ملا جلال بلخی
۲۶۹ جنون شاہ غلام میر تقی الہ آبادی
۲۷۰ جنون میر فخر الاسلام شاہجہاں آبادی
۲۷۱ جنون مرزا نجف علی خاں نباسی
۲۷۲ جنون میر فضل علی
۲۷۳ جوان مرزا کاظم علی دہلوی
۲۷۴ جوان محب اللہ

۲۷۵ جوان مرزا نعیم بیگ
۲۷۶ جوان مرزا نعیم بیگ
۲۷۷ جوش رحیم اللہ
۲۷۸ جوش نیاز احمد
۲۷۹ جوشش شیخ محمد روشن عظیم آبادی
۲۸۰ جوشش محمد عابد عظیم آبادی
۲۸۱ جذب میر عزت اللہ خاں معروف میر بھکاری
۲۸۲ جولاں میر بہادر علی شاہ دہلوی
۲۸۳ جولاں میر رمضان علی
۲۸۴ جولاں میر حسن علی خاں
۲۸۵ جوہر جوہر مند لعل معروف شیورام
۲۸۶ جوہر مرزا احمد علی
۲۸۷ جوہری ـ
۲۸۸ جہاندار جہاندار شاہ
۲۸۹ جہانگیر میر جہانگیر لکھنوی
۲۹۰ جہمن جہمن لال کایستھ دہلوی
۲۹۱ جینا جینا بیگم
۲۹۲ چاند چاند
۲۹۳ چترجھوج مصر چترجھوج مصر
۲۹۴ چنبھا ـ
۲۹۵ چینا چینا بیگم
۲۹۶ چندہ مہ لقا
۲۹۷ حاتم شیخ ظہور الدین شاہجہاں آبادی
۲۹۸ حافظ محمد اشرف
۲۹۹ حالی میر محب علی
۳۰۰ حامد باری ـ
۳۰۱ حسب میر احمد علی فریدآبادی
۳۰۲ حبیب ـ
۳۰۳ حجام عنایت اللہ معروف شاہ جی

Marfat.com

۳۰۴ حزین باقر میر محمد باقر دہلوی
۳۰۵ حزین شیخ محمد علی
۳۰۶ حزین صاحب عالم مرزا خجستہ بخت بہادر
۳۰۷ حزین میر بہادر علی
۳۰۸ حزین میر محمد باقر
۳۰۹ حسب میر احمد علی فریدآبادی
۳۱۰ حسیب -
۳۱۱ حسن -
۳۱۲ - مولوی حسن علی خاں
۳۱۳ حسن حسن علی خاں کشمیری
۳۱۴ حسن مرزا حسن
۳۱۵ حسن مولوی ابوالحسن
۳۱۶ حسن میر غلام حسن
۳۱۷ حسن علی مولوی حسن علی خاں
۳۱۸ حسن میر محمد حسن دہلوی
۳۱۹ حسین سید غلام حسین دہلوی
۳۲۰ حسین نواب غلام حسین خاں
۳۲۱ حسینی حکیم میر حسین
۳۲۲ حسینی ماسٹر حسینی
۳۲۳ حسینی میر بہادر علی
۳۲۴ حسرت جعفر علی خاں
۳۲۵ حسرت ذوقی رام مہاجن
۳۲۶ حسرت میر محمد حیات دہلوی
۳۲۷ حشمت محمد علی خاں
۳۲۸ حشمت مرزا فخرالدین
۳۲۹ حشمت میر محتشم علی
۳۳۰ حضور شیخ غلام بخش عظیم آبادی
۳۳۱ حضور لالہ بال مکند
۳۳۲ حفیظ حافظ محمد حفیظ دہلوی

۳۳۳ حقیر میر امام الدین عرف میر کلو
۳۳۴ حقیقت میر شاہ حسین
۳۳۵ حکیم محمد پناہ خاں
۳۳۶ حکیم مسیح الزماں حکیم محمد اشرف خاں
۳۳۷ حمایت -
۳۳۸ حمزہ حمزہ علی
۳۳۹ حمید میر حمید لکھنوی
۳۴۰ حیا حافظ محمد
۳۴۱ حیا مرزا رحیم الدین
۳۴۲ حیدر حسام الدین
۳۴۳ حیدر غلام حیدر
۳۴۴ حیدر مرزا حیدر بیگ الہ آبادی
۳۴۵ حیدر میر حیدر علی شاہجہاں آبادی
۳۴۶ حیدر میر حیدر علی خاں لاہوری
۳۴۷ حیدر یا حیدری میر حیدر شاہ دکھنی
۳۴۸ حیدری -
۳۴۹ حیدری منشی میر سید محمد حیدر بخش
۳۵۰ حیران حافظ بقاءاللہ
۳۵۱ حیران میر حیدر علی شاہجہاں آبادی
۳۵۲ حیرت پنڈت اجودھیا پرشاد کشمیری
۳۵۳ حیرت غلام فخرالدین شاہجہاں آبادی ثم لکھنوی
۳۵۴ حیرت مراد علی مرادآبادی
۳۵۵ حیف چراغ علی
۳۵۶ حیف میر چراغ علی لکھنوی
۳۵۷ خادم خادم علی خاں فرخ آبادی
۳۵۸ خادم خادم علی خاں یا حسین خاں
۳۵۹ خادم فضلا پانی پتی
۳۶۰ خادم میر وزیر علی
۳۶۱ خاص -

۳۶۲ خاکسار شیخ محمد یار عرف کلو
۳۶۳ خاکی غلام حیدر بیگ
۳۶۴ خان اشرف علی خاں دہلوی
۳۶۵ خان محمد خاں افغان
۳۶۶ خرد نواب فخرالدین
۳۶۷ خستہ عبداللہ خاں عرف میاں جیون
۳۶۸ خستہ میاں قطب بخش کشمیری
۳۶۹ خسرو خواجہ ابوالحسن دہلوی
۳۷۰ خوشنود -
۳۷۱ خلق میر احسن خلق فیض آبادی
۳۷۲ خلیق مرزا ظہور علی
۳۷۳ خلیق میر مستحسن
۳۷۴ خلیل محمد خلیل خاں فیض آبادی
۳۷۵ خوش رس حافظ غلام محمد
۳۷۶ - خواجہ حسن دہلوی
۳۷۷ خودغرض -
۳۷۸ خیال جے سنگھ رائے کائیتھ
۳۷۹ خیال غلام حسن خاں
۳۸۰ خیال غلام حسین خاں
۳۸۱ داغ میر مہدی
۳۸۲ دانا میر فضل علی معروف شاہ دانا
۳۸۳ داؤد مرزا داؤد بیگ معروف داؤد
۳۸۴ داؤد -
۳۸۵ درد خواجہ میر درد
۳۸۶ درد سید کرم اللہ خاں
۳۸۷ دردمند میاں محمد فقیہ
۳۸۸ درویش شاہ علی
۳۸۹ دریغ سید زین العابدین
۳۹۰ دوست غلام محمد بہاری

Marfat.com

۳۹۱	دل	آزاد خاں	۴۲۰	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۴۴۹	رسوا	آفتاب رائے کالیتھ
۳۹۲	دل	بینی پرشاد کالیتھ شادی	۴۲۱	ذوقا	ذوقا شاہ بنارسی	۴۵۰	رسوا	آفتاب رائے
۳۹۳	دل	دیبی پرشاد مرشد آبادی	۴۲۲	ذوقی	ذوقی رام مرادآبادی	۴۵۱	رستمی	کمال خاں (دکھنی)
۳۹۴	دل	زور آور خاں	۴۲۳	ذوقی	شاہ ذوقی لکھنوی	۴۵۲	رضا	-
۳۹۵	دل	شاہ فتح محمد	۴۲۴	راحت	-	۴۵۳	رضا	حمید الدین
۳۹۶	دل	شیخ محمد عابد عظیم آبادی	۴۲۵	راجہ	راجہ بہادر	۴۵۴	رضا	مرزا جیون
۳۹۷	دل	غلام مصطفےٰ خاں	۴۲۶	راج کرشن	مہاراجہ راج کرشن بہادر	۴۵۵	رضا	مرزا علی رضا مانکپوری
۳۹۸	دل	مولوی شمس الدین دہلوی	۴۲۷	راز	مرزا یعقوب علی بیگ	۴۵۶	رضا	مرزا محمد رضا لکھنوی
۳۹۹	دلخوش	بہادر سنگھ کھتری	۴۲۸	راسخ	غلام علی عظیم آبادی	۴۵۷	رضا	مولوی عبدالرضا تھانیسری
۴۰۰	دلسوز	خیرائی خاں	۴۲۹	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ	۴۵۸	رضا	میر رضا علی لکھنوی
۴۰۱	دیگر	میر حمایت اللہ خاں	۴۳۰	راغب	محمد جعفر خاں	۴۵۹	رضا	میر محمد علی معروف میر بٹیوی لکھنوی
۴۰۲	دلہن بیگم	نواب بہو بیگم	۴۳۱	رافت	رؤف احمد رامپوری	۴۶۰	رضا	میر محمدی سید لکھنوی
۴۰۳	دلیر	شاہ دلیر عظیم آبادی	۴۳۲	رافت	مرزا بگھی بیگ مرحوم	۴۶۱	رضی	سیف الدولہ سید رضا خاں بہادر
۴۰۴	دوست	-	۴۳۳	راقم	-	۴۶۲	رضی	مرزا رضی خاں منجم لکھنوی
۴۰۵	دوست	غلام محمد بہاری	۴۳۴	راقم	غلام محمد	۴۶۳	رغبت	میر ابوالمعانی
۴۰۶	دولہ رام	دولہ رام	۴۳۵	رام چرن	-	۴۶۴	رفیع	رفیع الدین خاں
۴۰۷	دہرم نرائن	دہرم نرائن	۴۳۶	رام چند	ماسٹر رام چند کالیتھ	۴۶۵	رفعت	مرزا پیارے شاہجہان آبادی
۴۰۸	دیدار	-	۴۳۷	رام راؤ	گرو رام راؤ	۴۶۶	رفیق	مرزا اسو بیگ
۴۰۹	دیوانہ	سرپ سنگھ	۴۳۸	رام کشن	پنڈت رام کشن کشمیری	۴۶۷	رقت	مرزا قاسم علی مشہدی کشمیری
۴۱۰	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں بنارسی	۴۳۹	رام موہن رائے	راجہ رام موہن رائے	۴۶۸	رمز	مرزا فخر الدین بہادر
۴۱۱	دیوراجہ	-	۴۴۰	رجا	-	۴۶۹	رنج	محمد میر محمد نصیر
۴۱۲	ذاکر	مرزا احمد بیگ شاہجہانآبادی	۴۴۱	رجب	رجب علی بیگ دہلوی	۴۷۰	رند	شاہ علی
۴۱۳	ذرہ	مرزا راجہ رام ناتھ	۴۴۲	رحمان	-	۴۷۱	رند	گنگا پرشاد لکھنوی
۴۱۴	ذرہ	لالہ جنی داس چہارآبادی	۴۴۳	رحیم	-	۴۷۲	رند	مہربان خاں
۴۱۵	ذکا	خوب چند کالیتھ دہلوی	۴۴۴	رسا	مرزا بلخی	۴۷۳	رنگین	پورن لعل کالیتھ
۴۱۶	ذکا	ذکا اللہ خاں لکھنوی	۴۴۵	رسا	مولوی علیم اللہ	۴۷۴	رنگین	سعادت یار خاں
۴۱۷	ذکی	میاں محمد ذکی	۴۴۶	رسا	مرزا کریم الدین	۴۷۵	روشن	روشن شاہ
۴۱۸	ذکی	میر جعفر علی خاں	۴۴۷	رستم	سید رستم علی خاں	۴۷۶	روشن	-
۴۱۹	ذکی	میر مہدی علی مرادآبادی	۴۴۸	رسوا		۴۷۷	رونق	میر غلام حیدر عظیم آبادی

Marfat.com

۴۷۸	دونق	معزالدین پانی پتی انصاری	۵۰۷	سرور	مرزا رجب علی بیگ	۵۳۶	سیوا سیوا دکھنی
۴۷۹	زار	برہان الدین	۵۰۸	سرور	مرزا زیبندہ بخت بہادر	۵۳۷	سیوا نارائن۔ سیوا نارائن راجپوت
۴۸۰	زار	میر مظہر علی	۵۰۹	سرور	میر فیض علی	۵۳۸	شاد —
۴۸۱	زار	میر جیون کشمیری	۵۱۰	سَرور	نواب میر محمد خاں بہادر	۵۳۹	شاد اللہ یار بیگ
۴۸۲	زکی	میر مہدی علی مراد آبادی	۵۱۱	سعادت	سعادت علی امروہوی	۵۴۰	شاد -
۴۸۳	زماں	-	۵۱۲	سعدی	سعدی دکھنی	۵۴۱	شاد محمد میر باز خاں غوری میرٹھی
۴۸۴	زماں	سید محمد زماں امروہوی	۵۱۳	سعید	قاضی سعید الدین خاں کاکوروی	۵۴۲	شاد میر احمد حسین
۴۸۵	زدر	داؤد بیگ	۵۱۴	سعید	محمد سعید خاں معروف سعید قریشی	۵۴۳	شاداب خوش وقت رائے چاندپوری
۴۸۶	زینت	زینت	۵۱۵	سعید	محمد سعید قاضی بدایونی	۵۴۴	شاداں میر رجب علی
۴۸۷	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۵۱۶	سکندر	خلیفہ محمد علی	۵۴۵	شاکر -
۴۸۸	سامان	میر محمد ناصر جونپوری	۵۱۷	سلام	نجم الدین علی خاں اکبر آبادی	۵۴۶	شاکر شاہ شاکر علی دہلی
۴۸۹	سائل	مرزا محمد یار بیگ	۵۱۸	سلطان	خواجہ سلطان خاں عظیم آبادی	۵۴۷	شاکر محمد شاکر
۴۹۰	سبحان	عبدالسبحان	۵۱۹	سلطان	صاحب عالم مرزا ایزد بخش	۵۴۸	شاہ شاہ سعد اللہ
۴۹۱	سبحان بخش	مولوی سبحان بخش	۵۲۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں	۵۴۹	شایق پیر محمد
۴۹۲	سبقت	مرزا مغل	۵۲۱	سلیمان	-	۵۵۰	شایق محمد تدبیر الدین خاں
۴۹۳	سپاہی	-	۵۲۲	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ بہادر جنگ	۵۵۱	شایق میر حاجی
۴۹۴	سپاہی	امام بخش	۵۲۳	سندر داس	سندر داس	۵۵۲	شایق محمد ہاشم
۴۹۵	سپاہی	شاہ تملی خاں	۵۲۴	سندر داس	سندر داس۔ مہاکادی سندر داس	۵۵۳	شرافت مرزا اشرف علی
۴۹۶	سجاد	میر سجاد اکبر آبادی	۵۲۵	سہراب	سہراب بیگ شاہجہان آبادی	۵۵۴	شرر مرزا ابراہیم بیگ
۴۹۷	سحر	محمد خلیل خاں دکھنی	۵۲۶	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۵۵	شرر مرزا جعفر دہلوی
۴۹۸	سخن	حکیم مرزا محمد حسین کشمیری	۵۲۷	سورداس	سورداس	۵۵۶	شرر مرزا صادق
۴۹۹	سخنور	لالہ دلورے سنگھ	۵۲۸	سوز	محمد میر شاہجہاں آبادی	۵۵۷	شرر مرزا غیاث الدین
۵۰۰	سراج	-	۵۲۹	سوزاں	شیخ شمس الدین دہلوی	۵۵۸	شرف شیخ شرف الدین
۵۰۱	سراج	سراج الدین علی	۵۳۰	سوزاں	مرزا احمد علی خاں	۵۵۹	شرف میر مہدی
۵۰۲	سراج	شیخ سراج الدین پانی پتی	۵۳۱	سیادت	میر غلام رسول مراد آبادی	۵۶۰	شریف مرزا شریف بیگ
۵۰۳	سرسبز	مرزا زین العابدین خاں عرف مرزا امیدی	۵۳۲	سید	میر غالب علی خاں المخاطب بہ سید الشعرا	۵۶۱	شعلہ امرناتھ کشمیری
۵۰۴	سرشار	لالہ تلوک چند کھتری	۵۳۳	سید	میر قطب علی معروف بہ قطب عالم	۵۶۲	شعوری -
۵۰۵	سرمد	محمد سرمد قاضی سرنگ پٹم	۵۳۴	سید احمد	سید احمد	۵۶۳	شفا حکیم یاد علی
۵۰۶	سرور	حمایت اللہ خاں	۵۳۵	سیم چند	سیم چند چھتری	۵۶۴	شفیع محمد شفیع

Marfat.com

۵۶۵	شفیق	مظہر علی خاں	۵۹۴	شیدا	مولوی امانت اللہ بنگالی	۶۲۳	ضمیر
۵۶۶	شکوہ	محمد رضا لکھنوی	۵۹۵	شیدا	نواب معین الدین	۶۲۴	ضمیر
۵۶۷	شکوہ	میر شکوہ علی	۵۹۶	شیفتہ	-	۶۲۵	ضیا
۵۶۸	شکیبا	شیخ غلام حسین دہلوی	۵۹۷	شیفتہ	حافظ عبد الصمد	۶۲۶	طالب
۵۶۹	شگفتہ	بدھ سنگھ	۵۹۸	شیفتہ	نواب مصطفےٰ خاں	۶۲۷	طالب
۵۷۰	شگفتہ	مرزا بیدار بخت بہادر عرف	۵۹۹	صابر	مرزا صابر	۶۲۸	طالب
۵۷۱	شگفتہ	مرزا سیف علی شگفتہ بخت مرزا حاجی	۶۰۰	صابر	صابر شاہ دہلوی	۶۲۹	طالع
۵۷۲	شمشیر خاں		۶۰۱	صاحب	-	۶۳۰	طرہ
۵۷۳	شور	باکھو تصاب پانی پتی	۶۰۲	صاحب	امت الفاطمہ بیگم	۶۳۱	طور
۵۷۴	شور	جارج پیش	۶۰۳	صاحبہ	نواب ظفر یاب خاں بہادر	۶۳۲	طوطا مس
۵۷۵	شور	شیخ محمد محی الدین صدیقی	۶۰۴	صاحب قران	سید امام علی بلگرامی	۶۳۳	ظاہر
۵۷۶	شور	مرزا محمود بیگ عرف ملو بیگ	۶۰۵	صادق	صادق علی خاں	۶۳۴	ظفر
۵۷۷	شورش	غلام احمد	۶۰۶	صادق	صادق علی خاں عظیم آبادی	۶۳۵	ظہور
۵۷۸	شورش	میر غلام حسین عظیم آبادی	۶۰۷	صادق	میر جعفر خاں	۶۳۶	عاجز
۵۷۹	شوق	-	۶۰۸	صانع	نظام الدین بلگرامی	۶۳۷	عاجز
۵۸۰	شوق	حسن خاں پٹھان	۶۰۹	صبا	-	۶۳۸	عاشق
۵۸۱	شوق	روشن لعل	۶۱۰	صبا	کانجی مل	۶۳۹	عاشق
۵۸۲	شوق	الٰہی بخش منشی اکبر آبادی	۶۱۱	صبا	منولال کالیتھ لکھنوی	۶۴۰	عاشق
۵۸۳	شوق	غلام رسول شاہ جہاں آبادی	۶۱۲	صبا	میر وزیر علی	۶۴۱	عاشق
۵۸۴	شوق	مولوی قدرت اللہ	۶۱۳	صبر	مرزا غلام حسین کشمیری	۶۴۲ الف ب	عاشق
۵۸۵	شوکت	سیف علی بجنوری	۶۱۴	صفا	نام آور خاں	۶۴۲	عاصی
۵۸۶	شیونرائن	شونرائن	۶۱۵	صفا	مرزا بننے	۶۴۴	عاصی
۵۸۷	شہامت	شاہ شہامت علی	۶۱۶	صفدر	میر صفدر علی سونی پتی	۶۴۵	عاصی
۵۸۸	شہرت	-	۶۱۷	صفدری	میر صادق علی کوچک	۶۴۶	عارف
۵۸۹	شہرت	مرزا حاجی بیگ	۶۱۸	صنعت	کریم الدین مرادابادی	۶۴۷	عارف
۵۹۰	شہید	-	۶۱۹	صورت	صورت کشوار	۶۴۸	عارف
۵۹۱	شہیدی	کرامت علی لکھنوی	۶۲۰	صہبائی	مولوی امام بخش	۶۴۹	عاقل
۵۹۲	شیدا	..	۶۲۱	صید		۶۵۰	عالی
۵۹۳	شیدا	مرزا سہنگا	۶۲۲	ضبط	میر حسن شاہ فقیر لکھنوی	۶۵۱	عالی جاہ

Marfat.com

۶۵۲	عبدالواسع	—
۶۵۳	عبرت	میر ضیاء الدین
۶۵۴	عدم	واحد علی خاں لکھنوی
۶۵۵	عزلت	سید عبدالعلی
۶۵۶	عزیز	-
۶۵۷	عزیز	بکھاری لعل
۶۵۸	عزیز	عزیز اللہ دکھنی
۶۵۹	عزیز	مہاراج سنگھ
۶۶۰	عسکری	مرزا عسکری
۶۶۱	عشرت	غلام علی عشرت
۶۶۲	عشرت	میر غلام علی بریلوی
۶۶۳	عشق	حکیم عزت اللہ
۶۶۴	عشق	رکن الدین شاہ عرف گمٹیا
۶۶۵	عشق	شیخ غلام محی الدین میرٹھی
۶۶۶	عشق	فقیر
۶۶۷	عظیم	-
۶۶۸	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۶۶۹	عظمت	میر عظمت اللہ بریلوی
۶۷۰	علی	علی محمد خاں مرادآبادی
۶۷۱	علی	مرزا علی قلی دہلوی
۶۷۲	عنایت	عنایت علی خاں
۶۷۳	عیاش	خیالی رام دہلوی
۶۷۴	عیاش	میر یعقوب لکھنوی
۶۷۵	عید	میاں عبداللہ شاہ ٹونکی
۶۷۶	عیش	مرزا حسین رضا لکھنوی
۶۷۷	عیشی	طالب علی خاں لکھنوی
۶۷۸	-	غلام احمد
۶۷۹	-	غلام حسین خاں
۶۸۰	غالب	-
۶۸۱	غالب	اسداللہ خاں عرف مرزا نوشہ
۶۸۲	غالب	غالب علی خاں
۶۸۳	غالب	مکرم الدولہ بہادر بیگ خاں
۶۸۴	غازی	—
۶۸۵	غافل	بختاور سنگھ مرادآبادی
۶۸۶	غافل	رائے سنگھ
۶۸۷	غربت	—
۶۸۸	غریب	شیخ نصیر الدین کشمیری
۶۸۹	غریب	محمد امن
۶۹۰	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی
۶۹۱	غلامی	شاہ غلام محمد
۶۹۲	غلام	راجہ گوپال ناتھ
۶۹۳	غمگین	میر سید علی
۶۹۴	غنی	-
۶۹۵	غنی	شیخ عبدالغنی سہارنپوری
۶۹۶	غواص	مولانا غواص
۶۹۷	غیرت	—
۶۹۸	فارغ	—
۶۹۹	فارغ	فارغ شاہ بریلوی
۷۰۰	فارغ	مکند سنگھ بریلوی
۷۰۱	فارغ	میاں فارغ شاہ
۷۰۲	فارغ	میر احمد خاں
۷۰۳	فایز	صدرالدین محمد
۷۰۴	فایز	مسیح
۷۰۵	فایز	معین الدین
۷۰۶	فایز	میر فایز علی دہلوی
۷۰۷	فتح اللہ	امیر فتح اللہ شیرازی
۷۰۸	فتح علی	فتح علی خاں حسینی گردیزی
۷۰۹	فخر	میر فخرالدین لکھنوی
۷۱۰	فدا	امام الدین دہلوی
۷۱۱	فدا	عاقبت محمود خاں
۷۱۲	فدا	سید محمد علی معروف بہ فدا شاہ بہاری
۷۱۳	فدا	مرزا فدا حسین
۷۱۴	فدائی	مرزا عظیم بیگ
۷۱۵	فدوی	محمد حسن لاہوری
۷۱۶	فدوی	محمد محسن لاہوری
۷۱۷	فدوی	مرزا محمد علی معروف بہ مرزا بیگ
۷۱۸	فدوی	میر فضل علی
۷۱۹	فراسو	فراسو نصرانی
۷۲۰	فراغ	محمد فراغ شاہ جہاں آبادی
۷۲۱	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں
۷۲۲	فراقی	پریم کشور
۷۲۳	فرحت	امیر علی دہلوی
۷۲۴	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۷۲۵	فرخ	فرخ بخش
۷۲۶	فرخ	میر فرخ علی دہلوی
۷۲۷	فرصت	مرزا لطف بیگ الہ آبادی
۷۲۸	فروغ	میر علی اکبر
۷۲۹	فرہاد	میر ببر علی فیض آبادی
۷۳۰	فریاد	لالہ صاحب رائے کالیتھ
۷۳۱	فسوں	مرزا سنجھلے
۷۳۲	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی
۷۳۳	فضلی	افضل دین خاں دکنی
۷۳۴	فضلی	فضل علی
۷۳۵	فضل	شاہ فضل دکنی
۷۳۶	فضل	فضل مولیٰ خاں لکھنوی
۷۳۷	فطرت	مرزا فطرت
۷۳۸	فعال	اشرف علی خاں

Marfat.com

۷۳۹ فقیر میر شمس الدین دہلوی
۷۴۰ فقیر میر فقیر اللہ
۷۴۱ فگار میر حسن شاہ جہان آبادی
۷۴۲ فگار مرزا قطب علی بیگ دہلوی
۷۴۳ فیاض میر ولی
۷۴۴ فیض پنڈت کریا کشن کشمیری
۷۴۵ فیض میر فیض علی
۷۴۶ قابل مرزا علی بخت بادشاہ زادہ
۷۴۷ قادر سید خلیل قادر یا قادری دکنی
۷۴۸ قادر محمد قادر
۷۴۹ قاسم حکیم قدرت اللہ قاسم دہلوی
۷۵۰ قاسم سید قاسم علی خاں
۷۵۱ قاصر مرزا ببر علی بیگ دہلوی
۷۵۲ قایم شیخ محمد قیام الدین چاندپوری
۷۵۳ قبول عبدالغنی بیگ کشمیری
۷۵۴ قدرت شاہ قدرت اللہ دہلوی
۷۵۵ قدرت مولوی قدرت اللہ
۷۵۶ قدرت مولوی قدرت اللہ اپری
۷۵۷ قربان میر جیون
۷۵۸ قربان میر قربان علی عظیم آبادی
۷۵۹ قربان میر کدی
۷۶۰ قرار جان محمد
۷۶۱ قرار میر حسن علی
۷۶۲ قسمت شمس الدولہ خلق باگہ علی
۷۶۳ قطب شاہ قطب شاہ دکنی
۷۶۴ قلق میاں عبدالعلی شاہ مدار
۷۶۵ قلندر لالہ بدھ سنگھ
۷۶۶ قلی قطب شاہ بادشاہ گولکنڈہ
۷۶۷ قمر مرزا قمر طالع

۷۶۸ قمر مرزا قمر الدین معروف مرزا حاجی
۷۶۹ قناعت مرزا غلام نصیر الدین
۷۷۰ قناعت مرزا محمد بیگ
۷۷۱ قیس مرزا احمد علی بیگ
۷۷۲ کاظم کاظم الدین منشی دکنی
۷۷۳ کافر میر علی تقی دہلوی عرف کافر بیکا
۷۷۴ کامل شاہ کامل دہلوی
۷۷۵ کامی کرشنا راجہ کامی کرشنا بہادر
۷۷۶ کامل پنڈت تھاکر داس کشمیری
۷۷۷ کامل مرزا کامل بیگ
۷۷۸ کبیر حکیم کبیر علی سنبھلی
۷۷۹ کبیر کبیر
۷۸۰ کبیر سہولی حکیم شیخ عنصری
۷۸۱ کرتا کرتا کرشن پنڈت
۷۸۲ کرشنا داس کرشنا داس
۷۸۳ کرشنا مہیش کرشنا جاپسی
۷۸۴ کرشنا پانڈت کرشنا جاپسی
۷۸۵ کریم شیخ غلام غنی
۷۸۶ کریم [illegible]
۷۸۷ کریم [illegible]
۷۸۸ کلیم [illegible]
۷۸۹ کمال [illegible]
۷۹۰ کمال الدین [illegible]
۷۹۱ کمرین [illegible]
۷۹۲ کوثر [illegible]
۷۹۳ کوچک [illegible]
۷۹۴ کہنہ داس کہنہ داس
۷۹۵ کیس داز عبداللہ حسین
۷۹۶ کیشو داس کیشو داس

۷۹۷ کیف فضل احمد
۷۹۸ گجراتی شاہ علی
۷۹۹ گرامی مرزا گرامی
۸۰۰ گردتار -
۸۰۱ گرفتار سنگی بیگ دہلوی
۸۰۲ گرم مرزا حیدر علی بیگ
۸۰۳ گریاں میر محمد علی لکھنوی
۸۰۴ گریاں میر محمد علی لکھنوی
۸۰۵ گستاخ مرزا علی لکھنوی
۸۰۶ گمان
۸۰۷ گنا بیگم
۸۰۸ گنگا پتی گنگا پتی
۸۰۹ گنگا کاوی گنگا کاوی
۸۱۰ گوبند سنگھ گوبند سنگھ
۸۱۱ گوکل ناتھ گوکل ناتھ
۸۱۲ گویا حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں
۸۱۳ گویا شیخ حیات اللہ رحیم آبادی
۸۱۴ گھاسی میر گھاسی دہلوی
۸۱۵ [illegible] میر کلیم اللہ
۸۱۶ لطف مرزا علی [illegible]
۸۱۷ لطیف میر لطیف علی
۸۱۸ لال لال کوی
۸۱۹ لال لال کوی
۸۲۰ [illegible]
۸۲۱ [illegible]
۸۲۲ مائل میر یار بیگ لکھنوی
۸۲۳ مائل میر مہدی شاہجہانپوری
۸۲۴ مائل سید کاظم علی بیرآبادی
۸۲۵ مبتلا

Marfat.com

۸۲۶ مبتلا مرزا کاظم علی بیگ
۸۲۷ منصف منصف علیخاں پٹھان
۸۲۸ مجبور حق رسا
۸۲۹ مجذوب مرزا غلام حیدر دہلوی
۸۳۰ مجرم رحمت اللہ اکبرآبادی
۸۳۱ مجنوں -
۸۳۲ مجنوں شاہ مجنوں
۸۳۳ مجروح منشی کرشنا یاکشن چند کٹھیری
۸۳۴ محب شیخ ولی اللہ دہلوی
۸۳۵ محبت میر بہادر علی
۸۳۶ محبت نواب محبت خاں
۸۳۷ محبوب محبوب
۸۳۸ محترم خواجہ محترم علی خاں
۸۳۹ محزون عالم شاہ لہرپوی
۸۴۰ محزون مولوی سید محمد حسین
۸۴۱ محزون میر ناصر جان
۸۴۲ محسن میر محسن
۸۴۳ محسن میر محسن
۸۴۴ محشر اکرام اللہ خاں بدایونی
۸۴۵ محشر علی نقی
۸۴۶ محمد ابراہیم میاں محمد ابراہیم
۸۴۷ محمود محمود خاں
۸۴۸ محنت مرزا حسین علی شاہ
۸۴۹ محو -
۸۵۰ محو حسین علی خاں اکبرآبادی
۸۵۱ محو شیخ عظیم اللہ میرٹھی
۸۵۲ مخلص رائے انند رام دہلوی
۸۵۳ مخلص مخلص علی خاں مرشدآبادی
۸۵۴ مدحت -

۸۵۵ مدہوش -
۸۵۶ مرزا -
۸۵۷ مرزا آغا مرزا
۸۵۸ مرزا میر فضل اللہ عرف مرزا نینا
۸۵۹ مرزا ہدایت اللہ دہلوی
۸۶۰ مرزائی شجاع الدولہ محمد علی خاں
۸۶۱ مزمل مزمل شاہ
۸۶۲ مروت جعفر علی
۸۶۳ مستمند یار علی خاں عظیم
۸۶۴ مسرت شیخ وزیر علی دہلوی
۸۶۵ مسرت شیخ پیر بخش کالوردی
۸۶۶ مسرور شیخ محمد بخش اللہ ہاشمی جعفری
۸۶۷ مسرور مرزا سنگی بیگ شاہ جہاں آبادی
۸۶۸ مسرور نواب غلام حسین خاں بہادر
۸۶۹ مسکین سید عبدالواحد خاں
۸۷۰ مسکین میر عبداللہ
۸۷۱ مسیح بہاتی کشمیری
۸۷۲ مشتاق عبداللہ خاں افغان
۸۷۳ مشتاق حافظ تاج الدین میرٹھی
۸۷۴ مشتاق غلام علی دہلوی
۸۷۵ مشتاق محمد واصل بدایونی
۸۷۶ مشہور -
۸۷۷ مشیر قطب الدین شاہ جہاں آبادی
۸۷۸ مصفی غلام ہمدانی امرروہوی
۸۷۹ مصدر میر مشار اللہ خاں
۸۸۰ مضطر کنور سین لکھنوی
۸۸۱ مضطر محمد اسد اللہ خاں
۸۸۲ مضطر مرزا سنگین
۸۸۳ مضطرب درگا پرشاد کایستھ لکھنوی

۸۸۴ مضطرب محمد حاجی
۸۸۵ مضمون -
۸۸۶ مضمون شرف الدین
۸۸۷ مظہر مرزا جان جاناں
۸۸۸ معروف الٰہی بخش خاں
۸۸۹ معقول -
۸۹۰ معین شیخ معین الدین
۸۹۱ مغل مغل علی کشمیری
۸۹۲ مغموم میر مشیت علی
۸۹۳ مغنی محمد امین
۸۹۴ مقبول مقبول نبی شاہ جہاں آبادی
۸۹۵ مقتول مرزا ابراہیم بیگ
۸۹۶ مقصود -
۸۹۷ ملول شاہ شرف الدین
۸۹۸ ممتاز -
۸۹۹ مملوک العلی مولوی مملوک العلی
۹۰۰ ممنون سید نظام الدین سونی پتی
۹۰۱ ممنون میر امانت علی عظیم آبادی
۹۰۲ منت میر فخر الدین دہلوی
۹۰۳ منتظر شیخ امام الدین اکبرآبادی
۹۰۴ منتظر میاں نور الاسلام
۹۰۵ منتظر نور الاسلام
۹۰۶ منشی مولچند
۹۰۷ منشی میر محمد حسین شاہجہاں آبادی
۹۰۸ منصور سید منصور علی سبزواری
۹۰۹ منعم شیخ قاضی نور الحق بریلوی
۹۱۰ منعم موہن لال
۹۱۱ منولال منشی منولال لاہوری
۹۱۲ منیر خواجہ آفتاب خاں

Marfat.com

۹۱۳ منیر وجیہہ الدین
۹۱۴ موتی رام موتی رام
۹۱۵ موتی لال موتی لال
۹۱۶ موج خدا بخش اکبرآبادی
۹۱۷ موزوں چھتر سنگھ کالیستھ دہلوی
۹۱۸ موزوں مرزا قادر بخش دہلوی
۹۱۹ موزوں میر فرزند علی
۹۲۰ مومن حکیم مومن خاں
۹۲۱ مونس حکیم سید سعادت علی خاں
۹۲۲ مویدن نادی جایا - موید نادی جایا
۹۲۳ مہر رجب بیگ
۹۲۴ مہر مرزا محمد رضا خاں لکھنوی
۹۲۵ مہر منشی مہر چند فرخ آبادی
۹۲۶ مہلت مرزا علی مہلت لکھنوی
۹۲۷ میراں شیخ ولی محمد
۹۲۸ میر محمد تقی اکبرآبادی
۹۲۹ میر محمد حسین میر محمد حسین منشی دہلوی
۹۳۰ میر محمد علی ترزی - میر محمد علی ترزی یا
۹۳۱ میکش سید احمد حسین محوی سید محمد علی
۹۳۲ نابہاجی نابہا جی
۹۳۳ ناجی محمد شاکر دہلوی
۹۳۴ نادم -
۹۳۵ نادر گنگا سنگھ لکھنوی
۹۳۶ نادر میر محمد عارف کشمیری
۹۳۷ نازک زینت
۹۳۸ ناسخ شیخ امام بخش لکھنوی
۹۳۹ ناصر نواب ناصر جنگ
۹۴۰ نالاں -
۹۴۱ نالاں محمد عسکری دہلوی
۹۴۲ نامی -
۹۴۳ نامی سراج الدولہ نواب صمصام الدین

۹۴۴ نامی مرزا رجب علی بیگ
۹۴۵ نانک شاہ نانک شاہ
۹۴۶ نبی میر غلام نبی بلگرامی
۹۴۷ نثار عبدالرسول اکبرآبادی
۹۴۸ نثار عبدالرسول اکبرآبادی
۹۴۹ نثار محمد امان
۹۵۰ نثار نثار علی بلگرامی
۹۵۱ نثار نثار علی شاہجہاں آبادی
۹۵۲ نجابت سید زین العابدین
۹۵۳ نجف نجف علی
۹۵۴ نجیم مرزا علی
۹۵۵ ندا مرزا معین الدین
۹۵۶ نزاکت نجو نادلولی
۹۵۷ نسیم مرزا راجہ کدارناتھ بہادر
۹۵۸ نشاط ایشر سنگھ جرنیل دلیپ سنگھ کالیستھ
۹۵۹ نشاط مولوی الٰہی بخش
۹۶۰ نصرتی -
۹۶۱ نصیر شاہ نصیر الدین
۹۶۲ نظام نواب عماد الملک غازی الدین بہادر
۹۶۳ نظام نواب ذوالفقار الملک غازی الدین بہادر
۹۶۴ نظیر -
۹۶۵ نظیر سید محمد علی اورنگ آبادی
۹۶۶ نظیر شیخ ولی محمد اکبرآبادی
۹۶۷ نظیر گنپت رائے
۹۶۸ نندداس جیو نندداس جیو
۹۶۹ نواد کبیشوا
۹۷۰ نوازش نوازش حسین خاں مرزا خانی
۹۷۱ نور خاں -
۹۷۲ نور علی سید نور علی
۹۷۳ نور محمد ماسٹر نور محمد
۹۷۴ نوشہ نواب دولہ والی ریاست جھرمال
۹۷۵ نہال چند منشی نہال چند لاہوری

۹۷۶ نیاز مولوی نیاز احمد صوفی بریلوی
۹۷۷ نیاز میر محمد اکبرآبادی
۹۷۸ واقف -
۹۷۹ وجیہہ نواب وجیہہ الدین خاں بہادر
۹۸۰ وحدت جمعیت رائے کالیستھ میرٹھی
۹۸۱ وحشت
۹۸۲ وحشت غلام علی خاں
۹۸۳ وزیر خواجہ وزیر
۹۸۴ وصال حکیم نصر اللہ خاں
۹۸۵ وفا حیدر علی شاہجہاں آبادی
۹۸۶ ولا مرزا لطف علی سرور شاہ ظہر علی
۹۸۷ ولبھا سواحی ولبھا سواحی
۹۸۸ ولی شمس ولی اللہ
۹۸۹ ولی مرزا ولی محمد دہلوی
۹۹۰ ہادی سید محمد جہاد
۹۹۱ ہاشمی میر محمد ہاشم لکھنوی
۹۹۲ ہدایت میاں شیخ ہدایت اللہ دہلوی
۹۹۳ ہرچند ہرچند کشور
۹۹۴ ہردیو سنگھ لالہ ہردیو سنگھ
۹۹۵ ہمدم عبداللہ خاں رامپوری
۹۹۶ ہوس مرزا محمد تقی خاں لکھنوی
۹۹۷ ہوش غلام مرتضیٰ فرخ آبادی
۹۹۸ ہینگا میر ہینگا دہلوی
۹۹۹ یاد میر غلام حسین
۱۰۰۰ یاس شیر الدین دہلوی
۱۰۰۱ یقین انعام اللہ خاں سرہندی
۱۰۰۲ یکتا خواجہ معین الدین خاں
۱۰۰۳ یکرنگ مصطفیٰ خاں دہلوی
۱۰۰۴ یوسف میر یوسف علی

Marfat.com

سراپا سخن

مصنف سید محسن علی نام تھا محسن تخلص کرتے تھے۔ لکھنؤ کا وطن تھا۔ بقول خود خواجہ وزیر کے تلامذہ میں تھے۔

عہد تصنیف وطباعت کانپور کے قیام میں مصنف کی ملاقات امام بخش ناسخ اور شیخ الٰہی بخش عشقی سے ہوئی۔ ایک دن برسبیل تذکرہ، ناسخ کا یہ مصرعہ سامنے آیا۔

جب کبھی پہنا جڑاؤ اس نے زیور کان میں

محسن نے ناسخ سے عرض کیا کہ اگر اس انداز سے سارے اعضائے جسمانی پر اشعار ہو جائیں تو ایک دیوان مرتب کر دیا جائے۔ لیکن ناسخ کی زندگی نے وفا نہ کی اور محسن نے مختلف اردو کے شعرا کے کلام کی مدد سے اس کام کو مکمل کیا۔ دیباچہ میں محسن نے "سراپا سخن" کے تکملہ کا سال ۱۲۶۹ھ / ۱۸۵۲ء دیا ہے۔ لیکن چونکہ اس میں پورے دس سال صرف ہوتے اس لئے ظاہر ہے اس کا آغاز ۱۲۵۹-۶۰ھ کے قریب ہوا ہوگا۔

تذکرے کے آخر میں مرزا حاتم علی بیگ، افضل الہ آبادی اور دوسرے شعرا کے جو قطعات تاریخ کے اتمام میں درج ہیں۔ ان سے بھی سال تصنیف ۱۲۶۹ھ نکلتا ہے۔ خود مصنف کے ایک قطعہ تاریخ سے بھی اس سال کی تائید ہوتی ہے۔

پہلی بار یہ تذکرہ ۱۲۷۸ھ / ۱۸۶۱ء یعنی تصنیف کے آٹھ سال بعد شائع ہوا۔ اس سلسلے کے متعدد قطعات تاریخ تذکرے کے آخر میں درج ہیں جن میں غالباً اسیر اور نسیم وغیرہ جیسے باکمال شاعروں کے قطعات شامل ہیں۔ دوسری بار یہ تذکرہ ۱۲۹۲ھ / ۱۸۷۵ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے چھپا اور یہی میرے پیش نظر ہے۔ اس میں ۲۹ × ۲۲/۸ کی تقطیع کے ۳۹۶ صفحات ہیں اس کے علاوہ آخر کے آٹھ صفحات میں شعرائے مذکورہ کی فہرست ہے۔

خصوصیات اردو فارسی کے تذکروں میں یہ سب سے عجیب وغریب تذکرہ ہے۔ اس میں شعرا کے حالات زندگی یا انتخاب کلام کو یکجا کرنے کی چنداں کوشش نہیں کی گئی۔ مصنف کا اصل مقصود جیسا کہ خود نے دیباچے میں ظاہر کیا ہے سارے اعضائے جسمانی کی ردیفوں پر شاعروں کا کلام جمع کرنا ہے۔ اس سلسلے میں مصنف نے قدما سے لے کر اپنے دور تک کے سارے شعرا کے کلام کی چھان بین کی ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ بڑی محنت سے مختلف اعضا کی ردیفوں میں صدہا غزلیں جمع کی ہیں۔ سر سے لیکر پاؤں تک مندرجہ ذیل اعضا کی ردیفیں بالترتیب اس طرح آتی ہیں:۔

سر، دماغ، بال، چوٹی، زلف، کاکل، جبیں، ابرو، آنکھیں، پلکیں، ناک، عارض، لب، دندان، زبان

Marfat.com

دہن، دفتن، کان، کان کی لو، منہ، گلا گردن، روش، ہاتھ، بازو، کہنیاں، کلائی، پہنچا، ہتھیلیاں، انگلیاں، گھائیاں، پوریں، ناخن، سینہ، چھاتیاں، بغل، پہلو، دل، روح، پیٹ، ناف، پشت، کمر، کولے، سرین، رانیں، زانو، ساق، پاؤں، ایڑیاں، تلوے۔

شعرا کے حالات بہت مختصر ہیں۔ دو چار سطروں سے زیادہ کسی کے متعلق نہیں ملتیں، لیکن شاعر کی ولدیت، سکونت اور تلمذ کا ذکر عموماً آگیا ہے۔ تذکرے کے آغاز میں مصنف نے سبب تصنیف اور اپنے حالات پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ اور اپنی محنت و تجسس کی قارئین سے داد چاہی ہے۔ بلحاظ موضوع یہ تذکرہ دنیائے ادب میں آپ اپنی مثال ہے اور لکھنوی مذاق شعر و سخن کی پوری نمائندگی کرتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر ۔ حضرت سلطان عالم	۲۰	آغا ۔ آغا حسن	۳۹	معجز ۔ مرزا محمد رضا
۲	محمد واجد علی شاہ بادشاہ	۲۱	انسخ ۔ سید ابوتراب	۴۰	آزاد ۔ غلام علی خاں
۳	آتش ۔ خواجہ حیدر علی مرحوم	۲۲	احسن ۔ مرزا احسن مرحوم	۴۱	اوج ۔ مولوی امام الدین
۴	امانت ۔ سید آغا حسن مرحوم	۲۳	احمدی ۔ خواجہ احمد علی	۴۲	اعظم ۔ مرزا اعظم بیگ
۵	اشک ۔ مولوی ہادی علی صاحب مرحوم	۲۴	اظہر ۔ مولوی کرامت علی	۴۳	اخگر ۔ میاں حیدری
۶	اعلی ۔ میر اعلا علی مرحوم دہلوی	۲۵	اعجاز ۔ نواب اصغر علی خاں	۴۴	انشا ۔ میر انشا اللہ خاں
۷	اثر ۔ نواب حسین علیخاں بہادر مغفور	۲۶	اعزاز ۔ میر باقر علی	۴۵	آزاد ۔ محمد امیر الدین
۸	اسحاق ۔ اسحاق علی خاں	۲۷	آشفتہ ۔ سید منور علی خاں	۴۶	آفاق ۔ میر قمر الدین
۹	اوج ۔ مرزا علی حسین	۲۸	اختر ۔ میر اکبر علی مرحوم	۴۷	اعظم ۔ مرزا اعظم شاہ
۱۰	اوج ۔ میر محمود خاں	۲۹	اظہر ۔ سید علی حسین	۴۸	اصالت ۔ سید فضل علی
۱۱	افضل ۔ اسد الدولہ منشی	۳۰	افضل ۔ جناب شاہ غلام اعظم	۴۹	اخگر ۔ نور خاں
۱۲	حسن یار خاں	۳۱	اظہر ۔ میر غلام علی مرحوم	۵۰	امید ۔ مولوی فرحت علی
۱۳	احمد ۔ مولوی احمد خاں	۳۲	ایماں ۔ سید محمد خاں مرحوم	۵۱	افسوس ۔ میر شیر علی
۱۴	اشرف ۔ منشی اشرف علی	۳۳	آبرو ۔ شاہ مبارک مرحوم	۵۲	آرزو ۔ مرزا محمد علی
۱۵	آباد ۔ مہدی حسین خاں	۳۴	اختر ۔ قاضی محمد صادق علی	۵۳	اسیر ۔ میر گلزار علی
۱۶	آفاق ۔ میر حسن علی	۳۵	اصغر ۔ میر امجد علی اکبر آبادی	۵۴	آہ ۔ میر اکبر علی خاں
۱۷	انس ۔ محمد مرزا	۳۶	امیر ۔ منشی امیر احمد	۵۵	امی ۔ روشن بیگ مرحوم
۱۸	اشراق ۔ حکیم محمد رضا خاں	۳۷	اشک ۔ سید علی حسن	۵۶	امین ۔ خواجہ امین الدین
۱۹	آغا ۔ نصر خاں	۳۸	اسیر ۔ منشی مظفر علی	۵۷	اولیا ۔ میر اولیا

Marfat.com

۵۸ اسرار - مرزا بندو
۵۹ اصغر - نواب اصغر علی خان بہادر
۶۰ احسان - حافظ عبدالرحمٰن خاں
۶۱ اندوہ - علی حسین خاں
۶۲ امامی - خواجہ امامی
۶۳ آصف - نواب آصف الدولہ
۶۴ اکبر - نواب محمد اکبر خاں
۶۵ اکرام - حکیم اکرام اللہ خاں
۶۶ انوار - سید مہدی حسین
۶۷ آشفتہ - مرزا رضا قلی
۶۸ اشراق - حکیم محمد رضا
۶۹ انصاف - عبدالرحمٰن خاں
۷۰ انس - میر ابوطالب
۷۱ اوصاف - فدا علم
۷۲ آشفتہ - ہادی علی خاں
۷۳ آشنا - سید محمد
۷۴ بحر - شیخ امداد علی مرحوم
۷۵ برق - فتح الدولہ بختی الملک
۷۶ محمد رضا خاں
۷۷ برشتہ - تخلص آغا حسین علی
۷۸ بہار - مرزا علی بہادر
۷۹ بیخود - سید ہادی علی
۸۰ باقر - نواب محمد باقر خاں
۸۱ بسمل - میر جبار علی مرحوم
۸۲ بیدار - میر محمدی
۸۳ پروانہ - رائے جیونت رائے
۸۴ بقا - بقا اللہ
۸۵ بیتاب - عباس علی خاں
۸۶ بسمل - پنڈت سندر لال

۸۷ بدر - سید آغا علی خاں
۸۸ برکت - برکت اللہ خاں
۸۹ بیتاب - نواب احمد بخش خاں
۹۰ بسمل - محمدی بیگ عرف
۹۱ مرزا اللہ یار بیگ
۹۲ باطن - حکیم میر قطب الدین
۹۳ تنہا - محمد علیئی مرحوم
۹۴ تقی - محمد تقی خاں
۹۵ تمنا - لا اعلم دہلوی
۹۶ تسلیم - شیخ امراللہ خوشنویس
۹۷ تسلی - لالہ ٹیکا رام
۹۸ تسلی - مشہور شاہ تجلی
۹۹ تاثیر - لالہ کنہیا لال
۱۰۰ تسلی - میر شجاعت علی
۱۰۱ تنہا - سید کفایت علی
۱۰۲ توقیر - لالہ نرائن داس
۱۰۳ تجلی - میر حسن عرف میر حاجی
۱۰۴ تصدق - تصدق حسین خاں
۱۰۵ ترقی - نواب آغا تقی خاں بہادر
۱۰۶ تسخیر - مرزا محمد سلیمان قدر بہادر
۱۰۷ توقیر - عبدالقادر
۱۰۸ تدبیر - مرزا محمد سکندر قدر بہادر
۱۰۹ تعشق - سید مرزا
۱۱۰ توقیر - شیخ احسان اللہ
۱۱۱ تقی - نواب علی خاں بہادر
۱۱۲ تسکین - میر حسین
۱۱۳ تراب - مرزا ابوتراب خاں
۱۱۴ تاباں - میر عبدالحئ
۱۱۵ توانا - سید اکرام علی

۱۱۶ ثمر - سید ابوتراب
۱۱۷ ثاقب - مرزا مہدی
۱۱۸ ثمر - مرزا علی
۱۱۹ جوش - میر وارث علی
۱۲۰ جوہر - منشی جواہر سنگھ
۱۲۱ جلال - ضامن علی
۱۲۲ جانصاحب - میر یار علی
۱۲۳ جری - مرزا سرفراز علی
۱۲۴ جوش - نواب احمد حسن خاں
۱۲۵ جنون - چندا پرشاد
۱۲۶ جنون - میر مہدی مرحوم
۱۲۷ جرات - میاں قلندر بخش
۱۲۸ جرات - میر محمد حسن
۱۲۹ جلیس - محمد جلیس
۱۳۰ جعفر - میر جعفر معروف بہ زٹلی
۱۳۱ جویا - شیخ علی حسین
۱۳۲ جلا - نواب مرزا واحد علی خاں
۱۳۳ جنت - علی ہادی
۱۳۴ چرکیں - شیخ باقر علی
۱۳۵ جوہر - پنڈت دینا ناتھ
۱۳۶ جوہر - محمد حسین علی خاں
۱۳۷ جوشش - محمد روشن مرحوم
۱۳۸ جمشید - مرزا جمشید بیگ
۱۳۹ جولاں - لا اعلم لکھنوی
۱۴۰ جویا - محمد حسین علی خاں
۱۴۱ حکیم - میر محمد علی برادر نسبتی مؤلف
۱۴۲ حضور - بالمکند کہتری
۱۴۳ حصین - محمد حسین علی خاں بہادر
۱۴۴ حشم - حکیم باقر علی

لہ اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے۔

Marfat.com

۱۴۵ حضور - منشی عبدالبصیر
۱۴۶ حیدر - مرزا حیدر مرحوم
۱۴۷ بیشا پوری
۱۴۸ حسین - میر حسن مرحوم
۱۴۹ حسن - مہدی علی خاں بہادر صمصام جنگ
۱۵۰ حنا - عبدالکریم خاں
۱۵۱ حسن - خواجہ حسن درویش
۱۵۲ حضوری - مولوی مظہر علی
۱۵۳ حسن - سید محمد حسن
۱۵۴ حاتم - شیخ ظہورالدین عرف حاتم شاہ
۱۵۵ حضور - شیخ غلام یحییٰ مرحوم تاجر
۱۵۶ حقیقت - سید شاہ حسین پدر مولف
۱۵۷ حسام - نواب حسام الدولہ محمد تقی علیخاں
۱۵۸ حسین - نواب غلام حسین خاں
۱۵۹ حکیم - حکیم محمد ابراہیم
۱۶۰ حسام - چودھری حسام علی
۱۶۱ حسرت - مرزا جعفر علی
۱۶۲ حسینی - مولوی حسین علی
۱۶۳ حیران - میر منو مرحوم
۱۶۴ حشم - حکیم باقر علی
۱۶۵ حزیں - میر بہادر علی
۱۶۶ حبیب - حبیب اللہ بیگ
۱۶۷ حسرت - میر محمد حیات
۱۶۸ حزیں - میر محمد باقر
۱۶۹ حجام - عنایت اللہ
۱۷۰ حشمت - محمد علی
۱۷۱ حسن - نواب مرزا حسن بہادر
۱۷۲ حیف - شیخ محمد حاجی
۱۷۳ حسن - احمد حسن طالب علم

۱۷۴ حبیب - لاعلم مراد آبادی
۱۷۵ حلم - شاہزادہ مرزا محمد سعید اللہ خاں
۱۷۶ بہادر
۱۷۷ خاکسار - غلام محی الدین خاں مرحوم
۱۷۸ مخفی - مرزا محمد معروف بہ سعید دیو
۱۷۹ خورشید - خوشوقت علیخاں
۱۸۰ خاکسار - میر سبحان علی مرحوم
۱۸۱ خاکسار - میر محمد بار عرف میر کلو
۱۸۲ خان - اشرف خاں مرحوم
۱۸۳ خلیل - میر دوست علی
۱۸۴ خستہ - محمد عبداللہ عرف میر جیون
۱۸۵ خلیق - میر متحسن مغفور
۱۸۶ خلیل - علی ابراہیم خاں
۱۸۷ خورشید - لاعلم
۱۸۸ خاور - محمد اکبر
۱۸۹ خطا - مرزا نظر علی بیگ
۱۹۰ خسرو - مرزا محمد کیخسرو
۱۹۱ درد - خواجہ میر علیہ الرحمتہ
۱۹۲ دوست - شیخ غلام احمد
۱۹۳ دبیر - مرزا سلامت علی مرثیہ گو
۱۹۴ دلگیر - شاعر معروف مرثیہ گو
۱۹۵ دریا - پنڈت رتن ناتھ
۱۹۶ دانا - روشن لال
۱۹۷ دقت - لاعلم
۱۹۸ دل - زور آور خاں
۱۹۹ دارا - ولیعہد اول بادشاہ ظفر
۲۰۰ دل - میر محمد عابد مرحوم
۲۰۱ درخشاں - سید علی جان
۲۰۲ ذکی - محمد ذکی خاں بہادر

۲۰۳ ذوق - محمد ابراہیم ملک الشعرا
۲۰۴ [1] خاقانی ہند -
۲۰۵ ذاکر - میر جان مرحوم
۲۰۶ ذرہ - لالہ شنکر لال
۲۰۷ ذکا - شیخ محمد مخدوم
۲۰۸ ذکی - شیخ مہدی
۲۰۹ راسخ - نواب ظفر یاب خاں
۲۱۰ رضا - سید غلام رضا خاں طبا طبائی
۲۱۱ رشک - میر علی اوسط مرحوم
۲۱۲ رقت - مرزا رستم علی
۲۱۳ راحم - میر محمد علی
۲۱۴ رند - نواب سید محمد خاں مرحوم
۲۱۵ رسالہ سلالۃ النبہ پرشاد داستانگو
۲۱۶ رحیم - عبدالرحیم خاں
۲۱۷ رہا - میر رضی
۲۱۸ روشن - میر حسین علی
۲۱۹ رنگین - سعادت یار خاں
۲۲۰ رسا - میر علی احمد
۲۲۱ رضوان - نواب واجد علی خاں بہادر
۲۲۲ رنگین - میر اکبر علی عرف میر سنگی
۲۲۳ رحیم - رحیم بخش مرحوم
۲۲۴ رفیق - اسد بیگ مرحوم
۲۲۵ رفعت - غلام جیلانی مرحوم
۲۲۶ راجہ - مہاراجہ بلوان سنگھ
۲۲۷ رعنا - عبدالرحیم مرحوم
۲۲۸ رقت - مرزا قاسم مرحوم
۲۲۹ رضا - غلام رضا خوشنویس
۲۳۰ ریاضت - اسلام علی
۲۳۱ رحمت - پنڈت گنگا پرشاد

[1] نمبر شمار نہ کیا جائے -

Marfat.com

۲۳۲ رستم - نواب شرف الدولہ رستم علیخاں
۲۳۳ رشید - مرزا محمد ذکی
۲۳۴ رسوخ - حسن مرزا
۲۳۵ رفعت - شیخ محمد رفیع
۲۳۶ راقم - لالہ نندرام
۲۳۷ راغب - سبحان قلی بیگ
۲۳۸ راوی - مصاحب علی
۲۳۹ رخشاں - خیرات علی خاں
۲۴۰ رہائی - شیخ عبداللہ
۲۴۱ راحت - لالہ بھگونت رائے -
۲۴۲ زکی - شیخ مہدی
۲۴۳ زار - سید سلامت علی
۲۴۴ زار - لالہ دھنپت رائے
۲۴۵ زاہد - شاہزادہ مرزا لدین
۲۴۶ زار - منشی مینڈو لال
۲۴۷ سلیمان - شاہزادہ مرزا سلیمان شکوہ بہادر
۲۴۸ سعید - مرزا آغا نجف
۲۴۹ سلطان - راجہ طالب علیخاں
۲۵۰ سیفی - میر وارث علی
۲۵۱ ساحل - مرزا اکبر علی
۲۵۲ سجاد - ولایت علی
۲۵۳ سالک - ارشاد علی شاہ
۲۵۴ سلیم - میر عباس
۲۵۵ سحر - شیخ امان علی
۲۵۶ سجاد - میر علی سجاد متوطن کڑا
۲۵۷ سپہر - لااعلم دہلوی
۲۵۸ سحر - امجد ہیا پرشاد
۲۵۹ سرور - مرزا رجب علی بیگ
۲۶۰ سوز - میر محمدی

۲۶۱ سلیمان - سلیمان خاں مرحوم
۲۶۲ سرور - شیخ پیر بخش
۲۶۳ سائل - حکیم عبدالحق
۲۶۴ سعادت - سعادت خاں
۲۶۵ سعیر - خواجہ بادشاہ
۲۶۶ سلیم - میر سلامت علی
۲۶۷ سحر - میر ناصر علی
۲۶۸ سخا - شیخ سخاوت حسین
۲۶۹ سراج - سید قمر علی
۲۷۰ سید - نواب سید علیخاں بہادر
۲۷۱ سرور - سید کاظم حسین رضوی
۲۷۲ سیف - مرزا محمد حسین مرحوم
۲۷۳ سلطان - دختر نواب معتمد الدولہ
۲۷۴ سرور - غلام مرتضیٰ خاں
۲۷۵ سپر - شہاب خاں
۲۷۶ سلیمان - لااعلم
۲۷۷ سخن - رام دیال گھڑی ساز
۲۷۸ سلیم - میر عباس
۲۷۹ سبقت - مرزا عباس
۲۸۰ سیاح - میاں داد خاں
۲۸۱ سیر - خواجہ بادشاہ
۲۸۲ سجاب - محمد اللہ یار خاں
۲۸۳ سردار - سردار مرزا
۲۸۴ شناور - صاحب مرزا مرحوم
۲۸۵ شعور - شیخ عبدالروف مرحوم
۲۸۶ شیدا - مرزا علیجاہ بہادر مرحوم
۲۸۷ شرق - تخلص میر غلام عباس
۲۸۸ شوق - سید ضامن علی
۲۸۹ شرف - شیخ شرف الدین حسین

۲۹۰ شوق - حکیم تصدق حسین خاں
۲۹۱ شرر - عبدالغفور خاں
۲۹۲ شرر - مرزا آغا حسن
۲۹۳ شیریں - بیگا طوایف
۲۹۴ شمشاد - میر احمد علی
۲۹۵ شہید - مولوی محمد بخش
۲۹۶ شائق - لالہ فتح چند
۲۹۷ شوق - رائے دولت رائے
۲۹۸ شوق - حکیم سید ضامن علی
۲۹۹ شوق - مولوی قدرت اللہ
۳۰۰ شجاعت - شیخ بہادر علی
۳۰۱ شہیدی - کرامت علی خاں
۳۰۲ شرعا - میر بسم اللہ
۳۰۳ شکوہ - میر شکوہ علی
۳۰۴ شورش - میر غلام حسین مرحوم
۳۰۵ شفا - حکیم یار علی
۳۰۶ شاغل - شاگرد بسمل ساکن دہلی
۳۰۷ شفیق - خواجہ نورالدین خاں
۳۰۸ شاغل - اشرف حسین
۳۰۹ شیدا - نواب محمد حسن خاں
۳۱۰ شائق - خواجہ فیض الدین عرف حیدر خاں
۳۱۱ شفق - نواب محمد سعید الدین خاں
۳۱۲ شفیق - برادرِ حقیقی شفق
۳۱۳ شوکت - میر حسن علی
۳۱۴ شفا - مرزا کریم بیگ
۳۱۵ شاعر - میر بسم اللہ
۳۱۶ شوکت - مولوی باسط علی
۳۱۷ شمیم - عباس مرزا عرف امراؤ مرزا
۳۱۸ شفیق - مرزا علی خاں -

Marfat.com

۳۱۹ شاد۔ شیخ فضل علی مرحوم
۳۲۰ شگفتہ ۔ نواب سیف علیخاں بہادر
۳۲۱ شاہی۔ مرزا نورالدین بہادر
۳۲۲ شیفتہ ۔ نواب حاجی محمد مصطفٰے
۳۲۳ شکوہ ۔ محمد رضا
۳۲۴ شہرت ۔ امیر بخش مرحوم
۳۲۵ شاد ۔ شیخ محمد جان
۳۲۶ شرف ۔ آغا حجو
۳۲۷ شمس ۔ شیخ محمد مرحوم
۳۲۸ شمس ۔ میر آغا علی
۳۲۹ صبر ۔ میر اسد مرحوم
۳۳۰ صحبت ۔ مرزا بخشش علیخاں
۳۳۱ صفدر ۔ میر فرزند حیدر
۳۳۲ صولت ۔ خواجہ محمد
۳۳۳ صبا ۔ میر وزیر
۳۳۴ صاحبقرآن ۔ سید امام علی
۳۳۵ صادق ۔ حکیم سید محمد صادق
۳۳۶ صدر ۔ میر صدرالدین
۳۳۷ صغیر ۔ شیخ حیدر علی
۳۳۸ صدق ۔ محمد بشارت علی
۳۳۹ صابر ۔ شاہزادہ مرزا قادر بخش
۳۴۰ صفا ۔ رائے منولال
۳۴۱ صحت ۔ محمد حسن خاں
۳۴۲ صادق ۔ صادق علی
۳۴۳ صابر ۔ احمد مرزا
۳۴۴ صبا ۔ کانجی مل
۳۴۵ ضبط ۔ سید آغا جان
۳۴۶ ضاحک ۔ میر غلام حسین مرحوم
۳۴۷ ضاحک ۔ شیخ غلام عباس

۳۴۸ ضبط ۔ نوازش علی خاں
۳۴۹ ضبط ۔ سید حسین شاہ
۳۵۰ ضحا ۔ مولوی غلام رسول
۳۵۱ ضیا ۔ سید محمد میر
۳۵۲ ضیائی ۔ میر بدرالدین
۳۵۳ ضمیر ۔ میر مظفر حسین
۳۵۴ ضیاء ۔ شیخ ولی اللہ
۳۵۵ طالب ۔ طالب علی خاں
۳۵۶ طوبی ۔ سید علی حسین
۳۵۷ طپاں ۔ مرزا احمد بیگ
۳۵۸ طوفاں ۔ میر نوازش علی
۳۵۹ طپش ۔ مرزا جان
۳۶۰ طور ۔ مرزا محمد رضا
۳۶۱ طالب ۔ محمد عباس
۳۶۲ طبیب ۔ حکیم محمد حسن خاں
۳۶۳ طوفاں ۔ میر حسین
۳۶۴ ظفر ۔ میاں ظفر علی
۳۶۵ ظاہر ۔ مرزا بندہ حسن خاں
۳۶۶ ظہور ۔ منشی شیخ ظہور محمد
۳۶۷ ظفر ۔ نواب نصیر الدولہ
۳۶۸ ظفر ۔ مرزا ابوظفر سراج الدین
۳۶۹ محمد بہادر شاہ دہلی[1]
۳۷۰ ظریف ۔ لالہ بنتی پرشاد
۳۷۱ عارف ۔ میر جمال الدین مرحوم
۳۷۲ عرش ۔ میر کلو سید حسن عسکری
۳۷۳ عرفاں ۔ میر عباس دہلوی
۳۷۴ عاشق ۔ محمد علیخاں مشیر الدولہ
۳۷۵ علی ۔ مرزا محمد علی خاں
۳۷۶ عاشق ۔ مہدی علی خاں

۳۷۷ عشقی ۔ شیخ الٰہی بخش
۳۷۸ عشق ۔ سید حسین مرزا عرف آغا سید
۳۷۹ عرب ۔ نواب حسن علی خاں
۳۸۰ عزیز ۔ راجہ یوسف علی خاں صاحب بہادر
۳۸۱ عباس ۔ میر عباس
۳۸۲ عروج ۔ احمد حسن خاں
۳۸۳ علی ۔ حکیم محمد علی مرحوم تاجر
۳۸۴ عاشق ۔ مرزا والاجاہ بہادر مرحوم
۳۸۵ عشق ۔ ایک شخص حاکم عظیم آباد
۳۸۶ عاشق ۔ سید ہدایت علی خاں
۳۸۷ عالی ۔ شاہ ابوالمعالی
۳۸۸ عسکری ۔ عسکر کاظم علی خاں
۳۸۹ عاشق ۔ سدا سکھ
۳۹۰ عشرت ۔ میر غلام علی
۳۹۱ عبادت ۔ مرزا عابد علی بیگ
۳۹۲ عیش ۔ میر علی حسین
۳۹۳ عیش ۔ شیخ ابومحمد فاروقی
۳۹۴ عیشی ۔ طالب علیخاں مرحوم
۳۹۵ عاشق ۔ مولوی جلال الدین
۳۹۶ عاشق ۔ شیخ نبی بخش مرحوم
۳۹۷ عاشق ۔ راجہ کلیان سنگھ
۳۹۸ عشق ۔ سید حسین مرزا مرتبہ گو
۳۹۹ عابد ۔ میر عابد علی کمیداں
۴۰۰ عزیز ۔ مولوی عزیز الدین
۴۰۱ عاجز ۔ لالہ موہن رام
۴۰۲ عیش ۔ نواب محمد مرزا
۴۰۳ عیشی ۔ نواب شہریار مرزا
۴۰۴ علی ۔ نواب علی بہادر
۴۰۵ عاصی ۔ منشی صدرالدین

[1] یہ نمبر شمار نہ کیا جائے۔

Marfat.com

۴۰۶ عالی - خواجہ عبداللہ عرف غوجی
۴۰۷ عضنفر - عضنفر علی خاں مرحوم
۴۰۸ عنی - عنی احمد
۴۰۹ غافل - منور خاں
۴۱۰ غم - علی خاں ترکہ سوار سلطانی
۴۱۱ غالب - انور علی
۴۱۲ عنی - مرزا عباس
۴۱۳ غلامی - غلام محمد
۴۱۴ فریاد - مرزا مغل بیگ مرحوم
۴۱۵ فدا - شیخ فدا حسین
۴۱۶ فہیم - پنڈت سندر لال
۴۱۷ فوق - میر ولد حسین
۴۱۸ فروغ - خواجہ غلام محمد مصطفٰے
۴۱۹ فروغ - میر مہدی حسن
۴۲۰ فضا - مرزا محمد جعفر عرف نبی مرزا
۴۲۱ فرحت - باشندہ عظیم آباد
۴۲۲ فدوی - فیض اللہ بیگ مرحوم
۴۲۳ فدوی - مرزا محمد علی عرف مرزا بچو
۴۲۴ فرحت - شیخ فرحت اللہ
۴۲۵ فنا - شیخ ببر مرحوم
۴۲۶ فلک - میر بہادر علی عرف میرن صاحب
۴۲۷ فخر - میر فخر الدین
۴۲۸ فراق - خواجہ بہادر حسین
۴۲۹ فرد - وحید الدین خاں
۴۳۰ فغاں - اشرف علی خاں
۴۳۱ فروغ - عنایت علی خاں
۴۳۲ فرحت - پنڈت کدار ناتھ
۴۳۳ فرحت - پنڈت دیبی پرشاد
۴۳۴ فرخ - کرامت اللہ خاں

۴۳۵ فطرت - لاعلم
۴۳۶ فصیح - مرزا جعفر علی
۴۳۷ فروغ - شاہزادہ مرزا محمد عمر سلطان
۴۳۸ فرض - میر احسان علی خاں بہادر
۴۳۹ فضا - گوبند پرشاد
۴۴۰ فائز - کریم بخش
۴۴۱ قادر - مولوی عبدالقادر
۴۴۲ قادر - میر قادر علی پیکیت
۴۴۳ قیصر - مرزا محمد خورشید قدر بہادر
۴۴۴ قیس - شیخ کاظم علی قدوائی
۴۴۵ قادر - مرزا سرفراز علی
۴۴۶ قمر - محمد جعفر علی خاں بہادر
۴۴۷ قلق - آفتاب الدولہ بہادر خواجہ
۴۴۸ قادر - شیخ قیام الدین اسد عرف محمد قائم
۴۴۹ قرار - میر محمد حسن
۴۵۰ قمر - قمر الدین
۴۵۱ قائل - سید علی جان
۴۵۲ قبول - کپتان مقبول الدولہ مرزا مہدی علی خاں
۴۵۳ قمر - مرزا باقر حسین
۴۵۴ قدسی - سید محمد اکبر عرف شاہ محمد خاں
۴۵۵ قدس - سید محمد رضا مرحوم
۴۵۶ قاصر - مرزا ببر علی بیگ
۴۵۷ قسمت - نواب شمس الدولہ
۴۵۸ قدرت - شاہ قدرت اللہ
۴۵۹ قمر - افتخار الدولہ مرزا حاجی
۴۶۰ قاسم - حکیم قدرت اللہ
۴۶۱ قائم - شیخ قیام الدین
۴۶۲ قیس - نواب ہادی علی خاں
۴۶۳ کوثر - مرزا مہدی کیمدان

۴۶۴ کاشف - شیخ کاشف علی
۴۶۵ کامل - شیخ جمال الدین
۴۶۶ کامل - مولوی محمد مرشد
۴۶۷ کامل - شیخ احمد علی
۴۶۸ کیواں - مرزا علی حسین
۴۶۹ کلیم - میر محمد حسین
۴۷۰ کیف - شیخ فضل احمد
۴۷۱ کاشف - شیخ محمد حسین خاں
۴۷۲ گویا - شیخ ولایت علی
۴۷۳ گویا - حسام الدولہ فقیر محمد خاں مرحوم
۴۷۴ گریاں - سید محمد حسین
۴۷۵ گرداب - رام چرن
۴۷۶ گرم - مرزا حیدر علی مرحوم
۴۷۷ گہر - خورشید علی خاں بہادر
۴۷۸ گوہر - احمد علی خاں
۴۷۹ لکنت - محمد بشیر خاں
۴۸۰ لطافت - سید حسن
۴۸۱ مسیحا - حکیم محمد علی خاں
۴۸۲ ملال - محمد رضا خاں
۴۸۳ مہجور - نواب اقبال الدولہ عنایت حسین خاں
۴۸۴ محسن - سید محسن علی مولف تذکرہ
۴۸۵ میر - سید اسمٰعیل حسین
۴۸۶ معروف - نواب الٰہی بخش خاں
۴۸۷ میر - میر تقی
۴۸۸ محب - شیخ ولی اللہ
۴۸۹ مہر - عبداللہ خاں
۴۹۰ مونس - میر نواب
۴۹۱ موزوں - تخلص شاہزادہ مرزا قادر بخش
۴۹۲ ماہر - محمد امیر عرف یوسف حسین

Marfat.com

۴۹۳ مشتاق ۔ مشتاق حسین
۴۹۴ محتشم ۔ سید محتشم علی
۴۹۵ مصحفی ۔ غلام ہمدانی
۴۹۶ میلا ۔ مراد علی خاں
۴۹۷ موزوں ۔ میر نواب
۴۹۸ مائل ۔ لالتا پرشاد
۴۹۹ مسکین ۔ سید عبدالواحد خاں
۵۰۰ منت ۔ میر قمرالدین
۵۰۱ مہر ۔ نواب منصور خاں
۵۰۲ موج ۔ میر کاظم حسین مرحوم
۵۰۳ موجد ۔ شیخ قادر علی
۵۰۴ مرتیخ ۔ جانکی پرشاد
۵۰۵ مہر ۔ مرزا حاتم علی بیگ
۵۰۶ محبت ۔ نواب محبت خاں
۵۰۷ مراد ۔ مراد شاہ
۵۰۸ مخزون ۔ میر ناصر خاں
۵۰۹ منتظر ۔ نورالسلام
۵۱۰ مشک ۔ نواب محمد حسن مرحوم
۵۱۱ مضطرب ۔ مرزا علی اکبر بیگ
۵۱۲ مہر ۔ سید آغا علیخاں امین الدولہ
۵۱۳ مصیب ۔ حاجی شیخ غلام قطب الدین
۵۱۴ مجنوں ۔ میر حمایت علی مرحوم
۵۱۵ مشتاق ۔ عبداللہ خاں مخاطب مشتاق علی خاں
۵۱۶ موزوں ۔ میر فرزند علی مرحوم
۵۱۷ منظور ۔ بابو خاں دستار بند
۵۱۸ معروف ۔ نواب احمد بخش خاں
۵۱۹ مسیح ۔ سید ہاشم علی
۵۲۰ مقبول ۔ منشی چمکہ رائے
۵۲۱ مصدر ۔ حکیم میر ماشاءاللہ خاں

۵۲۲ مشتاق ۔ میر سالار بخش
۵۲۳ مسرور ۔ شیخ پیر بخش
۵۲۴ مبارک ۔ سید مبارک علی
۵۲۵ مظہر ۔ مرزا لبھان صاحب شہید
۵۲۶ مجذوب ۔ مرزا غلام حیدر
۵۲۷ مروت ۔ پنڈت باس کرن
۵۲۸ محو ۔ شیخ فیض الدین
۵۲۹ مسلم ۔ میر فرزند علی
۵۳۰ مخمور ۔ محمد جعفر مغفور
۵۳۱ مغموم ۔ لالہ رام جس
۵۳۲ مضمون ۔ شیخ شرف الدین حسین مرحوم
۵۳۳ مسرت ۔ شیخ وزیر علی مرحوم
۵۳۴ منشی ۔ عجائب رام
۵۳۵ محرور ۔ ہادی حسن
۵۳۶ مرزا ۔ مرزا علی رضا
۵۳۷ مجنوں ۔ سید انعام حسین
۵۳۸ مصروف ۔ نواب خاں بہادر خاں
۵۳۹ ممنون ۔ میر نظام الدین
۵۴۰ مضطر ۔ نواب مرزا مظفر خاں
۵۴۱ میر ۔ مرزا محمد ہمایوں قدر بہادر
۵۴۲ مخلص ۔ میر مہدی حسن
۵۴۳ مہجور ۔ حکیم شیخ محمد بخش
۵۴۴ معجز ۔ منشی محمد رضا
۵۴۵ مفتوں ۔ سید ہادی علی
۵۴۶ محبوب ۔ نواب محل صاحبہ
۵۴۷ مرزا ۔ مرزا جہانگیر بیگ
۵۴۸ مشفق ۔ مرزا احمد بیگ
۵۴۹ مشکل ۔ شیخ امین الدین
۵۵۰ مفتوں ۔ مسٹر گسپین صاحب

۵۵۱ مظلوم ۔ مظلوم شاہ
۵۵۲ منشی ۔ مرزا محمد ستیا بیگ
۵۵۳ موجی ۔ موجی رام
۵۵۴ محب ۔ شیخ ولی اللہ
۵۵۵ مقدور ۔ میر محمد ابراہیم
۵۵۶ مذنب ۔ مرزا محمد حسن عرف چھوٹی مرزا
۵۵۷ نادر ۔ ڈپٹی کلب حسین خاں
۵۵۸ نسیم ۔ اصغر علی خاں دہلوی
۵۵۹ نوا ۔ ظہور الرحمٰن مرحوم
۵۶۰ ناصر ۔ سعادت حسین ۔
۵۶۱ نصیر ۔ مولوی میر ناصر علی
۵۶۲ نادر ۔ بادشاہی احمدی
۵۶۳ نازش ۔ مولوی الٰہی بخش
۵۶۴ ناصر ۔ میر ناصر علی
۵۶۵ ناسخ ۔ شیخ امام بخش
۵۶۶ نقی ۔ نقی علیخاں عرف پیارا صاحب
۵۶۷ ندیم ۔ میر محمد شفیع
۵۶۸ نالاں ۔ میر محمد وارث علی
۵۶۹ نظام ۔ غازالدین خاں مرحوم
۵۷۰ نامی ۔ میر آغا حسن عرف میرن صاحب
۵۷۱ نواب ۔ سید نظر الدین
۵۷۲ نعیم ۔ نعیم اللہ خاں دہلوی
۵۷۳ نور ۔ میر وزیر لکھنوی ۔
۵۷۴ نوازش ۔ نوازش حسین خاں
۵۷۵ نظامی ۔ شیخ نظام الدین
۵۷۶ نظیر ۔ گنپت رائے دہلوی
۵۷۷ نجد ۔ مرزا محمد عباس
۵۷۸ نسبتی ۔ احمد علی مرحوم
۵۷۹ نظیر ۔ شاگرد سودا ساکن بنارس

Marfat.com

۵۸۰ نزاکت ۔ رمجو طوائف
۵۸۱ نظر ۔ مرزا علی مرحوم
۵۸۲ نظیر ۔ میر ولی محمد مرحوم
۵۸۳ نظیر ۔ محمد تصیر الدین
۵۸۴ نالاں ۔ مرزا محمد خاں
۵۸۵ نیر ۔ مرزا حسن عسکری
۵۸۶ نجابت ۔ سید کلب علی
۵۸۷ ناظم ۔ پنڈت شیو پرشاد
۵۸۸ ناطق ۔ شیخ احمد شاہ
۵۸۹ نثار ۔ میر افضل علی
۵۹۰ نظم ۔ میر ناظم علی
۵۹۱ نعمت ۔ حکیم عبدالحق مرحوم
۵۹۲ نور ۔ حکیم میر نادر حسین
۵۹۳ نجم ۔ نجم الدولہ محمد رضا خاں
۵۹۴ نشتر ۔ میر امداد حسین
۵۹۵ نزار ۔ سید قاسم علی
۵۹۶ نازنیں ۔ مرزا علی بیگ
۵۹۷ نکہت ۔ حافظ غلام احمد

۵۹۸ نثار ۔ شیخ محمد امان
۵۹۹ نثار ۔ حکیم میر محمد پناہ
۶۰۰ نواب ۔ بیگم صاحب زوجہ آصف الدولہ
۶۰۱ نجیب ۔ میر بہادر علی مرحوم
۶۰۲ نگہت ۔ نثار علی بیگ
۶۰۳ نسیم ۔ پنڈت برج ناتھ
۶۰۴ نحیف ۔ سید برکت علی
۶۰۵ ناصر ۔ سید ابو محمد
۶۰۶ وحشت ۔ مرزا باقر علیخاں مرحوم
۶۰۷ ولی ۔ علی محمد خاں
۶۰۸ وزیر ۔ منشی سرفراز علیخاں
۶۰۹ وحید ۔ حکیم وحید اللہ خاں
۶۱۰ واصف ۔ مولوی احمد حسن
۶۱۱ وارفتہ ۔ نواب شیر علیخاں
۶۱۲ وزیر ۔ شیخ وزیر علی
۶۱۳ وصف ۔ میر محمود علی
۶۱۴ وحشت ۔ سید ابوالحسن دہلوی
۶۱۵ وجہہ ۔ وجیہ الدین

۶۱۶ واقف ۔ شاہ واقف
۶۱۷ واجد ۔ واجد علیخاں
۶۱۸ وصل ۔ میر احمد علی
۶۱۹ وارث ۔ حاجی شاہ محمد وارث
۶۲۰ وفا ۔ راجہ نول رائے ۔
۶۲۱ ہدایت ۔ ہدایت علی
۶۲۲ ہجر ۔ مرزا محمد اصغر حسین
۶۲۳ ہمدم ۔ میر محظوظ علی مرحوم
۶۲۴ ہلال ۔ امیر علی خاں
۶۲۵ ہوس ۔ نواب مرزا تقی خاں
۶۲۶ ہنر ۔ وارث علیخاں نواب ناظر
۶۲۷ ہوس ۔ نواب مرزا محمد تقی
۶۲۸ یوسف ۔ مرزا یوسف بیگ
۶۲۹ یقین ۔ سید محمد حسین
۶۳۰ یوسف ۔ نواب سید احمد علیخاں
۶۳۱ یکرنگ ۔ مصطفےٰ قلی خاں
۶۳۲ یقین ۔ انعام اللہ خاں
۶۳۳ یاور ۔ شیخ امداد علی ۔

مومن نمبر

ستمبر ۱۹۶۴ء

میں شائع کیا جا رہا ہے

منیجر ۔ نگارِ پاکستان ۔ ۳۰۳ گارڈن مارکیٹ ۔ کراچی ۳

Marfat.com

"یادگارِ شعرا"

مصنف ڈاکٹر اسپرنگر۔ مشہور یورپین مستشرق جو ۱۸۴۷ء میں ایکسٹرا ریزیڈنٹ کی حیثیت سے لکھنؤ پہنچے اور شاہ اودھ کے کتب خانوں کی فہرست مرتب کرنے پر مامور ہوئے۔ دو سال مقیم رہ کر جنوری ۱۸۵۰ء میں واپس چلے گئے۔ اس عرصے میں تقریباً دس ہزار کتابیں ان کی نظر سے گذریں۔ جن کی فہرست انھوں نے دہلی کالج کے ایک طالب علم علی اکبر پانی پتی کی مدد سے مرتب کی۔

عہدِ تصنیف وطباعت ڈاکٹر اسپرنگر نے ۱۸۵۰ء میں جو طویل فہرست مرتب کی تھی اس کی صرف جلد اوّل ۱۸۵۴ء میں بزبان انگریزی شائع ہوئی۔ اس کا پہلا باب اردو شعراء کے تذکروں اور شاعروں کے ذکر پر مشتمل تھا۔ جسے طفیل احمد نے "یادگارِ شعرا" کے نام سے اردو میں ترجمہ کر دیا۔ اس ترجمہ کو ۱۹۴۳ء میں ہندوستانی اکیڈمی صوبہ متحدہ الٰہ آباد نے مسعود حسن رضوی کی تقریظ کے ساتھ شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات اصل تذکرہ انگریزی زبان میں تھا جسے اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ اس میں جن شعراء کا ذکر آیا ہے وہ مندرجہ ذیل تذکروں سے ماخوذ ہیں:-

(۱) نکات الشعرا ــ میر تقی میر
(۲) تذکرہ ریختہ گویاں ــ فتح علی حسینی گردیزی
(۳) مخزن نکات ــ قائم چاندپوری
(۴) گلزارِ ابراہیم ــ علی ابراہیم خاں خلیل
(۵) تذکرۂ شورش ــ سید غلام حسین شورش
(۶) تذکرۂ ہندی ــ غلام ہمدانی مصحفی
(۷) تذکرۂ عشقی ــ عشقی پٹنوی
(۸) گلشنِ ہند ــ مرزا لطف
(۹) عیار الشعراء ــ خوب چند ذکا ردہلوی
(۱۰) عمدہ منتخبہ ــ اعظم الدولہ محمد خاں سرور
(۱۱) مجموعۂ نغز ــ قدرت اللہ قاسم
(۱۲) طبقات سخن ــ غلام محی الدین قریشی متلاد عشق میرٹھی

Marfat.com

(۱۲) دیوانِ جہاں — بینی نرائن
(۱۴) گلدستۂ نشاط — منولال
(۱۵) گلشن بے خار — مصطفےٰ خاں شیفتہ
(۱۶) گلستان بے خزاں — قطب الدین باطن
(۱۷) انتخاب دواوین شعراء — مولوی امام بخش صہبائی
(۱۸) گلدستۂ نازنینان — مولوی کریم الدین
(۱۹) تذکرہ شعرائے ہند — مولوی کریم الدین اور فیلن
(۲۰) چمن بے نظیر — محمد ابراہیم[1]

اسپرنگر نے ان تذکروں کی تفصیل کے ساتھ ان تمام شاعروں کا فرداً فرداً ذکر کیا ہے جن کا ذکر ان تذکروں میں آیا ہے ہر شاعر کے حالات کے ساتھ ان تذکروں کے حوالے بھی دیدیئے گئے ہیں جن سے یہ حالات ماخوذ ہیں۔ ماخذات میں اوپر کی بیس کتابوں میں سے صرف چودہ کے حوالے ملتے ہیں۔

(۱) دیوان جہاں
(۲) گلدستہ نشاط
(۳) انتخاب دواوین شعرا
(۴) چمن بے نظیر
(۵) گلدستۂ نازنینان
(۶) تذکرہ شعرائے ہند

کا حوالہ کسی شاعر کے سلسلے میں نہیں دیا گیا۔ غالباً اسپرنگر کو ان تذکروں سے براہِ راست کوئی مدد نہیں ملی۔ لیکن اسپرنگر نے فرانسیسی مستشرق گارساں دتاسی کے تذکرے سے ضرور مدد لی ہے۔ اسمیں ۱۸۳۲ء تک کے پندرہ سو سے زائد شاعروں کا ذکر ہے لیکن حالات بہت مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف ایک دو سطریں ہیں اور بعض جگہ صرف نام اور تخلص پر اکتفا کیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آبرو شیخ نجم الدین علی خاں	۵	آرام مکھن لال	۹	آزاد میر فقیر اللہ
۲	آتش مرزا غلام حسین	۶	آرام خیر اللہ ساکن سرہند	۱۰	آزاد خواجہ زین العابدین
۳	آگہی سید برہان الدین	۷	آرزو سراج الدین علی خاں	۱۱	آزاد میر ظفر علی
۴	آرام پریم ناتھ کھتری	۸	آزاد محمد فاضل	۱۲	آزاد شیخ امیر الدین ساکن بریلی

[1] گلدستہ نشاط اور چمن بے نظیر تذکرے نہیں بلکہ منتخب اشعار کے مجموعے ہیں۔

Marfat.com

۱۳	آزاد	رام سنگھ	۴۲	احسان	میر شمس الدین	۷۱	اسد اسد اللہ خاں
۱۴	آزاد	مولوی صدر الدین	۴۳	احسن	میر غلام علی ساکن جیسر آباد	۷۲	اسد کیرت سنگھ
۱۵	آسی		۴۴	احسن	احسن اللہ	۷۳	اسد میر امانی
۱۶	آشفتہ	عظیم الدین خاں	۴۵	احسن	میرزا احسن علی	۷۴	اسد میر اسد علی
۱۷	آشفتہ	حکیم مرزا رضا علی خاں	۴۶	احسن	محمد مولیٰ	۷۵	اسعد مرزا اسعد بخت
۱۸	آشفتہ	سید صفدر علی ساکن دہلی	۴۷	احسن	احسن اللہ خاں	۷۶	اسفان
۱۹	آشنا	میر زین العابدین	۴۸	احقر	مرزا جواد علی قزلباش	۷۷	اسلام شیخ الاسلام
۲۰	آشنا	مرزا جگن	۴۹	احمد		۷۸	اسیر بلتھیر
۲۱	آشنا	مہا سنگھ	۵۰	احمد	سید غلام محی الدین	۷۹	اسیر
۲۲	آشوب	میر امداد علی خاں	۵۱	احمد	سید احمد علی ساکن سرادہ	۸۰	اسیر میر گلزار علی
۲۳	آصف	آصف الدولہ	۵۲	احمد	مرزا احمد بیگ	۸۱	اشتیاق شاہ ولی اللہ
۲۴	آغا	مرزا آغا ساکن لکھنؤ	۵۳	احمد	حافظ شیخ غلام احمد اخوند	۸۲	اشرف
۲۵	آغا	منشی لچھمی نرائن	۵۴	احمد	صمصام اللہ	۸۳	محمد اشرف
۲۶	آفاق	میر فرید الدین	۵۵	احمد	شیخ احمد یار	۸۴	اشرف محمد اشرف
۲۷	آفتاب	شہنشاہ شاہ عالم ثانی	۵۶	احمد	مرزا احمد علی خاں	۸۵	اشرف حافظ غلام اشرف
۲۸	آفریں	شیخ قلندر بخش ساکن سہارنپور	۵۷	احمد	غلام احمد علی	۸۶	اشفاق شیخ سرفراز علی
۲۹	آگاہ	محمد صالح	۵۸	احمد	شاہ	۸۷	اشک
۳۰	آگاہ	نور خاں	۵۹	احمد	شاہ بہادر	۸۸	اشکی میر وارث علی
۳۱	آگاہ	میر حسن علی	۶۰	احمد علی	(شیخ)	۸۹	اشکی مرزا محی الدین
۳۲	آوارہ	میر محمد قاسم	۶۱	احمدی	شیخ احمد وارث	۹۰	اصغر میر امجد علی ساکن آگرہ
۳۳	آہ	میر مہدی	۶۲	احمد؟	نظام الدین	۹۱	اصغر میر اصغر علی ساکن بارہ
۳۴	ابجدی		۶۳	اختر	میر اکبر علی ساکن رہتک	۹۲	اصغری محمد ظہیر الدین
۳۵	ابوالحسن		۶۴	اخگر	لالہ بھیک چند	۹۳	اظہار حسین علی خاں
۳۶	اتفاق		۶۵	آداب	غلام محی الدین ساکن حیدرآباد	۹۴	اظہر سید محمد میر
۳۷	اثل	میر عبد الجلیل	۶۶	ایہم	عبد العلی	۹۵	اظہر غلام محی الدین
۳۸	اثیم	محمد علی	۶۷	ارشاد	انور علی	۹۶	اظہر خواجہ اظہر ساکن دہلی
۳۹	اجل	نصیر الدین محمد	۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	اظہر میر غلام علی ساکن دہلی
۴۰	احسان	حافظ عبد الرحمن	۶۹	ارمان	نواب مجاہد جنگ ساکن حیدرآباد	۹۸	اعظم شاہ محمد اعظم ساکن سندیلہ
۴۱	احسان		۷۰	استاد	شیخ محمد بخش	۹۹	اعظم محمد اعظم

Marfat.com

۱۰۰	اعظم	اعظم خاں	۱۲۹	امانی	میر امانی ساکن دہلی	۱۵۸	اوج	عبداللہ ساکن سردھنہ	
۱۰۱	اعظم	میر اعظم علی	۱۳۰	امجد	مولوی محمد امجد	۱۵۹	اولیٰ	میر اولاد علی	
۱۰۲	اعظم	مرزا علی بیگ	۱۳۱	امید	مرزا محمد رضا	۱۶۰	اولیا	میر اولیا	
۱۰۳	اعظم	اعظم علی	۱۳۲	امید		۱۶۱	اویسی	غلام محی الدین	
۱۰۴	اعظم	منشی اعظم علی	۱۳۳	امید	امیر علی	۱۶۲	بابر		
۱۰۵	افسر	غلام افسر	۱۳۴	امیر	نواب محمد یار خاں	۱۶۳	بابر علی	بابر علی شاہ	
۱۰۶	افسر		۱۳۵	امیر	امین الدولہ	۱۶۴	باقر	میر باقر علی	
۱۰۷	افسردہ	مرزا پناہ علی بیگ	۱۳۶	امیر	امیر الدولہ نوازش خاں	۱۶۵	بالا	رحم رسول	
۱۰۸	افسوس	میر شیر علی	۱۳۷	امیر	شیخ امیر الدین ساکن زوار	۱۶۶	بحر		
۱۰۹	افسوس	مرزا عفور بیگ ساکن دہلی	۱۳۸	امیر	امیر علی	۱۶۷	بخشی	حسین بخش ساکن آگرہ	
۱۱۰	افصح	شاہ فصیح	۱۳۹	امیر	امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۸	برشتہ	میاں شرف	
۱۱۱	افصح	آغا حیدر علی	۱۴۰	امیر	شیخ امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۹	برق	قاضی محمد نجم الدین	
۱۱۲	افضل	محمد افضل ساکن جھنجھانہ	۱۴۱	امیر	شیخ امیر بخش	۱۷۰	برق	مرزا خدا بخش بہادر	
۱۱۳	افغان	امام علی خاں	۱۴۲	امین	میر محمد امین ساکن دہلی	۱۷۱	برق	بھگوانت ساکن لکھنؤ	
۱۱۴	افگار	میر جیون	۱۴۳	امین	میر محمد امین ساکن بنارس	۱۷۲	برق	میاں شاہ جیو	
۱۱۵	اکبر	شاہ بھیو یا میاں	۱۴۴	امین	خواجہ امین الدین ساکن پٹنہ	۱۷۳	برکت	سید برکت علی خاں	
۱۱۶	اکبر	مکرم الدولہ	۱۴۵	امین	مرزا محمد اسمٰعیل ساکن دہلی	۱۷۴	برکت	برکت اللہ خاں	
۱۱۷	اکبر	اکبر خاں	۱۴۶	امین	امین الدین خاں	۱۷۵	بیزار	حسین بخش	
۱۱۸	اکرم	خواجہ اکبر ساکن دہلی	۱۴۷	انتظار	علی قلی خاں	۱۷۶	بسمل	سید جبار علی ساکن خیار	
۱۱۹	الفت		۱۴۸	انجام	نواب عمدۃ الملک امیر خاں	۱۷۷	بسمل		
۱۲۰	الفت	محمد الفت	۱۴۹	اندوہ	مرزا غفور بیگ	۱۷۸	بسمل	مرزا بھیو بیگ	
۱۲۱	الفت	رائے منگل سین	۱۵۰	انسان	اللہ یار خاں	۱۷۹	بسمل	سید حیدر بن بلال	
۱۲۲	الم	صاحب میر	۱۵۱	انشا	انشاء اللہ خاں	۱۸۰	بسمل	کذا علی بیگ	
۱۲۳	الم	محمد علی	۱۵۲	انصاف	عبدالرحمٰن خاں	۱۸۱	بسمل	حافظ حفیظ اللہ	
۱۲۴	الہام	شیخ شرف الدین	۱۵۳	انوار	محمد مولیٰ ساکن دہلی	۱۸۲	بسمل	مولوی محمدی معروف	
۱۲۵	الہام	فضائل بیگ	۱۵۴	انور	غلام علی ساکن کانپی	۱۸۳	بسیط	لالہ انند سروپ	
۱۲۶	امامی	خواجہ امام بخش ساکن دہلی	۱۵۵	انور	آفتاب رائے	۱۸۴	بشیر	میر بشارت علی	
۱۲۷	امامی	روشن بیگ دہلی	۱۵۶	انور	ولی محمد خاں	۱۸۵	بشیر	سید محمد علی	
۱۲۸	امانت	امانت رائے	۱۵۷	اوباش	شیخ امیر الزماں	۱۸۶	بقا	شیخ محمد بقاء اللہ خاں	

Marfat.com

۱۸۷ بلیغ مولوی حاجی قدرت اللہ
۱۸۸ بنیاد
۱۸۹ بہادر راجہ بینی بہادر
۱۹۰ بہادر راجہ رام پنڈت
۱۹۱ بہادر بہادر سنگھ
۱۹۲ بہادر علی (میر) ساکن دہلی
۱۹۳ بہادر ٹیک چند ساکن دہلی
۱۹۴ بہجت مولوی عبدالمجید
۱۹۵ بہید میر میران
۱۹۶ بیان خواجہ احسن اللہ
۱۹۷ بیباک میر نجف علی
۱۹۸ بیتاب محمد اسمٰعیل
۱۹۹ بیتاب شاہ محمد علیم
۲۰۰ بیتاب میر محمد علی
۲۰۱ بیتاب محمد علیم
۲۰۲ بیتاب میر مدن ساکن دہلی
۲۰۳ بیتاب شیخ خیرالدین ساکن آگرہ
۲۰۴ بیتاب سید کلب علی
۲۰۵ بیتاب خدا وردی خاں
۲۰۶ بیتاب عباس علی خاں
۲۰۷ بیتاب شیخ ولی اللہ
۲۰۸ بیتاب مرزا کلو بہادر
۲۰۹ بیتاب سیوک رام
۲۱۰ بیتاب بہادر سنگھ ساکن بریلی
۲۱۱ بیتاب سنتوکھ رائے
۲۱۲ بیجان شیو سنگھ کھتری
۲۱۳ بیجان زور آور خاں
۲۱۴ بیجان عزیز خاں
۲۱۵ بیخبر محمد بیگ

۲۱۶ بیخبر
۲۱۷ بیخواب
۲۱۸ بیخود
۲۱۹ بیدار
۲۲۰ بیدار
۲۲۱ بیدار
۲۲۲ بیدل
۲۲۳ بیدل
۲۲۴ بیرنگ
۲۲۵ بیقرار
۲۲۶ بیقید
۲۲۷ بیکس
۲۲۸ بیکس
۲۲۹ بیکل
۲۳۰ بیمار
۲۳۱ بینوا
۲۳۲ بینوا
۲۳۳ بیہوش
۲۳۴ بیہوش
۲۳۵ پاکباز
۲۳۶ پزیر
۲۳۷ پروانہ
۲۳۸ پرواز
۲۳۹ پروانہ
۲۴۰ پریم ناتھ
۲۴۱ پنچھا
۲۴۲ پیام
۲۴۳ تاب
۲۴۴ تابان

نرائن داس مہاجن
منشی لبھاون لال
میاں
غلام حیدر
مرزا عبدالقادر
خواجہ غلام حسین
دلاور خان
خواجہ کاظم
سید فضائل علی خاں
مرزا محمد
میر امام بخش
سید عبدالوہاب
مقبول شاہ ساکن دہلی
شیخ دیدار بخش،
میر عبدالرشید
سید صلاح الدین
سید نثار علی
راجہ جسونت سنگھ
محمد بیگ ساکن حیدرآباد
سید پروانہ علی شاہ
رائے کتھری
(شاہ)
شرف الدین علی خاں
مہتاب رائے
میر عبدالحی ساکن دہلی

۲۴۵ تاثیر میر صادق
۲۴۶ تارک زاہد بیگ ساکن دہلی
۲۴۷ تاناشاہ ابوالحسن
۲۴۸ تائب حافظ عبداللہ
۲۴۹ تائب مہتاب رائے
۲۵۰ تپش میر مدد علی
۲۵۱ تپش محمد اسمٰعیل معروف
۲۵۲ تجرد میر عبداللہ
۲۵۳ تجلی شاہ تجلی
۲۵۴ تجلی میاں حاجی
۲۵۵ تجمل
۲۵۶ تجمل میر اعظم
۲۵۷ تحسین منشی حسین عطا خاں
۲۵۸ تحسین میاں غلام مصطفیٰ
۲۵۹ تحسین میر محمد حسین خاں
۲۶۰ تحیر
۲۶۱ تراب مولوی تراب علی
۲۶۲ ترسیاں میر بہادر علی
۲۶۳ ترقی میرزا محمد تقی
۲۶۴ تسکین گنگا داس
۲۶۵ تسکین میر حسین
۲۶۶ تسکین میر سعادت علی
۲۶۷ تسلی لالہ ٹیکا رام
۲۶۸ تسلی میر شجاعت علی
۲۶۹ تسلیم محمد کبیر خاں
۲۷۰ تصور سید احسان اللہ
۲۷۱ تصور سید رجب علی
۲۷۲ تصویر
۲۷۳ تصویر شاہ جواد علی

Marfat.com

۲۷۴ تعشق میر سید محمد ساکن دہلی
۲۷۵ تقی سید محمد تقی
۲۷۶ تمکین بختامل پنڈت
۲۷۷ تمکین صلاح الدین ساکن دہلی
۲۷۸ تمکین محمد یوسف
۲۷۹ تمکین میر ثنا علی
۲۸۰ تمنا عباس قلی خان
۲۸۱ تمنا میر اسد علی خان
۲۸۲ تمنا میرزا مغل خان
۲۸۳ تمنا خواجہ محمد علی
۲۸۴ تمنا محمد اسحاق خان
۲۸۵ تنہا شیخ عوض علی خان
۲۸۶ تنہا محمد عیسیٰ
۲۸۷ تنہا سید کفایت علی
۲۸۸ تنہا سعد اللہ خان
۲۸۹ تفسیری شاہ امام بخش
۲۹۰ ثابت
۲۹۱ ثابت اصالت خان
۲۹۲ ثابت میرزا معز الدین بہادر
۲۹۳ ثابت شجاعت اللہ خان
۲۹۴ ثاقب میر غالب الدین
۲۹۵ ثاقب سید شمس الدین
۲۹۶ ثاقب شہاب الدین
۲۹۷ ثروت سید درویش علی
۲۹۸ ثروت مفتی مخدوم
۲۹۹ ثروت میرزا محمد صادق
۳۰۰ ثریا شاہ
۳۰۱ ثنا میر شمس الدین
۳۰۲ ثنا ثناء الدین خاں

۳۰۳ جام کنور سین
۳۰۴ جان
۳۰۵ جان جان علی شاہ
۳۰۶ جان جان عالم خان
۳۰۷ جانی بیگم جان
۳۰۸ جذب سید عزت اللہ خان
۳۰۹ جذب میر مظہر علی
۳۱۰ جراح غلام ناصر
۳۱۱ جرات قلندر بخش
۳۱۲ جرات مرزا مغل
۳۱۳ جرات میر محمد رضا
۳۱۴ جرات میر مستقیم
۳۱۵ جرات میر شیر علی
۳۱۶ جعفر جعفر علی خاں
۳۱۷ جعفر یا جعفری۔ مرزا جعفر
۳۱۸ جعفر میر جعفر زٹلی
۳۱۹ جعفری
۳۲۰ جعفری میر باقر علی
۳۲۱ جگن (میاں)
۳۲۲ جلال
۳۲۳ جلال میرزا بندہ علی
۳۲۴ جلال جمال الدین حسین
۳۲۵ جلال الدین
۳۲۶ جمال میر جمال الدین حسین
۳۲۷ جمال جمال علی
۳۲۸ جنوں میر فضل علی
۳۲۹ جنون شیخ غلام مرتضیٰ
۳۳۰ جنون نواب مہدی خان
۳۳۱ جنون محمد نظر الاسلام

۳۳۲ جنون محمد جیون
۳۳۳ جنون میرزا نجف علی خان
۳۳۴ جوان کاظم علی
۳۳۵ جوان شیخ محب اللہ
۳۳۶ جوان میرزا نعیم بیگ
۳۳۷ جواہر سنگھ
۳۳۸ جودت رائے سبزی دیارام
۳۳۹ جوش شیخ نیاز احمد
۳۴۰ جوش رحیم اللہ
۳۴۱ جوشش محمد عابد
۳۴۲ جوشش شیخ محمد روشن
۳۴۳ جولان میر حسین
۳۴۴ جولان میر رمضان علی
۳۴۵ جوہر میاں مکھو
۳۴۶ جوہر مرزا احمد علی
۳۴۷ جوہر دلوالی سنگھ
۳۴۸ جوہری مولوی آیت اللہ
۳۴۹ جوہری اندر جیت
۳۵۰ جہاں دار میر جواں بخت جہاں دار شاہ
۳۵۱ جہانگیر میرزا جہانگیر
۳۵۲ جھمن لالہ محمن ناتھ
۳۵۳ جینا نواب جینا بیگم
۳۵۴ چمپا
۳۵۵ چندا ماہ لقا
۳۵۶ چوگان بہادر علی خاں
۳۵۷ چوگان
۳۵۸ حاتم محمد حاتم
۳۵۹ حاتم سید حاتم علی خاں
۳۶۰ حافظ حافظ خیر اللہ

Marfat.com

۳۶۱ حافظ حافظ محمد اشرف
۳۶۲ حالی میر محب علی
۳۶۳ حامد
۳۶۴ حب میر احمد علی
۳۶۵ حبیب
۳۶۶ حبیب
۳۶۷ سید حبیب حسین
۳۶۸ حجام عنایت اللہ
۳۶۹ حریف خواجہ مکرم خاں
۳۷۰ حزین میرزا خجستہ بخش بہادر
۳۷۱ حزین میر محمد باقر
۳۷۲ حزین میر بہادر علی
۳۷۳ حسرت میاں رسول بخش
۳۷۴ حسرت ذوقی رام
۳۷۵ حسرت میرزا جعفر علی
۳۷۶ حسرت میر محمد حیات
۳۷۷ حسن میر غلام حسن
۳۷۸ حسن حافظ عبدالحسن
۳۷۹ حسن غلام حسین
۳۸۰ حسن خواجہ حسن
۳۸۱ حسن میر حسن
۳۸۲ حسن میر حسن شاہ
۳۸۳ حسن میرزا محمد حسن
۳۸۴ حسن میر محمد حسن
۳۸۵ حسیب
۳۸۶ حسین سید غلام حسین
۳۸۷ حسین نواب غلام حسین
۳۸۸ حسین علی (میر)
۳۸۹ حسین علی خاں

۳۹۰ حسینی حکیم میر حسین
۳۹۱ حشمت مرزا فخر الدین
۳۹۲ حشمت میر محمد علی
۳۹۳ حشمت سید محتشم علی خاں
۳۹۴ حضور لالہ بالکمند
۳۹۵ حضور شیخ غلام یحییٰ
۳۹۶ حفیظ حفیظ
۳۹۷ حفیظ حافظ محمد حفیظ کشمیری
۳۹۸ حقیر میر امام الدین
۳۹۹ حقیر منشی نبی بخش
۴۰۰ حقیر شوسہائے
۴۰۱ حقیقت میر شاہ حسین
۴۰۲ حکیم محمد پناہ خان
۴۰۳ حکیم محمد اشرف خان
۴۰۴ حکیم نہال الدین
۴۰۵ حمایت
۴۰۶ حیا حافظ محمد حیات
۴۰۷ حیا مرزا رحیم الدین
۴۰۸ حیدر غلام حیدر
۴۰۹ حیدر میر حیدر علی
۴۱۰ حیدر میر حیدر علی خان
۴۱۱ حیدر بخش
۴۱۲ حیدر مرزا حیدر بیگ
۴۱۳ حیدر میر حیدر شاہ
۴۱۴ حیدر حسام الدین
۴۱۵ حیدری شیخ غلام علی
۴۱۶ حیدری میر حیدر بخش
۴۱۷ حیران حافظ بقاء اللہ خان
۴۱۸ حیران میر حسین

۴۱۹ حیران میر ممنون
۴۲۰ حیرت اجودھیا پرشاد کشمیری
۴۲۱ حیرت غلام فخر الدین
۴۲۲ حیرت خواجہ کلن
۴۲۳ حیرت مراد علی
۴۲۴ حیرت شیخ رحم علی
۴۲۵ حیرت میر سیدن
۴۲۶ حیف میر چراغ علی
۴۲۷ حیف موتی لال کایستھ
۴۲۸ خادم
۴۲۹ خادم خادم علی
۴۳۰ خادم نواب خادم حسین خاں بہادر
۴۳۱ خادم خادم حسین خان
۴۳۲ خاص
۴۳۳ خاکسار میر محمد یار
۴۳۴ خاکی غلام حیدر بیگ
۴۳۵ خالق عبدالخالق
۴۳۶ خالق شیخ خالق بخش
۴۳۷ خالہ حیدر النساء بیگم
۴۳۸ خان اشرف خان
۴۳۹ خان محمدی خان پٹھان
۴۴۰ خدمت فرصت علی
۴۴۱ فرزند فخر الدین
۴۴۲ خستہ محمد عبداللہ خاں
۴۴۳ خستہ غلام قطب بخش
۴۴۴ خسرو (میر)
۴۴۵ خلق میر احسن
۴۴۶ خلق رائے جادون رائے
۴۴۷ خلیق میر مستحسن

Marfat.com

۴۴۸ خلیق میرزا ظہیر علی
۴۴۹ خلیق کرامت اللہ خان
۴۵۰ خلیل سید ابراہیم علی
۴۵۱ خنداں
۴۵۲ خود غرض
۴۵۳ خورشید
۴۵۴ خوش
۴۵۵ خوشدل گھاسی رام
۴۵۶ خوشدل لالہ گوبند لال
۴۵۷ خوشرس حافظ غلام محمد
۴۵۸ خوشنود
۴۵۹ خیال برج ناتھ
۴۶۰ خیال غلام حسین خاں
۴۶۱ دارا میرزا دارا بخت
۴۶۲ داغ
۴۶۳ داغ میر مہدی
۴۶۴ داتا فضل علی
۴۶۵ داؤد میرزا داؤد بیگ
۴۶۶ دائم دائم علی
۴۶۷ درخشاں منگو بیگ
۴۶۸ درد خواجہ محمد میر
۴۶۹ درد کرم اللہ خان
۴۷۰ دردمند کریم اللہ خان
۴۷۱ درمند محمد فقیہ
۴۷۲ درویش شاہ علی
۴۷۳ دریغ میرزین العابدین
۴۷۴ دل شیخ محمد عابد
۴۷۵ دل فتح محمد
۴۷۶ دل نواب عماد الملک

۴۷۷ دل غلام مصحفی خان
۴۷۸ دل مولوی شمس الدین
۴۷۹ دل بینی پرشاد
۴۸۰ دل مادھو رام
۴۸۱ دل آزاد خان
۴۸۲ دل زور آور خان
۴۸۳ دل خوش کنور بہادر سنگھ
۴۸۴ دل سوز خیراتی خاں
۴۸۵ دل گیر میر حمایت اللہ
۴۸۶ دلمن بیگم نواب بہو
۴۸۷ دلیر شاہ دلیر
۴۸۸ دلیر
۴۸۹ دوست دوست محمد
۴۹۰ دوست غلام محمد
۴۹۱ دیدار علی شاہ
۴۹۲ دیوانہ گردھنجش رائے
۴۹۳ دیوانہ رائے سرپ سنگھ
۴۹۴ دیوانہ میرزا محمد علیخان
۴۹۵ ذاکر سید حسین دوست
۴۹۶ ذاکر میرزا افضل علی
۴۹۷ ذاکر مرزا احمد بیگ
۴۹۸ ذرہ میرزا راجہ رام ناتھ
۴۹۹ ذرہ لالہ جنتی داس
۵۰۰ ذکا ذکاء اللہ خان
۵۰۱ ذکر
۵۰۲ ذکر میر حسین
۵۰۳ ذکی محمد ذکی
۵۰۴ ذکی جعفر علی خان
۵۰۵ ذکی شیخ مہدی علی

۵۰۶ ذوق شیخ محمد ابراہیم
۵۰۷ ذوق منشی آسا رام
۵۰۸ ذوقا ذوقا شاہ درویش
۵۰۹ ذوقی شاہ
۵۱۰ ذہین میر محمد مستعد
۵۱۱ راجا میاں غلام محی الدین
۵۱۲ راجا
۵۱۳ راجہ مہاراجہ بلونت سنگھ
۵۱۴ راجہ راجہ بہادر
۵۱۵ راسخ شیخ غلام علی
۵۱۶ راسخ خواجہ احمدی خاں
۵۱۷ راسخ ظفریاب خان
۵۱۸ راسخ طالب حسین
۵۱۹ راغب محمد جعفر خان
۵۲۰ راغب مرزا سبحان قلی بیگ
۵۲۱ رافت
۵۲۲ رافت میاں رؤف علی
۵۲۳ رافت شیخ محمد رفیع
۵۲۴ راقم بندرابن
۵۲۵ راقم خلیفہ غلام محمد
۵۲۶ رائے مرزا یعقوب بیگ
۵۲۷ رجب رجب علی بیگ
۵۲۸ رحمان
۵۲۹ رحمت رحمت اللہ خان
۵۳۰ رحیم
۵۳۱ رخشاں محمد چاند
۵۳۲ رخصت میر قدرت اللہ
۵۳۳ رسا مولوی علیم اللہ
۵۳۴ رسا مرزا بلخی

Marfat.com

۵۳۵ رسا میرزا تقی
۵۳۶ رسائی
۵۳۷ رستم رستم علی خاں
۵۳۸ رسوا آفتاب رائے
۵۳۹ رشکی محمد حسن خاں
۵۴۰ رشید
۵۴۱ رضا مرزا علی رضا بیگ
۵۴۲ رضا مرزا علی رضا بیگ
۵۴۳ رضا شیخ علی رضا
۵۴۴ رضا مولوی ضیاء الدین
۵۴۵ رضا حمید الدین خان
۵۴۶ رضا میر حسن
۵۴۷ رضا حافظ محمد بخش
۵۴۸ رضا میر محمد رضا
۵۴۹ رضا محمد رضا
۵۵۰ رضا حافظ محسن
۵۵۱ رضا میر رضا علی
۵۵۲ رضا میرزا تقی
۵۵۳ رضا غلام محمد خان
۵۵۴ رضوان غلام حسین
۵۵۵ رضی سید رضی خان
۵۵۶ رضی مرزا رضی خاں
۵۵۷ رضی نواب سیف الدولہ
۵۵۸ راسد لالہ گنگا پرشاد کشمیری
۵۵۹ رغبت میر ابو المعالی
۵۶۰ رفاقت مرزا محسن رائے
۵۶۱ رفعت محمد عیسیٰ خان انصاری
۵۶۲ رفوگر محمد عارف
۵۶۳ رفیع رفیع الدین خاں

۵۶۴ رفیق امین اللہ
۵۶۵ رفیق مرزا اسد بیگ
۵۶۶ رفیق مرزا قاسم علی
۵۶۷ رکن الدولہ حافظ الملک حافظ محمد امین خان بہادر
۵۶۸ رمز میرزا محمد سلطان فتح الملک شاہ بہادر
۵۶۹ رنج میر محمد نصیر
۵۷۰ رند گنگا پرشاد کشمیری
۵۷۱ رند رائے کھیم نرائن
۵۷۲ رند مہربان خان
۵۷۳ رند میر (شاہ) حمزہ علی
۵۷۴ رنگین
۵۷۵ رنگین مرزا امان بیگ
۵۷۶ رنگین لالہ بلاس رائے
۵۷۷ رنگین پورن لال کالیستھ
۵۷۸ رنگین سعادت یار خاں
۵۷۹ روح الامین
۵۸۰ روحی
۵۸۱ روشن خواجہ حسن علی
۵۸۲ روشن شاہ روشن شاہ
۵۸۳ رونق میر غلام حیدر
۵۸۴ زار بہادر بیگ خاں
۵۸۵ زار میر جیون کشمیری
۵۸۶ زار میر مظہر علی
۵۸۷ زار مغل بیگ
۵۸۸ زار مرزا سنگین
۵۸۹ زاری سوپن
۵۹۰ زمان سید محمد زمان
۵۹۱ زندہ دل
۵۹۲ زور داؤد بیگ

۵۹۳ زور داؤد بیگ
۵۹۴ زیرک جے سنگھ رائے کالیستھ
۵۹۵ زینت
۵۹۶ ساقی میر حسین علی
۵۹۷ سالک
۵۹۸ سامان میر ناصر
۵۹۹ سامی میرزا جان محمد بیگ
۶۰۰ سائل سید اسد اللہ
۶۰۱ سائل مرزا محمد یار بیگ
۶۰۲ سایہ
۶۰۳ سلیم
۶۰۴ سبحان میر عبد السبحان
۶۰۵ سبقت میرزا مغل
۶۰۶ سپاہی میر امام بخش
۶۰۷ سپاہی
۶۰۸ سپاہی شاہ قلی خان
۶۰۹ ستار عبد الستار
۶۱۰ سجاد میر محمد سجاد
۶۱۱ سحر میر محمد خلیل خاں
۶۱۲ سخن حکیم مرزا محمد حسین کشمیری
۶۱۳ سخنور لالہ دیوالی سنگھ
۶۱۴ سراج میر سراج الدین
۶۱۵ سراج سراج الدین علی
۶۱۶ سرسبز میرزا زین العابدین خاں
۶۱۷ سرشار لالہ تلوک چند کھتری
۶۱۸ سرعت
۶۱۹ سرور اعظم الدولہ میر محمد خاں بہادر
۶۲۰ سرور شیخ محمد امیر الدولہ
۶۲۱ سرور مرزا رجب علی بیگ

Marfat.com

۶۲۲ سرور میر فیض علی
۶۲۳ سرور حمایت اللہ خاں
۶۲۴ سعادت میر سعادت علی
۶۲۵ سعدی
۶۲۶ سعید قاضی سعید الدین خاں
۶۲۷ سقر شاہ
۶۲۸ سکندر خلیفہ محمد علی
۶۲۹ سلام نجم الدین علی خاں
۶۳۰ سلامت سلامت علی
۶۳۱ سلامت میر سلامت علی
۶۳۲ سلطان میرزا محمد ازید بخش بہادر
۶۳۳ سلطان نواب نصر اللہ خاں بہادر
۶۳۴ سلطان سلطان قلی بیگ
۶۳۵ سلیم غلام مصطفےٰ
۶۳۶ سلیم سلیم اللہ خاں
۶۳۷ سلیم میر محمد سلیم
۶۳۸ سلیمان میر مراد علی
۶۳۹ سلیمان
۶۴۰ سلیمان سلیمان خاں
۶۴۱ سلیمان شاہزادہ سلیمان شکوہ
۶۴۲ سنجر شیخ محمد یعقوب علی
۶۴۳ سودا مرزا رفیع الدین
۶۴۴ سوز سید محمد میر
۶۴۵ سوزاں نواب احمد علی خاں شوکت جنگ
۶۴۶ سوزاں شیخ شمس الدین
۶۴۷ سہراب مرزا سہراب بیگ مغل
۶۴۸ سیادت میر مجاہد الدین
۶۴۹ سید میر غلام رسول
۶۵۰ سید میر غالب علی خاں

۶۵۱ سید میر امام الدین
۶۵۲ سید میر قطب الدین
۶۵۳ سید میر یادگار علی
۶۵۴ سیف مرزا سیف علی
۶۵۵ شاد میر احمد حسین
۶۵۶ شاد میر احمد حسین
۶۵۷ شاد رائے دیبی پرشاد
۶۵۸ شاد مرزا الہٰی یار بیگ
۶۵۹ شاد پرشادی رام
۶۶۰ شاد منشی رام پرشاد کالیستھ
۶۶۱ شاد سید تفضل حسین
۶۶۲ شاداب لالہ خوشوقت رائے
۶۶۳ شاداب لالہ بامن لال کالیستھ
۶۶۴ شاداں میر رجب علی
۶۶۵ شاعر لالہ متھرا داس
۶۶۶ شاعر میر کمال الدین حسین
۶۶۷ شاغل
۶۶۸ شافی امیر الدین دہلوی
۶۶۹ شاکر محمد شاکر
۶۷۰ شاکر شاہ شاکر علی دہلوی
۶۷۱ شاکی منشی جواہر سنگھ
۶۷۲ شاہ شاہ سعد اللہ
۶۷۳ شاہ شاہ علی خاں
۶۷۴ شاہی شاہ قلی خاں
۶۷۵ شائق میر بدر الدین حسن بریلوی
۶۷۶ شائق پیر میاں
۶۷۷ شائق محمد یاسین
۶۷۸ شائق میر حاجی دہلوی
۶۷۹ شائق نذیر الدین بریلوی

۶۸۰ شائق میر قمر علی
۶۸۱ شجاع نواب شجاع قلی خاں
۶۸۲ شرافت مرزا شرف علی لکھنوی
۶۸۳ شرر مرزا ابراہیم بیگ
۶۸۴ شرر میرزا جعفر
۶۸۵ شرر میر ناصادق
۶۸۶ شرر میرزا غیاث الدین
۶۸۷ شرف
۶۸۸ شرف شیخ شرف الدین حسین
۶۸۹ شرف مرزا شرف الدین حسین
۶۹۰ شرف میر حسن
۶۹۱ شریف میرزا شریف بیگ
۶۹۲ شریف میرزا محمد شریف
۶۹۳ شریف میرزا محمد شریف
۶۹۴ شعاع شاہزادہ محمد اکبر
۶۹۵ شعلہ امرناتھ کشمیری
۶۹۶ شعور شعور احمد
۶۹۷ شعوری
۶۹۸ شفا حکیم محمد حسن خاں
۶۹۹ شفا حکیم یار علی خاں
۷۰۰ شفیع میر محمد شفیع
۷۰۱ شفیق مظہر علی خاں دہلوی
۷۰۲ شکر محمد میرزا
۷۰۳ شکر رادھا کشن کالیستھ
۷۰۴ شکوہ محمد رضا
۷۰۵ شکوہ سید شکوہ علی
۷۰۶ شکیبا شیخ غلام حسین
۷۰۷ شگفتہ بدھ سنگھ
۷۰۸ شگفتہ مرزا شگفتہ بخت بہادر

Marfat.com

۷۰۹ شگفتہ مرزا سیف علی خاں
۷۱۰ شمس میر شمس الدین علی
۷۱۱ شمس ولی اللہ
۷۱۲ شوق جارج بنس
۷۱۳ شوق خواجہ عظیم خان دہلوی
۷۱۴ شور مرزا محمود بیگ دہلوی
۷۱۵ شورش غلام احمد
۷۱۶ شورش میر مہدی
۷۱۷ شورش ناصر حسین
۷۱۸ شوق الٰہی بخش
۷۱۹ شوق بھوکی لال
۷۲۰ شوق تہمتن جنگ بہادر
۷۲۱ شوق جواہر بیگ
۷۲۲ شوق حسن علی
۷۲۳ شوق روشن لال
۷۲۴ شوق شیو گوپال
۷۲۵ شوق حافظ غلام رسول
۷۲۶ شوق فیض علی
۷۲۷ شوق مولوی قدرت اللہ رامپوری
۷۲۸ شوق محمد بخش
۷۲۹ شوکت میرزا علی لکھنوی
۷۳۰ شوکت مولوی محمد منیف علی لکھنوی
۷۳۱ شہامت شاہ شہامت علی
۷۳۲ شہرت افتخار الدین خان
۷۳۳ شہرت امیر بخش خاں
۷۳۴ شہرت میرزا محمد دہلوی
۷۳۵ شہرت ابن شاہ معصوم
۷۳۶ شہید مولوی غلام حسین
۷۳۷ شہیدا

۷۳۸ شہیدی میر کرامت علی
۷۳۹ شیدا مولوی امانت اللہ
۷۴۰ شیدا میر فتح علی
۷۴۱ شیدا نواب معین الدین خاں
۷۴۲ شیدا
۷۴۳ شیر علی (میر)
۷۴۴ شیفتہ سید اللہ بخش
۷۴۵ شیفتہ احمد خاں
۷۴۶ شیفتہ حافظ عبد الصمد
۷۴۷ شیفتہ میر محبری
۷۴۸ شیون میر احسن
۷۴۹ صابر میرزا صابر
۷۵۰ صابر شاہ
۷۵۱ صاحب
۷۵۲ صاحب امۃ الفاطمہ بیگم
۷۵۳ صاحب
۷۵۴ صاحبقراں
۷۵۵ صادق میر جعفر خاں دہلوی
۷۵۶ صادق میر صادق علی
۷۵۷ صادق میر صادق علی خاں
۷۵۸ صادق میر صادق علی شاہ
۷۵۹ صادق شہزادہ میرزا محمد
۷۶۰ صافی لالہ بدھ سین
۷۶۱ صافی میر مظہر علی مہادر
۷۶۲ صالح نظام الدین احمد بلگرامی
۷۶۳ صبا
۷۶۴ صبا میرزا راجہ شنکر ناتھ
۷۶۵ صبا لالہ کانجی مل کایستھ
۷۶۶ صبائی احمد آبادی

۷۶۷ صبر میرزا غلام حسین بیگ
۷۶۸ صبر میر محمد علی فیض آبادی
۷۶۹ صدق محمد صدیق
۷۷۰ صفا منولال کائستھ
۷۷۱ صفا
۷۷۲ صفدر میر صفدر علی
۷۷۳ صفدری
۷۷۴ صفدری
۷۷۵ صفدری میر صادق علی
۷۷۶ صفیر جان خان
۷۷۷ صمد عبد الصمد
۷۷۸ صمصام امیر الامرا صمصام الدولہ
۷۷۹ صفت مغل خان
۷۸۰ صفت کریم الدین
۷۸۱ صواب شیخ محمد اشرف
۷۸۲ صیاد میرزا غلام حسین
۷۸۳ ضاحک میر غلام حسین ضاحک
۷۸۴ ضبط میر حسن شاہ
۷۸۵ ضمیر ٹھاکر داس
۷۸۶ ضمیر گنگا داس کائستھ
۷۸۷ ضمیر شیخ مداری
۷۸۸ ضمیر نذیر الدین
۷۸۹ ضمیر ہدایت علی خان دہلوی
۷۹۰ ضیا
۷۹۱ ضیا میرزا ضیا بخت بہادر
۷۹۲ ضیا میر ضیاء الدین دہلوی
۷۹۳ ضیا
۷۹۴ ضیا شیخ ولی اللہ دہلوی
۷۹۵ ضیغم مولوی غضنفر علی

Marfat.com

۷۹۶ طالب میرزا ابو طالب
۷۹۷ طالب حافظ طالب
۷۹۸ طالب طالب حسین خاں
۷۹۹ طالب عاشور بیگ خاں
۸۰۰ طالب شیخ طالب عملی
۸۰۱ طالب میر طالب علی
۸۰۲ طالب طالب علی
۸۰۳ طالب میاں طالب علی
۸۰۴ طالع میر شمس الدین دہلوی
۸۰۵ طالع لالہ ہندو لال حیدرآبادی
۸۰۶ طبیب سید شاہ
۸۰۷ طبیب ولی محمد
۸۰۸ طرب چھبنو لال کائستھ
۸۰۹ طرز گردھاری لال کائستھ
۸۱۰ طرزی میر امام علی
۸۱۱ طرہ طرہ باز خان
۸۱۲ طفل مرزا عبد المقتدر
۸۱۳ طلب شیخ طالب علی
۸۱۴ طور
۸۱۵ طوماس جان ٹامس
۸۱۶ ظاہر میر لطف علی
۸۱۷ ظاہر خواجہ محمد خاں
۸۱۸ ظاہر میر محمد دہلوی
۸۱۹ ظریف خدا وردی
۸۲۰ ظفر میرزا ابو ظفر شاہ دہلی
۸۲۱ ظہور میر محمد باقر
۸۲۲ ظہور بدیع الدین حیدر
۸۲۳ ظہور لالہ شیو سنگھ
۸۲۴ ظہور ظہور اللہ خان

۸۲۵ ظہور حافظ ظہور اللہ بیگ
۸۲۶ ظہیر نصیر الدین
۸۲۷ عابد
۸۲۸ عاجز الفت خان
۸۲۹ عاجز زور آور سنگھ کھتری
۸۳۰ عاجز عارف الدین خان
۸۳۱ عاجز میر غلام حیدر دہلوی
۸۳۲ عاجز
۸۳۳ عارف شاہ حسین
۸۳۴ عارف محمد عارف کشمیری
۸۳۵ عارف میر عارف علی امروہوی
۸۳۶ عاشق برہان الدین
۸۳۷ عشق بھولا ناتھ دہلوی
۸۳۸ عاشق جلال الدین
۸۳۹ عاشق رام سنگھ کھتری
۸۴۰ عاشق منشی عجائب رائے
۸۴۱ عاشق علی اعظم خاں
۸۴۲ عاشق راجہ کلیان سنگھ تہور جنگ
۸۴۳ عاشق محمد خان
۸۴۴ عاشق مہدی علی خان
۸۴۵ عاشق شیخ بنی بخش اکبرآبادی
۸۴۶ عاشق میر یحییٰ
۸۴۷ عاشقی آغا حسین قلی خان
۸۴۸ عاصم ۔ نواب صمصام الدولہ خان منصور جنگ
۸۴۹ عاصی خواجہ برہان دہلوی
۸۵۰ عاصی کرم علی دہلوی
۸۵۱ عاصی رامپوری
۸۵۲ عاقل رائے سکھ رائے پنجابی
۸۵۳ عاقل عاقل شاہ

۸۵۴ عاکف
۸۵۵ عالم
۸۵۶ عالی
۸۵۷ عالیجاہ
۸۵۸ عبد عبد الرحیم دکنی
۸۵۹ عبد اللہ
۸۶۰ عبد اللہ
۸۶۱ عبرت
۸۶۲ عجائب رائے منشی
۸۶۳ عزت میر عبد الواسع
۸۶۴ عزلت سید عبد الولی
۸۶۵ عزیز شاہ عزیز اللہ
۸۶۶ عزیز محمد علی دہلوی
۸۶۷ عزیز بہاری لال سری واستوا کائستھ
۸۶۸ عزیز مولوی عزیز اللہ
۸۶۹ عزیز شیو ناتھ دہلوی
۸۷۰ عزیز شمبھو ناتھ دہلوی
۸۷۱ عزیز اللہ دکنی
۸۸۲ عسس شیخ بدر الدین
۸۷۳ عسکر علی خاں مرشد آبادی
۸۷۴ عشاق شیخ احمد بخش
۸۷۵ عشاق جیون مل
۸۷۶ عشرت عبد الواسع
۸۷۷ عشرت بھولا ناتھ
۸۷۸ عشرت میر غلام علی
۸۷۹ عشرت شیخ غلام بنگالی
۸۸۰ عشق حافظ میر عزت اللہ
۸۸۱ عشق میر محمد علی حیدرآبادی
۸۸۲ عشق شاہ رکن الدین

Marfat.com

۸۸۳ عشق میر یحییٰ دکنی
۸۸۴ عشق میر زین دہلوی
۸۸۵ عشقی دکنی
۸۸۶ عشقی میاں رحمت
۸۸۷ عطا خواجہ عطا
۸۸۸ عظمت شیخ عظمت اللہ
۸۸۹ عظمت میر عظمت اللہ خاں
۸۹۰ عظیم مرزا زین العابدین
۸۹۱ عظیم
۸۹۲ عظیم
۸۹۳ عقیدت برہان پوری
۸۹۴ علی شاہ ناصر علی
۸۹۵ علی علی محمد خاں
۸۹۶ علی میرزا علی لکھنوی
۸۹۷ علی مرزا علی قلی دہلوی
۸۹۸ علی جان
۸۹۹ عماد
۹۰۰ عمدہ سیتا رام
۹۰۱ عمدۃ الملک
۹۰۲ عمر معتبر خان
۹۰۳ عنایت عنایت علی خاں
۹۰۴ عنایت شیخ نظام الدین
۹۰۵ عیاش غلام حسین جیلانی
۹۰۶ عیاش میرزا عباس علی بیگ دکنی
۹۰۷ عیاش میر یعقوب دہلوی
۹۰۸ عیاش خیالی رام دہلوی
۹۰۹ عیاں سید غالب علی خاں
۹۱۰ عیاں
۹۱۱ عیش میرزا محمد عسکری دہلوی

۹۱۲ عیش امیر خاں دہلوی
۹۱۳ عیشی طالب علی
۹۱۴ عین شیخ معین الدین
۹۱۵ غازی الدین خاں
۹۱۶ غافل بختاور سنگھ
۹۱۷ غافل میر محمد علی
۹۱۸ غافل شیخ محمد مسعود خاں
۹۱۹ غافل منور خان
۹۲۰ غافل رائے سنگھ
۹۲۱ غافل لالہ سندر لال
۹۲۲ غالب اسد اللہ خاں
۹۲۳ غالب نواب اسد اللہ خان
۹۲۴ غالب غالب خان
۹۲۵ غالب لالہ مومن لال
۹۲۶ غالب بہادر بیگ خان
۹۲۷ غربت میر عبد الولی
۹۲۸ غربت
۱۲۹ غریب لالہ کالنجی مل کائستھ
۹۳۰ غریب
۹۳۱ غریب میر محمد تقی
۹۳۲ غریب محمد زمان
۹۳۳ غریب شیخ نصیر الدین احمد
۹۳۴ غریق
۹۳۵ غضنفر غضنفر علی خان
۹۳۶ غلام کنور گوپال ناتھ
۹۳۷ غلام میر غلام نبی بلگرامی
۹۳۸ غلامی شاہ غلام محمد
۹۳۹ غم میر سلیمان
۹۴۰ غمخوار

۹۴۱ غمگین میر عبد اللہ
۹۴۲ غنی شیخ عبد الغنی
۹۴۳ غوامی
۹۴۴ غوثی محمد غوث
۹۴۵ غیرت
۹۴۶ فارغ فارغ شاہ بریلوی
۹۴۷ فارغ میر احمد خان
۹۴۸ فارغ لالہ مکند سنگھ کھتری
۹۴۹ فاضل فاضل شاہ دہلوی
۹۵۰ فاضل محمد فاضل حیدر آبادی
۹۵۱ فائز
۹۵۲ فتح علی خان بہادر
۹۵۳ فتوت میرزا غلام حیدر
۹۵۴ فخر فخر الدین
۹۵۵ فخر الدین حسین خان
۹۵۶ فخری
۹۵۷ فدا سید امام الدین دہلوی
۹۵۸ فدا میرزا فدا علی بیگ
۹۵۹ فدا مرزا فدا حسین خان
۹۶۰ فدا مولوی محمد اسماعیل
۹۶۱ فدا شیخ عبد الصمد فرید آبادی
۹۶۲ فدا پنڈت دھیا رام جان
۹۶۳ فدا غلام علی خان
۹۶۴ فدا سید محمد علی
۹۶۵ فدا لچھمی رام پنڈت
۹۶۶ فدوی میر فضل علی
۹۶۷ فدوی محمد حسن
۹۶۸ فدوی مرزا محمد دہلوی
۹۶۹ فدی

Marfat.com

۹۷۰ فدوی سمن لال کالیتہ
۹۷۱ فدوی مرزا عظیم بیگ
۹۷۲ فراسو فرالنسوا آکلدین
۹۷۳ فراغ مولوی محمد فراغ
۹۷۴ فراق کیقباد جنگ
۹۷۵ فراق میاں ثناء اللہ دہلوی
۹۷۶ فراق میر مرتضیٰ علی
۹۷۷ فراقی کنور پریم کشور
۹۷۸ فراقی
۹۷۹ فرح فرح بخش
۹۸۰ فرحت میر امیر
۹۸۱ فرحت شیخ فرحت اللہ
۹۸۲ فرحت فرحت اللہ
۹۸۳ فرحت میر فرحت علی
۹۸۴ فرخ میر فرخ علی
۹۸۵ فرحت میرزا الف بیگ
۹۸۶ فرقت عطاء اللہ خاں
۹۸۷ فرقی
۹۸۸ فروغ میر علی اکبر
۹۸۹ فروغ ثناء الدین حسین خاں
۹۹۰ فروغ میر روشن علی خاں
۹۹۱ فریاد میر ببر علی
۹۹۲ فریاد لالہ صاحب رائے
۹۹۳ فصاد
۹۹۴ فصیح مرزا جعفر علی
۹۹۵ فضل میر فضل مولی خاں
۹۹۶ فضل شاہ فضلی
۷۹۷ فضلی فضل الدین خاں
۹۹۸ فطرت حکیم انیس

۹۹۹ فطرت
۱۰۰۰ فغان
۱۰۰۱ فغان
۱۰۰۲ فقیر
۱۰۰۳ فقیر
۱۰۰۴ فقیر
۱۰۰۵ فقیر
۱۰۰۶ فکر
۱۰۰۷ فگار
۱۰۰۸ فگار
۱۰۰۹ فیاض
۱۰۱۰ فیض
۱۰۱۱ فیض
۱۰۱۲ فیض
۱۰۱۳ فیض
۱۰۱۴ فیض
۱۰۱۵ قابل
۱۰۱۶ قادر
۱۰۱۷ قادری
۱۰۱۸ قاسم
۱۰۱۹ قاسم
۱۰۲۰ قاسم
۱۰۲۱ قاسم
۱۰۲۲ قاصر
۱۰۲۳ قاضی
۱۰۲۴ قالغ
۱۰۲۵ قائم
۱۰۲۶ قبول
۱۰۲۷ قتیل

۱۰۲۸ قدر
۱۰۲۹ قدرت اشرف علی
۱۰۳۰ قدرت میر شمس الدین دہلوی
۱۰۳۱ قدرت میر شمس الدین
۱۰۳۲ قرار مولوی فقیر اللہ
۱۰۳۳ قرار مولوی فقیر اللہ
۱۰۳۴ قربان میر فقیر اللہ دہلوی
۱۰۳۵ قربان میر احمد علی
۱۰۳۶ قربان مرزا قطب علی بیگ
۱۰۳۷ قرین میر حسین دہلوی
۱۰۳۸ قسمت عبد الرزاق
۱۰۳۹ قصد میر فیض علی دہلوی
۱۰۴۰ قلق دہلوی میر فیض علی
۱۰۴۰ (الف) قلندر حافظ شمس الدین
۱۰۴۱ قلندر پنڈت کرپا کشن
۱۰۴۲ قلندر مرزا علی رضا خاں
۱۰۴۳ قلندر مرزا علی بخت
۱۰۴۴ قلندر میر عبد القادر
۱۰۴۵ قمر سید خلیل
۱۰۴۶ قمر
۱۰۴۷ قناعت ابو القاسم خان
۱۰۴۸ قناعت سید قاسم علی خاں
۱۰۴۹ قوت میر قاسم علی خان
۱۰۵۰ قیس مرزا ببر علی بیگ
۱۰۵۱ کاشی ناتھ عبد الفتاح سمیعی
۱۰۵۲ کاظم
۱۰۵۳ کافر شیخ قائم علی
۱۰۵۴ کاکل عبد النبی بیگ
۱۰۵۵ کامل
۱۰۵۶ کامل

محمد قدر دہلوی
قدرت اللہ
مولوی قدرت اللہ
شیخ قدرت اللہ
جان محمد لکھنوی
میر حسین علی
میر جیون
میر محمدی
میر قربان علی خاں
نواب شمس الدولہ
حسن مرزا
بدھ سنگھ
شاہ غلام قلندر
شاہ قلندر
قلندر بخش
منشی یار محمد دہلوی
گلاب خاں
مرزا قمر طالع
مرزا منجھلے
مرزا محمد بیگ
مرزا احمد علی بیگ
کاظم علی
میر علی نقی دہلوی
شیخ لطف اللہ
مرزا کامل بیگ

Marfat.com

۱۰۵۷	کامل	مرزا کامل بیگ	۱۰۸۶	گریاں	راجہ بھوانی سنگھ بہادر	۱۱۱۵	مبارز	میاں مبارز خان دہلوی
۱۰۵۸	کامل	ٹھاکر داس	۱۰۸۷	گریاں	میر حسام الدین علی	۱۱۱۶	مبتلا	میرا بین
۱۰۵۹	کبیر	حکیم کبیر علی سنبھلی	۱۰۸۸	گریاں	غلام محی الدین خاں	۱۱۱۷	مبتلا	مرزا قاسم دہلوی
۱۰۶۰	کرامت	میر کرامت علی	۱۰۸۹	گستاخ	مرزا علی بیگ لکھنوی	۱۱۱۸	مبتہج	لالہ ملوک چند کائستھ
۱۰۶۱	کرم	شیخ غلام ضامن		گلشن	امیر سنگھ کھتری	۱۱۱۹	متانتی	میر متقی
۱۰۶۲	کرما	میاں غلام کرما	۱۰۹۱	گمان	نظر علی	۱۱۲۰	متین	
۱۰۶۳	کریم	کریم اللہ خان	۱۰۹۲	گنا بیگم		۱۱۲۱	مجبور	میر حق رسا
۱۰۶۴	کریم بخش (شاہ) پٹنوی		۱۰۹۳	گنجن		۱۱۲۲	مجبور	رائے خوشحال سنگھ
۱۰۶۵	کشن چند کھتری لاہوری		۱۰۹۴	گوہری		۱۱۲۳	مجذوب	مرزا غلام حیدر بیگ
۱۰۶۶	کلو (میر) دہلوی		۱۰۹۵	گویا	شیخ حیات اللہ فرخ آبادی	۱۱۲۴	مجرم	میر فتح علی
۱۰۶۷	کلیم	شیخ کلیم اللہ	۱۰۹۶	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں لکھنوی	۱۱۲۵	مجرم	شیخ غلام حسین
۱۰۶۸	کلیم	محمد حسین زگردیزی ہیرلا	۱۰۹۷	گھاسی		۱۱۲۶	مجرم	شیخ رحمت اللہ
۱۰۶۹	کمال	شاہ کمال الدین حسین	۱۰۹۸	لائق	میر لائق علی لکھنوی	۱۱۲۷	مجروح	منشی کشن چند کشمیری
۱۰۷۰	کمال	میر کمال علی	۱۰۹۹	لسان	میر کلیم اللہ	۱۱۲۸	مجنون	حمایت علی دہلوی
۱۰۷۱	کمال الدین		۱۱۰۰	لطف	مرزا علی	۱۱۲۹	مجنون	شاہ مجنوں
۱۰۷۲	کمتر	کمتر شاہ	۱۱۰۱	لطف	عظیم بیگ	۱۱۳۰	مجید	مجید الدین خان
۱۰۷۳	کمتر	مرزا خیر اللہ بیگ	۱۱۰۲	لطفی		۱۱۳۱	محب	میر محمد علی
۱۰۷۴	کمتر	مولوی کفایت علی	۱۱۰۳	لطیف	میر لطیف علی دہلوی	۱۱۳۲	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی
۱۰۷۵	کمترین		۱۱۰۴	لطیف	میر شمس الدین سرتی	۱۱۳۳	محبت	میر بہادر علی
۱۰۷۶	کم گو	میرزا حبیب اللہ	۱۱۰۵	لہر	بیدار بخش	۱۱۳۴	محبت	نواب محبت خاں
۱۰۷۷	کوشش	مہدی علی خاں	۱۱۰۶	ماہ	میر محمد علی خان	۱۱۳۵	محبوب	میر قریشی دہلوی
۱۰۷۸	کوچک	شاہزادہ مرزا حبیب الدین	۱۱۰۷	ماہر	میاں فخر الدین خاں	۱۱۳۶	محترم	خواجہ محترم خاں
۱۰۷۹	کوکب	رائے مکند رائے حیدرآبادی	۱۱۰۸	مائل	مرزا آقا بیگ	۱۱۳۷	محروق	
۱۰۸۰	کیفی	میر ہدایت علی	۱۱۰۹	مائل	میاں فخری	۱۱۳۸	محزون	عالم شاہ
۱۰۸۱	گدازی		۱۱۱۰	مائل	سید قاسم علی نیرآبادی	۱۱۳۹	محزون	خلیفہ حافظ اللہ
۱۰۸۲	گرامی		۱۱۱۱	مائل	محمد کاظم دہلوی	۱۱۴۰	محزون	مہری میر محمد حسین
۱۰۸۳	گرفتار	مرزا سنگی بیگ	۱۱۱۲	مائل	مرزا محمد یار بیگ لکھنوی	۱۱۴۱	محزون	میر تقی خاں
۱۰۸۴	گرم	سرزا حمید علی دہلوی	۱۱۱۳	مائل	میر مہدی لکھنوی	۱۱۴۲	محزون	میر ناصر جان
۱۰۸۵	گریان	میر علی امجد	۱۱۱۴	مائل	میر ہدایت علی	۱۱۴۳	محسن	میر حسن خان بہادر

Marfat.com

۱۱۴۴	محسن	محمد محسن	۱۱۷۳ مرحوم
۱۱۴۵	محسن	محمد محسن حیدرآبادی	۱۱۷۴ مرزا
۱۱۴۶	محسن	خواجہ محسن	۱۱۷۵ مرزا
۱۱۴۷	محسنی	حکیم محمد بخش	۱۱۷۶ مرزا
۱۱۴۸	محشر	مرزا علی نقی	۱۱۷۷ مرزا
۱۱۴۹	محشر	اکرام اللہ خان ہمایونی	۱۱۷۸ مرزا
۱۱۵۰	محفوظ	منشی محفوظ علی غالب	۱۱۷۹ مرزا
۱۱۵۱	محقق	دکنی	۱۱۸۰ مرزا
۱۱۵۲	محمد خان	دہلوی	۱۱۸۲ مرزا
۱۱۵۳	محمد خاں		۱۱۸۳ مرزا
۱۱۵۴	محمد شاہ خاں		۱۱۸۳ مرزا
۱۱۵۵	محمد واحد		۱۱۸۴ مرزائی
۱۱۵۶	محمود	دکنی	۱۱۸۵ مرزت
۱۱۵۷	محمود	حافظ سید محمود خاں دہلوی	۱۱۸۶ مروت
۱۱۵۸	محنت	مرزا حسین علی بیگ	۱۱۸۷ مرہون
۱۱۵۹	محو	شیخ اعظم اللہ میرٹھی	۱۱۸ مرید
۱۱۶۰	محمد	حسین علی خان	۱۱۸۹ مزمل
۱۱۶۱	محو	رحیم علی خاں دہلوی	۱۱۹۰ مسافر
۱۱۶۲	مختار	حافظ غلام نبی خان بہادر	۱۱۹۱ مسافر
۱۱۶۳	مخلص	مخلص علی خان	۱۱۹۲ مسافر
۱۱۶۴	مخلص	رائے آنند رام	۱۱۹۳ مست
۱۱۶۵	مخلص	بدیع الزماں خاں	۱۱۹۴ مست
۱۱۶۶	مخلص	مرزا محمد دہلوی	۱۱۹۵ مست
۱۱۶۷	مدحت		۱۱۹۶ مست
۱۱۶۸	مدد اللہ		۱۱۹۷ مستمند
۱۱۶۹	مدعا	میر عوض علی دہلوی	۱۱۹۸ مسرت
۱۱۷۰	مدہوش	میر بنی خان	۱۱۹۹ مسرت
۱۱۷۱	مراد	مرزا مراد بخش پٹنوی	۱۲۰۰ مسرور
۱۱۷۲	مرتضیٰ	میر مرتضیٰ پٹنوی	۱۲۰۱ مسرور
۱۲۰۲	مسرور	لالہ گودھادی لال	
۱۲۰۳	مسرور	شیخ پیر بخش	
۱۲۰۴	مسرور	شرف الدین احمد	
۱۲۰۵	مسکین	سید عبدالواحد خاں	
۱۲۰۶	مسکین	مرزا کلو بیگ	
۱۲۰۷	مسکین	لالہ تخت مل عظیم آبادی	
۱۲۰۸	مسلمان	لالہ بخت آور سنگھ	
۱۲۰۹	مسمار	سید کریم علی	
۱۲۱۰	مسیح	میاں برائی	
۱۲۱۱	مسیح	مرزا مسیح اللہ بیگ	
۱۲۱۲	مسیح	مسیح اللہ خاں	
۱۲۲۳	مسیح	نواب مسیح خاں لکھنوی	
۱۲۱۴	مشتاق	عبداللہ خاں	
۱۲۱۵	مشتاق	بالارام دہلوی	
۱۲۱۶	مشتاق	غلام علی	
۱۲۱۷	مشتاق	میر حسن	
۱۲۱۸	مشتاق	حسین بخش	
۱۲۱۹	مشتاق	عنایت اللہ	
۱۲۲۰	مشتاق	محمد قلی خان عظیم آبادی	
۱۲۲۱	مشتاق	محمد واصل بدایونی	
۱۲۲۲	مشتاق	مشتاق حسین	
۱۲۲۳	مشتاق	قربان علی بیگ	
۱۲۲۴	مشتاق	حافظ تاج الدین میرٹھی	
۱۲۲۵	مشتاق	شیخ ثناء اللہ	
۱۲۲۶	مشرقی	لالہ سیل چند کائستھ	
۱۲۲۷	مشفق	مرزا احمد بیگ دہلوی	
۱۲۲۸	مشکل	شیخ امین الدین	
۱۲۳۹	مشہور		
۱۲۳۰	مشیر	عنایت حسین خاں	

		حکیم میر علی	
		مرزا محمد بیگ	
		حکیم مرزا محمد خاں	
		ابوالقاسم دہلوی	
		مرزا علی رضا دہلوی	
		آقا مرزا لکھنوی	
		مرزا صادق علی خاں	
		حکیم فضل اللہ پانی پتی	
		ہدایت اللہ دہلوی	
		مرزا محمد حیدرآبادی	
		محمد علی خاں	
		شیخ ہمیشہ علی خاں	
		میر محمد علی دہلوی	
		مرزا علی رضا	
		مرید حسین خاں	
		محمد مزمل	
		میر خیر الدین لکھنوی	
		میر پائندہ	
		میاں علی رضا دہلوی	
		میر فضل علی	
		مست علی خان	
		لالہ رتن لال حیدرآبادی	
		یار علی خان دہلوی	
		شنکر ایک کائستھ	
		شیخ وزیر علی	
		مرزا اصغر علی بیگ	
		نواب غلام حسین خاں	

Marfat.com

۱۲۳۱	مشیر	حافظ قطب الدین	۱۲۶۰	مفتون	میاں بدرالدین	۱۲۸۹	منشی	غلام احمد قادری
۱۲۳۲	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۱۲۶۱	مفتون	مرزا کریم بخش	۱۲۹۰	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۳۳	مصیب	شاہ غلام قطب الدین	۱۲۶۲	مفتون	کاظم علی مراد آبادی	۱۲۹۱	منشی	مول چند کالشتھ
۱۲۳۴	مضطرب	شیخ حسن علی لکھنوی	۱۲۶۳	مفتون	موتی رام	۱۲۹۲	منصف	منصف علی خاں پٹنوی
۱۲۳۵	مضطر	لالہ کنور سنگھ	۱۲۶۴	مفلس	محب علی	۱۲۹۳	منصف	شیخ فتح علی غازی پوری
۱۲۳۶	مضطر	محمد اسد اللہ خاں	۱۲۶۵	مقبول	میاں مقبول نبی	۱۲۹۴	منعم	
۱۲۳۷	مضطر	مرزا سنگین	۱۲۶۶	مقبول		۱۲۹۵	منعم	قاضی محمد منعم خاں
۱۲۳۸	مضطرب	لالہ درگا پرشاد لکھنوی	۱۲۶۷	مقتول	میرزا ابراہیم بیگ	۱۲۹۶	منعم	مون لال کالشتھ
۱۲۳۹	مضطرب	میاں محمد حاجی	۱۲۶۸	مقصود	محمد مقصود لکھنوی	۱۲۹۷	منعم	قاضی نورالحق
۱۲۴۰	مضمون	شیخ شرف الدین	۱۲۶۹	مقیم		۱۲۹۸	منعم	سید راحت علی
۱۲۴۱	مظفر	مرزا خسرو شکوہ	۱۲۷۰	مکارم	مرزا مکارم دہلوی	۱۲۹۹	منعم	مولوی سراللہ سبحانی
۱۲۴۲	مظفر	میر مکھو خاں	۱۲۷۱	مکھن سنگھ		۱۳۰۰	منور	میر منور علی
۱۲۴۳	مظلوم	سید امام الدین خاں	۱۲۷۳	مکھوہ		۱۳۰۱	منیر	میر آفتاب علی
۱۲۴۴	مظہر	مرزا جان جاناں	۱۲۷۳	ملال	مرزا محمد زماں	۱۳۰۲	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۱۲۴۵	مظہر	منجھو خاں	۱۲۷۴	ملول		۱۳۰۳	منیر	سید منیر الدین
۱۲۴۶	مظہری	محبوب علی کوتانوی	۱۲۷۵	ممتاز	حافظ فضل علی	۱۳۰۴	منیر	اسمٰعیل حسین شکوہ آبادی
۱۲۴۷	معروف	الٰہی بخش خاں دہلوی	۱۲۷۶	ممتاز	مولوی شیخ احسان اللہ	۱۳۰۵	منیر	میر نظام الدین
۱۲۴۸	معروف	مولوی احسان اللہ	۱۲۷۷	ممتاز	مولوی حافظ ابراہیم	۱۳۰۶	مولی لال کالشتھ	
۱۲۴۹	معزز		۱۲۷۸	مملو	البشوری پرشاد کالشتھ	۱۳۰۷	موجد	خدا بخش
۱۲۵۰	معظم	مولوی محمد معظم مراد آبادی	۱۲۷۹	ممنون	میر امانت علی پٹنوی	۱۳۰۸	موجد	مولوی سراج الدین علی خاں
۱۲۵۱	معقول		۱۲۸۰	ممنون	میر نظام الدین	۱۳۰۹	موزوں	رائے چتر سنگھ
۱۲۵۲	معنی	محمد امین	۱۲۸۱	منت	میر محمد الدین	۱۳۱۰	موزوں	میر فرزند علی سامانوی
۱۲۵۳	معین	شیخ معین الدین	۱۲۸۲	منتظر	خواجہ عبداللہ خاں	۱۳۱۱	موزوں	لالہ نہال چند
۱۲۵۴	مغل	مرزا مغل علی	۱۲۸۳	منتظر	اسداللہ	۱۳۱۲	موزوں	خواجہ تلی خاں ذوالفقار الدولہ
۱۲۵۵	مغموم	مرزا اسحاق بیگ دہلوی	۱۲۸۴	منتظر	شیخ امام الدین	۱۳۱۳	موزوں	مرزا قادر بخش
۱۲۵۶	مغموم	میر مشیت علی	۱۲۸۵	منتظر	خواجہ بخش اللہ آبادی	۱۳۱۴	موزوں	میر رحم علی دکنی
۱۲۵۷	مغموم	امام حسن لکھنوی	۱۲۸۶	منتظر	میاں نورالسلام	۱۳۱۵	موزوں	مہاراجہ رام نرائن پٹنوری
۱۲۵۸	مفتون	شیخ عبدالرحیم	۱۲۸۷	منجھو خاں		۱۳۱۶	موسوی	
۱۲۵۹	مفتون	میاں علی بخش پٹنوی	۱۲۸۸	منشی	عجائب رام مرشد آبادی	۱۳۱۷	مومن	حکیم محمد مومن خاں

Marfat.com

۱۳۱۸ مولسن حکیم سعادت علی بنارسی
۱۳۱۹ مہاراج راجہ بلاس رائے
۱۳۲۰ مہجور محمد صدرالدین
۱۳۲۱ مہدی مرزا مہدی
۱۳۲۲ مہر مرزا حاتم علی فرخ آبادی
۱۳۲۳ مہر نواب منصور خاں
۱۳۲۴ مہر منشی مہر چند کھتری
۱۳۲۵ مہر رجب بیگ
۱۳۲۶ مہربان خاں
۱۳۲۷ مہلت مرزا علی
۱۳۲۸ مہمان
۱۳۲۹ میر میر علی سہارن پوری
۱۳۳۰ میر میدان سید نوازش علی
۱۳۳۱ میر محمد میر
۱۳۳۲ میرن میر جہاں
۱۳۳۳ میرن میر عسکری دہلوی
۱۳۳۴ میرن میاں میرن سبزواری
۱۳۳۵ ناجی محمد شاکر دہلوی
۱۳۳۶ نادر
۱۳۳۷ نادر لالہ گنگا سنگھ
۱۳۳۸ شیخ غلام رسول گوالیاری
۱۳۳۹ نادر کلب حسین خاں
۱۳۴۰ نادر میر محمد علی
۱۳۴۱ نادم
۱۳۴۲ نازک زینت
۱۳۴۳ ناسخ شیخ امام بخش
۱۳۴۴ ناصر ناصر علی عظیم آبادی
۱۳۴۵ ناصر نواب ناصر جنگ
۱۳۴۶ ناظر

۱۳۴۷ ناظم
۱۳۴۸ نالاں شیخ عبدالقادر فتح آبادی
۱۳۴۹ نالاں میر احمد علی دہلوی
۱۳۵۰ نالاں میاں محمد عسکری دہلوی
۱۳۵۱ نالاں میر وارث علی
۱۳۵۲ نامی شیخ نظام الدین فرخ آبادی
۱۳۵۳ نامی میر حسام الدین خاں مبارز الدولہ مولوی
۱۳۵۴ نامی لالہ مٹھن لال کائستھ
۱۳۵۵ نامی مرزا رجب علی بیگ
۱۳۵۶ نثار میر عبدالرسول اکبرآبادی
۱۳۵۷ نثار شیخ محمد قائم دہلوی
۱۳۵۸ نثار محمد پناہ خان دہلوی
۱۳۵۹ نثار مرتضیٰ خان دہلوی
۱۳۶۰ نثار شیخ محمد امان
۱۳۶۱ نثار نثار علی بلگرامی
۱۳۶۲ نثار سدا سکھ دہلوی
۱۳۶۳ نثار احمد
۱۳۶۴ نجات شیخ حسن رضا دہلوی
۱۳۶۵ نجات میاں محمد دہلوی
۱۳۶۶ نجات میر زین العابدین سہارنپوری
۱۳۶۷ نجف شاہ محمد علی الہ آبادی
۱۳۶۸ نجم قاضی نجم الدین کاکوروی
۱۳۶۹ نحیف لالہ لکھپت رائے کھتری
۱۳۷۰ نحیف سید برکت علی مرادآبادی
۱۳۷۱ ندا میر مرتضیٰ علی دہلوی
۱۳۷۲ ندرت مرزا مغل
۱۳۷۳ ندیم مرزا علی قلی دہلوی
۱۳۷۴ ندیم محمد قاسم دہلوی
۱۳۷۵ نزار خواجہ محمد اکرم

۱۳۷۶ نزاکت رمجو
۱۳۷۷ نزہت مرزا ارجمند
۱۳۷۸ نزہت میر امام الدین دہلوی
۱۳۷۹ نسیم راجہ کیدار ناتھ
۱۳۸۰ نسیم گلزار علی
۱۳۸۱ نشاط مولوی الٰہی بخش
۱۳۸۲ نشاط لالہ ایشوری سنگھ
۱۳۸۳ نشاط رائے تلجا پرشاد
۱۳۸۴ نصرت لالہ گوبند رائے
۱۳۸۵ نصیر شاہ نصیر الدین دہلوی
۱۳۸۶ نصیر سید نصیر الدین
۱۳۸۷ نصیر نصیر الدین
۱۳۸۸ نظام نواب عماد الملک غازی الدین خاں بہادر فیروز جنگ
۱۳۸۹ نظامی سید نظام الدین احمد قادری
۱۳۹۰ نظیر لالہ گنپت رائے کائستھ دہلوی
۱۳۹۱ نظیر شیخ ولی محمد اکبرآبادی
۱۳۹۲ نعمت حکیم عبدالحق سکندرآبادی
۱۳۹۳ نعمت مرزا محمد حفیظ
۱۳۹۴ نعمی شیخ نعمت اللہ میرٹھی
۱۳۹۵ نعیم میر محمدی دہلوی
۱۳۹۶ نعیم نعیم اللہ دہلوی
۱۳۹۷ نقد مہر علی خان دہلوی
۱۳۹۸ نکہت نظر علی بیگ
۱۳۹۹ نگراں میر بندہ علی خاں
۱۴۰۰ نوا شیخ محمد ظہور بدایونی
۱۴۰۱ نواز علی نواز خاں پٹنوی
۱۴۰۲ نواز علی نواز خاں
۱۴۰۳ نوازش نوازش حسین خاں
۱۴۰۴ نوراللہ مرزا دہلوی

Marfat.com

۱۴۰۵	نوری		۱۴۳۴	وحشت	غلام علی خاں مرادآبادی	۱۴۶۳	ہدایت	ہدایت علی اکبرآبادی
۱۴۰۶	نوری	شجاع الدین گجراتی	۱۴۳۵	وحشی	میر بخشی دہلوی	۱۴۶۴	ہرچند	ہرچند کشمیری دہلوی
۱۴۰۷	نوید		۱۴۳۶	وحید	مولوی عبدالرؤف	۱۴۶۵	ہریا	ہرسہائے برہمن سکندرآبادی
۱۴۰۸	نیاز	میر اصل علی پٹنوی	۱۴۳۷	وحید	حکیم محمد وحید خاں	۱۴۶۶	ہمت	
۱۴۰۹	نیاز	میر محمد علی دہلوی	۱۴۳۸	وداد	مرزا داؤد	۱۴۶۷	ہمدم	عباد علی رام پوری
۱۴۱۰	نیاز	میر محمد سعید اکبرآبادی	۱۴۳۹	وزیر	خواجہ وزیر لکھنوی	۱۴۶۸	ہمدم	میر محفوظ علی عظیم آبادی
۱۴۱۱	نیاز	میاں نیاز احمد	۱۴۴۰	وزیر	وزیر علی خاں	۱۴۶۹	ہمرنگ	دلاور علی خاں
۱۴۱۲	نیاز	شاہ نیاز علی دہلوی	۱۴۴۱	وسعت	مستقیم خاں رامپوری	۱۴۷۰	ہمرنگ	میر عزیز الدین
۱۴۱۳	نیازی	بہادر خاں لکھنوی	۱۴۴۲	وصال	لفراللہ خاں دہلوی	۱۴۷۱	ہمزہ	شاہ ہمزہ دہلوی
۱۴۱۴	نیک میر	میر جعفر علی	۱۴۴۳	وصل	مرزا اسحاق	۱۴۷۲	ہندو	گوکل چند لاہوری
۱۴۱۵	واحد		۱۴۴۴	وفا	مرزا بیدار علی	۱۴۷۳	ہنر	محمد داؤد حیدرآبادی
۱۴۱۶	وارث	حاجی شاہ محمد وارث	۱۴۴۵	وفا	لالہ نول رائے	۱۴۷۴	ہوس	میر زا تقی لکھنوی
۱۴۱۷	وارث	شاہ وارث الدین	۱۴۴۶	ولا	مظہر علی خاں	۱۴۷۵	ہوش	غلام مرتضیٰ لکھنوی
۱۴۱۸	واقف	حسن بخش	۱۴۴۷	ولایت	میر ولایت علی خان	۱۴۷۶	ہوش	میر شمس الدین
۱۴۱۹	واصل	محمد واصل	۱۴۴۸	ولایت	ولایت شاہ	۱۴۷۷	ہویدا	میر محمد اعظم دہلوی
۱۴۲۰	واصل	بدالیونی	۱۴۴۹	ولی	میرزا محمد ولی	۱۴۷۸	ہینگا	میر ہینگا دہلوی
۱۴۲۱	واصل	محی الدین محمد بلگرامی	۱۴۵۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۱۴۷۹	یاد	میر غلام حسین
۱۴۲۲	واقف	مرزا حسن بخش خاں دہلوی	۱۴۵۱	وہم	میر محمد علی دہلوی	۱۴۸۰	یاد	میر محمد حسین
۱۴۲۳	واقف	شاہ واقف دہلوی	۱۴۵۲	ہاتف	مرزا محمد ہاتف	۱۴۸۱	یار	میر حیدر علی دہلوی
۱۴۲۴	والہ	"	۱۴۵۳	ہاتفی		۱۴۸۲	یار	میر احمد دہلوی
۱۴۲۵	والہ	مرحمت خاں	۱۴۵۴	ہادی	دہلوی	۱۴۸۳	یاس	میاں با توحیدرآبادی
۱۴۲۶	والہ	میر مبارک علی دہلوی	۱۴۵۵	ہادی		۱۴۸۴	یاس	حسن علی خاں
۱۴۲۷	والہ	محمد اکبر دہلوی	۱۴۵۶	ہادی	میر جواد علی خاں دہلوی	۱۴۸۵	یاس	حکیم اکرام اللہ
۱۴۲۸	والہ	محمد خاں	۱۴۵۷	ہاشم	ہاشم علی	۱۴۸۶	یاس	خیرالدین دہلوی
۱۴۲۹	والی	منشی محمد والی	۱۴۵۸	ہاشمی	دہلوی	۱۴۸۷	یحییٰ	محمد محی الدین
۱۴۳۰	وجیہہ	نواب وجیہہ الدین خاں بہادر کرنگ	۱۴۵۹	ہاشمی	میر ہاشمی	۱۴۸۸	یحییٰ	منشی یحییٰ خان
۱۴۳۱	وحدت	جمیت رائے کائستھ	۱۴۶۰	ہدایت	میر ہدایت اللہ	۱۴۸۹	یعقوب	میر یعقوب علی دہلوی
۱۴۳۲	وحشت	میر ابوالحسن	۱۴۶۱	ہدایت	ہدایت اللہ خان	۱۴۹۰	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۴۳۳	وحشت	میر بہادر علی	۱۴۶۲	ہدایت	ہدایت علی	۱۴۹۱	یکتا	خواجہ معین الدین خاں

Marfat.com

۱۴۹۲	بکدل	میر عزت اللہ دہلوی	۱۴۹۶	بیرنگ	مصطفیٰ خاں ہلوی	۱۴۹۹	یوسف
۱۴۹۳	بیدل	دلاور خاں	۱۴۹۷	بیرو	عبدالوہاب	۱۵۰۰	یوسف
۱۴۹۴	بیرنگ	لالہ بشن داس	۱۴۹۸	یوسف	نواب امجد علی خاں	۱۵۰۱	یوسف
						۱۵۰۲	یونس

درویش
میر یوسف علی
یوسف علی خاں
حکیم یونس

مذہبی استفسارات و جوابات

اس مجموعہ میں جن مسائل پر حضرت نیازؔ نے روشنی ڈالی ہے اسکی فہرست یہ ہے

(۱) اصحاب کہف
(۲) معجزہ
(۳) انسان مجبور ہے یا مختار
.. ..
... .
.. ..
(۷) مسیح علم تاریخ کی روشنی میں
(۸) یونس و ہارون
(۹) حسن یوسف کی داستان
(۱۰) قارون
(۱۱) سامری
(۱۲) علم غیب
(۱۳) دعا
(۱۴) توبہ
(۱۵) لقمان
(۱۶) برزخ
(۱۷) یاجوج ماجوج
(۱۸) ہاروت و ماروت
(۱۹) حوض کوثر
(۲۰) امام مہدی
(۲۱) نور محمدی اور صراط
(۲۲) آتش نمرود

بہترین کتابت و طباعت دبیز کاغذ

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

Marfat.com

گلشن ہمیشہ بہار

مصنّف | مولوی عبدالعلیم نصراللہ خاں خویشگی احمدی خورجوی۔

عہد تصنیف وطباعت | تذکرہ پہلی بار رجب ۱۲۷۰ھ/۱۸۵۳ء میں باہتمام محمد عثمان خاں خویشگی خورجوی مطبع فتح الاخبار کول سے شائع ہوا جیسا کہ اس کے سردرق اور خاتمہ سے ظاہر ہے لیکن سال تصنیف کی وضاحت کہیں نہیں کی گئی۔ تذکرے کا نام بھی تاریخی نہیں ہے اس لئے کہ "ہمیشہ گلشن بہار" سے صرف ۹۶۸ برآمد ہوتے ہیں۔ دیباچہ سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ مصنف کو تذکرہ لکھنے کا خیال تیس سال کی عمر میں "گلشن بے خار" مصنفہ شیفتہ کو دیکھ کر پیدا ہوا تھا۔ لیکن افسوس کہ مصنف نے اپنا حال درج نہیں کیا ورنہ شاید اس سے سال تصنیف کا سراغ لگانے میں کوئی مدد ملتی۔ پھر بھی بعض قرائن سے اندازہ ہوتا ہے کہ۔ یہ تذکرہ "سنہ ۱۲۷۰ھ مطابق ۱۸۵۳ء ہی میں مکمل ہوا اور اسی سال شائع کر دیا گیا۔ اس خیال کو یوں بھی تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے شیخ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۷۱ھ/۱۸۵۴ء کو بقید حیات اور مومن خاں مومن متوفی ۱۲۶۸ھ/۱۸۵۲ء کو متوفی ظاہر کیا ہے۔ اس کا مفہوم یہ ہوا کہ ۱۸۵۲ء اور ۱۸۵۴ء کے درمیانی سال میں لکھا گیا ہے۔ علاوہ ازیں کتاب کے سردرق پر ذیل کا شعر درج ہے۔

دل مرے دیوان کو عالم نہ سمجھے ریختہ — جمع ہیں گلشن میں میرے ہند اور فارس کے پھول

یہ شعر دل کا ہے اور دل کے ذکر میں مصنف نے لکھا ہے کہ:۔

"دل تخلص، زور آور خاں نام متوطن کول است.... چندے گزشت کہ ازیں جہاں درگزشت" سنہ

"چندے گزشت" کی رو سے بھی "گلشن ہمیشہ بہار" اپنے سال طباعت یعنی سنہ ۱۲۷۰ھ مطابق ۱۸۵۳ء کے قریب کی تصنیف قرار پاتا ہے۔

اس تذکرے کا ایک مطبوعہ نسخہ کتب خانہ ترقی اردو بورڈ کراچی میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور اس میں قدما سے لیکر ۱۸۵۳ء/۱۲۷۰ھ تک کے اردو شاعروں کا ذکر آیا ہے شعرا کے تخلص حروف تہجی کے لحاظ سے ترتیب دیئے گئے ہیں۔ اور مختصر سوانح کے ساتھ ہر شاعر کے انتخابات کلام ملتے ہیں لیکن سوانحی حصہ عموماً بہت مختصر ہے۔ تنقیدی عنصر کم سے کم ہے۔ عموماً ہر شاعر کو داد و تحسین سے نوازا گیا ہے۔ بڑوں کے لئے زندگی کی اور چھوٹوں کے لئے کامیابی کی دعائیں کی گئی ہیں۔ پھر بھی معاصر شعراء کے سلسلے میں یہ تذکرہ سوانحی مواد فراہم کرنے میں مدد دیتا ہے۔

بعض لوگوں کا یہ خیال کہ یہ تذکرہ باطن کے "گلستان بے خزاں" کے طرز پر شیفتہ کے تذکرہ "گلشن بے خار"

Marfat.com

کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ درست نہیں معلوم ہوتا۔ اس میں شبہ نہیں کہ تذکرہ لکھنے کا خیال مصنف کو "گلشن بے خار" کے مطالعہ کے بعد آیا۔ لیکن اس کا انداز "گلستان بے خزاں" کے انداز سے بالکل مختلف ہے نصراللہ خوشگی نے قطب الدین باطن کے طرز پر شیفتہ پر لعن طعن کرنے کے بجائے ان کی مدح سرائی اس انداز میں کی ہے کہ،

"نکتہ سنج، زباندان، درنظم ونثر یکتائے زماں۔ فصاحت و بلاغت از طرز کلامش پیداست و وسعت خاطر وجودت طبع از ریختہ قلمش ہویدا۔ عدیم المثال کریم الفضلا۔ دانائے رموز معانی۔ بنیائے غواص نکتہ دانی۔ تذکرہ گلشن بے خار معیاراست، شستہ درفتہ وآبدار یادگاراست۔"

آخر میں صرف اتنا لکھ دیا کہ "خار سے خالی نہیں ہے" لیکن یہ بھی جتا دیا ہے کہ "گلشن وخار" لازم وملزوم ہیں ــــ"

نصراللہ خاں نے شیفتہ کے استاد مومن خاں کو بھی لتاڑنے کی کوشش کہیں نہیں کی۔ "نظیر اکبرآبادی" جن کے کلام کو شیفتہ نے بازاری قرار دیا تھا ان کے سلسلے میں بھی نصراللہ خاں نے باطن کی طرح کوئی جوابی لب ولہجہ اختیار نہیں کیا۔ یوں کہنا چاہئے کہ نصراللہ خاں کا انداز تحریر بہت سنجیدہ اور سلجھا ہوا ہے۔ اس لئے باطن کی تحریروں کے مقابلے زیادہ قابل اعتبار ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اسد فتح خاں	۱۶	آفتاب شاہ عالم بادشاہ	۳۱	اعظم
۲	آتش خواجہ حیدر علی	۱۷	آفرین شیخ قلندر بخش	۳۲	افسوس میر شیر علی
۳	آبرد شاہ مبارک	۱۸	آفاق میر فریدالدین	۳۳	اکبر اکبر خاں
۴	امجد نواب امجد علی خاں	۱۹	اثر حسین علی خاں	۳۴	الہام شاہ بہلول
۵	آزرد سراج الدین علی خاں	۲۰	اثر سید محمد میر	۳۵	الفت متکلمین
۶	آزردہ صدرالدین خاں	۲۱	احسان حافظ عبدالرحمٰن	۳۶	امیر امیرالدولہ
۷	آزر جوالا پرشاد	۲۲	احسن مرزا احسن علی	۳۷	امیر نواب علی محمد خاں
۸	اخگر نرائن داس	۲۳	احقر مرزا جواد علی	۳۸	امیر امیراللہ
۹	اخگر مظفر علی	۲۴	اختر سید اکبر علی	۳۹	امیر امیر خاں
۱۰	آزاد شیخ امیرالدین	۲۵	ارمان	۴۰	امین خواجہ امین الدین
۱۱	آشوب میر امداد علی خاں	۲۶	اسد میر مانی	۴۱	امین امین الدین خاں
۱۲	آشفتہ عظیم الدین خاں	۲۷	اسلام شفیع الاسلام	۴۲	امین محمد اسمٰعیل
۱۳	آشفتہ مرزا رضا علی	۲۸	اشرف مولوی محمد اشرف	۴۳	امانی میر امانی
۱۴	آشفتہ سید منور علی	۲۹	اصغر سید امجد علی	۴۴	امی روشن بیگ
۱۵	آصف نواب یحییٰ خاں	۳۰	اظہر غلام محی الدین	۴۵	امانت رائے امانت

Marfat.com

۴۶ انتظار
۴۷ انیس نوازش خاں
۴۸ انجام نواب امیر خاں
۴۹ انشار میر انشاء اللہ خاں
۵۰ اخلاص مولانا جلال الدین
۵۱ اخلاص کشن چند
۵۲ افصح شیخ محمد سمیع
۵۳ کتاب میں یہ نمبر چھپ گیا ہے
۵۴ اشرف شاہ محمد حسن
۵۵ احقر ضامن علی
۵۶ آشنا مرزا کرم بیگ
۵۷ بحر
۵۸ برکت برکت علی خاں
۵۹ برق مرزا محمد رضا
۶۰ پروانہ کنور جیونت سنگھ
۶۱ بسمل سید جبار علی
۶۲ بقا شیخ بقاء اللہ
۶۳ بیتاب خداوردی خاں
۶۴ بیتاب عباس علی خاں
۶۵ بیدر غوث محمد
۶۶ بیباک میر نجف علی
۶۷ بیدار میر محمدی
۶۸ بیان خواجہ احسن اللہ
۶۹ بہار ہرسہائے
۷۰ بے خود اکبر علی
۷۱ باسط باسط علی
۷۲ بخشی -
۷۳ تاباں میر عبدالحیٔ
۷۴ تاب مہتاب رائے

۷۵ تپش مرزا محمد اسمٰعیل
۷۶ تجلی سید محمد حسین
۷۷ تجلی شاہ تجلی
۷۸ تجمل محمد عظیم
۷۹ تحیّر مصطفیٰ
۸۰ ترقی مرزا تقی
۸۱ تسکین میر حسین
۸۲ تعشق میر سید محمد
۸۳ تمکین صلاح الدین
۸۴ تمنا محمد اسحاق
۸۵ تنہا محمد عیسیٰ
۸۶ توثیق میر نبی بخش
۸۷ تفتہ ہرگوپال
۸۸ ثابت مرزا معز الدین
۸۹ ثاقب شاہ شمس الدین
۹۰ جذب میر عزت اللہ خاں
۹۱ جرأت قلندر بخش
۹۲ جنون مرزا نجف علی
۹۳ جنون شاہ غلام مرتضیٰ
۹۴ جوشش شفیع محمد روشن
۹۵ جوش رحیم اللہ
۹۶ جوان مرزا نعیم بیگ
۹۷ جہاندار مرزا جہاندار
۹۸ جعفری میر باقر علی
۹۹ جہانگیر مرزا جہانگیر بیگ
۱۰۰ حاتم شیخ ظہور الدین
۱۰۱ حجام عنایت اللہ
۱۰۲ حسرت سید جعفر علی
۱۰۳ حسن سید غلام حسن

۱۰۴ حسن خواجہ حسن
۱۰۵ حسن مولوی ابوالحسن
۱۰۶ حسن مرزا احسن
۱۰۷ حسین سید غلام حسین
۱۰۸ حسین خواجہ غلام حسین خاں
۱۰۹ حشمت میر محتشم علی خاں
۱۱۰ حضور بال مکند
۱۱۱ حقیقت میر شاہ حسین
۱۱۲ حکیم محمد اشرف علی خاں
۱۱۳ حکیم محمد پناہ خاں
۱۱۴ حقیر میر امام الدین
۱۱۵ حیرت پنڈت اجودھیا پرشاد
۱۱۶ حیران میر حیدر علی
۱۱۷ حیدر میر حیدر علی خاں
۱۱۸ حیف میر چراغ علی
۱۱۹ حیرت محمد تفضل حسین
۱۲۰ حیدر حیدر شاہ
۱۲۱ خاکسار میر محمد یار
۱۲۲ خادم خادم علی خاں
۱۲۳ خادم مولوی خادم علی
۱۲۴ خاں محمد خاں
۱۲۵ خاں اشرف خاں
۱۲۶ خرد نواب فخر الدین محمد خاں
۱۲۷ خستہ غلام قطب
۱۲۸ خلق میر احسن
۱۲۹ خلیق میر مستحسن
۱۳۰ خیال غلام حسن خاں
۱۳۱ خالص مولوی نصیر الدین
۱۳۲ خرم گلاب رائے

Marfat.com

۱۳۳	خورشید	خورشید علی	۱۶۲	رضا	میر محمد رضا	۱۹۱	سرور
۱۳۴	خلیل	مولانا خلیل اللہ	۱۶۳	رضا	مرزا جیون	۱۹۲	سعید
۱۳۵	داغ	میر مہدی	۱۶۴	رضا	میر مہدی	۱۹۳	سکندر
۱۳۶	درد مند	کریم اللہ خاں	۱۶۵	رضا		۱۹۴	سلطان
۱۳۷	درد	خواجہ میر	۱۶۶	رضی	سید رضی خاں	۱۹۵	سلیمان
۱۳۸	دریغ	سید زین العابدین	۱۶۷	رضی	مرزا رضی خاں	۱۹۶	سلام
۱۳۹	درویش	میر شاہ علی	۱۶۸	رفیق	مرزا اسد بیگ	۱۹۷	سودا
۱۴۰	دل	زور آور خاں	۱۶۹	رفاقت	مرزا مکین	۱۹۸	سوز
۱۴۱	دل خوش	بہادر سنگھ	۱۷۰	رفیع	مولانا رفیع الدین خاں	۱۹۹	سوزاں
۱۴۲	دل سوز	خیراتی خاں	۱۷۱	یہ نمبر چھوٹا ہوا ہے ۔ !		۲۰۰	سہراب
۱۴۳	دل گیر	میر حمایت اللہ خاں	۱۷۲	رقت	مرزا قاسم علی	۲۰۱	سیادت
۱۴۴	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں	۱۷۳	رنگین	سعادت یار خاں	۲۰۲	سید
۱۴۵	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۱۷۴	رند	مہربان خاں	۲۰۳	سرکش
۱۴۶	ذاکر	مرزا احمد بیگ	۱۷۵	رنج	میر محمد نصیر	۲۰۴	سلامت
۱۴۷	ذرہ	رام ناتھ	۱۷۶	روشن	روشن شاہ	۲۰۵	شاد
۱۴۸	ذکاء	ذکا اللہ خاں	۱۷۷	رمق	نجیب اللہ خاں	۲۰۶	شادماں
۱۴۹	ذکا	خوب چند	۱۷۸	زار	برہان الدین خاں	۲۰۷	شاکر
۱۵۰	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۷۹	زار	میر مظہر علی	۲۰۸	شاہ
۱۵۱	ذوقی	ذوقی شاہ	۱۸۰	زار	میر جیون	۲۰۹	شائق
۱۵۲	ذرہ	میر ولایت علی	۱۸۱	زکی	شیخ مہدی علی	۲۱۰	شائق
۱۵۳	رند	گنگا پرشاد	۱۸۲	زکی	جعفر علی خاں	۲۱۱	شائق
۱۵۴	راقم	غلام محمد	۱۸۳	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۲۱۲	شرافت
۱۵۵	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ	۱۸۴	سامان	میر محمد ناصر	۲۱۳	شور
۱۵۶	رافت	رؤف احمد	۱۸۵	سبقت	مرزا مغل	۲۱۴	شور
۱۵۷	راسخ	غلام علی	۱۸۶	سجاد	میر سجاد	۲۱۵	شور
۱۵۸	رستم	رستم علی خاں	۱۸۷	سخن	حکیم مرزا محمد حسین	۲۱۶	شعلہ
۱۵۹	رسوا	آفتاب رائے	۱۸۸	سخنور	دیوالی سنگھ	۲۱۷	شفیق
۱۶۰	رضا	میر رضا	۱۸۹	سرسبز	مرزا زین العابدین	۲۱۸	شکوہ
۱۶۱	رضا	حمید الدین	۱۹۰	سراج	سراج الدین علی	۲۱۹	شکیبا

						۱۹۱	سرور	نواب میر محمد علی خاں
						۱۹۲	سعید	قاضی سعید الدین طاں
						۱۹۳	سکندر	خلیفہ محمد علی
						۱۹۴	سلطان	نواب نصر اللہ خاں
						۱۹۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
						۱۹۶	سلام	نجم الدین علی خاں
						۱۹۷	سودا	مرزا محمد رفیع
						۱۹۸	سوز	محمد میر
						۱۹۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
						۲۰۰	سہراب	سہراب بیگ
						۲۰۱	سیادت	میر مجاہد الدین
						۲۰۲	سید	میر غالب علی خاں
						۲۰۳	سرکش	کیول نین
						۲۰۴	سلامت	شیخ سلامت علی
						۲۰۵	شاد	اللہ یار بیگ
						۲۰۶	شادماں	میر رجب علی
						۲۰۷	شاکر	شاکر علی شاہ
						۲۰۸	شاہ	سعد اللہ
						۲۰۹	شائق	محمد ہاشم
						۲۱۰	شائق	میر حاجی
						۲۱۱	شائق	میر محمد
						۲۱۲	شرافت	مرزا اشرف علی
						۲۱۳	شور	مرزا جعفر
						۲۱۴	شور	مرزا صادق
						۲۱۵	شور	مرزا ابراہیم
						۲۱۶	شعلہ	امر ناتھ
						۲۱۷	شفیق	مظہر علی خاں
						۲۱۸	شکوہ	محمد رضا
						۲۱۹	شکیبا	شیخ غلام حسین

Marfat.com

۲۲۰	شوق	شیخ الٰہی بخش	۲۴۹	ضیاء	میر ضیاء الدین	۲۷۸	عیشی	طالب علی خاں
۲۲۱	شوق	جوہر بیگ	۲۵۰	ضیاء	مرزا ضیاء	۲۷۹	ہجرت	میر ضیاء الدین
۲۲۲	شوق	بھوگی لال	۲۵۱	ضیاء	ضیاء الدین	۲۸۰	عزلت	سید عبدالغنی
۲۲۳	شوق	حافظ غلام رسول	۲۵۲	ضامن	غلام ضامن	۲۸۱	عزیز	منشی عزیز اللہ
۲۲۴	شوکت	منشی سیف علی	۲۵۳	طالب	مہتاب رائے	۲۸۲	عشق	خواجہ رکن الدین
۲۲۵	شور	مرزا مکھو بیگ	۲۵۴	طالب	طالب حسین	۲۸۳	عشق	میر عزت اللہ
۲۲۶	شورش	غلام احمد	۲۵۵	طرب	جھبو مل	۲۸۴	عشق	منولال
۲۲۷	شہرت	امیر بخش	۲۵۶	طپاں	مرزا محمد علی بیگ	۲۸۵	عیاش	سید یعقوب
۲۲۸	شہیدی	کرامت علی	۲۵۷	طوماس	طوماس	۲۸۶	عشق	وجیہ الدین
۲۲۹	شیدا	نواب معین الدین	۲۵۸	طالب	مولوی شبراتی	۲۸۷	عاجز	کاشی ناتھ
۲۳۰	شیفتہ	حافظ عبدالصمد	۲۵۹	ظاہر	میر محمدی	۲۸۸	عاشق	احمد یار خاں
۲۳۱	شائق	عزیز الدین حسن	۲۶۰	ظفر	مرزا ابوظفر	۲۸۹	عنایت	سید عنایت علی
۲۳۲	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	۲۶۱	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۲۹۰	غالب	بہادر بیگ خاں
۲۳۳	شیدا	فتح جنگ خاں	۲۶۲	عزیز	مہاراج سنگھ	۲۹۱	غالب	مرزا نوشہ
۲۳۴	شمس	درائن سنگھ	۲۶۳	عالی		۲۹۲	غضنفر	غضنفر علی
۲۳۵	شیدا	میر عابد حسین	۲۶۴	عالی جاہ		۲۹۳	غمگین	میر سید علی
۲۳۶	شفاعت	شفاعت خاں	۲۶۵	عارف	محمد عارف	۲۹۴	غفلت	احمد
۲۳۷	قرآن	صاحبقران (امام علی)	۲۶۶	عارف	میر عارف علی	۲۹۵	غمی	مولوی عبدالقادر
۲۳۸	صائغ	نظام الدین	۲۶۷	عاجز	زور آور سنگھ .	۲۹۶	فارغ	میر احمد یار خاں
۲۳۹	صبا	کانجی مل	۲۶۸	عاصی	منشی امداد حسین	۲۹۷	فدا	فدا شاہ
۲۴۰	صبا	مرزا راجہ شنکر	۲۶۹	عاشق	بخشی بھولا ناتھ	۲۹۸	فدا	ٹیکا رام
۲۴۱	صبر	مرزا غلام حسین خاں	۲۷۰	عاشق	رام سنگھ	۲۹۹	فدا	لچھمی رام
۲۴۲	صدق	-	۲۷۱	عاشق	مہدی علی خاں	۳۰۰	فدوی	
۲۴۳	صفدر	میر صفدر علی	۲۷۲	عاشق	نبی بخش	۳۰۱	فدوی	مرزا محمد علی
۲۴۴	صفدری	میر صادق علی	۲۷۳	عاشقی	آغا حسین قلی خاں	۳۰۲	فرحت	امیر علی
۲۴۵	صنعت	کریم الدین	۲۷۴	عشق	غلام علی	۳۰۳	فراق	حکیم ثناء اللہ
۲۴۶	صاحب	سعادت یار خاں	۲۷۵	عشرت	میر غلام علی	۳۰۴	فصیح	مرزا جعفر علی
۲۴۷	ضمیر	شیخ مداری	۲۷۶	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۳۰۵	فغاں	اشرف علی خاں
۲۴۸	ضمیر	گنگا داس	۲۷۷	عظمت	میر عظمت اللہ	۳۰۶	فقیر	میر شمس الدین

Marfat.com

۳۰۷ نگار سید حسین
۳۰۸ فیض پنڈت کریاکشن
۳۰۹ فارغ فارغ شاہ
۳۱۰ فدا مرزا محمد بیگ
۳۱۱ قائم شیخ محمد قیام الدین
۳۱۲ قاسم سید قاسم علی خاں
۳۱۳ قاسم حکیم میر قدرت اللہ
۳۱۴ قاصر مرزا ببر علی
۳۱۵ قدرت شاہ قدرت اللہ
۳۱۶ قدرت مولوی قدرت اللہ
۳۱۷ قربان میر محمد بخش
۳۱۸ قلندر قلندر علی
۳۱۹ قمر مرزا حاجی
۳۲۰ قیس مدار بیگ (احمد علی بیگ
۳۲۱ قمر مولوی نصر اللہ خاں
۳۲۲ کامل پنڈت ٹھاکر داس
۳۲۳ کبیر حکیم کبیر علی
۳۲۴ کرم شیخ غلام عباس
۳۲۵ کرم مرزا حیدر علی بیگ
۳۲۶ گرفتار سنگی بیگ
۳۲۷ کلو میر کلو
۳۲۸ کلیم میر محمد حسین
۳۲۹ کمال شاہ کمال الدین حسین
۳۳۰ کوثر مہدی علی خاں
۳۳۱ گویا فقیر محمد خاں
۳۳۲ لطیف میر لطیف علی
۳۳۳ لطیف مرزا علی
۳۳۴ مایل میر محمدی
۳۳۵ مائل مرزا محمد بیگ

۳۳۶ مبتلا مرزا کاظم
۳۳۷ مجذوب مرزا غلام حیدر بیگ
۳۳۸ مجرم رحمت اللہ
۳۳۹ محزون میر ناصر خاں
۳۴۰ محزون عالم شاہ
۳۴۱ محورہ حسین علی خاں
۳۴۲ محب شیخ ولی اللہ
۳۴۳ محبت نواب محبت خاں
۳۴۴ محنت مرزا حسین علی خاں
۳۴۵ مظہر شاہ مظہر اللہ
۳۴۶ محشر مرزا علی تقی
۳۴۷ محترم خواجہ محترم علی خاں
۳۴۸ مرزا مرزا محمد اسمٰعیل
۳۴۹ محمود محمود خاں
۳۵۰ مسرور مرزا سنگی بیگ
۳۵۱ مشیر قطب الدین
۳۵۲ مشتاق عبداللہ خاں
۳۵۳ مصدر میر ماشاء اللہ خاں
۳۵۴ مصحفی غلام ہمدانی
۳۵۵ مضمون شرف الدین
۳۵۶ مضطر ٹھاکر پرشاد
۳۵۷ مضبطر کنور سین
۳۵۸ مظہر مرزا جان جاناں
۳۵۹ مغنی محمد امین
۳۶۰ معروف الٰہی بخش خاں
۳۶۱ مغموم میر مشیت علی
۳۶۲ مقبول مقبول نبی
۳۶۳ ملول شاہ شرف الدین
۳۶۴ مملو

۳۶۵ ممنون نظام الدین
۳۶۶ منیر وجیہہ الدین
۳۶۷ منیر خواجہ افتاب خاں
۳۶۸ منشی میر محمد حسین
۳۶۹ منشی میر غلام علی
۳۷۰ مشتاق چتر بھوج
۳۷۱ منتظر نور الاسلام
۳۷۲ منعم قاضی نور الحق
۳۷۳ منصف منصف علی خاں
۳۷۴ منت میر قمر الدین
۳۷۵ موزوں میر فرزند علی
۳۷۶ موذوں پنڈت امر پرشاد
۳۷۷ ممتاز عبدالملک
۳۷۸ مونس حکیم سعادت علی خاں
۳۷۹ مومن مومن خاں
۳۸۰ مہر محمد نقی
۳۸۱ مشتاق فرزند علی
۳۸۲ مہر آغا علی خاں
۳۸۳ منتظر میر خواجہ بخش
۳۸۴ مظلوم مظلوم شاہ
۳۸۵ نالاں محمد عسکری
۳۸۶ نافی نواب مرزا حسام الدین حیدر
۳۸۷ ناسخ شیخ امام بخش
۳۸۸ نثار عبدالرسول
۳۸۹ نثار محمد امان
۳۹۰ نشاط مولوی الٰہی بخش
۳۹۱ نشاط الیشری سنگھ
۳۹۲ نصیر شاہ نصیر الدین
۳۹۳ نظیر شیخ ولی محمد

Marfat.com

۳۹۴	نظام	غازی الدین خاں	۴۰۳	واقف		۴۱۲	ہدایت	ہدایت خاں
۳۹۵	نعیم	نعیم اللہ خاں	۴۰۴	والہ		۴۱۳	ہمت	
۳۹۶	نعمت	شاہ عبدالحق	۴۰۵	والہ	رحمت خاں	۴۱۴	ہوش	غلام مرتضیٰ
۳۹۷	نکہت	نور علی بیگ	۴۰۶	وفا	سید بیر علی خاں	۴۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں ہوس
۳۹۸	نوا	ظہیر اللہ خاں	۴۰۷	وحشت	غلام علی خاں	۴۱۶	ہدایت	ہدایت علی
۳۹۹	نوازش	نوازش حسین خاں	۴۰۸	وزیر	نواب وزیر علی خاں	۴۱۷	یاس	خیرالدین
۴۰۰	نیاز	نیاز احمد	۴۰۹	ولی	-	۴۱۸	یقین	انعام اللہ خاں
۴۰۱	نادر	مرزا کلب حسین خاں	۴۱۰	وحشت	فقیہہ الدین	۴۱۹	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۴۰۲	نور	شاہ النور خاں	۴۱۱	واثقی	شیخ حیدر علی	۴۲۰	یوسف	میر یوسف علی خاں
				ہادی	میر محمد جواد علی خاں			

ماجدولین نمبر

(زیر طبع)

نگار پاکستان کا خصوصی شمارہ جس میں ایک بیمثل فرانسیسی ادیب کی ایک شاہکار ٹریجڈی کو اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ ادب اور جذبات نگاری کے لحاظ سے یہ خصوصی شمارہ اپنی نظیر نہیں رکھتا۔

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

Marfat.com

گلستانِ سخن

مصنّف مرزا قادر بخش صابر شاگرد امام بخش صہبائی۔

عہد تصنیف وطباعت خود مصنف کے بیان کے مطابق اس تذکرے کا آغاز انھوں نے ۱۲۷۰ھ میں کیا تھا جو ایک سال بعد اخیر ماہ شوال ۱۲۷۱ھ میں مکمل ہوا۔ اسی سال مطبع مرتضوی سے باہتمام حافظ محمد غیاث الدین شائع ہوگیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں ہے جس میں بڑی تقطیع کے ۹۶ صفحات ہیں۔ ۱۸۸۲ء/۱۲۹۹ھ میں مطبع نول کشور سے بھی یہ تذکرہ شائع ہوا ہے۔

آخری صفحات میں مصنّف نے صراحت کردی ہے کہ یہ تذکرہ بعہد ابوظفر محمد سراج الدین بہادر شاہ مکمل ہوا ہے۔ اس کا نام مصنّف نے "آثار المعاصرین" رکھا تھا لیکن محمد نظام الدین جوشؔ نے اس کا تاریخی نام "گلستان سخن" تجویز کیا اور یہی اس کا نام پڑ گیا۔ تذکرے کے خاتمے پر امام بخش صہبائی کے دو بیٹوں مولوی عبدالعزیز اور مولوی عبدالکریم کے تاریخی قطعات ہیں ان سے سال ہجری ۱۲۷۰ھ کے علاوہ سمیت اور فصلی کے سال بھی بالترتیب ۱۹۱۱ء اور ۱۲۶۲ھ نکالے گئے ہیں۔ اور کئی شاعروں کے قطعات تاریخ بھی شامل ہیں جن میں ایک فارسی قطعہ جدید اردو ادب کے بانی اور مصلح قوم سرسید احمد خاں کا بھی ہے۔ سرسید اس وقت بجنور میں صدر امین تھے اور آہی تخلص رکھتے تھے۔ سرسید کا قطعہ یہ ہے۔

کلکِ صابر نگاشت تذکرۂ — کہ از و خوب تر بہ دہر مجو
سالِ تاریخ چشم او آہی — ذکرِ یاران ہمدم است بگو

خصوصیات تذکرہ کا آغاز منظوم حمد سے ہوتا ہے۔ یہ حمد ساقی نامے کے انداز کی مختصر نظم ہے۔ اس کے بعد مصنف نے اپنا حال اور وجہ تالیف بیان کیا ہے۔ بعد ازاں زبان و بیان پر علمی انداز سے بحث کی گئی ہے۔ یہ بحث کوئی ۱۱۳ صفحات میں پھیلی ہوئی ہے۔

صابر نے بیان کیا ہے کہ "اس دیباچہ کو ایک مقدمہ اور تین مقصد میں تقسیم کرتا ہوں۔ مقدمہ، زبان کے معنی اور اس امر کی تحقیق میں کہ آغاز آفرینش میں زبان ایک تھی یا متعدد اور اگر ایک تھی تو اول کونسی زبان موجود ہوئی اور پھر کس طرح مختلف زبانیں بہم پہنچیں"۔

مقصد پہلا زبان اردو کی تحقیق اور وجوہ استعمال الفاظ فصیح اور ترک کلمات غیر فصیح۔

مقصد دوسرا حد شعر اور موجد اشعار اور عروض وقافیہ کے فوائد کا ذکر بطریق اجمال۔

مقصد تیسرا ذکر اقسام نظم اور ہر ایک کی تعریف"۔

مذکورہ بالا مقاصد پر صابر نے فی الواقع بڑی مفصل بحث کی ہے۔ اس کے بعد اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے جس میں شعراء کا

Marfat.com

ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے۔ تذکرہ کا آغاز صدرالدین آزردہ کے نام سے ہوتا ہے اور اس انداز سے گویا تذکرہ ان کے نام معنون کیا گیا ہے۔ تذکرہ اردو زبان میں ہے اور اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر ہے جو اس وقت حیات تھے۔ اور دہلی سے تعلق رکھتے تھے۔ حالات زندگی بہت مختصر اور اشعار کے انتخابات خاصے طویل ہیں۔ تنقید عنصر نہ ہونے کے برابر ہے صرف یہ کہ ایک معاصر کی حیثیت سے مصنف نے شعراء کے متعلق بعض مفید معلومات بہم پہنچائی ہیں۔

فہرست شعراء:-

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آزردہ	مولوی مفتی محمد صدرالدین	۲۳	ارشاد	مولوی محمد ارشاد	۴۵	ایجاد	مرزا رحیم الدین
۲	آباد	محمد یعقوب علی	۲۴	اسرار	مرزا سپہر شکوہ	۴۶	باقر	میر باقر علی جونپوری
۳	آتش	خواجہ حیدر علی	۲۵	اسیر	میر مکرم علی	۴۷	بحر	میر امداد علی
۴	آذر	ذوالفقار علی خاں	۲۶	اسیر	سید نہال نبی	۴۸	بدر	بدرالدین کرنالوی
۵	آزاد	مرزا اعظم شاہ	۲۷	اسیر	گلزار علی	۴۹	بدر	مرزا بلاقی
۶	آشفتہ	گلاب سنگھ	۲۸	اشکی	جگت نرائن کشمیری	۵۰	برق	نجم الدین قاضی
۷	آشفتہ	حکیم منور علی	۲۹	اشکی	مرزا غلام محی الدین عرف مرزا تمی	۵۱	بسمل	محمد عبدالحکیم
۸	آشفتہ	امرناتھ پنڈت	۳۰	اشرف	نواب اشرف حسین خاں	۵۲	بسمل	حافظ محمد حسین
۹	آشوب	میر امداد علی	۳۱	افضل	بخش فیض علی خاں	۵۳	بسمل	نواب امیر حسن خاں
۱۰	آصف	مرزا محمد باقر شیرازی	۳۲	اکرام	اکرام اللہ خاں	۵۴	بسمل	رام کشن پنڈت
۱۱	آغا	آغا مرزا	۳۳	امانت	میر امانت علی	۵۵	بشیر	میر بشارت علی
۱۲	آفی	نواب احمد یار خاں	۳۴	امانت	آغا حسین لکھنوی	۵۶	بلند	صفدر علی بیگ
۱۳	آگاہ	سید محمد رضا معروف احمد رضا	۳۵	امین	مولوی امین الدین	۵۷	بلبل	پنڈت گوری شنکر
۱۴	آہی	اشرف	۳۶	امراؤ علی	امراؤ علی خاں	۵۸	بنو	بنو
۱۵	آہی	میر عبدالرحمٰن	۳۷	امی	روشن بیگ	۵۹	بیتاب	نواب عباس علی خاں
۱۶	اثر	عبدالرزاق	۳۸	امیر	مرزا امیر بیگ	۶۰	بیتاب	کنور نرائن
۱۷	احسان	....	۳۹	امیر	میر امیر علی	۶۱	بیتاب	محمد جعفر علی
۱۸	احمد	مولوی احمد علی	۴۰	انداز	مرزا غلام حسین	۶۲	بیخود	محمد نظام الدین خاں
۱۹	احمد	مرزا احمد بیگ	۴۱	انصاف	عبدالرحمٰن خاں اکبرآبادی	۶۳	بیدل	غلام حسین
۲۰	احقر	سید غلام نبی	۴۲	انیس	میر ببر علی	۶۴	بیمار	شیخ علی بخش
۲۱	اختر	محمد صادق خاں	۴۳	اوج	عبداللہ خاں	۶۵	پارسا	منشی فیض پارسا
۲۲	اختر	مرزا دجیہ الدین	۴۴	اوج	لالہ بنگل کشور	۶۶	پارشا	غلام علی

Marfat.com

۶۷ پذیر پذیر
۶۸ پریشان عبدالرحیم پیرجی
۶۹ پریشان مندلال برہمن
۷۰ پری جمن
۷۱ پناہ محمد پناہ نوربان
۷۲ پورن بدن سنگھ کائیستھ
۷۳ پیام مولوی امین اللہ
۷۴ پیام مرزا حیدر بیگ
۷۵ پیر حال مہاراج سنگھ برہمن
۷۶ پیرا پیرا
۷۷ پیک کریم اللہ
۷۸ تاب میر حیدر
۷۹ تاب مرزا لطاف اشرف
۸۰ تابش محمد جعفر الہ آبادی
۸۱ تاثیر حافظ محمد حسین
۸۲ تارک میر بقا اللہ
۸۳ تائب شیخ محمد اکرم
۸۴ تپش یوسف علی
۸۵ تحیر مولوی غلام مصطفےٰ مہین
۸۶ تحسین محمد حسین خاں
۸۷ تحسین علی مولا خاں
۸۸ تدبیر شیخ محب اللہ
۸۹ تسکین تسکین
۹۰ تسلی میر شجاعت علی
۹۱ تسلیم حاتم خاں
۹۲ تشنہ محمد علی
۹۳ تشہیر مرزا مغل بیگ
۹۴ تصدیق نواب مہدی حسین خاں
۹۵ تصور نبی بخش

۹۶ تصویر میاں بین
۹۷ تعشق مولوی سید محمد
۹۸ تفتہ منشی ہرگوپال
۹۹ تمنا عبدالرحمٰن
۱۰۰ تمنا مرزا مغل جان
۱۰۱ تمکین میر سعادت علی
۱۰۲ تمیز نواب احمد علی خاں
۱۰۳ تنویر خدا بخش خاں
۱۰۴ تنہا آگا
۱۰۵ توقیر عبدالقادر
۱۰۶ توفیق میر توفیق علی
۱۰۷ تہور مرزا غلام فخر الدین
۱۰۸ تیمور مرزا سعادت سلطان
۱۰۹ ثابت مرزا معز الدین
۱۱۰ ثابت شیخ ثابت علی
۱۱۱ ثبات مہر علی
۱۱۲ ثروت محمد بخش
۱۱۳ ثردت میر محمد شاہد
۱۱۴ ثریا سید امیر علی گوپالوی
۱۱۵ ثمر احمد سعید
۱۱۶ ثنا مولوی ثنا اللہ
۱۱۷ ثناقی مرزا عاشور بیگ
۱۱۸ ثواب سعادت علی
۱۱۹ جان صاحب میر یار علی
۱۲۰ جاں نثار میاں جی غلام فرید
۱۲۱ جذب میر عزت اللہ خاں عرف میر بھکاری
۱۲۲ جراح غلام ناصر کشمیری
۱۲۳ جعفری میر باقر علی
۱۲۴ جعفری محمد جعفر

۱۲۵ جلیس الہ وردی خاں
۱۲۶ جمال میر جمال الدین
۱۲۷ جمیل جمیل الدین
۱۲۸ جنوں شیخ غلام محی الدین احمد
۱۲۹ جوش شیخ نیاز احمد معروف اللہ دیا
۱۳۰ جوش نظام الدین
۱۳۱ جوہر جوہر
۱۳۲ جولاں اولاً الف خاں بعد الف شاہ
۱۳۳ چالاک میر قدرت اللہ
۱۳۴ چرکین میر باقر علی
۱۳۵ چمن گل محمد کشمیری
۱۳۶ حافظ حافظ شرف
۱۳۷ حزیں میر بہادر علی
۱۳۸ حسرت منولال (کائیستھ)
۱۳۹ حسرت حافظ عبدالرحمٰن
۱۴۰ حسن میر حسن
۱۴۱ حشمت مرزا غلام فخر الدین
۱۴۲ حفیظ حافظ حفیظ
۱۴۳ حقارت میر ممن
۱۴۴ حقیر میر امام الدین
۱۴۵ حقیر منشی نبی بخش
۱۴۶ حکیم حکیم نہال الدین
۱۴۷ حمید حمید الدین خاں
۱۴۸ حمید سید حسن علی طالب
۱۴۹ حوشم منشی دیپ چند
۱۵۰ حیا مرزا رحیم الدین
۱۵۱ حیات محمد حیات خاں
۱۵۲ حیدر حیدر شکوہ
۱۵۳ حیران میر ولایت

Marfat.com

۱۵۴	حیرت	حافظ عبدالرحمٰن	۱۸۳	راقم	شیخ ظفر علی	۲۱۲	سرور	مرزا عزیز الدین
۱۵۵	حیرت	مرزا رمضانی	۱۸۴	رحمت	رحمت علی	۲۱۳	سرور	مرزا افضل علی بیگ
۱۵۶	خالق	خالق بخش	۱۸۵	رحیم	مرزا رحیم بیگ	۲۱۴	سرور	لچھمی رام پنڈت لکھنوی
۱۵۷	خاص	محمد حیدر خاں	۱۸۶	رسا	مرزا کریم الدین	۲۱۵	سرور	رجب علی بیگ
۱۵۸	خادم	خادم علی	۱۸۷	رشید	سید بہادر علی	۲۱۶	سعید	محمد سعید الدین
۱۵۹	خانی	مرزا خانی	۱۸۸	رضا	محمد رضا	۲۱۷	سعید	میر سعادت علی
۱۶۰	خانی	خان جہاں	۱۸۹	رضوی	حکیم جعفر علی	۲۱۸	سکندر	سکندر خاں
۱۶۱	خرد	بالا پرشاد کنتوری	۱۹۰	رضی	سیف الدولہ سید رضی خاں بہادر صلابت جنگ	۲۱۹	سلطان	سلطان شاہ
۱۶۲	خرد	پنڈت رام نرائن	۱۹۱	رفعت	.....	۲۲۰	سلیم	مرزا سلیم بہادر
۱۶۳	خرم	محمد احمد	۱۹۲	رفیق	رفیق علی	۲۲۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۶۴	خضر	مرزا خضر سلطان	۱۹۳	رقم	حکیم سکھانند	۲۲۲	سوز	مولوی عبدالکریم
۱۶۵	خلیفہ	محب اللہ	۱۹۴	رمز	رمز	۲۲۳	سوزاں	مرزا امام بخش معروف مولوی کلو
۱۶۶	خلیفہ	رجبی	۱۹۵	رنج	شاہ محمد نصیر محمدی	۲۲۴	سوزش	حافظ عبدالرحمٰن
۱۶۷	خلیل	سید ابراہیم علی	۱۹۶	رند	اکرام الدین	۲۲۵	سہراب	مرزا سہراب بیگ
۱۶۸	خلش	فردوس علی	۱۹۷	رند	سید محمد خاں لکھنوی	۲۲۶	سیارہ	مرزا فخر الدین
۱۶۹	خمار	امرناتھ	۱۹۸	رنگین	سعادت یار خاں	۲۲۷	سید	میر غالب علی خاں
۱۷۰	خموش	مرزا خدا یار	۱۹۹	رہا	غلام محمد خاں	۲۲۸	سید	میر علی نقی
۱۷۱	خواہش	میر اللہ داد	۲۰۰	زار	حافظ امام بخش	۲۲۹	سید	میر سید علی
۱۷۲	خورشید	خورشید احمد لکھنوی	۲۰۱	زاہد	خواجہ ولایت حسین	۲۳۰	شاد	میر یار خاں
۱۷۳	دارا	میران شاہ مرزا دارا بخت	۲۰۲	زر	شیخ بلاقی	۲۳۱	شاد	شیو پرشاد
۱۷۴	داغ	نواب مرزا	۲۰۳	زکی	محمد مہدی علی	۲۳۲	شاعر	شیخ خدا بخش
۱۷۵	دولہہ	مظہر الدولہ نواب جہانگیر محمد	۲۰۴	زیب	مرزا جمال الدین عرف مرزا کلن	۲۳۳	شاکی	مرزا بختاور شاہ بہادر
۱۷۶	ذکا	خوب چند	۲۰۵	زیرک	حافظ قلندر بخش	۲۳۴	شاہ	محمد شاہ
۱۷۷	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۰۶	سالک	مرزا خجستہ بخت	۲۳۵	شاہی	مرزا نور الدین
۱۷۸	راجہ	مہاراجہ بلوان سنگھ	۲۰۷	سالک	قربان علی	۲۳۶	شائق	شیخ عبداللہ سہارنپوری
۱۷۹	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۰۸	سپہر	شتاب خاں	۲۳۷	شتاب	مرزا غلام عباس
۱۸۰	راحت	شیخ کریم الدین	۲۰۹	سحاب	کنور گوپال سنگھ	۲۳۸	شجاع	مرزا کریم الشجاع
۱۸۱	راسخ	سعادت علی خاں	۲۱۰	سحر	احمد علی خاں	۲۳۹	شرر	میر حافظ
۱۸۲	راغب	احمد حسین	۲۱۱	سرور	نواب میر محمد خاں	۲۴۰	شرر	ہنسا رام

Marfat.com

۲۴۱ شرر مرزا غیاث الدین
۲۴۲ شرر مرزا جعفر
۲۴۳ شرم تہور بیگ
۲۴۴ شریر منشی کریم الدین
۲۴۵ ششدر مرزا روشن الدولہ
۲۴۶ ششدر مرزا حاجی قادر بخش
۲۴۷ شفقت میر محمد حسین
۲۴۸ شفقت میر بشارت علی
۲۴۹ شفق سعد الدین خاں بہادر صولت جنگ
۲۵۰ شفق دولت رام گلفروش
۲۵۱ شفق تلسی رام
۲۵۲ شکیبا شیخ غلام حسین
۲۵۳ شوق عنایت اللہ
۲۵۴ شوق حافظ غلام رسول
۲۵۵ شوکت میر حسن علی
۲۵۶ شہرت مرزا حاجی
۲۵۷ شہرہ مرزا نصیر الدین حیدر
۲۵۸ شہید مولوی فخر الدین حسین خاں
۲۵۹ شہیدی کرامت علی
۲۶۰ شیدا مرزا فخر الدین معروف مرزا
۲۶۱ شیدا اسلام بیگ
۲۶۲ شیدا آبرو
۲۶۳ شیدائی مولوی ابوالحسن
۲۶۴ شیدائی مرزا رمضان بیگ
۲۶۵ شیفتہ نواب محمد مصطفےٰ خاں
۲۶۶ شیون حافظ سید اکبر علی مبرور
۲۶۰ صابر مرزا قادر بخش بہادر
۲۶۸ صاحب شیر زماں خاں
۲۶۹ صادق محمد عزیز الدین

۲۷۰ صادق تہور بیگ
۲۷۱ صادق شیخ محمد صادق قریشی
۲۷۲ صالح مرزا مصلح الدین
۲۷۳ صبر اجودھیا پرشاد
۲۷۴ صبور معین الدین
۲۷۵ صدر محمد صدر الدین علوی
۲۷۶ صدق شیخ محمد اشارت علی
۲۷۷ صفیر میاں نجم الدین
۲۷۸ صفا مرزا سعید الدین عرف مرزا ننھے
۲۷۹ صفا پیرن شاہ
۲۸۰ صفدر صفدر بیگ
۲۸۱ صفدری میر صادق علی
۲۸۲ صفوت میر صفوت علی
۲۸۳ صفیر میاں جان
۲۸۴ صفیر میر امداد علی
۲۸۵ صفی محمد صفی اللہ
۲۸۶ صلاح محمد صلاح
۲۸۷ صمیم تلسی داس
۲۸۸ صولت قاسم علی خاں
۲۸۹ صہبائی امام بخش
۲۹۰ ضابط مہر علی
۲۹۱ ضاحک شیخ مراد بخش
۲۹۲ ضامن مولوی ضامن علی
۲۹۳ ضامن محمد ضامن
۲۹۴ ضایع میر خیر الدین ناگوری
۲۹۵ ضبط کالے خاں
۲۹۶ ضرغام مرزا بہادر بیگ
۲۹۷ ضرورت محمد جمیل
۲۹۸ ضعف عابد حسین

۲۹۹ ضعف شجاعت علی
۳۰۰ ضمان میر محمد کامل
۳۰۱ ضمیر نرائن داس پنڈت
۳۰۲ ضمیر گنگا داس
۳۰۳ ضمیری مرزا مظہر
۳۰۴ ضوء منشی کمال الدین
۳۰۵ ضیاء ولی اللہ اکبر آبادی
۳۰۶ ضیائی میر بدر الدین
۳۰۷ ضیغم شاہ کلو
۳۰۸ طالب محمد یعقوب
۳۰۹ طالب حافظ طالب
۳۱۰ طاہر محمد طاہر قندہاری
۳۱۱ طرب مولوی رحیم بخش
۳۱۲ طرب موتی لال
۳۱۳ طرب دھومی لال
۳۱۴ طرز احمد حسین
۳۱۵ ظالم ظالم سنگھ برہمن
۳۱۶ ظاہر رام پرشاد
۳۱۷ ظرافت (شاعرہ)
۳۱۸ ظریف میر امام اللہ
۳۱۹ ظفر سراج الدین محمد بہادر شاہ
۳۲۰ ظہور مولوی ظہور علی
۳۲۱ ظہور احمد جان
۳۲۲ ظہور حافظ محمد ظہور
۳۲۳ ظہیر سید محمد جان
۳۲۴ عاجز پیر جی شرف الحق
۳۲۵ عاجز مرزا عبد اللہ بیگ
۳۲۶ عارف نواب زین العابدین خاں
۳۲۷ عاشق عاشق علی

Marfat.com

۳۲۸	عاشق	مرزا نظام الدین	۳۵۷	غلطاں	کریم بخش	۳۸۶	قابل	مرزا علی بخش
۳۲۹	عاشق	اقبال حسین	۳۵۸	نجم	محمد الف خاں	۳۸۷	قادر	مرزا قادر شکوہ
۳۳۰	عاشق	مرزا رحمت بخش منجھلے	۳۵۹	نجم	مہتاب سنگھ	۳۸۸	قاری	قاری علی احمد
۳۳۱	عاصی	گھنشیام رائے	۳۶۰	غمگین	مولوی عبدالقادر	۳۸۹	قاسم	میر قاسم علی
۳۳۲	عالی	مرزا عالی بخت بہادر	۳۶۱	غمگین	میر عبداللہ	۳۹۰	قاسم	سید قاسم علی خاں
۳۳۳	عالی	مولوی امیر علی	۳۶۲	فاخر	مرزا چھنگا	۳۹۱	قاسم	حکیم قدرت اللہ جان
۳۳۴	عبرت	دولت رام	۳۶۳	فایز		۳۹۲	قاسم	میر قاسم علی منصف
۳۳۵	عزیز	مولوی محمد عبدالعزیز	۳۶۴	فائق	مرزا عبدالقادر بیگ	۳۹۳	قلق	سلطان خاں
۳۳۶	عزیز	مرزا عزیز الدین	۳۶۵	فخر	محمد فخر الدین خاں	۳۹۴	قلق	غلام مولا عرف مولا بخش
۳۳۷	عزیز	عبدالعزیز	۳۶۶	فخر	محمد فخر الدین	۳۹۵	قلق	محمد امجد علی
۳۳۸	عزیز	یوسف علی خاں	۳۶۷	فدا	مرزا بلند بخت	۳۹۶	قمر	مرزا قمر
۳۳۹	عزیز	مہاراج سنگھ	۳۶۸	فدا	مرزا سکندر بخت	۳۹۷	قمر	حافظ قمر الدین
۳۴۰	عسس	بدرالدین	۳۶۹	فراسو	خراسو (قوم انگریز)	۳۹۸	قمر	محمد قمر الدین خاں اکبرآبادی
۳۴۱	عسکری	محمد حسن عسکری	۳۷۰	فراق	حکیم ثنا اللہ خاں	۳۹۹	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین
۳۴۲	عشرت	مرزا کلن	۳۷۱	فراق	میر حیات اللہ	۴۰۰	قیس	حافظ عبدالحئی
۳۴۳	عشق	حکیم عزت اللہ خاں	۳۷۲	فرحت	محمود علی خاں	۴۰۱	قیس	محمد عنایت اللہ
۳۴۴	عظیم	مولوی فضل عظیم	۳۷۳	فرحت	بشن پرشاد	۴۰۲	قیصر	مرزا خدا بخش
۳۴۵	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۳۷۴	فرحت	شیخ حسن علی	۴۰۳	کامل	مرزا ناصر الدین معروف بہ محمد مرزا
۳۴۶	علوی	مولوی عبداللہ خاں	۳۷۵	فروغ	محمد عمر سلطان	۴۰۴	کامل	سدرسکھ پنڈت کشمیری
۳۴۷	علی	مولوی امانت علی	۳۷۶	فروغ	خواجہ نورالدین خاں بہادر معروف بہ سولے	۴۰۵	کرامت	کرامت اللہ شاہ
۳۴۸	علی	قطب علی	۳۷۷	فسوں	مرزا کریم بخش	۴۰۶	کاظم	کاظم علی
۳۴۹	علیل	شیخ نصیر الدین	۳۷۸	فصاد	بنو	۴۰۷	کیف	فضل احمد
۳۵۰	عیش	حکیم آغا جان	۳۷۹	فضل	فضل الرحمن	۴۰۸	گرم	مظفر خاں
۳۵۱	عیش	رائے عزت سنگھ	۳۸۰	فغاں	لال جی پرشاد پنڈت	۴۰۹	گویا	فقیر محمد خاں
۳۵۲	غافل	میر سید محمد	۳۸۱	فکری	مرزا ممن	۴۱۰	لطف	حفیظ اللہ
۳۵۳	غالب	مرزا اسد اللہ خاں	۳۸۲	فگار	میر حسین	۴۱۱	لطیف	دولت سنگھ
۳۵۴	غالب	انور علی	۳۸۳	فوق	میر بادشاہ	۴۱۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ
۳۵۵	غریب	غریب اللہ	۳۸۴	فیاض	شیخ فیض الحسن	۴۱۳	ماہر	مرزا جمعیت شاہ
۳۵۶	غفور	محمد غفور کشمیری	۳۸۵	فیض	مولوی فیض الحسن	۴۱۴	مبتلا	پنڈت ناجو دھیا پرشلوک
						۴۱۵	مبین	حافظ قطب الدین
						۴۱۶	متین	رائے کانجی سہائے

Marfat.com

۴۱۷	مجرد	محمد پناہ	۴۴۶	مشفق	احمد بیگ	۴۷۵	مہر	مرزا حاتم علی
۴۱۸	محب	شاہزادہ بہرام شاہ	۴۴۷	مشہور	پنڈت رادھا کشن	۴۷۶	میکش	میر احمد حسین
۴۱۹	محب	میر ابوالقاسم	۴۴۸	مشیر	حافظ قطب الدین	۴۷۷	نادان	مولوی محمد بخش
۴۲۰	محبت	عنایت اللہ	۴۴۹	مضطر	پنڈت کنھیا لال	۴۷۸	نادر	شنکر ناتھ پنڈت کشمیری
۴۲۱	محبوب	محبوب خاں	۴۵۰	مضطر	مرزا سنگی	۴۷۹	نازنین	مرزا علی بیگ
۴۲۲	محزون	محمد ناصر جان محمدی	۴۵۱	مضطر	مرزا خسرو شکوہ عرف مرزا آغا جان	۴۸۰	ناسخ	شیخ امام بخش
۴۲۳	محزون	مرزا منگو	۴۵۲	مضطر	محمد اسد اللہ	۴۸۱	ناصر	مرزا محمد علی بیگ
۴۲۴	محزون	آغا ز	۴۵۳	مضطر	مرزا مظفر	۴۸۲	ناظم	میر یحییٰ
۴۲۵	محسن	حافظ محسن	۴۵۴	معروف	نواب الٰہی بخش	۴۸۳	ناکام	مکرم علی فتح آبادی
۴۲۶	محمود	محمود علی خاں	۴۵۵	معزز	سید محمد علی	۴۸۴	نالاں	منولال
۴۲۷	محمود	مرزا محمود شاہ	۴۵۶	معزز	میر عزیز الدین	۴۸۵	نامی	نواب مرزا حسام الدین حیدر خاں بہادر
۴۲۸	محو	غلام نواب حسن خاں	۴۵۷	معین	معین الدین	۴۸۶	نامی	بلدیو سنگھ
۴۲۹	محوی	محمد بیگ	۴۵۸	مفتون	حکیم دوں اگوشین ڈسلوا پرتکیز خاں	۴۸۷	نایاب	عباس علی
۴۳۰	مخمور	شیخ غلام حسنین	۴۵۹	مفتون	مرزا کریم بخش	۴۸۸	نثار	میر نثار علی علوی
۴۳۱	مخیر	محمد احسان اللہ	۴۶۰	ملول	محمد یار	۴۸۹	نجم	میر نجم الدین
۴۳۲	مدبّر	سید امیر الدین	۴۶۱	ممتاز	سید میاں	۴۹۰	ندا	مرزا معین الدین
۴۳۳	مرحوم	مرزا محمد یار بیگ	۴۶۲	ممنون	میر نظام الدین	۴۹۱	ندیم	محمد عسکری
۴۳۴	مرزا	مرزا حسین بخش	۴۶۳	منتظر	میاں جان خاں	۴۹۲	نزہت	مرزا کرامت اللہ
۴۳۵	مرزا	مرزا علی	۴۶۴	منشی	مول چند	۴۹۳	نسیم	مولوی نسیم اللہ
۴۳۶	مرزا	مرزا جہانگیر بیگ	۴۶۵	منصف	مرزا احمد بخش	۴۹۴	نسیم	محمد یعقوب
۴۳۷	مرزا	مرزا جان	۴۶۶	منعم	منشی موہن لال	۴۹۵	نسیم	دیا شنکر پنڈت کشمیری
۴۳۸	مروت	مرزا باز خاں	۴۶۷	منعم	مکند لال	۴۹۶	نسیم	نسیم اللہ
۴۳۹	مست	سرمست خاں	۴۶۸	منیر	وجیہ الدین	۴۹۷	نشاط	منشی لبنت سنگھ
۴۴۰	مسرور	نواب غلام حسین خاں	۴۶۹	موج	خدا بخش	۴۹۸	نشاط	میر ن شاہ
۴۴۱	مشتاق	کریم خاں	۴۷۰	موزوں	مرزا قادر بخش	۴۹۹	نصیر	شاہ نصیر الدین
۴۴۲	مشتاق	مشتاق علی خاں	۴۷۱	مومن	محمد مومن خاں	۵۰۰	نصیر	نصیر الدین
۴۴۳	مشتاق	مشتاق حسین	۴۷۲	مہجور	مرزا ہدایت علی	۵۰۱	نظیر	شیخ ولی اکبر آبادی
۴۴۴	مشتاق	غلام علی	۴۷۳	مہجو	کرپا رام	۵۰۲	نظیر	گنپت رائے
۴۴۵	مشتہر	احمد حسین	۴۷۴	مہر	مہر علی	۵۰۳	نقشی	بدرالدین علی خاں

Marfat.com

۵۰۴	نکہت	حافظ غلام احمد	۵۱۵	وحشت	غلام علی خاں	۵۲۶	ہجر	مولوی محمد حسین
۵۰۵	نکہت	مرزا نیاز علی بیگ	۵۱۶	وحشت	میر حبیب احمد	۵۲۷	ہجر	میر جمیل الدین
۵۰۶	نوا	قدرت اللہ	۵۱۷	وحشت	مرزا کبیر الدین	۵۲۸	ہدہد	عبدالرحمٰن
۵۰۷	نواب	مرزا خرّم بخت	۵۱۸	وزیر	خواجہ وزیر	۵۲۹	ہوش	منور علی
۵۰۸	نورِ حق	شاہ محمد جمیل	۵۱۹	وصال	حکیم نصر اللہ خاں	۵۳۰	ہوشیار	منشی کیول رام
۵۰۹	نیاز	محمد نیاز علی	۵۲۰	وصل	محمد علی خاں	۵۳۱	ہنر	مرزا بختاور بخت
۵۱۰	نیّر رخشاں	محمد ضیاء الدین بہادر	۵۲۱	وفا	مرزا دارا بخت	۵۳۲	یاس	خیر الدین
۵۱۱	واحد	شیخ عبدالواحد	۵۲۲	وفا	میر حیدر علی	۵۳۳	یاس	حافظ الدین
۵۱۲	وارث	شاہ وارث الدین	۵۲۳	ولی	شیخ محمد ولی	۵۳۴	یاور	میر امام الدین
۵۱۳	وجاہت	احمد علی خاں	۵۲۴	ہادی	مرزا غلام فخر الدین بہادر	۵۳۵	یکتا	خواجہ معین الدین
۵۱۴	وجود	سید محمد علی	۵۲۵	ہاشمی	محمد نادر حسین خاں	۵۳۶	یل	عبدالقادر
						۵۳۷	یمین	احمد علی خاں

ترغیباتِ جنسی

مولانا نیازؔ فتحپوری کی معرکتہ الآرا تصنیف جس میں فحاشی کی تمام فطری و غیر فطری قسموں کے حالات، ان کی تاریخ و نفسیاتی اہمیت پر نہایت شرح و بسط کے ساتھ محققانہ تبصرہ کیا گیا ہے کہ فحاشی دنیا میں کب اور کس طرح رائج ہوئی۔

قیمت۔ ۵ روپے ۵۰ پیسے

نگار پاکستان۔ ۳۲۔ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

Marfat.com

سخنِ شعرا

مصنّف عبدالغفور نساخ

عہد تصنیف و طباعت سخن شعرا تاریخی نام ہے۔ اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۸۶۳-۶۴ء نکلتا ہے۔ سبب تصنیف کے متعلق نساخ کا بیان ہے کہ قدیم تذکروں کے مطالعہ کے اثر سے میں نے بھی چاہا کہ شربت تالیف سے کوزے بھروں اور اس کو قندِ مکرر کر دوں۔ یعنی اس طرح کا تذکرہ لکھوں کہ جس میں اشعار آبدار میں اطناب یا اعجاز اور احوال شعرا میں اختصار ایجاز اور حالات ابنائے زماں کو بقدر طاقت بشری جامع اور شوو زواید کو مانع ہو۔ بحمداللہ یہ ناوک عزم فراد میں دو سال کہ بارہ برس کی محنت میں یہ تذکرہ شعرائے ریختہ بنام تاریخی "سخن شعرا تیار ہوا" اس سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۷۹ھ کے قریب انھوں نے اسے لکھنا شروع کر دیا تھا۔ جو ۱۲۸۱ھ میں مکمل ہوا۔

سخن شعرا پہلی بار رمضان ۱۲۹۱ھ / ۱۸۷۴ء میں یعنی تکملہ کے دس سال بعد مطبع نول کشور لکھنؤ سے شائع ہوا اس میں اوسط تقطیع کے ۵۸۲ صفحات ہیں۔ ابتدا میں مختصر سا دیباچہ اور آخری صفحات میں عبداللہ متخلص بہ آشفتہ، منور حسن متخلص بہ فیض اور سعید بخت متخلص بہ سعید کے تاریخی قطعات ہیں جن سے ۱۲۸۱ھ ہی نکلتے ہیں۔

خصوصیات یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں قدما سے لیکر انیسویں صدی کے اواخر تک کے تقریباً سارے شعرا کا ذکر کیا گیا ہے۔ آخری دس صفحات شاعرات کے تذکرے کے لئے مخصوص کر دیئے گئے۔ لیکن نساخ کی توجہ حالات زندگی سے زیادہ اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ انھوں نے سوانح اور حالات میں غیر معمولی اختصار سے کام لیا ہے۔ اکثر جگہ صرف نام اور تخلص دینا کافی سمجھا ہے۔ خود اپنے متعلق بھی انہوں نے کچھ نہیں لکھا بلکہ صرف نام دے کر کئی صفحوں میں اپنے کلام کا انتخاب دیا ہے۔ میر و شیفتہ کے سے تبصرے بھی ان کے یہاں نہیں ملتے۔ کسی کے کلام پر رائیں یہاں نہ ہونے کے برابر ہیں۔ کہیں کہیں قواعد عروض، علم بیان اور بدیع اور زبان و بیان کے دوسرے عیوب و محاسن کو انھوں نے بڑی وضاحت سے بیان کیا ہے۔ مثلاً ص ۵۹۲ پر اپنے استاد حافظ اکرام احمد ضیغم کے کلام میں حشو لفظی و معنوی کی نشان دہی میں خصوصاً تقبل سے کام لیا ہے۔ ورنہ عموماً بہت مختصر اور مبہم رائیں درج ہیں مثلاً انیس کے متعلق ص ۵۶ پر وہ بغیر کسی استدلال کے صرف اس قدر لکھتے ہیں کہ "وہ صرف مرثیہ کہتے ہیں۔ اور ان کا کوئی مرثیہ عیوب سے پاک نہیں ہے۔

Marfat.com

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد محمد یعقوب	۲۶	احمد احمد بیگ	۵۱	آرام خیر اللہ
۲	آباد مہدی حسن	۲۷	احمد غلام احمد	۵۲	آرام بریم ناتھ
۳	ابر تفضل حسین	۲۸	احمد احمد خاں	۵۳	آرام مکھن لال
۴	ابن دین رضا	۲۹	احمد احمد علی	۵۴	آرزو سراج الدین علیخان
۵	آتش حیدر علی	۳۰	احمد غلام احمد	۵۵	آرزو مرزا محمد علی
۶	آتش غلام حسین	۳۱	احمد احمد علی خان	۵۶	آرزو علاؤالدین
۷	اجل عبدالجلیل	۳۲	احمد احمد شاہ	۵۷	آرزو طالب حسین
۸	اثر حسین علیخاں	۳۳	احمد احمد بیگ	۵۸	ارشد ارشد علی
۹	اثر سید محمد میر	۳۴	احمدی نور الدین	۵۹	ارشد عبدالغنی
۱۰	اثر عبدالرزاق	۳۵	احمدی شیخ احمد	۶۰	ارمان شاہ علی
۱۱	آثم غلام مصطفیٰ	۳۶	احمدی احمد علی	۶۱	ارمان راجہ جسمن جی
۱۲	آثم ہنر بر حسین	۳۷	اختر اکبر علی	۶۲	آزاد ضیاء الدین
۱۳	اجمل شاہ محمد اجمل	۳۸	اختر عبدالغفار	۶۳	آزاد غلام علیخان
۱۴	احسان عبدالرحمان	۳۹	اختر واجد علی شاہ	۶۴	آزاد امیر الدین
۱۵	احسن محمد احسن	۴۰	اختر محمد صادق	۶۵	آزاد اعظم شاہ
۱۶	احسن فرزند حسن	۴۱	اختر وجیہہ الدین	۶۶	آزاد رام سنگھ
۱۷	احسن محمد احسن	۴۲	اخگر اصغر حسین	۶۷	آزاد الگزینڈر
۱۸	احسن احسن علی	۴۳	اخگر عسکری	۶۸	آزاد فقیر اللہ
۱۹	احسن حسین علیخاں	۴۴	اخگر فرزند علی	۶۹	آزردہ صدر الدین خاں
۲۰	احسن احسن اللہ	۴۵	اخگر احمد نور خاں	۷۰	ازل آغا حسین
۲۱	احقر سید غلام نبی	۴۶	اخگر آغا خاں	۷۱	آسان منہج آرام
۲۲	احقر بلدیو پرشاد	۴۷	ادب احمد حسین	۷۲	اسحاق اسحاق علیخان
۲۳	احقر جواد علی قزلباش	۴۸	ادراک مرزا باقر	۷۳	اسد میر امانی
۲۴	احمد صمصام الدین	۴۹	آدم جہانگیر خاں	۷۴	اسرار مرزا سپہر شکوہ
۲۵	احمد احمد علی	۵۰	آذر ذوالفقار علیخاں	۷۵	اسرار مرزا بندو

Marfat.com

۷۶	اسعد	اسعد بخت
۷۷	اسلام	شیخ الاسلام
۷۸	اسیر	
۷۹	اسیر	گلزار علی
۸۰	اسیر	ہدایت علی
۸۱	اسیر	مظفر علیخان
۸۲	اسیر	میر کرم علی
۸۳	اسیر	سید نہال بنی
۸۴	اسیر	محمد حسن خان
۸۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۸۶	اشراق	محمد رضا
۸۷	اشرف	اشرف علی
۸۸	اشرف	اشرف حسین
۸۹	اشرف	اشرف حسین
۹۰	اشرف	غلام اشرف
۹۱	اشرف	محمد اشرف
۹۲	اشرف	اشرف علی
۹۳	آشفتہ	عظیم الدین
۹۴	آشفتہ	محمد علی
۹۵	آشفتہ	رضا قلی
۹۶	آشفتہ	گلاب سنگھ
۹۷	آشفتہ	امرناتھ
۹۸	آشفتہ	منور علی
۹۹	آشفتہ	عبداللہ
۱۰۰	آشفتہ	ہادی علیخاں
۱۰۱	اشک	ہادی علی
۱۰۲	اشک	علی حسن
۱۰۳	اشکی	غلام محی الدین
۱۰۴	آشنا	امیر علی
۱۰۵	آشنا	سید محمد
۱۰۶	آشنا	زین العابدین
۱۰۷	آشنا	عبدالکریم
۱۰۸	آشوب	امداد علی
۱۰۹	اصالت	فضل علی
۱۱۰	اصغر	امجد علی
۱۱۱	اصغر	اصغر علی
۱۱۲	اصغر	علی اصغر علی
۱۱۳	اصغر	اصغر علی
۱۱۴	[1]	
۱۱۵	آصف	یحییٰ خاں
۱۱۶	اظفری	ظہیر الدین
۱۱۷	اظہر	غلام علی
۱۱۸	اظہر	علی حسین
۱۱۹	اظہر	غلام محی الدین
۱۲۰	اظہر	سردار مرزا
۱۲۱	اظہر	کرامت علی
۱۲۲	اعجاز	اصغر علی خان
۱۲۳	اعزاز	باقر علی
۱۲۴	اعظم	محمد اعظم
۱۲۵	اعظم	عظیم بیگ
۱۲۶	اعظم	اعظم شاہ
۱۲۷	اعظم	اعظم علی
۱۲۸	اعظم	عبدالصمد
۱۲۹	اعظم	اعظم خان
۱۳۰	آعلی	
۱۳۱	آغا	آغا مرزا
۱۳۲	آغا	آغا حسن
۱۳۳	آغا	سید آغا
۱۳۴	آفاق	حسین علی
۱۳۵	آفاق	فرید الدین
۱۳۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ
۱۳۷	آفریں	قلندر بخش
۱۳۸	افسر	نصرت خان
۱۳۹	افسر	محمد علی
۱۴۰	افسر	تاج الدین
۱۴۱	افسر	مرزا محمد
۱۴۲	افسر	غلام اشرف
۱۴۳	افسردہ	مظفر علی
۱۴۴	افسوس	غفور بیگ
۱۴۵	افسوں	مرزا آغا حیدر
۱۴۶	افسوں	احسان حسین
۱۴۷	افصح	شاہ فصیح
۱۴۸	افضل	افضل علی
۱۴۹	افضل	افضل بیگ
۱۵۰	افضل	حسین یار خاں
۱۵۱	افضل	تفضل حسین
۱۵۲	افضل	افضل علی خاں
۱۵۳	افضل	شاہ غلام اعظم
۱۵۴	افسوس	میر شیر علی
۱۵۵	افغان	الف خان
۱۵۶	اکبر	محمد اکبر خان
۱۵۷	اکبر	مرزا بچو
۱۵۸	اکبر	اکبر علی خان
۱۵۹	اکرام	اکرام اللہ
۱۶۰	اکرام	منشی محمد اکرام
۱۶۱	اکرم	محمد اکرم
۱۶۲	آگاہ	محمد رضا

[1] یہ نمبر زائد ہے۔

Marfat.com

۱۶۳	آگاہ	محمد صلاح	۱۹۲	امیر	امیر احمد	۲۲۱	انور
۱۶۴	آگاہ	حسین علی	۱۹۳	امیر	امیر بیگ	۲۲۲	انور
۱۶۵	آگاہ	نور خان	۱۹۴	امیر	امیر علی	۲۲۳	انور
۱۶۶	آگر	جوالا ناتھ	۱۹۵	امیر	مولوی امیر علی	۲۲۴	انور
۱۶۷	الفت	منگل سین	۱۹۶	امیر	امیر علی	۲۲۵	انور
۱۶۸	الفتی	پیارے لال	۱۹۷	امیر	علی محمد خان	۲۲۶	انیس
۱۶۹	الفت		۱۹۸	امیر	امیر اللہ	۲۲۷	انیس
۱۷۰	الم	آغا مہدی	۱۹۹	امین	امین الدین خان	۲۲۸	آوارہ
۱۷۱	الم	محمد حسین خان	۲۰۰	امین	خواجہ امین الدین	۲۲۹	اوباش
۱۷۲	الم	محمد علی	۲۰۱	امین	محمد اسماعیل	۲۳۰	اوج
۱۷۳	الم	صاحب میر دہلوی	۲۰۲	امین	میر محمد امین	۲۳۱	اوج
۱۷۴	الہام	شرف الدین	۲۰۳	انتظار	علی لقی خان	۲۳۲	اوج
۱۷۵	الہام	فضائل بیگ	۲۰۴	انجام	امیر خان	۲۳۳	اوج
۱۷۶	امامی	امام بخش	۲۰۵	انجم	بندہ رضا	۲۳۴	اوج
۱۷۷	امانت	آغا حسن	۲۰۶	انداز	غلام حسین	۲۳۵	اوج
۱۷۸	امانت	آمانت رائے	۲۰۷	اندوہ	علی حسین	۲۳۶	اوج
۱۷۹	امانت	امانت علی	۲۰۸	انس	سید محمد مرزا	۲۳۷	اوصاف
۱۸۰	امالی		۲۰۹	انس	میر مہر علی	۲۳۸	اولیٰ
۱۸۱	امجد	محمد امجد	۲۱۰	انسان	اسد یار خان	۲۳۹	اولیا
۱۸۲	امجد	امجد حسین	۲۱۱	انسب	ابو طالب	۲۴۰	اویسی
۱۸۳	امداد	امداد علی	۲۱۲	انسخ	ابو تراب	۲۴۱	آہ
۱۸۴	امداد	مرزا امداد علی	۲۱۳	انسخ	عصمت اللہ	۲۴۲	آہی
۱۸۵	امراؤ	امراؤ علی	۲۱۴	انشار	انشاء اللہ خان	۲۴۳	ایجاد
۱۸۶	امی	روشن بیگ	۲۱۵	انصاف	عبدالرحمٰن خان	۲۴۴	ایما
۱۸۷	امی	فرحت علی	۲۱۶	انوار	عبداللہ	۲۴۵	ایمان
۱۸۸	امید	قزلباش خان	۲۱۷	انوار	غلام علی	۲۴۶	
۱۸۹	امید	امید علی خان	۲۱۸	انوار	میر آغا	۲۴۷	باطن
۱۹۰	امیر	حسین علی خان	۲۱۹	انور	سید محمد علی	۲۴۸	باقر
۱۹۱	امیر	مرزا مینڈو	۲۲۰	انور	حاجی حسین خاں	۲۴۹	باقر

		انشمبھر ناتھ	
		ولی محمد خان	
		مرزا علی حسین	
		شجاع الدین	
		مہدی حسین	
		میر ببر علی	
		نوازش خان	
		محمد کاظم	
		امیر الزمان	
		اشرف علیخان	
		عبدالکریم	
		میر محمود خان	
		میر علی حسین	
		اکرام الدین	
		عبداللہ خاں	
		قاضی عنایت حسین	
		اولاد علی	
		میر اولیاء	
		غلام محی الدین	
		اکبر علی خان	
		عبدالرحمٰن	
		رحیم الدین	
		واحد علی	
		شیر محمد خان	
		قطب الدین	
		باقر علی	
		باقر علی	

[1] نام کی ہر دو جگہ پر بھی سہواً نمبر درج ہو گیا ہے۔ اسے کہیں نہ شمار کیا جائے۔

Marfat.com

۲۵۰ باقر محمد باقر
۲۵۱ باقر باقر خان
۲۵۲ باقر باقر علی
۲۵۳ باقر باقر رضا
۲۵۴ باقر محمد باقر
۲۵۵ باقر باقر علیخان
۲۵۶ باقی
۲۵۷ ببر علی
۲۵۸ بحر علی احمد خان
۲۵۹ بحر امداد علی
۲۶۰ بخشی حسین بخشی
۲۶۱ بدر آغا علی خان
۲۶۲ بدر مرزا بلاقی
۲۶۳ بدر بدر الدین
۲۶۴ بدر الٰہی بخش
۲۶۵ برشتہ شرف الدین
۲۶۶ برشتہ آغا حسین خاں
۲۶۷ برق میاں شاہ جی
۲۶۸ برق محمد رضا خان
۲۶۹ برق نجم الدین
۲۷۰ برق ابو علی
۲۷۱ برکت برکت اللہ
۲۷۲ برکت برکت علی
۲۷۳ برہان برہان الدین
۲۷۴ بسمل جبار علی
۲۷۵ بسمل محمد عبدالحکیم
۲۷۶ بسمل محمد حسین
۲۷۷ بسمل مولوی محمد علی
۲۷۸ بسمل محمدی بیگ

۲۷۹ بسمل امیر حسن
۲۸۰ بسمل سندر لال
۲۸۱ بسمل عنایت علی
۲۸۲ بشاش عابد خاں
۲۸۳ بشیر بشیر اللہ
۲۸۴ بشیر بشارت علی
۲۸۵ بقا بقا اللہ
۲۸۶ بلند صفدر علی
۲۸۷ بہادر بہادر سنگھ
۲۸۸ بہادر راجہ بہادر
۲۸۹ بہادر نصیر الدین
۲۹۰ بہار ٹیک چند
۲۹۱ بہار مرزا علی
۲۹۲ بہار کالکا پرشاد
۲۹۳ بہجت عبدالمجید
۲۹۴ بہید نوازش خاں
۲۹۵ بیان احسن اللہ
۲۹۶ بیان محمد مرتضیٰ
۲۹۷ بیباک بشیر احمد[1]
۲۹۸ بیتاب خداوادی خان
۲۹۹ بیتاب
۳۰۰ بیتاب دوست محمد
۳۰۱ بیتاب سیوک رائے
۳۰۲ بیتاب کشن نرائن
۳۰۳ بیتاب جعفر علی
۳۰۴ بیتاب عباس علی
۳۰۵ بیتاب محمد اسماعیل
۳۰۶ بیتاب علیم الدین
۳۰۷ بیتاب ولی اللہ

۳۰۸ بیتاب احمد بخش
۳۰۹ بے جان شیو کھ سنگی
۳۱۰ تمیز احمد علی خان
۳۱۱ تمیز کالی رائے
۳۱۲ تنویر خدا بخش
۳۱۳ تنویر کاظم حسین
۳۱۴ تنہا کفایت علی
۳۱۵ تنہا محمد عیسیٰ
۳۱۶ تنہا
۳۱۷ تنہا عوض علی
۳۱۸ تنہا شاہ وحید
۳۱۹ توانا اکرام علی فتحپوری
۳۲۰ توفیق توفیق علی
۳۲۱ توقیر ہرنرائن داس
۳۲۲ توقیر احسان اللہ
۳۲۳ توقیر توقیر عبدالقادر
۳۲۴ تیمور فخر الدین
۳۲۵ تیمور سعادت سلطان
(ث) "
۳۲۷ ثابت شجاعت اللہ خاں
۳۲۸ ثابت اصالت خاں
۳۲۹ ثابت الدین
۳۳۰ ثابت ثابت علی
۳۳۱ ثاقب شہاب الدین
۳۳۲ ثاقب شمس الدین
۳۳۳ ثاقب مرزا مہدی
۳۳۴ ثاقب شہاب الدین
۳۳۵ ثبات مہر علی
۳۳۶ ثروت سید درویش علی

[1] تذکرے میں نجف علی بیباک کا نام بھی موجود ہے جو یہاں کتابت کے سہو سے رہ گیا ہے۔

Marfat.com

۳۳۷ ثروت محمد بخش
۳۳۸ ثروت محمد شاہد
۳۳۹ ثمر مرزا علی
۳۴۰ ثمر ابو تراب
۳۴۱ ثمر احمد سعید
۳۴۲ ثنا ثناء اللہ
۳۴۳ ثنا شمس الدین
۳۴۴ ثواب سعادت علی
۳۴۵ حا "ج"
۳۴۶ جام کنور سنگھ
۳۴۷ جان جان عالم
۳۴۸ جان جان علی
۳۴۹ جانباز ببو خان
۳۵۰ جان صاحب یار علی
۳۵۱ جانثار غلام فرید
۳۵۲ جذب عزت اللہ
۳۵۳ جرات مرزا مغل
۳۵۴ جرات قلندر بخش
۳۵۵ جرات شیر علی
۳۵۶ جرآح غلام ناصر
۳۵۷ جرآر محمد حسین
۳۵۸ جرآر حسین بیگ
۳۵۹ جری سرفراز علی
۳۶۰ جعفر جعفر علی
۳۶۱ جعفری باقر علی
۳۶۲ جعفری محمد جعفر
۳۶۳ جعفر جعفر علی
۳۶۴ جلال ضامن علی
۳۶۵ جلال جمال الدین

۳۶۶ جلال
۳۶۷ جلیس اللہ وردی
۳۶۸ جلیس محمد مہدی علی
۳۶۹ جلیل فیض الحسن
۳۷۰ جم جمشید علی
۳۷۱ جمال جمال الدین
۳۷۲ جمشید جمشید بیگ
۳۷۳ جمیل جمیل الدین
۳۷۴ جمیل جمیل الدین
۳۷۵ جنت علی ہادی
۳۷۶ جنون چند کا پرشاد
۳۷۷ جنون میر مہدی
۳۷۸ جنون عبد اللہ
۳۷۹ جنون غلام محی الدین
۳۸۰ جنون علی محمد خان
۳۸۱ جنون غلام مرتضیٰ
۳۸۲ جنون نجف علی خاں
۳۸۳ جنون فضل علی
۳۸۴ جنون فخرا سلام
۳۸۵ جوآد اصرار علی
۳۸۶ جوان جعفر علی
۳۸۷ جوان محب اللہ
۳۸۸ جوان نعیم بیگ
۳۸۹ جواہر جواہر سنگھ
۳۹۰ جودت تراب علی
۳۹۱ جودت ہری رام
۳۹۲ جوش رحیم اللہ
۳۹۳ جوش میر وارث علی
۳۹۴ جوش احمد حسن خان

۳۹۵ جوش نیاز احمد
۳۹۶ جوش نظام الدین
۳۹۷ جوش خلیل الدین
۳۹۸ جوشش محمد روشن
۳۹۹ جولان شاہ درویش
۴۰۰ جولان قدرت علی
۴۰۱ جولان شاہ جولان
۴۰۲ جولان بہادر علی
۴۰۳ جولان حسن علیخاں
۴۰۴ جوہر احمد علی
۴۰۵ جوہر مشرف علی
۴۰۶ جوہر جواہر سنگھ
۴۰۷ جوہر مادھو رام
۴۰۸ جوہر دنیا ناتھ
۴۰۹ جویا شیخ علی حسن
۴۱۰ جویا محمد علی
۴۱۱ جویا محمد حسین علیخاں
۴۱۲ جہاندار مرزا جہاندار شاہ
۴۱۳ جہانگیر جہانگیر بیگ
۴۱۴ جمعن جمعن ناتھ
۴۱۵ "ج"
۴۱۶ چالاک میر قدرت اللہ
۴۱۷ چراغ رحمٰن یار خان
۴۱۸ چرکین شیخ باقر علی
۴۱۹ چمن بہاری لال
۴۲۰ چمن قاسم علی خان
۴۲۱ چمن گل محمد
۴۲۲ "ح"
۴۲۳ حاتم شیخ ظہور الدین

Marfat.com

۴۲۴ حافظ حافظ ضامن شاہ
۴۲۵ حافظ حافظ محمد اشرف
۴۲۶ حافظ حافظ عبداللہ
۴۲۷ حالی میر محب علی
۴۲۸ حالی مولوی الطاف حسین
۴۲۹ حامد نواب حامد حسین خان
۴۳۰ حامد حمید الدین
۴۳۱ حامد میر حامد
۴۳۲ حامد گھمنڈی لعل
۴۳۳ حب میر احمد علی
۴۳۴ حبیب مرزا جان
۴۳۵ حبیب حبیب اللہ
۴۳۶ حبیب حبیب اللہ
۴۳۷ حبیب حبیب مولا
۴۳۸ حبیب
۴۳۹ حجام عنایت اللہ
۴۴۰ حرق میر حسن
۴۴۱ حزین ابوالخیر
۴۴۲ حزین نجستہ بخت
۴۴۳ حزیں میر علی حسین
۴۴۴ حزیں میر بہادر علی
۴۴۵ حزیں محمد علیخاں
۴۴۶ حزیں میر محمد باقر
۴۴۷ حسام نواب حسام الدولہ
۴۴۸ حسام حسام الدین
۴۴۹ حسام حسام الحق
۴۵۰ حسرت عبدالرحمٰن
۴۵۱ حسرت جعفر علی
۴۵۲ حسرت محمد حیات

۴۵۳ حسرت محمد علی
۴۵۴ حسن مہدی علیخان
۴۵۵ حسن حسن علی خان
۴۵۶ حسن حکیم احمد حسن
۴۵۷ حسن مرزا احسن
۴۵۸ حسن ابوالحسن
۴۵۹ حسن خواجہ حسن
۴۶۰ حسن سید غلام حسن
۴۶۱ حسن محمد حسن
۴۶۲ حسن محمد حسن
۴۶۳ حسن مولوی محمد حسن
۴۶۴ حسن عطا حسین خاں
۴۶۵ حسن سید محمد حسن
۴۶۶ حسن مرزا حسن
۴۶۷ حسن احمد حسن
۴۶۸ حسین غلام حسین خاں
۴۶۹ حسین حسین علی
۴۷۰ حسینی حسین علی
۴۷۱ حشم باقر علی
۴۷۲ حشم آغا حسین
۴۷۳ حشمت فخر الدین
۴۷۴ حشمت محتشم علیخاں
۴۷۵ حشمت محمد علی
۴۷۶ حشمی لالہ ماتا دین
۴۷۷ حضور غلام یحییٰ
۴۷۸ حضور محسن مرزا
۴۷۹ حضور بال مکند
۴۸۰ حضوری محمد عبدالبصیر
۴۸۱ حضوری مظہر علی

۴۸۲ حفیظ محمد حفیظ
۴۸۳ حقارت میر ممنّن
۴۸۴ حقیر نبی بخش
۴۸۵ حقیقت امام بخش
۴۸۶ حقیقت شاہ حسین
۴۸۷ حکیم محمد حسین
۴۸۸ حکیم محمد اشرف خاں
۴۸۹ حکیم غضنفر علی
۴۹۰ حکیم احمد حسین
۴۹۱ حکیم محمد پناہ خان
۴۹۲ حکیم میر محمد علی
۴۹۳ حکیم نہال الدین
۴۹۴ حکیم سعید الدین
۴۹۵ حمزہ حمزہ دھلوی
۴۹۶ حمزہ حمزہ علی
۴۹۷ حمید سید عبدالحمید
۴۹۸ حمید حاجی حمید بخت
۴۹۹ حمید سید حسین علی
۵۰۰ حمید حمید الدین خاں
۵۰۱ حمید حمید الدین
۵۰۲ حنا عبدالکریم خان
۵۰۳ حوشم دیپ چند کھتری
۵۰۴ حیا رحیم الدین
۵۰۵ حیات حیات خاں
۵۰۶ حیات سید ذکی
۵۰۷ حیدر حسام الدین
۵۰۸ حیدر حیدر علی
۵۰۹ حیدر مرزا حیدر علی
۵۱۰ حیدر مرزا حیدر شکوہ

Marfat.com

۵۱۱ حیدر مولوی سید ولی حیدر
۵۱۲ حیدر مصطفےٰ حیدر
۵۱۳ حیدر حیدر حسین خاں
۵۱۴ حیدر حیدر ابن حیدر
۵۱۵ حیدر سیّد حیدر علی خان
۵۱۶ حیدر میاں حیدر
۵۱۷ حیدر محمد علی خاں
۵۱۸ حیدر حیدر شاہ خاں
۵۱۹ حیدی حیدر بخش
۵۲۰ حیدری غلام حیدر
۵۲۱ حیران حافظ بقاء اللہ
۵۲۲ حیران میر حیدر علی
۵۲۳ حیران میر منّو
۵۲۴ حیران ولایت علی
۵۲۵ حیرت حافظ عبدالرحمٰن
۵۲۶ حیرت مرزا رمضانی
۵۲۷ حیرت محمد جان خان
۵۲۸ حیرت میر محمد حسین
۵۲۹ حیرت میر مراد علی
۵۳۰ حیرت غلام فخرالدین
۵۳۱ حیرت اجودھیا پرشاد
۵۳۲ حیف میر چراغ علی
۵۳۳ حیف موتی لال
۵۳۴ حیف محمد حاجی
۵۳۵ " خ "
۵۳۶ خادم خادم علی
۵۳۷ خادم محمدی راجہ
۵۳۸ خادم خادم علی
۵۳۹ خادم خادم علی خاں

۵۴۰ خادم
۵۴۱ خادم
۵۴۲ خاص
۵۴۳ خاکسار
۵۴۴ خاکسار
۵۴۵ خاکی
۵۴۶ خالص
۵۴۷ خالق
۵۴۸ خان
۵۴۹ خان
۵۵۰ خان
۵۵۱ خانی
۵۵۲ خاور
۵۵۳ خبر
۵۵۴ خبیر
۵۵۵ خدمت
۵۵۶ خرد
۵۵۷ خرد
۵۵۸ خسرو
۵۵۹ خستہ
۵۶۰ خستہ
۵۶۱ خسرو
۵۶۲ خشنود
۵۶۳ خضر
۵۶۴ خضر
۵۶۵ خطا
۵۶۶ خطیر
۵۶۷ خفی
۵۶۸ خفی

خادم علی
محمد حیدر خان
میر محمد یار
غلام محی الدین خاں
غلام حیدر بیگ
محمد عبدالرزاق
خالق بخش
عبداللہ خان
محمدی خان
محمد اشرف خان
مرزا خانی
محمد اکبر
سید مہدی
غلام محمد خان
فرحت علی
فخرالدین
پرشاد کھتری
رام زائن
محمد عبداللہ
سید محمد کرمانی
مرزا محمد
مرزا خضر سلطان
محمد یوسف
مرزا نظر علی بیگ
سید امراؤ علی
مرزا محمد
راجہ بابو

۵۶۹ خلش
۵۷۰ خلق
۵۷۱ خلیق
۵۷۲ خلیق
۵۷۳ خلیل
۵۷۴ خلیل
۵۷۵ خلیل
۵۷۶ خلیل
۵۷۷ خلیل
۵۷۸ خموش
۵۷۹ خنداں
۵۸۰ خواجہ
۵۸۱ خواجہ
۵۸۲ خواہش
۵۸۳ خودغرض
۵۸۴ خورشید
۵۸۵ خورشید
۵۸۶ خورشید
۵۸۷ خورشید
۵۸۸ خورشید
۵۸۹ خورم
۵۹۰ خیال
۵۹۱
۵۹۲ دار
۵۹۲ دارا
۵۹۴ داغ
۵۹۵ داغ
۵۹۶ داغ
۵۹۷ داغ

فردوس علی
میر احسن
ظہور علی
میر مستحسن
میر دوست علی
سید ابراہیم علی
علی ابراہیم خاں
محمد ابراہیم خاں
محمد خلیل
مرزا خدا یار
مولوی عبدالعزیز
خواجہ نجف علی
حاجی میر آزاد
خوشوقت علیخاں
مرزا احسن علی
سورج پرشاد
خورشید عالم
خورشید احمد
محمد احمد
غلام حسن خاں
" د "
مولا داد خاں
دارا بخت
میر مہدی
وجیہ اللہ خاں
لطف حسین
نواب مرزا ئی

Marfat.com

۵۹۸ دانا میر فضل علی
۵۹۹ دانا لالہ سوبھا رام
۶۰۰ دانا روشن لال
۶۰۱ داؤد
۶۰۲ دائم دائم علی
۶۰۳ دبیر مرزا سلامت علی
۶۰۴ درخشاں سید علی جان
۶۰۵ درد خواجہ میر
۶۰۶ دردر رحمت علی
۶۰۷ دردمند کریم اللہ خاں
۶۰۸ درویش میر شاہ علی
۶۰۹ دریا رتن ناتھ
۶۱۰ دریغ زین العابدین
۶۱۱ دل شمس الدین
۶۱۲ دردمند محمد فقیہ
۶۱۳ دل دیبی پرشاد
۶۱۴ دل آزاد خان
۶۱۵ دل زور آور خاں
۶۱۶ دل محمد عابد
۶۱۷ دلخوش بہادر سنگھ کھتری
۶۱۸ دل سوز لچھمی نرائن
۶۱۹ دل سوز خیراتی خاں
۶۲۰ دل گیر حمایت اللہ خان
۶۲۱ دل گیر چھنولال کائیتھ
۶۲۲ دلیر شاہ دلیر
۶۲۳ دردست شیخ غلام محمد
۶۲۴ دوست
۶۲۵ دولہ جہانگیر محمد خاں
۶۲۶ دولہ مرزا علی نقی

۶۲۷ دیوانہ مرزا محمد علی
۶۲۸ دیوانہ رائے سرپ سنگھ

"ذ"

۶۲۹
۶۳۰ ذاکر احمد بیگ
۶۳۱ ذاکر ذاکر علی
۶۳۲ ذاکر سید ذاکر حسین
۶۳۳ ذاکر میر جان
۶۳۴ ذبیح محمد اسماعیل خان
۶۳۵ ذبیح امان علی
۶۳۶ ذرہ انواری لعل
۶۳۷ ذرہ رام ناتھ
۶۳۸ ذرہ لالہ شنکر لال
۶۳۹ ذرہ جوالا پرشاد
۶۴۰ ذکا سری کشن
۶۴۱ ذکا ذکا اللہ خان
۶۴۲ ذکا خوب چند کائیتھ
۶۴۳ ذکا مخدوم بخش
۶۴۴ ذوق محمد ابراہیم
۶۴۵ ذوقا ذوقا شاہ
۶۴۶ ذوقی ذوقی شاہ
۶۴۷ ذوقی ذوقی رام
۶۴۸ ذہین محمد اسماعیل خان
۶۴۹ ذہین میر محمد مستعد

"ر"

۶۵۰
۶۵۱ راجہ راجہ بہادر
۶۵۲ راجہ راجہ راج کشن
۶۵۳ راجہ بلوان سنگھ
۶۵۴ راجہ
۶۵۵ راحت بھگونت رائے

۶۵۶ راحت محمود بیگ
۶۵۷ راحت کریم الدین
۶۵۸ راحت کشن لال
۶۵۹ راحت راحت حسین
۶۶۰ راحت راحت علی
۶۶۱ راحم میر محمد علی
۶۶۲ راز یعقوب علی بیگ
۶۶۳ راسخ طالب حسین
۶۶۴ راسخ غلام مصطفےٰ عبدالرحیم
۶۶۵ راسخ سعادت یلغاں
۶۶۶ راسخ غلام علی
۶۶۷ راسخ ظفریاب خان
۶۶۸ راغب سبحان قلی بیگ
۶۶۹ راغب احمد حسین
۶۷۰ راغب وزیر علی
۶۷۱ رافت شاہ رؤف احمد
۶۷۲ راقم غلام محمد
۶۷۳ راقم بندرابن
۶۷۴ راقم مظفر علی
۶۷۵ راوی مصاحب علی
۶۷۶ ربط احمد حسین
۶۷۷ ربط دیبی پرشاد
۶۷۸ رجب رجب علی
۶۷۹ رحمت گنگا پرشاد
۶۸۰ رحمت رحمت علی
۶۸۱ رحیم رحیم بیگ
۶۸۲ رحیم عبدالرحیم خاں
۶۸۳ رحیم رحیم بخش
۶۸۴ رخشاں خیرات علی

Marfat.com

۶۸۵ رخصت میر قدرت اللہ
۶۸۶ رسا علیم اللہ
۶۸۷ رسا محمد بخش
۶۸۸ رسا میر احمد علی
۶۸۹ رسا کریم الدین
۶۹۰ رسا لالہ نبی پرشاد
۶۹۱ رستم رستم علیخاں
۶۹۲ رستم میر رستم علیخاں
۶۹۳ رستم رستم علی
۶۹۴ رسوخ حسن مرزا
۶۹۵ رشک میر علی
۶۹۶ رشکی محمد علی خان
۶۹۷ رشید کنور بہادر
۶۹۸ رشید سید بہادر علی
۶۹۹ رشید مرزا محمد زکی
۷۰۰ رضا میر رضا علی
۷۰۱ رضا حمید الدین
۷۰۲ رضا محمد رضا
۷۰۳ رضا مرزا جیون
۷۰۴ رضا میر محمد رضا
۷۰۵ رضا میر محمد رضا
۷۰۶ رضا سید غلام رضا خان
۷۰۷ رضا غلام رضا
۷۰۸ رضا
۷۰۹ رضوان واحد علیخاں
۷۱۰ رضوی جعفر علی
۷۱۱ رضی سید رضی خان
۷۱۲ رضی مرزا رضی خان
۷۱۳ رعایت میر رعایت علی

۷۱۴ رعد میر ذاکر علی
۷۱۵ رعنا عبد الرحیم
۷۱۶ رعنا مردان علیخان
۷۱۷ رغبت
۷۱۸ رغبت میر ابو المعانی
۷۱۹ رفاقت مرزا مکین
۷۲۰ رفعت محمد رفیع
۷۲۱ رفعت غلام جیلانی
۷۲۲ رفعت مرزا پیاری
۷۲۳ رفیع رفیع الدین خان
۷۲۴ رفیع فرزند علی
۷۲۵ رفیق رفیق علی
۷۲۶ رفیق مرزا اسد بیگ
۷۲۷ رفیق امین اللہ
۷۲۸ رقت مرزا قاسم علی
۷۲۹ رقت حبیب النبی
۷۳۰ رقم حکیم سکھانند
۷۳۱ رقم احمد حسین
۷۳۱ رمز مرزا فتح الملک بہادر
۷۳۱ رمز ظہور اللہ
۷۳۲ رنج میر محمد نصیر محمدی
۷۳۳ رنج خدا فصیح الدین
۷۳۴ رند لالہ کہیم نرائن کھتری
۷۳۵ رند گنگا پرشاد
۷۳۶ رند مہربان خان
۷۳۷ رند اکرام الدین
۷۳۸ رند سید محمد خاں
۷۳۹ رنگین میر اکبر علی
۷۴۰ رنگین پورن لال کائستھ

۷۴۱ رنگیں سعادت علیخاں
۷۴۲ رواں سید جعفر علی
۷۴۳ روشن میر علی حسین
۷۴۴ روشن روشن شاہ
۷۴۵ روشن
۷۴۶ رونق غلام حیدر خاں
۷۴۷ رونق سیٹھ باسو جی
۷۴۸ رونق گنگا پرشاد
۷۴۹ رونق رام سہائے
۷۵۰ رویت حبیب اللہ
۷۵۱ رہا میر رضی
۷۵۲ رہا غلام محمد خان
۷۵۳ رہائی شیخ عبد اللہ
۷۵۴ ریاض ریاض الدین
۷۵۵ ریاضت اسلام علی

"ز"

۷۵۶ زار مغل بیگ
۷۵۷ زار برہان الدین
۷۵۸ زار مظہر علی
۷۵۹ زار امام بخش
۷۶۰ زار امیر الدولہ
۷۶۱ زار میر جیون
۷۶۲ زار لالہ دنیپت سہائے
۷۶۳ زار منیڈو لال
۷۶۴ زار عادل شاہ خاں
۷۶۵ زاہد سید محمد علی
۷۶۶ زاہد زاہد الدین
۷۶۷ زاہد خواجہ ولایت حسین
۷۶۸ زاہد مرزا علی حسین
۷۶۹ زائر

Marfat.com

۷۷۰	زر	شیخ بلاقی	۷۹۹	سپاہی	امام بخش	۸۲۸	سرشار	ملوک چند
۷۷۱	زکی	میر محمد زکی	۸۰۰	سپہر	شتاب خان	۸۲۹	سرور	رجب علی بیگ
۷۷۲	زکی	محمد زکی	۸۰۱	سپہر	میر محمدی	۸۳۰	سرور	فضل علی بیگ
۷۷۳	زکی	مرزا محمد علی	۸۰۲	سجاد	سید محمد سجاد	۸۳۱	سرور	لاکہ نیک رام
۷۷۴	زکی	جعفر علی خان	۸۰۳	سجاد	حکیم میر سجاد	۸۳۲	سرور	سید کاظم حسین
۷۷۵	زکی		۸۰۴	سجاد	میر علی سجاد	۸۳۳	سرور	حمایت اللہ خان
۷۷۶	زکی	محمد زکی خان	۸۰۵	سجاب	محمد اللہ یار خان	۸۳۴	سرور	غلام مرتضیٰ خان
۷۷۷	زلال	میر دوست علی	۸۰۶	سجاب	کنور گوپال سنگھ	۸۳۵	سرور	ولایت علی
۷۷۸	زمان	سید محمد زماں	۸۰۷	سحر	محمد خلیل خان	۸۳۶	سرور	عزیز الدین
۷۷۹	زور	داؤد بیگ	۸۰۸	سحر	میر ناصر علی	۸۳۷	سرور	احمد حسین
۷۸۰	زیب	جمال الدین	۸۰۹	سحر	مرزا فضل علی	۸۳۸	سرور	میر محمد خاں
۷۸۱	زیب	مرزا محمد علی خاں	۸۱۰	سحر	عبد المجید	۸۳۹	سروش	امداد علی خان
۷۸۲	زیب	میر آغا	۸۱۱	سحر	امان اللہ	۸۴۰	سریع	سید محمد علی
۷۸۳	زیرک	قلندر بخش	۸۱۲	سحر	احمد علی خاں	۸۴۱	سعادت	میر سعادت علی
۷۸۴		" س "	۸۱۳	سحر	ظہور علی	۸۴۲	سعادت	سعادت خاں
۷۸۵	ساجد	محمد ساجد علیخاں	۸۱۴	سحر	نواب علیخاں	۸۴۳	سعید	مرزا
۷۸۶	ساحل	اکبر علی	۸۱۵	سحر	اجودھا پرشاد	۸۴۴	سعید	سردار حسین
۷۸۷	ساقی	میر محسن علی	۸۱۶	سخا	شیخ سخاوت حسین	۸۴۵	سعید	لاکہ کنور بہادر
۷۸۸	ساقی	غلام حسین	۸۱۷	سخن	رام دیال	۸۴۶	سعید	محمد سعید الدین
۷۸۹	سالک	ارشاد علی	۸۱۸	سخن	مرزا محمد حسین	۸۴۷	سعید	سعید الدین خاں
۷۹۰	سالک	مرزا نجستہ بخت	۸۱۹	سخن	خواجہ فخر الدین حسین	۸۴۸	سعید	میر سعادت علی
۷۹۱	سالک	قربان علی بیگ	۸۲۰	سخنور	دیوالی سنگھ	۸۴۹	سعید	سعید بخت
۷۹۲	سامان	میر محمد ناصر	۸۲۱	سخنور	مولوی احمد علی	۸۵۰	سفیر	خواجہ بادشاہ
۷۹۳	سامی	مرزا محمد جان بیگ	۸۲۲	سخی	سید پرورش علی	۸۵۱	سفیر	جلال بخش
۷۹۴	سامی	وجہ اللہ خاں	۸۲۳	سراج	مولوی سراج الدین	۸۵۲	سکندر	محمد علی
۷۹۵	سائل	محمد یار بیگ	۸۲۴	سراج	سراج الدین	۸۵۳	سکندر	سکندر خاں
۷۹۶	سائل	حکیم عبد الحق	۸۲۵	سراج	سراج الدین علی	۸۵۴	سلام	نجم الدین علیخاں
۷۹۷	سبحان	عبد السبحان	۸۲۶	سردار	سردار مرزا	۸۵۵	سلطان	ایزد بخش
۷۹۸	سبقت	مرزا مغل	۸۲۷	سرسبز	مرزا زین العابدین	۸۵۶	سلطان	نعر اللہ خاں

Marfat.com

۸۵۷	سلطان	سلطان شاہ	۸۸۶	سید	میر قطب علی	۱۰۰۵	شاداں	میاں رحمٰن بخش
۸۵۸	سلطان	'	۸۸۷	سید	غالب علیخاں	۱۰۰۶	شاداں	راجہ چندو لال
۸۵۹	سلطان	طالب علیخاں	۸۸۸	سید	امام الدین	۱۰۰۷	شاذ	محمد عباس
۸۶۰	سلیس	سید محب علی	۸۸۹	سید	میر یادگار علی	۱۰۰۸	شاذ	احمد حسین
۸۶۱	سلیم	مرزا سلیم بہادر	۸۹۰	سید	میر امداد علی	۱۰۰۹	شاعر	میر بسم اللہ
۸۶۲	سلیم	میر عباس	۸۹۱	سید	سید علی خاں	۱۰۱۰	شاعر	میر ناصر پرست
۸۶۳	سلیم	میر سلامت علی	۸۹۲	سید	آغا سید مولوی میر محمد	۱۰۱۱	شاعر	خدا بخش
۸۶۴	سلیمان	محمد سلیمان	۸۹۳	سیر	عباس علی	۱۰۱۲	شاغل	اشرف حسین
۸۶۵	سلیمان	سلیمان خاں	۸۹۴	سیف	محمد حسن	۱۰۱۳	شاغل	امیر الدین
۸۶۶	سلیمان		۸۹۵	سیف	خواجہ سیف اللہ	۱۰۱۴	شافی	امین الدین
۸۶۷	سودا	مرزا محمد رفیع	۸۹۶	سیف	سیف اللہ	۱۰۱۵	شاکر	شاکر علی
۸۶۸	سوز	مولوی عبدالکریم	۸۹۷	سیفی	میر وارث علی	۱۰۱۶	شاکر	محمد شاکر
۸۶۹	سوز	محمد میر	۸۹۸	سیل	سید محمد	۱۰۱۷	شاکر	عبدالسبحان
۸۷۰	سوزان	امام بخش	۸۹۹		"ش"	۱۰۱۸	شاکی	بختاور شاہ
۸۷۱	سوزان	مرزا احمد علیخاں	۹۰۰	شاباش	کلب سجاد خان	۱۰۱۹	شان	اکبر حسین خاں
۸۷۲	سوزان	غلام مرتضیٰ	۹۰۱	شاد	تفضل حسین	۱۰۲۰	شاہ	سعد اللہ
۸۷۳	سوزان	شمس الدین	۹۰۲	شاد	میر یار خان	۱۰۲۱	شاہ	محمد شاہ
۸۷۴	سوزش	حافظ عبدالرحمٰن	۹۰۳	شاد	شیو پرشاد	۱۰۲۲	شاہ	شاہ علیخاں
۸۷۵	سہراب	سہراب بیگ	۹۰۴	شاد	رجب بیگ خاں	۱۰۲۳	شاہی	شاہ قلی خاں
۸۷۶	سہیل	مرزا حسن جاں	۹۰۵	شاد	محمد ایاز خاں	۱۰۲۴	شاہی	نور الدین
۸۷۷	سہیل	محمد عباس	۹۰۶	شاد	الہ یار بیگ	۱۰۲۵	شاہی	مجاہد الدین
۸۷۸	سہیل	ارتضیٰ علیخاں	۹۰۷	شاد		۱۰۲۶	شایاں	پیم نرائن
۸۷۹	سیاح	میانداد خاں	۹۰۸	شاد		۱۰۲۷	شائق	محمد ہاشم
۸۸۰	سیادت	میر مجاہدین	۹۰۹	شاد	محمد جان	۱۰۲۸	شائق	میر حاجی
۸۸۱	سیارہ	فخر الدین	۱۰۰۰	شاد	فضل علی	۱۰۲۹	شائق	محمد بخش
۸۸۲	سید	سید غلام رسول	۱۰۰۱	شاداب	خوشوقت رائے	۱۰۳۰	شائق	محمد حسین
۸۸۳	سید	میر غلام رسول	۱۰۰۲	شاداں	میر رجب علی	۱۰۳۱	شائق	عبداللہ
۸۸۴	سید	میر علی نقی	۱۰۰۳	شاداں	لالہ بادلال	۱۰۳۲	شائق	محمد پیر بخش
۸۸۵	سید	میر بہادر علی	۱۰۰۴	شادلں	حسین علی خان	۱۰۳۳	شائق	تہذیر الدین

Marfat.com

۱۰۳۴	شائق	فیض الدین	۱۰۶۳	شریف	شریف الحسن	۱۰۹۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۱۰۳۵	شائق	سرفراز علیخاں	۱۰۶۴	شریف	شریف بیگ	۱۰۹۳	شکیبا	غلام حسین
۱۰۳۶	شائق	لالہ فتح چند	۱۰۶۵	شریف	محمد شریف	۱۰۹۴	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۰۳۷	شہاب	سید دلدار حیدر	۱۰۶۶	ششدر	قادر بخش	۱۰۹۵	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۰۳۸	شتاب	غلام عباس	۱۰۶۷	ششدر	مرزا روشن الدولہ	۱۰۹۶	شگفتہ	سیف علی خان
۱۰۳۹	شجاع	مرزا کریم الشجاع	۱۰۶۸	شعاع	محمد اکبر شاہ	۱۰۹۷	شمس	شمس الدین
۱۰۴۰	شجاعت	بہادر علی	۱۰۶۹	شعلہ	امرناتھ	۱۰۹۸	شمس	شمس الدین
۱۰۴۱	شرافت	مرزا اشرف علی	۱۰۷۰	شعور	میاں شعور احمد	۱۰۹۹	شمس	شریف احمد خاں
۱۰۴۲	شرر	سید علی حسن	۱۰۷۱	شعور	عبدالرؤف	۱۱۰۰	شمس	شیخ علی محمد
۱۰۴۳	شرر	مرزا جعفر	۱۰۷۲	شعوری		۱۱۰۱	شمس	میر آغا علی
۱۰۴۴	شرر	حافظ میر حافظ	۱۰۷۳	شفا	حکیم یار علی	۱۱۰۲	شمس	مرزا اکبر علی
۱۰۴۵	شرر	غیاث الدین	۱۰۷۴	شفا	کریم بیگ	۱۱۰۳	شمس	میر آغا
۱۰۴۶	شرر	مولوی علی بخش	۱۰۷۵	شفا	خواجہ محمد کاظم	۱۱۰۴	شمسی	لالہ سورج پرشاد
۱۰۴۷	شرر	سید فضل حق	۱۰۷۶	شفق	علی جان	۱۱۰۵	شمشاد	میر احمد علی
۱۰۴۸	شرر	صادق علی	۱۰۷۷	شفق	دولت رام	۱۱۰۶	شمیم	عباس علی
۱۰۴۹	شرر	ابراہیم بیگ	۱۰۷۸	شفق	محمد علی خاں	۱۱۰۷	شمیم	سید غالب علی
۱۰۵۰	شرر	عبدالغفور خاں	۱۰۷۹	شفق	محمد سعید الدین	۱۱۰۸	شناور	صاحب مرزا
۱۰۵۱	شرر	آغا حسن	۱۰۸۰	شفقت	بشارت علی	۱۱۰۹	شنکر	دیا شنکر
۱۰۵۲	شرف	ابو طالب خاں	۱۰۸۱	شفقت	شکر اللہ	۱۱۱۰	شور	مرزا محمود بیگ
۱۰۵۳	شرف	میر امام علی	۱۰۸۲	شفقت	عبدالرحیم	۱۱۱۱	شور	مغل جان
۱۰۵۴	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۳	شفقت	سید محمد حسین	۱۱۱۲	شور	بابو مدن موہن لعل
۱۰۵۵	شرف	شرف الدین بیگ	۱۰۸۴	شفیع	محمد شفیع	۱۱۱۳	شورش	غلام احمد
۱۰۵۶	شرف	سید سادات حسین	۱۰۸۵	شفیق	مظہر علیخاں	۱۱۱۴	شورش	زین العابدین خان
۱۰۵۷	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۶	شفیق	نور الدین خاں	۱۱۱۵	شورش	میر غلام حسین
۱۰۵۸	شرف	میر محمدی	۱۰۸۷	شفیق	ناصر علی	۱۱۱۶	شورش	نامر حسین
۱۰۵۹	شرق	میر غلام عباس	۱۰۸۸	شکر	رادھا کشن کایتھ	۱۱۱۷	شوق	الٰہی بخش
۱۰۶۰	شرم	نور بیگ	۱۰۸۹	شکوہ	مرزا محمد رضا	۱۱۱۸	شوق	جوہر بیگ
۱۰۶۱	شریر	احمد خاں	۱۰۹۰	شفیق	تلسی رام	۱۱۱۹	شوق	مولوی قدرت اللہ
۱۰۶۲	شریر	کریم الدین	۱۰۹۱	شکوہ	آغا محمد حسین	۱۱۲۰	شوق	روشن لال

Marfat.com

۱۱۲۱	شوق	بہوگی لال	۱۱۴۹	شہید	یوسف علی	۱۱۷۸	صاحب
۱۱۲۲	شوق	حسن علی خاں	۱۱۵۰	شہد	حفیظ الدین	۱۱۷۹	صاحب
۱۱۲۳	شوق		۱۱۵۱	شہید		۱۱۷۰	صاحب
۱۱۲۴	شوق	حافظ غلام رسول	۱۱۵۲	شہید	محمد بخش	۱۱۸۱	صاحبقراں
۱۱۲۵	شوق	محمد بخش	۱۱۵۳	شہیدی	کرامت علیخاں	۱۱۸۲	صادق
۱۱۲۶	شوق	محمد جہانگیر خاں	۱۱۵۴	شہیر	غلام علی	۱۱۸۳	صادق
۱۱۲۷	شوق	عنایت اللہ	۱۱۵۵	شیدا	میر فتح علی	۱۱۸۴	صادق
۱۱۲۸	شوق	تصدیق حسین خاں	۱۱۵۶	شیدا	حکیم اسلام بیگ	۱۱۸۵	صادق
۱۱۲۹	شوق	سید علی ضامن	۱۱۵۷	شیدا	میر جبّو جان	۱۱۸۶	صادق
۱۱۳۰	شوق	رائے دولت رائے	۱۱۵۸	شیدا		۱۱۸۷	صادق
۱۱۳۱	شوکت	منیف علی	۱۱۵۹	شیدا	حامد علی خاں	۱۱۸۸	صادق
۱۱۳۲	شوکت	میر حسین علی	۱۱۶۰	شیدا	میر ہنیگا	۱۱۸۹	صادق
۱۱۳۳	شوکت	مرزا تصدق علی	۱۱۶۱	شیدا	معین الدین خاں	۱۱۹۰	صادق
۱۱۳۴	شوکت	قاسم علی	۱۱۶۲	شیدا	تفضل حسین خاں	۱۱۹۱	صادق
۱۱۳۵	شوکت	امداد علی	۱۱۶۳	شیدا	محمد حسن خاں	۱۱۹۲	صادق
۱۱۳۶	شوکت	مولوی باسط علی	۱۱۶۴	شیدا	قمر الدین	۱۱۹۳	صادق
۱۱۳۷	شہامت	شاہ شہامت علی	۱۱۶۵	شیدا	مرزا عالی جاہ بہادر	۱۱۹۴	صادق
۱۱۳۸	شہرت	امیر بخش	۱۱۶۶	شیفتہ	حافظ عبد الصمد	۱۱۹۵	صادق
۱۱۳۹	شہرت	افتخار الدین علیخاں	۱۱۶۷	شیفتہ	اعظم بیگ خاں	۱۱۹۶	صالح
۱۱۴۰	شہرت	سعید النبی	۱۱۶۸	شیفتہ		۱۱۹۷	صالح
۱۱۴۱	شہرت	احمد علیخاں	۱۱۶۹	شیفتہ	سید محمد حسن خاں	۱۱۹۸	صبا
۱۱۴۲	شہرت		۱۱۷۰	شیفتہ	محمد مصطفےٰ خان	۱۱۹۹	صبا
۱۱۴۲	شہرت	حیدر بیگ	۱۱۷۱		"ص"	۱۲۰۰	صبا
۱۱۴۳	شہرت	محمد شاہ	۱۱۷۲	صابر	قادر بخش	۱۲۰۱	صبا
۱۱۴۴	شہرت	مرزا حاجی	۱۱۷۳	صابر	صابر شاہ	۱۲۰۲	صبا
۱۱۴۵	شہرت	محمود عظیم آبادی	۱۱۷۴	صابر	احمد مرزا	۱۲۰۳	صبا
۱۱۴۶	شہرہ	نصیر الدین حیدر	۱۱۷۵	صاحب	ظفر یاب خاں	۱۲۰۴	صبا
۱۱۴۷	شہید	فخر الدین حسن خاں	۱۱۷۶	صاحب	صاحب علیخاں	۱۲۰۵	صبا
۱۱۴۸	شہید	غلام حسین	۱۱۷۷	صاحب	شیر زمان خاص	۱۲۰۶	صبر

۱۱۷۸	صاحب	مولوی صاحب عالم					
۱۱۷۹	صاحب						
۱۱۷۰	صاحب	جانس					
۱۱۸۱	صاحبقراں	امام علی					
۱۱۸۲	صادق	مرزا صادق بیگ					
۱۱۸۳	صادق	محمد امیر					
۱۱۸۴	صادق	میر محمد صادق					
۱۱۸۵	صادق	دیبی پرشاد					
۱۱۸۶	صادق	دوارکا پرشاد					
۱۱۸۷	صادق	محمد عزیز الدین					
۱۱۸۸	صادق	تہور بیگ					
۱۱۸۹	صادق	محمد صادق					
۱۱۹۰	صادق	میر جعفر علی خاں					
۱۱۹۱	صادق	صادق علیخاں					
۱۱۹۲	صادق	صادق حسین خاں					
۱۱۹۳	صادق	سید محمد صادق					
۱۱۹۴	صادق	صادق علیخاں					
۱۱۹۵	صادق	صادق علیخاں					
۱۱۹۶	صالح	مصلح الدین					
۱۱۹۷	صالح	نظام الدین احمد					
۱۱۹۸	صبا	صبا شاہ					
۱۱۹۹	صبا	احمد حسین شاہ					
۱۲۰۰	صبا	لالہ کانجی مل					
۱۲۰۱	صبا	راجہ شنکر					
۱۲۰۲	صبا	راجہ شنکر ناتھ					
۱۲۰۳	صبا	وزیر علی					
۱۲۰۴	صبا	عبد الرحیم					
۱۲۰۵	صبا	کریم بخش					
۱۲۰۶	صبر	میر محمد علی					

Marfat.com

۱۲۰۷ صبر غلام حسین خان
۱۲۰۸ صبر میر علی حسین
۱۲۰۹ صبر محمد رضا
۱۲۱۰ صبر اجودھیا پرشاد
۱۲۱۱ صبر اجودھیا پرشاد
۱۲۱۲ صبر میر اسد
۱۲۱۳ صبیح میر وارث علی
۱۲۱۴ صحبت مرزا بخش علیخاں
۱۲۱۵ صحت محمد حسن علی خاں
۱۲۱۶ صدر میر صدرالدین
۱۲۱۷ صدر محمد صدرالدین
۱۲۱۸ صدق محمد اشارات علی
۱۲۱۹ صدق
۱۲۲۰ صریر محمد نظیر
۱۲۲۱ صریر محمد میر خان
۱۲۲۲ صغیر میاں نجم الدین
۱۲۲۳ صغیر حیدر علی
۱۲۲۴ صفا پیرن شاہ
۱۲۲۵ صفا لالہ منو لال
۱۲۲۶ صفا محمد حسین
۱۲۲۷ صفا مرزا سعید الدین
۱۲۲۸ صفت مغل جان
۱۲۲۹ صفدر میر صفدر علی
۱۲۳۰ صفدر میر فرزند حیدر
۱۲۳۱ صفدر صفدر بیگ
۱۲۳۲ صفدری میر صادق علی
۱۲۳۳ صفی محمد صفی اللہ
۱۲۳۴ صغیر نور خاں
۱۲۳۵ صغیر میاں خان

۱۲۳۶ صغیر امداد حسین
۱۲۳۷ صغیر سید فرزند احمد
۱۲۳۸ صمیم تلسی داس
۱۲۳۹ صنعت کریم الدین
۱۲۴۰ صولت محمد تقی خان
۱۲۴۱ صولت قاسم علیخاں
۱۲۴۲ صید عبدالباری
۱۲۴۳ "ض"
۱۲۴۴ ضابط مہر علی
۱۲۴۵ ضامک مرزا بخش
۱۲۴۶ ضامک میر غلام حسین
۱۲۴۷ ضامن شیخ ضامن علی
۱۲۴۸ ضامن حکیم محمد ضامن
۱۲۴۹ ضائع میر خیر الدین
۱۲۵۰ ضبط کنھیا لال
۱۲۵۱ ضبط نوازش علیخاں
۱۲۵۲ ضبط سید حسن شاہ
۱۲۵۳ ضبط سید آغا جان
۱۲۵۴ ضحا مولوی غلام رسول
۱۲۵۵ ضرغام بہادر بیگ
۱۲۵۶ ضرورت محمد جمیل
۱۲۵۷ ضعف عابد حسین
۱۲۵۸ ضعف غلام عباس
۱۲۵۹ ضعیف شجاعت علی
۱۲۶۰ ضمان میر محمد کامل
۱۲۶۱ ضمیر سید ہدایت علی خاں
۱۲۶۲ ضمیر گنگا داس
۱۲۶۳ ضمیر شیخ مداری
۱۲۶۴ ضمیر میر مظفر حسین

۱۲۶۵ ضمیر رائے بلونت سنگھ
۱۲۶۶ ضمیری مرزا مظہر
۱۲۶۷ ضو کمال الدین
۱۲۶۸ ضیا ضیاء الدین
۱۲۶۹ ضیا ضیاء بخت
۱۲۷۰ ضیا ضیا الدین
۱۲۷۱ ضیا سخاوت علی
۱۲۷۲ ضیا غلام جیلانی
۱۲۷۳ ضیا سید محمد میر
۱۲۷۴ ضیا ولی اللہ
۱۲۷۵ ضیا حسن جان
۱۲۷۶ ضیاء وارث علی
۱۲۷۷ ضیائی میر بدر الدین
۱۲۷۸ ضیغم اکرام احمد
۱۲۷۹ ضیغم حیدر حسین خاں
۱۲۸۰ ضیغم محمد غضنفر
۱۲۸۱ "ط"
۱۲۸۲ طالب طالب حسین
۱۲۸۳ طالب میر طالب علی
۱۲۸۴ طالب عاشور بیگ
۱۲۸۵ طالب امام الدین
۱۲۸۶ طالب طالب علی خاں
۱۲۸۷ طالب محمد عباس
۱۲۸۸ طالب حافظ شبراتی
۱۲۸۹ طالب شیر محمد خاں
۱۲۹۰ طالب الاپچی رام
۱۲۹۱ طالب سعید الدین
۱۲۹۲ طالب کشن لال
۱۲۹۳ طالب محمد یعقوب

Marfat.com

۱۲۹۴ طالع شمس الدین
۱۲۹۵ طاہر بندہ حسین
۱۲۹۶ طاہر طاہر علی
۱۲۹۷ طاہر محمد طاہر
۱۲۹۸ طائر شیخ اکبر آبادی
۱۲۹۹ طبیب حکیم محمد حسن خاں
۱۳۰۰ طپان احمد بیگ خاں
۱۳۰۱ طپان سید قدرت علی
۱۳۰۲ طپش محمد اسمٰعیل
۱۳۰۳ طرب ولایت حسین خاں
۱۳۰۴ طرب گوپال سہائے
۱۳۰۵ طرب موتی لال
۱۳۰۶ طرب دیوں لال
۱۳۰۷ طرب مولوی رحیم بخش
۱۳۰۸ طرز گردہاری لال
۱۳۰۹ طرز احمد حسین
۱۳۱۰ طرز میر علی حسین
۱۳۱۱ طرہ طرہ باز خاں
۱۳۱۲ طفل مرزا عبدالنقہ بہادر
۱۳۱۳ طوبیٰ طوجہ نہال سنگھ
۱۳۱۴ طوبیٰ سید علی حسین
۱۳۱۵ طور محمد رضا
۱۳۱۶ طوفان میر نوازش علی
۱۳۱۷ طوفان میر حسن
۱۳۱۸ طوماس
۱۳۱۹ طیش رحمٰن علی
۱۳۲۰ " "
۱۳۲۱ ظالم ظالم سنگھ
۱۳۲۲ ظاہر رام پرشاد

۱۳۲۳ ظاہر حکیم میر تہدی
۱۳۲۳ ظاہر خواجہ محمد جان
۱۳۲۴ ظریف لالہ بیتی پرشاد
۱۳۲۵ ظریف میر امان اللہ
۱۳۲۶ ظفر شیخ فتح علی
۱۳۲۷ ظفر میر ظفر خاں
۱۳۲۸ ظفر میاں ظفر علی
۱۳۲۹ ظفر تجمل حسین خاں بہادر
۱۳۳۰ ظفر ابوظفر سراج الدین
۱۳۳۱ ظہیر سید ظہیر الدین حسین
۱۳۳۲ ظہیر سید محمد جان
۱۳۳۳ ظہیر ظہیر الدین
۱۳۳۴ ظہیر علی بخش
۱۳۳۵ ظہیر حافظ مولیٰ بخش
"ع"
۱۲۲۷ عابد میر عابد علی
۱۲۲۸ عابد مرزا زین العابدین
۱۲۳۹ عاجز سید کاظم علی
۱۲۴۰ عاجز سید اکرام علی
۱۲۴۱ عاجز شرف الحق
۱۲۴۱ عاجز مرزا عبداللہ بیگ
۱۲۴۲ عاجز لالہ موہن رام
۱۲۴۳ عاجز عارف علی خاں
۱۲۴۴ عاجز الف خان
۱۲۴۵ عاجز میر غلام حیدر
۱۲۴۶ عاجز زرر آور سنگھ
۱۲۴۷ عادل میر عنایت حسین
۱۲۴۸ عارف محمد عارف
۱۲۴۹ عارف محمد عارف

۱۳۵۰ عارف میر عارف علی
۱۳۵۱ عارف زین العابدین خاں
۱۳۵۲ عارف سید محمد علی
۱۳۵۳ عارف میر جمال الدین
۱۳۵۴ عاشق مولوی جلال الدین
۱۳۵۵ عاشق سید محمود
۱۳۵۶ عاشق محمد رضا خان
۱۳۵۷ عاشق عاشق بہار
۱۳۵۸ عاشق بخشی بھولا ناتھ
۱۳۵۹ عاشق رام سکھ کھتری
۱۳۶۰ عاشق مہدی علی خاں
۱۳۶۱ عاشق شیخ بنی بخش
۱۳۶۲ عاشق عجائب رائے
۱۳۶۳ عاشق علی اعظم خاں
۱۳۶۴ عاشق میر یحییٰ
۱۳۶۵ عاشق میر برہان الدین
۱۳۶۶ عاشق محمد علی خان
۱۳۶۷ عاشق سید ہدایت علی خاں
۱۳۶۸ عاشق سدا سکھ
۱۳۶۹ عاشق سید عاشق علی
۱۳۷۰ عاشق محمد عاشق حسین
۱۳۷۱ عاشق دیا رام
۱۳۷۲ عاشق شام سندر
۱۳۷۳ عاشق بانکے سنگھ
۱۳۷۴ عاشق عاشق علی
۱۳۷۵ عاشق مرزا نظام الدین
۱۳۷۶ عاشق شیخ محمد جان
۱۳۷۷ عاشق مرزا رحمت بخش
۱۳۷۸ عاشق اقبال حسین

Marfat.com

۱۳۷۹ عاشق راجہ کلیان سنگ
۱۳۸۰ عاشق نواب والاجاہ
۱۳۸۱ عاشقی آغا حسین علیخان
۱۳۸۲ عاشور علیخان بہادر
۱۳۸۳ عاصم صمصام الدولہ خاں
۱۳۸۴ عاصی خواجہ برہان الدین
۱۳۸۵ عاصی امداد حسین
۱۳۸۶ عاصی
۱۳۸۷ عاصی شیخ بنگالی
۱۳۸۸ عاصی نور محمد
۱۳۸۹ عاصی صدرالدین
۱۳۹۰ عاصی لالہ سانکرام
۱۳۹۱ عاصی جمعیت رائے
۱۳۹۲ عاصی گھنشام رائے
۱۳۹۳ عاقل لالہ مکھن لال
۱۳۹۴ عاقل عاقل شاہ
۱۳۹۵ عالم
۱۳۹۶ عالی خواجہ عبداللہ
۱۳۹۷ عالی مرزا عالی بخت بہادر
۱۳۹۸ عالی شاہ ابوالمعالی مغفور
۱۳۹۹ عالیجاہ
۱۴۰۰ عبادت عابد علی بیگ
۱۴۰۱ عباس میر عباس
۱۴۰۲ عبد عبداللہ
۱۴۰۳ عبد غلام ربانی
۱۴۰۴ عبرت میر ضیاء الدین
۱۴۰۵ عبرت حسن علیخاں
۱۴۰۶ عبرت دولت رام
۱۴۰۷ عبری اسحاق

۱۴۰۸ عرش
۱۴۰۹ عرشی
۱۴۱۰ عرفان
۱۴۱۱ عرفان
۱۴۱۲ عروج
۱۴۱۳ عزت
۱۴۱۴ عزلت
۱۴۱۵ عزیز
۱۴۱۶ عزیز
۱۴۱۷ عزیز
۱۴۱۸ عزیز
۱۴۱۹ عزیز
۱۴۲۰ عزیز
۱۴۲۱ عزیز
۱۴۲۲ عزیز
۱۴۲۳ عزیز
۱۴۲۴ عزیز
۱۴۲۵ عزیز
۱۴۲۶ عزیز
۱۴۲۷ عزیز
۱۴۲۸ عزیز
۱۴۲۹ عس
۱۴۳۰ عسکر
۱۴۳۱ عسکری
۱۴۳۲ عشاق
۱۴۳۳ عشرت
۱۴۳۴ عشرت
۱۴۳۵ عشرت
۱۴۳۶ عشق

میر حسن عسکری
منشی عبدالحئی
سید عرفان علی
میر عباس
احمد حسن خاں
سید عبدالولی
بھکھاری لال
عزیز اللہ
عزیز اللہ
شیونا تھ
عبدالعزیز خاں
لالہ دیبی پرشاد
یوسف علیخاں
عبدالعزیز
محمد عبدالعزیز
مرزا عزیز الدین
یوسف علیخاں
مہاراج سنگھ
عزیز الدین
یوسف علیخاں
شیخ محمد علی
بدرالدین
عسکر علیخاں
محمد حسن
میر غلام علی
مرزا اکبر علی
مرزا کلن
شاہ رکن الدین

۱۴۳۷ عشق
۱۴۳۸ عشق
۱۴۳۹ عشق
۱۴۴۰ عشق
۱۴۴۱ عشق
۱۴۴۲ عشق
۱۴۴۳ عشقی
۱۴۴۴ عشقی
۱۴۴۵ عصمت
۱۴۴۶ عطا
۱۴۴۷ عطش
۱۴۴۸ عظمت
۱۴۴۹ عظیم
۱۴۵۰ عظیم
۱۴۵۱ عظیم
۱۴۵۲ عقیل
۱۴۵۳ علوی
۱۴۵۴ علی
۱۴۵۵ علی
۱۴۵۶ علی
۱۴۵۷ علی
۱۴۵۸ علی
۱۴۵۹ علی
۱۴۶۰ علی
۱۴۶۱ علی
۱۴۶۲ علی
۱۴۶۳ علی احمد
۱۴۶۴ علیل
۱۴۶۵ علیم

شاہ غلام علی
میر محمد علی
عزت اللہ خاں
غلام محی الدین
سید حسین
آثار رضا
شیخ الٰہی بخش
امجد علی خاں
محمد عطا حسین
شیخ احمد جان
میر عظمت اللہ
مرزا عظیم بیگ
مرزا علی
مرزا وزیر حیدر
مولوی عبداللہ خاں
علی قلی
علی محمد خاں
مرزا محمد علی خاں
حکیم حیدر علی
میر ولایت علی
مولوی امانت علی
میر قطب علی
حکیم محمد علی
نواب علی بہادر
محمد علی احمد جان
نصیر الدین
میر فضل حسین

Marfat.com

۱۴۶۶ علیم علیم الدین
۱۴۶۷ عمدہ میر فضل حسین
۱۴۶۸ عمر عمر خاں
۱۴۶۹ عنایت عنایت علیخاں
۱۴۷۰ عندلیب لالہ گوبند سنگھ
۱۴۷۱ عیار سید تراب علی
۱۴۷۲ عیاش میر یعقوب علی
۱۴۷۳ عیاش خیالی رام
۱۴۷۴ عیاش غلام جیلانی خان
۱۴۷۵ عیاش سید محمد جعفر
۱۴۷۶ عیاش شیخ مدار بخش
۱۴۷۷ عیاش نواب شہریار مرزا
۱۴۷۸ عیاش مرزا کلب علی خاں
۱۴۷۹ عیاں غالب علیخاں
۱۴۸۰ عیاں مرزا ہاشم علی
۱۴۷۱ عیش مرزا محمد عسکری
۱۴۷۲ عیش خدا بخش
۱۴۷۳ عیش مرزا حسین رضا
۱۴۷۴ عیش میر علی حسین
۱۴۷۵ عیش حکیم آغا جان
۱۴۷۶ عیش رائے عزت سنگھ
۱۴۷۷ عیش نواب محمد مرزا
۱۴۷۸ عیش شیخ ابو محمد فاروقی
۱۴۷۹ عیش الٰہی بخش
۱۴۸۰ عیش مرزا مسیا
۱۴۸۱ عیش جوالا پرشاد
۱۴۸۲ عیشی طالب علی خاں
۱۴۸۳ "غ"
۱۴۸۴ غازی

۱۴۸۵ غافل میر سید محمد
۱۴۸۶ غافل میر محمد علی
۱۴۸۷ غافل مولوی عبدالرحیم
۱۴۸۸ غافل مرزا مغل
۱۴۸۹ غافل رائے سنگھ
۱۴۹۰ غافل بختاور سنگھ
۱۴۹۱ غافل منور خاں
۱۴۹۲ غالب اسد اللہ خاں
۱۴۹۳ غالب نواب اسد اللہ خاں
۱۴۹۴ غالب انور علی
۱۴۹۵ غالب بہادر بیگ خاں
۱۴۹۶ غالب غالب علی خاں
۱۴۹۷ غالب مرزا امان علیخاں
۱۴۹۸ غبار سید علی تقی
۱۴۹۹ غبار کنہیا لال
۱۵۰۰ غربت غلام نبی
۱۵۰۱ غربت
۱۵۰۲ غریب نصیر الدین احمد
۱۵۰۳ غریب میر محمد تقی
۱۵۰۴ غریب محمد زماں
۱۵۰۶ غریب غریب اللہ
۱۵۰۶ غضنفر سید ابن حیدر
۱۵۰۷ غضنفر غضنفر علی خاں
۱۵۰۸ غفلت اخوند غفلت رامپوری
۱۵۰۹ غفور محمد غفور
۱۵۱۰ غلام راجہ گوپال ناتھ
۱۵۱۱ غلامی شاد غلام محمد
۱۵۱۲ غلامی غلام محی الدین
۱۵۱۳ غلطان کریم بخش

۱۵۱۴ غم الف خاں
۱۵۱۵ غم میر محمد اسمٰعیل
۱۵۱۶ غم علی خاں
۱۵۱۷ غم مہتاب سنگھ کایستھ
۱۵۱۸ غمخوار محمد علی بیگ
۱۵۱۹ غمگین میر سید علی
۱۵۲۰ غمگین عبدالقادر خاں
۱۵۲۱ غمگین میر عبداللہ
۱۵۲۲ غنا غلام محمد خاں
۱۵۲۳ غنی عبدالغنی
۱۵۲۴ غنی عبدالغنی
۱۵۲۵ غنی مرزا عباس
۱۵۲۶ غنی غنی احمد
۱۵۲۷ غنی
۱۵۲۸ غواص
۱۵۲۹
"ف"
۱۵۳۰ فاخر مرزا جعفر
۱۵۳۱ فارغ میر احمد خاں
۱۵۳۲ فارغ مکند لال
۱۵۳۳ فارغ میر علی حسین
۱۵۳۴ فارغ
۱۵۳۵ فاطر پیر بخش
۱۵۳۶ فائز کریم بخش
۱۵۳۷ فائز بختاور سنگھ
۱۵۳۸ فائز محمد عابد خاں
۱۵۳۹ فائز
۱۵۴۰ فائز
۱۵۴۱ فائق عبدالقادر بیگ
۱۵۴۲ فخر محمد فخر الدین

Marfat.com

۱۵۴۳ فخر میر فخرالدین
۱۵۴۴ فخر مرزا فخرالدین
۱۵۴۵ فدا مرزا بلند بخت
۱۵۴۶ فدا مرزا سکندر بخت
۱۵۴۷ فدا خواجہ نجم الدین
۱۵۴۸ فدا سید محمد علی
۱۵۴۹ فدا میر عبدالصمد
۱۵۵۰ فدا فدا حسین خاں
۱۵۵۱ فدا فدا حسین
۱۵۵۲ فدا امام الدین
۱۵۵۳ فدا محمد خلف
۱۵۵۴ فدا لچھی رام
۱۵۵۵ فدا عاقبت محمود خان
۱۵۵۶ فدا فدا حسین خاں
۱۵۵۷ فدا میر فدا حسین
۱۵۵۸ فدائی عظیم بیگ
۱۵۵۹ فدوی کلند لال
۱۵۶۰ فدوی محمد حسن
۱۵۶۱ فدوی مرزا محمد علی
۱۵۶۲ فدوی لالہ سموک رام
۱۵۶۳ فدوی میر فضل علی
۱۵۶۴ فراسو فراسو صاحب
۱۵۶۵ فراغ محمد فراغ
۱۵۶۶ فراغ میر مہدی حسن
۱۵۶۷ فراغ یسین بیگ
۱۵۶۸ فراق کیقباد جنگ
۱۵۶۹ فراق حسین علیخاں
۱۵۷۰ فراق میر مرتضیٰ قلی خان
۱۵۷۱ فراق نثار اللہ خان

۱۵۷۲ فراق میر حیات اللہ
۱۵۷۳ فراق خواجہ بہادر حسین
۱۵۷۴ فراقی پریم کشور
۱۵۷۵ فرحت فیض اللہ
۱۵۷۶ فرحت امید علی
۱۵۷۷ فرحت لالہ نثانند
۱۵۷۸ فرحت فرحت اللہ
۱۵۷۸ فرحت کدار ناتھ
۱۵۷۹ فرحت محمود علی خان
۱۵۸۰ فرحت بشن پرشاد کایستھ
۱۵۸۱ فرحت حسین علی
۱۵۸۲ فرخ چوبے بندی داس
۱۵۸۳ فرخ کرامت اللہ خان
۱۵۸۴ فرخ میر فرخ علی
۱۵۸۵ فرد ابوالحسن
۱۵۸۶ فرد وحید الدین خاں
۱۵۸۷ فرحت مرزا لف بیگ
۱۵۸۸ فرقت عطا اللہ خاں
۱۵۸۹ فرقت دیبی پرشاد
۱۵۹۰ فرقتی وزیر علی
۱۵۹۱ فروغ میر روشن علیخاں
۱۵۹۲ فروغ میر اکبر علی
۱۵۹۳ فروغ خواجہ غلام مصطفیٰ
۱۵۹۴ فروغ محمد عمر سلطان
۱۵۹۵ فروغ نورالدین خان
۱۵۹۶ فروغ عنایت علی خاں
۱۵۹۷ فروغ خدا بخش
۱۵۹۸ فرہاد ببر علی
۱۵۹۹ فریار الفت حسین

۱۶۰۰ فریاد الفت حسین
۱۶۰۱ فریاد مغل بیگ
۱۶۰۲ فریاد لالہ صاحب رائے
۱۶۰۳ فریاد محمد احتشام الدین
۱۶۰۴ فسوں مرزا منجھلے
۱۶۰۵ فصاد
۱۶۰۶ فصیح سکھن لال
۱۶۰۷ فصیح جعفر علی
۱۶۰۸ فصیح حکیم فصیح العالم
۱۶۰۹ قضا گوبند پرشاد
۱۶۱۰ قضا محمد جعفر
۱۶۱۱ فضلی فضل مولی خان
۱۶۱۲ فطرت فضل الرحمٰن
۱۶۱۳ فضلی فضل الٰہی
۱۶۱۴ فطرت
۱۶۱۵ فغاں اشرف علیخاں
۱۶۱۶ فغان میر شمس الدین
۱۶۱۷ فغان ظریف خاں
۱۶۱۸ فغان عباس علیخاں
۱۶۱۹ فغان قادر بخش
۱۶۲۰ فقیر سید محی الدین
۱۶۲۱ فقیر میر فقیر اللہ۔
۱۶۲۲ فقیر میر شمس الدین
۱۶۲۳ فقیر عنایت اللہ
۱۶۲۴ فقیر فتح علی خاں
۱۶۲۵ فقیر حکیم علی محمد
۱۶۲۶ فکری مرزا محسن
۱۶۲۷ فگار قطب علی بیگ
۱۶۲۸ فگار میر حسین

Marfat.com

۱۶۲۹	فلک	میر بہادر علی	۱۵۵۸	قاسم	قاسم علیخاں	۱۶۸۷	قمر
۱۶۳۰	فنا	شیخ باقر	۱۵۵۹	قاسم	میر قاسم علی	۱۶۸۸	قمر
۱۶۳۱	فنا	شیخ ببر	۱۵۶۰	قاسم	سید قاسم علیخاں	۱۶۸۹	قمر
۱۶۳۲	فوق	میر	۱۵۶۱	قاسم	قاسم علی	۱۶۹۰	قمر
۱۶۳۳	فوق	عبدالصمد	۱۵۶۲	قاسم	ابوالقاسم	۱۶۹۱	قمر
۱۶۳۴	فوق	نظیر احمد	۱۵۶۳	قاسم	قاسم علی	۱۶۹۲	قمر
۱۶۳۵	فوق	میر بادشاہ	۱۵۶۴	قاسم	میر قاسم علی	۱۶۹۳	قمر
۱۶۳۶	فہم	وارث علیخاں	۱۵۶۵	قاسم	میر قدرت اللہ خاں	۱۶۹۴	قمر
۱۶۳۷	فہم	سندر لال	۱۵۶۶	قاصر	ببر علی بیگ	۱۶۹۵	قمر
۱۶۳۸	فہمی	دیانت حسین	۱۵۶۷	قاصر	سید خوب اللہ	۱۶۹۶	قمر
۱۶۳۹	فیاض	سعید الدین	۱۵۶۸	قاصر	مقصود علی	۱۶۹۷	قناعت
۱۶۴۰	فیاض	میر شمس الدین	۱۵۶۹	قاضی	شیخ قادر بخش	۱۶۹۸	قناعت
۱۶۴۱	فیض	عنایت اللہ	۱۵۷۰	قاضی	قاضی عبدالفتاح	۱۶۹۹	قوت
۱۶۴۲	فیض	فتح علی خاں	۱۵۷۱	قائل	سید علی خان	۱۷۰۰	قوس
۱۶۴۳	فیض	حکیم علی محمد	۱۵۷۲	قائل	مولوی فصیح اللہ	۱۷۰۱	قوس
۱۶۴۴	فیض	کرپا کش	۱۵۷۳	قائم	قائم علی	۱۷۰۲	قیس
۱۶۴۵	فیض	میر فیض علی	۱۵۷۴	قائم	محمد قیام الدین	۱۷۰۳	قیس
۱۶۴۶	فیض	جعفر حسن خاں	۱۵۷۵	قبول	مہدی علیخاں	۱۷۰۴	قیس
۱۶۴۷	فیض	احسان علی خاں	۱۶۷۶	قربان	میر قربان علی	۱۷۰۵	قیس
۱۶۴۸		"ق"	۱۶۷۷	قرین		۱۷۰۶	قیس
۱۶۴۹	قابل	علی بخش	۱۶۷۸	قسمت	نواب شمس الدولہ	۱۷۰۷	قیس
۱۶۵۰	قادر	عبدالقادر	۱۶۷۹	قتلق	اسداللہ	۱۷۰۸	قیس
۱۶۵۱	قادر	قادر بخش	۱۶۸۰	قتلق	حکیم غلام مولا	۱۷۰۹	قیس
۱۶۵۲	قادر	سرفراز علی	۱۶۸۱	قتلق	امجد علی	۱۷۱۰	قیسی
۱۶۵۳	قادر	مرزا قادر شکوہ	۱۶۸۲	قتلق	سلطان خاں	۱۷۱۱	قیصر
۱۶۵۴	قادر	سید قادر بخش	۱۶۸۳	قلندر	شاہ قلندر	۱۷۱۲	قیصر
۱۶۵۵	قادر	شیخ قادر حسین	۱۶۸۴	قمر	غلام حسین	۱۷۱۳	قیصر
۱۶۵۶	قاری	قاری علی احمد	۱۶۸۵	قمر	قمر الدین	۱۷۱۴	قیصر
۱۶۵۷	قاسم	آغا محمد	۱۶۸۶	قمر	قمر الدین	۱۷۱۵	قیصر

۱۶۲۹	فلک	میر بہادر علی	۱۵۵۸	قاسم	قاسم علیخاں	۱۶۸۷	قمر	محمد قمر الدین خاں
۱۶۳۰	فنا	شیخ باقر	۱۵۵۹	قاسم	میر قاسم علی	۱۶۸۸	قمر	سید محمد ولی خاں
۱۶۳۱	فنا	شیخ ببر	۱۵۶۰	قاسم	سید قاسم علیخاں	۱۶۸۹	قمر	محمد اسمٰعیل
۱۶۳۲	فوق	میر	۱۵۶۱	قاسم	قاسم علی	۱۶۹۰	قمر	مرزا قمر طالع
۱۶۳۳	فوق	عبدالصمد	۱۵۶۲	قاسم	ابوالقاسم	۱۶۹۱	قمر	نواب خاں
۱۶۳۴	فوق	نظیر احمد	۱۵۶۳	قاسم	قاسم علی	۱۶۹۲	قمر	مرزا باقر حسین
۱۶۳۵	فوق	میر بادشاہ	۱۵۶۴	قاسم	میر قاسم علی	۱۶۹۳	قمر	جعفر علی
۱۶۳۶	فہم	وارث علیخاں	۱۵۶۵	قاسم	میر قدرت اللہ خاں	۱۶۹۴	قمر	قمر الدین
۱۶۳۷	فہم	سندر لال	۱۵۶۶	قاصر	ببر علی بیگ	۱۶۹۵	قمر	قمر الدین خاں
۱۶۳۸	فہمی	دیانت حسین	۱۵۶۷	قاصر	سید خوب اللہ	۱۶۹۶	قمر	محمد جعفر علیخاں
۱۶۳۹	فیاض	سعید الدین	۱۵۶۸	قاصر	مقصود علی	۱۶۹۷	قناعت	مرزا محمد بیگ
۱۶۴۰	فیاض	میر شمس الدین	۱۵۶۹	قاضی	شیخ قادر بخش	۱۶۹۸	قناعت	نصیر الدین
۱۶۴۱	فیض	عنایت اللہ	۱۵۷۰	قاضی	قاضی عبدالفتاح	۱۶۹۹	قوت	احمد علی
۱۶۴۲	فیض	فتح علی خاں	۱۵۷۱	قائل	سید علی خان	۱۷۰۰	قوس	محبوب علی
۱۶۴۳	فیض	حکیم علی محمد	۱۵۷۲	قائل	مولوی فصیح اللہ	۱۷۰۱	قوس	سید محمد رضا
۱۶۴۴	فیض	کرپا کش	۱۵۷۳	قائم	قائم علی	۱۷۰۲	قیس	میر عباس علی
۱۶۴۵	فیض	میر فیض علی	۱۵۷۴	قائم	محمد قیام الدین	۱۷۰۳	قیس	عبدالحی
۱۶۴۶	فیض	جعفر حسن خاں	۱۵۷۵	قبول	مہدی علیخاں	۱۷۰۴	قیس	سید مرزا علی
۱۶۴۷	فیض	احسان علی خاں	۱۶۷۶	قربان	میر قربان علی	۱۷۰۵	قیس	محمد عنایت اللہ
۱۶۴۸		"ق"	۱۶۷۷	قرین		۱۷۰۶	قیس	احمد علی بیگ
۱۶۴۹	قابل	علی بخش	۱۶۷۸	قسمت	نواب شمس الدولہ	۱۷۰۷	قیس	محمد صدیق
۱۶۵۰	قادر	عبدالقادر	۱۶۷۹	قتلق	اسداللہ	۱۷۰۸	قیس	ہادی علیخاں
۱۶۵۱	قادر	قادر بخش	۱۶۸۰	قتلق	حکیم غلام مولا	۱۷۰۹	قیس	کاظم علی
۱۶۵۲	قادر	سرفراز علی	۱۶۸۱	قتلق	امجد علی	۱۷۱۰	قیسی	باقر علی
۱۶۵۳	قادر	مرزا قادر شکوہ	۱۶۸۲	قتلق	سلطان خاں	۱۷۱۱	قیصر	مرزا علی حسین
۱۶۵۴	قادر	سید قادر بخش	۱۶۸۳	قلندر	شاہ قلندر	۱۷۱۲	قیصر	محمد خورشید
۱۶۵۵	قادر	شیخ قادر حسین	۱۶۸۴	قمر	غلام حسین	۱۷۱۳	قیصر	خدا بخش
۱۶۵۶	قاری	قاری علی احمد	۱۶۸۵	قمر	قمر الدین	۱۷۱۴	قیصر	امین الدین
۱۶۵۷	قاسم	آغا محمد	۱۶۸۶	قمر	قمر الدین	۱۷۱۵	قیصر	امین الدین

Marfat.com

۱۷۱۶
۱۷۱۷ کاشف کاشف علی
۱۷۱۸ کاشف سید محمد حسین خاں
۱۷۱۹ کاظم کاظم علی
۱۷۲۰ کاظم محمد کاظم
۱۷۲۱ کافر سید علی نقی
۱۷۲۲ کافی کفایت علی
۱۷۲۳ کافر محمد رضا
۱۷۲۴ کامل ناصر الدین
۱۷۲۵ کامل جمال الدین
۱۷۲۶ کامل غلام کبریا
۱۷۲۷ کامل شیخ احمد علی
۱۷۲۸ کامل سید احمد جان
۱۷۲۹ کامل باقر علی خان
۱۷۳۰ کامل ٹھاکر داس
۱۷۳۱ کامل کامل بیگ
۱۷۳۲ کامل محمد مرشد حسن
۱۷۳۳ کاوش میر محمد کتاب خاں
۱۷۳۴ کاوش اولاد علی
۱۷۳۵ کاہش ہدایت علی
۱۷۳۶ کبیر کبیر علی
۱۷۳۷ کرامت کرامت اللہ
۱۷۳۸ کرم غلام ضامن
۱۷۳۹ کرم کرم حسین رضا
۱۷۴۰ کرم کرم خان
۱۷۴۱ کریم کریم اللہ خان
۱۷۴۲ کشتہ بنی بخش
۱۷۴۳ کشش میر فدا علی
۱۷۴۴ کشن بالو کشن چند رگھوبنس

۱۷۴۵ کشور مرزا محمد جعفر
۱۷۴۶ کفایت کفایت اللہ خاں
۱۷۴۷ کلیم میر محمد حسین
۱۷۴۸ کلیم کلیم اللہ
۱۷۴۹ کمال کمال الدین حسین
۱۷۵۰ کنور اپور پاکشن بہادر
۱۷۵۱ کنور کنور چکہ درتی سنگھ
۱۷۵۲ کوثر مرزا مہدی
۱۷۵۳ کوثر آغا غلام علی
۱۷۵۴ کوچک وجیہ الدین
۱۷۵۵ کوکب غلام حسین
۱۷۵۶ کیف فضل احمد
۱۷۵۷ کیوان شیخ بدنی بلگرامی
۱۷۵۸ کیوان علی حسین
۱۷۵۹ کیوان سید فتح علی

"گ"

۱۷۶۰ رام چرن
۱۷۶۱ گرداب سنگے بیگ
۱۷۶۲ گرفتار ناظر لطف علی خاں
۱۷۶۳ گرم حیدر علی بیگ
۱۷۶۴ گرم محمد حسین
۱۷۶۵ گریان میر حسام الدین
۱۷۶۶ گریان مرزا علی امجد
۱۷۶۷ گریان مرزا علی
۱۷۶۸ گستاخ مرزا لطیف
۱۷۶۹ گستاخ رائے دھرلج
۱۷۷۰ گلشن نظر علیخاں
۱۷۷۱ گماں احمد علی خان
۱۷۷۲ گوہر حیات اللہ
۱۷۷۳ گویا ولایت علی
۱۷۷۴ گویا فقیر محمد خاں
۱۷۷۵ گویا خورشید علیخاں
۱۷۷۶ گہر

"ل"

۱۷۷۷
۱۷۷۸ لائق میر لائق علی
۱۷۷۹ لسان میر کلیم اللہ احمد
۱۷۸۰ لطافت سید حسن
۱۷۸۱ لطف مرزا علی
۱۷۸۲ لطف لطف علی خاں
۱۷۸۳ لطیف میر شمس الدین
۱۷۸۴ لطیف میر لطیف علی
۱۷۸۵ لطیف میر شمس الدین
۱۷۸۶ لطیف دولت سنگھ
۱۷۸۷ لطیف شیو سہائے
۱۷۸۸ لطیف عبد الحق
۱۷۸۹ لکنت محمد بشیر خان
۱۷۹۰ لعلن لعلن
۱۷۹۱ لئیق لالتا پرشاد

"م"

۱۷۹۲
۱۷۹۳ ماہ عنایت علی بیگ
۱۷۹۴ ماہ امداد علی خاں
۱۷۹۵ ماہر محمد امیر
۱۷۹۶ ماہر فخر الدین خاں
۱۷۹۷ ماہر مرزا جمیعت شاہ
۱۷۹۸ مائل میر محمدی
۱۷۹۹ مائل صادق علی
۱۸۰۰ مائل قادر بیگ
۱۸۰۱ مائل میر ہدایت علی
۱۸۰۲ مائل محمد یار بیگ

Marfat.com

۱۸۰۳	مائل	سید کاظم علی	۱۸۳۲	مجنوں		۱۸۶۱	محسن	محمد محسن
۱۸۰۴	مائل	لالتا پرشاد	۱۸۳۳	مجیب	مرزا رجب علی	۱۸۶۲	محسن	محمد محسن
۱۸۰۵	مبارک	سید مبارک علی	۱۸۳۴	مجیب	غلام حیدر	۱۸۶۳	محشر	عبداللہ خان
۱۸۰۶	مبارک	مبارک حسین خاں	۱۸۳۵	محب	ولی اللہ	۱۸۶۴	محشر	اکرام اللہ خان
۱۸۰۷	مبتلا	لالہ چنڈی سہائے	۱۸۳۶	محب	بہرام شاد	۱۸۶۵	محشر	مرزا علی تقی
۱۸۰۸	مبتلا	مردان علیخاں	۱۸۳۷	محب	میر ابوالقاسم	۱۸۶۶	محمود	محمود شاہ
۱۸۰۹	مبتلا		۱۸۳۸	محبت	مرزا حسین علی	۱۸۶۷	محمود	مرزا جان
۱۸۱۰	مبہیج	لالہ ملوک چند	۱۸۳۹	محبت	میر بہادر علی	۱۸۶۸	محمود	محمود علی خان
۱۸۱۱	مبین	حافظ غلام دستگیر	۱۸۴۰	محبت	محبت خاں	۱۸۶۹	محبت	حسین علی بیگ
۱۸۱۲	متقی	میر متقی	۱۸۴۱	محبت	عنایت اللہ	۱۸۷۰	محو	فیض الدین
۱۸۱۳	متین	محمد حسین	۱۸۴۲	محبت	آغا سید	۱۸۷۱	محو	حسین علی خان
۱۸۱۴	متین	بہادر علی	۱۸۴۳	محبوب	مجذوب خان	۱۸۷۲	محو	عظیم اللہ
۱۸۱۵	متین	سید ولایت حسین	۱۸۴۴	محترم	محترم علیخاں	۱۸۷۳	محو	غلام حسن خاں
۱۸۱۶	مثبت	فدائے علی	۱۸۴۵	محتشم	سید محتشم علی	۱۸۷۴	محوی	میر باسط علی
۱۸۱۷	مجبور	حق رسا	۱۸۴۶	محرور	نبی بخش	۱۸۷۵	محوی	محمدی بیگ
۱۸۱۸	مجذوب	مرزا غلام چندر بیگ	۱۸۴۷	محرور	ہادی حسن	۱۸۷۶	مختار	غلام نبی خان
۱۸۱۹	مجذوب	لالہ گوری شنکر	۱۸۴۸	محروم	لالہ انگداری	۱۸۷۷	محذوم	
۱۸۲۰	مجرد	محمد	۱۸۴۹	مخزن	میر ناصر جان محمدی	۱۸۷۸	مخلص	میر مہدی حسن
۱۸۲۱	مجرم	میر فتح علی	۱۸۵۰	مخزون	مولوی ظہور النبی	۱۸۷۹	مخلص	آنند رام
۱۸۲۲	مجرم	رحمت اللہ	۱۸۵۱	مخزون	مرزا منگو	۱۸۸۰	مخلص	مخلص علی خاں
۱۸۲۳	مجرم	میر ہادی حسین	۱۸۵۲	مخزون	آغا علی	۱۸۸۱	مخلص	میر باقر
۱۸۲۴	مجروح	مولوی حمید النبی	۱۸۵۳	مخزون	خدا بخش	۱۸۸۲	مخلص	بدیع الزماں خاں
۱۸۲۵	مجروح	کشن چند	۱۸۵۴	مخزون	سید محمد حسین	۱۸۸۳	مخلص	مرزا کلب حسن خاں
۱۸۲۶	مجروح	درگاہ پرشاد	۱۸۵۵	مخزون	ابوالحسن	۱۸۸۴	مخلص	محمد حسین خاں
۱۸۲۷	مجنوں	انعام حسین	۱۸۵۶	مخزون	عالم شاہ	۱۸۸۵	مخمور	محمد جعفر
۱۸۲۸	مجنوں	حمایت علی	۱۸۵۷	محسن	محسن علی صاحب	۱۸۸۶	مخمور	غلام حسین
۱۸۲۹	مجنوں	محمد حسین	۱۸۵۸	محسن	محسن علی	۱۸۸۷	مخمور	سید مظہر علی
۱۸۳۰	مجنوں	شنکر دیال	۱۸۵۹	محسن	میر محمد محسن	۱۸۸۸	مخمور	واحد علی
۱۸۳۱	مجنوں		۱۸۶۰	محسن	حافظ محسن	۱۸۸۹	مخمور	قبول احمد

Marfat.com

۱۸۹۰	مخیر	محمد احسان	۱۹۱۹	مست	اشرف علی	۱۹۴۸	مشتاق	لالہ بہاری لال
۱۸۹۱	مداح	محمد صادق	۱۹۲۰	مست	میر فضل علی	۱۹۴۹	مشتاق	کریم خاں
۱۸۹۲	مُدیر	سید امیر الدین	۱۹۲۱	مست	عالم یلخاں	۱۹۵۰	مشتاق	محمد واصل
۱۸۹۳	مدحت		۱۹۲۲	مستمند	یار علی خاں	۱۹۵۱	مشتاق	تاج الدین
۱۸۹۴	مدہوش	نبی جان	۱۹۲۳	مسرت	شیخ رحمت علی	۱۹۵۲	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۸۹۵	مذنب	محمد حسن	۱۹۲۴	مسرت	شنگرنامتھ	۱۹۵۳	مشتاق	میر سالار بخش
۱۸۹۶	مراد	مراد شاہ	۱۹۲۵	مسرت	وزیر علی	۱۹۵۴	مشتاق	محمد قلی خان
۱۸۹۷	مراد	مراد شاہ	۱۹۲۶	مسرور	غلام حسین خاں	۱۹۵۵	مشتہر	مولوی احمد حسین
۱۸۹۸	مرحبا	عبدالشکور	۱۹۲۷	مسرور	سید خورشید عالم	۱۹۵۶	مشفق	شیخ محمد خان
۱۸۹۹	مرحوم	محمد یار بیگ	۱۹۲۸	مسرور	پیر بخش	۱۹۵۷	مشفق	مرزا احمد بیگ
۱۹۰۰	مرزا	میر فضل اللہ	۱۹۲۹	مسرور	مرزا سنگی بیگ	۱۹۵۸	مشفق	راجہ جاذب کشن
۱۹۰۱	مرزا	آغا مرزا	۱۹۳۰	مسرور	شرف الدین احمد	۱۹۵۹	مشک	محمد حسن خاں
۱۹۰۲	مرزا	مرزا ہدایت اللہ	۱۹۳۱	مسرور	سید محمد علی	۱۹۶۰	مشکل	شیخ امین الدین
۱۹۰۳	مرزا	مرزا علی رضا	۱۹۳۲	مسکین	سید عبدالواحد خاں	۱۹۶۱	مشہدی	مرزا احمد علی
۱۹۰۴	مرزا	مرزا جہانگیر بیگ	۱۹۳۳	مسلسل	وزیر علی	۱۹۶۲	مشہور	پنڈت رادھا کشن
۱۹۰۵	مرزا	نواب محمد خان	۱۹۳۴	مسلم	میر فرزند علی	۱۹۶۳	مشہور	
۱۹۰۶	مرزا	مرزا حسین بخش	۱۹۳۵	مسیح	میاں کرانی	۱۹۶۴	مشیر	قطب الدین
۱۹۰۷	مرزا	مرزا جان بیگ	۱۹۳۶	مسیح	میر ہاشم علی	۱۹۶۵	مصاحب	صاحب رام
۱۹۰۸	مرزا	مرزا علی	۱۹۳۷	مسیح	حکیم محمد علی	۱۹۶۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۱۹۰۹	مرزا		۱۹۳۸	مسیح	مسیح اللہ خان	۱۹۶۷	مصدر	حکیم میر ماشاء اللہ
۱۹۱۰	مرزائی	محمد علی جان	۱۹۳۹	مسیح	مسیح اللہ خاں	۱۹۶۸	مصروف	بہادر خاں
۱۹۱۱	مروت	میر یار خاں	۱۹۴۰	مسیحا	محمد علی خاں	۱۹۶۹	مصیبت	قطب الدین
۱۹۱۲	مروت	باسی کراں	۱۹۴۱	مسیر	مرزا ہمایوں	۱۹۷۰	مضطر	سردار مرزا
۱۹۱۳	مروت	صغیر علی	۱۹۴۲	مشتاق	مشتاق حسین	۱۹۷۱	مضطر	کنہیا لال
۱۹۱۴	مروت	قاسم علی	۱۹۴۳	مشتاق	میر حسن	۱۹۷۲	مضطر	مرزا خسرو شکوہ
۱۹۱۵	مرزا	مرزا علی رضا	۱۹۴۴	مشتاق	مختار احمد	۱۹۷۳	مضطر	کنور سین
۱۹۱۶	مرزنج	جانکی پرشاد	۱۹۴۵	مشتاق	غلام علی	۱۹۷۴	مضطر	محمد اسد اللہ
۱۹۱۷	مرید	مرید حسین خاں	۱۹۴۶	مشتاق	میر ابوالقاسم	۱۹۷۵	مضطر	ذوالفقار علی
۱۹۱۸	مزمل	شاہ محمد مزمل	۱۹۴۷	مشتاق	لالہ بہاری لال	۱۹۷۶	مضطر	مظہر یلخاں

Marfat.com

۱۹۷۷	مضطر	عبدالکریم	۲۰۰۶	مفتون	کریم بخش	۲۰۳۶	ملو	میر نظام الدین
۱۹۷۸	مضطر	لالہ تربینی پرشاد	۲۰۰۷	مفتون	عبدالرحیم	۲۰۳۷	ممنون	میر امانت علی
۱۹۷۹	مضطر	رام نرائن	۲۰۰۸	مفتون	سید محمد رضا	۲۰۳۸	ممنون	میر قمر الدین
۱۹۸۰	مضطر	اسد علی خاں	۲۰۰۹	مفتون	لچھمی نرائن	۲۰۳۹	منت	نور الاسلام
۱۹۸۱	مضطر	علی بخش	۲۰۱۰	مفتون	لالہ رگھوبر دیال	۲۰۴۰	منتظر	خواجہ بخش اللہ
۱۹۸۲	مضطر	مرزا سنگین	۲۰۱۱	مفتون	کاظم علی	۲۰۴۱	منتظر	میاں جانی خاں
۱۹۸۳	مضطرب	خلیل احمد	۲۰۱۲	مفتون	بدرالدین	۲۰۴۲	منتظر	امام الدین
۱۹۸۴	مضطرب	مرزا علی بیگ	۲۰۱۳	مشتون	قادر بخش	۲۰۴۳	منتظم	باقر علی خاں
۱۹۸۵	مضطرب	محمد حاجی	۲۰۱۴	مفتون	سید ہادی علی	۲۰۴۴	منشی	محمد سیتا بیگ
۱۹۸۶	مضطرب	دنگا پرشاد	۲۰۱۵	مفتون	آگسٹین ڈی سلوا	۲۰۴۴	منور	اسداللہ
۱۹۸۷	مضمون	شرف الدین	۲۰۱۶	مفلس	محب علی	۲۰۴۶	منشی	میر محمد حسین
۱۹۸۸	مضمون		۲۰۱۷	مقبول	سید مقبول عالم	۲۰۴۷	منشی	غلام احمد
۱۹۸۹	مظفر	مظفر علیخاں	۲۰۱۸	مقبول	مقبول نبی	۲۰۴۸	منشی	مولچند کایستھ
۱۹۹۰	مظفر	مظفر علیخاں	۲۰۱۹	مقتول	ابراہیم بیگ	۲۰۴۹	منشی	عجائب رائے
۱۹۹۱	مظفر	مرزا ظفر	۲۰۲۰	مقتول	سید خاں	۲۰۵۰	منصف	مرزا احمد بخش
۱۹۹۲	مظلوم	غلام حسین	۲۰۲۲	مقدور	میر محمد ابراہیم	۲۰۵۱	منصف	منصف علیخاں
۱۹۹۳	مظہر	مرزا جان جانان	۲۰۲۳	مقسوم	مرزا محمد علی	۲۰۵۲	منظور	آفرین الدین خاں
۱۹۹۴	مظہر	مظہر حسین	۲۰۲۴	مقصود	مقصود عالم	۲۰۵۳	منظور	بابو خاں
۱۹۹۵	مظہر	محمد رضا	۲۰۲۵	مقصود	مقصود بیگ	۲۰۵۴	منظور	سید وزیر علی
۱۹۹۶	مصروف	الٰہی بخش خاں	۲۰۲۶	مقیم	محمد مقیم	۲۰۵۵	منعم	مکند لال
۱۹۹۷	معزز	سید محمد علی	۲۰۲۷	ملال	محمد رضا خان	۲۰۵۶	منعم	موہن لال
۱۹۹۸	معزز	میر عزیز الدین	۲۰۲۸	ملک	بابو جگن ناتھ	۲۰۵۷	منعم	مولوی شیر علی
۱۹۹۹	معظم	معظم خاں	۲۰۲۹	مقبول	لالہ جیکہ رائے	۲۰۵۸	منعم	نور الحق
۲۰۰۰	معقول		۲۰۳۰	ملول	محمد یار	۲۰۵۹	منور	منور الحسن
۲۰۰۱	معین	معین الدین	۲۰۳۱	ممتاز	سید میاں	۲۰۵۰	منور	سید منور علی
۲۰۰۲	معین	معین الدین خاں	۲۰۳۲	ممتاز	محمد حسین علی خاں	۲۰۶۱	منیر	نظام الدین
۲۰۰۳	مغل	مغل علی	۲۰۳۳	ممتاز	مرزا قاسم علی	۲۰۶۲	منیر	آفتاب
۲۰۰۴	مغموم	لالہ رام حسن	۲۰۳۴	ممتاز	حافظ فضل	۲۰۶۳	منیر	خواجہ آفتاب
۲۰۰۵	مغموم	میر مشیت علی	۲۰۳۵	ممتاز	فرد احمد	۲۰۶۴	منیر	وجیہہ الدین

Marfat.com

۲۰۶۵ منیر سید اسمٰعیل حسین
۲۰۶۶ موّاج عبدالرحمٰن
۲۰۶۷ موج خدا بخش
۲۰۶۸ موج میر کاظم حسین
۲۰۶۹ موجد قادر علی
۲۰۷۰ موجی موجی رام
۲۰۷۱ موزوں میر نواب
۲۰۷۲ موزوں میر فرزند علی
۲۰۷۳ موزوں مہاراجہ رام نرائن
۲۰۷۴ موزوں محمد قادر بخش
۲۰۷۵ موزوں چھتر سنگھ کائیتھ
۲۰۷۶ مومن محمد مومن خاں
۲۰۷۷ مونس میر سعادت علی
۲۰۷۸ مونس میر نواب
۲۰۷۹ مہاراج راجہ سلاس رائے
۲۰۸۰ مہجور مہجور خاں
۲۰۸۱ مہجور محمد صدر الدین
۲۰۸۲ مہجور شیو پرشاد
۲۰۸۳ مہجور شیخ محمد بخش
۲۰۸۴ مہجور ہدایت علی
۲۰۸۵ مہجور عنایت حسین خاں
۲۰۸۶ مہدوی مہدی علیخاں
۲۰۸۷ مہدی مہدی علیخاں
۲۰۸۸ مہدی مرزا مہدی
۲۰۸۹ مہدی مہدی علیخاں
۲۰۹۰ مہر رجب علی بیگ
۲۰۹۱ مہر محمد عمر
۲۰۹۲ مہر میر مہر علی
۲۰۹۳ مہر مہر چند

۲۰۹۴ مہر عبداللہ خان
۲۰۹۵ مہر سید آغا علیخاں
۲۰۹۶ مہر منصور خاں
۲۰۹۷ مہر مرزا حاتم علی
۲۰۹۸ مہلت مرزا علی
۲۰۹۹ میر میر محمد تقی
۳۰۰۰ میران میر عسکری
۳۰۰۱ منیوش شیو سہائے

"ن"

۳۰۰۲ محمد شاکر
۳۰۰۳ ناجی مولوی محمد بخش
۳۰۰۴ ناداں گنگا سنگھ
۳۰۰۵ نادر
۳۰۰۶ نادر میر محمد عارف
۳۰۰۷ نادر سید آغا
۳۰۰۸ نادر احمد حسین خاں
۳۰۰۹ نادر سید نجم الدین حسین
۳۰۱۰ نادر کلب حسین خاں
۳۰۱۱ نادر رجب حسین خان
۳۰۱۲ نادم
۳۰۱۳ نادم مولوی الٰہی بخش[1]
۳۰۱۴ نازش مرزا علی بیگ
۳۰۱۵ ناسخ امام بخش
۳۰۱۶ ناصر سید ناصر نواب
۳۰۱۷ ناصر محمد علی بیگ
۳۰۱۸ ناصر سعادت خاں
۳۰۱۹ ناصر نواب ناصر جنگ
۳۰۲۰ ناصر میر ناصر علی
۳۰۲۱ ناصر ابو محمد
۳۰۲۲ ناصر

۳۰۲۳ ناطق شیخ احمد شاہ
۳۰۲۴ ناطق مرزا احمد
۳۰۲۵ ناطق لالہ جگنا تھ
۳۰۲۶ ناظر میر غلام بشیر
۳۰۲۷ ناظم یوسف علیخاں
۳۰۲۸ ناظم
۳۰۲۹ ناظم میر یحییٰ
۳۰۳۰ ناظم درگا پرشاد
۳۰۳۱ ناظم شیخ غلام یٰسین
۳۰۳۲ ناظم کامتا پرشاد
۳۰۳۳ ناظم میر ناظم علی
۳۰۳۴ ناظم شیو پرشاد
۳۰۳۵ نافذ مرزا علی
۳۰۳۶ ناکام مکرم علی
۳۰۳۷ نالاں منو لال
۳۰۳۸ نالاں میر احمد علی
۳۰۳۹ نالاں میر وارث علی
۳۰۴۰ نالاں نور علی بیگ
۳۰۴۱ نالاں محمد عسکری
۳۰۴۲ نالاں محمد جان
۳۰۴۳ نامی علی محمد خاں
۳۰۴۴ نامی آغا حسن
۳۰۴۵ نامی لالہ متھن لال
۳۰۴۶ نامی رجب علی بیگ
۳۰۴۷ نامی احسام الدین
۳۰۴۸ نامی
۳۰۴۹ نایاب عباس علی
۳۰۵۰ نثار محبوب بخش
۳۰۵۱ نثار صدا سکھ

[1] نازنیں مرزا علی بیگ کا نام سہو کتابت سے رہ گیا ہے

Marfat.com

۳۰۵۳	نثار	نثار علی	۲۱۸۱	ندیم	مرزا محمد علی بیگ	۲۲۱۰	نصیر	میر ناصر علی
۳۰۵۴	نثار	میر عبدالرسول	۲۱۸۲	ندیم	محمد شفیع	۲۲۱۱	نصیر	نصیر الدین
۳۰۵۵	نثار	میر افضل علی	۲۱۸۳	نزار	سید قاسم علی	۲۲۱۲	نصیر	ارجن سنگھ
۳۰۵۶	نثار	سید کلب علی	۲۱۸۴	نزار	خواجہ محمد اکرم	۲۲۱۳	نصیر	محمد نصیر
۳۰۵۷	نجابت	سید زین العابدین	۲۱۸۵	نزہت	برہان الدین	۲۲۱۴	نصیر	مقصود احمد
۳۰۵۸	نجات		۲۱۸۶	نزہت	رفیع الدرجات	۲۲۱۵	نظام	غازی الدین خان
۳۰۵۹	نجات	شیخ حسن رضا	۲۱۸۷	نزہت	مرزا ارجمند	۲۲۱۶	نظام	نظام شاہ
۳۰۶۰	نجات	شنکر سروپ	۲۱۸۸	نزہت	مرزا کرامت اللہ	۲۲۱۷	نظامی	شیخ نظام الدین
۳۰۶۱	نجد	مرزا محمد عباس	۲۱۸۹	نزہت	لالہ رام سروپ	۲۲۱۸	نظر	مرزا علی
۳۰۶۲	نجف	میر نجف علی	۲۱۹۰	نساخ		۲۲۱۹	نظمی	میر منیر الدین
۳۰۶۳	نجم	سید اشرف علی	۲۱۹۱	نسبت	میر احمد علی	۲۲۲۰	نظیر	گپنت رائے
۳۰۶۴	نجم	میر نجم الدین	۲۱۹۲	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۱	نظیر	نظیر محمد خاں
۳۰۶۵	نجم	محمد رضا خان	۲۱۹۳	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۲	نظیر	ولی محمد
۳۰۶۶	نجم	انعام اللہ	۲۱۹۴	نسیم	محمد حسین علی	۲۲۲۳	نظیر	
۳۰۶۷	نجم	میر نجم الدین علی خاں	۲۱۹۵	نسیم	گلزار علی	۲۲۲۴	نعمت	شیخ عبدالحق
۳۰۶۸	نجم	میر نجم الدین احمد	۲۱۹۶	نسیم	دیا شنکر پنڈت	۲۲۲۵	نعمت	نعمت اللہ خاں
۳۰۶۹	نجم	نجم الدین	۲۱۹۷	نسیم	مرزا راجہ کدار ناتھ	۲۲۲۶	نعم	شیخ محمد نعیم
۳۰۷۰	نجیب	میر بہادر علی	۲۱۹۸	نسیم	پنڈت برناتھ	۲۲۲۷	نعیم	فدا حسین خاں
۳۰۷۱	نحیف	حق وردی خاں	۲۱۹۹	نسیم	اصغر علی خاں	۲۲۲۷	نعیم	میر امجد علی
۳۰۷۲	نحیف	سید برکت علی	۲۲۰۰	نسیم	محمد یعقوب	۲۲۲۹	نفیس	دلاور خاں
۳۰۷۴	نحیف	مہدی علیخاں بہادر	۲۲۰۱	نشاط	میر ن شاہ	۲۲۳۰	نقی	نقی علی خاں
۳۰۷۵	نحیف	محمد عوض علی	۲۲۰۲	نشاط	مولوی الٰہی بخش	۲۲۳۱	نقی	علی نقی خاں
۳۱۷۴	ندا	معین الدین	۲۲۰۳	نشاط	الہری سنگھ کائیتھ	۲۲۳۲	نقی	سید علی نقی
۳۱۷۵	ندرت	عابد علی	۲۲۰۴	نشاط	لالہ اجودھیا پرشاد	۲۲۳۳	نگہت	نیاز علی بیگ
۳۱۷۶	ندرت	مرزا مغل	۲۲۰۵	نشتر	میر امداد حسین	۲۲۳۴	نگہت	غلام احمد
۳۱۷۷	ندیم	مرزا علی	۲۲۰۶	نصرت	لالہ گوبند رائے	۲۲۳۵	نگیں	مرزا محمد جان
۳۱۷۸	ندیم	سید محمد عسکری	۲۲۰۷	نصرت	غلام نبی خاں	۲۲۳۶	نمود	مرزا محمد آسما
۳۱۷۹	ندیم	شیخ علی تلی	۲۲۰۸	نصر	نصیر الدین	۲۲۳۷	نمود	میر مہدی
۳۱۸۰	ندیم	سید پیارے صاحب	۲۲۰۹	نصیر	شاہ نصیر الدین	۲۲۳۸	نمود	میر محمد حسین خاں

Marfat.com

۲۲۳۹	نوا	قدرت اللہ	۲۲۶۸	واصل	درگاپرشاد	۲۲۹۷	وحید	سرفراز علیخاں
۲۲۴۰	نوا	ظہوراللہ خاں	۲۲۶۹	واصل	محمد واصل	۲۲۹۸	وحید	وحیدالدین
۲۲۴۱	نواب	میر نصیرالدین	۲۲۷۰	واعظ	الٰہی بخش	۲۲۹۹	وزیر	وزیر علیخاں
۲۲۴۲	نواب	نواب نصراللہ خاں	۲۲۷۱	واقف	واقف شاہ	۲۳۰۰	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۳	نوازش	نوازش علیخاں	۲۲۷۲	واقف	مرزا قوماش بہادر	۲۳۰۰	وزیر	سید وزیر علی
۲۲۴۴	نوازش	نوازش علیخاں	۲۲۷۳	والہ	رحمت خاں	۲۳۰۱	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۲۲۴۵	نور	میر وزیر علی	۲۲۷۴	والہ	میر مبارک علی	۲۳۰۲	وزیر	میر پرورش علی
۲۲۴۶	نور	نادر حسین	۲۲۷۵	والہ	محمد خان ملازم	۲۳۰۳	وزیر	وزیر خاں
۲۲۴۷	نور		۲۲۷۶	والہ		۲۳۰۴	وزیر	وزیر علی خاں
۲۲۴۸	نور	محمد نورالحسین	۲۲۷۷	والی	محمد والی	۲۳۰۵	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۹	نور	صمصام حیدر	۲۲۷۸	وجاہت	احمد علیخاں	۲۳۰۶	وسعت	مستقیم خان
۲۲۵۰	نورحق	محمد جمیل	۲۲۷۹	وجیہہ	میر ضامن علی	۲۳۰۷	وصال	نصراللہ خاں
۲۲۵۱	نیاز	میر محمد سعید	۲۲۸۰	وجیہہ	وجیہہ الدین	۲۳۰۸	وصف	شاہ منور علی
۲۲۵۲	نیاز	میر محمد علی	۲۲۸۱	وحدت	جمیت رائے کالیتہ	۲۳۰۹	وصف	میر محمود علی
۲۲۵۳	نیاز	نیاز احمد	۲۲۸۲	وحدت	محمد علی	۲۳۱۰	وصف	بنی مادھو
۲۲۵۴	نیاز	عبدالرسول	۲۲۸۳	وحشت	میر ابوالحسن	۲۳۱۱	وصل	محمد مظہر
۲۲۵۵	نیاز	لالہ راجہ رام	۲۲۸۴	وحشت	باقر علی خاں	۲۳۱۲	وصل	میر احمد علی
۲۲۵۶	نیاز	محمد نیاز علی	۲۲۸۵	وحشت	میر بہادر علی	۲۳۱۳	وصل	مرزا اسحاق
۲۲۵۷	نیر	مرزا حسن عسکری	۲۲۸۶	وحشت	یوسف علی	۲۳۱۴	وصل	محمد علی خاں
۲۲۵۸	نیر رخشاں و	ضیاءالدین احمد خاں	۲۲۸۷	وحشت	احمد بیگ	۲۳۱۵	وصل	میر کرار حسین
۲۲۵۹	واجد	واجد علی خاں	۲۲۸۸	وحشت	مخدوم بخش	۲۳۱۶	وصی	شاہ وصی احمد
۲۲۶۰	واجد	عبدالواحد	۲۲۸۹	وحشت	میر غلام علیخاں	۲۳۱۷	وفا	لالہ نول رائے
۲۲۶۱	وارث	وارث علی بیگ	۲۲۹۰	وحشت	سید حبیب احمد	۲۳۱۸	وفا	لالہ خنکر لال
۲۲۶۲	وارث	وارث الدین	۲۲۹۱	وحشت	کبیرالدین	۲۳۱۹	وفا	مرزا عبدالعلی
۲۲۶۳	وارث	شاہ محمد وارث	۲۲۹۲	وحشت	رشیدالنبی	۲۳۲۰	وفا	مرزا دارا بخت
۲۲۶۴	وارفتہ	شیر علیخاں	۲۲۹۳	وحشی	میر بخش	۲۳۲۱	وفا	میر حیدر علی
۲۲۶۵	واصف	احمد حسین	۲۲۹۴	وحید	محمد عبدالرؤف	۲۳۲۲	وفا	محمد علیخاں
۲۲۶۶	واصف	حسن بخش خاں	۲۲۹۵	وحید	میر ہادی	۲۳۲۳	ولا	مظہر علیخاں
۲۲۶۷	واصف	محمد یعقوب	۲۲۹۶	وحید	وحیدالدین	۲۳۲۴	ولا	محمد مراد خاں

Marfat.com

۲۳۲۵	ولایت	مرزا ولایت علی	۲۳۵۴	ہما	سید احمد حسین	۲۳۸۳	یاور
۲۳۲۶	ولایت	ولایت شاہ	۲۳۵۵	ہمت	اخوید ہمت	۲۳۸۴	یحییٰ
۲۳۲۷	ولایت	ولایت علی خاں	۲۳۵۶	ہمت	سید ہمت علی	۲۳۸۵	یٰسین
۲۳۲۸	ولی	مرزا محمد ولی	۲۳۵۷	ہمت	لالہ اندرمن	۲۳۸۶	یعقوب
۲۳۲۹	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۳۵۸	ہمدم	عبداللہ خاں	۲۳۸۷	یقین
۲۳۳۰	ولی	محمد رفیق	۲۳۵۹	ہمدم	میر حفیظ علی	۲۳۸۸	یقین
۲۳۳۱	ولی	مولوی امو جان	۲۳۶۰	ہمرنگ	میر عزیز الدین	۲۳۸۹	یقین
۲۳۳۲	ولی	علی محمد خاں	۲۳۶۱	ہنر	وارث علیخاں	۲۳۹۰	یکتا
۲۳۳۳	وہم	میر محمد علی	۲۳۶۲	ہنر	مرزا مظفر علی	۲۳۹۱	یکتا
۲۳۳۴		" ۷ "	۲۳۶۳	ہنر	بختاور بخت	۲۳۹۲	یکدل
۲۳۳۵	ہاتف	مرزا محمد	۲۳۶۴	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۲۳۹۳	یگانگ
۲۳۳۶	ہاتفی	محمد حسن علی	۲۳۶۵	ہوش	غلام مرتضیٰ	۲۳۹۴	یل
۲۳۳۷	ہادی	میر جواد علی خاں	۲۳۶۶	ہوش	منور علی	۲۳۹۵	یمن
۲۳۳۸	ہادی	سید محمد مہدی	۲۳۶۷	ہوش	شیخ عزیز الدین	۲۳۹۶	یوسف
۲۳۳۹	ہادی	فخر الدین بہادر	۲۳۶۸	ہوش	موتی بہاری لال	۲۳۹۷	یوسف
۲۳۴۰	ہادی	محمد ہادی	۲۳۶۹	ہوشیار	کیول رام	۲۳۹۸	یوسف
۲۳۴۱	ہاشمی	نادر حسین خاں	۲۳۷۰	ہویدار	میر محمد اعظم	۲۳۹۹	یوسف
۲۳۴۲	ہاشمی	میر محمد ہاشم	۲۳۷۱	ہینگا	میر ہینگا	۲۴۰۰	یوسف
۲۳۴۳	ہاشمی	سید اکبر علی	۲۳۷۲	یاد	میر غلام حسین	۲۴۰۱	اچپل
۲۳۴۴	ہاشمی		۲۳۷۳	یاد	لالہ کاشی رام	۲۴۰۲	امیر
۲۳۴۵	ہجر	سید جمیل الدین	۲۳۷۴	یاد	امام خاں	۲۴۰۳	بنو
۲۳۴۶	ہجر	مرزا اصغر حسین	۲۳۷۵	یار	میر احمد یار	۲۴۰۴	بیگم
۲۳۴۷	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۲۳۷۶	یاس	حفیظ الدین	۲۴۰۵	بیگم
۲۳۴۸	ہدایت	ہدایت علی	۲۳۷۷	یاس	حسن علیخاں	۲۴۰۶	بیگم
۲۳۴۹	ہدایت	ہدایت اللہ	۲۳۷۸	یاس	خیر الدین	۲۴۰۷	جان
۲۳۵۰	ہد ہد	عبدالرحمٰن	۲۳۷۹	یاس	تن سکھ رائے	۲۴۰۸	جانی
۲۳۵۱	ہرچند	ہرچند کشور	۲۳۸۰	یاس	انور علی	۲۴۰۹	جینا بیگم
۲۳۵۲	ہرچند		۲۳۸۱	یاور	میر امام الدین	۲۴۱۰	چندا
۲۳۵۳	ہلال	امیر علیخاں	۲۳۸۲	یاور	میر مہدی حسن	۲۴۱۱	حجاب

Marfat.com

۲۴۱۲	خور	مناجان	۲۴۲۱	شیریں	بیگا	۲۴۳۰	ماہ	منجھلی بیگم
۲۴۱۳	دلبر	چھوٹی بیگم	۲۴۲۲	صاحب	امتہ الفاطمہ	۲۴۳۱	محبوب	محبوب محل
۲۴۱۴	دلہن بیگم		۲۴۲۳	صنم	درگا	۲۴۳۲	مستور	مستور بیگم
۲۴۱۵	زہرہ	منی	۲۴۲۴	ظرافت		۲۴۳۳	مشتری	قمر جان
۲۴۱۶	زہرہ	امراؤ جان	۲۴۲۵	عالم	خاص محل	۲۴۳۴	ملکہ	انی
۲۴۱۷	زینت		۲۴۲۶	عزیز	عزیز	۲۴۳۵	منتظر	گنا بیگم
۲۴۱۸	سلطان		۲۴۲۷	عفت	نجم النساء	۲۴۳۶	مہتاب	
۲۴۱۹	شرم	شمس النساء بیگم	۲۴۲۸	فرخ	فرخ بخش	۲۴۳۷	نزاکت	رجو
۲۴۲۰	شرم	چھوٹی صاحبہ	۲۴۲۹	قمر	حیدری بیگم	۲۴۳۸	نورن	

نگارستان

ایڈیٹر نگار کے افسانوں اور مقالات ادبی کا پہلا مجموعہ جس میں حسن بیان ندرت خیال اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ ایک معجزہ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔ اس اڈیشن میں متعدد افسانے اور مقالات کے ایسے اضافہ کئے گئے ہیں۔ جو پہلے ایڈیشنوں میں نہ تھے۔

قیمت:- پانچ روپے

نگار پاکستان۔ ۳۴ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

Marfat.com

خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم

مصنّف

درگا پرشاد نادر۔ نادر نے اس تذکرہ میں اپنے حالات بھی درج کر دیئے ہیں۔ وہ ۱۸۳۳ء میں بمقام شہر دہلی کوچہ برجناتھ میں پیدا ہوئے۔

۱۸۵۲ء میں دلی کالج میں داخل ہوئے اور ۵۶-۱۸۵۵ء تک عربی و فارسی و ریاضی کی تعلیم حاصل کی۔ تھوڑے دن کسی دفتر میں منشی رہے۔ ۶۳-۱۸۵۹ء تک ضلع گڑگاؤں میں تحصیلی مدرسہ کے مدرس اول فارسی رہے۔ ۱۸۶۴ء میں دہلی بدل کر آگئے۔ اورنارمل اسکول میں ریاضی کے مدرس مقرر ہوئے۔ ۱۸۷۴ء میں لاہور پہنچے اور محکمۂ تعلیم کی نصابی کتابوں کی تصحیح پر مامور ہوئے۔ ۱۸۷۷ء میں ایجوکیشنل پریس لاہور میں شعبہ امتحانات کے ممتحن اعلیٰ مقرر ہوئے۔

لکھنے پڑھنے کا شوق انہیں نوجوانی ہی سے تھا۔ تاریخ و تذکرہ کی متعدد کتابوں کے مصنف ہیں۔ ایک مختصر سا دیوان بھی بنام "مطلب غریب" مرتب کیا تھا۔ گلشن ناز اور چمن انداز بھی انہیں کی تصنیف ہیں جن کا ذکر آگے آئے گا۔

عہد تصنیف و طباعت

یہ تذکرہ ۷۱-۱۸۷۰ء / ۱۲۸۸ھ میں لکھا گیا۔ ۱۸۷۵ء / ۱۲۹۲ھ میں مسودہ صاف ہوا اور ۱۸۷۷ء / ۱۲۹۴ھ میں اپنے حالات شامل کر کے مصنف نے اسے طباعت کے لئے دیدیا۔

پہلی بار ۱۸۷۹ء / ۱۲۹۶ھ میں منشی گلاب سنگھ قصوری مالک مطبع مفید عام پریس لاہور نے شائع کیا۔ اس میں بڑی تقطیع کے ۲۷۰ صفحات ہیں۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

خصوصیات

تذکرہ اردو زبان میں ہے اور قاضی نورالدین گجراتی کے تذکرہ "مخزن شعرا" کو سامنے رکھ کر لکھا گیا ہے لیکن مصنف نے چھان بین کر کے شعرا کی تعداد میں اضافہ بھی کیا ہے۔ اس سے مخزن شعرا کے متعلق بھی بعض نئی باتیں معلوم ہوتی ہیں۔ لیکن شعرا کے حالات یہاں بھی رواجِ عام کے مطابق مختصر ہیں۔

شعرا کے تذکرہ علاوہ مصنف نے شعر و فن کے مختلف پہلوؤں پر بھی بحث کی ہے اور اسی لئے یہ تذکرہ ضخیم ہو گیا ہے۔ پورا تذکرہ ذیل کی چھ کلیدوں میں تقسیم ہے۔

کلید اوّل :۔ علت غائی مبادی و موضوع کے بیان میں (۱) اقسام کلام کی تعداد اور شعر کی تعریف مع حروف تہجی، قافیہ

لہ اس کا پورا نام "خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم" خطاب گلدستہ نادلا فکار اور عرف "تذکرہ شعرائے دکن" ہے۔ اسی لئے اس کے حوالے مختلف دن سے ملتے ہیں۔

Marfat.com

ردیف وعلم عروض (۳) ابتدائے شعر (۴) ریختی وریختہ (۵) اقسام اربعہ شعریہ (۶) اقسام کلام بہ اعتباری معنی علم موسیقی
اس تذکرہ کے آخر میں سید احمد مولف فرہنگ آصفیہ کی تقریظ بھی شامل ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو - نظام الدین	۲۴	اضعف - ارشاد علی	۴۷	بیاں - خواجہ احسن الدین
۲	آزاد - فقیر اللہ	۲۵	اظہر	۴۸	بیتاب - بدرالدین
۳	آشنا - زین العابدین	۲۶	آفرید محمد صدیق	۴۹	بے ہوش - رمضان علی خاں
۴	آفاق - فریدالدین	۲۷	افسر - نصرت خاں	۵۰	تاثیر - صادق علی
۵	ابجدی	۲۸	الفت - محمد الفت	۵۱	تاباں - ابوالحسن
۶	احسان - غلام علی	۲۹	امداد	۵۲	عبدالکریم سورت والا
۷	احسن - محمد احسن	۳۰	احمد	۵۳	عبداللہ شاہ سورت والا
۸	احسن - محمد احسان	۳۱	امید	۵۴	تجلّی - شاہ تجلی حیدر آباد
۹	احسن - محمد موسیٰ	۳۲	امیر	۵۵	تمکین - حفیظ اللہ خاں
۱۰	احقر	۳۳	امین - محمد امین	۵۶	تمنّا - اسد علی خاں
۱۱	احمد	۳۴	انوار -	۵۷	تنبیہ
۱۲	احمد - سید احمد	۳۵	اویسی - محی الدین	۵۸	ثنا - ثناء اللہ
۱۳	احمد - میر احمد اللہ	۳۶	ایما - حسین علی	۵۹	جرات - شیر علی
۱۴	احمد - سید احمد	۳۷	ایمان - شیر محمد خاں	۶۰	جعفری
۱۵	احمد - غلام احمد	۳۸	باقر - باقر علی خاں	۶۱	جوش - عبدالرحیم
۱۶	احمد	۳۹	باقی	۶۲	جولاں - حافظ غلام شاہ
۱۷	افسر - احمد علی	۴۰	بخشش - شیخ احمد	۶۳	جولاں - میر حسن
۱۸	اخگر - رضی الدین	۴۱	برہان گجراتی	۶۴	چندا - ماہ لقا
۱۹	اخلاص - عبدالرحمٰن	۴۲	بسمل ظہیر الدین	۶۵	حامد - شیخ حامد
۲۰	ادب - غلام محی الدین	۴۳	بلیغ - غلام قادر لکھنوی	۶۶	حبیب - حبیب موسیٰ
۲۱	ارسطو جاہ	۴۴	بہادر - عرف شیخو میاں	۶۷	حجاب -
۲۲	ارمان	۴۵	بہادر - عرف شیخو میاں	۶۸	حزیں - غلام حسین
۲۳	اسحٰق - محمد اسحٰق	۴۶	بہتر - محمد داور	۶۹	حسن - سید حسن

Marfat.com

۷۰ حمایت
۷۱ حیدری - یاحیدر
۷۲ خاص
۷۳ خاں محمد خاں
۷۴ خاکی غلام حیدر
۷۵ خلق غلام احمد
۷۶ خلق
۷۷ خوش - برہان الدین
۷۸ خوش - قادر میاں
۷۹ خوس
۸۰ داغ - ہدایت علی
۸۱ دردمند - محمد فقیہ
۸۲ درویش - سید درویش علی
۸۳ دلبر - سید ابراہیم
۸۴ دلکش حافظ داور
۸۵ ذاکر - سید مخمور
۸۶ ربط - بالا پرشاد
۸۷ ربط - غلام محمد اشک
۸۸ رحمت اللہ - رحمت
۸۹ رحمت - رحمت میاں
۹۰ رسوا - عبداللہ بیگ
۹۱ رضا -
۹۲ رفعت - رفیع اللہ
۹۳ رکھو
۹۴ رونق - سیٹھ بابو جی
۹۵ زخم - بسم اللہ خاں
۹۶ زماں
۹۷ زیرک - سید نلوی
۹۸ سحر - محمد خلیل خاں
۹۹ سخن -
۱۰۰ سراج - اورنگ آباد
۱۰۱ سعیدی
۱۰۲ سکندر
۱۰۳ سلیمی
۱۰۴ سمجھو - غلام محمد
۱۰۵ سیاح - سیف الحق میاں داد خاں
۱۰۶ شاد - احمد حسن
۱۰۷ شاد - دیبی پرشاد
۱۰۸ شاد
۱۰۹ شاداں - چند دلال
۱۱۰ شاہ علیخاں
۱۱۱ شاہی - شاہ قلی خاں
۱۱۲ شائق - عنایت الدین
۱۱۳ شرر - غلام علی بیگ
۱۱۴ شرر - مرزا جعفر
۱۱۵ شریف -
۱۱۶ شعلہ - حسن نادر
۱۱۷ شفقت - بشارت علی
۱۱۸ شکر - محمد مرزا
۱۱۹ شمس - ولی اللہ
۱۲۰ شمس - حکیم شمس الدین
۱۲۱ شنکر - دیا شنکر
۱۲۲ شوق - عباس علی
۱۲۳ شہرت
۱۲۴ شوق -
۱۲۵ شہرت - امیر بخش
۱۲۶ شہرت - حیدر بیگ
۱۲۷ شیدا - خواجہ سعید الدین
۱۲۸ صاحب - نواب رفیع الدولہ
۱۲۹ صادق -
۱۳۰ صدق -
۱۳۱ صدیق - محمد صدیق
۱۳۲ صمد
۱۳۳ صوفی -
۱۳۴ ضاحک - مرزا وحید
۱۳۵ ضامن - محمد ضامن
۱۳۶ طالب
۱۳۷ طالب - مرزا محمود بیگ
۱۳۸ طالع - لالہ ہندو لال
۱۳۹ طوبیٰ - سید علی حسین
۱۴۰ ظفر - مظفر حسین
۱۴۱ عابد - غلام زین العابدین
۱۴۲ عابد
۱۴۳ عاشق
۱۴۴ عاشق - سید محمود
۱۴۵ عاشق - میر یحییٰ
۱۴۶ عاشق - نور محمد برہان
۱۴۵ عالیجاہ
۱۴۶ عباس - عباس علی
۱۴۷ عباس
۱۴۸ عبد عبداللہ
۱۴۹ عرفی - وجیہہ الدین
۱۵۰ عزلت - سید عبدالولی
۱۵۱ عزم - محمد غوث
۱۵ عزیز - عزیز اللہ
۱۵ عشق - میر محمد علی
۱۵ عصر - احمد علی

Marfat.com

۱۵۷ عقیدت
۱۵۸ علوی - غلام جیلانی
۱۵۹ علی - غلام علی
۱۶۰ علی - شیخ علی
۱۶۱ عمر - معیز خاں
۱۶۲ عنایت - قمرالدین
۱۶۳ غالب
۱۶۴ غافل
۱۶۵ غالب - حاجی میاں
۱۶۶ غالب دکنی
۱۶۷ غمگین - فرید بخش
۱۶۸ غنی - حماد ابراہیم
۱۶۹ غنی
۱۷۰ غواص
۱۷۱ غیرت
۱۷۲ فاضل - شیخ فاضل
۱۷۳ فاضل - محمد فاضل
۱۷۴ فایق
۱۷۵ فدا - سید حسین
۱۷۶ فرح
۱۷۷ فرحت - سیرو باد
۱۷۸ فرحت
۱۷۹ فرخ
۱۸۰ فروغ - ثناء اللہ
۱۸۱ فضل - شیخ فضل
۱۸۲ فضلہ
۱۸۳ فضیلت
۱۸۴ فہیم - ملک سردار
۱۸۵ فرید - فریدالدین

۱۸۶ فیاض - عبدالرزاق
۱۸۷ فیض - شمس الدین
۱۸۸ قصند - حسن مرزا
۱۸۹ قطب - قطب الدین
۱۹۰ قطبی - جمال الدین
۱۹۱ قلق - عبدالعلی شاہ
۱۹۲ کاظم - آغا محمد کاظم
۱۹۳ کاظم - کاظم الدین
۱۹۴ کامل - سید منظور
۱۹۵ کامل - میر کمال الدین
۱۹۶ کریم - شیخ غلام ضامن
۱۹۷ کریم - عبدالکریم
۱۹۸ کمر - عبدالحکیم
۱۹۹ کوکب - رائے مکند
۲۰۰ گرم
۲۰۱ گرم - حیدر علی
۲۰۲ لالہ - منشی اللہ دی
۲۰۳ لطف - لطف اللہ
۲۰۴ لطف - مرزا علی
۲۰۵ لطف - شمس الدین
۲۰۶ ماہ لقا
۲۰۷ ماہی - میر محمد علی خاں
۲۰۸ مایل - ہدایت علی
۲۰۹ مایل - سید حیدر صاحب
۲۱۰ مجرم
۲۱۱ مجروح - فیاض الدین
۲۱۲ محب - محب اللہ
۲۱۳ مخلص - غلام محی الدین
۲۱۴ مرزا - مرزا محمد

۲۱۵ مروت - یاس کرن
۲۱۶ مرہون - عبداللہ
۲۱۷ مرہون - مرزا علی رضا
۲۱۸ مرہون -
۲۱۹ مست - منشی رتن لال
۲۲۰ مسرت - وزیر علی
۲۲۱ مسرور - منشی
۲۲۲ مسکین - عبدالواحد خاں
۲۲۳ مسیح - ذوالفقار علی
۲۲۴ مشتاق - محمد حسین
۲۲۵ مشتاق - نجم الدین
۲۲۶ مضطر - ذوالفقار علی
۲۲۷ مفتوں - سید امیر
۲۲۸ مقدور - محمد ابراہیم
۲۲۹ ملا - فخرالدین
۲۳۰ منت - قمرالدین
۲۳۱ منظور - شیخ محمد
۲۳۲ منیر - غلام محمد
۲۳۳ منیر - شاہ وجیہہ الدین
۲۳۴ موزوں
۲۳۵ میر - محمد علی خاں
۲۳۶ نادان - عنایت حسین
۲۳۷ نادر - امان اللہ خاں
۲۳۸ نجف - نجف خاں
۲۳۹ نجف - محمد شفیع
۲۴۰ ندا
۲۴۱ نشاط - رائے ملی پرشاد
۲۴۲ نصیر -
۲۴۳ نصیر - شاہ نصیرالدین

Marfat.com

۴	نصیری ۔ امین الدین	۲۵۰	وحید ۔ سرفراز علی خاں	۲۵۶	ہنر ۔ محمد داور		
۴	نوید	۲۵۱	ولی ۔ ولی محمد احمدی	۲۵۷	یاس ۔ میاں نیّو		
۴	نیاز ۔ میر محمد علی	۲۵۲	ہادی	۲۵۸	یعقوب ۔ یعقوب علی خاں		
۴	نیک ۔ جعفر علی	۲۵۳	ہجر ۔ امان خاں	۲۵۹	یک رنگ ۔		
۴	وحشت ۔ نظام الدین	۲۵۴	ہمّت				
۴	وحید ۔ وحید الدین	۲۵۵	ہم رنگ ۔ عزیز اللہ				

شمع رسالت کے پروانوں کے لئے ایک اور

خوشخبری

ریاض رسول کے پھولوں سے سجایا ہوا گلدستہ

ماہنامہ **خاتون پاکستان** کراچی

ربیع الاوّل سنہ ۱۳۸۴ ہجری میں پیش کر رہا ہے

جو ایک ہزار صفحات پر مشتمل ہوگا

ہدیہ ۔ دس روپے

مشتہرین، خریداران اور ایجنٹ حضرات صبد متوجہ ہوں

خاتون پاکستان۔ ۵۔ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

Marfat.com

فرح بخش[1]

مصنّف | یار محمد خاں شوکت

عہد تصنیف وطباعت | مصنف کو ۱۵ شعبان ۱۲۸۷ھ میں تذکرہ لکھنے کا خیال پیدا ہوا اور اس خیال کا محرک، میر کا یہ شعر ہوا۔

میر نہیں پیر تم کاہلی اللہ رے نام خدا ہو جواں کچھ تو کیا چاہیے

مصنف کا بیان ہے کہ

"اس شعر کو پڑھ کر بے اختیار دل مایلِ اشعار عاشقانہ ہوا۔ میں نے کاغذ وقلمدان طلب کیا، بیاض سے بعض شعرائے تارک خیال کو منتخب کیا۔ ایک شب میں یہ تذکرہ تحریر ہوا۔ فرح بخش اس رسالے کا نام ہے نشاط افزا گنجینۂ مسرت تاریخ اختتام ہے۔

تذکرہ تکملہ کے فوراً بعد مطبع نظامی کانپور سے شائع ہو گیا مطبع کے مالک محمد عبدالرحمٰن شاکر بن حاجی محمد روشن خاں کا حسب ذیل قطعہ تاریخ اس میں شامل ہے۔

فرح بخش جہاں مطبوعہ گردید زدیدارش دل وجاں شاد بادا
بگفتا از سر اخلاص شاکر گلستانِ سخن آباد بادا

آخری مصرعے سے سال طباعت ۱۲۸۸ھ نکلتا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اُردو میں ہے اور بھوپال سے تعلق رکھنے والے شعرا کے لئے مخصوص ہے اس میں اُردو اور فارسی دونوں کے شاعروں کا ذکر آگیا ہے لیکن سوانحی یا تنقیدی اعتبار سے اس کی کوئی اہمیت نہیں ہے۔ صرف شاعر کے نام، تخلص اور القاب واداب پر سوانحی حصّہ ختم ہو جاتا ہے۔ اشعار کا انتخاب بھی بہت مختصر ہے۔

مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اُردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ اس میں سات سطری مسطر کے کل ۸۰ صفحات ہیں جلی حروف میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ چار گلشنوں میں تقسیم ہے۔ گلشن اول میں ان شعرا کا بیان ہے جو تذکرہ لکھتے وقت بھوپال میں موجود تھے۔ دوسرے میں بھوپال کے متوفی شعرا کا ذکر ہے۔ تیسرے میں وہ شعرا ہیں جو کسی وقت دربار بھوپال سے

[1] تاریخ اختتام کے لحاظ سے اس کا نام "نشاط افزا گنجینۂ مسرت" ہے، اور تذکرہ فرح بخش کے نام سے مشہور ہے۔

Marfat.com

والبستہ تھے لیکن اس وقت بھوپال سے باہر تھے۔ چوتھے گلشن میں بقول مصنف۔ تذکرہ ہے بعض ادبائے نامدار کا جن کے وجود سے ہندوستان کا نقشہ گلشن بے خار ہے۔" اس طرح کل ۲۵ شاعروں کا ذکر اس میں آیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
گلشن اول		**گلشن دوم**		**گلشن سوم**		**گلشن چہارم**	
۱	شاہجہاں بیگم	۹	جہانگیر محمد خاں	۱۶	عبدالعلی تونگر	۲۱	غالب اسداللہ خاں
۲	گمنام محمد جمال الدین خاں	۱۰	غلام ضامن	۱۷	کنج بہاری لال خلعت	۲۲	دالر صاحب
۳	صدیق حسن خاں	۱۱	حبیب احمد	۱۸	نجف علی خاں	۲۳	سید شریف حسین
۴	احمد علی	۱۲	عبدالواحد تسکین	۱۹	واصل علی	۲۴	احمد حسن عرشی
۵	عزیز حسن	۱۳	امداد علی (خیرآبادی)	۲۰	محمد عبدالعزیز	۲۵	مرزا دبیر
۶	منشی جگل کشور	۱۴	سید حسین شاہ۔ واصف				
۷	محمد عسکری	۱۵	یمین الدین احمد				
۸	محمد عباس رفعت						

فراست الید

اس کے مطالعہ سے ہر ایک شخص انسانی ہاتھ کی ساخت اور ان کی لکیروں کو دیکھ کر اپنے یا دوسرے شخص کے مستقبل عروج و زوال، موت و حیات وغیرہ پر پیشین گوئی کر سکتا ہے۔ قیمت۔ ایکر روپیہ

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

Marfat.com

شمیمِ سخن (حصہ اوّل)

مصنّف | عبدالحئی صفا بدایونی شاگرد مذاق بدایونی۔

عہد تصنیف وطباعت | یہ تذکرہ ۱۲۸۹ھ/۱۸۷۲ء میں مکمل ہوا ہے جیسا کہ مصنف کی مندرجہ ذیل عبارت سے ظاہر ہے:۔
"نام اس تذکرے کا شمیم سخن رکھا گیا اور جب یہ تمام ہوا تو ۱۲۸۹ھ تھے لہٰذا "غنچۂ علم کلام" "بہار کلام نظم" "افبال نامہ عشرت افزا" تین تاریخی نام بھی تجویز کئے" (ص ۱۰)
مطبع امداد الہند وعین الاخبار مراد آباد۔ کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اُردو کراچی کے کتب خانۂ خاص میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اُردو میں ہے اور بعض وجوہ سے اردو زبان وادب کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے۔ پورا تذکرہ تقریباً تین سو صفحات پر مشتمل ہے اور اس میں حسب ذیل عنوانات قائم کئے گئے ہیں:۔

۱۔ حمد وثنا۔
۲۔ سبب تالیف۔
۳۔ مختصر تاریخ زبان اردو و نظم اردو۔
۴۔ اصل تذکرہ۔
۵۔ تتمّہ جس میں مولف نے اپنے استاد دلدار علی مذاق بدایونی شاگرد ذوق کا مفصل ذکر کیا ہے۔

سبب تالیف کے ذیل میں مصنّف نے لکھا ہے کہ:
"جب ہم اپنے ہم عصروں اور ہم وطنوں کی حالت پر غور کرتے ہیں تو ہم کو کمال افسوس ہوتا ہے اور خیال آتا ہے کہ کوئی سامان ایسا کیا جائے کہ جس کی بدولت ہماری زبان ترقی پائے ہماری زبان کے موجودہ شاعروں کا نام باقی رہے اور زمانہ حال کے حالات دیکھ کر آئندہ نسلوں میں بھی شوق تصنیف وتالیف پیدا ہو" (ص ۵)
ابتداء سن شعور سے مجھ کو تصنیف وتالیف کا شوق رہا ہے اور اکثر اوقات شعر گوئی کا بھی اتفاق ہوا، اپنے اس شوق تصنیف وتالیف میں نے سیکڑوں شعراء ماضی وحال اردو وفارسی کے دیوان، بیسیوں تذکرے، صدہا بیاضیں اکٹھی کیں کتب تواریخ ورسائل، صنائع وبدائع شعری کی بھی اوراق گردانی کی۔ مختلف جلسے دیکھے بڑے بڑے شعراء باکمال کی صحبتوں سے مستفید ہوا جس کا کلام دل کو بھلا معلوم ہوا اپنی بیاض میں درج کر لیا آخر کو اس انتخاب نے کچھ اور ہی رنگ پیدا کیا"
"اب تک اردو زبان کے عام شاعروں کے چند تذکرے مرتب ہوئے ہیں۔ لیکن بجز چار پانچ تذکروں کے اور کوئی تذکرہ

Marfat.com

مجھکو ایسا نہ ملا جس میں انتخاب عمدہ ہو یا براہ انصاف بلا رو رعایت، حالات شعرا مندرج ہوں جس کو ایک مورخ یا محقق سنداً تسلیم کرے۔ ص۸

ہمارے اہبائے جنس میں بڑی خراب رسم یہ رسم رائج ہے کہ بجائے اس کے اپنی تصانیف کو مقبول و مفید عام کریں اپنے ذاتی تعلقات کو دخل دے کر اس کو مدح یا ذم سے بھر دیتے ہیں جس کو کوئی عاقل پسند نہیں کرتا ص۹۔ "

تذکرہ ہائے شعرا میں جو وقعت کی نظر سے دیکھے جا سکتے ہیں ان میں اول درجے پر تذکرہ گلشن بے خار دوسرے درجہ پر سخن شعرا، تیسرے درجے پر تذکرہ گلستانِ بے خزاں، چوتھے درجے پر تذکرہ الشعرا دکن (نادر) ہے ص۹"

"بہ خوفِ طوالت شعرا کا حال نہایت ہی اختصار کے ساتھ لکھا گیا۔ انتخاب کلام اپنے مذاقِ شعر فہمی کے مطابق کیا گیا۔ حتی الوسع نہ کسی کی مذمت سے تعلق رکھا نہ کسی کی بیہودہ مدح سرائی کی۔ جہاں تک ہو سکا امر تحقیق کر کے ظاہر کیا گیا ص۱۰

اس تذکرے کے حصے مقرر کر کے حصہ اول میں شعرا کا کلام حصہ دوم میں شاعرات اردو کا کلام وحال درج ہوا ہے، اندراج نام شعرا میں رعایت حروف تہجی تخلص شاعر کی، کی تاکہ کسی کو آگے پیچھے ہونے کی شکایت نہ رہے "ص۱۰

اس تذکرے کی نوعیت کے متعلق مصنف نے ابتدائی صفحات میں لکھا ہے کہ:۔

"اس تذکرے میں صرف وہی شاعر جلوہ افروز ہیں کہ جو ۱۲۸۸ھ یا اس کے بعد رونق افزا عالم ہستی تھے اور جن حضرات نے ۱۲۸۸ھ ہجری سے پہلے اس دار فانی کو خیرباد کہا ان کا کلام وحال درج تذکرہ نہ ہوا البتہ دیباچہ کو شعرا ماسبق کے کلام سے زینت دی گئی " ص۱۰

مندرجہ بالا عبارت سے پتہ چلتا ہے کہ مصنف نے اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا ہے جو ۱۲۸۸ھ یا اس کے بعد تک زندہ تھے لیکن تذکرہ اس کے یکسر متضاد ہے آغاز تا انجام اس کا مطالعہ یہی بتاتا ہے کہ اس میں وہی شعرا زیر بحث آئے ہیں جو ۱۲۸۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ طباعت کے وقت عبارت درست نہیں کی گئی، ورنہ اگر مذکورہ بالا عبارت میں "بعد" کی جگہ "پہلے" اور "پہلے" کی جگہ "بعد" پڑھیں تو تذکرہ کی نوعیت، مصنف کے قول کے مطابق ہو جاتی ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے دیباچہ کے اختتام پر (صفحہ ۸۳) پر تذکرہ کی نوعیت پر دوبارہ روشنی یوں ڈالی ہے۔

"اب میں دیگر مشاہیر اردو کا کلام بہ ترتیب حروف تہجی گذارش کرتا ہوں اور پھر یاد دلاتا ہوں کہ یہ وہ حضرات ہیں کہ جو ۱۲۸۸ھ سے پہلے اس جہان فانی کو چھوڑ کر راہی عدم ہوئے اور جو فن شعر میں لاجواب اور فصاحت و بلاغت میں استاد [illegible]

اسی طرح خاتمہ پر لکھا ہے کہ" میں حسب وعدہ ان شعرا کا کلام وحال لکھ چکا جو ۱۲۸۸ھ سے پیشتر راہیِ عدم ہوئے ہیں "

ان بیانات سے یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ تذکرہ میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے جو ۱۲۸۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔

اس خصوصیت کے علاوہ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ زبان اردو اور شاعری [illegible] تاریخ ہے ایک مبسوط بحث بھی اس میں شامل ہے۔ یہ بحث "آب حیات" کے مقدمہ کی طرح جامع ہے اور کم و بیش وہی باتیں کہی گئی ہیں جنہیں بعد کو آزاد نے [illegible] کیا اور شہرت دوام حاصل کی افسوس ہے کہ آزاد نے "شمیم سخن" یا اسکے مصنف عبدالحئی کا کوئی حوالہ آب حیات میں نہیں دیا۔ ورنہ آب حیات اور شمیم سخن کا تقابلی مطالعہ صاف پتہ دیتا ہے کہ اردو زبان و شاعری کے سلسلے میں آزاد نے جو کچھ ۱۲۹۷ھ/۱۸۸۰ء میں لکھا ہے اسے محمد فاخر الہ آبادی آٹھ سال پہلے ۱۲۸۹ھ/۱۸۷۲ء میں لکھ چکے تھے۔

Marfat.com

صفا نے تاریخ نظم و زبان اُردو کے سلسلے میں لکھا ہے کہ ۔ "اُردو زبان برج بھاشا سے نکلی ہے" "ادر" نظم اردو کے موجد حضرت امیر خسرو دہلوی ہیں۔" ولی کو انھوں نے احمد آباد گجرات کا باشندہ بتایا ہے اور اس بات کا اعتراف کیا ہے کہ "اُردو زبان کی تکمیل شاعری کا آفتاب دکن سے چمکا ۔"

تاریخ نظم و زبان اردو کے سلسلے میں مصنف نے تقریباً ۸۲ صفحات لکھے ہیں۔ متقدمین شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ نمونہ کلام بھی درج کیا ہے۔ لکھنؤ اور دہلی کے شاعروں کی خصوصیات اور ادبی خدمات کا بڑے قرینے سے الگ جائزہ لیا ہے۔ سوسائٹی اور شاعری اور ادب و اخلاق کے تعلق پر بھی انھوں نے کچھ ایسی باتیں کہی ہیں کہ جدید خیالات کے اعتبار سے وہ آزاد اور حالی کے نہ صرف ہم نوا بلکہ پیش رو معلوم ہوتے ہیں ،

شعرا کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن مصنف نے تاریخ پیدائش اور وفات خاص طور پر دینے کی کوشش کی ہے۔ حالات بھی محتاط ہو کر لکھے گئے ہیں اور اس لحاظ سے یہ تذکرہ اردو کی ادب، تاریخ کے لئے کچھ ایسا مواد فراہم کرتا ہے جو اس سے پہلے کے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتا ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر خسرو	۲۰	سوز سید محمد میر	۳۹	نصیر شاہ نصیر الدین
۲	سعدی دکنی	۲۱	نوا ظہور اللہ خاں	۴۰	ذوق محمد ابراہیم
۳	ولی احمد آبادی	۲۲	وفا وفاء اللہ	۴۱	ممنون نظام الدین
۴	آرزو سراج الدین علیخاں	۲۳	جرأت قلندر بخش	۴۲	غالب اسد اللہ خاں
۵	ناجی محمد شاکر	۲۴	مصحفی غلام ہمدانی	۴۳	مومن محمد مومن خاں
۶	مضمون شرف الدین	۲۵	رنگین سعادت یار خاں	۴۴	احسان عبدالرحمٰن
۷	یک رنگ مصطفےٰ خاں	۲۶	احسن مرزا احسن علی	۴۵	آزردہ صدر الدین
۸	حاتم ظہور الدین	۲۷	اسد میر امانی	۴۶	سوز عبدالکریم
۹	مظہر جان جاناں	۲۸	حیران حیدر علی	۴۷	ظفر بہادر شاہ
۱۰	فغاں اشرف علی	۲۹	افسوس شیر علی	۴۸	شیفتہ محمد مصطفےٰ خاں
۱۱	تاباں عبدالحیٔ	۳۰	انجام امیر خاں	۴۹	ناسخ امام بخش
۱۲	فدوی محمد حسن	۳۱	بیدل عبدالقادر	۵۰	آتش حیدر علی
۱۳	بیان احسن اللہ	۳۲	تجلی میر حسن	۵۱	صبا وزیر علی
۱۴	راسخ شیخ غلام علی	۳۳	حسرت محمد حیات	۵۲	وزیر محمد وزیر
۱۵	سودا محمد رفیع	۳۴	حسرت جعفر علی	۵۳	گویا فقیر محمد خاں
۱۶	میر میر محمد تقی	۳۵	حسن خواجہ حسن	۵۴	زند سید محمد خاں
۱۷	انشاء انشاء اللہ خاں	۳۶	حسن غلام حسن	۵۵	آباد مہدی حسن[1]
۱۸	قائم محمد قیام الدین	۳۷	آفتاب شاہ عالم		
۱۹	درد خواجہ میر درد	۳۸	منت قمر الدین		

[1] یہاں تک جن شعراء کا ذکر کیا گیا ہے وہ تاریخ زبان و نظم اردو کے سلسلے میں مذکور ہیں ۱۲

Marfat.com

۵۶	آباد	محمد یعقوب علی خاں	۸۵	اصغر	ظفر الدولہ	۱۱۴	بیدار	میر محمد علی
۵۷	اثر	عبدالرزاق	۸۶	آصف	وزیر الممالک	۱۱۵	بیمار	شیخ علی
۵۸	اجمل	شاہ محمد اجمل	۸۷	اظہر	غلام علی	۱۱۶	پارسا	فیض پارسا
۵۹	احسن	احسن اللہ	۸۸	اظہر	کرامت علی	۱۱۷	پورن	پورن سنگھ
۶۰	احقر	جواد علی	۸۹	اظہر	امین احمد	۱۱۸	پناہ	محمد پناہ
۶۱	احمد	صمصام الدین	۹۰	اعظم	اعظم شاہ	۱۱۹	پیر	مہاراج سنگھ
۶۲	احمد	احمد بیگ	۹۱	اعظم	اعظم خاں	۱۲۰	تسکین	میر حسین
۶۳	احمد	احمد علی خاں	۹۲	اعلیٰ	میر اعلیٰ	۱۲۱	تسلی	شجاعت علی
۶۴	اختر	اکبر علی	۹۳	آفاق	فرید الدین	۱۲۲	تصور	شاہ نبی
۶۵	اختر	محمد صادق	۹۴	افزوں	سید حسین	۱۲۳	تصویر	میاں بن
۶۶	آرام	پریم ناتھ	۹۵	افسر	احمد یار خاں	۱۲۴	تصویر	حافظ عبداللہ
۶۷	ارشد	ارشد علی	۹۶	افسر	غلام اشرف	۱۲۵	تعشق	سید محمد
۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	افضل	شاہ غلام	۱۲۶	تنہا	محمد عیسیٰ
۶۹	آزاد	غلام حسین	۹۸	اکبر	محمد اکبر خاں	۱۲۷	تہور	غلام فخر الدین
۷۰	آزاد	غلام حسین	۹۹	الم	سید محمد علی	۱۲۸	ثابت	معز الدین
۷۱	اسرار	سپہر شکوہ	۱۰۰	الم	محمد سعد اللہ خاں	۱۲۹	ثریا	امیر علی
۷۲	اسعد	اسعد بخت	۱۰۱	امانت	آغا حسن	۱۳۰	جذب	عزت اللہ
۷۳	اسیر	نہال نبی	۱۰۲	امانت	امانت علی	۱۳۱	جعفری	باقر علی
۷۴	اشرف	غلام اشرف	۱۰۳	امراؤ	امراؤ علی	۱۳۲	جوان	نسیم بیگ
۷۵	آشفتہ	عظیم الدین	۱۰۴	امین	محمد امین الدین	۱۳۳	جوش	نیاز احمد
۷۶	آشفتہ	عنبر شاہجہاں	۱۰۵	امین	محمد امین	۱۳۴	جوشمش	محمد روشن
۷۷	آشفتہ	رضا قلی	۱۰۶	اوج	عبداللہ خاں	۱۳۵	جولاں	الف خاں
۷۸	اشکی	غلام محی الدین	۱۰۷	ایمان	شیر محمد خاں	۱۳۶	جولاں	قائم
۷۹	آشنا	محمد اکرم	۱۰۸	باقر	جلال الدین	۱۳۷	جہاندار	جہاندار شاہ
۸۰	آشنا	میر امیر علی	۱۰۹	بدر	بدر الدین	۱۳۸	چرکین	باقر علی
۸۱	آشنا	سید محمد	۱۱۰	برق	فتح الدولہ	۱۳۹	جہاندار	جہاندار
۸۲	آشنا	زین العابدین	۱۱۱	بسمل	محمد عبدالحکیم	۱۴۰	حافظ	حافظ اشرف
۸۳	آشنا	عبدالکریم	۱۱۲	بندہ	حفیظ اللہ	۱۴۱	حزیں	محمد باقر
۸۴	آشوب	امداد علی	۱۱۳	بیخود	ہادی علی	۱۴۲	حزیں	میر بہادر علی

Marfat.com

۱۴۳	حسام	حسام الدین	۱۷۲	رضی	رضی خاں	۲۰۱	شایق	فیض الدین
۱۴۴	حسن	کاظم حسین	۱۷۳	رفعت	غلام جیلانی	۲۰۲	شرر	محمد جعفر
۱۴۵	حسن	ابوالحسن	۱۷۴	رقت	حبیب النبی	۲۰۳	شرر	میر حافظ
۱۴۶	حسن	جمال الدین	۱۷۵	رمز	فتح الملک	۲۰۴	شرر	غیاث الدین
۱۴۷	حسین	غلام حسین	۱۷۶	رنج	محمد نصیر	۲۰۵	شرر	عبدالغفور
۱۴۸	حشر	رسول بخش	۱۷۷	زار	حافظ امام بخش	۲۰۶	شرف	شرف الدین
۱۴۹	حشمت	محتشم علی	۱۷۸	زار	داؤد اللہ	۲۰۷	شرر	کریم الدین
۱۵۰	حشمت	فخر الدین	۱۷۹	زاہد	ولایت حسین	۲۰۸	ششدر	قادر بخش
۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ	۱۸۰	زکی	محمد زکی	۲۰۹	ششدر	شرف الدین
۱۵۲	حفیظ	محمد حفیظ	۱۸۱	زیب	جمال الدین	۲۱۰	شعلع	محمد اکبر شاہ
۱۵۳	حقیر	میر امام الدین	۱۸۲	سالک	خستہ بخت	۲۱۱	شعور	عبدالرؤف
۱۵۴	حقیر	نبی بخش	۱۸۳	سرنگ	غلام مصطفےٰ	۲۱۲	شعور	محمد سعید الدین
۱۵۵	حیات	حیات خاں	۱۸۴	سحر	ناصر علی	۲۱۳	شغف	نجف علی
۱۵۶	حیران	ولایت علی	۱۸۵	سحر	نواب علی خاں	۲۱۴	شغف	بصارت علی
۱۵۷	خاکسار	محمد یار	۱۸۶	سرور	عزیز الدین	۲۱۵	شکوہ	محمد رضا
۱۵۸	خضر	خضر سلطان	۱۸۷	سرور	میر محمد خاں	۲۱۶	شکیبا	غلام حسین
۱۵۹	خلق	میر احسن خلق	۱۸۸	سرور	فضل علی بیگ	۲۱۷	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۶۰	خلیق	میر مستحسن	۱۸۹	سلطان	طالب علی خاں	۲۱۸	شگفتہ	سیف الدولہ
۱۶۱	خلیل	نواب علی ابراہیم خاں	۱۹۰	سلیمان	محمد سلیمان	۲۱۹	شود	محمود بیگ
۱۶۲	خلیل	شرف الدولہ	۱۹۱	سوزاں	شاہزادہ	۲۲۰	شوق	الٰہی بخش
۱۶۳	دولہ	نظیر الدولہ	۱۹۲	سوزش	محمد عبدالرحمٰن	۲۲۱	شوق	قدرت اللہ
۱۶۴	ذکا	لالہ خوب چند	۱۹۳	سہراب	سہراب بیگ	۲۲۲	شوق	غلام رسول
۱۶۵	ذکی	مہدی	۱۹۴	سید	سید الشعراء	۲۲۳	شوق	محمد بخش
۱۶۶	راسخ	ظفر یاب خاں	۱۹۵	سیف	محمد حسین	۲۲۴	شوق	عنایت اللہ
۱۶۷	راسخ	سعادت علی خاں	۱۹۶	شاداں	چندلال	۲۲۵	شوکت	حنیف علی
۱۶۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۱۹۷	شاکی	بختاور شاہ	۲۲۶	شوکت	حسین علی
۱۶۹	راقم	مظفر علی	۱۹۸	شاہ	محمد شاہ	۲۲۷	شوکت	تصدق علی
۱۷۰	رسا	کریم الدین	۱۹۹	شاہی	نور الدین	۲۲۸	شہرت	امیر بخش
۱۷۱	رشک	علی اوسط	۲۰۰	شائق	محمد نذیر الدین	۲۲۹	شہرت	مرزا حاجی

Marfat.com

۲۳۰	شہرہ	نصیرالدین	۲۵۹	ضاحک	میر غلام حسین	۲۸۸	عاشق	مہدی علی خاں
۲۳۱	شہید	محمد بخش	۲۶۰	ضامن	محمد ضامن	۲۸۹	عاشق	محمد علی خاں
۲۳۲	شہید	فخرالدین	۲۶۱	ضبط	سید حسن شاہ	۲۹۰	عاشقی	آغا حسین قلی خاں
۲۳۳	شہیدی	کرامت علی خاں	۲۶۲	ضرغام	مرزا بہادر بیگ	۲۹۱	عاشور	علی خاں
۲۳۴	شیدا	جھجو خاں	۲۶۳	ضعف	میر عابد حسین	۲۹۲	عاصمی	برہان الدین
۲۳۵	سید	میر ہینگا	۲۶۴	ضعیف	شجاعت علی	۲۹۳	عاصی	نور محمد
۲۳۶	شیدا	قمرالدین	۲۶۵	ضمان	میر محمد کامل	۲۹۴	عاصی	گھن شام داس
۲۳۷	شیدا	محمد حسن خاں	۲۶۶	ضمیر	لالہ گنگا داس	۲۹۵	عاقل	شاہ عاقل
۲۳۸	شیدا	محمد مہدی	۲۶۷	ضو	کمال الدین	۲۹۶	عالی	شاہ عالم
۲۳۹	شیفتہ	عزیز اللہ خاں	۲۶۸	ضیار	ضیا الدین	۲۹۷	عالی	ابوالمعالی مغفور
۲۴۰	صاحب	ظفر یاب خاں	۲۶۹	ضیغم	اکرام الدین احمد	۲۹۸	عباس	میر عباس
۲۴۱	صادق	تہور بیگ	۲۷۰	طالب	امام الدین	۲۹۹	عباس	عباس بیگ
۲۴۲	صادق	میر جعفر علی خاں	۲۷۱	طالب	مولوی الہ داد	۳۰۰	عباس	سید عباس علی
۲۴۳	صادق	صادق علی خاں	۲۷۲	طپاں	مرزا احمد بیگ خاں	۳۰۱	عبد	عبداللہ
۲۴۴	صالح	مرزا مصلح الدین	۲۷۳	طپاں	سید قدرت اللہ	۳۰۲	عبرت	میر ضیا الدین
۲۴۵	صائم	سید رمضان علی	۲۷۴	طپش	محمد اسماعیل	۳۰۳	عبرت	علی حسن خاں
۲۴۶	صبا	لالہ کانجیل	۲۷۵	طرب	لالہ دھومی لال	۳۰۴	عرش	میر حسن عسکری
۲۴۷	صبر	غلام حسین خاں	۲۷۶	طلعت	سعادت علی خاں	۳۰۵	عزت	غیاث الدین
۲۴۸	صبر	لالہ اجودھیا پرشاد	۲۷۷	طور	مرزا محمد رضا بیگ	۳۰۶	عزلت	سید عبدالولی
۲۴۹	صغیر	شاہ نجم الدین	۲۷۸	ظریف	لالہ بینی پرشاد	۳۰۷	عزیز	لالہ بھکاری لال
۲۵۰	صفا	پیر شاہ	۲۷۹	ظفر	نواب نصیر الدولہ تجمل حسین خاں	۳۰۸	عزیز	مولوی محمد عبدالعزیز
۲۵۱	صفا	لالہ منولال	۲۸۰	ظہور	ظہور علی	۳۰۹	عزیز	عزیز الدین
۲۵۲	صفدری	میر صادق علی	۲۸۱	ظہور	لالہ شیونا تھ سنگھ	۳۱۰	عزیز	مہاراج سنگھ
۲۵۳	صفیر	علی صفی اللہ	۲۸۲	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۳۱۱	عشرت	میر غلام علی
۲۵۴	صمیم	تلسی داس	۲۸۳	عاجز	میر غلام حیدر	۳۱۲	عشق	شاہ رکن الدین
۲۵۵	صنعت	کریم الدین	۲۸۴	عاجز	زور آور سنگھ	۳۱۳	عشق	عزت اللہ خاں
۲۵۶	صولت	قاسم علی خاں	۲۸۵	عارف	محمد عارف	۳۱۴	عشق	غلام محی الدین
۲۵۷	صید	عبدالباری	۲۸۶	عارف	عارف علی	۳۱۵	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۲۵۸	ضاحک	مراد بخش	۲۸۷	عارف	زین العابدین خاں	۳۱۶	علوی	عبداللہ خاں

Marfat.com

۳۱۷	عنایت	مولوی عنایت علی	۳۴۶	فضل	مولوی فضل حسین	۳۷۵	کاہش	ہدایت علی
۳۱۸	عیش	عزت سنگھ	۳۴۷	فقیر	سید محی الدین خاں	۳۷۶	کبیر	کبیر علی
۳۱۹	عیشی	علی بخش خاں	۳۴۸	فقیر	میر شمس الدین	۳۷۷	کرم	کرم خاں
۳۲۰	عاقل	منور خاں	۳۴۹	فقیہ	فقیہ الدین	۳۷۸	کرم	غلام ضامن
۳۲۱	غالب	بہادر بیگ خاں	۳۵۰	فیض	جعفر حسن خاں	۳۷۹	کفایت	کفایت اللہ خاں
۳۲۲	غربت	حکیم غلام نبی	۳۵۱	قابل	مرزا علی بخش	۳۸۰	کلیم	میر محمد حسین
۳۲۳	غریب	نصیر الدین	۳۵۲	قادر	سید قادر بخش	۳۸۱	کمال	شاہ کمال الدین
۳۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں	۳۵۳	قادر	عبد القادر خاں	۳۸۲	کوثر	مرزا مہدی
۳۲۵	غفلت	اخوند احمد خاں	۳۵۴	قاسم	میر قاسم علی	۳۸۳	کوچک	مرزا وجیہ الدین
۳۲۶	غلطاں	شیخ کریم بخش	۳۵۵	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۸۴	کیوان	مرزا علی حسین
۳۲۷	غم	مہتاب سنگھ	۳۵۶	قاسم	شیخ قاسم علی	۳۸۵	گرم	محمد مظفر خاں
۳۲۸	غمگین	میر سید علی	۳۵۷	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۸۶	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۳۲۹	غمگین	میر عبد اللہ	۳۵۸	قاصر	مرزا ببر علی بیگ	۳۸۷	گلشن	رائے دہراج
۳۳۰	غمگین	مولوی عبد القادر	۳۵۹	قاضی	قاضی عبد الفتاح	۳۸۸	گماں	نظر علی خاں
۳۳۱	فارغ	میر احمد خاں	۳۶۰	قبول	مہدی علی خاں	۳۸۹	گویا	ولایت علی
۳۳۲	فاطر	پیر بخش	۳۶۱	قدرت	قدرت اللہ	۳۹۰	لطف	مرزا علی
۳۳۳	فدا	امام الدین	۳۶۲	قدسی	محمد اکبر	۳۹۱	لطف	لطف علی خاں
۳۳۴	فدا	مرزا بلند بخت	۳۶۳	قربان	میر محمدی	۳۹۲	لطیف	میر لطیف علی
۳۳۵	فدا	لچھمن رائے	۳۶۴	قربت	غلام نبی خاں	۳۹۳	لکنت	محمد بشیر خاں
۳۳۶	فدوی	مکند لال	۳۶۵	قلق	سید امجد علی	۳۹۴	ماہر	غلام محمد خاں
۳۳۷	فراق	میر مرتضیٰ علی	۳۶۶	قمر	مرزا قمر طالع	۳۹۵	ماہر	فخر الدین خاں
۳۳۸	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۳۶۷	قمر	محمد قمر الدین	۳۹۶	مائل	میر ہدایت علی
۳۳۹	فرحت	میر امید علی	۳۶۸	قمر	قمر الدین	۳۹۷	مائل	میر محمدی
۳۴۰	فرحت	فر اللہ اللہ	۳۶۹	قیس	احمد علی بیگ	۳۹۸	مائل	محمد یار بیگ
۳۴۱	فرد	شاہ ابو الحسن	۳۷۰	قیس	افضل الدین	۳۹۹	مبارک	مبارک شاہ خاں
۳۴۲	فرصت	مرزا الف بیگ	۳۷۱	قیصر	خدا بخش	۴۰۰	مبتلا	مردان علی خاں
۳۴۳	فروغ	نور الدین خاں	۳۷۲	کاظم	کاظم علی	۴۰۱	متقی	میر متقی
۳۴۴	فریاد	مرزا مغل بیگ	۳۷۳	کاخی	کفایت علی	۴۰۲	مشیت	خواجہ فدا علی
۳۴۵	فصیح	مرزا جعفر علی	۳۷۴	کاہش	اولاد علی	۴۰۳	مجبور	شاہ حق رسا

Marfat.com

۴۰۴ مجذوب غلام حیدر بیگ
۴۰۵ مجرد محمد پناہ
۴۰۶ مجرم رحمت اللہ
۴۰۷ مجروح حفیظ حمید النبی
۴۰۸ مجیب مرزا رجب علی بیگ
۴۰۹ محبّ میر ابوالقاسم
۴۱۰ محب شیخ ولی اللہ
۴۱۱ محبت شہباز جنگ
۴۱۲ محبوب محبوب خاں
۴۱۳ محترم محترم علی خاں
۴۱۴ محتشم سید محتشم علی
۴۱۵ محرور خواجہ نبی بخش
۴۱۶ محزون میر ناصر علی
۴۱۷ محزون ظہور النبی
۴۱۸ محزون حکیم ابوالحسن
۴۱۹ محسن محمد محسن
۴۲۰ محسن محسن علی
۴۲۱ محشر محمد اکرام
۴۲۲ محشر مرزا علی لطفی
۴۲۳ محمود علی خاں
۴۲۴ محنت حسن علی بیگ
۴۲۵ مختار مظہر الدین
۴۲۶ مخمور محمد جعفر
۴۲۷ مخمور غلام حسین
۴۲۸ مخمور واجد علی
۴۲۹ مرز میر فضل اللہ
۴۳۰ مرزا علی رضا
۴۳۱ مرزا حسین بخش
۴۳۲ مرزا مرزا جان

۴۳۳ مرشد صاحبزادہ غلام
۴۳۴ مروت صغیر علی
۴۳۵ مرہون علی رضا
۴۳۶ مست فضل علی
۴۳۷ مسرت لالہ شنکر ناتھ
۴۳۸ مسرت وزیر علی
۴۳۹ مسرور پیر بخش
۴۴۰ مسرور غلام حسین
۴۴۱ مسرور سید محمد
۴۴۲ مسکین عبدالواحد
۴۴۳ مسلم فرزند علی
۴۴۴ مشتاق مشتاق حسین
۴۴۵ مشتاق عبداللہ خاں
۴۴۶ مشیر قطب الدین
۴۴۷ مصاحب مصاحب رام
۴۴۸ مصدر ماشاراللہ خاں
۴۴۹ مصروف خان بہادر
۴۵۰ مضطر مرزا خسرو
۴۵۱ مضطر لالہ کنور
۴۵۲ مضطر محمد اسداللہ
۴۵۳ مضطر ذوالفقار علی
۴۵۴ مضطر مظفر خاں
۴۵۵ مضطر رام نرائن
۴۵۶ مضطر مرزا سنگین
۴۵۷ مضطر خلیل احمد
۴۵۸ مضطرب محمد حاجی
۴۵۹ مضطر مظفر علی خاں
۴۶۰ مظفر مظفر بخت
۴۶۱ مظلوم غلام حسین

۴۶۲ معروف نواب الٰہی
۴۶۳ معین معین الدین
۴۶۴ معین معین الدین خاں
۴۶۵ مغموم لالہ رام
۴۶۶ مغموم مشیت علی
۴۶۷ مفتون عبدالرحیم
۴۶۸ مفتون محمد رضا
۴۶۹ مفتون احمد شاہ
۴۷۰ مفتون حکیم دون گوسٹن
۴۷۱ مفتون مرزا کریم بخش
۴۷۲ مفلس محب علی
۴۷۳ مقبول مقبول نبی
۴۷۴ مقبول ابراہیم بیگ
۴۷۵ ممتاز فضل الرحمٰن
۴۷۶ ممتاز نجف علی
۴۷۷ ممنون میر امانت علی
۴۷۸ منتظر نور السلام
۴۷۹ منتظر میاں جان
۴۸۰ منعم لالہ مکند لال
۴۸۱ منیر آفتاب خاں
۴۸۲ منیر وجیہ الدین
۴۸۳ منشی مولچند
۴۸۴ منشی میر محمد حسن
۴۸۵ منصف [illegible] بخش
۴۸۶ منصف منصف علی خاں
۴۸۷ موج خدا بخش
۴۸۸ موجد قادر علی
۴۸۹ موزوں میر فرزند علی
۴۹۰ موزوں مرزا قادر بخش

Marfat.com

۴۹۱ موزوں لالہ چھترہ سنگھ
۴۹۲ مہجور مرزا ہدایت علی
۴۹۳ مہجور محمد بخش
۴۹۴ مہجور
۴۹۵ مہدی جلا الدولہ
۴۹۶ مہر مہر چند
۴۹۷ مہر امین الدولہ
۴۹۸ مہر منصور خاں
۴۹۹ نادان محمد بخش
۵۰۰ نادر ڈاکٹر سید آغا
۵۰۱ ناصر محمد ناصر خاں
۵۰۲ ناصر ناصر جنگ
۵۰۳ ناصر میر ناصر علی
۵۰۴ ناصر سعادت خاں
۵۰۵ ناطق نظام الدین
۵۰۶ ناطق شیخ احمد
۵۰۷ ناظم یوسف علی خاں
۵۰۸ ناظم میر یحییٰ
۵۰۹ نالاں احمد علی
۵۱۰ نالاں میر وارث علی
۵۱۱ نالاں محمد عسکری
۵۱۲ نالاں مرزا محمد جان
۵۱۳ نامی مبارز اللہ
۵۱۴ نثار سدا سکھ لال
۵۱۵ نثار میر عبدالرسول
۵۱۶ نثار محمد امان
۵۱۷ نجات حسن رضا
۵۱۸ نجد محمد عباس
۵۱۹ نجم میر نجم الدین

۵۲۰ نجم میر رضا خاں
۵۲۱ نجم میر نجم الدین
۵۲۲ نجم میر نجم الدین
۵۲۳ ندرت مرزا مغل
۵۲۴ ندیم مرزا علی
۵۲۵ نزہت سید رفیع الدرجات
۵۲۶ نزہت برہان الدین
۵۲۷ نزہت مرزا ارجمند
۵۲۸ نسبت میر احمد علی
۵۲۹ نسیم پنڈت دیا شنکر
۵۳۰ نسیم راجہ کدار ناتھ
۵۳۱ نسیم اصغر علی خاں
۵۳۲ نشاط میر ن شاہ
۵۳۳ نشاط الٰہی بخش
۵۳۴ نشاط البری سنگھ
۵۳۵ نصیر میر ناصر علی
۵۳۶ نصیر محمد نصیر
۵۳۷ نظام عماد الملک
۵۳۸ نظیر ولی محمد
۵۳۹ نعمت عبدالحق
۵۴۰ نفیس اشرف علی
۵۴۱ نقی علی نقی خاں
۵۴۲ نگہت نیاز علی
۵۴۳ نگہت غلام احمد
۵۴۴ نمود شاہزادہ
۵۴۵ نواب نصیر الدین
۵۴۶ نوازش نوازش حسین خاں
۵۴۷ نور نادر حسین
۵۴۸ نور صمصام حیدر

۵۴۹ نور مولا شاہ
۵۵۰ نیاز میر نیاز علی
۵۵۱ نیاز مولانا شاہ
۵۵۲ وارث شاہ وارث الدین
۵۵۳ وارث حاجی شاہ محمد وارث
۵۵۴ واصف حسین بخش
۵۵۵ واصل محمد واصل
۵۵۶ واقف شاہ واقف
۵۵۷ واقف پسر بہادر شاہ
۵۵۸ وحشت ابوالحسن
۵۵۹ وحشت میر بہادر علی
۵۶۰ وحشت غلام علی خاں
۵۶۱ وحشت رشید النبی
۵۶۲ وزیر وزیر علی خاں
۵۶۳ وزیر محمد وزیر
۵۶۴ وسعت محمد مستقیم خاں
۵۶۵ وصال نصرت اللہ خاں
۵۶۶ وفا دارا بخت
۵۶۷ وفا لانوں رائے
۵۶۸ وفا عبدالعلی
۵۶۹ ولا مظہر علی خاں
۵۷۰ ولایت ولایت علی خاں
۵۷۱ ولی ولی محمد
۵۷۲ ولی مرزا محمد ولی دہلوی
۵۷۳ وہاب عبدالوہاب
۵۷۴ وہم محمد علی
۵۷۵ ہاتف مرزا محمد
۵۷۶ ہادی عبدالہادی
۵۷۷ ہادی جواد علی خاں

Marfat.com

۵۷۸	ہادی	سید مہدی	۵۸۵	ہمدم	محفوظ علی	۵۹۲	یاس	انور علی
۵۷۹	ہاشم	محمد ہاشم	۵۸۶	ہوس	مرزا محمد تقی	۵۹۳	یاور	امام الدین
۵۸۰	ہجر	مرزا اصغر حسین	۵۸۷	ہینگا	دہلوی	۵۹۴	یاور	امداد علی
۵۸۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۵۸۸	یاد	غلام حسین	۵۹۵	یقین	انعام اللہ خاں
۵۸۲	ہدہد	عبدالرحمٰن	۵۸۹	یاس	محمد ضیا خاں	۵۹۶	یکدل	دلاور خاں
۵۸۳	ہرچند	ہرچند کشور	۵۹۰	یاس	حکیم خیر الدین	۵۹۷	یمین	احمد علی خاں
۵۸۴	ہمدم	عبید اللہ خاں	۵۹۱	یاس	حسن علی خاں	۵۹۸	یوسف	میر یوسف علی

جمالستان

ایڈیٹر "نگار پاکستان" کے افسانوں اور مقالات کا دوسرا مجموعہ جس میں حسن بیان، ندرت اور پاکیزگی زبان کے بہترین شاہکاروں کے علاوہ بہت سے اجتماعی و معاشرتی مسائل کا حل بھی نظر آئے گا۔ ہر افسانہ ہر مقالہ اپنی جگہ معجزۂ ادب کی حیثیت رکھتا ہے۔

اس ایڈیشن میں متعدد افسانے اور شامل کئے گئے ہیں۔

جو پہلے اڈیشنوں میں نہ تھے۔

قیمت :- چھ روپے ۷۵ پیسے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

Marfat.com

شمیمِ سخن (حصّہ دوم)

مصنف عبدالحیٔ صفا بدایونی

عہد تصنیف و طباعت تذکرے کے آخر میں جو تقریظات اور قطعات تاریخ درج ہیں ان سے اس تذکرے کا سال تصنیف سنہ ۱۲۸۹ھ نکلتا ہے۔ سنہ ۱۸۶۱ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے یہ دوسری بار چھپا تھا۔ اس کا ایک نسخہ میرے پیش نظر ہے اس میں اوسط تقطیع کے ۵۲ صفحے ہیں اصل تذکرہ ۳۶ صفحوں میں ختم ہو جاتا ہے، باقی ۱۶ صفحات تقریظات و قطعات کے لئے مخصوص ہیں ۔ یہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہے۔

خصوصیت تذکرہ اُردو میں ہے اور ریختہ گو شاعرات کے ذکر کے لئے مخصوص کیا گیا ہے۔ اس ذکر میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ فصل اول میں بازاری عورتوں اور دوسری میں پردہ نشیں و باعصمت خواتین کا ذکر ہے۔ مصنّف کا پہلے یہ خیال تھا کہ تذکرے کا حلقہ صرف زندہ شاعرات تک محدود رہے گا لیکن پھر خود ہی یہ شرط اڑا دی ۔

اس میں بھی شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں کلام کا انتخاب بھی یونہی ہے۔ مطبع نول کشور کا جو نسخہ اس وقت میرے سامنے ہے ۔ اس میں حسب ذیل شاعرات شامل ہیں ۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اچیل ہینگن جان	۸	بستی بستی بیگم	۱۵	جان ۔
۲	ادا امیر بیگم	۹	بنو ۔	۱۶	جعفری مسماۃ جعفری
۳	امراؤ امراؤ جان	۱۰	پری بی سیرو	۱۷	چھوٹی مسماۃ چھوٹی
۴	امراؤ امراؤ جان	۱۱	پری پری جان	۱۸	حجاب منی بائی
۵	امیر امیر جاں	۱۲	پکھراج پکھراج بیگم	۱۹	حجاب بنی بائی
۶	امیر امیر بخش	۱۳	پیاری پیاری جان	۲۰	حسن گنا جان
۷	امیر امیر بیگم	۱۴	تسلّی منا جان باشندہ کرنال	۲۱	حسن ؟ وزیر جان

Marfat.com

۲۲	حسین	اخترجان	۵۱	صاحب	امۃ الفاطمہ	۸۰	مہک
۲۳	حشمت	مہرجان	۵۲	صنم	درگاہ	۸۱	ناز
۲۴	حنا	محمدی جان	۵۳	صنم	مہمن	۸۲	ناز
۲۵	حور	-	۵۴	صنوبر	-	۸۳	ناز
۲۶	حور	نوروز جان	۵۵	عزیز	-	۸۴	ناز
۲۷	حیا	-	۵۶	عیدو	-	۸۵	ناز
۲۸	خورشید	خورشید جان	۵۷	فاطمہ	فاطمہ بیگم	۸۶	ناز
۲۹	دلبر	چھوٹی بیگم	۵۸	فرحت	فرحت بیگم	۸۷	نازاں
۳۰	زہرہ	نصیبن	۵۹	فرح	فرح بخش	۸۸	نازک
۳۱	زہرہ	منی بائی	۶۰	فریدن	-	۸۹	نازک
۳۲	زہرہ	-	۶۱	قاتل	عجوبہ جان	۹۰	نجبن
۳۳	زہرہ	لطیفن	۶۲	کمسن	-	۹۱	نزاکت
۳۴	زہرہ	امراؤ جان	۶۳	گنا	گنا جان	۹۲	نزاکت
۳۵	زیب	-	۶۴	گل	نواب جان	۹۳	نزاکت
۳۶	زینب	زینب بیگم	۶۵	گوہر	-	۹۴	نقاب
۳۷	ستم	-	۶۶	گوہر	-	۹۵	نورن
۳۸	سردار	سردار بیگم	۶۷	گوہر	لعل بے بہا	۹۶	نوشابہ
۳۹	شباب	حسین باندی	۶۸	گیتی آرا	-	۹۷	وزیر
۴۰	شباب	محمدی جان	۶۹	لطیف	اللہ جوائی	۹۸	یاد
۴۱	شرارت	امیرجان	۷۰	ماہ	منجھلی بیگم	۹۹	یاسمین
۴۲	شرفن	-	۷۱	ماہ لقا	-		
۴۳	شرم	امامی جان	۷۲	مخمور	حسینی بیگم	۱۰۰	اختر
۴۴	شرم	-	۷۳	مزیب	-	۱۰۱	امراؤ
۴۵	شریہ	-	۷۴	مستور	مستور بیگم	۱۰۲	بسم اللہ
۴۶	شوخ	ممولا جان	۷۵	مشتری	قمرن جاں	۱۰۳	بہو
۴۷	شوق	کریم بخش	۷۶	معشوق	بی صلح یہودن	۱۰۴	بیگم
۴۸	شیریں	شیریں جان	۷۷	مغل	بیبا جان	۱۰۵	بیگم
۴۹	شیرین	-	۷۸	منو	منوجان	۱۰۶	پارسا
۵۰	شیریں	شیریں وحید	۷۹	مہر	جینا جان	۱۰۷	ثریا

۸۰	مہک	-
۸۱	ناز	-
۸۲	ناز	بندی جان
۸۳	ناز	اچھی بی
۸۴	ناز	بی جان
۸۵	ناز	گیتی آرا بیگم
۸۶	ناز	امیرجان
۸۷	نازاں	ننھی جان
۸۸	نازک	زینت جان
۸۹	نازک	فتن جان
۹۰	نجبن	-
۹۱	نزاکت	رمجو
۹۲	نزاکت	کندو
۹۳	نزاکت	-
۹۴	نقاب	حمیدن بائی
۹۵	نورن	مسماۃ نورن
۹۶	نوشابہ	امجدی جان
۹۷	وزیر	وزیر بیگم
۹۸	یاد	-
۹۹	یاسمین	تومن

۱۰۰	اختر	نواب اختر محل
۱۰۱	امراؤ	حسینی بیگم
۱۰۲	بسم اللہ	بسم اللہ بیگم
۱۰۳	بہو	بہو بیگم
۱۰۴	بیگم	-
۱۰۵	بیگم	رشک محل
۱۰۶	پارسا	-
۱۰۷	ثریا	ثنڑی بیگم

Marfat.com

۱۰۸	جانی	بیگم جان	۱۲۰	سلطان	سلطان بیگم	۱۳۲	غریب
۱۰۹	جعفری	کاملہ بیگم	۱۲۱	شرم	شمس النساء بیگم	۱۳۳	فاطمہ
۱۱۰	حجاب	عسکری بیگم	۱۲۲	شوخ	گنا بیگم	۱۳۴	قمر
۱۱۱	حجاب	-	۱۲۳	شیریں	نواب شاہجہاں بیگم صاحبہ	۱۳۵	قمر
۱۱۲	حجاب	نواب بیگم	۱۲۴	صدر	نواب صدر محل	۱۳۶	کنیز
۱۱۳	حیا	حیات النسا بیگم	۱۲۵	ضرورت	شرف النساء بیگم	۱۳۷	کیفی
۱۱۴	حیدری	حیدری خانم	۱۲۶	ضیاء	ضیائی بیگم	۱۳۸	گوہر
۱۱۵	خفی	بادشاہ بیگم	۱۲۷	عابد	نواب امراد بیگم	۱۳۹	ماہ
۱۱۶	خورشید	-	۱۲۸	عالم	نواب بادشاہ محل	۱۴۰	محبوب
۱۱۷	دلھن	دلہن بیگم	۱۲۹	عشرت	نواب عشرت محل	۱۴۱	مخفی
۱۱۸	رادیہ	-	۱۳۰	عصمت	عصمت	۱۴۲	مطلوب
۱۱۹	رعنائی	قدسیہ بیگم	۱۳۱	عفت	نجم النساء بیگم	۱۴۳	ناز
						۱۴۴	یاسمین

نواب محبوب بیگم
قادری بیگم
حیدری بیگم
قمر النساء
فاطمہ کنیز
-
گوہر بیگم
-
نواب محبوب بیگم
سلطان جہاں بیگم
فضل النساء بیگم
-
چنبیلی

شہاب کی سرگزشت

حضرت نیاز کا وہ عدیم المثال افسانہ جو اردو زبان میں بالکل پہلی مرتبہ سیرت نگاری کے اصول پر لکھا گیا ہے۔ اس کی زبان، تخیل، اس کی نزاکت بیان، اسکی انشائے عالیہ سحر حلال کے درجہ تک پہنچتی ہے۔

یہ ایڈیشن نہایت صحیح اور خوشخط ہے۔

قیمت:- دو روپے ۵۰ پیسے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

Marfat.com

انتخابِ یادگار

مصنّف امیر احمد مینائی

عہد تصنیف طباعت "انتخاب یادگار" تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۰ھ / ۱۸۷۳ء نکلتا ہے یہ اس کے تکملہ کا سال ہے۔ ورنہ تذکرے کا آغاز ۱۲۸۹ھ میں ہو چکا تھا۔

یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۷ھ میں تاج المطابع رامپور سے شائع ہوا۔ پہلے حصے میں ۱۶۸ اور دوسرے میں ۲۰۶ صفحات ہیں۔ آخر میں آغا علی نقی متخلص بہ غنی کی تقریظ ہے۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شعرائے رامپور کا ذکر کیا گیا ہے۔ دیباچے میں اس تذکرے کی خصوصیات کو مصنّف نے یوں بیان کیا ہے کہ " راقم الحروف نے اس تذکرے کو دو طبقوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقۂ اوّل میں والیانِ ریاست کا ذکر ہے۔ بہ ترتیب زمانہ حکومت در ریاست زیب افزائے ناصیہ کتاب ہے اور طبقہ ثانی میں بہ ترتیب حروفِ تہجی اور شاعروں کا حال مختصر اور کلام انتخاب ہے اور خاندان عالیشان ریاست کے سخندان بلفظ صاحبزادہ تعبیر کئے گئے ہیں۔ اور مجموعہ شعرا اس تذکرے میں چار سو دس ہیں اور چونکہ اس تذکرے میں عربی، فارسی، اردو لہٰذا بھاکا چاروں زبانوں کے شاعر ہیں اور بعض اہل سخن کئی زبانوں کی شاعری کے ماہر ہیں اور ان امور کی طرف بھی اشعار منظور ہیں۔ لہٰذا فہرست میں ان کے اسماء کے ساتھ عربی کی علامت " ع " اور فارسی کی علامت " ف " اور اردو کی علامت " ا " اور بھاکا کی علامت " ب " اور فارسی عربی کی علامت " فع " اور فارسی اردو کی علامت " فا " اور فارسی اردو بھاکا کی علامت " فبا " اور اردو بھاکا کی علامت " با " مذکور ہے اور مخفی نہ رہے کہ جو شعرا دو زبانوں کے شاعر ہیں اور دونوں زبانوں میں ان کے تخلص مختلف ہیں تو وہ دونوں تخلص بہ اعتبار حروف تہجی اپنے اپنے محل پر لکھے گئے ہیں، جیسے "عنبر شاہ خاں" کہ فارسی میں " عنبر " اور اردو میں " آشفتہ " تخلص کرتے ہیں تو صورت الف میں آشفتہ اور حرف عین میں عنبر لکھا گیا ہے اور ہر شاعر کے استاد کا نام اور مقدار عمر اور ولدیت اور در صورت متوفی ہونے کے تاریخ و ماہ و سال رحلت لکھنے کا اس تذکرے میں التزام کیا ہے "

یہ ایسی خصوصیات ہیں جو " انتخاب یادگار " کے سوا کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ شعرا کے حالات عموماً مستند ہیں اور انتخاب کلام میں جملہ اصناف کو ملحوظ رکھا گیا ہے۔

Marfat.com

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	علامت	نمبر شمار	تخلص و نام	علامت	نمبر شمار	تخلص و نام	علامت
طبقہ اول در ذکر والیان مملکت بترتیب زمانہ حکومت								
۱	نواب علی محمد خاں		۲۶	اختر شیخ رمضان علی	ا	۵۱	باقر باقر خاں	ا
۲	نواب مجمے سعد اللہ خاں		۲۷	اخگر صاحبزادہ ہادی یار خاں	ا	۵۲	بحر شیخ امداد علی	ا
۳	نواب محمد عبد اللہ خاں عاصی	فنا	۲۸	اخگر محمد جان خاں	ا	۵۳	بدی چند	ب
۴	نواب محمد فیض اللہ خاں		۲۹	از حگر فتحیاب خاں	ا	۵۴	بزمی عبد اللہ خاں	ا
۵	حاجی نواب غلام محمد خاں		۳۰	اسد صاحبزادہ محمد اسد علیخاں	ا	۵۵	بسمل شیخ محمد زماں	ا
۶	نواب احمد علی خاں رند		۳۱	اسیر جناب منشی مظفر علی	فا	۵۶	بسمل حاجی نصر اللہ خاں	ا
۷	نواب محمد سعید خاں		۳۲	اشرف صاحبزادہ اشرف علیخاں	ا	۵۷	بسمل ولی محمد خاں	ف
۸	نواب محمد یوسف علی خاں ناظم		۳۳	اشک سید قطب الدین	ا	۵۸	بسمل محمد عبد العزیز خاں	ا
۹	نواب کلب علیخاں نواب		۳۴	اصغر صاحبزادہ اصغر علیخاں	ا	۵۹	بشیر خواجہ محمد بشیر	ف
طبقہ دوم در ذکر شعرائے متوطن و متوسل این دار الریاسۃ بترتیب حروف تہجی			۳۵	اظہر شیخ امین احمد	ا	۶۰	بشیر محمد بشیر خاں	ا
۱۰	آرام سید نجف علی	ا	۳۶	افزوں سید حسین شاہ	ا	۶۱	بلخی محمد سیف الدین خاں	ع
۱۱	آزاد حکیم غلام حسین خاں	ا	۳۷	افسر صاحبزادہ احمد یار خاں	ا	۶۲	بلدیو چوبی بلدیو داس	ب
۱۲	آشفتہ مولوی محمد سعد اللہ	فع	۳۸	افغاں محمد نور خاں	ا	۶۳	بلیغ قطب بخش عرف قطب الدولہ	ف
۱۳	آشفتہ غبر شاہ خاں	ا	۳۹	افکار صاحبزادہ اصغر علیخاں	ا	۶۴	بندہ مولوی حفظ اللہ	ا
۱۴	آشنا مرزا محمد اکرم	ا	۴۰	اکبر محمد اکبر علیخاں	ا	۶۵	بنسی چوبی بنسی دہر	ب
۱۵	آہ شیخ محمد فرید الزماں خاں	فا	۴۱	اکبر صاحبزادہ محمد اکبر خاں	ا	۶۶	بہار چنبیلی لال	ا
۱۶	آحسان سید احسان علی	ا	۴۲	اکرم مولوی محمد اکرم	ا	۶۷	بیتاب صاحبزادہ محمد عباس علیخاں بہادر	ا
۱۷	احسن حکیم مظہر احسن خاں	فا	۴۳	الم صاحبزادہ امداد علیخاں	ا	۶۸	بیچین حاتم علیخاں	ا
۱۸	احقر سید حافظ مجیب علی	ف	۴۴	امداد صاحبزادہ امداد علیخاں	ا	۶۹	بیخود عبد الرحمٰن	ا
۱۹	احمد میاں یمین الدین احمد	ا	۴۵	امیر صاحبزادہ محمد یار خاں	ا	۷۰	بیڈھب مظفر شاہ خاں	ا
۲۰	احمد شیخ احمد علی	ف	۴۶	امیر صاحبزادہ امیر اللہ خاں	ا	۷۱	پران پران سکھ	ب
۲۱	احمد میاں احمد علی شاہ	فا	۴۷	امیر سید محمد امیر شاہ	فا	۷۲	پناہ میر پناہ علی	ا
۲۲	احمد احمد خاں	ا	۴۸	امیر امیر احمد مولف	فا	۷۳	تاب صاحبزادہ امداد اللہ خاں	با
۲۳	احمد سید احمد نذر	ا	۴۹	انور محمد انور شاہ قادری	ف	۷۴	تپش محمد نظام علی خاں	ا
۲۴	احمد سید احمد علی	ا	۵۰	انور امام الدین خاں	ا	۷۵	بیمار شیخ علی بخش	ا
۲۵	احمد احمد اللہ خاں	ا						

Marfat.com

۷۶	تراب	سید تراب شاہ	فا	۱۰۵	جیب	محمد حبیب الرحمن	فا	۱۳۴	حیرت	بخشی کنھاری لال	ف
۷۷	تسکین	میر حسین	ا	۱۰۶	حرمت	شیخ غلام علی	ف	۱۳۵	خان زادہ	مبارک شاہ خاں	ا
۷۸	تسلیم	کبیر خاں	فا	۱۰۷	حرمت	شیخ محمد حسن	ا	۱۳۶	خرد	صاحبزادہ مرتضیٰ خاں	ا
۷۹	تسلیم	حاتم خاں	ا	۱۰۸	حرمت	شہامت خاں	ف	۱۳۷	خلیل	شاہ خلیل احمد	ا
۸۰	تسلیم	شیخ امیر اللہ	ا	۱۰۹	حریف	میاں غلام حسین	ف	۱۳۸	خورشید	کریم خاں	ا
۸۱	تفضل	تفضل حسین خاں	ا	۱۱۰	حزیں	صاحبزادہ غلام محی الدین	ا	۱۳۹	خورشید	میاں خورشید میاں	ا
۸۲	تمکین	سید محمد بنے	ا	۱۱۱	حسرت	ذوق رام	فا	۱۴۰	خوشدل	من بہادن لال	ف
۸۳	تمکین	مرزا ابوالقاسم	ف	۱۱۲	حسرت	محمد علی خاں	ا	۱۴۱	خوشنود	سید خوشنود شاہ	ا
۸۴	تمیز	سید علی حسن شاہ	ا	۱۱۳	حسن	میرزا کاظم حسین	ا	۱۴۲	خیالی	حسین علی خاں	ف
۸۵	تمیز	غلام احمد	ا	۱۱۴	حسن	میاں غلام حسین	ا	۱۴۳	داغ	نواب مرزا خاں	ا
۸۶	تنہا	نظام الدین خاں	ا	۱۱۵	حسن	شاہ محمد حسن	ا	۱۴۴	دت	پنڈت دترام	ب
۸۷	توکل	سید عبداللہ	ف	۱۱۶	حسن	میرزا محمد حسن	ا	۱۴۵	دلادر	سید دلادر علی	ا
۸۸	ثابت	سید اصغر علی	ا	۱۱۷	حسن	مولوی حسن علی خاں	ف	۱۴۶	دہن سنگھ		ب
۸۹	ثاقب	شیخ سیف اللہ	ف	۱۱۸	حسن	میرزا علی حسن	ا	۱۴۷	ذکی	شیخ مہدی علی	فا
۹۰	ثروت	صاحبزادہ کریم اللہ خاں	ا	۱۱۹	حسن	احمد حسن خاں	ا	۱۴۸	راحت	شیخ احمد حسین	ا
۹۱	جان	صاحب میر یار علی	ا	۱۲۰	حسیب	میاں حسیب احمد	ا	۱۴۹	راز	نظام الدین خاں	ا
۹۲	جانی	مولوی قمر الدین	ا	۱۲۱	حسین	صاحبزادہ غلام حسین خان	ا	۱۵۰	راسخ	عنایت اللہ خاں	ا
۹۳	جاوید	عبدالنبی خاں	ا	۱۲۲	حسین	میر حسین علی	ف	۱۵۱	راحت	شاہ رؤف احمد	ا
۹۴	جلال	میر ضامن علی	ا	۱۲۳	حسین	میر حسین علی	ف	۱۵۲	رفیق	مولوی محمد وجیہ الزماں خاں	فا
۹۵	جلال	مولوی جلال الدین	ف	۱۲۴	حسین	آغا محمد حسین	ف	۱۵۳	رحیم	صاحبزادہ رحیم اللہ خاں	ا
۹۶	جلال	مولوی جلال الدین احمد خاں	فا	۱۲۵	حشمت	محمد ناصر خاں	ف	۱۵۴	رزمی	یعقوب خاں	ا
۹۷	جمشید	محمد حسن رضا	ا	۱۲۶	حشمت	حشمت علی خاں	ا	۱۵۵	رسا	میر احمد علی	ا
۹۸	جمیل	آغا علی نقی خاں	ا	۱۲۷	حفیظ	مولوی حفیظ اللہ	ف	۱۵۶	رسا	منشی انبا پرشاد	ا
۹۹	جوہر	برجباسی لال	فا	۱۲۸	حیا	شاہزادہ مرزا رحیم الدین حسان	ا	۱۵۷	رسوا	صاحبزادہ سجاد علی خاں	ا
۱۰۰	حافظ	منشی اکرام الدین	ا	۱۲۹	حیات	مولوی محمد حیات	فا	۱۵۸	رضا	صاحبزادہ علیم اللہ خاں	ا
۱۰۱	حافظ	قاسم علی خاں	ا	۱۳۰	حیدر	صاحبزادہ محمد حیدر علی خاں بہادر	ا	۱۵۹	رضا	میرزا رضا حسین	فا
۱۰۲	حافظ	محمد یونس	ف	۱۳۱	حیدر	صاحبزادہ غلام حیدر خاں	ا	۱۶۰	رضا	غلام رضا	ا
۱۰۳	حافظ	سید محمد مجتبیٰ	ا	۱۳۲	حیدر	آغا برہان الدین حیدر	ا	۱۶۱	رضا	—	ا
۱۰۴	حاجی	عبدالجبار خاں	ف	۱۳۳	حیدر	حیدر علی خاں	ا	۱۶۲	رضا	میر رضا علی	ا

Marfat.com

۱۶۳	رفعت	مولوی غلام جیلانی	فا	۱۹۲	شرر	یعقوب علی خاں	۱	۲۲۱	صفت	میر سلہو	ف
۱۶۴	رفعت	رام دولار	ا	۱۹۳	شرر	عبدالعزیز خاں	۱	۲۲۲	صفت	شیخ کریم الدین	۱
۱۶۵	رفیق	میرزا علی حسین	ا	۱۹۴	شرف	محمد انعام اللہ خاں	۱	۲۲۳	صوفی	شیخ محمد عبدالخالق	۱
۱۶۶	رقت	مولوی حبیب النبی	ا	۱۹۵	شریف	شریف احمد	۱	۲۲۴	ضابط	احمد علیخاں	۱
۱۶۷	رگناتہ	چوبی رگھناتھ پرشاد	ب	۱۹۶	ششدر	میر شرف الدین	۱	۲۲۵	ضبط	نیاز علی خاں	۱
۱۶۸	زخمی	صاحبزادہ غلام حضرت خاں	فا	۱۹۷	شعور	میر سعد الدین خاں	فا	۲۲۶	ضیا	سید حسین علی خاں	۱
۱۶۹	ذکی	سید محمد ذکی	〃	۱۹۸	شغا	سید محمد جعفر شاہ	۱	۲۲۷	ضیا	حکیم مہدی علی خاں	فا
۱۷۰	ساقی	رام چرن داس	ا	۱۹۹	شفقت	سید نجف علی	۱	۲۲۸	ضیغم	میاں اکرام الدین	۱
۱۷۱	ساکت	ہدایت علی خاں	ا	۲۰۰	شفیق	سید صفدر حسین	۱	۲۲۹	طالب	مولوی الہ داد	فا
۱۷۲	سالک	اسمٰعیل شاہ خاں	فا	۲۰۱	شمیم	معظم علی خاں	۱	۲۳۰	طالب	عبدالرزاق خاں	ف
۱۷۳	ست	ست نرائن	ب	۲۰۲	شوق	مولوی قدرت اللہ	۱	۲۳۱	طلعت	محمد سعادت علیخاں	۱
۱۷۴	سہاب	نصیر احمد خاں	ا	۲۰۳	شوکت	صاحبزادہ محب علیخاں	۱	۲۳۲	طلوع	شیخ شمس الدین	۱
۱۷۵	سراج	مولوی سراج الدین احمد خاں	فا	۲۰۴	شوکت	مرزا امام الدین	۱	۲۳۳	ظریف	صاحبزادہ محمد عبداللہ خاں	ا
۱۷۶	سرخوش	محمد سلیم الزماں خاں	ا	۲۰۵	شہاب	شہاب الدین خاں	۱	۲۳۴	ظہیری	عبداللہ خاں	ف
۱۷۷	سروری	نواب محمد کاظم علیخاں بہادر	ف	۲۰۶	شیدا	کاظم خاں	ف	۲۳۵	عابد - صاحبزادہ زین العابدین عرف		۱
۱۷۸	سردش	صاحبزادہ عبدالوہاب خاں	ا	۲۰۷	شیدا	شیخ احمد حسین	۱	۲۳۶	عابد - صاحبزادہ زین العابدین خاں	کلن خاں	۱
۱۷۹	سعید	محمد سعید اللہ خاں	ا	۲۰۸	شیدا	مولوی محمد حسن خاں	۱	۲۳۷	عابد	سید عابد حسین	۱
۱۸۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں بہادر	ا	۲۰۹	شیدا	آغا محمد علی	ف	۲۳۸	عاجز	حسن علی خاں	۱
۱۸۱	سلیم	محمد سلیم الزماں خاں	〃	۲۱۰	شیفتہ	صاحبزادہ عزیز اللہ خاں	۱	۲۳۹	عاشق	خان بہادر خاں	۱
۱۸۲	سوز	سید حمید شاہ	ا	۲۱۱	صابر	مولوی نصیر الدین خاں	فا	۲۴۰	عاشق	محمد اسمٰعیل خاں	۱
۱۸۳	شاد	میاں فضل علی	ا	۲۱۲	صاحب	جارج فانہوم	فا	۲۴۱	عاشق	سید غیاث الدین	۱
۱۸۴	شاد	نظیر شاہ خاں	ف	۲۱۳	صادق	سید صادق شاہ	ا	۲۴۲	عاصی	صاحبزادہ مبارک علیخاں	۱
۱۸۵	شاداں	حسین علی خاں	ف	۲۱۴	صائم	سید رضوان علی	ا	۲۴۳	عاصی	صاحبزادہ گوہر علیخاں	۱
۱۸۶	شاغل	آغا میرزا	فا	۲۱۵	صبا	محمد صابر حسین	فا	۲۴۴	عاصی	شیخ محمد عنایت اللہ	۱
۱۸۷	شاکر	میاں نجیب شاہ	ف	۲۱۶	صبا	منشی گوبند لال	〃	۲۴۵	عاصی	محمد سراج الدین خاں	۱
۱۸۸	شائق	عبدالرزاق خاں	فا	۲۱۷	صغیر	چھوٹے خاں	ا	۲۴۶	عاصی		۱
۱۸۹	شائق	جانی صاحب	ا	۲۱۸	صفا	آغا نادر مرزا	ا	۲۴۷	عاقل	صاحبزادہ بنا علیخاں	ا
۱۹۰	شائق	سید وارث حسن	ا	۲۱۹	صفدر	صاحبزادہ محمد صفدر علیخاں ثانی	ا	۲۴۸	عاقل	میر مہدی حسین	ا
۱۹۱	شجاعت	صاحبزادہ شجاعت علیخاں	ا	۲۲۰	صفدر	صاحبزادہ صفدر علیخاں ثانی	ا	۲۴۹	عالم	عالم شاہ خاں	ا

Marfat.com

۲۵۰	عباس	مرزا عباس بیگ	ا	۲۷۹	غمگین	مولوی عبدالقادر خاں	فا	۳۰۸	قائم	شیخ قیام الدین	فا
۲۵۱	عباس	عباس خاں	ا	۲۸۰	غمین	حکیم عطاءاللہ	فا	۳۰۹	قدیر	غلام حسین خاں	ا
۲۵۲	عباس	عباس خاں ثانی	ف	۲۸۱	غمین	مرزا معین الدین	فا	۳۱۰	قربان علی		ا
۲۵۳	عباس	سید عباس علی	ا	۲۸۲	غنی	آغا علی نقی	ا	۳۱۱	قربت	حافظ غلام نبی	ا
۲۵۴	عبرت	میر ضیاءالدین	فا	۲۸۳	فاخر	حکیم احمد خاں	فا	۳۱۲	قلاس	عبدالرحمن	ف
۲۵۵	عثمان	سید عثمان علی	ا	۲۸۴	فاخر	حکیم فاخرالدین	ا	۳۱۳	قلق	خواجہ ارشد علیخاں	ا
۲۵۶	عجمی	ہیرالال	ف	۲۸۵	فائق	محمد میرزا	فا	۳۱۴	قمر	حافظ محمد احمد	فا
۲۵۷	عجیب	دمودر داس	ا	۲۸۶	فائق	بلاقی رام	فا	۳۱۵	قیاس	بلاس رائے	ا
۲۵۸	عدیل	میر عوض علی خوشنویس	فا	۲۸۷	فدا	صاحبزادہ فدا علی خاں	ا	۳۱۶	قیام	محمد شاہ خاں	ا
۲۵۹	عروج	منشی احمد حسن خاں	ا	۲۸۸	فدا	شیخ محمود علی	ا	۳۱۷	قیامت	لالہ چھیدالال	ف
۲۶۰	عزت	مولوی محمد غیاث الدین	فا	۲۸۹	فدا	سید فدا علی	ا	۳۱۸	قیس	مولوی محمد عثمان صاحب بہادر	ف
۲۶۱	عزیز	عبدالکریم خاں	فا	۲۹۰	فرحت	صاحبزادہ حبیب اللہ خاں	ا	۳۱۹	کادش	محمد شاہ خاں	ا
۲۶۲	عشرت	صاحبزادہ عشرت علی خاں	ا	۲۹۱	فرحت	حکیم نصیرالدین خاں	ا	۳۲۰	کرامت	صاحبزادہ کرامت علیخاں	ا
۲۶۳	عشرت	میر غلام علی	ا	۲۹۲	فرحت	اکبر شاہ خاں	ا	۳۲۱	اکرم	مرزا مکھو عرف کرم خاں	ا
۲۶۴	عشقی	شیخ غلام محی الدین	ا	۲۹۳	فرحت	میر محمد حسین	فا	۳۲۲	کریم	محمد کریم اللہ خاں	ف
۲۶۵	علی	سید زین العابدین	فا	۲۹۴	فرقت	مولوی قیام الدین	فا	۳۲۳	کشتہ	شیخ رحیم بخش	ا
۲۶۶	علی	محمد علی حسین خاں	ف	۲۹۵	فصیح	مولوی فصیح الزماں خاں	فا	۳۲۴	کشور	چوبی کشور داس	ب
۲۶۷	علیل	محمد نصیرالدین خاں	ا	۲۹۶	فصیح	محمد عبدالرحیم خاں	ا	۳۲۵	کفایت	صاحبزادہ کفایت اللہ خاں	فا
۲۶۸	عمر	مولانا شاہ محمد عمر صاحب	فا	۲۹۷	فضل	شیخ فضل احمد	ا	۳۲۶	کیفی	محمد ایوب خاں	فا
۲۶۹	عنایت	صاحبزادہ عنایت علیخاں	ا	۲۹۸	فضل حق		ع	۳۲۷	گرم	مظفر خاں	ا
۲۷۰	عنایت	عنایت حسین خاں	ا	۲۹۹	فقیر	سید عبدالرزاق	ا	۳۲۸	گلزار	حسین جعفر عرف بہادر الدولہ	ا
۲۷۱	عنبر	عنبر شاہ خاں	ف	۳۰۰	فقیہ	مولوی فقیہ الدین	فا	۳۲۹	گوال	گوال رائے	ب
۲۷۲	عیش	میر سعادت علی	ا	۳۰۱	فہیم	میرزا فہیم الدین	ا	۳۳۰	گوہر	محبتی خاں	ا
۲۷۳	غالب	مرزا اسداللہ خاں	فا	۳۰۲	فیاض	محمد فیاض خاں	ف	۳۳۱	گوہر	جوالا پرشاد	فا
۲۷۴	غالب	حکیم غلام نجف خاں	ا	۳۰۳	قادر	صاحبزادہ عبدالقادر	ا	۳۳۲	لائق	لالہ کنجھاری لال	ف
۲۷۵	غربت	صاحبزادہ ہدایت علی خاں	ا	۳۰۴	قادری	سید شاہ غلام حیدانی	ف	۳۳۳	لذت	لالہ کنور سین	ف
۲۷۶	غریب	شیخ الٰہی بخش خوشنویس	فا	۳۰۵	قاسم	قاسم علی خاں	ا	۳۳۴	لطافت	سید لطافت علی	ا
۲۷۷	غفلت	اخوندزادہ احمد خاں	ا	۳۰۶	قاصر	حافظ علی احسن	فا	۳۳۵	لکنت	محمد شیر خاں	ا
۲۷۸	غمگین	میر عبداللہ	ا	۳۰۷	قاہر	سید عبدالقادر	ف	۳۳۶	ماہر	غلام محمد خاں	ا

Marfat.com

۳۳۷	مائل	سید عبدالرزاق	ا	۳۶۷	مفتوں	صاحبزادہ فصیح اللہ خاں	ا	۳۹۷	نحیف	صاحبزادہ محمد مہدی علیخاں	ا
۳۳۸	مائل	سید قدرت علی	ا	۳۶۸	مفتوں	سید احمد شاہ	ا	۳۹۸	نزہت	سید رفیع الدرجات	فا
۳۳۹	مبارک	مبارک شاہ خاں	ا	۳۶۹	مفلس	میر محب علی	ا	۳۹۹	نظام	سید نظام شاہ	ا
۳۴۰	مبارک	مبارک شاہ خاں ثانی	ا	۳۷۰	مکدر	احمد نور خاں	ا	۴۰۰	نعیم	میر محمد نعیم	ف
۳۴۱	مجروح	حافظ عبدالنبی	ا	۳۷۱	ممتاز	مہدی علی خاں	ا	۴۰۱	نیاز	مولوی نیاز اللہ	ف
۳۴۲	محب	میر مجاور علی	ا	۳۷۲	منت	احمد علی	ا	۴۰۲	نیر	صاحبزادہ ممتاز علیخاں	ا
۳۴۳	محمود	محمود خاں	ا	۳۷۳	منعم	قاضی نور الحق	ف	۴۰۳	نیر	حکیم محمد حسن خاں	فا
۳۴۴	محب	حکیم عبدالکریم	ف	۳۷۴	منور	سید منور شاہ	ا	۴۰۴	نیر	سید منور علی	ا
۳۴۵	محنت	-	ا	۳۷۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین	فا	۴۰۵	واثق	سید جعفر شاہ	ا
۳۴۶	محو	محمد مجتبیٰ خاں	ا	۳۷۶	موجد	حشمت علی خاں	ا	۴۰۶	واحد	شیخ واحد علی	ا
۳۴۷	محوی	آغا یوسف علیخاں	ف	۳۷۷	مہدی	صاحبزادہ مہدی علیخاں	ا	۴۰۷	واقف	عبدالقادر خاں	ا
۳۴۸	مختار	سید مظہر الدین	فا	۳۷۸	مہدی	محمد مہدی	ا	۴۰۸	وحید	صاحبزادہ وحید اللہ خاں	ا
۳۴۹	مخلص	خلیفہ احمد یار خاں	ف	۳۷۹	مہر	میر سعادت علی	ا	۴۰۹	وزیر	وزیر علیخاں	فا
۳۵۰	مرتضیٰ	سید مرتضیٰ خوشنویس	فا	۳۸۰	مہر	سید مہربان علی	ف	۴۱۰	وزیر	سید محمد وزیر علی	ا
۳۵۱	مرتضیٰ	مرتضیٰ خاں	ا	۳۸۱	ناچار		ا	۴۱۱	وسعت	محمد مستقیم خاں	ا
۳۵۲	مرشد	حضرت مولانا مرشد	ف	۳۸۲	نادان	امراؤ میرزا	ا	۴۱۲	وصال	مرزا محمد مرتضیٰ	ا
۳۵۳	مرشد	سید غلام مرشد	ا	۳۸۳	نادر	صاحبزادہ محمد علیخاں	ا	۴۱۳	وفا	حاجی گل محمد خاں	ف
۳۵۴	مرشد	صاحبزادہ غلام مرتضیٰ خاں	ا	۳۸۴	ناصر	ناصر خاں	ف	۴۱۴	وفا	مرزا علیم الدین	ا
۳۵۵	مسکین	مولوی غلام قادر	ا	۳۸۵	ناصر	مولوی محمد ناصر خاں	فا	۴۱۵	ولا	مرزا جعفر علی بیگ	ا
۳۵۶	مشتاق	غلام رسول خاں	ا	۳۸۶	ناطق	مبارک شاہ خاں	ا	۴۱۶	وہاب	سید عبدالوہاب	فا
۳۵۷	مضطر	مولوی عبدالنبی	ف	۳۸۷	ناظر	میر ناظر علی	فا	۴۱۷	ہادی	محمد عبدالہادی	ا
۳۵۸	مضطر	مولوی غلام حضرت خاں	ف	۳۸۸	ناطق	مبارک شاہ خاں	ا	۴۱۸	ہادی	مولوی عبدالہادی خاں	ف
۳۵۹	مضطر	احمد یار خاں	ا	۳۸۹	ناظر	میر ناظر علی	ا	۴۱۹	ہاشم	مولوی ہاشم خاں	ف
۳۶۰	مظلوم	سید جمال شاہ	ا	۳۹۰	ناظر	ناظر حسین	ا	۴۲۰	ہدایت	ہدایت اللہ	ا
۳۶۱	مظہر	امداد حسین	ا	۳۹۱	نامی	حسین شاہ خاں	ف	۴۲۱	ہدایت	ہدایت علی خاں	ف
۳۶۲	مظہر	شیخ مظہر حق	ا	۳۹۲	نامی	مرزا شجاع	ا	۴۲۲	ہزل	عبدالرحیم خاں	ا
۳۶۳	معصوم	حضرت شاہ محمد معصوم	فا	۳۹۳	نثار	صاحبزادہ نثار علیخاں	ا	۴۲۳	ہمدم	صاحبزادہ تمہید اللہ خاں	فا
۳۶۴	معین	مرزا معین الدین حسن خاں	ا	۳۹۴	نثار	آغا محمد شیرازی	ف	۴۲۴	ہندی	مرزا محسن علی	ا
۳۶۵	مغلوب	سید افتخار الدین	ا	۳۹۵	نجف	نجف علی خاں	ا	۴۲۵	ہنر	مرزا امیر بیگ	ا
۳۶۶	مغموم	علی محمد خاں	فا	۳۹۶	نجف	محمد علی نجف	فا	۴۲۶	یاس	محمد ضیار خاں	ا
								۴۲۷	یعقوب	شیخ محمد یعقوب	ا
								۴۲۸	یوسف	محمد یوسف خاں	فا

Marfat.com

عروس الاذکار

مصنّف

نقش حیدرآبادی۔ نقش کا اصل نام نصیرالدین احمد اور تاریخی نام "برکات الحق نصیرالدین احمد" ہے۔ تذکرے میں مصنف نے اپنے حالات بھی لکھے ہیں اور ان سے پتہ چلتا ہے کہ ان کے باپ کا نام محمد غوث تھا۔ اور ان کے آبا واجداد ملتان کے رہنے والے تھے۔

نقش ۱۲۶۰ھ میں بمقام حیدرآباد پیدا ہوئے عربی فارسی کی مروجہ تعلیم حاصل کی، شعر و سخن کا ذوق نوعمری سے تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے اور فیض حیدرآبادی کے شاگرد تھے۔

نقش نے اردو فارسی میں متعدد کتابیں یادگار چھوڑی تھیں لیکن دست بردِ زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکیں۔ صرف

(۱) مخیل الشعرا
(۲) تحقیقات المصلحین
(۳) شطرنج اخلاص
(۴) عروس الاذکار

دستیاب ہو سکی ہیں۔ سخاوت مرزا صاحب نے "عروس الاذکار کے قلمی نسخہ پر بحث کرتے ہوئے نقش کے اردو فارسی دواوین کے علاوہ مزید گیارہ کتابوں کے نام دیئے ہیں[1] جن میں صرف مذکورہ بالا چار کتابوں کے قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں ملتے ہیں

تصنیف و طباعت

تذکرے کے آغاز کا سال ۱۲۸۷ھ اور اختتام کا سال ۱۲۹۲ھ ہے۔ ابھی طبع نہیں ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں حالات زندگی اور انتخاب کلام کی عمومی وہی نوعیت ہے جو دوسرے تذکروں میں پائی جاتی ہے۔ تین سو دس شاعروں کا ذکر ہے جن میں سے ڈھائی سو سے زائد خاص حیدرآباد سے تعلق رکھتے ہیں۔ اس تذکرے کی بڑی خصوصیت یہ ہے کہ مصنف کو اکثر مذکورہ شعراء سے ذاتی واقفیت ہے چنانچہ ولدیت، سکونت اور تاریخ پیدائش وغیرہ کا سُراغ اس تذکرہ میں اکثر مل جاتا ہے۔ فیض حیدرآبادی کے ۷۳ شاگرد، شاہ نصیر کے ۲۔ حافظ مشتاق کے ۷ شاگردوں کے نام ملتے ہیں۔ یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ اس وقت دہلی، لکھنؤ اور مدراس کے تقریباً پچاس، ساٹھ شعراء حیدرآباد میں موجود تھے۔

---

[1] "تذکرۂ عروس الاذکار" مولفہ نقش از سخاوت مرزا رسالہ اردو بابت جنوری ۱۹۵۸ء صفحہ ۳۱ تا ۳۲

Marfat.com

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اشفاق ۔ وزیر صاحب
۲	آفاق ۔ فریدالدین
۳	انجم ۔ خیرات علی
۴	آیین ۔ غلام علی خاں
۵	افسوس
۶	اعزا
۷	آصف ۔ مبارزالدولہ
۸	اثر ۔ میر نواب علی لکھنوی
۹	احسن ۔ چراغ محی الدین
۱۰	احمد ۔ سید احمد
۱۱	ادب ۔ فیاض الدین خاں
۱۲	ارمان
۱۳	اسد ۔ اسداللہ خاں
۱۴	اسد ۔ نورالمرتضیٰ
۱۵	اشتیاق
۱۶	اشفاق مرزا احمد علی
۱۷	اشفاق ۔ مرزا محمد علی
۱۸	اشک ۔ جمال الدین حیدر
۱۹	اشک
۲۰	افسر ۔ تلوح الدین خاں
۲۱	افصح ۔ علام علی
۲۲	الحان ۔ داؤد خاں
۲۳	امانی ۔ میر امانی
۲۴	امید ۔ اعظم علی خاں
۲۵	امیر ۔ میر حسن علی
۲۶	امین ۔ خواجہ محمد
۲۷	انجم ۔ سید نور یحییٰ
۲۸	انس ۔ ولی محمد
۲۹	انور ۔ مہابلی
۳۰	اوج
۳۱	ایمان ۔ شیر محمد خاں
۳۲	اصفیا نورالاصفیا
۳۳	باقی گردھاری پرشاد
۳۴	بالا بالا پرشاد
۳۵	بدر کاظم حسینی
۳۶	برق
۳۷	برہان برہان الدین
۳۸	بلہار دلاور علی
۳۹	بندہ فیاض الدین خاں
۴۰	بہادر دیا بہادر
۴۱	بہادر راج بہادر
۴۲	بہار شمس الدین
۴۳	بہتر علاالدین حسینی
۴۴	پتیا محمد علی
۴۵	پاس حفیظ الدین
۴۶	پرویز عظیم الدین
۴۷	پیغام
۴۸	تاباں
۴۹	تپاک
۵۰	تصدیق سید ابراہیم
۵۱	تقی میر محمد تقی
۵۲	تمیز بدرالدین خاں
۵۳	تمیز
۵۴	تمیز غلام احمد
۵۵	تمکین بچو لال
۵۶	تیز
۵۷	جام بہاری لال
۵۸	جاہ سیوا پرشاد
۵۹	جذب اکرام علی
۶۰	جری شجاعت علی
۶۱	جگر غلام یحییٰ الدین
۶۲	جم بہادر علی مرزا
۶۳	جمال جمال علی
۶۴	جن حکیم محمود علی
۶۵	جودت
۶۶	جولاں میر جولاں
۶۷	جوشش میر واحد علی خاں
۶۸	جوہر ملک محمود کرنولی
۶۹	جوش میر قادر حسین
۷۰	چرب بہادر علی
۷۱	چندا مہ لقا بائی
۷۲	حاذق اسمٰعیل بیگ
۷۳	حظ سید علی
۷۴	حشمت علی
۷۵	حفظ نجم الدین خاں
۷۶	حفیظ حفیظ الدین
۷۷	حکیم بادپرشاد حس
۷۸	حکیم انبا پرشاد ۔

Marfat.com

۷۹	حنا مہدی حسین لکھنوی	۱۰۸	رنگین	غلام علی	۱۳۷	شفا	حکیم محمد علی خاں
۸۰	حیدر حسین خاں	۱۰۹	رونق	میر رونق علی	۱۳۸	شمع و شعلہ - میر کاظم علی	
۸۱	خاموش سید شاہ معین الدین	۱۱۰	راز	محی الدین	۱۳۹	شمس	ضیاء الدین
۸۲	خود	۱۱۱	زخم	بسم اللہ خاں	۱۴۰	شمسی	اکبر حسین
۸۳	خرم سیتل پرشاد	۱۱۲	زعم		۱۴۱	شور	گل محمد
۸۴	خلق جادو رائے	۱۱۳	زکی	شیخ احمد بلگرامی	۱۴۲	شوکت	بجراج بہادر
۸۵	خلق تلجا پرشاد	۱۱۴	روز		۱۴۳	شوق	غلام رسول
۸۶	خوشنود	۱۱۵	سحر	محمد ظہور	۱۴۴	شہوار	محمد حیدر
۸۷	خواجہ خیر الدین	۱۱۶	سخن	غلام مصطفیٰ	۱۴۵	شہید	غلام امام
۸۸	خیرد عبد اللہ خاں	۱۱۷	سخی	خیراتی	۱۴۶	شہید	میر احمد علی
۸۹	داغ ہدایت اللہ خاں	۱۱۸	سخی	محمود خاں	۱۴۷	شیدا	بڑے شاہ میاں
۹۰	دل شجاعت علی خاں	۱۱۹	سراج	سراج الدین علی بیدی	۱۴۸	شیدا	نوازش علی
۹۱	دوست دوست علی	۱۲۰	سردار	سردار علی	۱۴۹	شیر	شیر علی خاں
۹۲	دید	۱۲۱	سرور	میر مصطفیٰ	۱۵۰	شیفتہ	احمد خاں
۹۳	ذبیح میر محمد اسمٰعیل	۱۲۲	سعد	منشی محمد	۱۵۱	شیفتہ	محمد حسن
۹۴	ذکا حبیب اللہ	۱۲۳	سعید	میر احمد علی خاں	۱۵۲	شیفتہ	حیدر آبادی
۹۵	ذہن عبد الرحیم	۱۲۴	سہو	سید حبیب شاہ	۱۵۳	صاف	نثار الحق
۹۶	راز سید برہان الدین	۱۲۵	شاداب		۱۵۴	صاحب	شفیق
۹۷	راز محمد برہان الدین	۱۲۶	شاداں	چندو لال	۱۵۵	صدق	غلام صدیق
۹۸	ربط بالا پرشاد	۱۲۷	شان	لطف علی	۱۵۶	صفا	ذوالفقار علی
۹۹	رجا غلام محی الدین خاں	۱۲۸	شاہ	روشن علی	۱۵۷	صفیر	محمد تقی
۱۰۰	رسا میر رفیع الدین	۱۲۹	شباب رائے		۱۵۸	صمد	عبد الصمد
۱۰۱	رستم رستم خاں	۱۳۰	شجیع		۱۵۹	ضبط	بھوکر چند
۱۰۲	رضا میر رضا الدین	۱۳۱	شجیع	منصف علی	۱۶۰	ضیا	محمد عبد الرحیم
۱۰۳	رعب محمد فیض اللہ خاں	۱۳۲	شخص	سبحان علی	۱۶۱	ضیغم	محمد غضنفر
۱۰۴	رعد بھوانی پرشاد	۱۳۳	شرق	گوہر علی	۱۶۲	حنیف	زین العابدین
۱۰۵	رقم حیدر آبادی	۱۳۴	شرر	طلب خاں	۱۶۳	طالع	رائے چھند دلال
۱۰۶	رمز رائے بہادر لال	۱۳۵	شرف	میر جیون	۱۶۴	طایر	
۱۰۷	رنگ حیدر آبادی	۱۳۶	شرف		۱۶۵	طلب	عافیت طلب خاں

Marfat.com

۱۶۶ طور حرمت علی
۱۶۷ طوفان غلام محی الدین
۱۶۸ طیش سید محمد
۱۶۹ ظہور میر قلندر
۱۷۰ ظہور مرزا عابد
۱۷۱ ظہیر حیدر آبادی
۱۷۲ عار
۱۷۳ عاشق خوش وقت علی خاں
۱۷۴ علم رحیم الدین
۱۷۵ عاقل شیخ محمد
۱۷۶ عالم غلام سید عالم
۱۷۷ عارف شاہ غلام علی
۱۷۸ عارف مرزا عارف
۱۷۹ عاصی لطف علی
۱۸۰ عتیق غیاث الدین
۱۸۱ عرش سید احمد حسین
۱۸۲ عرشی ابن عبد الصمد
۱۸۳ عرشی فیاض الدین
۱۸۴ عجب سید عبد اللہ
۱۸۵ عزم محمد غوث
۱۸۶ عزت عزت اللہ
۱۸۷ عشق
۱۸۸ عشق
۱۸۹ عشی شاہ رکن الدین
۱۹۰ عشق غیاث الدین
۱۹۱ عشرت جانکی پرشاد
۱۹۲ عصر احمد علی
۱۹۳ عطا میر تفضل حسین
۱۹۴ عطا میر عطا علی خاں

۱۹۵ عطارد رائے بالمکند
۱۹۶ عفلاں
۱۹۷ عکس احمد علی
۱۹۸ علم سید محمد قطب الدین
۱۹۹ علم میر عباس علی
۲۰۰ عیاں میر ولی
۲۰۱ عیش رائے کھوج
۲۰۲ غلامی غلام نبی
۲۰۳ غور خواجہ محمود
۲۰۴ فخر سید اسمٰعیل
۲۰۵ فخر دیو کشور چندر
۲۰۶ فرحاں درگا سنگھ
۲۰۷ فرحاں کاظم علی
۲۰۸ فرحان مالا پرشاد
۲۰۹ فرحت فرحت اللہ
۲۱۰ فرحت خواجہ محمد خاں
۲۱۱ فرق میر قادر حسین
۲۱۲ فضل محمد ظہور الدین
۲۱۳ فطرت
۲۱۴ فکر سید علی
۲۱۵ فوق عبد المجید
۲۱۶ فوق دھرم داس
۲۱۷ فہیم
۲۱۸ فیض شمس الدین
۲۱۹ فیاض فیاض الدین خاں
۲۲۰ فیاض میر سجاد حسین
۲۲۱ قادر نور الحق
۲۲۲ قائم تارتولی
۲۲۳ قاضی احمد علی

۲۲۴ قدسی غلام دستگیر
۲۲۵ قصد حسن مرزا
۲۲۶ قلق امام الدین
۲۲۷ قلزم سید علی خاں
۲۲۸ قمر قمر الدین
۲۲۹ قمر بندہ حسن
۲۳۰ قنبر قادر حسین
۲۳۱ قدرت نصیر الدین خاں
۲۳۲ قیس محمد صدیق
۲۳۳ کاتف
۲۳۴ کرار حیدر حسین
۲۳۵ کریم کریم الدین
۲۳۶ کمال کمال الدین خاں
۲۳۷ کمتر کمتر شاہ
۲۳۸ گرم شجاعت علی
۲۳۹ گستاخ طالع مند خاں
۲۴۰ گوز (مسخرہ) عباس علی خاں مجنوں
۲۴۱ لایق اسد اللہ شاہ
۲۴۲ لطف
۲۴۳ لطف
۲۴۴ متین غلام محی الدین
۲۴۵ مجنوں خواجہ عباس علی خاں
۲۴۶ مایل ڈاکٹر احمد حسین
۲۴۷ محب میر جنید علی جاگیر دار
۲۴۸ مرزا احمد مرزا۔ ابن حسن مرزا
۲۴۹ موت مرزا فتح علی بیگ
۲۵۰ مزاج حکیم مظفر حسین اورنگ آبادی
۲۵۱ مست حسین محی الدین
۲۵۲ مست مرزا ادریس بیگ

Marfat.com

۲۵۳	مست	مولوی فضل رسول بدایونی	۲۷۳	ناداں	تخلص مردم قدیم	۲۹۳	وداد	محمد احمد اللہ پور محمد تقی حسین
۲۵۴	مسرت	میر وزیر علی حیدرآبادی	۲۷۴	ناشر	رائے نوک چند	۲۹۴	وزیر علی صاحبزادہ - فرزند بابر جنگ تلمیذ عصر
۲۵۵	مسکین	محمد مہدی واصف	۲۷۵	نادر	نادر حسینی	۲۹۵	وصل	غلام ہمدانی عرف بھولے صاحب
۲۵۶	مشتاق	عبدالرحمن المعروف بہ عبداللہ	۲۷۶	ناظم	میر ممتاز علی	۲۹۶	وصف	محمد عباد اللہ عرف پاپا میاں
۲۵۷	مشتاق	حافظ محمد تاج الدین دیلوری	۲۷۷	ناظم	شیخ محمود علی	۲۹۷	وصفی	محمد سرفراز علی ہمشیر زادہ
۲۵۸	مشتہر	سید نعمت	۲۷۸	نجم	(نامعلوم)	۲۹۸	وقت	محمد حیات تلمیذ
۲۵۹	مصدق	بڑے میاں کرنولی	۲۷۹	نشاط	رائے تلجا پرشاد	۲۹۹	وطن	میر افتخار علی
۲۶۰	مضطر	مہدی صاحب	۲۸۰	نشتر	محمد بڈھن خاں شیروانی	۳۰۰	ہجر	تخلص غلام امام خاں
۲۶۱	مطلب	خواجہ جمال الدین	۲۸۱	نصیر	شاہ نصیر الدین	۳۰۱	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ خاں
۲۶۲	معلیٰ	مظفر الدین	۲۸۲	نطق	حافظ محمد علیم اللہ برہانپوری	۳۰۲	ہوس	خواجہ لطف اللہ خاں
۲۶۳	معنی	محمد وجیہہ الدین خاں	۲۸۳	نظم	سید غلام دستگیر	۳۰۳	ہوش	سید محمد
۲۶۴	مفتوں	میر شریف	۲۸۴	نفیس	بھوانی پرشاد تلمیذ وصفی	۳۰۴	ہوش	رائے منالال تلمیذ
۲۶۵	منور	سید منور مہدی	۲۸۵	نقش	برکات الحق نصیر الدین	۳۰۵	ہوشیار	(نامعلوم)
۲۶۶	ملک	عبدالملک	۲۸۶	نجم	محمد علی داماد عبدالوہاب	۳۰۶	یاس	عبدالقادر
۲۶۷	منصف	(نامعلوم)	۲۸۷	نگین	محمد برہان الدین برادر عزیز نقش	۳۰۷	یاور	(نامعلوم)
۲۶۸	منتہی	مرزا مسیتا تلمیذ آتش	۲۸۸	نور	طالعمند خاں	۳۰۸	یتیم	غلام حسین
۲۶۹	مولانی	شمشیر خاں سفید پوش	۲۸۹	نیاز	رائے بھوانی لعل	۳۰۹	یحییٰ	
۲۷۰	موافق	میر تراب علی خاں	۲۹۰	نیک	میر جعفر علی	۳۱۰	یکساں	حیدرآبادی
۲۷۱	مہر	سید عبدالقادر سقا	۲۹۱	واقف	باباشاہ حسینی کرنولی	۳۱۱	یوسف	یوسف خاں
۲۷۲	مہر حسین خاں	حیدرآبادی	۲۹۲	واثق	(تخلص شخص قدیم است)	...	...	...

مکتوبات نیاز (تین حصے)

نیاز فتحپوری کے تمام وہ خطوط جو جذبات نگاری، سلاست بیان، رنگینی اور البیلے پن کے لحاظ سے فن انشاء میں بالکل پہلی چیز ہیں۔ اور جن کے سامنے خطوطِ غالب بھی پھیکے معلوم ہوتے ہیں۔

قیمت :- (ایک حصہ) پانچ روپے

نگار پاکستان - ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

Marfat.com

بہارستانِ ناز

مصنّف | حکیم محمد فصیح الدین رنج ساکن میرٹھ۔

عہد تصنیف وطباعت | "بہارستان ناز" ۱۲۸۱ھ/۱۸۶۴ء میں مکمل ہوا اور اسی سال مطبع دارالعلوم میرٹھ سے شائع ہوگیا۔ ۴ سال بعد ۱۲۸۵ھ میں اس کا دوسرا اڈیشن اسی مطبع سے نکلا۔ ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں اس کا تیسرا اڈیشن از سرنو تصحیح وتدوین کے بعد مطبع عثمانی سے میرٹھ سے چھپا۔ اسی تیسرے اڈیشن کے مطبوعہ نسخے کتب خانوں میں عموماً ملتے ہیں۔ اس کا ایک نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں بھی محفوظ ہے۔ اس میں کل ۱۴۴ صفحات ہیں اور کتابت وطباعت بہت اچھی ہے۔ اس کے دیباچے اور خاتمہ میں مصنف نے اس بات کی وضاحت کردی ہے کہ یہ تذکرہ اس سے پہلے ۱۲۸۱ھ/۱۸۶۴ء اور ۱۲۸۵ھ/۱۸۶۸ء میں شائع ہو چکا ہے اور ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں تیسری بار میرٹھ کے مجسٹریٹ جارج آرنسٹ وارڈ کی فرمائش واعانت سے طبع ہو رہا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اُردو میں ہے ابتدائی ۱۶ صفحوں میں حمد ونعت منثور اور بعد ازاں شاعرات کی فہرست اور دیباچہ ہے اس میں مصنف نے تعلیم نسواں اور اس کی اہمیت پر روشنی ڈالی ہے۔ انداز بیان مسجع ومقفیٰ ہے۔ عبارت آرائی کی کوشش ہر جگہ ملتی ہے۔ صفحہ ۱۷ سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ اس میں ص ۱۰۷ تک اُردو کی شاعرات کا ذکر بہ اعتبار حروف تہجی کیا گیا ہے۔ آخر کے صفحات ۱۰۸ تا ۱۱۴ اُن تقریظ وتاریخی قطعات پر مشتمل ہیں جو طبع اوّل، طبع دوم اور طبع سوم تینوں اشاعتوں سے تعلق رکھتے ہیں۔

شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں۔ کلام کا نمونہ بھی بہت کم دیا گیا ہے۔ اردو کلام کے ساتھ فارسی شاعری کا انتخاب بھی جگہ جگہ ملتا ہے۔ اور بعض صورتوں میں اُردو کے بجائے صرف فارسی کلام ملتا ہے۔ مثلاً وزیر النسا وزیر کے ذکر میں رنج نے دو فارسی غزلیں اور دو فارسی قصیدوں کی تشبیبیں بطور نمونہ نقل کی ہیں۔

اس میں حسب ذیل شاعرات کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر اختر محل بیگم	۲	امراؤ امراؤ جاں	۳	آتونی توتی آتون

Marfat.com

۴ آقا آقا بیگم
۵ آقا بیگم ثانی
۶ آرائش -
۷ اسیر امیر بیگم
۸ امیر -
۹ ارزدی -
۱۰ امراؤ -
۱۱ آرام -
۱۲ آرزو -
۱۳ امانی -
۱۴ اشک
۱۵ امراؤ ثانی
۱۶ امیر امیرجان
۱۷ ہیپل ہینگن
۱۸ بسم اللہ
۱۹ بنو
۲۰ بادشاہ خاتون
۲۱ بیدلی
۲۲ بزرگی
۲۳ بستی
۲۴ بہو بیگم صاحبہ
۲۵ بیگم
۲۶ بیگم رشک محل بیگم
۲۷ بیجہ
۲۸ بدلا
۲۹ پارسا
۳۰ پرتولی
۳۱ پری میجو
۳۲ تسلی مناجان
۳۳ تصویر
۳۴ ثنا
۳۵ ثریا
۳۶ جانی بیگم
۳۷ جہاں
۳۸ جعفری
۳۹ جینا بیگم
۴۰ جان
۴۱ جمعیت
۴۲ جمالی
۴۳ جمیلہ
۴۴ جہاں آرا
۴۵ جہاں خاتون
۴۶ چندا
۴۷ چھوٹی
۴۸ حیدری حیدری خانم
۴۹ حیا حیات النسا
۵۰ حجابی
۵۱ حیات
۵۲ حیات
۵۳ حیاتی
۵۴ حاتم
۵۵ حجاب عسکری بیگم
۵۶ حجاب کشمیرن
۵۷ حجاب نواب بیگم
۵۸ حسن وزیرجان
۵۹ حجاب منی بائی
۶۰ حشمت مہرجان
۶۱ حور مناجان
۶۲ حیا حیات النساء
۶۳ خفی بادشاہ بیگم
۶۴ خانزادی
۶۵ خاکساری
۶۶ خورشید
۶۷ دُلہن دُلہن بیگم
۶۸ دوستی نسائی
۶۹ دلبر چھوٹی بیگم
۷۰ دولت
۷۱ ذلیل
۷۲ رعنائی قدسیہ بیگم
۷۳ رادیہ
۷۴ زہرہ امراؤ جان
۷۵ زینت زینت جاں
۷۶ نایری
۷۷ زہرہ نصیبن
۷۸ زہرہ ثالث
۷۹ زہرہ لطیفن
۸۰ سعید بیگم
۸۱ سلطان سلطانی بیگم
۸۲ سردار سردار بیگم
۸۳ سلطان خدیجہ سلطان
۸۴ شوخ
۸۵ شرم شمس النسا
۸۶ شیریں رضیہ سلطان
۸۶ شیریں بیگا
۸۸ شرارت امیرجان
۸۹ شریر جگن
۹۰ شرم چھوٹی بیگم

Marfat.com

۹۱	شیریں	نواب شاہجہاں بیگم	
۹۲	شیریں	شیریں وحید	
۹۳	صاحب	امۃ الفاطمہ	
۹۴	صنوبر	جیونی	
۹۵	صدر	صدر محل بیگم	
۹۶	صنم	درگا بائی	
۹۷	ضرورت	شریف النساء	
۹۸	ضیائی	ضیائی بیگم	
۹۹	طلب		
۱۰۰	ظرافت		
۱۰۱	عالم	بادشاہ محل	
۱۰۲	عزت	عزت النساء	
۱۰۳	عائشہ		
۱۰۴	عصمتی		
۱۰۵	عصمتی ثانی		
۱۰۶	عصمتی	جہاں آرا بیگم	
۱۰۷	عشرت	عشرت محل بیگم	
۱۰۸	عفتی		
۱۰۹	عزیز		
۱۱۰	عصمت	عصمت النساء	
۱۱۱	عفت	نجم النساء	
۱۱۲	عیدو		
۱۱۳	غریب	امیر النساء	
۱۱۴	فرحت	فرحت بخش	
۱۱۵	فنا	فنات النساء	
۱۱۶	فاطمہ	بی بی فاطمہ سام	
۱۱۷	فاطمہ	بیگم ثانی	
۱۱۸	فریدن		
۱۱۹	فرخ		
۱۲۰	قمر	قمر النساء	
۱۲۱	قادری		
۱۲۲	قمر	حیدری بیگم	
۱۲۳	کنیز	منجھو خانم	
۱۲۴	کمن		
۱۲۵	کیفی		
۱۲۶	کنیز	کنیز فاطمہ	
۱۲۷	گنا	گنا بیگم	
۱۲۸	گوہر	کابلی	
۱۲۹	گوہر	لعل بے بہا	
۱۳۰	گوہر		
۱۳۱	گیتی آرا		
۱۳۲	لطیف	لطیف النساء	
۱۳۳	ماہ	منجھلی بیگم	
۱۳۴	ماہ	ثانی	
۱۳۵	مخفی	فریب النسا	
۱۳۶	مشتری	قمر جان	
۱۳۷	ماہِ لقا		
۱۳۸	محبوب	محبوب محل بیگم	
۱۳۹	مخفی	سلطان جہاں بیگم	
۱۴۰	معشوق	حیدری خانم	
۱۴۱	مغل	بی بی جان	
۱۴۲	منو		
۱۴۳	مہتاب		
۱۴۴	مہر	جنیا جان	
۱۴۵	مدینہ	مدینہ مغلانی	
۱۴۶	محترم		
۱۴۷	مہری		
۱۴۸	نقاب	حمیدن بائی	
۱۴۹	ناز	بندی جان	
۱۵۰	نازک	زینت جان	
۱۵۱	نازک	فتن	
۱۵۲	ناز	امیر جان	
۱۵۳	ناز		
۱۵۴	ناز	بیجان	
۱۵۵	نزاکت	رجو	
۱۵۶	نور جہاں بیگم		
۱۵۷	نہانی		
۱۵۸	نسائی		
۱۵۹	نہانی بیگم		
۱۶۰	نہانی		
۱۶۱	نہانی		
۱۶۲	نجیبن		
۱۶۳	نجیبن ثانی		
۱۶۴	نزاکت	کندو	
۱۶۵	نزاکت		
۱۶۶	وزیر	وزیر جان	
۱۶۷	وزیر	وزیر النسا	
۱۶۸	ہمدی	شریفہ بانو	
۱۶۹	یاسمین		
۱۷۰	یاد		
۱۷۱	یاس	آفتاب بیگم	
۱۷۲	یاسمین	تومن	

Marfat.com

چمن انداز[1]

مصنف درگا پرشاد نادر کھتری دہلوی ۔ اپنے زمانے کے مشہور لکھنے والے تھے اور اس تذکرے سے قبل وہ مندرجہ ذیل کتابیں لکھ چکے تھے ۔

(۱) رسالہ معشیت چمن
(۲) معلم المتبدی
(۳) لب لباب قصہ ممتاز صف شکن
(۴) شجرۂ غیرت گلزار یعنی نسب نامہ تیمور ۔
(۵) تذکرہ نادالاذکار شعرائے دکن

نادر کو سوانح اور تذکرہ نگاری سے خاص دلچسپی تھی ۔ انھوں نے دکنی شعراء کے تذکرے کے علاوہ "گلشن نار" اور "چمن انداز" یادگار چھوڑے ہیں ۔

عہد تصنیف وطباعت نادر نے تذکرہ کے خاتمہ پر لکھا ہے کہ :۔

"یہ گلدستہ رشک صد بہار با ہزار زیب و زینت حسب تمنائے احبا ،
مرتب ہوا چونکہ اس میں مستورات کی خیال بندیاں ہیں ۔ اس کا نام تاریخی "مراتِ خیالی" رکھا گیا ،
"مرات خیالی" سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۴ھ / ۱۸۷۷-۷۸ء نکلتا ہے" مرات خیالی" دراصل دو حصوں پر مشتمل ہے ۔

۱۔ گلشن نار :۔ فارسی گو شاعرات کا تذکرہ ہے اور "چمن انداز" سے پہلے ۱۲۹۳ھ میں مرتب ہوا ہے ۔ اس میں ۵۳ شاعرات کا ذکر ہے ۔

۲۔ چمن انداز :۔ ریختہ گو شاعرات کا تذکرہ ۱۲۹۴ھ میں مکمل ہوا ہے ۔

دونوں کو ملا کر نادر نے اس کا نام "تذکرۃ النسائے نادری الموسوم باسم تاریخی "مرات خیالی" رکھا تھا ۔ یہ تذکرہ اسی نام سے ۱۲۹۵ھ / ۱۸۷۸ء میں مطبع فوق کاشی دہلی سے باہتمام دیبی پرشاد پہلی بار شائع ہوا ۔ گلشن ناز اور "چمن انداز" الگ الگ بھی شائع ہوئے ۔ ان کے مطبوعہ نسخے انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہیں ۔

خصوصیات تذکرہ اردو زبان میں ہے اور "شاعرات" کے لئے مخصوص ہے ۔ "چمن انداز" میں "گلشن بے خار" "بہارستان ناز" اور گلستانِ بے خزاں سے خصوصاً مدد لی گئی ہے اس لئے کہ ان کا تذکرہ مصنف نے دیباچہ میں کیا ہے ۔

---

[1] "تذکرۃ النسائے نادری" اور "مرات خیالی" بھی اسی تذکرے کے نام ہیں ۔

Marfat.com

اس تذکرہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف "گلشن بے خار" اور مصنف "گلستان بے خزاں" کی چشمک میں دہلوی ہونے کی حیثیت سے شیفتہ کے طرفداروں میں تھے۔ چنانچہ اس سلسلے میں لکھتے ہیں۔

"حکیم میر قطب الدین باطن نے بہ جواب تذکرہ گلشن بے خار۔ گلشن بے خزاں چھپوایا جس کا مختصر جواب الجواب مسمی بہ "ارمغان" منجانب شعرائے دہلی میرے ایک دوست نے چھپوا کر حکیم صاحب کی خدمت میں ارسال فرمایا۔ مگر اکبر آباد سے صدائے برنخاست کا معاملہ پیش آیا۔"

چنانچہ سوانح اور انتخاب اشعار کے علاوہ اس کا تفصیلی مطالعہ، معاصرانہ واقعات و حالات کو سمجھنے میں بھی مدد دیتا ہے نادر نے تذکرہ میں کسی نہ کسی بہانے، علم و فن کے بعض مسائل بھی چھیڑ دئے ہیں اور اپنی وسعت معلومات و فنی مہارت کا ثبوت دیا ہے۔ مثلاً انھوں نے فن تاریخ گوئی کے سلسلے میں ایک طویل اور جامع بحث قلمبند کی ہے (ص ۵۸)

لیکن حالات زندگی اس تذکرے میں بھی بہت مختصر ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلّم ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرائش	۱۷	بیگم رشک محل	۳۳	حبیب
۲	اچیل ہنگن جان	۱۸	پارسا بنت نواب مرزا تقی ہوس	۳۴	حجاب
۳	اختر نواب اختر محل	۱۹	پٹہ باز	۳۵	حجاب بنی جان
۴	امیر امیر بیگم	۲۰	تسلی	۳۶	حجاب عسکری بیگم
۵	اشک امراؤ جان	۲۱	تصویر	۳۷	حجاب
۶	امراؤ جان	۲۲	بھبھولی	۳۸	حجاب
۷	امراؤ حسینی بیگم	۲۳	ثریا نیڑی بیگم	۳۹	حجاب نواب بیگم عرف چھوٹی بیگم
۸	امراؤ جان بنت امیر خاں	۲۴	ثنا	۴۰	حسن وزیر جان
۹	امیر	۲۵	جان صاحب جان	۴۱	حشمت مہر جان
۱۰	امیر لکھنوی	۲۶	جانی بیگم جان	۴۲	حور بستی بیگم
۱۱	بستی	۲۷	جعفری عارفہ کاملہ بیگم	۴۳	حور مناجان
۱۲	بسم اللہ	۲۸	جمعیت	۴۴	حیا حیات النساء بیگم
۱۳	بنو	۲۹	جینا جینا بیگم	۴۵	حیا
۱۴	بہو بہو بیگم	۳۰	چندا	۴۶	حیدری
۱۵	بیگم بنت میر محمد تقی	۳۱	چھوٹے صاحب	۴۷	خاکساری
۱۶	تارا بیگم	۳۲	حاتم	۴۸	خفی بادشاہ بیگم

Marfat.com

۴۹	خورشید	۷۸	صبّا	ضیائی بیگم	۱۰۷	لطیف	-
۵۰	دلبر چھوٹی بیگم	۷۹	طلب		۱۰۸	لعلن	
۵۱	دُلہن دلہن بیگم	۸۰	ظرافت		۱۰۹	ماہ	منجھلی بیگم
۵۲	ڈھب مہربان	۸۱	عابد	نواب امراؤ بیگم	۱۱۰	ماہ	ماہ لقا
۵۳	ذلیل	۸۲	عالم	عزت النساء	۱۱۱	مبارک	
۵۴	زادیہ	۸۳	عزیز		۱۱۲	محبوب	نواب محبوب محل
۵۵	زہرہ نصیبن	۸۴	عشرت	نواب عشرت محل	۱۱۳	مخفی	سلطان جہاں بیگم
۵۶	زہرہ	۸۵	عصمت		۱۱۴	مشتری	منجھو قمر جان
۵۷	زہرہ منی جان	۸۶	عفت	نجم النساء	۱۱۵	معشوق	حیدری خانم
۵۸	زہرہ لطیفن	۸۷	علی	-	۱۱۶	مغل	مغل جان
۵۹	زہرہ امراؤ جان	۸۸	عیدو	-	۱۱۷	منور	منور بخش
۶۰	زینت	۸۹	غریب	امیر النساء	۱۱۸	منّو	منّو جان
۶۱	ژاژ	۹۰	فاطمہ بیگم		۱۱۹	مہتاب	
۶۲	سردار سردار بیگم	۹۱	فاطمہ	فاطمہ سلطان	۱۲۰	مہر	جتیا جان
۶۳	سلطان سلطان بیگم	۹۲	فرحت		۱۲۱	ناز	بے خان
۶۴	شرارت امیر جان	۹۳	فرخ	فرخ بخش	۱۲۲	ناز	
۶۵	شرفن	۹۴	فریدن		۱۲۳	ناز	
۶۶	شرم چھوٹے صاحب	۹۵	قادری		۱۲۴	ناز	امیر جان
۶۷	شرم شمس النساء	۹۶	قمر	حیدری بیگم	۱۲۵	نازک	زینت جان
۶۸	شریر جگن	۹۷	قمر	قمر النساء	۱۲۶	نازک	فتن جان
۶۹	شوخ گنا بیگم	۹۸	کمتن	-	۱۲۷	نجیبن	
۷۰	شیریں بیگا	۹۹	کنیز	فاطمہ بیگم	۱۲۸	نجیبن	
۷۱	شیریں شاہجہاں بیگم	۱۰۰	کنیز	منجھو خانم	۱۲۹	نزاکت	رنجو
۷۲	شیریں شیریں وحید	۱۰۱	کیفی		۱۳۰	نزاکت	کندو
۷۳	صاحب امت الفاطمہ	۱۰۲	گنا		۱۳۱	نزاکت	
۷۴	صدر صدر محل	۱۰۳	گوہر		۱۳۲	نسائی	
۷۵	صنم درگا	۱۰۴	گوہر	لعل بے بہا	۱۳۳	نظیر	
۷۶	صنوبر جیونی	۱۰۵	گیتا را		۱۳۴	نوبہار	
۷۷	ضرورت شرف النسا	۱۰۶	لطیف	لطیف النساء	۱۳۵	وزیر	
					۱۳۶	ولایتی	
					۱۳۷	ہوس	
					۱۳۸	یاد	
					۱۳۹	یاس	آفتاب بیگم
					۱۴۰	یاسمن	چنبیلی
					۱۴۱	یاسمین	تومن

Marfat.com

بزمِ سخن

مصنف | سید علی حسن خاں ابن سید محمد صدیق حسن خاں

عہد تصنیف وطباعت | سید علی حسن خاں نے ۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء میں مکمل کیا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں متعدد شعرا کے قطعات تاریخ شامل ہیں جن سے ۱۲۹۷ھ ہی نکلتے ہیں

منشی جمیل احمد سہسوانی نے اردو نثر مرجز میں تقریظ لکھی ہے اور تقریظ کے آخر میں "قطعہ تاریخ تالیف" کے عنوان سے یہ اشعار درج کئے ہیں ؎

ہے سزاوارِ ثنا طبع سلیم نامور — ریختہ میں تذکرہ، کیا خوب برجستہ کہا
بے تکلف میں نے بھی تاریخ میں اسکی کہا — جانفزا اشعار دلآویز گلدستہ کہا
۱۲۹۷

چوتھے مصرعے سے سال تصنیف ۱۲۹۷ھ نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ دوسرے ہی سال ۱۲۹۸ھ / ۱۸۸۱ء میں مطبع مفید عام آگرہ سے شائع ہوگیا، یہی مطبوعہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں ملتا ہے انجمن ترقی اردو کراچی اور ترقی اردو بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں بھی اس کے نسخے موجود ہیں۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور مصنف نے صرف ۱۷ سال کی عمر میں اسے مرتب کیا ہے۔ اس لئے کہ مصنف نے تذکرے میں بہ حیثیت شاعر اپنا بھی ذکر کیا ہے اور سال پیدائش بروز چہارشنبہ ربیع الاخر ۱۲۸۳ھ لکھا ہے دیباچہ سے یہ بھی ظاہر ہوتا ہے کہ مولف نے ریختہ گو شعراء کا یہ تذکرہ اپنے والد ماجد سید صدیق حسن کی خواہش کی احترام میں لکھا ہے۔

"منشاء ایں نازش دمنتہائے ایں افتخار جز ایں بیش نیست، کہ فرمان حضرت والد ماجد محمد ہم
برآں آوردکہ تذکرہ سخن سنجانِ ریختہ بضبط نگارش درآید" ص ۲+۳

اس میں قدما سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ لیکن سوانح کا حصہ بہت مختصر ہے۔ زیادہ تر ایک دو سطریں ہر شاعر کے متعلق لکھی ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ شعرا کے تخلص بہ اعتبار حروف تہجی مرتب کئے گئے ہیں اور تخلص کے ساتھ ہر شاعر کا پورا نام بھی ضرور دیدیا گیا ہے۔

تذکرہ ص ۱۳۲ پر ختم ہوتا ہے، اس کے بعد متعدد صفحات پر تقریظیں اور تاریخی قطعات ہیں۔ آباد سے لے کر یقین تک شعرا کا ذکر بلحاظ حرف تہجی ہے لیکن آخر میں مطبع کے مہتمم نے ہزبر علی پسر واجد علی شاہ کا تذکرہ بھی شامل کر دیا ہے اور اس کی دیباچہ یہ بتائی ہے کہ ان کا کلام چھپتے چھپتے موصول ہوا ہے۔

غرض تذکرہ یکسر قدیم طرز کا ہے اور حالات و کلام دونوں اس درجہ مختصر ہیں کہ کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی۔

Marfat.com

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد مہدی حسن	۲۷	اثر محمد میر	۵۳	اظہر سردار مرزا
۲	آبرو نجم الدین	۲۸	اثر عبدالرزاق	۵۴	افسوس شیر علی
۳	آتش حیدر علی	۲۹	احسان عبدالرحمٰن	۵۵	افسر مرزا محمد دہلوی
۴	آرزد سراج الدین علیخاں	۳۰	احسن محمد احسن	۵۶	افضل سید افضل حسین
۵	آرزد علاؤالدین	۳۱	احسن احسن علی	۵۷	افسوں آغا حیدر
۶	آرزو ضیاءالدین	۳۲	احسن محمد احسن کاکوری	۵۸	افضل افضل علی خاں
۷	آزاد اعظم شاہ	۳۳	احسن احسن اللہ خاں	۵۹	افضل حسن یار خاں
۸	آزاد فقیر اللہ	۳۴	احفاد احفاد علی	۶۰	افضل افضل علی خاں
۹	آزردہ صدرالدین	۳۵	احقر غلام نبی	۶۱	افغاں الف خاں
۱۰	آشفتہ رضا قلی	۳۶	احمد احمد بیگ	۶۲	اکبر محمد اکبر خاں
۱۱	آشفتہ عظیم الدین	۳۷	اختر واجد علی	۶۳	اکرام اکرام اللہ
۱۲	آشفتہ سید منور علی	۳۸	اختر قاضی محمد صادق	۶۴	الفت
۱۳	آشفتہ کلاب سنگھ	۳۹	اختر وجیہہ الدین	۶۵	الفتی پیارے لال
۱۴	آشفتہ امرناتھ	۴۰	ارشد عبدالغنی	۶۶	الم محمد علی
۱۵	آشفتہ عبداللہ	۴۱	ارمان شاہ علی	۶۷	امامی خواجہ امامی
۱۶	آشوب امداد علی	۴۲	اسد میر امانی	۶۸	امانت آغا حسن
۱۷	آشنا امیر علی	۴۳	اسرار مرزا سپہر شکوہ	۶۹	امراؤ امراؤ علی
۱۸	آشنا عبدالکریم	۴۴	اسعد اسعد بخت	۷۰	امیر علی محمد خاں
۱۹	آشنا زین العابدین	۴۵	اسیر مظفر علی خاں	۷۱	امیر امیر احمد
۲۰	آغا آغا مرزا	۴۶	اسیر مکرم علی	۷۲	انجام امیر خاں [illegible]
۲۱	آفتاب شاہ عالم بادشاہ	۴۷	اسیر سید نہال نبی	۷۳	آنند انشاء اللہ خاں
۲۲	آگاہ میر حسن علی	۴۸	اسیر گلزار علی	۷۴	انیس ببر علی
۲۳	آگاہ محمد صلاح	۴۹	اشک ہادی علی	۷۵	انیس نوازش خاں
۲۴	آگاہ سید محمد رضا	۵۰	اصالت فضل علی	۷۶	باقی سید عبدالباقی
۲۵	آگہ جوالا ناتھ	۵۱	اصغر اصغر علی خاں	۷۷	بحر -
۲۶	آہی عبدالرحمن	۵۲	اصغر اصغر علی	۷۸	بحر امداد علی

Marfat.com

۷۹	بدر	مرزا بلاقی	۱۰۸	تجمل		۱۳۷	جان صاحب	میر یار علی
۸۰	بدر	بدرالدین	۱۰۹	تحیّر	غلام مصطفیٰ	۱۳۸	جانی	بہو بیگم
۸۱	برق	محمد رضا خاں	۱۱۰	تحسین	محمد حسین خاں	۱۳۹	جرات	قلندر بخش
۸۲	برق	نجم الدین	۱۱۱	ترقی	محمد تقی	۱۴۰	جرار	محمد حسین
۸۳	برکت	برکت علی خاں	۱۱۲	تسلی	ٹیکا رام	۱۴۱	جلال	ضامن علی
۸۴	بسمل	عبدالحکیم	۱۱۳	تسلّی	شجاعت علی	۱۴۲	جلیل	جلیل احمد
۸۵	بسمل	سید جبار علی	۱۱۴	تسلیم	مہدی علی	۱۴۳	جمیل	جمیل احمد
۸۶	بسمل	محمد حسین	۱۱۵	تسلیم	حاتم خاں	۱۴۴	جوشش	نظام الدین
۸۷	بسمل	عنایت علی	۱۱۶	تسلیم	امیر اللہ	۱۴۵	جوشش	محمد روشن
۸۸	بلند	صفدر علی	۱۱۷	تسلیم	انوار حسین	۱۴۶	جولاں	شاہ الف
۸۹	بنو		۱۱۸	تسکین	میر حسین	۱۴۷	جواں	نعیم بیگ
۹۰	بہادر	بہادر سنگھ	۱۱۹	تشنہ	محمد علی	۱۴۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۹۱	بہار	ٹیک چند	۱۲۰	تصور	نبی بخش	۱۴۹	حاتم	ظہور الدین
۹۲	بہار	مرزا علی	۱۲۱	تصور	سید حیدر حسین	۱۵۰	حجام	عنایت اللہ
۹۳	بیاں	احسن اللہ	۱۲۲	تصویر	ببن	۱۵۱	حزیں	بہادر علی
۹۴	بیباک	نجف علی	۱۲۳	تعشق	سید محمد	۱۵۲	حسرت	عبدالرحمٰن
۹۵	بیتاب	خداوردی خاں	۱۲۴	تمکین	سعادت علی	۱۵۳	حسرت	جعفر علی
۹۶	بیتاب	عباس علی	۱۲۵	تمکین	غلام	۱۵۴	حسرت	محمد حیات
۹۷	بیخواب		۱۲۶	تمنا		۱۵۵	حسرت	صمد علی
۹۸	بیخود	ہادی علی	۱۲۷	تنویر	خدا بخش	۱۵۶	حسن	غلام حسن
۹۹	بیدار	میر محمد علی	۱۲۸	تنہا	محمد عیسیٰ	۱۵۷	حسن	خواجہ حسن
۱۰۰	بیدل	غلام حسین	۱۲۹	توقیر	عبدالقادر	۱۵۸	حسن	ابوالحسن
۱۰۱	بیمار	شیخ علی بخش	۱۳۰	تہور	غلام فخرالدین	۱۵۹	حسین	غلام حسین خاں
۱۰۲	تاباں	عبدالحئی	۱۳۱	تیمور	سعادت سلطان	۱۶۰	حسین	سید غلام حسین خاں
۱۰۳	تابش	محمد جعفر الہ آبادی	۱۳۲	ثابت	ثابت علی	۱۶۱	حشم	باقر علی
۱۰۴	تپش	یوسف علی خاں	۱۳۳	ثاقب	شہاب الدین	۱۶۲	حشمت	غلام فخرالدین
۱۰۵	تپش	محمد اسمٰعیل	۱۳۴	ثاقب	مرزا مہدی	۱۶۳	حشمت	میر محمد علی
۱۰۶	تجلی	میر محمد حسین	۱۳۵	ثبات	مہر علی	۱۶۴	حقیر	منشی نبی بخش
۱۰۷	تجمل	تجمل حسین	۱۳۶	ثمر	احمد سعید	۱۶۵	حقیر	امام الدین

Marfat.com

۱۶۶	حقیقت	شاہ حسین	۱۹۵	دریغ	زین العابدین	۲۲۴	سحر	مرزا افضل علی
۱۶۷	حکیم	محمد پناہ خاں	۱۹۶	دل	زور آور خاں	۲۲۵	سحر	عبدالمجید
۱۶۸	حمزہ	شاہ حمزہ	۱۹۷	دل	آزاد خاں	۲۲۶	سحر	امان علی
۱۶۹	حنا	عبدالکریم	۱۹۸	دلگیر	حمایت اللہ خاں	۲۲۷	سحر	نواب علی خاں
۱۷۰	حیا	مرزا رحیم الدین	۱۹۹	دولہ	نواب جہانگیر محمد خاں	۲۲۸	سرسبز	زین العابدین
۱۷۱	حیات	محمد حیات خاں	۲۰۰	ذاکر	ذاکر علی	۲۲۹	سردر	میر محمد خاں
۱۷۲	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۱	ذکا	خوب چند	۲۳۰	سردر	رجب علی
۱۷۳	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۳۱	سرور	عزیز الدین
۱۷۴	حیدر	مصطفےٰ حیدر	۲۰۳	ذہین	حافظ محمد اسمٰعیل	۲۳۲	سعادت	سید سعادت علی
۱۷۵	خادم	محمدی خاں	۲۰۴	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۳۳	سعید	آغا نجف
۱۷۶	خاص	محمد حیدر خاں	۲۰۵	راحت	شیخ کریم الدین	۲۳۴	سعید	اکبر حسین
۱۷۷	خبر	سید مہدی	۲۰۶	راسخ	سعادت علی خاں	۲۳۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۷۸	خرد	فخر الدین	۲۰۷	راغب	احمد حسین	۲۳۶	سلطان	طالب علی خاں
۱۷۹	خرد	رام نرائن	۲۰۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۲۳۷	سلیم	میر عباس
۱۸۰	خضر	خضر سلطان	۲۰۹	راقم	بندرابن	۲۳۸	سلیم	علی حسن خاں (مولف تذکرہ)
۱۸۱	خطیر	امراؤ علی	۲۱۰	رمز	مرزا فتح الملک بہادر ابن شہید انطوبہادر	۲۳۹	سلام	نجم الدین
۱۸۲	خلیق	میر مستحسن	۲۱۱	رند	سید محمد خاں	۲۴۰	سودا	محمد رفیع
۱۸۳	خلق	میر احسن	۲۱۲	رنگین	سعادت یار خاں	۲۴۱	سوز	عبدالکریم
۱۸۴	خلیل	دوست علی	۲۱۳	روشن	روشن شاہ	۲۴۲	سوز	محمد میر
۱۸۵	خلیل	محمد ابراہیم خاں	۲۱۴	رہا	غلام محمد خاں	۲۴۳	سیاح	میاں دادخاں
۱۸۶	خموش	مرزا خدا یار	۲۱۵	زار	میر مظہر علی	۲۴۴	شاد	-
۱۸۷	خیال	غلام حسن	۲۱۶	زکی	شیخ مہدی علی	۲۴۵	شاد	شیخ محمد خاں
۱۸۸	داغ	میر مہدی دہلوی	۲۱۷	زیب	جمال الدین	۲۴۶	شاد	فضل علی
۱۸۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۲۱۸	سالک	مرزا قربان علی	۲۴۷	شاداں	مرزا حسین علی
۱۹۰	دبیر	سلامت علی	۲۱۹	سائل	مرزا محمد	۲۴۸	شاداں	رحمن بخش
۱۹۱	درد	خواجہ میر	۲۲۰	سپہر	شہاب خاں	۲۴۹	شاعر	میر بسم اللہ
۱۹۲	درخشاں	سید علی خاں	۲۲۱	سجاد	میر سجاد	۲۵۰	شاکر	منشی عبدالسبحان
۱۹۳	دردمند	کریم اللہ خاں	۲۲۲	سحر	میر ناصر علی	۲۵۱	شاکی	مرزا بختاور
۱۹۴	درویش	میر شاہ علی	۲۲۳	سحر	دیبی پرشاد	۲۵۲	شرر	میر حافظ

Marfat.com

۲۵۳ شرر غیاث الدین
۲۵۴ شفیق مرزا علی
۲۵۵ شمیم سید قدرت علی
۲۵۶ شمس آغا علی
۲۵۷ شناور صاحب مرزا
۲۵۸ شوق الٰہی بخش
۲۵۹ شوق قدرت اللہ
۲۶۰ شوکت میر حسن علی
۲۶۱ شہرت مرزا حاجی
۲۶۲ شہیدی کرامت علی
۲۶۳ شیریں شاہجہاں بیگم (بھوپال)
۲۶۴ شیفتہ اعظم بیگ
۲۶۵ شیفتہ نواب محمد مصطفےٰ خاں
۲۶۶ شیخ محمد جاں
۲۶۷ صابر قادر بخش
۲۶۸ صاحب شیر زماں خاں
۲۶۹ صادق صادق علی خاں
۲۷۰ صالح مصلح الدین
۲۷۱ صبا صابر حسین
۲۷۲ صبا وزیر علی
۲۷۳ صبا کانجی مل
۲۷۴ صبا راجہ شنکر ناتھ
۲۷۵ صبر اجودھیا پرشاد
۲۷۶ صدق محمد اشارت علی
۲۷۷ صریر محمد میر خاں
۲۷۸ صفدر صفدر علی خاں
۲۷۹ صفا سعید الدین
۲۸۰ صفا پیر شاہ
۲۸۱ صفدر صفدر بیگ

۲۸۲ صفیر نور خاں
۲۸۳ صولت قاسم علی خاں
۲۸۴ ضابط مہر علی
۲۸۵ ضامن حکیم ضامن علی
۲۸۶ ضیا ضیا الدین
۲۸۷ ضیا -
۲۸۸ ضیغم اکرام احمد
۲۸۹ طالب حافظ طالب
۲۹۰ طالب الاچی رام
۲۹۱ طیب محمد احسن
۲۹۲ طپاں احمد بیگ
۲۹۳ طپش محمد اسمٰعیل
۲۹۴ طرب رحیم بخش
۲۹۵ طرز احمد حسین
۲۹۶ طور محمد رضا
۲۹۷ ظالم ظالم سنگھ
۲۹۸ ظاہر رام پرشاد
۲۹۹ ظاہر خواجہ محمد خاں
۳۰۰ ظریف میر امان اللہ
۳۰۱ ظفر ابوظفر سراج الدین
۳۰۲ ظہور ظہور علی
۳۰۳ ظہیر ظہیر الدین
۳۰۴ ظہیر سید محمد خاں
۳۰۵ عارف محمد عارف
۳۰۶ عارف زین العابدین
۳۰۷ عابد عابد علی
۳۰۸ عاجز عبداللہ بیگ
۳۰۹ عاشق اقبال حسین
۳۱۰ عاشقی آغا حسین

۳۱۱ عاصی امداد حسین
۳۱۲ عاصی لالہ گھن شام
۳۱۳ عالی مرزا عالی
۳۱۴ عزلت سید عبدالولی
۳۱۵ عزیز بھکاری لال
۳۱۶ عزیز عبدالعزیز خاں
۳۱۷ عزیز یوسف علی
۳۱۸ عزیز محمد عبدالعزیز دہلوی
۳۱۹ عزیز محمد عبدالعزیز
۳۲۰ عسکری عسکری احمد
۳۲۱ عسکری محمد حسن
۳۲۲ عشق شاہ رکن الدین
۳۲۳ عشق عزت اللہ
۳۲۴ عشرت غلام علی
۳۲۵ عشرت مرزا کلن
۳۲۶ عظمت عظمت اللہ
۳۲۷ عیش آغا جان
۳۲۸ غالب بہادر بیگ خاں
۳۲۹ غالب اسد اللہ خاں
۳۳۰ غافل منور خاں
۳۳۱ غضنفر غضنفر علی خاں
۳۳۲ غمگین عبداللہ
۳۳۳ غمگیں عبدالقادر
۳۳۴ غمخوار محمد علی
۳۳۵ فاخر محمد فاخر
۳۳۶ فاخر مرزا چھینگا
۳۳۷ فارغ علی حسین
۳۳۸ فارغ احمد علی خاں
۳۳۹ فدا فدا حسین خاں

Marfat.com

۳۴۰	فدا	امام الدین	۳۷۱	کلیم	نورالحسن	۴۰۲	مقبول	مقبول احمد
۳۴۱	فدا	فداحسین	۳۷۲	کلیم	محمد حسین	۴۰۳	مقصود	مقصود بیگ
۳۴۲	فراق	حسین علی خاں	۳۷۳	کوثر	عابد علی	۴۰۴	ممنون	نظام الدین
۳۴۳	فراق	ثناءاللہ خاں	۳۷۴	کیف	فضل احمد	۴۰۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین
۳۴۴	فرحت	فرحت اللہ	۳۷۵	گرم	حیدر علی	۴۰۶	مومن	مومن خاں
۳۴۵	فروغ	محمد شہر سلطان	۳۷۶	گمان	نظر علی خاں	۴۰۷	میر	محمد تقی
۳۴۶	فسوں	مرزا منجھلے	۳۷۷	گویا	فقیر محمد خاں	۴۰۸	نادر	نجم الدین
۳۴۷	فغاں	اشرف علی	۳۷۸	گہر	خورشید	۴۰۹	ناسخ	امام بخش
۳۴۸	فقیر	شمس الدین	۳۷۹	لطیف	شمس الدین	۴۱۰	ناظم	یوسف علی خاں
۳۴۹	فکری	مرزا ممن	۳۸۰	لطف	عبدالحق	۴۱۱	نامی	حسام الدین خاں
۳۵۰	فگار	میر حسین	۳۸۱	لطف	مرزا علی	۴۱۲	نثار	محمد امان
۳۵۱	فیض	فیض الحسن	۳۸۲	ماہ	عنایت علی بیگ	۴۱۳	نسیم	اصغر علی خاں
۳۵۲	قائم	قیام الدین	۳۸۳	ماہر	جمعیت شاہ	۴۱۴	نسیم	محمد یعقوب
۳۵۳	قابل	مرزا علی بخش	۳۸۴	مایل	عالم علی	۴۱۵	نصیر	شاہ نصیر الدین
۳۵۴	قادر	قادر شکوہ	۳۸۵	مبتلا	مردان علی خاں	۴۱۶	نطق	مقصود احمد
۳۵۵	قادر	قادر بخش	۳۸۶	مبین	غلام دستگیر	۴۱۷	نوا	ظہور اللہ
۳۵۶	قاری	علی احمد	۳۸۷	مجذوب	غلام حیدر	۴۱۸	نواب	صدیق حسن خاں
۳۵۷	قاسم	قاسم علی	۳۸۸	مجروح	میر مہدی حسین	۴۱۹	نواب	کلب علی خاں
۳۵۸	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۸۹	مجنوں	-	۴۲۰	واحد	عبدالواحد
۳۵۹	قاصر	میر علی بیگ	۳۹۰	محب	شیخ ولی اللہ	۴۲۱	واقف	واقف شاہ
۳۶۰	قدرت	قدرت اللہ	۳۹۱	محبت	نواب محبت خاں	۴۲۲	وحشت	غلام علی خاں
۳۶۱	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۳۹۲	محبوب	محبوب خاں	۴۲۳	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۳۶۲	قلق	خواجہ اسداللہ	۳۹۳	محزوں	ظہور النبی	۴۲۴	ہدایت	ہدایت اللہ خاں
۳۶۳	قلق	امجد علی	۳۹۴	محنت	مرزا حسین علی	۴۲۵	ہوس	مرزا محمد تقی
۳۶۴	قمر	قمر الدین	۳۹۵	محترم	محترم علی	۴۲۶	یاد علی	خاموش
۳۶۵	قناعت	غلام نصیر الدین	۳۹۶	محو	غلام حسن خاں	۴۲۷	یاس	حفیظ الدین
۳۶۶	قیس	امجد علی	۳۹۷	مخیر	احسان اللہ	۴۲۸	یاس	خیر الدین
۳۶۷	قیس	محمد عنایت اللہ	۳۹۸	مخلص	غلام [illegible]	۴۲۹	یقین	انعام اللہ خاں
۳۶۸	کاظم	کاظم علی	۳۹۹	مضطر	قیوم بخش	۴۳۰	ہزبر	شہزادہ قدر بلند شاہ
۳۶۹	کامل	ناصر الدین	۴۰۰	مضطر	ہدایت اللہ			شہزادہ امجد علی شاہ
۳۷۰	کرم	غلام حسنین	۴۰۱	معروف	الٰہی بخش			

Marfat.com

طورِ کلیم

مصنّف | سید نور الحسن بن نواب صدیق حسن

عہد تصنیف وطباعت | تذکرہ کے آخر میں داغ دہلوی اور دوسرے شعراء کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں اُن سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۷ھ نکلتا ہے۔ یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۸ھ میں مطبع مفید عالم آگرہ سے شائع ہوا تھا۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اُردو میں ہے اور اس کی نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اُردو شعراء کے ساتھ مسلمان ہندی شعراء کا بھی خاص طور پر ذکر کیا گیا ہے۔ تذکرہ دو خاص حصّوں "فروغ اول" اور "فروغ دوم" پر مشتمل ہے۔ پہلے حصّے میں اردو شعراء اور دوسرے میں مسلمان ہندی شاعروں کا ذکر ہے۔ حالات زندگی تو یہاں بھی مختصر ہیں لیکن انتخاب کلام بہت اچھا ہے۔

پورا تذکرہ تقریباً دو سو چھپن صفحات پر پھیلا ہوا ہے۔ نصف اوّل میں اُردو شعراء اور آخری نصف میں مسلمان ہندی شعرا کے ساتھ قطعات تالیف و طباعت اور مہتمم مطبع احمد خاں صوفی کی تقریظ بھی شامل ہے۔ ہندی شعراء کے ذکر میں ایک خصوصیت یہ برتی گئی ہے کہ مشکل الفاظ کی فرہنگ کے ساتھ اردو میں اشعار کی تشریح بھی کر دی گئی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آتش خواجہ حیدر علی لکھنوی	۸	اثر سید محمد	۱۵	افضل میر افضل علی
۲	آزاد مرزا اعظم شاہ	۹	احسان حافظ عبدالرحمن خاں دہلوی	۱۶	اکبر اکبر خاں دہلوی
۳	آزردہ مفتی صدرالدین خاں دہلوی	۱۰	احسن مولوی محمد احسن بلگرامی	۱۷	امیر منشی امیر احمد لکھنوی
۴	آشفتہ مرزا رضا قلی اکبر آبادی	۱۱	اختر قاضی محمد صادق خاں	۱۸	انشا انشاء اللہ خاں مرشد آبادی
۵	آشفتہ سید منور علی دہلوی	۱۲	اسیر ظفر علی خاں لکھنوی	۱۹	انور سید شجاع الدین
۶	آشفتہ گلاب سنگھ دہلوی	۱۳	اشک قطب الدین	۲۰	ایجاد مرزا رحیم الدین
۷	آہی عبدالرحمن	۱۴	افسوس میر شبیر علی	۲۱	بحر شیخ امداد علی لکھنوی

Marfat.com

۲۲ برق مرزا محمد رضا خاں
۲۳ برکت برکت علی خاں خیرآبادی
۲۴ بسمل عبدالحکیم
۲۵ بقا بقاء اللہ اکبرآبادی
۲۶ بلند صفدر علی بیگ
۲۷ بیان خواجہ احسان اللہ دہلوی
۲۸ بیتاب عباس علیخاں رامپوری
۲۹ بیدار میر محمد دہلوی
۳۰ بیمار شیخ علی بخش
۳۱ تاباں میر عبدالحئی جہاں آبادی
۳۲ تپش مرزا خاں دہلوی
۳۳ تجلی میر محمد حسن دہلوی
۳۴ تسلیم منشی انوار حسین سہسوانی
۳۵ تسلیم شیخ امیر اللہ فیض آبادی
۳۶ تسکین میر حسن دہلوی
۳۷ تصویر بیتن دہلوی
۳۸ تعشق سید محمد دہلوی
۳۹ تمنا غیر معلوم مقیم کلکتہ
۴۰ تمنا اسحاق خاں دہلوی
۴۱ تنہا محمد عیسیٰ دہلوی
۴۲ توقیر عبدالقادر پنجابی
۴۳ ثاقب نواب شہاب الدین خاں دہلوی
۴۴ جرات شیخ قلندر بخش دہلوی
۴۵ جلال حکیم سید ضامن علی لکھنوی
۴۶ جلیل سید جلیل احمد سہسوانی
۴۷ جمیل سید جمیل احمد سہسوانی
۴۸ جودت عبدالہادی
۴۹ جوتش شیخ محمد روشن عظیم آبادی
۵۰ حالی مولوی الطاف حسین

۵۱ حسرت مرزا جعفری دہلوی
۵۲ حسن سید غلام حسن دہلوی
۵۳ حکیم محمد پناہ خاں
۵۴ حیا مرزا رحیم الدین دہلوی
۵۵ حیران میر حیدر علی
۵۶ خضر مرزا خضر سلطان دہلوی
۵۷ خلیل میر دوست علی لکھنوی
۵۸ خلیل محمد ابراہیم خاں لکھنوی
۵۹ داغ نواب مرزا خاں دہلوی
۶۰ درد خواجہ میر دہلوی
۶۱ دیوانہ رائے سرپ سنگھ
۶۲ ذوق شیخ محمد ابراہیم دہلوی
۶۳ راحت مرزا محمود بیگ دہلوی
۶۴ راغب شیخ غلام علی
۶۵ راغب احمد حسین
۶۶ راقم رائے بندرابن
۶۷ رحمت رحمت علی دہلوی
۶۸ رشک میر علی اوسط لکھنوی
۶۹ رشکی نواب محمد علی خاں دہلوی
۷۰ رفعت مرزا پیارے دہلوی
۷۱ رمز فتح الملک بہادر ولیعہد شاہ دہلوی
۷۲ رنج میر محمد نصیر محمدی دہلوی
۷۳ رند سید محمد خاں دہلوی
۷۴ رنگین سعادت یار خاں دہلوی
۷۵ روشن روشن شاہ بریلوی
۷۶ زار حافظ امام بخش تھانیسری
۷۷ زکی شیخ مہدی علی مرادآبادی
۷۸ سالک مرزا قربان علی بیگ حیدرآبادی
۷۹ سپہر شتاب خاں دہلوی

۸۰ سرود مرزا رجب علی بیگ لکھنوی
۸۱ سرور اعظم الدولہ نواب میر محمد خاں دہلوی
۸۲ سکندر خلیفہ محمد علی پنجابی
۸۳ سودا مرزا رفیع
۸۴ سوز محمد میر دہلوی
۸۵ سوز مولوی عبدالکریم خلف حضرت صبا
۸۶ سید میر غالب علی خاں دہلوی
۸۷ شاداں مرزا حسین علی دہلوی
۸۸ شائق خواجہ فیض الدین ڈھاکہ
۸۹ شرر میر غیاث الدین دہلوی
۹۰ شرف میر امام علی فرخ آبادی
۹۱ ششدر مرزا روشن الدولہ
۹۲ شعلہ علی رضا خاں حیدرآبادی
۹۳ شکیبا غلام حسین دہلوی
۹۴ شمس میر آغا علی لکھنوی
۹۵ شمیم میر قدرت علی سہسوانی
۹۶ شورش غلام احمد دہلوی
۹۷ شہرت مرزا حاجی سر شاہ عالم بادشاہ
۹۸ شہیدی منشی کرامت علیخاں لکھنوی
۹۹ شہید حافظ خاں محمد رامپوری
۱۰۰ شیدا میر جھبو جان دہلوی
۱۰۱ شیفتہ نواب مصطفےٰ خانبہادر دہلوی
۱۰۲ صابر مرزا قادر بخش شہزادہ دہلی
۱۰۳ صادق میر جعفر علی خاں دہلوی
۱۰۴ صبا میر وزیر علی لکھنوی
۱۰۵ صبا منولال لکھنوی
۱۰۶ صبا منشی صابر حسین سیوانی
۱۰۷ صفا مرزا سعید الدین
۱۰۸ صفا پیرن شاہ دہلوی

Marfat.com

۱۰۹	صفدر	مرزا صفدر بیگ کرنالی	۱۳۸	فغاں	اشرف علی خاں عظیم آبادی	۱۶۷	مبین	حافظ غلام دستگیر
۱۱۰	صفدری	میر صادق علی	۱۳۹	فیض	مرزا فیض علی لکھنوی	۱۶۸	مجروح	میر مہدی حسن دہلوی
۱۱۱	صفیر	میاں جان دہلوی	۱۴۰	فیض	فیض الحسن سہارنپوری	۱۶۹	محبت	نواب محبت خاں
۱۱۲	ضابط	مہر علی دہلوی	۱۴۱	قابل	مرزا علی بخش شہزادہ دہلی	۱۷۰	محمود	حافظ محمود علی خاں
۱۱۳	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی	۱۴۲	قاسم	سید قاسم علیخاں لکھنوی	۱۷۱	محنت	مرزا حسین دہلوی
۱۱۴	ضیا	میر ضیاالدین دہلوی	۱۴۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ خاں دہلوی	۱۷۲	مخیر	محمد احسان اللہ دہلوی
۱۱۵	طالب	مرزا سعیدالدین خاں دہلوی	۱۴۴	قایم	شیخ قیام الدین چانڈپوری	۱۷۳	مرہون	مرزا علی رضا دہلوی
۱۱۶	طرب	مولوی رحیم بخش تھانیسری	۱۴۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی	۱۷۴	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہادر
۱۱۷	طرز	احمد حسین دہلوی	۱۴۶	قسمت	نواب شمس الدولہ دہلوی	۱۷۵	مشتاق	لالہ بہاری لال دہلوی
۱۱۸	ظفر	ابوظفر سراج الدین محمد	۱۴۷	قلق	امجد علی لکھنوی	۱۷۶	مشیر	حافظ قطب الدین دہلوی
۱۱۹	ظہیر	سید ظہیرالدین حسین دہلوی	۱۴۸	قلندر	شاہ قلندر	۱۷۷	مصحفی	غلام ہمدانی امروہوی
۱۲۰	عارف	میر عارف علی امروہوی	۱۴۹	قمر	قمرالدین نائب غازی الدین حیدر بادشاہ	۱۷۸	مظہر	مرزا جان جاناں
۱۲۱	عارف	نواب زین العابدین خاں	۱۵۰	قمر	قمرالدین خاں اکبرآبادی	۱۷۹	معروف	نواب الٰہی بخش خاں دہلوی
۱۲۲	عرشی	میر احمد حسین	۱۵۱	قناعت	مرزا غلام نصیرالدین دہلوی	۱۸۰	معین	معین الدین دہلوی
۱۲۳	عرشی	منشی عبدالحئی کاکوروی	۱۵۲	قیس	مرزا احمد علی بیگ لکھنوی	۱۸۱	ممنون	میر نظام الدین
۱۲۴	عزیز	مولوی عبدالعزیز خیرآبادی	۱۵۳	قیصر	مرزا فخرالبخش دہلوی	۱۸۲	منت	میر قمرالدین
۱۲۵	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی	۱۵۴	کامل	مرزا ناصرالدین دہلوی	۱۸۳	منتظر	نورالاسلام لکھنوی
۱۲۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ خاں	۱۵۵	کرم	شیخ غلام ضامن کوتانہوی	۱۸۴	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۷	عشق	شیخ غلام محی الدین میرٹھی	۱۵۶	کلیم	سید نورالحسن خاں ابن امیرالملک	۱۸۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین شکوہ آبادی
۱۲۸	غالب	مرزا نوشہ اللہ خاں	۱۵۷	کلیم	میر محمد حسین دہلوی	۱۸۶	مومن	حکیم مومن خاں دہلوی
۱۲۹	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی	۱۵۸	کوثر	مرزا مہدی لکھنوی	۱۸۷	مونس	سید اعظم حسین
۱۳۰	غمگین	میر عبداللہ شاہجہاں آبادی	۱۵۹	کیف	شیخ فضل احمد لکھنوی	۱۸۸	مجور	نقشبند خاں
۱۳۱	فاخر	مرزا جھینگا دہلوی	۱۶۰	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں کشفی	۱۸۹	مہر	مرزا حاتم علی لکھنوی
۱۳۲	فاخر	منشی فاخر حسین سہسوانی	۱۶۱	لطف	مرزا علی دہلوی	۱۹۰	میر	میر تقی اکبرآبادی
۱۳۳	فدا	مرزا بلند بخت شہزادہ	۱۶۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ لکھنوی	۱۹۱	میکش	ارشاد احمد دہلوی
۱۳۴	فدا	فدا حسین خاں لکھنوی	۱۶۳	ماہر	مرزا جمعیت شاہ دہلوی	۱۹۲	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنوی
۱۳۵	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۱۶۴	مائل	میر محمدی دہلوی	۱۹۳	ناظم	نواب یوسف علیخاں بہادر
۱۳۶	فروغ	محمد عمر سلطان دہلوی	۱۶۵	مائل	میر عالم علیخاں سہسوانی	۱۹۴	نثار	محمد امان دہلوی
۱۳۷	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی	۱۶۶	مادھو رام	ساہوکار فرخ آباد	۱۹۵	نساخ	ابو محمد عبدالغفور

Marfat.com

۱۹۶	نسیم	اصغر علی خاں دہلوی	۲۰۱	وحشت	مولوی حافظ رشید النبی	۲۰۶	یاس	حافظ حفیظ الدین دہلوی
۱۹۷	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی	۲۰۲	وزیر	خواجہ محمد وزیر لکھنوی	۲۰۷	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۹۸	نطق	مقصود احمد کاکوروی	۲۰۳	وقار	رائے کشن کمار تعلقدار	۱۰	"	"
۱۹۹	نظام	نظام شاہ رامپوری	۲۰۴	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	+	"	"
۲۰۰	نواب	امیر الملک والاجاہ نواب سید محمد صدیق حسن خاں بہادر	۲۰۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں فیض آبادی	+	"	"

مالہٗ وماعلیہ

حضرت نیازؔ نے اس کتاب میں بتایا ہے کہ فن شاعری کس قدر مشکل فن ہے۔ اور اس میدان میں بڑے بڑے شاعروں نے بھی ٹھوکریں کھائی ہیں اس کا ثبوت انھوں نے دور حاضر کے بعض اکابر شعراء مثلاً جوشؔ جگرؔ، سیمابؔ، وغیرہ کے کلام کو سامنے رکھ کر پیش کیا ہے ملک کے نوجوان شاعروں کے لئے اس کا مطالعہ ازبس ضروری ہے

قیمت:۔ دو روپے

پتہ

نگار پاکستان ۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

Marfat.com

آبِ حیات

مصنّف محمد حسین آزاد (۱۸۳۰ء تا ۱۹۱۰ء)

عہد تصنیف وطباعت آب حیات کے تکملہ کا سال ۱۲۹۷ھ ہے۔ یوں اس تذکرے کی ترتیب وتہذیب میں تقریباً دس بارہ سال صرف ہوئے ہیں۔

"آب حیات" کا پہلا اڈیشن دکٹوریہ پریس لاہور سے باہتمام سید رجب علی شاہ اسی سال یعنی ۱۸۸۰ء میں شائع ہوا اس کے بعد اس کے متعدد اڈیشن شائع ہو چکے ہیں۔ اور عموماً ملتے ہیں۔

خصوصیات "آب حیات" کا مصنف، اردو کا صاحب طرز انشا پرداز بھی ہے، نقاد بھی، زبان کا پارکھ بھی ہے اور مورخ ومحقق بھی۔ اور اسی وجہ سے اس میں تحقیق، تنقید، اسلوب، اور تاریخ کی بعض ایسی خصوصیات جمع ہوگئی ہیں جو اس سے پہلے کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ مقدمہ کے علاوہ آزاد نے آب حیات کو پانچ خاص ادوار میں تقسیم کیا ہے۔ پہلے ہر دور کے اسلوب فکر وفن پر عمومی تبصرہ ہے۔ اس کے بعد ہر دور کے ممتاز شاعروں کا انفرادی تذکرہ، اس انفرادی تذکرے میں آزاد نے زیادہ سے زیادہ سوانحی مواد جمع کرنے کی کوشش کی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ اس باب میں آزاد کے بعض بیانات قابل اعتبار نہیں ہیں۔ اور آج ان کی بہت سی باتیں بے سر وپا ثابت ہو چکی ہیں۔ پھر بھی اس سے انکار نہیں کیا جا سکتا کہ شعراء کی زندگی وشخصیت کے متعلق اتنی تفصیل کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتی، آزاد کے جادو نگار قلم نے ہر شاعر کو اس کے ماحول سمیت ہمارے سامنے پیش کر دیا ہے۔ اور اس انداز سے کہ ہم اس سے حقیقی محاکات کا لطف لیتے ہیں۔

سوانحی اہمیت سے قطع نظر آب حیات کا تنقیدی پہلو بھی نہایت اہم ہے۔ آزاد کسی شاعر اور اس کے کلام سے سرسری نہیں گزرتے بلکہ زبان وبیان اور موضوع ومواد کو سامنے رکھ کر محاکمہ کرنے کی کوشش کرتے ہیں۔ شاعر کی زندگی اور کلام دونوں کے متعلق وہ کچی تلی رائیں دیتے ہیں۔ یہ رائیں بعض جگہ قابل اعتراض سہی لیکن اکثر جگہ ہمیں اُن کی رائے سے اتفاق کرنا پڑتا ہے۔ آب حیات کا یہی تنقیدی اسلوب ہے جو اسے قدیم تذکرہ نگاری سے الگ کرتا ہے اور اس جدید تنقید کی بنا ڈالتا ہے جو بعد کو "مقدمہ شعر وشاعری" کی صورت میں حالی کے یہاں پوری آب وتاب کے ساتھ رونما ہوا ہے۔

سوانح، سیرت نگاری اور تبصرہ کے ساتھ، آب حیات کا مقدمہ بھی اردو کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کیے جانے کے لائق ہے۔ مقدمہ میں آزاد نے زبان وبیان اور ادب وشعر کے لوازم پر بڑی تفصیل سے بحث کی ہے۔ گارساں دتاسی کے "تاریخ ادب ہندوستانی" امام بخش صہبائی کے "انتخاب دواوین کریم الدین اور فیلن صاحب کے "طبقات الشعراء" اور قادر بخش صابر کے "گلستانِ سخن" میں اگرچہ اس انداز کے مباحث ملتے ہیں لیکن ان میں آب حیات کے مقدمہ کی سی جامعیت وادبی دلکشی نہیں ہے۔ "شمیم سخن" مؤلفہ عبدالحیٔ صفا کا دیباچہ البتہ "آب حیات" کے مقدمہ کے انداز کا ہے۔ اور اردو

Marfat.com

کے آغاز و ارتقا کے متعلق تقریباً آزاد نے وہی کہا ہے جو صفا کہہ چکے تھے۔

ان تفصیلات سے اندازہ کیا جا سکتا ہے کہ آب حیات بہ یک وقت اُردو شعرا کا تذکرہ بھی ہے اور اردو شعرا کی تاریخ بھی سیرت نگاری کا مرقع بھی ہے اور اُردو تنقید کا اولین سرچشمہ بھی، لسانی تجزیہ و تحلیل کا نمونہ بھی ہے۔ اور علمی و ادبی تحقیقات کی مثال بھی۔ اس نے صرف یہی نہیں کہ تذکرہ نگاری کے بجائے جدید ادبی تحقیق و تنقید کی بنا ڈالی ہے بلکہ سیرت نگاری اور ادبی تاریخ کی طرف بھی ہماری توجہ مبذول کرائی ہے چنانچہ آب حیات کے زیر اثر پرانے انداز کے تذکروں کی اہمیت گھٹ گئی اور ان کی جگہ تاریخی و تنقیدی کتابوں نے لے لی۔ ہر چند کہ آب حیات کے بعد متعدد تذکرے لکھے گئے ہیں لیکن ان کی اہمیت ادبی کم تاریخی زیادہ ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام
	پہلا دور
۱	شمس ولی اللہ
۲	شاہ مبارک آبرو
۳	شیخ شرف الدین مضمون
۴	محمد شاکر ناجی
۵	محسن احسن حسن
۶	مصطفےٰ خاں یکرنگ
	دوسرا دور
۷	شاہ حاتم
۸	شاہ تسلیم
۹	سعادت یار خاں رنگین
۱۰	محمد امان نثار
۱۱	میاں ہدایت
۱۲	خان آرزو
۱۳	اشرف علی خاں فغاں
	تیسرا دور
۱۴	مرزا جان جاناں مظہر
۱۵	میر عبدالحئی تاباں

نمبر شمار	تخلص و نام
۱۶	مرزا محمد رفیع سودا
۱۷	فدوی
۱۸	قیام الدین قائم
۱۹	بقا اللہ خاں
۲۰	مرزا فاخر مکین
۲۱	شیخ قائم علی قائم
۲۲	مجذوب خلف مرزا رفیع سودا
۲۳	میر ضاحک
۲۴	میر مہدی حسن فراغ
۲۵	میر درد
۲۶	خواجہ میر اثر
۲۷	میر سوز
۲۸	میر تقی میر
	چوتھا دور
۲۹	میر خاں کمترین
۳۰	شیخ قلندر بخش جرأت
۳۱	جعفر علی حسرت
۳۲	پنڈت دیا شنکر نسیم

نمبر شمار	تخلص و نام
۳۳	سید انشاء اللہ خاں انشاء
۳۴	میر ماشاء اللہ خاں
۳۵	مرزا عظیم بیگ عظیم
۳۶	شیخ ولی اللہ محب
۳۷	نواب امین الدولہ معین الملک
۳۸	ناصر جنگ عرف مرزا مینڈھو
۳۹	تفضل حسین خاں علامہ
۴۰	ملا عبدالحکیم
۴۱	نواب سعد اللہ خاں
۴۲	شیخ مصحفی
	پانچواں دور
۴۳	مولوی محمد عظیم اللہ صاحب عزمی
۴۴	شیخ ناسخ
۴۵	آغا کلب حسین
۴۶	طالب علیخاں عیشی
۴۷	میر مستحسن خلیق
۴۸	میر مظفر حسین ضمیر
۴۹	مرزا فصیح

نمبر شمار	تخلص و نام
۵۰	خواجہ حیدر علی آتش
۵۱	میر دوست علی خلیل
۵۲	شاہ نصیر نصیر
۵۳	مومن خاں مومن
۵۴	نواب مصطفےٰ خاں شیفتہ
۵۵	نواب اکبر خاں
۵۶	شیخ ابراہیم ذوق
۵۷	حافظ غلام رسول شوق
۵۸	شاہ وجیہ الدین
۵۹	نصیر مرحوم
۶۰	نواب الٰہی بخش خاں معروف
۶۱	حافظ احمد یار
۶۲	حافظ غلام رسول ویران
۶۳	حکیم آغا خان عیش
۶۴	اسد اللہ خاں غالب
۶۵	ادیج
۶۶	مرزا سلامت علی دبیر
۶۷	میر ببر علی انیس

Marfat.com

مخزنِ شعراء

مصنف

فائق - فائق کا پورا نام قاضی نورالدین خاں حسن رضوی تھا - فائق تخلص کرتے تھے اور بھڑوچ (گجرات) کے رہنے والے تھے - اپنے وقت کے مشہور عالم ہونے کے ساتھ شاعر بھی تھے ان کا خاندان علم و فضل کے لئے خاص شہرت رکھتا تھا - مرزا غالب ان کے معاصر اور احباب میں تھے - اس تذکرے کے سلسلے میں بھی انھوں نے غالب سے خط و کتابت کی تھی - جیسا کہ غالب کے بعض خطوط سے ظاہر ہے - فائق کا انتقال ۱۲۸۶ھ میں ہوا ہے -

عہد تصنیف و طباعت

مخزن شعرا اس کا تاریخی نام ہے جو فائق کے مصرعہ
"خوش کتاب است مخزن شعرا"
کا جزو ہے - اس سے ۱۲۶۸ھ نکلتے ہیں - اس کے دو قلمی نسخے مولوی عبدالحق صاحب کو ملے تھے - ایک فائق کے پوتے کی ملکیت تھا اور دوسرا بمبئی یونیورسٹی کے کتب خانے میں محفوظ تھا - مولوی صاحب نے ان دونوں کی مدد سے اسے مرتب کیا اور طویل تحقیقی مقدمہ کے ساتھ ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام جامع پریس دہلی سے شائع کر دیا - یہ مطبوعہ نسخہ عموماً کتب خانوں میں ملتا ہے -

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے ابتدا میں کمال الدین حسین کامل کی تقریظ ہے - پھر مصنف کا دیباچہ ہے اس میں صرف گجرات کے شاعروں کا ذکر آیا ہے - حالات زندگی مختصر ہیں لیکن منتخب اشعار کی تعداد خاصی ہے - غالباً یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں دلی کے اور رنگ آبادی یا گجراتی کی بحث چھیڑی گئی ہے اور بتایا گیا ہے کہ "دکنی" سے مراد گجراتی بھی ہو سکتا ہے کیونکہ اس وقت سارا جنوبی ہند دکن کے نام سے موسوم تھا

یہ تذکرہ اردو کے ایک قدیم مرکز کا سراغ دیتا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اردو شاعری کو نہ صرف اورنگ آباد، دہلی اور لکھنؤ وغیرہ میں بلکہ ہر علاقے میں قبول عام حاصل ہو رہا تھا - اس تذکرے کے آخر میں غالب کا وہ خط بھی شامل ہے جو انھوں نے ۱۴ جولائی ۱۸۶۲ء میں اس تذکرے کی عبارت پر اصلاح دینے کے سلسلے میں تذکرہ کے مولف کو لکھا تھا -

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	احسن	۳	احمد سید احمد	۵	احقر	۷	افگر
۲	احسان	۴	اخلاص	۶	اختر	۸	اظہر

Marfat.com

۹ اصفر
۱۰ اصغف
۱۱ افروز
۱۲ امیر
۱۳ انجم
۱۴ اسحاق
۱۵ باقر
۱۶ باقی
۱۷ بخش
۱۸ بسمل
۱۹ بریاں
۲۰ بلیغ
۲۱ بہادر بخشومیاں
۲۲ بہادر شیخومیاں
۲۳ بیتاب
۲۴ بے ہوش
۲۵ تجرد
۲۶ تبسم
۲۷ تسکین
۲۸ ثنا
۲۹ جولاں
۳۰ جوش
۳۱ حامد
۳۲ حجاب
۳۳ حزیں
۳۴ حسن
۳۵ خلیق
۳۶ خوشتر برہان الدین
۳۷ خوشتر سید قادر میاں
۳۸ خوشتر
۳۹ دلکش
۴۰ دلبر
۴۱ درویش
۴۲ ذاکر
۴۳ رحمت
۴۴ رسوا
۴۵ رفعت
۴۶ رکھو
۴۷ زیرک
۴۸ سلیمی
۴۹ سمجھو
۵۰ شائق
۵۱ شرر
۵۲ شرفو
۵۳ شعلہ
۵۴ شوق
۵۵ شیدا
۵۶ شمس
۵۷ صاحب
۵۸ صوفی
۵۹ ضاحک
۶۰ طالب
۶۱ ظفر
۶۲ عابد
۶۳ عباس
۶۴ علی
۶۵ عزلت
۶۶ عرفی
۶۷ علوی
۶۸ غالب
۶۹ غمگیں
۷۰ غنی
۷۱ فاضل
۷۲ فائق
۷۳ فدا
۷۴ فرحت ابن یاقوت خاں
۷۵ فضل
۷۶ فقیہ
۷۷ فہیم
۷۸ قطب
۷۹ قطبی
۸۰ کاظم
۸۱ کامل سید منصور
۸۲ کامل کمال الدین
۸۳ کریم
۸۴ کمتر
۸۵ لطف
۸۶ لطیف
۸۷ مائل
۸۸ مجروح
۸۹ مخلص
۹۰ محب
۹۱ مسیح
۹۲ مرہون
۹۳ مشتاق محمد حسین
۹۴ مشتاق نجم الدین
۹۵ ملا معراج الدین
۹۶ مفتون
۹۷ منیر
۹۸ منظور
۹۹ ناداں
۱۰۰ نادر
۱۰۱ نجف خاں آقا
۱۰۲ نصیری
۱۰۳ نجف محمد شفیع
۱۰۴ وحشت
۱۰۵ وحید
۱۰۶ دلی
۱۰۷ ہمرنگ
۱۰۸ یعقوب

Marfat.com

بہار و خزاں

مصنف

بہا الدین حسین خاں عروج۔ اسد علی خاں تمنا نے "گلِ عجائب" مولفہ ۱۱۹۲ھ میں عروج کو اپنا استاد بتایا ہے۔ عروج کے والد کا نام ضیاء الدین حسین خاں اور اصل وطن اورنگ آباد تھا۔ عروج اردو فارسی دونوں زبانوں میں شعر کہتے تھے اور گل عجائب سے پہلے اردو شعرا کا تذکرہ مکمل کر چکے تھے اس لئے کہ تمنا نے ان کے تذکرے کا ذکر خزاں و بہار کے نام سے کیا ہے شاید یہی اس کا اصلی نام ہے۔ سعادت نظیر صاحب کے خط سے پتہ چلا کہ عروج نے فارسی شعرا کا تذکرہ بھی اسی نام سے لکھا تھا اس کا ایک نسخہ جامعہ نظامیہ شبلی گنج میں موجود ہے۔ یہ ۱۱۸۵ھ اور ۱۱۹۵ھ کے درمیان مکمل ہوا ہے۔ عروج نے غالباً شمیم سخن اور طبقات سخن کے طرز پر اپنا تذکرہ دو حصوں میں لکھا تھا۔ ایک فارسی شعرا کے لئے مخصوص تھا اور دوسرا اردو شعرا کے لئے۔

عہد تصنیف و طباعت

کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن میں اس تذکرے کا جو قلمی نسخہ محفوظ ہے اس کے آخری صفحات غائب ہیں۔ اس لئے تذکرے کے ترتیمہ یا سال تصنیف کا سراغ لگانا مشکل ہے لیکن چونکہ گل عجائب مولفہ ۱۱۹۲ھ عروج کے تذکرہ، بہار و خزاں کا ذکر موجود ہے اس لئے یقیناً یہ ۱۱۹۲ھ قبل لکھا گیا ہے۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اپنے ایک مضمون "اردو اور اس کے تاریخی ماخذ" میں اس قلمی نسخے کا سراغ دیتے ہوئے لکھا تھا کہ:۔

"اس کا ایک اور نسخہ بھی تھا جو دریائے موسیٰ کی طغیانی میں برباد ہو گیا۔ اس وقت جہاں تک مجھے علم ہے اس کا صرف ایک نسخہ موجود ہے، یہ بوسیدہ ہو چکا ہے اور جلد طباعت کی نوبت آئی تو شاید بالکل مٹ جائے گا"[1]

افسوس ہے کہ آج ۲۸ سال گزر جانے پر بھی یہ طبع نہ ہو سکا اور اسی خستہ حالت میں پڑا ہوا ہے۔ تذکرہ ناقص الاخر ہے اور سرورق بھی غائب ہے۔ خط بہت شکستہ ہے اور مشکل سے پڑھنے میں آتا ہے۔ تذکرہ ۱۲۶ صفحات پر مشتمل ہے۔ شعرا کا ذکر ملحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے۔ تخلص سرخی میں لکھے گئے ہیں۔ لیکن انھیں بھی پڑھنے میں بڑی دقت ہوتی ہے۔ ہر صفحہ میں ۱۴ سطریں ہیں۔ اور حالات زندگی بعد اشعار درج کئے گئے ہیں[2][3]

خصوصیات

تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور "بسم اللہ" کے بعد تذکرہ یوں شروع ہوتا ہے کہ:۔

"ابتدائے سخن بحمد سخن آفرینے سزا است"

اشعار، ایک کے نیچے ایک بغیر کسی نشان کے نثر کے طور پر لکھے گئے ہیں اور بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی اس میں بعض شعرا کے متعلق ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو دوسرے تذکروں میں نظر نہیں آتیں۔ بطور نمونہ ایک شاعر کا حال درج ہے۔

"صاحب والا فطرت حضرت عبدالولی عزلت پر سید سعد اللہ قدس سرہ۔ اصلش از معمورہ بریلی است و مولد و منشایش بندر سورت، کتب متداولہ عربیہ ہمہ آموختہ است و از فارسیہ نیز بہرہ اندوختہ۔ خوشگو و خوش صحبت اشت کہ خدایش سلامت دارد۔"

---

[1] گل عجائب مطبوعہ ص ۹۸

[2] سالنامہ سہیلی ۱۹۳۶ء

[3] یہ تفصیلات اور شعرا کی فہرست مجھے محترمی یوسف سرمست صاحب نے حیدر آباد دکن سے مرحمت فرمائی ہے جس کے لئے میں شکر گزار ہوں (فرمان)

Marfat.com

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو سراج الدین علی خاں	۲۸	حشمت محمد علی	۵۵	عاشق عاشق علی خاں
۲	اشتیاق شاہ ولی اللہ	۲۹	(تخلص پڑھا نہ جاسکا) محمد یار	۵۶	عاجز عارف علی خاں
۳	آگاہ محمد صلاح	۳۰	درد خواجہ محمد میر	۵۷	غریب محمد زماں
۴	آزاد محمد فاضل	۳۱	درد کرم اللہ خاں	۵۸	فغاں اشرف علی خاں
۵	آبرد شیخ نجم الدین مبارک	۳۲	ذہین میر محمد مستعد	۵۹	قائم محمد قائم
۶	انسان اسد الدولہ	۳۳	(؟) جعفر علی خاں	۶۰	قدرت قدرت اللہ
۷	احسن احسن اللہ	۳۴	سودا محمد رفیع	۶۱	قدرت -
۸	آشنا میر زین العابدین	۳۵	سعدی دکنی	۶۲	قاسم -
۹	آوارہ میر محمد کاظم	۳۶	سلام نجم الدین علی خاں	۶۳	کلیم محمد حسین
۱۰	الہام فضائل بیگ	۳۷	سعادت سعادت اللہ خاں	۶۴	کمترین -
۱۱	انجام نواب امیر خاں عمدالملک	۳۸	سراج میر سراج الدین	۶۵	کافر میر علی نقی
۱۲	بہار ٹیک چند	۳۹	ساماں میر ناصر	۶۶	میر کلیم اللہ
۱۳	بیشک (شاید) دلاور خاں	۴۰	شوق حسن علی	۶۷	مظہر میر جانجاں
۱۴	بسمل شرف الدین علی خاں	۴۱	شاغل -	۶۸	مضمون شیخ شرف الدین
۱۵	پیامی (شاید) شیخ معین الدین محمد اسمٰعیل	۴۲	صانع -	۶۹	؟ محمد دل -
۱۶	(تخلص نہیں پڑھا گیا) میر صلاح الدین	۴۳	صنعت	۷۰	میر میر تقی
۱۷	بیان خواجہ احسن اللہ خاں	۴۴	صمصام صمصام الدولہ	۷۱	میر محمد میر
۱۸	بیکل سید الوہاب	۴۵	ضیار -	۷۲	محسن محمد حسین
۱۹	تجرد میر عبداللہ	۴۶	طالع میر شمس الدین	۷۳	موزوں میر حیم علی
۲۰	تاباں میر عبدالحئی	۴۷	ظاہر خواجہ محمد خاں	۷۴	موزوں خواجم علیخاں ذوالفقار الدولہ
۲۱	تمکین (شاید) صلاح الدین	۴۸	؟ خواجہ برہان الدین	۷۵	مہر محمد شاکر
۲۲	ثاقب شہاب الدین	۴۹	عارف -	۷۶	؟ عبدالرسول
۲۳	جرأت میر سید علی	۵۰	عزیز شاہ عزیز اللہ	۷۷	دلی محمد دلی
۲۴	حزیں میر محمد باقر	۵۱	عاقل سیتا رام	۷۸	ہدایت ہدایت اللہ
۲۵	(تخلص مٹ گیا) شہاب الدین	۵۲	عزلت سید عبدالولی	۷۹	یقین انعام اللہ خاں
۲۶	حشمت سید محتشم علی خاں	۵۳	؟ جعفر خاں	۸۰	؟ مصطفےٰ خاں
۲۷	حاتم محمد حاتم	۵۴	عاقل نور محمد	۸۱	یکرد عبدالوہاب

Marfat.com

مسرّت افزا

مصنّف ابوالحسن ۔ ابوالحسن کا آبائی وطن الہ آباد تھا بعد کو وہ عظیم آباد میں آباد ہو گئے تھے۔ بغرض سیر و سیاحت کچھ دنوں کلکتہ میں بھی مقیم رہے۔ ان کا اصل نام امیر الدین احمد عرف امیر اللہ تھا۔ ابوالحسن حقیقتاً ان کی کنیت ہے اور اسی تعلق سے "مسرت افزا" تذکرہ ابوالحسن کے نام سے مشہور ہو گیا۔[1]

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ ۱۱۹۳ھ/۱۷۷۹ء میں مکمل ہوا۔ طباعت کی نوبت اب تک نہیں آئی۔ گارساں دتاسی کا بیان ہے کہ مسٹر ڈبلو ادسلی کے پاس اس کا ایک قلمی نسخہ تھا۔ غالباً وہی نسخہ اب آکسفورڈ میں ہے۔ اس تذکرے کے کسی اور نسخے کا سراغ اب تک نہیں لگا۔ یہ تذکرہ ابوالحسن نے عظیم آباد سے لکھنؤ جاتے وقت عالم سفر میں لکھا تھا۔ لکھنؤ پہنچ کر اس میں ترمیم و اضافے ۱۲۰۶ھ تک ہوتے رہے اور کئی مسودے نقل ہوئے لیکن اب نایاب ہیں۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں معاصرین کے متعلق اکثر تفصیل سے بحث کی گئی ہے۔ اس جگہ ثانوی حوالہ کی مدد سے اس کا ایک نمونہ دیا جا رہا ہے۔

"محمد تقی میر، تخلص، مرد میدان سخن و شیر بیشۂ ایں فن است ..... وجودش از..... اکبرآباد۔ اما قدر و قیمتش در بازار دہلی افزود۔ مشق سخن بخدمت ..... آرزو کردہ شاید باو سے قرابت خواہر زادگی دارد۔ سبب عونت ..... کہ خلقی او ست زبان زد زباں آوراں شود باعث عیب جوئی سخنوراں در زباں شاں افتادہ ..... ہر یکے را حوصلۂ عیب جوئی او بہم رسیدہ۔ مرزا رفیع گوید ؎

ہر ورق پر ہے میر کی اصلاح لوگ کہتے ہیں سہو کاتب ہے

تذکرۂ نکات الشعرا کہ تالیف او ست، دراں عجب نکتہ چینی در کلام شعرائے ریختہ نمودہ، ہر کرا یاد نمودہ بہ تحقیر و بے ادائی آوردہ و اشعار ایشاں را بے رتبہ و ناپسندیدہ چیدہ ذکر کردہ۔ اگر راست بگویم سبب تالیف ایں تذکرہ۔ ہم ہمیں بود کہ من بزعم حاسدانِ عیب بین و خردہ گیراں نکتہ چیں ہر یکے کماہی در سطر تحریر کشیدم لیکن چوں دریں غربت دیوان احدے باخود نبود کہ اتفاق انتخاب شعر ہا می شود، از اشعار ایشاں انچہ یاد بود نوشتم۔ طرفہ ترکہ میر چوں ہمتِ خود بہ انتخاب اشعار ناپسندیدہ شعرا گماشتہ بود، طبعش بہ ہمیں مرغوب گشتہ ازیں جہت از اشعار خود ہم ہر چہ دراں تذکرہ نوشتہ اکثرے ازاں بے رتبہ و ناپسندیدہ است۔ در دیوانش بہتر ازیں اشعار بنظر فقیر آمدہ"[2]

---

[1] تاریخ ادب ہندوستانی از گارساں دتاسی۔

[2] بحوالہ ۔ میر، حیات اور شاعری۔ از ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی۔

Marfat.com

گلشنِ سخن

مصنف میرزا کاظم مخاطب بہ مردان علی خاں مبتلا لکھنوی محمد علی خاں بہادر کے بیٹے تھے۔ دیباچے کی صراحت کے مطابق، مبتلا لکھنوی ۲۰ سال کی عمر میں ایک فارسی دیوان اور اس شعرا کا ایک تذکرہ "گلدستہ معانی" مرتب کر چکے تھے۔ حسین قلی خاں مولف نشترِ عشق نے اس فارسی تذکرہ کا تاریخی نام "نظم معانی" بتایا ہے۔ "نظم معانی" سے سال تصنیف ۱۱۶۱ھ / ۱۸۴۸ء برآمد ہوتا ہے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسی کو بنیاد بنا کر، مبتلا کا سن پیدائش ۱۱۴۱ھ / ۱۷۲۸ء کے لگ بھگ متعین کیا ہے اور "گلشن سخن" کی تالیف کے وقت ان کی عمر ۵۳ سال بتائی ہے[1] محمد قدرت اللہ قدرت گویاموی مولف نتائج الافکار کا بیان ہے کہ مبتلا کی وفات بارہویں صدی ہجری کے اواخر میں ہوئی ہے۔ اردو شعرا کے بعض تذکروں میں بھی مبتلا کا ذکر ملتا ہے۔ شیفتہ لکھتے ہیں کہ :-

"مبتلا تخلص اسمش مرزا کاظم بیگ المخاطب بہ پیش گاہ وزیر الممالک بہ مردان علی خاں اصلش مشہد مقدس و وے در لکھنؤ از نہاں خانۂ عدم بہ شہرستان وجود بر رسیدہ، بمذہ گائش بہ احترام زیستہ اند، گویند کہ مبتلا صاحب دیواں است ہم تذکرہ فراہم آوردہ است (گلشن بیخار ص۱۶۹)

اشپرنگر، شورش، عشقی اور نساخ نے بھی ان کا ذکر کیا ہے۔ نساخ کا بیان ہے کہ :-

"مبتلا تخلص مردان علی خاں خلف نواب محمد علی خاں رئیس غازی پور مقیم بنارس معاصر سودا، نواب برہان الممالک اور صفدر جنگ کی سرکار میں بڑا اقتدار رکھتے تھے۔ صاحب دیوان و تذکرۂ اردو و فارسی گذرا ہے (سخن شعرا ص۴۱۱)

بعض تذکرہ نگاروں نے مبتلا لکھنوی اور عشق و مبتلا میرٹھی کے حالات کو گڈمڈ کر دیا ہے۔ اور بعض نے "گلشن سخن" کا نام "گلستان سخن" اور "طبقات سخن" درج کیا ہے۔ مثلاً حکیم شمس اللہ قادری اپنے ایک مضمون میں لکھتے ہیں کہ۔

"گلستان سخن تصنیف مرزا کاظم بیگ نواب مردان علی خاں مبتلا تخلص۔ رئیس غازی پور ۱۲۴۵ھ سے قبل تالیف ہوا"

یہ بیان گارساں اور اسپرنگ کے تذکروں سے ماخوذ ہے اور غلط معلوم ہوتا ہے۔ اسی طرح مجلس ترقی اردو لاہور سے درد کا جو دیوان شائع ہوا ہے۔ اس کے مرتب خلیل الرحمٰن داؤدی صاحب نے گلشن سخن کے مصنف کا نام شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی درج کیا ہے[2]

---

[1] دستور الفصاحت ص۷۲ - [2] ملاحظہ ہو دیوان درد مطبوعہ مجلس ترقی اردو ص۵۸

Marfat.com

یہاں بھی داؤدی صاحب کو مغالطہ ہوا ہے اسلئے کہ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کے تذکرے کا نام گلشن سخن نہیں ہے طبقات سخن ہے چنانچہ درد کے سلسلے میں انھوں نے جو اقتباس دیا ہے وہ مبتلا میرٹھی کے تذکرہ سے نہیں بلکہ مبتلا لکھنوی کے تذکرے سے ماخوذ ہے اس لئے کہ مبتلا لکھنوی کا تذکرہ ۱۹۴ھ میں مکمل ہوا اور شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کا تذکرہ ۱۲۳۲ھ میں تکمیل کو پہنچا جیسا کہ اگلے صفحات میں تفصیل سے مذکور ہے۔

عہد تصنیف و طباعت

گلشن سخن کے دیباچہ میں مصنف نے تذکرہ کا مادہ تاریخ یوں درج کیا ہے کہ

"آج پھولا ہے سخن کا گلشن"

اس سے ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء نکلتے ہیں۔ بقول مولانا عرشی چونکہ تذکرے میں جگہ جگہ یہی سن "اکنوں" "این زمان" اور "الحال" کے ساتھ مذکور ہے۔ اور مؤلف کا دعوے بھی یہی ہے کہ کتاب تھوڑے عرصہ میں مکمل ہو گئی تھی اس لئے ۱۱۹۴ھ / ۱۷۸۰ء ہی کو گلشن سخن کی تصنیف کا سال خیال کرنا چاہیے[1]۔

یہ تذکرہ بھی اب تک غیر مطبوعہ ہے۔ کتابخانہ عالیہ رام پور میں اس کا ایک قلمی نسخہ ضرور محفوظ ہے۔

خصوصیات

طرز قدیم کا تذکرہ ہے اور فارسی زبان میں لکھا گیا ہے اور مختصر حالات زندگی کے ساتھ منتخب کلام درج کیا گیا ہے۔ معاصر شعراء کے متعلق اس کی رائیں خاصی اہمیت رکھتی ہیں۔

اس تذکرے تک میری رسائی نہ ہو سکی، عرشی صاحب کے خط سے معلوم ہوا کہ مسعود حسین رضوی صاحب اسے مرتب کر رہے ہیں اور طبقات سخن سے مقابلہ کے بعد اسے شائع کر دیا جائے گا۔

بطور نمونہ درد کا حال ثانوی حوالے کے ذریعہ درج کیا جاتا ہے:۔

"(خواجہ میر درد) مرکز دائرہ اہل کمال، سید عالی مرتبت، بیشۂ گوشہ عزلت زہرہ شیرستان تفرید، سایر کوچۂ تجرید..... درخدا پرستی و تحمل مصائب و تسلیم نوائب نظیر خود نہ دارد ..... درشاہجہاں آباد ایں زماں کہ سن یک ہزار و یک صد و نود و چہارم ہجری گوشہ انزو اختیار نمودہ۔ بہرہ یاب فیوضات لامتناہی الٰہی است"[2]

---

[1] دستور الفصاحت مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی

[2] دیوان درد مرتبہ خلیل الرحمٰن داؤدی مجلس ترقی اردو لاہور۔

امیر معاویہ و یزید

مولانا محمود عباسی کی کتاب "خلافتِ معاویہ و یزید" پر مولانا نیاز فتحپوری کا عالمانہ و بے لاگ تبصرہ جس میں حضرت نیازؔ نے مختلف دلائل و قرائن اور اپنے موثر اسلوب سے ان تمام دلائل کو بے بنیاد ثابت کیا ہے جو اس کتاب کے مؤلف نے پیش کئے ہیں۔ یہ "تبصرہ" جامع معتبر اور دلکش ہے۔ معاویہ و یزید کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے کے لئے۔ اس کا مطالعہ نہایت ضروری ہے۔

قیمت:۔ ۶۲ پیسے

نگار پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ کراچی ۳

Marfat.com

طبقاتِ سخن

مصنّف شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی۔ مبتلا میرٹھی کا ذکر خوب چند ذکا۔ شیفتہ، باطن، قدرت اللہ قاسم، کریم الدین نساخ، اسپرنگر، دتاسی اور دوسرے تذکرہ نگاروں نے کیا ہے۔ طبقات سخن میں بھی مصنّف نے اپنے حالات کئی جگہ درج کئے ہیں۔

مبتلا کے والد شاہ نعمت اللہ، فارسی کے صاحب دیوان شاعر تھے، نعمی تخلص کرتے تھے۔ مبتلا کو اوائل عمری سے شعر گوئی کا شوق تھا اور علم صرف و نحو سے خاص دلچسپی تھی۔ مبتلا کی تصانیف میں تذکرہ کے علاوہ مثنوی لیلیٰ مجنوں[1] اور اردو کے دو دیوان ملتے ہیں۔

عہد تصنیف و طباعت "طبقات سخن" تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۲۲ھ برآمد ہوتے ہیں۔ اس تذکرے کے تین نسخوں کا سراغ اب تک ملا ہے۔ ایک نسخہ جرمنی میں۔ دوسرا گاندھی فیض عام کالج شاہجہانپور میں اور تیسرا نسخہ دہلی میں ہے۔ ڈاکٹر محمد حسن نے شاہجہاں پور کے نسخے کو بالاقساط ضروری تصریحات کے ساتھ "ہماری زبان" علیگڈھ میں بالاختصار شائع کر دیا ہے[2]۔ یہ نسخہ رام سروپ کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے اور آخری صفحات میں دی ہوئی تاریخ کے مطابق ۱۲ محرم ۱۲۳۱ھ مطابق ۱۴ دسمبر ۱۸۱۵ء مکمل ہوا ہے۔ گویا سن تصنیف سے نو سال بعد لکھا گیا ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مصنّف نے تذکرے کا پورا نام "جواہر سخن موسوم بہ "طبقات سخن" بتایا ہے یہ بھی تصریح کر دی ہے کہ اس تذکرے کے دو طبقے ہیں۔ طبقہ اول میں ماضی و حال کے شعرائے اردو کا تذکرہ ہے اور طبقہ دوم میں فارسی شعرا کا۔ لیکن اب تک "طبقات سخن" کے جو نسخے دستیاب ہوئے ہیں ان میں "طبقات سخن حصہ دوم" موجود نہیں ہے۔ جرمنی کے نسخے میں شاید ہو۔

تذکرہ حمد و نعت کے بعد شروع ہوتا ہے۔ دیباچہ میں شاعری کی اہمیت اور اس کی ابتدا کے بارے میں روشنی ڈالی گئی ہے۔ خسرو کو ہندی غزل کا موجد قرار دیا گیا ہے اور دلی کو گجراتی بتایا ہے۔

شعرا کا حال ردیف وار درج ہے اور شاہ عالم آفتاب کے ذکر سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ بقول ڈاکٹر محمد حسن یہ تذکرہ یوں اہمیت رکھتا ہے کہ اس میں اس زمانے کی اردو نثر کے بعض نمونے لطیفے اور خطوط کی شکل میں مل جاتے ہیں۔ دوسرے یہ کہ اس میں بعض شعرا کے مفصل حالات درج ہیں۔ تیسرے یہ کہ اس میں مصنف سے بعض دوسرے شعرا کی ملاقاتوں

---

[1] ڈاکٹر رضی الدین احمد نے نوائے ادب اکتوبر ۱۹۶۳ء میں مبتلا میرٹھی کے قصۂ لیلیٰ مجنوں کا تفصیل سے ذکر کیا ہے۔

[2] ملاحظہ ہو ہماری زبان ۱۵ جنوری ۱۹۶۰ء تا ۸ اپریل ۱۹۶۰ء۔

Marfat.com

کا ذکر ہے، چوتھے یہ کہ بعض شعرا کے متعلق کچھ ایسی باتیں مل جاتی ہیں جو کہیں اور درج نہیں ہیں یہ[1]

[1] ہماری زبان علی گڈھ بابت ۱۵ر جنوری ۱۹۶۰ء

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب شاہ عالم	۲۴	بیخود نرائن داس	۴۷	جاں محمد مرزا
۲	آصف الدولہ یحییٰ خاں ہزبر جنگ	۲۵	بیجان دہلوی	۴۸	جمال علی میرٹھی
۳	انجام امیر خاں	۲۶	بے نوا	۴۹	جوہر بریلوی
۴	اثر میر محمد	۲۷	بیتاب محمد اسمٰعیل	۵۰	جواہر سنگھ
۵	انشا انشاء اللہ خاں	۲۸	باقر	۵۱	جوان جان علی شاہ
۶	آبرو شاہ مبارک	۲۹	بختاور سنگھ	۵۲	حیران
۷	آشنا	۳۰	بالا ماہر دی	۵۳	حسرت جعفر علی
۸	اشرف خاں دہلوی	۳۱	تصویر سید احسان حسین	۵۴	حقیقت سید حسن شاہ
۹	اشرف کاندھلوی	۳۲	تسلّی ٹیکہ رام	۵۵	حفیظ محمد حفیظ
۱۰	ادیبی	۳۳	ترساں بہادر علی	۵۶	حسرت فرخ آبادی
۱۱	انتظار	۳۴	تسلیم رامپوری	۵۷	حجام عنایت اللہ خاں
۱۲	الٰہی بخش کاندھلوی	۳۵	تحیّر دہلوی	۵۸	حکیم لکھنوی
۱۳	ابوالحسن	۳۶	تجلی دہلوی	۵۹	حشمت محتشم علی
۱۴	افغاں امام علی خاں	۳۷	تسکین بریلوی	۶۰	حیران حیدر علی
۱۵	آرزو سراج الدین علی خاں	۳۸	تقی میر تقی	۶۱	حاتم شاہ حاتم
۱۶	آشفتہ دہلوی کھوئے خاں	۳۹	تنہا شیخ عوض	۶۲	حسن خواجہ محمد حسن
۱۷	بیگم	۴۰	تحسین محمد حسین عطاں خاں	۶۳	حسین علی
۱۸	بہو بیگم	۴۱	تمکین صلاح الدین	۶۴	حسن میر حسن
۱۹	بیدار میر محمدی	۴۲	تاباں عبدالحئی	۶۵	خاکسار محمد یار
۲۰	بقا بقاء اللہ	۴۳	ثاقب	۶۶	خورشید علی
۲۱	بیان خواجہ احسن اللہ	۴۴	ثاقب	۶۷	خوش وقت شاداب
۲۲	بیتی بہادر	۴۵	جرات قلندر بخش	۶۸	دلسوز
۲۳	برکت اللہ خاں	۴۶	جذب بریلوی	۶۹	دردمند

Marfat.com

۷۰ زور آور خاں
۷۱ زار میر جبون
۷۲ زار میر مظہر علی
۷۳ زماں محمد زماں
۷۴ زید العابدین
۷۵ سعادت سعادت علی
۷۶ سامان میر ناصر
۷۷ سوز دہلوی
۷۸ سودا مرزا رفیع
۷۹ سلیمان شکوہ
۸۰ سراج سراج الدین علیخاں آرزو
۸۱ غالب سید غالب علی
۸۲ شوکت
۸۳ شائق محمد نظیر الدین
۸۴ شوق حسن خاں
۸۵ شاہ ولی اللہ اشتیاق
۸۶ شرف الدین علی
۸۷ صاحب فراں
۸۸ صابر شاہ
۸۹ ضیار ضیاء الدین
۹۰ طپش محمد اسمٰعیل
۹۱ کلیم طالب حسین
۹۲ نوا ظہور اللہ
۹۳ عشق میر عزت اللہ
۹۴ عسق عظیم آبادی
۹۵ عشق شیخ غلام محی الدین
۹۶ عشرت غلام علی
۹۷ عیاں نجابت علی
۹۸ عمدۃ الملک پسر محمد علی خاں
۹۹ غلام محمد خاں
۱۰۰ غضنفر بیگ لکھنوی
۱۰۱ عماد الملک
۱۰۲ فرحت

۱۰۳ فراق ثناء اللہ
۱۰۴ فقیر فقیر اللہ
۱۰۵ فراسو
۱۰۶ فدوی
۱۰۷ فارغ فارغ شاہ
۱۰۸ فضل علی دانا
۱۰۹ فرخ علی
۱۱۰ قدرت اللہ حاجی
۱۱۱ قائم قیام الدین
۱۱۲ قاضی محمد نعیم مرزا
۱۱۳ قاصر ببر علی
۱۱۴ قلندر بخش آفرین
۱۱۵ قسمت نواب شمس الدولہ
۱۱۶ کمترین کاشی ناتھ
۱۱۷ گوہری بدایونی
۱۱۸ گرامی
۱۱۹ گھاسی
۱۲۰ گنا بیگم
۱۲۱ میر شمس الدین
۱۲۲ مرزا علی لطف
۱۲۳ محب خاں
۱۲۴ محبت ولی اللہ
۱۲۵ ممتاز احسان اللہ
۱۲۶ مشتاق بریلوی
۱۲۷ مظہر جان جاناں
۱۲۸ محنت مرزا حسین علی
۱۲۹ محشر بدایونی
۱۳۰ محشر لکھنوی خواجہ علی نقی
۱۳۱ مخزوں عالم شاہ
۱۳۲ محمد بخش
۱۳۳ مشتاق میرٹھی تاج الدین
۱۳۴ مصحفی غلام ہمدانی
۱۳۵ مخلص محمد حسین

۱۳۶ مخلص آنند رام
۱۳۷ میر سجاد
۱۳۸ ممنون نظام الدین
۱۳۹ منتظر نور الاسلام
۱۴۰ محسن محمد محسن
۱۴۱ مہربان خاں زند
۱۴۲ مبتلا غلام محی الدین
۱۴۳ معروف الٰہی بخش
۱۴۴ منت قمر الدین
۱۴۵ مجذوب دہلوی
۱۴۶ مولوی محمد جان
۱۴۷ مشکور بریلوی
۱۴۸ منصف علی خاں دہلوی
۱۴۹ نیاز احمد بریلوی
۱۵۰ نعامی نعمت اللہ
۱۵۱ نظیر اکبر آبادی
۱۵۲ ناجی محمد شاکر
۱۵۳ نصیر خاں کلو
۱۵۴ نعمت اللہ سکندر آبادی
۱۵۵ نیاز محمد نادر خاں
۱۵۶ وزیر وزیر علی خاں
۱۵۷ وحشت ابو الحسن
۱۵۸ وسعت مستقیم خاں
۱۵۹ وفا نول رائے
۱۶۰ مسرت - وزیر علی
۱۶۱ ہدایت اللہ خاں
۱۶۲ ہاشمی میر ہاشم
۱۶۳ ہاتف مرزا محمد ہاتف
۱۶۴ ہرسہلائے سکندر آبادی
۱۶۵ یقین انعام اللہ خاں
۱۶۶ نیک رنگ مصطفےٰ خاں

Marfat.com

تذکرۃ الشعرا[1]

مصنّف | ابن امین اللہ طوفان۔

عہد تصنیف وطباعت | ۱۲۴۷ھ مطابق ۱۸۳۲ء اور ۱۲۵۱ھ مطابق ۱۸۳۶ء کے درمیان مکمل ہوا۔ قاضی عبدالودود صاحب کی ترتیب و تقریظ کے ساتھ ۱۹۵۴ء میں "تذکرۂ شعرا" کے عنوان سے ادارۂ تحقیقات اردو پٹنہ نے اسے شائع کردیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور عام روش کے مطابق مرتب ہوا ہے اس تذکرے کا آغاز خواجہ میر درد کے حال سے اس طور پر ہوتا ہے کہ :—

"حضرت خواجہ میر درد علیہ الرحمہ کہ از کملّین زمانہ ودر جمیع علوم و فنون یگانہ بود مضمونِ شعرش دردآلود است۔"

---

[1] اس تذکرے کی تفصیلات اور فہرست شعرا ہرچند کہ میری دسترس سے دور نہ تھی لیکن افسوس کہ ناگاہ علالت کے سبب اس تذکرے کا تذکرہ تشنہ رہ گیا۔ (فرمان)

Marfat.com

تذکرۂ بے جگر

مصنف خیراتی لعل بے جگر۔

عہد تصنیف وطباعت اس تذکرے کا صرف ایک نسخہ، انڈیا آفس لندن میں موجود ہے ہم نے اس کی مائیکرو فلم حاصل کرنے کی کوشش کی لیکن کامیابی نہ ہوسکی۔ بعض تحریروں سے پتہ چلتا ہے کہ یہ تذکرہ تیرھویں صدی ہجری کے ربع ثانی میں لکھا گیا ہے۔ کلب علی خاں فائق رامپوری نے آبرو کی تاریخ وفات کے سلسلے میں لکھا ہے کہ "جہاں تک میرا علم ہے اُردو کا صرف ایک تذکرۂ شعرا ایسا ہے جس میں یہ سن دیا ہے۔ یہ خیراتی لعل بے جگر کا تذکرہ ہے۔ جو عہد اکبر ثانی کی تصنیف ہے اور جس کا واحد نسخہ لندن میں ہے۔ بے جگر نے تاریخ بھی کہی ہے "سخن را آبرو کو"[1] اس سے پہلے محی الدین قادری نوؔر نے بھی اس تذکرے کا حوالہ اپنی تحریروں میں دیا ہے[2]

"تذکرہ بے جگر" عہد اکبر ثانی میں لکھا گیا، اکبر ثانی ۱۲۲۱ھ/۱۸۰۶ء تا ۱۲۵۱ھ/۱۸۳۶ء حکمراں رہا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ اسی درمیان یہ تذکرہ وجود میں آیا ہے۔ اس دور میں اور کئی تذکرے مرتب ہوئے۔ جن میں۔

عمدہ منتخبہ
مجموعہ الانتخاب
ریاض الفصحا
مجموعہ نغز
گلشن بے خار
تاریخ ادب ہندوستانی

خصوصیت سے قابلِ ذکر ہیں۔

خصوصیات روشِ عام کے مطابق تذکرہ فارسی زبان میں ہے ابتدا میں قدما سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ مختصر حالات زندگی کے بعد کلام کا انتخاب ہے۔ بطور نمونہ ولی کے حالات یہاں درج کئے جاتے ہیں۔

"درحقیقت کسے کہ اسپ در میدان ہندی دوانیدن آں بود۔ فی واقع شخصے کہ آب رفتہ در جوئے ایں زبان ہندی رسانیدہاں بود۔ چہ در اثنا جلوس محمد شاہی دیواں او بہ دہلی رسید، موزوں طبعاں عالی و فکر دعالی تلاشاں ہم عصر مثل حاتم و آبرو و فغاں بہ تتبع زبانش پیرو زبہم زباں شدند"

---

[1] اورنٹیل کالج میگزین لاہور ص ۹ بابت مئی ۱۹۶۰ء
[2] دکنی ادب کی تاریخ ص ۱۶۰

Marfat.com

قدیم فارسی شعرا کے تذکرے ایک نظر میں [1]

نمبر شمار	نام تذکرہ	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	لباب الالباب	محمد نورالدین عوفی	۶۱۸ھ	فارسی شاعری کے آغاز سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ اسکی دو جلدیں ہیں
۲	مونس الاحرار	محمد بدر جاجرمی	۷۴۱ھ	مختلف اصناف کا انتخاب ہے جسمیں بعض متقدمین شعرا کا ذکر بھی ہے
۳	تذکرۃ الشعرا	دولت شاہ سمرقندی	۸۹۲ھ / ۱۴۸۷ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔
۴	مجالس النفائس	میر علی شیر	۸۹۶ھ / ۱۴۹۱ء	معاصر شعرا کا تذکرہ ہے۔
۵	لطائف نامہ	فخری ابن امیری	۹۲۷ھ / ۱۵۲۱ء	مجالس النفائس سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں۔
۶	جواہر العجائب یا تذکرۃ النسا	〃 〃	۹۴۷ھ / ۱۵۴۰ء	شاعرات کا تذکرہ ہے ۱۸۰۰ء میں لکھنؤ سے شائع ہوا ہے۔
۷	تحفۂ سامی	سام مرزا	۹۵۷ھ / ۱۵۵۰ء	دولت شاہ سمرقندی کے تذکرے سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں
۸	مذکر الاحباب	نثاری بخاری	۹۷۴ھ / ۱۵۵۶ء	کے قریب۔ میر علی شیر کے وقت سے لیکر ۹۷۴ھ تک کے شاعروں کا ذکر ہے
۹	نفائس المآثر	علاالدولہ قزوینی	۹۷۳ھ تا ۹۸۲ھ / ۱۵۶۵ء تا ۱۵۷۴ء	عہد اکبری اور اس سے کچھ قبل کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰	خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار	تقی کاشی	۱۰۱۰ھ تا ۱۰۱۵ھ / ۱۶۰۲ء تا ۱۶۰۷ء	۷۳۰ھ سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۱۱	بزم آرائی	سید علی بن محمود حسینی	۱۰۰۰ھ	متقدمین و متاخرین کا تذکرہ ہے۔
۱۲	تزئینہ گنج الٰہی	الٰہی حسین	۱۰۱۰ھ تا ۱۰۱۵ھ / ۱۶۰۲ء تا ۱۶۰۷ء	۷۳۰ھ سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۳	بت خانہ	محمد صوفی اور حسن بیگ	۱۰۱۰ھ تا ۱۰۲۱ھ / ۱۶۰۲ء تا ۱۶۱۲ء	شروع سے عہد تصنیف تک کا تذکرہ ہے۔
۱۴	خیر البیان	حسین بن غیاث الدین محمود	۱۰۱۷-۱۹ھ تا ۱۰۳۶ھ / ۱۶۱۱ء تا ۱۶۲۹ء	مقدمہ میں صفویوں کی تاریخ ہے اور متقدمین و متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
۱۵	عرفات العاشقین	تقی بن معین الدین حسینی اوحدی	۱۰۲۲ھ تا ۱۰۲۴ھ / ۱۶۱۳ء تا ۱۶۱۵ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۶	عالم آرائے عباسی	اسکندر منشی	۱۰۲۵ھ / ۱۶۱۷ء	شاہ طہماس صفوی کے معاصرین اور بعض دوسرے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۷	میخانہ	عبدالنبی فخر الزمانی قزوینی	۱۰۲۸-۲۹ھ / ۱۶۲۰ء	منتخب شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۸	مجمع الشعرا جہانگیر شاہی	قاطع	۱۰۳۷ھ / ۱۶۲۹ء	جہانگیر کے مداحین کا تذکرہ ہے۔
۱۹	میخانہ یا خرابات	حسن بن لطف اللہ طہرانی رازی	۱۰۴۰ھ / ۱۶۳۲ء	رودکی سے لے کر عہد جہانگیری تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۰	رسالہ	چندر بھان برہمن	۱۰۷۳ھ / ۱۶۶۵ء	سے قبل۔ عہد اکبری سے معاصرین تک کا مختصر ذکر ہے۔
۲۱	تذکرۂ نصیر آبادی	طاہر نصیر آبادی	۱۰۸۰ھ تا ۱۰۹۲ھ / ۱۶۷۲ء تا ۱۶۸۱ء	معاصرین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۲	کلمات الشعرا	محمد افضل سرخوش	۱۰۹۳ھ / ۱۶۸۲ء	جہانگیر، شاہجہاں اور عالمگیری عہد تک کے شاعروں کا ذکر ہے ۱۱۱۹ھ / ۱۷۰۷ء تک اسمیں اضافے ہوئے
۲۳	تذکرۃ الشعرا	محمد بقا سہارنپوری	۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء	سے قبل۔ ریو نے اپنی فہرست میں نام دیا ہے۔
۲۴	مراۃ الخیال	شیر خاں لودی	۱۱۰۲ھ / ۹۱-۱۶۹۰ء	ابتدا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ ضمیمہ میں شاعرات کا تذکرہ بھی ہے
۲۵	ہمیشہ بہار	کشن چند اخلاص	۱۱۳۶ھ / ۱۷۲۳ء	عہد جہانگیری سے محمد شاہ کے جلوس ۱۱۳۱ھ / ۱۷۱۹ء تک کے شعرا کا ذکر ہے
۲۶	سفینۂ خوش گو	بندابن خوشگو	۱۱۳۱ھ تا ۱۱۶۱ھ / ۱۷۲۴ء تا ۱۷۴۴ء	تین جلدوں میں آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۲۷	سفینۂ بے خبر	عظمت اللہ بے خبر	۱۱۴۱ھ / ۱۷۲۸ء	شروع سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۲۸	بدبیضا	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۴۵ھ / ۱۷۳۵ء	ابتدا سے عہد تالیف تک شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	تذکرہ ندرت	علی فطرت ندرت	۱۱۴۹ھ / ۱۷۳۷ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۰	گلدستہ	عبدالوہاب	۱۱۵۵ھ	کعبۂ عرفان کا انتخاب ہے۔
۳۱	ریاض الشعرا	علی قلی خاں والہ داغستانی	۱۱۶۱ھ / ۱۷۴۸ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۲	منتخب الاشعار	محمد علی خاں مبتلا	۱۱۶۱ھ / ۱۷۴۸ء	عام تذکرہ ہے۔ حالات مختصر۔ انتخاب کلام طویل ہے۔
۳۳	تذکرہ حسینی	میر حسین دوست سنبھلی	۱۱۶۲ھ / ۱۷۵۰ء	بلحاظ حروف عہد تالیف تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔

[1] ان تذکروں میں بعض فارسی گو شعرا ایسے بھی ہیں جو اردو کے بھی شاعر ہیں۔

Marfat.com

۳۴	مجمع النفائس	سراج الدین علی خاں آرزو	۱۱۶۲ھ / ۱۷۵۲ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۳۵	تذکرۃ المعاصرین	شیخ علی حزیں	۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۳ء	معاصر شعرا اور اہل علم کا ذکر ہے۔
۳۶	سرو آزاد	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۶۶ھ / ۱۷۵۳ء	بلگرام اور اسکے نواح سے تعلق رکھنے والے شعرا کا ذکر ہے یہ دراصل مآثر الکرام
۳۷	دقائق الاشعار	عبدالوہاب دولت آبادی	۱۱۷۲ھ / ۱۷۵۸ء	کے قریب۔ اصناف سخن کے نوادر جمع کئے گئے ہیں۔
۳۸	سفینۃ الشوق	رائے تن سکھ رائے	۱۱۷۰ھ تا ۱۱۷۲ھ / ۱۷۵۶ء تا ۱۷۵۹ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے
۳۹	تذکرہ بے نظیر	عبدالوہاب	۱۱۷۲ھ / ۱۷۵۸ء	منتخب و ممتاز شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۰	باغ معانی	نقش علی	۱۱۷۴ھ / ۱۷۶۰ء	متقدمین تا متاخرین کا ذکر ہے۔
۴۱	سفینہ عشرت	درگا داس	۱۱۷۵ھ / ۱۷۶۱ء	بلحاظ حروف تہجی ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۲	مردم دیدہ یا تحفۃ المجالس	عبدالحکیم حاکم لاہوری	۱۱۷۵ھ / ۱۷۶۱ء	اہم شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۳	مقالات الشعرا	میر علی شیر قانع	۱۱۶۹ھ تا ۱۱۷۵ھ / ۱۷۵۶ء تا ۱۷۶۱ء	سندھ کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۴	مقالات الشعرا	قیام الدین حیرت	۱۱۷۳-۷۴ھ / ۱۷۶۱ء	عالمگیر اول سے لیکر عالمگیر ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۴۵	خزانۂ عامرہ	غلام علی آزاد بلگرامی	۱۱۷۶ھ / ۱۷۶۲ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۶	آتش کدہ	لطف علی بیگ آذر	۱۱۷۴ھ تا ۱۱۹۳ھ / ۱۷۶۰ء تا ۱۷۷۹ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۷	تذکرۃ الشعرا	میر علاالدولہ اشرف علیخاں	۱۱۷۸ھ / ۱۷۶۴ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۸	گل رعنا	لچھمی نرائن شفیق	۱۱۸۱-۸۲ھ / ۱۷۶۷ء	برصغیر کے مسلمان شعرا اور ہندو شعرا کا الگ الگ ذکر ہے۔
۴۹	بہارستان سخن	عبدالرزاق خوافی صمصام الدولہ	۱۱۸۴ھ	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۵۰	تکملۃ الشعرا	محمد قدرت اللہ شوق گوپاموی	۱۱۹۲ھ	ابتدا سے عہد محمد شاہ تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۱	لبالباب	میر علاالدولہ اشرف علیخاں	۱۱۹۴ھ / ۱۷۸۰ء	ریاض الشعرا کا خلاصہ ہے
۵۲	انیس الاحبا	مومن لعل انیس	۱۱۹۴ھ / ۱۷۸۳ء	شیخ علی حزیں کے تذکرے کا جواب ہے برصغیر کے معاصر شعرا کا ذکر ہے۔
۵۳	خلاصۃ الکلام	علی ابراہیم خاں	۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء	۷۸ مثنوی نگار شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۴	عقد ثریا	غلام ہمدانی مصحفی	۱۱۹۹ھ / ۱۷۸۵ء	عہد محمد شاہ سے لے کر عہد شاہ عالم تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۵	صحف ابراہیم	علی ابراہیم خاں	۱۲۰۵ھ / ۱۷۹۰ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۵۶	خلاصۃ الافکار	ابوطالب تبریزی	۱۲۰۵-۷ھ / ۱۷۹۱-۹۳ء	آغاز سے معاصرین تک ۳۲۷۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۷	مخزن الغرائب	علی احمد خاں خادم سندیلوی	۱۲۱۸ھ / ۱۸۰۳-۴ء	شروع سے عہد تصنیف تک کے ۳۱۴۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۸	سفینۂ ہندی	بھگوان داس ہندی	۱۲۱۹ھ / ۱۸۰۴ء	برصغیر کے ۱۱۷۳ھ اور ۱۲۱۹ھ کے درمیانی شعرا کا ذکر ہے۔
۵۹	تحفۃ الشعرا	سلطان محمد صفوی طلوعی	قبل ۱۲۲۳ھ	آغاز سے عہد تصنیف تک کا ذکر ہے۔
۶۰	نشتر عشق	حسین قلی خاں عشق	۱۲۲۴ھ تا ۱۲۲۳ھ / ۱۸۰۹ء تا ۱۸۱۷ء	دو جلدوں میں عام شعرا کا ضخیم تذکرہ ہے۔
۶۱	کاتب	محمد علی صبوی	۱۲۲۳ھ / ۱۸۰۸ء	کے بعد۔ اس کا ماخذ الغرائب ہے۔
۶۲	زینت المدح	محمد صادق مروری	۱۲۳۳ھ / ۱۸۱۷-۱۸ء	فتح علی شاہ قاچار کے مداحین کا ذکر ہے۔
۶۳	تذکرہ احمد اختر	احمد اختر	۱۲۲۷ھ / ۱۸۱۲ء	معاصرین کا تذکرہ ہے۔
۶۴	ریاض الوفاق	ذوالفقار علی مست	۱۲۲۹ھ / ۱۸۱۴ء	بنارس اور کلکتہ کے شعرا کا ذکر ہے۔
۶۵	تذکرہ دل کشا	علی اکبر شیرازی	۱۲۳۷ھ	معاصرین کا ذکر ہے۔
۶۶	سفینۃ المحمود	محمود مرزا	۱۲۳۵ھ	فتح علی شاہ قاچار کے معاصر شعرا کا تذکرہ ہے
۶۷	تذکرۂ فارسی	غلام ہمدانی مصحفی	۱۲۳۶ھ	برصغیر کے متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
۶۸	گلشن محمود	محمود مرزا	۱۲۳۶ھ	فتح علی شاہ قاچار کے خاندان کے ۴۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۶۹	انجمن قاقان	محمد فاضل	۱۲۳۷ھ	عموماً فتح علی شاہ قاچار کے عہد کے شعرا شامل ہیں۔
۷۰	تذکرہ درویش نوا	درویش نوا	تقریباً ۱۲۵۰ھ	دولت شاہ کے تذکرے سے ماخوذ ہے مجمع الفصحا کا ماخذ ہے۔ برٹش میوزیم میں اسکا
۷۱	گلدستۂ کرناٹک	غلام علی رائق	۱۲۴۰ھ	شعرائے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔

Marfat.com

۷۲	نگارستان دارا	عبدالرزاق	۱۲۴۱ھ	فتح علی شاہ قاچار کے عہد کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۷۳	تذکرہ محمد شاہی	بہمن مرزا	۱۲۴۷-۴۹ھ	قدیم شعرا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۷۴	انیس العاشقین	رتن سنگھ زخمی لکھنوی	۱۲۴۵ھ	نصیر الدین حیدر بادشاہ کے عہد سے تعلق رکھتا ہے۔
۷۵	مصطبۂ خراب	احمد ہلاکو قاچار	۱۲۵۳ھ	عہد فتح علی شاہ قاچار کے مختلف زبانوں کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔ پیرس کے کتبخانہ میں
۷۶	معراج الخیال	وزیر علی عزتی عظیم آبادی	۱۲۵۶ھ	۲۰۵ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۷	نتائج الافکار	محمد قدرت اللہ	۱۲۵۷ھ	عام تذکرہ ہے۔
۷۸	صبح وطن	محمد عوث خاں اعظم	۱۲۵۸ھ	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۹	مدایح المعتدیہ	محمد علی بہار	۱۲۵۹ھ	کے قریب ۔ متوخر کے مداحین کا ذکر ہے۔
۸۰	نغمۂ عندلیب	محمد رضا بن ابوالقاسم	۱۲۶۱ھ	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۸۱	نوبہار	رفیع الدین قندہاری	۱۲۶۱ھ	۵۷ قدیم وجدید شعرا کا ذکر ہے۔
۸۲	معدن الجواہر	محمد مہدی واصف	۱۲۶۴ھ	شعرائے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔
۸۳	اشارات نبیش	سید مرتضیٰ نبیش	۱۲۶۵ھ	کے قریب ۔ مدراس کے ۶۸ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۴	گلزار عظم	نواب محمد غوث خاں	۱۲۶۹ھ	معدن الجواہر کے جواب میں لکھا گیا ہے۔
۸۵	حدیقۂ امام اللہی	مرزا عبداللہ محمد آفارونق	۱۲۶۵ھ	کردستان کے شعرا کا ذکر ہے۔
۸۶	گنج شائیگاں	محمد طاہر شعری	۱۲۷۲ھ	شاہان قاچار کے درباری شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۷	مجمع الفصحا	رضا قلی خاں ہدایت	۱۲۸۱ھ	شروع سے معاصرین تک کا ذکر دو جلدوں میں ہے۔
۸۸	شمع انجمن	نواب محمد صدیق حسن	۱۲۹۳ھ ۱۸۷۵ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے بلحاظ حروف ابجد شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۸۹	نگارستان سخن	نور الحسن بن صدیق حسن	۱۲۹۳ھ	شمع انجمن کا تتمہ ہے صرف معاصرین کا ذکر ہے۔
۹۰	صبح گلشن	علی حسن خاں بن صدیق حسن خاں	۱۲۹۵ھ ۱۸۷۸ء	شمع انجمن اور نگارستان سخن کا تتمہ ہے۔
۹۱	روز روشن	محمد مظفر حسین صبا گوپالوی	۹-۱۲۹۵ھ	شمع انجمن نگارستان اور صبح گلشن کا تتمہ ہے۔
۹۲	گلشن ناز	درگا پرشاد نادر	۹-۱۲۹۳-۹۴ھ ۱۸۷۶ء	شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۳	اختر تاباں یا ماہ درخشاں	ابوالقاسم محتشم	قبل ۱۲۹۹ھ ۱۸۸۲ء	چند شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۴	نورتن	شرف الدین احمد خاں	۱۳۰۰ھ ۱۸۸۳ء	چار مثنوی گو و غزل گو اور تین قصیدہ گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۵	ہفت آسماں	احمد علی ہنگالی	نامعلوم	مثنوی گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۶	تذکرہ شعرائے قائینات	ضیاء الدین قائنی	نامعلوم	۳۵ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔
۹۷	آفتاب عالمتاب	قاضی محمد صادق	۱۲۹۵ھ سے قبل	ریو کی فہرست میں ہے۔
۹۸	شام غریباں	لچھمی نرائن شفیق	۱۱۷۵ھ سے قبل	ایران سے برصغیر آنے والے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۹۹	مجمع الفضلا	ملا بلاقی قسمی	۱۰۵۸-۱۶۰۵ء	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۰۰	حیات الشعرا	محمد علی خاں متین کشمیری	۱۱۶۱ھ کے قریب	عہد بہادر شاہ سے عہد محمد شاہ تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۱	تذکرۂ ناظم تبریزی	محمد صادق تبریزی	۱۱۷۶ھ سے قبل	خزانۂ عامرہ و نگارستان سے پہلے لکھا گیا۔ منتخب شعرا کا مختصر سا تذکرہ ہے،
۱۰۲	تذکرۃ الاشعار	باباشاہ	نامعلوم	فہرست اودھ ۱۴۵ میں اس کا ذکر آیا ہے۔
۱۰۳	تذکرہ شاعرات [1]	نامعلوم	۱۱۷۴ھ سے قبل	خواتین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۴	روضۃ السلاطین	مخزی بن امیری ہروی	نامعلوم	شاعر سلاطین و امرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۵	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	۱۲۵۸ھ ۱۸۴۲ء	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۶	مجمع الفصحا	رضا قلی خاں ہدایت	۸۸-۱۲۵۸ھ	شروع سے معاصرین تک کا تذکرہ ہے دو جلدوں میں ہے۔
۱۰۷	ریاض العارفین	رضا قلی خاں ہدایت	۱۲۶۰ھ	مجمع الفصحا کا تکملہ ہے۔ اس میں صرف صوفی شعرا کا تذکرہ ہے
۱۰۸	آسمانِ سخن	لطف اللہ	۱۷۰۷-۱۶۵۹ء	کے درمیان۔ تذکرہ دولت شاہ کا خلاصہ ہے۔

[1] پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں ناقص قلمی نسخہ موجود ہے۔

Marfat.com

قدیم فارسی شعرا کے بعض دوسرے ماخذ[۱]

نمبر شمار	نام کتاب	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	چہار مقالہ	نظامی عروضی سمرقندی	۵۵۱ھ	ایک مقالہ میں شعرا کا ذکر ہے۔
۲	راحت الصدور و آیۃ السرور	نجم الدین محمد پسر علی پسر سلیمان	۵۹۹ھ	مداحین آل سلجوق کا ذکر ہے۔
۳	حبیب السیر	امیر غیاث الدین اخوند	۹۳۵ھ	سلاطین اسلامیہ کا ذکر ہے آخر میں شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴	ہفت اقلیم	امین رازی	۱۰۰۲ھ	تاریخ و جغرافیہ کے مسائل پر کتاب ہے لیکن فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے
۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین بخشی	۱۰۰۳ھ / ۱۵۹۴ء	سلاطین دہلی کی تاریخ ہے۔ آخر میں شعرا کا ذکر ہے۔
۶	آئین اکبر	ابوالفضل	۱۰۰۶ھ / ۱۵۹۷ء	اکبر نامہ کی تیسری جلد ہے اور اس میں عہد اکبری کے شعرا کا ذکر آیا ہے
۷	مجالس المومنین	نورالدین المرعشی	۱۰۹۳-۱۰۱۰ھ / ۱۶۸۲-۱۶۰۱ء	شیعی مشاہیر کا ذکر ہے شعرا کا ذکر آخر میں ہے۔
۸	طبقات شاہجہانی	محمد صادق	۱۰۴۶ھ / ۱۶۳۶ء	مشاہیر کا تذکرہ ہے جس میں تیموری دور کے شاعروں کا ذکر آیا ہے
۹	مراۃ العالم	محمد بقا	قبل ۱۰۷۸ھ / ۱۶۷۷ء	تاریخی کتاب ہے اس کے آخر میں شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۱۰	جامع مفیدی	محمد مفید	۱۰۹۰ھ / ۱۶۷۹ء	یزد کے بعض شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۱۱	مراۃ جہان نما	محمد بقا	قبل ۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء	۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء تک کے بعض شعرا کا ذکر ہے۔
۱۲	حدیقۃ الصفا	یوسف علی	۱۱۷۳-۷۴ھ / ۱۷۵۹-۶۰ء	تاریخ ہے اور اس کے آخر میں شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۱۳	بہارستان	مولانا جامی	۹۳۵ھ سے قبل	ساتویں باب میں ۲۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۱۴	مآثر رحیمی	عبدالباقی	۱۰۲۵ھ	ایک باب میں عبدالرحیم خانخاناں کے مداحین کا ذکر ہے۔
۱۵	منتخب التواریخ	محمد یوسف	۱۰۳۷ھ	عہد شاہجہانی کی تاریخ کی ہے اسکی فصل پنجم میں شعرا کا ذکر ہے۔
۱۶	صبح صادق	محمد صادق	۱۰۴۸ھ	مشاہیر کے سلسلے میں بعض شعرا کے نام بھی مذکور ہیں
۱۷	شاہد صادق	محمد صادق	۱۰۵۶ھ	یہ "صبح صادق" کا ایک حصہ ہے اسمیں بھی بعض شعرا کے نام آئے ہیں۔
۱۸	تاریخ محمد شاہی عرف نادر الزمانی	خوشحال چند	۱۱۵۹ھ	عہد محمد شاہی کے حالات ہیں۔ اس کے دو باب میں ۲۵۸ متقدمین و متاخرین شعرا کا
۱۹	مراۃ آفتاب نما	عبدالرحمن مخاطب شاہنواز خاں	۱۲۱۹ھ	یہ تاریخ و جغرافیہ سے متعلق ہے اس میں بعض فارسی شعرا کا ذکر آیا ہے ذکر ہے
۲۰	زینت التواریخ	محمد رضا تبریزی و عبدالکریم	۱۲۲۶ھ	اس میں عربی فارسی کے بعض شاعروں کا تذکرہ بھی شامل ہے۔
۲۱	تاریخ گزیدہ	حمداللہ قزوینی	۷۳۰ھ	باب پنجم میں شعرائے عجم کا بھی ذکر ہے۔

[۱] ان ماخذوں میں بعض ایسے فارسی شعرا ہیں جو ریختہ میں بھی کہتے ہیں۔

Marfat.com

۲۲	بابر نامہ	شہنشاہ بابر	۱۹۳۲ء تا ۱۹۳۶ء	اس میں چند معاصرین شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۳	نفحات الانس	مولانا جامی	۸۸۳ھ	آخر میں پندرہ صوفی شعرا کے حالات ہیں
۲۴	لطائف الطوائف	صفی الدین علی بن حسین الکاشفی	مطبوعہ ۱۳۱۱ھ بمبئی	باہم میں شعرائے عجم کا تذکرہ بھی آگیا ہے۔
۲۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین احمد بخشی	۱۰۰۲ھ	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۲۶	بادشاہ نامہ	ملا محمد وارث	۱۰۶۹ھ کے قریب	عہد شاہجہانی کے درباری شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۷	تحفۃ الکرام	علی شیر قانع	۱۱۸۱ھ	عام تاریخ ہے۔ شعرا کے حالات بھی خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں
۲۸	عمل صالح یا شاہجہاں نامہ	محمد صالح	۱۰۷۰ھ	بطور ضمیمہ شاہجہاں کے درباری شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	برہان الفتوح	محمد علی نیشاپوری	۱۱۴۸ھ	تاریخ ہے۔ اس کے سولہویں باب میں شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۳۰	جام جہاں نما	مظفر حسین اورنگ آبادی	۱۱۸۰ھ	تیسرے باب میں عہد اکبری تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۳۱	واقعات کشمیر	ملا محمد اعظم	۱۱۵۹ھ	کشمیر کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۲	صحائف شرائف	محمد عسکری بلگرامی	۱۲۳۱ھ	بعض شعرا کا بھی ذکر ہے۔
۳۳	تحفۃ العالم	سید عبداللطیف شوستری	۱۲۱۶ھ	معاصر شعرا کا ذکر بھی مصنف نے کیا ہے اگرچہ یہ بلدہ شوستر کا تذکرہ ہے
۳۴	مفتاح التواریخ	طامس ولیم بیلی	۱۲۶۴ھ	شعرائے عجم کو سن وفات کے لحاظ سے مرتب کیا ہے۔
۳۵	لب السیر	ابوطالب تبریزی	۱۳۰۸ھ	مختصر سی تاریخ ہے تیسرے حصہ میں مشاہیر شعرا کا ذکر ہے۔
۳۶	یادگار بہادری	رائے بہادر سنگھ	۱۲۴۹ھ	تیسرے حصہ کے چھٹے باب میں شعرائے فارسی کا تذکرہ بھی ہے
۳۷	ریاض الفردوس	محمد حسنین شاہجہانپوری	مطبوعہ لکھنؤ ۱۸۸۶ء	اس علمی و ادبی کتاب ۔ میں ۔ ضمناً شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۸	تکملہ روضۃ الصفا	مرزا رضا قلی خاں	بعہد ناصر الدین شاہ	اس میں ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۳۹	منتظم ناصری	حکیم محمد حسن	مطبوعہ ۱۲۹۶ھ	واقعات عالم کی تاریخ ہے جو سلطان ناصر الدین شاہ کے حکم سے تین جلدوں میں مرتب کی گئی ہے اس میں شعرائے عجم کا ذکر آیا ہے۔
۴۰	محبوب الالباب فی التعریف للکتب و الکتاب		مطبوعہ ۱۳۱۳ھ حیدرآباد	تصنیفات کے ذکر میں دو سو شعرا کے حالات درج کئے گئے ہیں
۴۱	آدیماق مغول	مرزا محمد عبدالقادر	۱۳۱۸ھ	چنگیز خاں سے لیکر زمانہ تصنیف تک کی تاریخ ہے اور ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر کیا ہے
۴۲	آثار عجم	مرزا فرحت شیرازی		آثار قدیمہ پر کتاب ہے۔ شیراز کے فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۴۳	فصل الکلمات	شاہ محمد حمزہ مارہروی متوفی	۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء	۱۱۷۶ھ کے بعد۔ مذہبی، تصوفی اور تاریخی و ادبی معلومات کا ذخیرہ ہے۔ کتاب دو جلدوں میں ہے اس میں بعض فارسی اور اردو شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔ کتب خانہ رامپور اور خانقاہ مارہرہ شریف میں اس کے نسخے موجود ہیں۔
۴۴	روزنامہ (قلمی)	عبدالقادر خاں غمگین رامپوری	متوفی سنہ ۱۲۶۵ھ	۱۲۴۷ھ / ۱۸۳۱ء کے قریب۔ خودنوشتہ سوانح عمری ہے بعض شعرا و علما کا ذکر آیا ہے۔
۴۵	تاریخ فرخ آباد (قلمی)	سید ولی اللہ فرخ آبادی	۱۲۶۴ھ / ۱۸۴۸ء	کے قریب۔ بعض علما و شعرا کا ذکر آیا ہے
۴۶	مختصر سیر ہندوستان (مطبوعہ)	حکیم وحید اللہ بدایونی	۱۲۶۷ھ / ۱۸۵۰ء	برصغیر کے بعض شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴۷	تاریخ جدولیہ "	منشی خادم علی سندیلوی	۱۲۶۹ھ / ۱۸۵۳ء	دنیا کے اہم و عجیب واقعات و اشخاص کا ذکر ہے بعض شعرا بھی مذکور ہوئے ہیں
۴۸	تقصار جیود الاحرار "	سید صدیق حسن خاں	۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء کے قریب	بعض صوفی شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۴۹	داستان اودھ "	درگا پرشاد مہر سندیلوی	۱۳۰۵ھ / ۱۸۸۸ء " "	شاہان اودھ کے ذکر میں اس عہد کے بعض مشہور شعرا کا ذکر آیا ہے

Marfat.com